

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ
ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Άποκλειστικές συνεντεύξεις με τούς έλβετούς κοινωνιολόγους
Jean Ziegler και Christian Lalive d'Épinay

17ο Συνέδριο τής Παγκόσμιας Έταιρείας Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων

Θ. ΜΑΛΚΙΔΗΣ: Παλαιομουσουλμάνοι έναντίον κεμαλικών στήν μεσοπολεμική Θράκη

Φ. ΝΙΕΤΖΣΧΕ: Άπόσπασμα μιās ευρύτερης μορφής τής Γέννησης τής Τραγωδίας

Γ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ: Έ υποδοχή τής σκέψης του Π. Κονδύλη στήν Έλλάδα

Δ. ΠΟΥΛΑΚΟΣ: Προσωπική έκδοχή για τόν Μεσοπόλεμο και τήν Κατοχή

Σ. ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ: Ό Π. Κανελλόπουλος και ή Βαλκανική Όμοσπονδία

Δ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ: Έ πολιτική σκέψη του Άπόστολου Άρσάκη

Α. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ: Ό άστός επιχειρηματίας κατά W. Sombart

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 39

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 17ος ΧΡΟΝΟΣ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2004 ΤΙΜΗ: 6 €

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Κωνσταντίνος Σπηλιώτης

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρήστος Βρούστης, νομικός • Νέδα Κανελλοπούλου, νομικός-συνταγματολόγος • Άλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος-νομικός-φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • Άθηνά Λιάπη, κοινωνιολόγος • Γιάννης Μαθιουδάκης, φιλόλογος • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χρήστος Π. Μπαλόγλου, ιστορικός τής οικονομίας • Χρήστος Παΐζης, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, πολιτικός επιστήμων, καθηγητής Πανεπιστημίου Αωζάνης • Εύη Παπαλόη, κοινωνική ψυχολόγος • Γιώργος Σκουλάς, κοινωνιολόγος • Κωνσταντίνος Σταματόπουλος, ιστορικός

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης - Παναγιώτης Τσολιάς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Γιάννης Μαθιουδάκης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου
Μηλιαράκη 68, 111 45 Άθήνα
τηλ. 210.85.47.421
e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστης

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΣΥΝΑΡΟΜΕΣ

Τ.Θ. 63535, Φιλοθέη 152 37
τηλ. 210.68.12.723

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & Έμμ. Μπενάκη, 106 78 Άθήνα
τηλ.: 210.38.22.496 - 210.38.38.020
fax: 210.38.09.150

ISSN 1105-8099

www.newsociology.gr

Περιεχόμενα

Άπό τήν Διεύθυνση	5
Ίωάννης Μπούτος: in memoriam.....	14
17ο Παγκόσμιο Συνέδριο τής Α.Ι.Σ.Λ.Φ.	15

☆

Συνέντευξη μέ τόν Jean Ziegler	17
Συνέντευξη μέ τόν Christian Lalive d'Épinay	22

☆

Κωνσταντίνος Σπηλιώτης: Ή συλλογική μνήμη-παλίμψηστο ή οί προϋποθέσεις μαρασμού τής συλλογικής πράξης.....	29
Δημήτρης Μιχαλόπουλος: Ή σκέψη του Άπόστολου Άρσάκη .	35
Γιώργος Α. Εύαγγελόπουλος: Μελαγχολία και Πολεμική και ή ύποδοχή του έργου του Π. Κονδύλη στην Έλλάδα. Σκέψεις μέ άφορμή τήν έκδοση του τόμου Παναγιώτης Κονδύλης, <i>Μελαγχολία και Πολεμική - Δοκίμια και Μελετήματα</i>	43
Άναστάσιος Α. Καραγιάννης: Ό άστος-έπιχειρηματίας κατά W. Sombart.....	65
Θεοφάνης Μαλικίδης: Ή διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων»-κεμαλικών στην έλλαδική Θράκη τήν περίοδο του Μεσοπολέμου	73
Σταματίος-Εύάγγελος Αύρηλιώνης, Σοφία Τριανταφυλλίδου: Οί ταξιδιωτικές έντυπώσεις ως πηγές πληροφόρησης του νεοελληνικού κοινωνικού γήνεσθαι.....	88
Γιώργος Έ. Σκουλάς: Έπανάσταση ή Κοινωνική Μεταρρύθμιση; Ίστορική αναδρομή ενός δίλημματος	102
Δημήτριος Πουλάκος: Προσωπική έκδοχή για τόν Μεσοπόλεμο και τήν Κατοχή. Άναμνήσεις.....	108

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΠΕΡΙΚΛΗ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ

Μελέτης Μελετόπουλος: Περικλής Γιαννόπουλος. Βίος, έργο και αυτοκτονία	137
Γ. Κατσίμπαλης: Βιβλιογραφία Περικλή Γιαννόπουλου.....	179

Friedrich Nietzsche: Άπόσπασμα μιάς ευρύτερης μορφής τής Γέννησης τής Τραγωδίας — γραμμένο τήν πρώτη εβδομάδα του έτους 1871. Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης	187
---	-----

☆

ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΙΕΣ: Γράφουν οί: Χρήστος Π. Μπαλόγλου, Στάντης Ρ. Άποστολίδης, Παναγιώτης Τσολιάς, Φίλιππος Νικολόπουλος, Μαρία Γκασούκα, Θεοδόσης Πυλαρινός, Παναγιώτης Γ. Φούγιας	199
ΑΡΑΗΝ άπό τόν Σπύρο Κουτρούλη: Ό Π. Κανελλόπουλος και ή Βαλκανική Όμοσπονδία.....	216

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στά βιβλιοπωλεῖα καί στά περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στούς συνδρομητές. Τιμή τεύχους: 6 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 10 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 9 εὐρώ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 20 εὐρώ. Παλαιά τεύχη διατίθενται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καί στόν ἐκδοτικό οἶκο.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τούς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κάθε εὐπρεπῆς ἐπιστολή πού λαμβάνει τό περιοδικό. Χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται. Τά ἀποσπελλόμενα στήν *Νέα Κοινωνιολογία* ἄρθρα ὀφείλουν νά εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καί συντεταγμένα σέ ὀρθά ἐλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καί προσπαθοῦν νά προωθήσουν μέ οἰονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικά συμφέροντα. Οἱ στήλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σέ ὅλα τά ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμή» του. Τό περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καί δέν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νά ὑποβάλλονται ἀπαραιτήτως δακτυλογραφημένες σέ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρίς τήν περίληψη, τίς παραπομπές καί τήν βιβλιογραφία, σέ τρία ἀντίτυπα (προαιρετικά καί σέ ἠλεκτρονική μορφή).

Τά ἄρθρα κρίνονται σύμφωνα μέ τό διεθνῶς καθιερωμένο «blind system».

Ἡ ἐργασία πρέπει νά ἔχει:

- 1. Σελίδα τίτλου** μέ τόν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 10 λέξεις) καί τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τήν διεύθυνση καί τό τηλέφωνό τους. Ἀπαιτεῖται σύντομο βιογραφικό σημεῖωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
- 2. Σελίδα περίληψης (abstract).** Ἡ περίληψη δέν πρέπει νά ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τόν στόχο τῆς ἐργασίας, τήν μέθοδο, τά ἀποτελέσματα καί τά συμπεράσματα.
- 3. Σελίδα περίληψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά.**
- 4. Τό κείμενο** τῆς ἐργασίας μέ κατάλληλο χωρισμό σέ διάφορα κεφάλαια καί ὑποτίτλους.
- 5. Βιβλιογραφικές παραπομπές καί βιβλιογραφία** μέ ἓνα διεθνῶς ἀποδεκτό σύστημα.
- 6. Ὑποσημειώσεις** σέ ἀριθμητική σειρά, μέ διπλά διαστήματα, στό τέλος τοῦ ἄρθρου.

Ἐργασίες πού δέν θά πληροῦν αὐτές τίς προϋποθέσεις θά ἐπιστρέφονται στούς ἀποστολεῖς τους χωρίς νά ἐξετάζεται τό περιεχόμενό τους.

Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὕλης ἢ μέρους τῆς, καθὼς καί ἡ γραπτή, ραδιοφωνική, τηλεοπτική ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγή τῆς, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει σχετική παραπομπή.

NEW SOCIOLOGY 39

HELLENIC SOCIOLOGICAL REVIEW

2nd PERIOD 17th YEAR AUTUMN 2004 PRICE: 6 €

PAPAZISSIS PUBLISHERS

DIRECTOR

Meletis E. Meletopoulos

EDITOR-IN-CHIEF

Konstantinos Spiliotis

ASSISTANT EDITOR

Konstantinos Giannakopoulos

EDITORIAL BOARD

Christos Vroustis, jurist • Neda Kanellopoulou, jurist-constitutional law • Alexandros Kontos, linguist-jurist-philologist • Spyros Koutroulis, economist • Athina Liapi, sociologist • Giannis Mathioudakis, philologist • Georgios P. Malouchos, political scientist • Christos P. Baloglou, economic historian • Christos Paizis, philologist • Giannis Papadopoulos, political scientist, Professor of the University of Lausanne • Evi Papaloi, social psychologist • Giorgos Skoulas, sociologist • Konstantinos Stamatopoulos, historian

BOOK-REVIEW EDITOR

Christos P. Baloglou

TRANSLATORS

Vangelis Douvaleris - Panagiotis Tsolias

PROOF-READING

Ioannis Mathioudakis

ART DIRECTOR

Euterpi Trimi

TYPE-SETTING

Angeliki Koutsoukou
Miliaraki 68, 111 45 Athens,
tel: 0030.210.85.47.421
e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

LEGAL ADVISOR

Christos Vroustis

SUBSCRIPTIONS

P.O. BOX 63535, Filothei 152 37, GREECE
tel: 0030.210.68.12.723

PUBLISHER

Papazissis AEBE
Nikitara 2 & Emm. Benaki, 106 78 Athens
tel: 0030.210.38.22.496, fax:
0030.210.38.09.150

The *New Sociology* is published biannually.
Price 6€. Subscriptions:
Individuals 10€, Students 9€, Institutions 20€.

ISSN 1105-8099

www.newsociology.gr

Contents

Editorial	5
Ioannis Boutos: in memoriam	14
17th global Congress of A.I.S.L.F.	15

☆

Interview with Jean Ziegler	17
Interview with Christian Lalive d'Épinay	22

☆

Konstantinos Spiliotis: The collective memory-palimpsest or the conditions of stagmanion of the collective action.....	29
Dimitris Mihalopoulos: The thought of Apostolos Arsakis....	35
Giorgos L. Evagelopoulos: Depression and Polemic and the reception of the work of Panagiotis Kondylis. Thoughts beginning from the publishing of <i>Panagiotis Kondylis's Depression and Polemic - Essays and Studies</i>	43
Anastasios D. Karagiannis: The bourgeois-entrepreneur according to W. Sombart	65
Theofanis Malkidis: The conflict "old Muslims"-kemalists at Greek Thrace in the interwar period	73
Stamatios-Evangelos Avrilionis, Sofia Triantafylidou: The traveling impressions as information sources of the neo Hellenic social being.....	88
Giorgos E. Skoulas: Revolution or social transformation: historical retrospection of a dilemma.....	102
Dimitrios Poulakos: A personal perspective of the interwar period.....	108

TRIBUTE TO PERIKLIS GIANOPOULOS

Meletis Meletopoulos: Periklis Gianopoulos's life, work and suicide.....	137
G. Katsibalis: Periklis Gianopoulos's bibliography.....	179

Friedrich Nietzsche: Fragment of a larger form of the Birth of Tragedy — written the first week of the year 1871. Translation and comments by Vagelis Douvaleris	187
---	-----

☆

BOOK REVIEWS by Christos Baloglou, Stantis R. Apostolidis, Filipos Nikolopoulos, Panagiotis Tsolias, Maria Gas-souka, Theodosios Pylarinos and Panagiotis G. Fougias.....	199
ARDIN by Spyros Koutroulis: P. Kanelopoulos and the Balkan Federation	216

Δημοκρατία, συμμετοχή, εκλογές και μερικά άλλα

Η Δημοκρατία είναι μία. Και χωρίς επίθετα. Και εισάγει τήν συμμετοχή τῶν πολιτῶν στήν άσκηση τῆς άρχῆς. Τό γεγονός ότι όλοι και πάντα, στήν σύγχρονη έποχή, χρησιμοποιοῦν και κάποιον επιθετικό προσδιορισμό τῆς δικῆς τους άρεσκείας ἢ τῶν συνταγματολόγων τους τάχα για νά τήν καταστήσουν σαφέστερη ως πολίτευμα — τήν λένε συμμετοχική, κοινοβουλευτική, αντιπροσωπευτική, λαϊκή, προεδρική, προεδρευόμενη, βασιλευόμενη, χριστιανική, οικονομική, έμμεση, άμεση και άλλα πολλά — υποδηλώνει δύο αίτίες: ἢ ότι δέν γνωρίζουν τί είναι ἡ Δημοκρατία ἢ ότι, αν και τό γνωρίζουν και κατανοοῦν πώς τά σύγχρονα πολιτεύματα δέν είναι παρά ολιγαρχικές πολιτειακές παραλλαγές, σφετερίζονται τόν όρο «δημοκρατία», συνοδευμένο από κάποιο επίθετο, μέ στόχο νά αποκρύψουν τήν ολιγαρχική πραγματικότητα τοῦ πολιτεύματός τους και νά παραπλανήσουν τό πλήθος, τόν λαό, τόν δήμο τους, πού θέλει διακαώς νά δημοκρατεῖται.

Ἡ Δημοκρατία είναι μία, χωρίς επίθετα, και είναι τό μόνο φυσικό για τόν ἼΑνθρωπο πολίτευμα. Και λέμε «φυσικό για τόν ἼΑνθρωπο πολίτευμα», γιατί είναι στήν φύση τοῦ ανθρώπου — έπειδή, κατά τόν ἼΑριστοτέλη, ανεξάρτητα από φύλο ἢ φυλή είναι πολιτικό ζῶο — είναι φυσικό δίκαιο για τόν ἼΑνθρωπο νά φτιάχνει θετό δίκαιο! Αυτό τό φυσικό πολίτευμα πραγματοποιήθηκε μόνο στόν έλληνικό χώρο κι όχι μάλιστα παντοῦ, εξαιτίας, ἴσως, κάποιων συγκυριῶν. Κάθε έθνος, κάθε λαός, κάθε πολιτισμός θά μπορούσε νά εφεύρει τήν Δημοκρατία, αλλά δέν τό έκανε. Σ' αυτό δέν φταῖνε βέβαια οἱ ἼΕλληνες.

Ἡ Δημοκρατία, έχοντας ως κύριο τρόπο ανάδειξης τῶν άρχόντων τήν κλήρωση, τήν σύντομη και άνεπανάληπτη θητεία, έγγυάται — μόνη αυτή και μ' αὐτούς τούς θεσμούς — τήν συμμετοχή τοῦ κάθε πολίτη στήν έξουσία. Και ό ἼΑνθρωπος έχει ανάγκη από αὐτήν τήν συμμετοχή.

Ἡ Δημοκρατία είναι λοιπόν μία. Και τό πρώτο πολίτευμα τῆς ανθρωπότητας είναι ἡ Γυναικοκρατία-Δημοκρατία. ἼΕτσι τουλάχιστον έχει υποστηρίξει ό ἼΕλβετός ανθρωπολόγος ἼΙωάννης-Ἴάκωβος Μπαχόφεν στό έργο του «Τό Μητρικό Δίκαιο» και ό άμερικανός ανθρωπολόγος Λουδοβίκος Μόργκαν στό έργο του «ἼΑρχαία Κοινωνία». ἼΟ Μόργκαν χρησιμοποιεῖ τόν όρο Μητριαρχία, ενῶ ό Μπαχόφεν εισάγει τό σωστότερο Γυναικοκρατία, γνωστό ἢδη από τά «Πολιτικά» του ἼΑριστοτέλη. Τίς απόψεις τοῦ Μπαχόφεν και τοῦ Μόργκαν τίς έχει αποδεχθεῖ ό ἼΕνγκελς στό έργο του «ἼΗ Καταγωγή τῆς Οἰκογένειας τῆς ἼΑτομικῆς ἼΙδιοκτησίας και τοῦ Κράτους» και τίς έχουν ένστερνισθεῖ πλήθος μαρξιστῶν και μή μαρξιστῶν κοινωνιολόγων. Τό δυστύχημα όμως είναι ότι, μέ

τήν επικράτηση τῆς Πατριαρχίας, ὅλη σχεδόν ἡ ἀνθρωπότητα πέρασε σέ μοναρχικά πολιτεύματα. Καί λέμε «ὅλη σχεδόν ἡ ἀνθρωπότητα» γιατί, κατ' ἐξαίρεση καί γιά λόγους καθαρὰ συγκυριακοῦς, ἡ Δημοκρατία ἐπιβίωσε στους Ἐρχαίους Ἑλληνας, ἀλλά πουθενά ἄλλου. Τό εὐτύχημα βέβαια εἶναι ὅτι οἱ Ἑλληνας, χάρις στήν Δημοκρατία καί γιά κανέναν ἄλλο λόγο, δημιούργησαν τόν γνωστό πολιτισμό, πού σήμερα τόν καρπώνεται βασικά ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα, παρά τίς πολυποίκιλες ἐνδεχόμενες διαστρεβλώσεις του ἀπό τά μὴ δημοκρατικά πολιτεύματα.

Καί Δημοκρατία ὑπάρχει, ὅταν οἱ ἐκάστοτε ἄρχοντες εἶναι κυρίως — πάνω ἀπό τό 99% — κληρωτοί. Αὐτό γινόταν στήν ἀρχαία Ἀθήνα. Ἀντίθετα, γιά τούς Ἐρχαίους Ἑλληνας, ὅταν οἱ ἄρχοντες εἶναι αἵρετοί, τότε τό πολίτευμα εἶναι ὀλιγαρχικό, κατά γνωστή πάλι ρήση τοῦ Ἀριστοτέλη. Βέβαια οἱ συνέπειες τῆς κλήρωσης καί τῆς ἐκλογῆς διαφοροποιοῦν σέ πολλά σημεῖα τήν Δημοκρατία ἀπό τόν Κοινοβουλευτισμό καί ὅποιο-δήποτε ἄλλο μὴ δημοκρατικό πολίτευμα.

Ἐκεῖνο λοιπόν πού θέλει νά ἐπισημάνει σήμερα τό εἰσαγωγικό τῆς Διεύθυνσης ἄρθρο εἶναι ἡ ἄγνοια — συνήθως ἀκούσια ἀλλά καί συχνά ἐκούσια — τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς Δημοκρατίας, καθὼς ἐπίσης καί ἡ ἰδιαίτερη σχέση πού εἶχαν πάντα οἱ Ἑλληνας, ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι τήν σύγχρονη ἐποχή, μέ τό δημοκρατικό πολίτευμα, τήν συμμετοχή στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Νά τί θά μπορούσαν νά προσφέρουν στήν κοινωνία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως οἱ Ἑλληνας.

Ἄς ἐπισημάνουμε ὅμως πρῶτα τίς ἀρχαῖες ἐλληνικές συνταγματικές ἀρχές.

Οἱ πανελλήνιες ἰσοκρατικές Συνταγματικές Ἀρχές

1. Ἀνώτατο πολιτειακό ὄργανο εἶναι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου. Στήν Σπάρτη ὀνομαζόταν Ἀπέλλα καί ἄλλου Ἀλία.
2. Οἱ θητεῖες στά ἀξιώματα εἶναι, κατά κανόνα, ἐνιαύσιες καί μὴ ἐπαναλήψιμες.
3. Κανείς δέν ἔχει πάνω σέ κανέναν δικαίωμα ζωῆς καί θανάτου, ἐκτός ἀπό τήν πόλη μέ τά τακτικά τῆς δικαστήρια.
4. Οἱ πολῖτες εἶναι πάντα πολῖτες ἀκόμα κι ὅταν εἶναι στρατευμένοι. Δέν ὑπάρχουν στρατοδικεῖα καί ἔκτακτα δικαστήρια.
5. Δέν ὑπάρχει ὁ θεσμός τῆς Κατάστασης Πολιορκίας (συνταγματική [ρωμαϊκῆς προέλευσης] δικτατορία) καί ποτέ τά δικαιώματα τοῦ πολίτη δέν εἶναι δυνατόν νά περιορισθοῦν.

Σύγκριση: ὁ θεσμός τῆς Κατάστασης Πολιορκίας, ρωμαϊκῆς καταγωγῆς, θεσπίζεται σ' ὅλα τά κοινοβουλευτικά Σύντάγματα. Στό νέο-ἐλληνικό Σύνταγμα θεσπίζεται μέ τό ἄρθρο 48.

Ἄς τό ἐπισημάνουμε ρητά: ὁ Κοινοβουλευτισμός εἶναι πολίτευμα ὀλιγαρχικό. Εἶναι ὅμως τό λιγώτερο ἀπομακρυσμένο ἀπό τήν Δημοκρατία καί γι' αὐτό καί ἔχει καί κάποια ἐπιφανειακή σχέση μέ τήν Δημοκρατία.

Ἰδιαιτερότητες τῆς Δημοκρατίας:

1. Κύριος τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ κλήρωση.
2. Ὑπάρχει ἡ τρίτη διάκριση τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας.

Ίδιαιτερότητες τῆς Ὀλιγαρχίας:

1. Κύριος τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ ἐκλογή.
2. Δέν ὑπάρχει ἡ τριττὴ διάκριση.

Κοντολογίς γιά τούς Ἀρχαίους Ἑλληνας τό πολίτευμα ἦταν μοναρχία = τυραννία, ἄν τά ἴδια πρόσωπα ἀσκούσαν συνέχεια καί ἐπαγγελματικά τήν ἐξουσία.

Νά ἐπισημάνουμε πώς τό σπαρτιατικό πολίτευμα εἶναι κι αὐτό, κατ' οὐσίαν, δημοκρατία ἀλλά συρρικνωμένη. Ὁ Θουκυδίδης, καί φαίνεται γενικώτερα οἱ Ἑλληνας, τήν ὀνόμαζαν «ἰσόνομη ὀλιγαρχία», δηλαδή δημοκρατική (!) ὀλιγαρχία. Γι' αὐτό χρησιμοποιοῦντο ὁ εὐρύτερος ὅρος «ἰσοκρατία», πού βρίσκεται ἤδη στόν Ἡρόδοτο καί χρησιμοποιοῦντο γιά τά πολιτεύματα ὅσων ἐλληνικῶν πόλεων εἶχαν δικαίωμα νά μετέχουν στούς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες. Γιατί πόλεις ἢ χώρες ἐλληνικές, πού δέν τηροῦσαν αὐτές τίς ἰσοκρατικές ἀρχές, θεωροῦντο βάρβαρες καί δέν τούς ἐπιτρεπόταν ἡ συμμετοχή στούς Ὀλυμπιακοὺς καί τούς ἄλλους ἐλληνικοὺς ἀγῶνες. Αὐτό ἐμφαίνεται ἀπό τούς καταλόγους τῶν Ὀλυμπιονικῶν. Σπάνια γίνοντο δεκτοί Ἑλληνας τύραννοι πόλεων, πού κρατοῦσαν κάποια δημοκρατικά προσχήματα καί μετεῖχαν σέ ἀρματοδρομίες, ὄχι αὐτοπροσώπως.

Ἡ συνοπτική ἱστορία τῶν περιπετειῶν τῆς Δημοκρατίας

Κι ἐδῶ θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε τίς περιπέτειες τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ ζωὴ κατὰ κοινωνίες — ἡ ἀγέλες κατὰ τόν Ἀριστοτέλη — δέν εἶναι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό μόνον τοῦ ἀνθρώπου. Τόσο τά φυτά ἀλλά καί πολύ περισσότερο τά ζῶα ζοῦν κατὰ κοινωνίες. Ὁ ἄνθρωπος κατάγεται ἀπό ἓνα θηλαστικό πού ἦταν ἤδη κοινωνικό· γι' αὐτό ἦταν πάντα κοινωνικό ζῶο. Ὅταν ὅμως, μέ τήν βαθμιαία μετάλλαξη τοῦ φλοιοῦ τοῦ ἐγκεφάλου του, μετεξελίχθηκε σέ ζῶο λογικό, ἔγινε κάτι περισσότερο ἀπό κοινωνικό· ἔγινε πολιτικό. Καί τί σημαίνει αὐτό;

Κάθε κοινωνία, γιά νά ἐπιβιώσει, ἔχει ἀνάγκη ἀπό κάποιους κανόνες. Σ' ὅλες τίς κοινωνίες ὑπάρχουν κανόνες. Στίς κοινωνίες ὅμως τῶν ζώων οἱ κανόνες ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπό τήν φύση, εἶναι ἀμετάβλητοι μέσα στόν χρόνο καί γενικά ἀνεπηρέαστοι ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ τόπου, ἔχουν δηλαδή ἰσχύ διαχρονική καί διατοπική. Καί γι' αὐτό μόνον οἱ κοινωνίες τῶν ἄλλων ζώων εἶναι δυνατόν νά ὀνομασθοῦν κοινωνίες φυσικές.

Δέν συμβαίνει ὅμως τό ἴδιο καί μέ τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ φλοιοῦ τοῦ ἐγκεφάλου τοῦ ἀνθρώπου τόν ἔκανε ζῶο λογικό καί ἔτσι ἀπό κοινωνικό μετεξελίχθηκε σέ πολιτικό ζῶο. Καί πολιτικό ζῶο σημαίνει πώς οἱ κανόνες, μέ βάση τούς ὁποίους ζεῖ, δέν εἶναι πιά δημιουργημένοι ἀπό τήν φύση ἀλλά θεσπισμένοι ἀπό τόν ἴδιο. Γι' αὐτό καί ἀλλάζουν καί μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου καί μέ τήν ἀλλαγή τοῦ τόπου. Οἱ κανόνες, τά ἦθη καί τά ἔθιμα, τά θέσμια, οἱ νόμοι στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες θεσπίζονται ἀπό τούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους καί βέβαια δέν ἔχουν ἰσχύ οὔτε διαχρονική οὔτε διατοπική. Λέμε λοιπόν πώς οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες ἦταν ἀπό πάντα πολιτικές καί ποτέ φυσικές. Κι εἶναι λάθος νά ὀνομάζουμε κάποιες ἀνθρώπινες κοινωνίες φυσικές, ὅταν δέν ἔχουν τούς γνωστούς κρατικούς θεσμούς, τήν γνωστή ὀργάνωση τῆς ἐξουσίας καί γι' αὐτό τίς θεωροῦμε ἀρχέγονες, πρωτόγονες ἢ κάτι παρόμοιο. Ὅλες οἱ ἀνθρώπινες κοινω-

νίες έχουν αρχή οργανωμένη από τούς ίδιους τούς ανθρώπους. Και είναι κοινωνίες πολιτικές.

Τό σύνολο τῶν κανόνων, τῶν ἠθῶν καί τῶν ἐθίμων, τῶν νόμων εἶναι αὐτό πού ὀνομάζουμε πολίτευμα. Καί εἶναι τό πολίτευμα τό πρῶτο πολιτιστικό ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. Κατά βάση τά πολιτεύματα εἶναι δύο: ὅσα καί τά φύλα. Παλαιότερο εἶναι ἡ Γυναικοκρατία, ὅπου τήν κοινωνική πρωτοκαθεδρία τήν εἶχαν οἱ γυναῖκες (Μπαχόφεν, Μόργκαν), λόγω τοῦ σαφοῦς καί σπουδαίου ρόλου τους στήν ἀναπαραγωγή τῆς ζωῆς. Κατά τήν τροφοσυλλεκτική ἐποχή ὁ ἀνθρώπος ζεῖ νομαδικά. Μέ τό πέρασμα ὁμως ἀπό τήν τροφοσυλλογή στήν καλλιέργεια τῆς γῆς, δηλαδή μέ τήν μόνιμη ἐγκατάσταση στήν καλλιεργημένη γῆ περιμένοντας τήν σοδειά, γεννιέται ἡ ἀνάγκη γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς καλλιεργημένης γῆς καθώς καί ἡ ἀνάγκη γιά κτήση καλλιεργήσιμης γῆς. Ἔτσι γεννιέται ἡ ἀνάγκη γιά πόλεμο καί γιά ἐξάσκηση στά πολεμικά. Γι' αὐτό ἡ κοινωνική πρωτοκαθεδρία περνάει σέ χέρια ἀνδρικά, ὅχι ὁμως ὅλων τῶν ἀνδρῶν ἀλλά τῶν λίγων ἀξίων πολεμιστῶν. Κι ἀρχίζει ἡ Πατριαρχία. Ὅλος ὁ κόσμος περνᾷ ἀπό τήν Γυναικοκρατία στήν Πατριαρχία. Κύριο χαρακτηριστικό τῆς Γυναικοκρατίας εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητος, γιατί οἱ ἰδιότητες (τοκετός, γαλακτοφορία) πού δίνουν τήν κοινωνική πρωτοκαθεδρία στήν γυναῖκα εἶναι κοινές σ' ὅλες σχεδόν τίς γυναῖκες. Κύριο χαρακτηριστικό τῆς Πατριαρχίας εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀνισότητος, γιατί ἡ ἰδιότητα (πολεμική ἰκανότητα) πού δίνει τήν κοινωνική πρωτοκαθεδρία στόν ἀνδρα δέν εἶναι ἴδια σ' ὅλους τούς ἀνδρες.

Στήν Κρήτη ὑπάρχει ἐξαίρεση. Ἐκεῖ σύγκεινται κάποιες συγκυρίες. Πραγματοποιεῖται τό πέρασμα στήν καλλιέργεια τῆς γῆς, ἀλλά δέν γεννιέται ἡ ἀνάγκη τοῦ πολέμου, γιατί τήν Κρήτη τήν ὑπερασπίζει κυρίως ἡ θάλασσα. Στήν Κρήτη ὑπάρχει Γυναικοκρατία ἀπό τότε πού πρωτοκατοικήθηκε (τουλάχιστον γύρω στά 6.300 π.Χ.) μέχρι τήν ἐκρηξή τῆς Θήρας, περί τά μέσα τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. Ἡ Κρήτη εἶναι ὁ μόνος τόπος ὅπου χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «μητρίς» καί ὅχι ὁ ὅρος «πατρίς». Μέ ἐπίδραση τῆς γυναικοκρατικῆς Κρήτης, ἡ Πατριαρχία πῆρε στήν Ἑλλάδα μιά πολύ πιό ἤπια πολιτειακή μορφή, μέ κύριο πολιτειακό γνώρισμα τήν ἰσότητα τῶν πολιτῶν. Ἡ πολιτειακή αὐτή μορφή εἶναι ἡ Δημοκρατία. «Στήν Ἑλλάδα δέν ὑπῆρξε ποτέ μοναρχία ἀνατολικοῦ τύπου», λέει ὁ Μανώλης Ἀνδρόνικος. Πηγαίνοντας πιό πέρα τήν ῥήση τοῦ Ἑλληνα ἀρχαιολόγου, μπορούμε νά ποῦμε: «Στίς Ἀρχαῖες Ἑλληνικές Πόλεις, πού μετεῖχαν στούς Ὀλυμπιακοὺς καί τούς ἄλλους ἑλληνικοὺς ἀθλητικοὺς Ἀγῶνες, ὑπῆρχε πάντα Ἰσοκρατία-Δημοκρατία». Μέ τήν μάχη τῆς Χαιρώνειας, τό 338 π.Χ., ἡ Δημοκρατία πῆρε τέλος καί γιά τήν Ἑλλάδα.

Ἀπό τό 338 π.Χ. μέχρι τό 1215 μ.Χ., ἡ γενική πολιτειακή κατάσταση στήν ἀνθρωπότητα ὀλισθαίνει πρὸς τήν αὐταρχικώτερη μορφή μοναρχίας. Ἀπό τίς 15 Ἰουνίου 1215 ἀρχίζει, μέ τήν Magna Charta Libertatum στήν Ἀγγλία, ἡ ἀνοδική, πρὸς τήν Δημοκρατία, πολιτειακή μεταστροφή τῆς ἀνθρωπότητας. Βέβαια, στίς ἀγγλικές πολιτειακές ἀλλαγές, ὑποδῶρια ἐνυπάρχει πάντα ἡ ἐπίδραση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος. Ἔτσι φτάσαμε στόν ἀγγλοσαξωνικό Κοινοβουλευτισμό, ὁ ὁποῖος εἶναι τό πολίτευμα τό λιγώτερο ἀπομακρυσμένο ἀπό τήν Δημοκρατία, ἀλλά Δημοκρατία δέν εἶναι ἀκόμα.

Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση μιμήθηκε σέ πολλά τήν ἀγγλοσαξωνική πολιτική σκέψη, ἀλλά ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀρχαιότητος εἶναι πιό σαφής σ' αὐτήν. Θά πρέπει ὁμως νά διευκρινίσουμε πώς ἡ ἀρχαιογνωσία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἔφτανε μόνον μέχρι τούς

Ρωμαίους. Ἡ χρήση ἄλλωστε τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου θεωρεῖται ἡ μεγάλη κατάκτηση τοῦ φιλελεύθερου κόσμου. Κι αὐτό ἀρκεῖ πρὸς τό παρόν στό σύγχρονο φιλελεύθερο ὀλιγαρχικό πολίτευμα. Ὅ,τι ἐλληνικό ὑπῆρξε στήν Γαλλική Ἐπανάσταση καί ὑπάρχει καί στό σημερινό Δίκαιο εἶναι φιλτραρισμένο καί παραποιημένο ἀπό τήν ρωμαϊκή στρατοκρατική σκέψη καί πράξη καί ἐκφράζεται ἄλλωστε μέ τήν ἄστοχη καί ψευδεπίγραφη ἐκφραση: «Ἐλληνορωμαϊκός Πολιτισμός». Ἐπιρρωτικά ἀναφέρουμε ὅτι, ὅπως φαίνεται καί στό Ἔνατο γράμμα ἀπό τά «Γράμματα γραμμένα ἀπό τό βουνό» τοῦ Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ, πού ἀπευθύνεται στούς κατοίκους τῆς Γενεύης, ἡ γαλλική πολιτική σκέψη θεωροῦσε σπουδαιότερους τούς Ρωμαίους, ἔπειτα ἔβαζε τούς Σπαρτιᾶτες καί στό τέλος τούς Ἀθηναίους. Ἔτσι ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση δέν μπόρεσε νά προχωρήσει πιο πέρα ἀπό τήν République, τό ἀμονάρχητο δηλαδή κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Ἡ Δημοκρατία εἶναι βέβαια ἀμονάρχητο πολίτευμα, ἀλλά κάθε ἀμονάρχητο πολίτευμα δέν εἶναι Δημοκρατία. Ἔτσι ἡ Δημοκρατία καί τό καθαρά Ἐλληνικό Δίκαιο εἶναι οὐσιαστικά οἱ μεγάλοι ἀγνοημένοι καί ἀπό τήν Γαλλική Ἐπανάσταση.

Ἡ ἔλλειψη δημοκρατικότητας ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα

Ἐξω ἀπό τήν Ἑλλάδα Δημοκρατία δέν ὑπῆρξε πουθενά. Κάτι θά μπορούσε νά ἔχει κάνει ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση. Ὅμως, ὅπως ἤδη ἔχει εἰπωθεῖ, ἔμεινε προσκολλημένη στήν ρωμαϊκή σκέψη, στήν ἀντιπροσώπευση καί τόν κομματισμό. Καί τόν κομματισμό ὁ Ἀριστοτέλης τόν χαρακτηρίζει ὀλιγαρχικό πολιτειακό θεσμό. Ὁ μόνος ἴσως πού θά μπορούσε νά συμβάλει στόν προσανατολισμό πρὸς τήν ἐπανελληνίση τῆς πολιτικῆς σκέψης καί πολιτειακῆς πράξης τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἦταν ὁ Κοραῆς, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε δεινότατος ἐλληνοστῆς: εἶχε ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἐκδώσει καί τά «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου ὑπάρχει ἐκτεταμένη ἀνάλυση τῆς δημοκρατικῆς πράξης. Ὅμως ἀπλῶς ἐπηρεάστηκε ἀπό τήν Γαλλική Ἐπανάσταση, χωρίς νά προτείνει κάτι καλύτερο. Φαίνεται ὅτι ἡ περίοδος τῆς Τρομοκρατίας δέν ἄφηνε περιθώρια γιά δημοκρατικούς πειραματισμούς.

Ἡ δημοκρατικότητα στήν σύγχρονη Ἑλλάδα

Στήν Ἑλλάδα φαίνεται ὅτι ἡ δημοκρατική παράδοση δέν πέθανε ποτέ καί εἶναι ἡ βασική αἰτία τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων κατά τήν Τουρκοκρατία. Μιά συγκριτική μελέτη ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες καί τούς ἄλλους κατακτημένους ἀπό τούς Τούρκους λαούς, χριστιανούς καί μουσουλμάνους, θά ἀποδείξει τήν ἀκρίβεια αὐτῆς τῆς ἄποψης. Εἶναι λοιπόν ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων ἀποτέλεσμα ἀναβιωτικῶν τάσεων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψης, ἀμέσως μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1453, σκέψης, ἡ ὁποία ὑπέβασκε πάντα κατά τούς βυζαντινούς χρόνους καί ἐπανεμφανίστηκε πιο ἔντονα κατά τήν πρώτη κατάλυση τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους τό 1204. Στά τουρκοκρατούμενα μάλιστα ἐλληνικά νησιά, τό πολίτευμα πού ἴσχυε ἦταν πιο κοντά στήν ἐλληνική δημοκρατική παράδοση. Ἡ ναυτοσύνη πήγαινε χέρι-χέρι μέ τήν Δημοκρατία ἀπό τήν ἐλληνική ἀρχαιότητα. Ἄλλωστε στό πλοῖο πάνω ὑπάρχει μιά ἀναγκαστική ἰσότητα: ἢ ὅλοι θά σωθοῦν ἢ ὅλοι θά πνιγοῦν. Ἀποκορύφωμα τῆς ἐλληνικῆς

δημοκρατικότητας είναι τό πολίτευμα τῶν Ψαρῶν (1643-1824), τό ὁποῖο ἐλάχιστα ἀπεῖχε ἀπό τό ἀθηναϊκό πολίτευμα τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Κατά τήν Ἐπανάσταση τοῦ '21 οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ψήφισαν τρία Συντάγματα. Στό πρῶτο, τό Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου (ΤΜΗΜΑ Β' γ' καί δ'), οἱ Ἕλληνες ἀλλά καί γενικά ὅσοι κατοικοῦν στήν Ἑλλάδα κηρύσσονται «ὅμοιοι ἐνώπιον τῶν νόμων». Στό δεύτερο Σύνταγμα, τοῦ Ἄστρους (ΚΕΦ. Β' γ' καί δ'), οἱ Ἕλληνες καί γενικά ὅσοι κατοικοῦν στήν Ἑλλάδα κηρύσσονται «ἴσοι ἐνώπιον τῶν νόμων». Ἡ ρήση αὐτή ἐπαναλαμβάνεται σ' ὅλα τά ἐπόμενα ἐλληνικά Συντάγματα.

Ἡ ἔννοια «ὅμοιοι» ὑπῆρχε στό σπαρτιατικό πολίτευμα: ὅμοιοι ἀποκαλοῦνταν οἱ πολίτες, οἱ Σπαρτιᾶτες πού εἶχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Ἡ ἔννοια «ἴσοι» ὑπῆρχε στό ἀθηναϊκό πολίτευμα καί ἀφοροῦσε κι ἐκεῖ τούς πολίτες. Μέ τό νά τίς ἐπανευρίσκουμε στά ἐλληνικά Συντάγματα γίνεται σαφές πώς οἱ συντάκτες τους δέν ἐπηρεάστηκαν μόνον ἀπό τήν Γαλλική Ἐπανάσταση, ἀλλά πῆγαν καί κατ' εὐθείαν στήν πηγή: τήν Ἑλληνική Ἀρχαιότητα. Καί μάλιστα προκρίνεται ἡ ἀθηναϊκή «ἰσότητα» ἀπό τήν σπαρτιατική «ὁμοιότητα» καί γι' αὐτό ἡ «ὁμοιότητα» τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου ἀντικαθίσταται μέ τήν «ἰσότητα» στό Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους καί παρέμεινε σ' ὅλα τά ἐπόμενα ἐλληνικά Συντάγματα.

Στό τρίτο Σύνταγμα, τῆς Τροιζήνας (ΚΕΦ. ΣΤ', ἄρθρα 54, 57, 58 καί 64), εἰσάγονται ἄλλες θεμελιώδεις ἀρχές ἀπό τήν Ἀρχαία Ἑλλάδα, ἄγνωστες στά κοινοβουλευτικά [ἀγγλοσαξωνο-ρωμαϊκῆς προέλευσης] πολιτεύματα. Αὐτές οἱ ἀρχές εἶναι: α) τό ἐνιαύσιο τῶν θητειῶν, β) ἡ κλήρωση γιά τήν ἐπιλογή τῶν ἤδη ἐκλεγμένων βουλευτῶν, γ) τό μή ἐπανεκλόγιμο γιά τήν ἐπόμενη βουλευτική περίοδο καί δ) ἡ πληρωμή τοῦ βουλευτῆ μόνον «ἐνὸσω εἶναι παρῶν ὅπου ἡ Βουλὴ συνεδριάζει». Μιά ματιὰ στίς παρά πάνω Πανελλήνιες Ἰσοκρατικές Συνταγματικές Ἀρχές καί μία σύγκριση μ' αὐτές θά δείξει πόσο γνῶστες τῶν Ἀρχῶν αὐτῶν ἦσαν οἱ συντάκτες τῶν Ἑλληνικῶν Ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων.

Δέν ἔχει διερευνηθεῖ καθόλου ἀκόμη ἡ συγκεκριμένη ἀρχαιοελληνική ἐπίδραση στά Ἑλληνικά Ἐπαναστατικά Συντάγματα. Ὁ Κοραῆς ἦταν ὁ καλύτερα καταρτισμένος γιά νά ἐνισχύσει στά νεο-ἐλληνικά πράγματα τουλάχιστον σαφέστερα τήν τάση πρὸς τήν Δημοκρατία. Ὅμως κι ἐκεῖνος εἶναι σφόδρα ἐπηρεασμένος ἀπό τήν Γαλλική Ἐπανάσταση. Ἔτσι ὁ φιλελευθερισμός του ὄχι μόνον δέν ὑπερκεραυνῶνει τήν ρωμαϊκή *res publica* καί τόν ἀγγλοσαξωνικό κοινοβουλευτισμό, ἀλλά καί ἀρκεῖται στήν «μετακένωσή» τους στήν ἀναγεννημένη Ἑλλάδα.

Τελικά ἡ κατασταλαγμένη μορφή τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας καταργήθηκε. Ἐνα ἀμονάρχητο πολίτευμα καί μάλιστα μέ Σύνταγμα τόσο σαφῶς ἐπηρεασμένο ἀπό τό Ἀρχαῖο Ἑλληνικό Δίκαιο, ὅπως κατέληξε νά εἶναι τό Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας, θά ἦταν βραδυφλεγῆς βόμβα στά θεμέλια τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Μοναρχισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἔτσι οἱ τρεῖς «Προστάτιδες» Δυνάμεις Ἀγγλία, Γαλλία καί Ρωσσία ἐπέβαλαν στήν Ἑλλάδα τήν Ἀπόλυτη Μοναρχία. Ὁ Καποδίστριας στάθηκε ὁ πρῶτος ἐντολέας τῶν «Προστάτιδων» Δυνάμεων στήν Ἑλλάδα καί κατάργησε τό Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας. Ὁ Ὄθων ἀκολούθησε τήν ἴδια πολιτική. Τελικά οἱ Ἕλληνες μέ δυσκολία πολλή μετέτρεψαν τήν Ἀπόλυτη Μοναρχία σέ «Βασιλευομένη Δημοκρατία». Βέβαια ἡ δημοκρατικότητα στήν Ἑλλάδα εἶχε ὑποστῆ βαρὺ πλήγμα ἀπό τό μοναρχικό πολίτευ-

μα: ο Έλληνικός Κοινοτισμός, πού τόσο είχε ανθίσει κάτω από τό χαλαρό τουρκικό Κράτος, άφανίστηκε.

Η άπολυταρχία, γιά τά δικά της συμφέροντα, μέ δεκανίκι της τήν εκάστοτε Αντίδραση και τήν στενοκέφαλη πολιτική της, δημιούργησαν πλείστα δεινά στό Έλληνικό Έθνος στην σύγχρονη εποχή. Βέβαια ή Αντίδραση διακρινόταν γιά τήν στενοκέφαλη πολιτική της και στά άρχαία χρόνια. Γιά παράδειγμα: μετά τά Μηδικά, ή ολιγαρχική Σπάρτη, ή τότε μυωπική έλληνική Αντίδραση, είχε προτείνει, κατά τόν Ηρόδοτο, νά έγκαταστήσουν τούς μικρασιάτες Έλληνες στις έλληνικές πόλεις του έλλαδικου χώρου, πού είχαν μηδίσει. Οί Αθηναίοι απέτρεψαν μιά τέτοια συρρίκνωση και συμφορά. Αυτήν τήν συρρίκνωση και συμφορά τήν κατάφερε τόν 20ό αιώνα, 2500 χρόνια άργότερα, ή Αντίδραση μέ τήν Μικρασιατική Καταστροφή.

Στήν Δημοκρατία δέν υπάρχουν κόμματα ή άλλες ομάδες-πηγές της εξουσίας. Στήν Δημοκρατία δέν υπάρχει παρά μία και μόνον κοινωνικο-πολιτική ομάδα, πού είναι και ή μοναδική πηγή της εξουσίας: ο Δήμος, ο Λαός (πρβ. και Νέα Κοινωνιολογία, τεύχος 28, Φθινόπωρο 1999, σσ. 80-96). Ο θεσμός τών κομμάτων είναι θεσμός ολιγαρχικός, κατά τόν Αριστοτέλη, όπως είπώθηκε ήδη. Τά κόμματα δέν έγγυώνται τήν συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας, αλλά αντίθετα ενισχύουν τήν άρχομανία και τόν επαγγελματισμό στην εξουσία, προβάλλοντας τά ίδια πρόσωπα.

Και, συνήθως, τόσο στην Ελλάδα, όσο και άλλου, υπάρχουν δύο μεγάλα κόμματα, ή δεξιά και ή άριστερή στενοκεφαλιά και Αντίδραση, μέ τούς περιτρεχάμενους μικρούς δορυφόρους τους. Αυτά τά μεγάλα κόμματα είναι ισοδύναμα σε ψήφους. Οί δύο ιδεολογίες πού τάχα τά διαφοροποιούν έχουν επίπλαστες διαφορές και ή διαφοροποίηση τών κομμάτων είναι φαινομενική και επιφανειακή. Κι αυτό γίνεται ακριβώς εκτυπο από τήν ισοψηφία τους κατά τίς εκλογές. Άλλωστε αυτή ή ίδια ή έννοια «ιδεολογία» είναι ολιγαρχικό εφεύρημα, συμβάλλει στην παραμόρφωση της πραγματικότητας και διαμορφώνει τήν ψευδή συνείδηση. Η Δημοκρατία δέν έχει ιδεολογία, δέν είναι ιδεολογία. Η Δημοκρατία είναι διαδικασία και μάλιστα συμμετοχική διαδικασία: Δημοκρατία είναι ή κλήρωση. Γιατί χωρίς τήν κλήρωση ή συμμετοχή καταλήγει νά είναι ψευδεπίγραφη, παρά τίς όποιες ένδεχόμενες ευγενείς προθέσεις.

Όμως, ή θεωρία και πράξη του Κοινοβουλευτισμού, ο όποιος δέν είναι παρά ολιγαρχική πολιτειακή παραλλαγή, έχει «μετακενωθεϊ» από τήν δυτική Ευρώπη και στην Ελλάδα. Έτσι, όλοι οί νεο-Έλληνες συνταγματολόγοι — αναφέρω κάποια γνωστά και μεγάλα ονόματα: Σαρίπολος, Σβώλος, Κυριακόπουλος, Μάνεσης, Τσάτσος — άγνόησαν τήν άρχαία έλληνική πολιτική σκέψη και πολιτειακή πράξη και δέν φάνηκαν νά διακρίνουν τόν Κοινοβουλευτισμό από τήν Δημοκρατία. Ποιός εμπόδισε τούς συνταγματολόγους μας νά γνωρίσουν τό Άρχαίο Έλληνικό Δίκαιο παρά ή έλλιπής τους γνώση πάνω στην άρχαία έλληνική γραμματεία και ή αποσπασματική ή μέσω μεταφράσεων μελέτη τους τών «Πολιτικῶν» καθώς και ή πλήρης τους άγνοια της «Αθηναίων Πολιτείας» του Αριστοτέλους; Τελικά θά πρέπει κάποτε νά γίνει αντιληπτό πώς δέν είναι δυνατόν νά έχει τελειώσει κανείς τίς Νομικές μας Σχολές, χωρίς νά έχει έντυφήσει στά «Πολιτικά», στην «Αθηναίων Πολιτεία» του Αριστοτέλους και γενικώτερα στην άρχαία έλληνική νομοθεσία. Πολύ περισσότερο, άν διεκδικεί δόξα συνταγματολόγου.

Οί πολιτικές ιδεολογίες

Οί βασικές πολιτικές ιδεολογίες είναι δύο. Η «δεξιά» και πιο συντηρητική και ή «αριστερή» και αυτοπαρουσιασμένη σαν κάπως ρηξικέλευθη. Η αριστερή, πάλι, ιδεολογία και παράταξη, ή Αριστερά, έχει ως επίκεντρο της ιδεολογίας της τον σοσιαλισμό. Η πράξη, όμως, ή διαδικασία, τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς, συγκλίνουν και συμπίπτουν στην ολιγαρχικότητά τους. Και προκάλεσαν μαζί τον Έθνικό Διχασμό και τους έμφυλιους πολέμους από τό 1821 μέχρι σήμερα. Κι ενώ και οι δύο παρατάξεις είναι ολιγαρχικές και άρχομανείς, ή Αριστερά και ιδιαίτερα οι μικροί περιτρεχάμενοί της, έχουν ως επίκεντρό τους την μαρξιστική θεωρία, πού αυτοονομάστηκε «έπιστημονικός» σοσιαλισμός.

Ο όρος «Έπιστημονικός» Σοσιαλισμός είναι τελείως αυθαίρετος. Η μόνη «έπιστημονικότητα» του Μάρξ και του μαρξισμού είναι ή βαθειά και έμπεριστατωμένη ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί κατά τον 19ο αιώνα. Τά υπόλοιπα όμως είναι θεωρίες, πού ή Ιστορία διέψευσε. Πίστεψε δηλαδή ο Μάρξ πως άνακάλυψε τους νόμους εξέλιξης των άνθρωπίνων κοινωνιών, όπως ο Δαρβίνος είχε άνακαλύψει τους νόμους εξέλιξης των ειδών· ένστερνίστηκε ιδέες πού υπάρχουν από την Άναγέννηση, ότι ο άνθρωπος είναι πρώτ' άπ' όλα οικονομικό ζώο και δευτερευόντως πολιτικό και διακήρυξε ότι ή κοινωνία εξελίσσεται άνάλογα μέ την άνάπτυξη της τεχνολογίας.

Η Ιστορία δέν δικαίωσε τον Μάρξ. Στην πραγματικότητα, ο μαρξισμός στάθηκε ή ισχυρότερη τροχοπέδη στον δρόμο της άνθρωπότητας προς την Δημοκρατία. Έγιναν βέβαια στό όνομά του κινήματα και επαναστάσεις, χωρίς ουσιαστική έπιτυχία. Έπειδή ο άνθρωπος είναι ζώο πολιτικό, μία επανάσταση μπορεί νά θεωρηθεί ουσιαστικά έπιτυχημένη, όχι άν πήρε την έξουσία, αλλά άν οδεύει προς την Δημοκρατία, ικανοποιώντας τά ακόλουθα κριτήρια: 1) νά δώσει την έξουσία σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού από ό,τι ή προηγούμενη, ή νικημένη πολιτειακή κατάσταση, 2) νά γίνει αυτό μέ όσο τό δυνατόν λιγώτερη βία και λιγώτερο αίμα και 3) νά γίνεται προσπάθεια έναλλαγής των προσώπων στην έξουσία και νά περιορίζεται ο επαγγελματισμός σ' αυτήν.

Άπό τό 1215 μέχρι σήμερα έγιναν πολλές μεταρρυθμίσεις ή επαναστάσεις. Όμως μόνον οι άγγλικές ικανοποιούσαν κάπως τά πρώτα δύο από τά τρία κριτήρια. Η Γαλλική Έπανάσταση ικανοποίησε τό πρώτο κριτήριο όχι όμως τό δεύτερο και τό τρίτο, γιατί και αίμα πολύ χύθηκε και ή επαγγελματικότητα στην έξουσία διατηρήθηκε. Οί επαναστάσεις, πάλι, πού έγιναν μέ βάση την μαρξιστική ιδεολογία δέν εκπλήρωσαν ούτε τό πρώτο ούτε τό δεύτερο ούτε τό τρίτο κριτήριο. Ουσιαστικά ήταν άποτυχίες, γιατί ή έξουσία δόθηκε σε μικρότερη πληθυσμιακή ομάδα και τό ανθρώπινο αίμα πού ξοδεύθηκε ήταν άφθονο και επί πλέον επανεισήγαγαν την ίσοβιότητα των άρχόντων και ενίσχυσαν την επαγγελματικότητα στην έξουσία.

Μέ βάση τά πάρα πάνω τρία κριτήρια, μόνον οι επαναστάσεις πού έγιναν στον Άρχαιο Έλληνικό Χώρο είναι δυνατόν νά κριθούν έπιτυχημένες. Έκει σταματούσαν τίς αίματοχυσίες και έμπιστεύονταν σε κάποιο πρόσωπο κοινής έμπιστοσύνης την προσπάθεια διευθέτησης των πολιτικων διενέξεων μέ πολιτειακές αλλαγές. Ο Άριστοτέλης χρησιμοποiei για τίς αλλαγές στην άθηναϊκή πολιτική ιστορία τον ήπιο όρο «μεταβολή». Μέ την μεταβολή λοιπόν του Δράκοντος και πολύ περισσότερο μέ τίς μεταβολές του Σόλω-

νος και του Κλεισθέους, ή εξουσία δόθηκε σέ πολύ περισσότερους πολίτες και οί μεταβολές έγιναν σχεδόν αναίμακτα. Διαφαίνεται, από τήν ὅλη ἑλληνική πρακτική, ὁ σεβασμός γιά τήν ἀνθρώπινη ζωή, κύριο χαρακτηριστικό του Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἡ ἐφαρμογή του τρίτου κριτηρίου εἶναι πιό ρητή και κατηγορηματική. Ἡ κλήρωση, ή μή ἐπανακληρωσιμότητα και ή μή ἐπανεκλογιμότητα του ἴδιου προσώπου στό ἴδιο ἀξίωμα — γνωστές ἤδη ἀπό τόν Δράκοντα — θεμελίωσαν τόν μή ἐπαγγελματισμό και τήν συμμετοχή στήν ἀσκηση τῆς ἀρχῆς. Κι ὅσο Δημοκρατία εἶναι ή κλήρωση ἄλλο τόσο Ὀλιγαρχία εἶναι ή ἐκλογή. Οἱ ἐκλογές ἦταν, εἶναι και θά εἶναι ὁ κύριος ὀλιγαρχικός τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων. Οἱ ἐκλογές δέν ἐγγυῶνται τήν συμμετοχή στήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας και ἐφαρμόζονται στόν Κοινοβουλευτισμό ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ Κοινοβουλευτισμός εἶναι ὀλιγαρχικό πολίτευμα.

Βέβαια τό πέρασμα ἀπό τόν Κοινοβουλευτισμό στήν Δημοκρατία δέν εἶναι οὔτε εὐκολη οὔτε συνοπτική ὑπόθεση. Χρειάζεται και κόπος πολὺς και χρόνος μακρὺς, ὅπως περίπου θά ἴλεγε ὁ Λουκιανός. Ἀλλά γι' αὐτά ἔχει γίνει ἤδη λόγος στό περιοδικό.

Τό Ἑλληνικό Δίκαιο ἔχει παραμεληθεῖ και ή ἀνθρωπότητα, ὅπου εἶναι πιό προηγμένη, βαυκαλίζεται πῶς θά βρεῖ λύση στά προβλήματα τῆς χωρίς τήν Δημοκρατία και χωρίς τήν συμμετοχή του μεγάλου πλήθους τῶν πολιτῶν, ἀνδρῶν και γυναικῶν, στήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Ὅμως ή Δημοκρατία εἶναι μόνο μία και εἶναι ή μόνη λύση. Ἡ πολιτική και πολιτειακή Ἀναγέννηση του Κόσμου πάλι στήν Ἑλλάδα θά πρέπει νά στηριχθεῖ. Ἄς κατανοήσουμε ὅτι:

Τό Παρελθόν τῆς Ἑλλάδας εἶναι τό Μέλλον τῆς Ἀνθρωπότητας.

Ἰωάννης Μπούτος

1925-2004

Ο Ἰωάννης Μπούτος, ἐκτός ἀπό κορυφαῖος πολιτικός, ὑπῆρξε διανοούμενος καί συγγραφέας, μέ σπουδαῖο τάλαντο, ὀγκώδους ἀνέκδοτης αὐτοβιογραφίας. Ἦταν πολυδιάστατη προσωπικότητα μέ μεγάλες εὐαισθησίες, εὐρύτητα πνεύματος, παιδεία καί ξεχωριστή νοημοσύνη. Προερχόταν ἀπό τήν πελοποννησιακή ἰθύνουσα τάξη, ἀπό οἰκογένεια πολιτευτῶν καί προυχόντων τῆς Μεσσηνίας μέ ἀγωνιστική παράδοση (οἱ πρόγονοί του ἦταν γιά πολλές γενιές βουλευτές, ἐνῶ δύο ἀπ' αὐτούς πολέμησαν στό Μανιάκι). Ὅμως, ὁ ἴδιος ξέφυγε ἀπό τήν μοῖρα τοῦ τοπικοῦ κομματάρχη καί ξεχώρισε ἀπό τόν παλαιοκομματικό ἐσμό. Ἐνῶ εἶχε ἤδη ὀλοκληρώσει τίς σπουδές του στήν Νομική Σχολή καί εἶχε ἐκλεγεί βουλευτής, ἔφυγε γιά τήν Ἀγγλία, ὅπου ἄρχισε ξανά σπουδές στήν Οἰκονομία, στήν London School of Economics. Μία πολύμηνη περιοδεία στίς Η.Π.Α. συμπλήρωσε τήν πλήρη πνευματική του διαφοροποίηση ἀπό τό βαλκανικό καί ἐπαρχιακό κλίμα τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς.

Στήν συνέχεια πολιτεύθηκε μέ τόν Κ. Καραμανλῆ, συμμετέχοντας σέ ὅλες — χωρίς καμμία ἐξαίρεση — τίς κυβερνήσεις πού σχημάτισε. Αὐτό δέν ἦταν προϊόν εὐνοίας, ἀλλά ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι ὑπῆρξε ἴσως τό ἰκανώτερο καί εὐφύστερο στέλεχος τῶν καραμανλικῶν κυβερνή-

σεων, πού ἔδινε λύσεις στά χρονίζοντα προβλήματα καί εἶχε ἰκανότητα ἀντιλήψεως καί ἀναλύσεως πολύ μεγαλύτερη τοῦ μέσου ὄρου. Ὑπῆρξε ἐπίσης ἓνας ἀπό τοὺς βασικούς πρωτεργάτες τῆς ἑνταξῆς τῆς Ἑλλάδος στήν Εὐρωπαϊκή Κοινότητα. Ἔτσι διένυσε τήν ἱεραρχία, φθάνοντας μέχρι τό ἀξίωμα τοῦ ὑπουργοῦ Συντονισμοῦ (τό πρῶτο μετά τόν Πρωθυπουργό) στήν κυβέρνηση Ράλλη, τό 1980-81. Οἱ ἀπόψεις του ἐκεῖνη τήν ἐποχή ἦταν ριζοσπαστικές: μεταξύ ἄλλων εἶχε εισηγηθεῖ τήν ἀναγνώριση τῆς Ἑθνικῆς Ἀντίστασης, ὥστε νά ἀφαιρεθεῖ ἓνα ἀπό τά κυριώτερα ψυχολογικά ὄπλα τοῦ ΠΑΣΟΚ. Μετά τό 1981, ἓνας συνδυασμός προβλημάτων υγείας καί συγκρούσεων μέ τήν νέα ἡγεσία τῆς Νέας Δημοκρατίας τόν ἀπομάκρυναν ἀπό τό κόμμα του, πού βυθιζόταν πάλι σ' ἓναν μοιραῖο παλαιοκομματισμό.

Ἡ συνεργασία του μέ τό ΠΑΣΟΚ τό 1989-94 ὑπῆρξε ἀτελέσφορη καί οὐδέποτε προχώρησε πέρα ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν τύπων. Μετά ἀπό τό 1994 καί τήν παραίτησή του ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, ἀποστασιοποιήθηκε ἀπό τοὺς πάντες καί ἀσχολήθηκε μέ τήν συγγραφή τῶν ἀπομνημονευμάτων του.

Ὁ Ἰ. Μπούτος εἶχε ἀρθρογραφήσει στήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, ἦταν ἀναγνώστης τῆς καί φίλος τῆς. Τοῦ εὐχόμαστε καλό ταξίδι.

M.H.M.

17ο Παγκόσμιο Συνέδριο τής A.I.S.L.F.

(Association Internationale des Sociologues de Langue Française -
Διεθνής Έταιρεία τών Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων)

Στήν παραδοσιακή αλλά ταυτόχρονα σύγχρονη και οικονομικά δυναμική πόλη Tours τής Γαλλίας, στις ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Λίγηρα, συγκεντρώθηκαν, ἀπό τίς 5 ὡς τίς 9 Ἰουλίου 2004, πάνω ἀπό 1.000 κοινωνιολόγοι ἀπ' ὄλον τόν κόσμον, μέ κοινό σημεῖο ἀναφορᾶς τόν γαλλικό πολιτισμό καί τήν γαλλική γλῶσσα. Πραγματοποιήθηκαν διαλέξεις, ἀνοιχτές συζητήσεις, στρογγυλά τραπέζια, συνεδρίες ἐπιτροπῶν καί ομάδων ἐργασίας. Κεντρικό θέμα ἦταν τό κοινωνικό ἄτομο, οἱ πολλαπλές του διαστάσεις καί ἀντιφάσεις. Φυσικά συζητήθηκαν πολλά διαφορετικά θέματα στίς 28 ἐρευνητικές ἐπιτροπές καί στίς 23 ομάδες ἐργασίας πού ὑπάγονται στήν A.I.S.L.F. Συνολικά ἔγιναν 1.300 συνεδρίες ἐπιτροπῶν καί ομάδων ἐργασίας, μέ τήν πείρα 45 χρόνων πού διαθέτει ἡ ὀργάνωση. Ἡ πόλη καί τό πανεπιστήμιο τής Tours συνέβαλαν στήν ἐπιτυχία τοῦ Συνεδρίου, διαθέτοντας ὄχι μόνον τούς εὐρύχωρους πανεπιστημιακούς χώρους ἀλλά καί τά καταπληκτικά διατηρητέα κτίρια τοῦ Δήμου, καθῶς καί τούς ἀπέραντους κήπους του, γιά ποικίλες κοινωνικές ἐκδηλώσεις.

Ἀπό τούς κυριώτερους ὁμιλητές στίς γενικές συνεδρίες τονίσθηκε ἡ ἀνάγκη διεύρυνσης τής γαλλόφωνης κοινωνιολογίας πρὸς μὴ γαλλόφωνες χώρες, ἡ τάση ὀργάνωσης τής ἐπιστημονικῆς κοινότητος σέ ἐθνικά καί περιφερειακά σχήματα πού θά σέβονται τίς ἰδιαιτερότητες τῶν πολιτισμῶν, ἡ ἐπίσης ἀναγκαία ἀνάπτυξη τής ἐπιστήμης πρὸς διεπιστημονικές κατευθύνσεις (π.χ. τήν ἀνάγκη συνεργασίας τής κοινωνιολογίας μέ τήν νευροβιολογία, τήν ψυχανάλυση κ.λπ.), οἱ καταλυτικές ἐπιπτώσεις τής γενετικῆς μηχανικῆς καί τής κλωνοποίησης στήν ἴδια τήν ἔννοια τοῦ ἀτόμου καί τής μοναδικότητάς του, ἡ σχέση τής ἔννοιας τής Ἐλευθερίας καί τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων μέ τήν ἴδια τήν γέννηση

τῆς Κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης (μέ ἀναφορά στόν Durkheim καί στήν πολιτική του στρατεύση στίς παραπάνω ἔννοιες).

Μία γενική συνεδρία ἀφιερώθηκε στόν Renaud Sainsaulieu, πατέρα τής Κοινωνιολογίας τῶν Ἐπιχειρήσεων, πού ἀπεβίωσε πρόσφατα, καί προβλήθηκε καί σχετικό φιλμ. Ἀνάμεσα στίς πολλές ἐκδηλώσεις ξεχώρισε ἡ τελετή ἀπονομῆς τοῦ Βραβείου τοῦ Νέου Κοινωνιολόγου, ὅπου βραβεύθηκαν δύο νέοι ἐπιστήμονες (ἓνας ἄνδρας καί μία γυναίκα) γιά τό ἀξιόλογο ἔργο τους, στό ἐκπληκτικό παλαιό δημαρχεῖο τῆς πόλεως. Ἐπίσης ἔγινε καί ἡ τακτική Γενική Συνέλευση τῆς A.I.S.L.F., ὁ ἀπολογισμός τοῦ ἀπερχομένου Διοικητικοῦ Συμβουλίου καί ἡ ἐκλογή νέου, σέ πολιτισμένο καί φιλικό κλίμα, ὅπως ἀρμόζει σέ μία ἐπιστημονική κοινότητα. Νέα Πρόεδρος ἐξελέγη ἡ ἔως τότε Ἀντιπρόεδρος Monique Hirschorn, Γαλλίδα, καθηγήτρια στό 5ο Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιῶ, διαδεχομένη τόν Καναδό Daniel Mercure.

Στό Συνέδριο συμμετείχαν πολλοί Εὐρωπαῖοι ἀλλά καί Καναδοί, Ἀφρικανοί (ἐντύπωση προκάλεσε τό ἐπίπεδο τῶν ἐκπροσώπων τῆς Σενεγάλης), Λατινοαμερικανοί. Ἐπίσης ὑπῆρχαν καί ἐπιστήμονες ἀπό τίς βαλκανικές χώρες. Πολυπληθής ἦταν ἰδιαιτέρως ἡ βουλγαρική ἀντιπροσωπεία. Ἡ ἑλληνική παρουσία ὡς συνήθως ἦταν ἰσχνή, περιορισμένη σέ δύο-τρία ἄτομα. Ἐκτός ἀπό τόν Διευθυντή τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ, πού παρουσίασε τρεῖς εἰσηγήσεις σέ ἀντίστοιχες ἐρευνητικές ἐπιτροπές, δύο μόνον πανεπιστημιακοί. Ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ἦταν ὅμως ἐκεῖ, παρακολούθησε ὄλες τίς ἐργασίες, κατέγραψε τά κυριώτερα σημεῖα, συνῆψε νέες γνωμμίες καί συμφωνίες συνεργασίας, τά προϊόντα τῶν ὁποίων θά ἐμφανισθοῦν στά ἐπόμενα τεύχη.

M.H.M.

Συνέντευξη με τον Jean Ziegler

Mέ την ευκαιρία της προσεχούς κυκλοφορίας στην Ελλάδα ενός ακόμα βιβλίου του, παγκόσμιου best-seller, με τον τίτλο «Οι Έλβετοί, ο χρυσός και οι νεκροί», ή *NEA KOINΩΝΙΟΛΟΓΙΑ* δημοσιεύει μία άκρως ενδιαφέρουσα συνέντευξη που ο Jean Ziegler παραχώρησε στον μαθητή, μεταφραστή και συνεργάτη του Μελέτη Μελετόπουλο. Μετά την πρόσφατη συνταξιοδότησή του από το Πανεπιστήμιο της Γενεύης, ο Ziegler εξακολουθεί να προσφέρει τις υπηρεσίες του ως Ειδικός Εισηγητής στα Ήνωμένα Έθνη με αντικείμενο την Διατροφή και ειδικώτερα την αντιμετώπιση της πείνας στις κοινωνίες του Τρίτου Κόσμου. Η συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε στην οικία του καθηγητού στην Γενεύη από τον Μελέτη Μελετόπουλο και μεταφράστηκε στα ελληνικά από την Εύη Παπαλόη.

Μ.Η.Μ.: *Τά τελευταία χρόνια, ή κριτική σκέψη και τά επαναστατικά συναισθήματα έχουν υποχωρήσει. Οί γενικώτερες ιδεολογικές συνθήκες μοιάζουν να προλέγουν ότι στην πολιτική σκηνή θά υπάρξει μία αρνητική στάση απέναντι στους διανοούμενους. Στόν άπόηχο των γεγονότων του 1989, ό καπιταλισμός μοιάζει να κυριαρχεί χωρίς να υπάρχει αντίπαλος. Μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι άτόνησε ή δράση των διανοουμένων;*

J.Z.: Πρώτον, θά πρέπει να διαχωρίσουμε τά δύο είδη πραγματικότητας που υπάρχουν: από την μία ή αντικειμενική πραγματικότητα και από την άλλη ό μαρξισμός και ή κριτική σκέψη, ή εναλλακτική συνείδηση, ή ριζοσπαστική κριτική συνείδηση. Αυτή που ξεκινά από τον Ροβεσπιέρο και καταλήγει στόν Marx, τόν Lukács, τόν Horkheimer και τούς κριτικούς διανοούμενους του σήμερα, οί όποιοι παρακολούθησαν τό επαναστατικό κίνημα από την αρχή της πορείας του και τόν τρόπο που εξελίχθηκε μέσα στους αιώνες, τό ανέλυσαν έννοιολογικά και οί όποιοι είναι οί μόνοι ικανοί να εξηγήσουν τό φαινόμενο του καπιταλισμού και να τό πολεμήσουν ως οί μόνοι θεματοφύλακες των βασικών θεμελιακών αξιών της ανθρώπινης κοινωνίας: της ισότητας, του κοινωνικού συμβολαίου, της λαϊκής κυριαρχίας κ.λπ. Όλα αυτά, λοιπόν, δρομολογήθηκαν και ξεκίνησαν από την επαναστατική σκέψη. Δέν υπάρχει καμία άμφιβολία για αυτό. Η άλήθεια της ιστορίας ξεκινά από εκεί, από την επαναστατική σκέψη, που ήταν

ή μόνη που μπορούσε να έγγυηθεί μία ανθρώπινη κοινωνία.

Χάσαμε την μάχη στό μέτωπο της έργασίας, σε ύλικό δηλαδή επίπεδο, όπως ακριβώς και σε θεωρητικό επίπεδο, στην πάλη των τάξεων, κατά τόν Althusser. Αυτό συνέβη καθώς, στό επίπεδο της πάλης των ιδεών, επικράτησε ό αντίπαλος όχι μόνον επιβάλλοντάς μας την ιδεολογία του και συνθλίβοντας τις ιδέες μας — ή ιστορία έχει δείξει άλλωστε ότι αυτό γίνεται με την βοήθεια των μέσων μαζικής επικοινωνίας ή της αστυνομίας κ.λπ. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, δέν υπήρχε έλευθερία στην δημόσια ζωή και ό πασάς, ό μπέης κ.λπ. έστελνε τόν αστυφύλακα όταν κάποιος Έλληνας έλεγε ή δημοσίευε κάτι που ένοχλούσε. Άκριβώς τό ίδιο ισχύει και σήμερα. Μόνον που επιπλέον, σήμερα, συμβαίνει τό εξής: ή ολιγαρχία που επικρατεί κατάφερε να προβάλλει τόν νεοφιλελευθερισμό — ό όποιος είναι πολύ επικίνδυνος ως ιδεολογία — ως κάτι τό φυσιολογικό: ό νεοφιλελευθερισμός πηγαίνει μαζί με την έννοια της έλευθερίας, που είναι μία έννοια άρκετά γοητευτική, μιλά για κατάργηση των κρατικών νόμων και των συνόρων, για έλεύθερη μετακίνηση πολιτών, έλεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, άποκέντρωση των υπηρεσιών και των βιομηχανιών, μεγιστοποίηση του κέρδους κ.λπ. Αυτού του είδους ή έλευθερία είναι επικίνδυνη: πράγματι, αυτό που εκπροσωπεί ό νεοφιλελευθερισμός είναι σίγουρα κάτι περισσότερο από μία ιδεολογία των τάξεων — κυρίως αυτών που κυ-

Ό Jean Ziegler.

ριαρχούν: ο νεοφιλελευθερισμός είναι ή μετατροπή της οικονομίας της Άγοράς σε αυτόνομο μονόδρομο της οικονομίας.

Γιά παράδειγμα, μιά ιδιωτική τράπεζα στην Γενεύη δέχεται χρήματα και κεφάλαια από όποιονδήποτε, ακόμη και από κάποιον που μπορεί να είναι γκάνγκστερ και που μπορεί να έχει κλέψει χρήματα από τό Ζαΐρ, ένα πολύ φτωχό κράτος, όπου δέν υπάρχουν νοσοκομεία, κοινωνική πρόνοια, σχολεία. Ό τραπεζίτης, λοιπόν, όχι μόνον δέχεται τά χρήματα αυτά, αλλά αναρωτιέται τί άλλο θά μπορούσε να κάνει από τό να δεχθεί αυτά τά κλειμμένα κεφάλαια, ως κάτι τό φυσιολογικό. Φέρεται ακριβώς όπως ό αστρονόμος, που μετράει και παρατηρεί τίς κινήσεις των πλανητών και τά μαγνητικά πεδία και προσπαθεί να παρουσιάσει τήν κατάσταση στην Οικονομία ως κάτι τό φυσικό. Έτσι, επικρατεί ή λεγόμενη «μοναδική σκέψη», κάθε άλλη πιθανή σκέψη έχει εξαφανιστεί, ή οικονομία της Άγοράς έχει μετατραπεί σε αυτόνομο μονόδρομο, ή πολιτική έχει εξαφανιστεί και τό μόνο που γίνεται στην ιστορία είναι ή θέσπιση «φυσικών» νόμων της οικονομίας από τούς νεο-καπιταλιστές. Αυτός ό μονόδρομος της Οικονομίας αποτελεί τό επιστέγασμα της νεο-φιλελεύθερης ιδεολογίας και βρί-

σκει εφαρμογές σε όλα τά πεδία της δημόσιας ζωής. Υπάρχει άνιση κατανομή του πλούτου και ή κοινωνία γεννιέται μέσα από τίς πρακτικές της παγκοσμιοποίησης. Είμαστε φορείς κοινωνικών αξιών και γνώσεων — πρόκειται για αξίες κατακόμβης — αξιών που έχουν ξεπηδήσει από τό σύστημα των μέσων μαζικής ενημέρωσης, ακόμα και όταν ή αλλοίωση της συλλογικής συνείδησης είναι πρακτικά ολοκληρωτική. Οί αξίες αυτές έχουν όμογενοποιηθεί και επικρατεί ό τηλεοπτικός κρετινισμός. Όμοίως, ό ιμπεριαλισμός ελέγχει ακόμα και τούς δορυφόρους και από τό κατώφλι της μίμησης περάσαμε στην ψηφιακή επεξεργασία της εικόνας και του ήχου και μās λένε ότι, σε δύο χρόνια ή λίγο αργότερα, σε όλα τά ευρωπαϊκά κράτη θά μπορούμε να έχουμε περισσότερα από 60 ή 80 προγράμματα κάθε φορά που θά θέλουμε να δούμε τηλεόραση. Αυτό είναι τό τέλος του Λόγου, τό τέλος κάθε συλλογικής αναλυτικής αναζήτησης της αλήθειας. Είναι τό τελευταίο στάδιο της αλλοίωσης, είναι ή κατακόμβη.

Μ.Η.Μ.: Ός κοινωνιολόγος, ήσασταν πάντοτε επαναστατικός και πολιτικοποιημένος. Νιώθετε μόνος στην κοινωνιολογική σκηνή; Πώς κρίνετε τήν τάση αποστασιοποίησης που χαρακτηρίζει τίς Κοινωνικές Έπιστήμες σήμερα;

Ι.Ζ.: Είναι μιά απελπισμένη προοπτική. Όρισμένες Σχολές των Κοινωνικών Έπιστημών, όπως ό αμερικανικός θετικισμός, προσπαθούν να δημιουργήσουν εκ νέου και να προσδώσουν στις Έπιστήμες αυτές μιά κοινωνική λειτουργικότητα — καθώς έχουν επικρατήσει οί οικονομικές επιστήμες και οί κοινωνικές στερούνται πλέον αντικειμένου — προσπαθώντας να φανούν ευχάριστοι και άρεστοί σε αυτούς που κυριαρχούν. Λένε, για παράδειγμα, ότι δέν είμαστε αρκετά χρήσιμοι εάν άσχοληθούμε με τήν ψυχολογία της εργασίας, για αυτό θά άσχοληθούμε με κάτι πιό χρήσιμο, όπως, για παράδειγμα, με τίς μετρήσεις και με τήν βελτίωση της λειτουργίας αυτής ή της άλλης μονάδας παραγωγής κ.λπ. Αυτό είναι ένα είδος ολοκληρωτικής εκπόρευσης της επιστήμης. Αυτό που χρειάζεται είναι ή κατάλυση, όπως λέει και ό Horkheimer και ή Σχολή της Φρανκφούρτης, του «είναι» και του «πρέπει» και ή ριζική ρήξη, καθώς ή κοινωνία, ό Λόγος, ή κοινωνιολογία φιλοδοξούν να ρίξουν φως στις συλλογικές προσπάθειες.

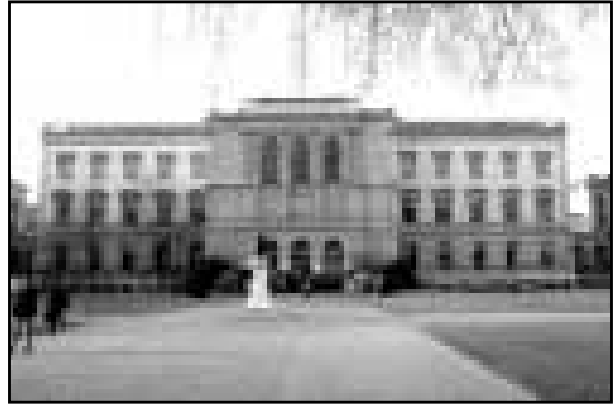
Γιά τήν κοινωνιολογία, τό μοναδικό αντικεί-

μενο τής ιστορίας είναι ο άνθρωπος και όχι η λογική τής Άγοράς. Οί καπιταλιστές δέν παράγουν κανέναν ιστορικό λόγο. Ποιές είναι οί αξίες τών καπιταλιστών; Τά σεμινάρια μάνατζμεντ, ή μεγιστοποίηση του κέρδους, ή κατά τό δυνατόν γρηγορότερη αφομοίωση αυτού που αξίζει, ή κατάκτηση τής αγοράς κ.λπ. Δέν υπάρχει, λοιπόν, ούτε μία αξία μέ ήθική προέκταση, ούτε μία αναφορά στό συλλογικό «εγώ».

Θά δώσω ένα παράδειγμα σχετικά μέ τίς αξίες τών καπιταλιστών και τών ανθρώπων τής παραγωγής. Πρόκειται γιά κάποιον τραπεζίτη που, όταν έγινε πρόεδρος τής πιό ισχυρής τράπεζας του κόσμου και ρωτήθηκε ποιές είναι οί προτεραιότητές του και οί στόχοι του, εκείνος σκέφτηκε λίγο και απάντησε: στην Σιγκαπούρη πρέπει νά κάνουμε ακόμα κάποια βήματα γιά νά κατακτήσουμε τήν αγορά, στην Λατινική Άμερική υπάρχουν κάποια τρωτά σημεία και εκεί πιστεύω ότι θά πρέπει νά οργανώσουμε καλύτερα τά δίκτυά μας, στον τομέα τής διαχείρισης του πλούτου υπάρχουν κάποιοι οργανισμοί που δέν είναι αρκετά αποδοτικοί κ.λπ. Αυτό λοιπόν ήταν ένας κατάλογος τής ιστορικής αποστολής του πιό ισχυρού ανθρώπου τής Έλβετίας, του προέδρου τής Πρώτης Τράπεζας. Δέν έκανε τήν παραμικρή αναφορά σέ κάτι που νά αγγίζει τον άνθρωπο, τήν κοινωνία, τήν ευημερία, τήν δικαιοσύνη, τήν ισότητα ή τήν πάλη γιά ισότητα. Η πλήρης αποθέωση τής εκλογίκευσης τής Άγοράς!

Ο Horkheimer έγραψε, λίγο πριν πεθάνει, ότι από εδώ και στό εξής όλη ή ιστορία του κόσμου είναι ή ιστορία τής Άγοράς. Έχουμε υποστεί τίς τρομακτικές επιπτώσεις και έχουμε συνθλιβεί. Είμαστε στό απόλυτο σκοτάδι μέσα σέ τούνελ. Τό νά περπατά κανείς σέ ένα σκοτεινό τούνελ δέν σημαίνει ότι είναι τυφλός. Περπατάμε, λοιπόν, μέσα σέ ένα τούνελ και είναι αδύνατον νά δούμε αυτά που γίνονται στον κόσμο. Δέν ξέρουμε ποιά θά είναι ή επόμενη κίνηση, ο επόμενος πόλεμος. Και γιά μās τούς κοινωνιολόγους ακόμα, ο κόσμος έχει γίνει ακατανόητος, περπατάμε μέσα σέ ένα τούνελ αλλά αυτό δέν σημαίνει ότι είμαστε τυφλοί και ότι δέν βλέπουμε. Χρειάζεται μόνο νά ανάψουμε ένα σπέρτο!

Σήμερα, ή κοινωνιολογία δέν έχει πιά τήν ισχύ και τήν δυνατότητα τής μετάδοσης, καθώς τό άλλοτε κομμουνιστικό κόμμα και τό κεντρικό συνδικαλιστικό κίνημα, που θά μπορούσαν νά δώσουν υλική υπόσταση στις αναλύσεις που κάνουμε, έχουν συνθλιβεί. Τό κοινωνικό κίνημα δέν υφί-

Τό Πανεπιστήμιο τής Γενεύης.

σταται, έχει συνθλιβεί. Υπάρχει τό προλεταριάτο τών ανέργων. Πλέον, οί ιδέες και οί απόψεις μας δέν αφορούν κανέναν μέσα στον μονο-πολιτικό και πολυ-εθνικό καπιταλισμό. Παρ' όλα αυτά, κουβαλάμε μαζί μας αυτές τίς γνώσεις και τίς μεταδίδουμε. Άκόμη και μέσα στην μοναξιά μας πρέπει νά κάνουμε αναλύσεις: έσείς, γιά παράδειγμα, στην Ελλάδα, πάνω στό νεο-φιλελεύθερο κεφάλαιο που χειραγωγεί τά πάντα, πάνω στις εθνικές αντιφάσεις. Όποσδήποτε, μία μέρα, ή βαθειά κρυμμένη λογική του συστήματος θά εμφανισθεί ξανά. Σήμερα δέν υπάρχει λογική. Υπάρχουν μόνον οί νόμοι τής παγκόσμιας αγοράς. Φαίνεται ότι όλα τά προβλήματα που ταλάνισαν τήν ανθρωπότητα εδώ και πάρα πολύ καιρό, ή απάντηση τών πιό μύχιων προβλημάτων μας όπως ή ισότητα και ή ευημερία, δέν απασχολούν κανέναν στην νέα παγκόσμια αγορά. Έπικρατεί παρακμή στον πολιτισμό. Όπως είπε και ο φιλόσοφος Kant, *βρισκόμαστε στό σημείο όπου δέν μπορούμε νά ακολουθήσουμε τήν ιστορία, βρισκόμαστε στό σημείο όπου υπάρχει μία ρήξη και μία διακοπή στον πολιτισμό.*

Μ.Η.Μ.: *Η αύξηση τής ανεργίας, ή αντι-κατάσταση του εργαζομένου από τίς μηχανές και οί εξελίξεις στην Γαλλία και τήν Γερμανία μοιάζουν νά μās υπενθυμίζουν αυτά που από παλιά είχε πει ο Marx σχετικά μέ τό μέλλον του καπιταλισμού. Έσείς ο ίδιος άλλωστε προείπατε, στό βιβλίο σας *A demain Marx*, τήν επιστροφή του μαρξιστικού έργου. Ποιές άλλες πλευρές του μαρξισμού μπορούν, κατά τήν γνώμη σας, νά ξαναβρουν τήν έρμηνευτική και προφητική τους σημασία και νόημα;*

J.Z.: Δέν είμαστε θεολόγοι. Συμβαίνει αυτό που είχε πει και ο ίδιος ο Marx: είμαστε καθι-

σμένοι στὸν ὄμο ἐνὸς γίγαντα, καὶ αὐτὸ συμβαίνει σὲ κάθε γενιά. Ἐμεῖς εἴμαστε λοιπὸν καθισμένοι στὸν ὄμο τοῦ Marx καὶ δὲν βλέπουμε μακρύτερα ἀπὸ ἐκεῖνον.

Ὅταν μιλάμε γιὰ τὸν Marx, θὰ πρέπει νὰ κάνουμε τὸν ἐξῆς διαχωρισμό: ὑπῆρξε ἓνας ἄνθρωπος, ὁ Marx, καὶ ὑπῆρξε καὶ ἓνα ἔργο, τὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο*. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1998, πού ἦταν ἡ ἑκατοστὴ πεντηκοστὴ ἐπέτειος, διοργανώσαμε ἓνα μεγάλο συνέδριο στὸ Παρίσι γιὰ τὸ κομμουνιστικὸ μανιφέστο, ἓνα ἐπαναστατικὸ κείμενο κεφαλαιώδους ἱστορικῆς σημασίας, πού ἔθρεψε τὴν πρώτη, τὴν δευτέρα καὶ τὴν τρίτη Διεθνή. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, λοιπὸν, πραγματεύθηκε τὸ θέμα τῆς γέννησης τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν Εὐρώπη — τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ὄχι τοῦ τραπεζικοῦ-χρηματοστηριακοῦ στὴν σημερινή του μορφή — καὶ ἐμβάθυνε καὶ κατέγραψε τίς βασικὲς του ἀρχές καὶ τίς ἀντιφάσεις στὸ ἐσωτερικὸ του. Δημιούργησε, ἐν ὀλίγοις, τὴν ριζικά ἐναλλακτικὴ συνείδηση. Αὐτὸς ὁ κόσμος εἶναι ἓνας κόσμος πού ἔχει πεθάνει. Τὸ κεφάλαιο ἔχει πεθάνει: ἡ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη αὐξήσῃ του τὸ ἔκανε μὴ παραγωγικὸ καὶ τὸ ὀδήγησε τελικά στὸν θάνατο. Ὑπάρχει καὶ σήμερα ἡ ἴδια ἰδέα: ἡ εἰκονικὴ οἰκονομία πού εἶναι πέντε ἢ καὶ ἕξι φορές πιὸ ἰσχυρὴ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ οἰκονομία παραγωγῆς ἀγαθῶν.

Ὁ καπιταλισμὸς εἶναι, ἀπὸ τὴν μιά πλευρά, ἓνα σύστημα μὲ ἀπίστευτη ζωτικότητά, τὸ πιὸ ζωτικὸ οἰκονομικὸ σύστημα πού δημιουργήθηκε ποτέ, ὅσον ἀφορᾷ τὰ διάφορα προϊόντα καὶ ἀγαθὰ, τίς τηλεπικοινωνίες κ.λπ. Σήμερα, ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ διαφόρων φορέων καὶ κρατῶν γίνεται μὲ ταχύτητα πού πλέον ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς ταχύτητας τοῦ φωτός μὲ τὴν δημιουργία τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ταχυδρομείου. Ὁ καπιταλισμὸς ἐφευρίσκει κάθε μέρα καὶ κάθε ὥρα διάφορους τρόπους γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν ζωτικότητά του. Ὁ καπιταλισμὸς χρησιμοποιεῖ ὡς ὄχημα τὴν φαντασία τῶν ἀνθρώπων, προκειμένου νὰ τοὺς θέσει στὴν ὑπηρεσία του, παράγοντας καὶ ἐπινοώντας ἀπίθανα ὑλικά πράγματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, κοινωνικά ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἐντελῶς ἀνυπαρκτός καὶ δημιούργησε κάτι ἐντελῶς εἰκονικόν: τὴν εἰκονικὴ οἰκονομία, τὴν οἰκονομία τῆς κερδοσκοπίας. Οἱ μεγάλες τράπεζες στὴν Ἑλβετία δὲν ἔχουν κέρδη πλέον ἀπὸ τίς ὑποθήκες ἢ ἀπὸ τίς ἀποταμιεύσεις ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κερδοσκοπία. Ἡ οἰκονομία εἶναι λοιπὸν εἰκονικὴ καὶ τὰ χρήματα δὲν ἀποτελοῦν τρόπο πληρωμῆς τῆς ἀντίστοιχης συμβολικῆς ἀξίας ἐνός ἀγαθοῦ. Σήμερα κάνουμε

ὄλο καὶ περισσότερα λεφτά, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μὲ τοὺς ἀλχημιστὲς στὸν μεσαίωνα, πού ἐφτιαχναν χρυσάφι ἀπὸ ἀέρα!

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε, ὑπῆρξε μερικὰ ἑκατομμύρια χρόνια πρὶν ἓνα ζῶο, πού ἦταν ὁ τελευταῖος ἀπόγονος τῶν δεινοσαύρων καὶ τὸ ὁποῖο ἦταν 7 μέτρα μακρὸν, εἶχε ὕψος ὅσο τέσσερα πατώματα πολυκατοικίας καὶ ἐγκέφαλο πού ζύγιζε 85 γραμμάρια. Ἦταν ἓνα ζῶο τεράστιου μεγέθους μὲ πολὺ μικρὸ ἐγκέφαλο συγκριτικά. Οἱ μεγάλες οἰκονομικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ οἱ τράπεζες, πού κυριαρχοῦν στὸν πλανήτη σήμερα, καὶ οἱ ὁποῖες εἶναι λιγώτερες ἀπὸ διακόσιες, ἐλέγχουν περισσότερο ἀπὸ τὸ 28% τοῦ παγκόσμιου ἀκαθάριστου προϊόντος. Κάτι πού ἐπίσης παρατηρεῖται σήμερα εἶναι καὶ ἡ αὐξήση τῶν μονοπωλίων. Ὅλοι αὐτοὶ λοιπὸν, οἱ τόσο ἰσχυροί, μοιάζουν μὲ αὐτὸ τὸ ζῶο, τὸν ἀπόγονο τῶν δεινοσαύρων. Ἐλέγχουν δίκτυα καὶ συστήματα ἀπίστευτα, παρουσιάζουν ὅμως καὶ ἀπίστευτη νοητικὴ ὑστέρηση — ὑστέρηση σὲ ἐπίπεδο κοινωνικῶν, πολιτικῶν, θεωρητικῶν καὶ ἱστορικῶν γνώσεων. Αὐτὴν τὴν τεράστια δύναμη καὶ ἰσχύ τους τὴν θέτουν ἀποκλειστικά στὴν ὑπηρεσία τῆς ἄγριας ἀφομοίωσης, τῆς κατάκτησης τῆς ἀγορᾶς, τῆς μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους καὶ ἄλλων παρόμοιων καταστάσεων.

Μ.Η.Μ.: *Τὸ ἔργο σας στοχεύει νὰ δώσει στοὺς δυτικούς μιά κατὰ τὸ δυνατόν ρεαλιστικὴ καὶ συγκεκριμένη εἰκόνα αὐτοῦ πού συμβαίνει στὸν τρίτο κόσμο, στὴ Ἀφρική, τὴν Λατινικὴ Ἀμερική, τὴν Ἀσία. Ποιὰ εἶναι ἡ γνώμη σας γιὰ τὴν παγκοσμιοποίηση;*

J.Z.: Μεγάλωσα σὲ ἓναν κόσμο στὸν ὁποῖο τὸ βασικὸ κοινωνικὸ ἐρώτημα ἦταν ἡ διαμάχη μεταξύ βορᾶ καὶ νότου, ἡ διαφορά μεταξύ αὐτοῦ πού κατοικεῖ στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο ἡμισφαίριο, ἡ συσσώρευση τῶν ἀγαθῶν τοῦ κεφαλαίου, οἱ τεχνολογικὲς γνώσεις καὶ οἱ ὑπολογιστές, ἡ κυριαρχία στοὺς τομεῖς ἐκπαίδευσης κ.λπ. Σήμερα, χώρες ὅπως τὸ Ζαῖρ ἢ ἡ Ἀλγερία δὲν ὑπάρχουν πλέον καὶ ἡ Ἀμερική εἶναι ἡ μόνη ἰσχυρὴ δύναμη.

Ἡ παγκοσμιοποίηση καὶ ἡ ἴδρυση παγκόσμιων ἀγορῶν, πού κυριαρχοῦνται ὀλιγαρχικά ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ κεφάλαιο καὶ τὴν γέννηση τῆς εἰκονικῆς οἰκονομίας, ἔνωσε τὸν κόσμο. Ὁ καπιταλισμὸς-ἐκτελεστής ἔχει δημιουργήσει δύο κόσμους στὸν λεγόμενο βορᾶ: γιὰ παράδειγμα, στὴν Ἑλβετία, συμβαίνει σὲ μόνιμη βάση κάτι πού ἔχει νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '30 —

υπάρχουν στρατιές ανέργων, μεγάλος αριθμός μόνιμα ανέργων. Αυτά συνέβαιναν πολύ παλαιότερα, τις προηγούμενες δεκαετίες, σε χώρες όπως η Τουρκία, όπου είχαμε εξαγωγή ανέργων και, τώρα, έχουμε την Ελβετία, όπου αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια μιζέριας: οι άνεργοι που έπαιρναν τό επίδομα ανεργίας για δύο χρόνια πέρασαν στην κοινωνική ασφάλιση και τώρα τα ασφαλιστικά ταμεία δεν έχουν πιά αρκετά χρήματα. Στο Παρίσι, όπου τα φαινόμενα εμφανίζονται στο πολλαπλάσιο, υπάρχουν σαράντα δύο χιλιάδες άστεγοι, οι οποίοι δεν έχουν ούτε κοινωνική ασφάλιση, ούτε εργασία, ούτε τί-

ποτα και υφίστανται τα αποτελέσματα αυτής της δημιουργίας των δύο κόσμων στον βορρά και του περιορισμού των παροχών της κοινωνικής ασφάλισης. Έχουμε λοιπόν μια αρνητική ένοπιότητα του κόσμου. Οι παλαιότεροι προβληματισμοί μας θεωρούνται ξεπερασμένοι: εμείς χτυπήσαμε τό νέο-αποικιακό κράτος, αλλά τώρα δεν υφίσταται. Τό Τσάντ, για παράδειγμα, δεν υπάρχει πιά.

Συνοπτικά θά έλεγα, λοιπόν, ότι ένοποιηθήκαμε αρνητικά από την παγκοσμιοποίηση.

Μ.Η.Μ.: Σας εύχαριστώ.

Συνέντευξη με τόν Christian Lalive d'Épinay

Ο Christian Lalive d'Épinay είναι όμοτιμος καθηγητής Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου της Γενεύης. Διατέλεσε επί σειρά ετών Πρόεδρος της AISLF (Διεθνής Όργάνωση Κοινωνιολόγων της Γαλλικής Γλώσσας) και της ελβετικής Γεροντολογικής Έταιρείας. Τήν συνέντευξη παραχώρησε για τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ στον Μελέτη Μελετόπουλο και μετέφρασε στα έλληνικά ή Εύη Παπαλόη.

Μ.Η.Μ.: Η πρώτη ερώτηση αφορά στην πολυσυζητημένη κρίση πού επικρατεί σήμερα στον χώρο των Κοινωνικών Έπιστημών. Πράγματι παρατηρείται λιγώτερο κριτικό πνεύμα στην Κοινωνιολογία, μείωση του αριθμού των φοιτητών πού επιλέγουν να σπουδάσουν Κοινωνικές Έπιστήμες και περιορισμός θά λέγαμε του ένθουσιασμού των νέων για τήν Κοινωνιολογία από ό,τι συνέβαινε πριν από 7-8 χρόνια.

Σ.Λ.-Ε.: Πιστεύω ότι υπάρχει ενδιαφέρον για τήν Κοινωνιολογία αλλά σαφώς, στίς μέρες μας, υπάρχει στροφή και μεγάλο ενδιαφέρον κυρίως για τίς Οικονομικές και τίς Πολιτικές Έπιστήμες. Στην Έλβετία δέν μπορώ να πώ ότι παρατηρείται μείωση αλλά ούτε και αύξηση.

Μ.Η.Μ.: Είναι αλήθεια ότι σήμερα ή Κοινωνιολογία δέν θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμη: Δέν θέλουμε πλέον να κατανοήσουμε τόν κόσμο, προτιμούμε να ασχοληθούμε με τήν διαχείριση και τό management.

Σ.Λ.-Ε.: Θεωρώ ότι, παρά τήν κρίση πού φαίνεται να επικρατεί γενικά στον χώρο των Κοινωνικών Έπιστημών, ή Κοινωνιολογία ήταν και παραμένει ένας κλάδος πού έχει εξελιχθεί σημαντικά. Βεβαίως, υπάρχει πάντα τό πρόβλημα τής ταυτότητας τής Κοινωνιολογίας ως επιστήμης. Όταν βρισκόμουν στην Γαλλία και συγκεκριμένα στο Παρίσι με τόν Durkheim, όπου ή Κοινωνιολογία λειτουργούσε σύμφωνα με τό μοντέλο των «σκληρών» λεγομένων Έπιστημών, προσπαθούσα να κατανοήσω κάποια φαινόμενα και να δώσω εξηγήσεις, δίνοντας στους ισχυρισμούς και στίς εξηγήσεις μου μιά τέτοια διάσταση πού να τίς καθιστά εξίσου έπαρκεις με αυτές των Θε-

τικών Έπιστημών. Προσπαθούσα δηλαδή να δημιουργήσω μιά μέθοδο πού θά ήταν *suí generis* και τής οποίας ο στόχος θά ήταν να δώσει εξηγήσεις, κατανοώντας όμως και τήν φύση τής ανθρώπινης πραγματικότητας. Από τήν εποχή αυτή και μετά, υπήρξε κατά διαστήματα διακοπή στην συνέχεια και τήν εξέλιξη τής επιστήμης, καθώς και διάσταση απόψεων. Γνωρίζουμε άλλωστε πολύ καλά ότι ή Κοινωνιολογία άλλοτε αποτελεί τμήμα φιλολογικών και νομικών ή και οικονομικών ακόμα σπουδών και άλλοτε υπάρχει ως ξεχωριστός κλάδος στα πανεπιστήμια. Σήμερα, για παράδειγμα, υπάρχει ή τάση να ιδρύονται Σχολές Οικονομικών & Κοινωνικών Έπιστημών.

Κατά τήν γνώμη μου, κρίση παρουσιάστηκε στην Κοινωνιολογία κυρίως κατά τήν δεκαετία του '70, καθώς από τό 1968 διαφάνηκε ή τάση για «έμβληματοποίηση» τής Κοινωνιολογίας. Στόν απόηχο του '68 άρχισαν να αναπτύσσονται και να ιδρύονται Σχολές Πολιτικών Έπιστημών και Πολιτικής Κοινωνιολογίας. Στην χώρα μου, υπήρξε αυτόνομη Σχολή Πολιτικών Έπιστημών — βεβαίως τούς πολιτικούς επιστήμονες τούς θεωρούσαν πιο σοβαρούς από ό,τι τούς κοινωνιολόγους.

Αργότερα, υπήρξε μιά εξέλιξη στην γνώση και μιά τάση, θά έλεγα, στην απόκτηση νέων γνώσεων, με τήν ταυτόχρονη διερεύνηση νέων πεδίων δράσης.

Σήμερα, πού στα πανεπιστήμια επικρατεί ανάγκη για μεταρρύθμιση και τάση για στροφή σε περισσότερο πρακτικές γνώσεις, ή έπιμονή μας στην άποψη να θεωρούμε τήν κοινωνία ως ολότητα δέν ξέρω κατά πόσον νομιμοποιείται και κατά πόσον μπορεί να γίνει σεβαστή. Είναι πο-

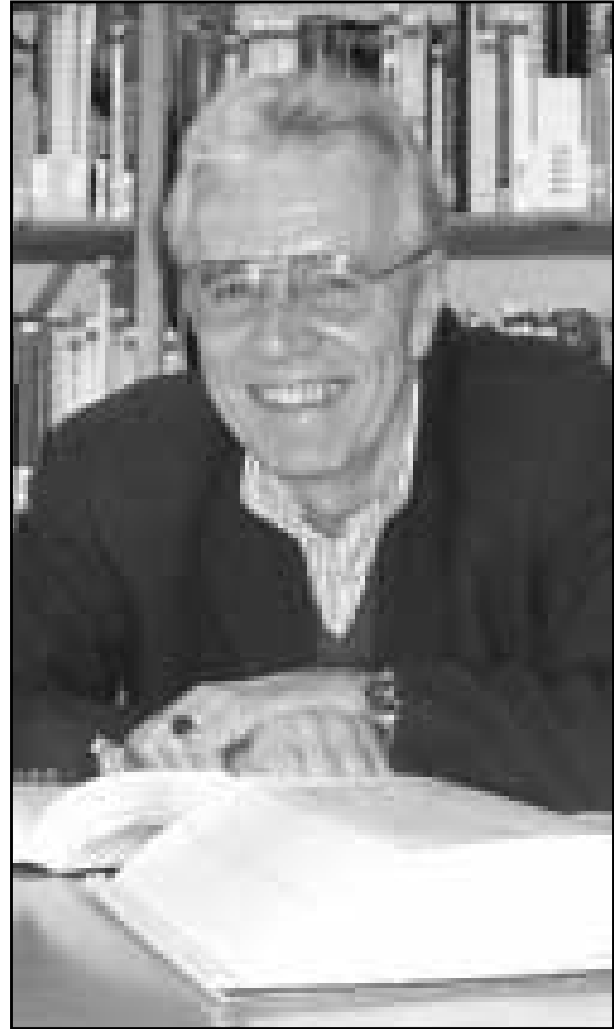
λύ δύσκολο να διατηρήσουμε την Κοινωνιολογία ως θεωρητική επιστήμη. Αυτό αποτελεί σήμερα μέρος της γενικότερης κρίσης στα Πανεπιστήμια: σύμφωνα με ποιό άμφισβητούμενο θεωρητικό υπόβαθρο θα προσφέρουμε γνώση; Ίσως όλα να γίνονται αντιληπτά στο πλαίσιο της προσφοράς μιας δημόσιας υπηρεσίας.

Είναι επίσης αλήθεια ότι οι ειδικοί φοβούνται όλο και περισσότερο να μιλήσουν, όταν τους καλούν να τοποθετηθούν σε κάποιο θέμα. Δεν λέω ότι αυτό συμβαίνει λόγω έλλειψης ικανοτήτων. Βλέπουμε, για παράδειγμα, ότι οι άνθρωποι του Τύπου είναι ιδιαίτερα βιαστικοί στην κάλυψη των διαφόρων γεγονότων και αυτό έχει ως αποτέλεσμα την έξαγωγή γενικών συμπερασμάτων. Πιστεύω, λοιπόν, ότι υπάρχει κίνδυνος γενίκευσης στον λόγο. Έγώ προσωπικά προτιμώ να κρατώ αποστάσεις από αυτά.

Τά στοιχεία αυτά, κατά την γνώμη μου, είναι πολύ σημαντικά και αποκαλυπτικά των όσων συμβαίνουν σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας σήμερα. Και, τολμώ να πω, αποτελούν πολύτιμα στοιχεία και για μία μακροσκοπική θεώρηση της κοινωνίας μας. Σήμερα, παρατηρούμε ότι υπάρχουν πάρα πολλοί ειδικοί που αποτυπώνουν τις σκέψεις τους σε θεωρητικά βιβλία, ενώ υπάρχουν ελάχιστοι που μοιράζονται τις απόψεις τους και προσεγγίζουν τό κοινό με άλλους τρόπους. Ο τρόπος προσέγγισης λοιπόν των θεμάτων είναι πολύ σημαντικός και θεωρώ ότι αποτελεί ένα σημείο τό οποίο πρέπει να μας προβληματίσει, όταν μιλούμε για την κατάσταση και την κρίση που επικρατεί στον χώρο των Κοινωνικών Επιστημών.

Τό πρόβλημα που υπάρχει σήμερα στον χώρο της Κοινωνιολογίας είναι ότι οι ειδικοί θα πρέπει από την μία πλευρά να είναι θεωρητικοί στην σκέψη τους και, από την άλλη, να έχουν την ικανότητα να ενσωματώνουν σε αυτήν τά νέα στοιχεία που ανακαλύπτουν, κάνοντας μία βαθειά και σφαιρική ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η διαμόρφωση σφαιρικής άποψης είναι πάρα πολύ σημαντική: για παράδειγμα, κατά την εκπαίδευσή τους, οι κοινωνιολόγοι, πέρα από τις διάφορες κοινωνικές θεωρίες, αποκτούν γνώσεις βιολογίας ώστε να δώσουν και μιάν άλλη διάσταση στα κοινωνικά φαινόμενα που μελετούν; Η Κοινωνιολογία, παλαιότερα, έθεωρείτο ως προσέκταση των νομικών σπουδών, αργότερα ό Durkheim, όπως και ό Max Weber, μέ τό έργο τους, βοήθησαν στό να αποκτήσει ή Κοινωνιολογία την αυθύπαρκτη υπόστασή της.

Ο Christian Lalive d'Epinau.

Ένα άλλο θέμα που μέ έντυπωσιάζει είναι τό σχεδόν ανύπαρκτο ενδιαφέρον για την κοινωνιολογική σκέψη σήμερα: υπάρχει μεγάλη ζήτηση για οικονομικές αναλύσεις και προβλέψεις και, τελικά, όταν διαβάζουμε μία οικονομική μελέτη, δέν αποκομίζουμε κάποια στοιχεία που να αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα και σχεδόν πάντα κάνουμε λάθος εκτιμήσεις, λ.χ. για την οικονομική κατάσταση μιάς χώρας, για τούς δείκτες ανεργίας κ.λπ. Αυτό συμβαίνει σε πολλούς τομείς και είναι πραγματικά πολύ έντυπωσιακό και ένδεικτικό της προσπάθειας για τόν έλεγχο του κράτους και της εξουσίας από την πλευρά της οικονομίας και των οικονομολόγων.

Μ.Η.Μ.: *Κατά την γνώμη σας, αλλαγές όπως ή κλωνοποίηση, ή εξερεύνηση του διαστήματος, ή πληροφορική κ.λπ. τί αντίκτυπο μπορούν να έχουν στην ανθρώπινη συνείδηση, στην*

άντιληψη για τόν κόσμο και κατ' επέκταση στις Κοινωνικές Επιστήμες;

C.L.-E.: Η εξερεύνηση του διαστήματος είναι κάτι τό εξαιρετικό. Οί ανακαλύψεις πού σχετίζονται μέ όλα αυτά μās έκαναν νά άντιληφθούμε πολύ περισσότερα πράγματα από αυτά πού ήδη γνωρίζαμε και νά διευρύνουμε τίς γνώσεις μας. Βοήθησαν, θά έλεγα, τούς κοινωνιολόγους και τούς έθνολόγους νά άντιστρέψουν τό έρώτημα: ποιό είναι δηλαδή τό αποτέλεσμα του νά άντιληφθεί κανείς τόν κόσμο διαφορετικά; βοήθησαν νά αποκτήσουμε συνείδηση για τήν παντοδυναμία αλλά και για τήν σχετικότητα τών γνώσεων. Τό γεγονός ότι φανταζόμαστε τήν ύπαρξη και άλλων γαλαξιών, τό ότι υποθέτουμε τήν ύπαρξη και άλλων ήλιακών συστημάτων και γνωρίζουμε ελάχιστα για αυτά, και γενικά όλες οι ανακαλύψεις πού σχετίζονται μέ τό διάστημα, μās έκαναν νά αποκτήσουμε πολύ μεγαλύτερη συνείδηση και νά διευρύνουμε τούς όρίζοντές μας για τό άγνωστο πολύ περισσότερο από ό,τι οι γνώσεις αυτές καθ' αυτές. Τόν 19ο αιώνα, τό παράδειγμα τής επιστήμης ήταν οι εξερευνήσεις τοπικού χαρακτήρα. Σήμερα, τό παράδειγμα σέ όλους τούς επιστημονικούς τομείς είναι ότι κάθε παραγωγή γνώσης είναι πρώτα από όλα παραγωγή συνείδησης. Τά σενάρια επιστημονικής φαντασίας έχουν πλέον γίνει πραγματικότητα.

Σχετικά μέ τήν κλωνοποίηση και τίς εξελίξεις τής βιολογίας και τής γενετικής, είναι ένας τομέας πού μέ τρομάζει. Έλάχιστα μās έχουν βοηθήσει όλα αυτά τά μικρά «θαύματα» νά βελτιώσουμε τίς συνθήκες και τό επίπεδο τής ζωής μας ή τόν πολιτισμό μας. Τελικά, όλο και περισσότερο είμαστε υποχρεωμένοι νά ξανα-δημιουργούμε τέτοια μικρά «θαύματα» και αυτό μās καθιστά ευάλωτους. Θά πρέπει νά σεβαστούμε τήν φυσική ισορροπία στην ζωή. Επίσης, θά πρέπει νά αναπτύξουμε μιά λογική και νά αναρωτηθούμε για τό τί είναι ή φύση και ποιός είναι ό συνδετικός κρίκος μεταξύ φύσης και πολιτισμού. Θά πρέπει νά αναρωτηθούμε κατά πόσον ό πολιτισμός και ή κοινωνία δημιουργούν συνθήκες πραγματοποίησης τέτοιων πειραμάτων, κατά πόσον δηλαδή νομιμοποιούνται οι εφαρμογές τής γενετικής, ή κλωνοποίηση και ή τεχνητή παραγωγή ανθρώπινης ύπαρξης. Για έμένα, όλα αυτά αποτελούν ένα σύνορο πού δέν πρέπει νά ξεπεράσουμε. Μου άρέσει νά συζητώ για αυτά μέ τόν γιό μου, ό οποίος έχει έντελώς διαφορετική άποψη. Δέν ξέρω άν όφειλεται στό ότι ανήκουμε σέ διαφορετικές γενιές αλλά, όσο εύκολο είναι για μέ-

να νά όμιλώ για τήν εξερεύνηση του διαστήματος, άλλο τόσο δύσκολο μου είναι νά όμιλώ για τίς εξελίξεις στον τομέα τής γενετικής: μου άρέσει νά έχω μιά φιλοσοφική θεώρηση τών πραγμάτων. Σίγουρα αυτός δέν είναι ό κόσμος μου. Δέν νιώθω καθόλου άνετα νά συζητώ για αυτό τό θέμα και για τούς περιορισμούς πού πρέπει νά θέσει ή επιστήμη. Νιώθω πραγματικά φόβο για τίς αποφάσεις πού θά πάρει ή νέα γενιά.

M.H.M.: Ποιές είναι οι κυριότερες αλλαγές πού αυτήν τήν στιγμή συντελούνται στην δυτική κοινωνία και τόν βιομηχανικό κόσμο;

C.L.-E.: Δύο είναι οι κύριες τάσεις πού επικρατούν σήμερα: ή μιά τάση δίνει μεγάλη σημασία στην ισότητα ενφ ή άλλη στην ελευθερία.

Ένα γεγονός πολύ σημαντικό ήταν ή πτώση του τείχους του Βερολίνου, πού όδήγησε σέ αυτό πού ονομάζουμε *οικονομική μοντελοποίηση*. Η οικονομική μοντελοποίηση θά μπορούσε νά έχει — δέν λέω ότι έχει πράγματι — όρισμένα πλεονεκτήματα. Έξάλλου, μέ τήν παγκοσμιοποίηση υπάρχει ελεύθερη μετακίνηση ατόμων πού αναζητούν εργασία σέ κάποια άλλη χώρα και μέσω αυτής μπορεί νά υπάρξει μιά πολιτική ίσων ευκαιριών για όλους — κάτι πού άλλοτε τηρείται και άλλοτε όχι. Στά παραπάνω, θά πρέπει νά προσθέσω ότι στην κοινωνία μας έχει επέλθει σημαντική εξέλιξη και μέ τήν χρήση τών νέων τεχνολογιών, στίς όποιες έχουν επενδυθεί μεγάλα κεφάλαια και οι όποιες έχουν ανατρέψει τό τοπίο σχετικά μέ αυτά πού ισχύουν στην αγορά εργασίας περί παραγωγικότητας. Κατά τήν γνώμη μου, ή αγορά εργασίας στον δυτικό κόσμο μπορεί νά ενσωματώσει τίς παραδοσιακές μεθόδους, νά διευρύνει αυτά πού ισχυαν για τίς γυναίκες κ.λπ.

Αυτό πού δημιουργεί προβλήματα είναι τό γεγονός ότι ή αγορά εργασίας αποτελεί τόν κυριώτερο φορέα πού ανατροφοδοτεί τήν έρευνα: ή κοινωνική ασφάλιση έχει στόχο τήν ένδυνάμωση τών τρωτών σημείων τής αγοράς εργασίας και γενικώτερα τήν διεξαγωγή έρευνών (λόγου χάρη, υπάρχει μέριμνα για τούς άρρώστους, δίδονται παροχές προς τόν πολίτη), κατά τρόπον όμως πού νά νομιμοποιείται ή ύπαρξη του φορέα. Τό κοινωνικό σύστημα, λοιπόν, παράγει αυτά τά προβλήματα. Γενικώτερα, θά λέγαμε ότι ή οικονομική δυναμική έχει κάποιες επιπτώσεις στό κοινωνικό σύστημα, οι όποιες πολλαπλασιάζονται. Βλέπουμε, για παράδειγμα, ότι αυξήθηκε τό όριο συνταξιοδότησης.

Ἐπίσης, ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ὅτι μακροπρόθεσμα θά ὑπάρξουν ἀλλαγές στήν κοινωνική δομή, λόγω τῆς αὐξησης τοῦ μέσου ὄρου ζωῆς. Πρόκειται γιά ἀλλαγές τόσο σέ ὀριζόντιο ἐπίπεδο — ἡ κοινωνικο-ἐπαγγελματική θέση τοῦ πολίτη — ὅσο καί σέ κάθετο ἐπίπεδο — προβληματισμός γιά τήν ἐργασία γενικώτερα καί γιά τήν ἔνταξη στήν οἰκονομική καί κοινωνική ζωή ἑνός τόπου.

Εἶναι πραγματικά ἐκπληκτικό τό γεγονός ὅτι οἱ μεγάλοι οἰκονομικοί παράγοντες δέν ἔχουν καμία ἀπολύτως κοινωνική καί πολιτική συνείδηση. Αὐτό πού ἔχει μεγάλη σημασία εἶναι ἡ λογική τῆς Ἀγορᾶς καί αὐτό, κατά τήν γνώμη μου, ἀποτελεῖ ἕνα στοιχεῖο πού δέν εἶχε προβλεφθεῖ. Στό σημεῖο αὐτό ὀφείλω νά πῶ ὅτι ἡ Ἀριστερά ἄσκησε δριμύτατη κριτική ἀπέναντι στό κράτος. Θεωρῶ πάντως ὅτι θά ἔλθει ἡ στιγμή πού θά ὑπάρξει προσέγγιση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων μέ τίς νέες ιδέες καί θά ἐπέλθει ἰσορροπία, ἐπανεκτίμηση τῆς θέσης τοῦ κράτους καί μείωση τῆς ἔνταξης πού ἐπικρατεῖ.

Μ.Η.Μ.: *Υπάρχει ἡ τάση στίς λεγόμενες «περιφερειακές» χώρες οἱ ἐπιστήμονες νά ἐρμηνεύουν τά κοινωνικά φαινόμενα χρησιμοποιώντας μεθοδολογία πού ἐφαρμόζεται στίς «δυτικές» χώρες, κυρίως ἀναφέρομαι στούς διανοούμενους πού ἔχουν κάνει τίς σπουδές τους στήν Γερμανία, τίς Η.Π.Α., τήν Ἐλβετία, τήν Γαλλία καί τήν Ἀγγλία, καί ἐπιστρέφοντας στήν χώρα τους — γιά παράδειγμα στήν Ἰταλία, τήν Βουλγαρία, τήν Τουρκία, τήν Ἑλλάδα, τήν Αἴγυπτο — προσπαθοῦν νά ἐρμηνεύσουν τήν κοινωνική πραγματικότητα μέ αὐτήν τήν μεθοδολογία. Θεωρεῖτε λοιπόν ὅτι εἶναι δυνατόν γιά αὐτές τίς κοινωνίες νά χρησιμοποιήσουν πρωτότυπα δικά τους ἐργαλεῖα γιά νά ἐρμηνεύσουν αὐτά πού συμβαίνουν στήν δική τους κοινωνική πραγματικότητα, χωρίς τήν δυτική μεθοδολογική ὀρθοδοξία;*

C.L.-E.: Ἐξαρτᾶται γιά ποιᾶ μεθοδολογία μιλάμε: ἐάν μιλάμε σέ ἐπίπεδο τεχνικῶν ἀνάλυσης δεδομένων ἢ παρατήρησης, ὑπάρχει ἡ παλαιά διαμάχη μεταξύ ποιοτικῆς καί ποσοτικῆς ἔρευνας. Σήμερα, στίς Κοινωνικές Ἐπιστήμες, ὑπάρχει ἕνα ἐπιστημολογικό πεδίο πού ἐπιχειρεῖ νά ἐρμηνεύσει τά κοινωνικά φαινόμενα ὄχι μόνον μέ τήν μέθοδο τῶν δημοσκοπήσεων ἀλλά σύμφωνα μέ ἄλλες μεθόδους καί ὁδούς, οἱ ὁποῖες λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τήν ἐρευνητική πρόταση, τήν θεωρία καί τίς γλωσσικές ἰδιαιτερότητες — ὁ λό-

γος ἐκφράζει τήν συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, ἡ ὁποία ὑπάρχει οὔτως ἢ ἄλλως καί δέν ἔχει ἀνάγκη κανέναν φημισμένο κοινωνιολόγο γιά νά τήν ἐρμηνεύσει, καθὼς στήν γνώση ὑπάρχουν πάντα περιορισμοί. Ἡ πραγματικότητα ὑπάρχει, λοιπόν, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν συνείδηση κάθε κοινωνιολόγου, ὁ ὁποῖος τήν γνωρίζει σέ ἐπιστημολογικό ἐπίπεδο μόνον μέσα ἀπό ἕνα σύστημα ἀναπαραστάσεων.

Σήμερα, ἔχω τήν αἴσθηση ὅτι πολύ συχνά μιλάμε γιά κάποιο θέμα δίνοντας μεγάλη σημασία καί χρησιμοποιώντας τίς τελειότερες τεχνικές καί μεθόδους χωρίς νά τό προσεγγίζουμε οὐσιαστικά ἢ νά ἐμβαθύνουμε σέ αὐτό. Αὐτό πού ἐγώ ἔμαθα, στήν πορεία πού ἀκολούθησα μέσα ἀπό τήν ἐμπειρία μου, εἶναι ὅτι ἐάν θελήσω νά κάνω κάποια ἔρευνα σέ συγκεκριμένο πληθυσμό μιᾶς χώρας χρησιμοποιώντας τά μεθοδολογικά ἐργαλεῖα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί ξεκινήσω τήν ἔρευνα ἐπιθυμώντας νά ἔχω ἕνα ἀντιπροσωπευτικό δείγμα, θά διαπιστώσω ὅτι ὁ μισός τουλάχιστον πληθυσμός θά ἔχει ἀλλάξει κατά τό διάστημα πού πέρασε ἀπό τήν ἀρχή μέχρι τό τέλος τῆς ἔρευνας αὐτῆς.

Γιά μένα, τό πιό σημαντικό σέ μιᾶ ἔρευνα δέν εἶναι οἱ τεχνικές πού θά χρησιμοποιηθοῦν ἀλλά οἱ ἐρωτήσεις πού θά τεθοῦν καί ὁ τρόπος πού αὐτές θά διατυπωθοῦν, λαμβάνοντας πάντα ὑπ' ὄψιν τό συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο. Εἶναι πολύ σημαντικό ὁ τρόπος πού θά τεθεῖ τό ἀρχικό ἐρευνητικό ἐρώτημα καί ὁ τρόπος πού ὁ ἐρευνητής θά προσεγγίσει τόν συγκεκριμένο πληθυσμό καί τίς ἰδιαιτερότητές του — εἴτε πρόκειται γιά Κινέζους εἴτε γιά Αἰγυπτίους κ.λπ. — κατόπιν, ἡ κατασκευή τῆς ἐρευνητικῆς πρότασης, ὁ καθορισμός δηλαδή τοῦ ἐρευνητικοῦ σχεδίου, καί, τέλος, ἔπεται ἡ ἐπιλογή τῆς κατάλληλης μεθόδου. Ὅποσδήποτε, εἶναι σημαντικό τά μεθοδολογικά ἐργαλεῖα νά εἶναι τά πιό κατάλληλα. Ἀλλά δέν ξεκινᾶ μιᾶ ἔρευνα ἔχοντας ἐπιλέξει *a priori* τήν μέθοδο. Δέν εἶναι λίγες οἱ φορές πού χρησιμοποιοῦνται οἱ τελειότερες ποσοτικές μέθοδοι προκειμένου νά ἐρμηνευθεῖ μιᾶ πραγματικότητα καί δέν ἐπιλέγονται κάποιες ἄλλες ποιοτικῶς τύπου. Πάντως, εἶναι γεγονός ὅτι, συχνά, αὐτό πού συμβαίνει μέ τίς ποσοτικές μεθόδους εἶναι νά μᾶς λένε πράγματα πού ἤδη γνωρίζουμε, χωρίς νά φωτίζουν μιᾶ νέα ἄποψη τοῦ θέματος. Εἶναι πολύ σημαντικό οἱ μέθοδοι πού θά ἐπιλεγοῦν νά μποροῦν νά ἐρμηνεύσουν συμπεριφορές μέσα σέ συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια.

Μ.Η.Μ.: Υπήρξατε πρόεδρος τής AISLF. Θεωρείτε ότι η γαλλόφωνη κοινωνιολογία έχει κοινά σημεία πέρα από αυτό τής γλώσσας;

C.L.-E.: Υπήρξα πολύ ενεργό μέλος τής AISLF και σίγουρα υπήρχε ένα δίκτυο από Βέλγους, Γάλλους, κοινωνιολόγους από τήν Προβηγκία, τό Παρίσι, τό Κεμπέκ κ.λπ., μέ τούς όποιους συζητούσα για τά διάφορα κοινωνικά προβλήματα στήν γλώσσα μου. Σέ όλη μου τήν πορεία, ποτέ δέν στάθηκα στήν ιδιαιτερότητα τής γαλλόφωνης κοινωνιολογίας — παρ' ότι αγαπώ τήν κουλτούρα και τήν γλώσσα μου. Θεωρώ ότι, γενικώτερα, ή ευρωπαϊκή κοινωνιολογία — ή ιταλική σχολή κ.λπ. — δείχνει νά έχει τήν θέληση νά ενσωματώσει τό θεωρητικό υπόβαθρο και όλες τίς υπάρχουσες γνώσεις. Υπάρχουν, στήν Ευρώπη, υπερβολικά πολλοί κοινωνιολόγοι πού ασχολούνται μόνο μέ τήν θεωρία. Η «τυπική» θέση και ή προτεραιότητα τής λατινικής Ευρώπης είναι ή προσπάθεια ή υπάρχουσα

διαμάχη μεταξύ τών διαφόρων τάσεων νά οδηγήσει στήν ενσωμάτωση τών διαφόρων θεωρητικών υποβάθρων μέσα σέ ένα πλαίσιο, επιτρέποντάς τους νά διατηρήσουν τήν ιδιαιτερότητά τους.

Μ.Η.Μ.: Θα ήθελα νά σας θέσω μιά προσωπική ερώτηση: πώς έτυχε και ασχοληθήκατε μέ τήν γεροντολογία;

C.L.-E.: Κατά τύχη. Μου πρότειναν αρχικά νά συμμετάσχω σέ μιά έρευνα και δέχτηκα. Άργότερα, ανακάλυψα ότι τό πάθος μου ήταν οί κοινωνικο-πολιτισμικές αλλαγές και τά δημογραφικού χαρακτήρα στοιχεία. Τά στοιχεία αυτά θεωρώ εξαιρετικά σημαντικά, είναι ή κινητήρια δύναμη για τήν αλλαγή του κοινωνικού συστήματος. Έτσι, θεωρώ ότι ξεκίνησα μέ κάτι πάρα πολύ ενδιαφέρον, στήν θεματική του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου.

Μ.Η.Μ.: Σας ευχαριστώ.

Ἡ συλλογική μνήμη-παλίμψηστο ἢ οἱ προϋποθέσεις μαρασμοῦ τῆς συλλογικῆς πράξης

Κωνσταντῖνος Σπηλιώτης

Οἱ ἐθνικές κοινωνίες δομοῦν τήν συλλογική τους μνήμη σέ γεγονότα καί ἐμπειρίες πού σηματοδότησαν μία διαφορετική πορεία τοῦ ἔθνους, ὡς πολιτικῆς ὀντότητας ἢ ὁποία στοχεύει στήν ἐπιβίωσή της, συγχρόνως ὕλική (οἰκονομική) καί ὄντολογική-πολιτισμική, πάντα σέ ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο στό ὁποῖο ἐντάσσονται πολιτισμικά ἄλλες ἀνταγωνιστικές ἐθνικές πολιτικές ὀντότητες. Ὁ λαός ἀποτελεῖ τόν βασικό φορέα συλλογικῆς δράσης στήν διαμόρφωση τῆς ἱστορίας μίας ἐθνικῆς κοινωνίας. Ἐθνικο-ἀπελευθερωτικοί ἀγῶνες καί πόλεμοι, ἀντίσταση σέ κατακτητές καί σέ ἀπολυταρχικά καθεστώτα, συνθέτουν τά ἱστορικά ἐκεῖνα γεγονότα πού συμβολικά ἀνατροφοδοτοῦν συλλογικά συναισθήματα πού τά μέλη μίας ἐθνικῆς κοινωνίας ἔχουν ψυχικά ἐνδοβάλλει, τόσο ὡς πολῖτες ὑπερασπιστές τῶν ἀξιών αὐτῆς τῆς κοινωνίας ὅσο καί ὡς ἐπικριτές τους. Στό σύνολό της, ἡ ἐθνική κοινωνία γίνεται ἡ πολιτική ἀρένα στό πεδίο τῆς ὁποίας ἀντιπαρατίθενται διαφορετικές ἀπόψεις, βλέψεις καί προτάσεις διαμόρφωσης τοῦ συλλογικοῦ γίνεσθαι, τῶν ὁποίων ἡ πολεμική διάσταση μπορεῖ νά ὁδηγήσει καί στήν ἐνεργή πρόθεση νά καταστραφεῖ ὁ ἄλλος ὡς ἐχθρός. Πολυάριθμα εἶναι τά παραδείγματα τῶν ἐμφυλίων πολέμων καθῶς καί τῶν γενοκτονιῶν, στήν βάση τῶν ὁποίων βρίσκονται ἐθνο-φυλετικές ἢ/καί θρησκευτικές διαφορές οἱ ὁποῖες ἀντανακλῶνται σέ οἰκονομικές ἀνισότητες¹.

Ἡ συλλογική ταυτότητα μίας ἐθνικῆς κοινωνίας ἰσχυροποιεῖται πολιτισμικά σέ πνευματικές καί καλλιτεχνικές δημιουργίες καί στόν ἀθλητισμό. Τό πνεῦμα καί τό σῶμα ἀποτελοῦν τοὺς ἐνοποιητικούς ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς πολιτικῆς ὀντότητας ἑνός ἔθνους. Στήν Ἀθήνα τοῦ Περικλῆ, ἐλεύθερος πολίτης ἦταν ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος μποροῦσε ἰσότημα, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν καταγωγή του, νά λάβει δημόσια τόν λόγο στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου (ὅπως καί νά ἀναλάβει δημόσια ἀξιώματα) καί ἦταν ταυτόχρονα ἰκανός νά

πολεμήσει γιά τήν προάσπιση τῆς Πολιτείας². Στίς νεωτερικές μαζικές δημοκρατίες, στίς ὁποῖες ἡ ἰσότητα ἔχει ἀναχθεῖ σέ ἀτομικιστική ἰδεολογία³, δίχως ὅμως ἡ νομή τῆς ἐξουσίας μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων νά γίνεται ἰσομερῶς, ἡ πνευματική ἠγεσία (πανεπιστημιακοί, «ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν») κατέχει τό ἐπικυρωμένο ἀπό τήν πολιτική ἐξουσία κύρος τοῦ δημόσιου λόγου, ἐνῶ οἱ ἀθλητές ἐνσαρκώνουν συμβολικά τό πρότυπο δύναμης καί εὐρωστίας μίας κοινωνίας ἰκανῆς νά ἐξασφαλίζει τήν ἀναπαραγωγή της.

Τό γυμνασμένο κορμί γιά τόν μεσοπολεμικό φασισμό ἀλλά καί κομμουνισμό συνέθετε συμβολικά τήν εἰκόνα τῆς ἰδανικῆς κοινωνίας, πού ἀντιπροσώπευε κάθε ἓνα ἀπό αὐτά τά ἀπολυταρχικά συστήματα, καθῶς καί τήν ρωμαλέα πρόθεση τῶν θιασωτῶν τους νά ὀργανωθοῦν στρατιωτικά προκειμένου νά συντρίψουν τόν ἀντίπαλο καί νά θεσμοθετήσουν ἐπὶ τῆς γῆς τήν παραδεισένια κοινωνία πού εὐαγγελίζονταν. Σέ προπαγανδιστικές φωτογραφίες καί ταινίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, συνηθισμένη ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς ὁμαδικῆς γυμναστικῆς καί ἀσκησης ἀνδρῶν (συνήθως ἡμίγυμων) ἢ γυναικῶν χαρούμενων, περήφανων, λαμπερῶν καί σέ αὐστηρή γεωμετρική διάταξη. Τά πλάνα τῆς λήψης τῶν εἰκόνων αὐτῶν ἦταν συνήθως μέ μικρή κλίση ἀπό κάτω πρὸς τά πάνω, ὥστε νά δίνεται ἡ αἴσθηση ἑνός μέλλοντος ἐλπιδοφόρου πού καταφθάνει μέ γοργούς ρυθμούς. Ἡ ἀναγέννηση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε ὡς ἔναυσμα τόν ἐθνικιστικό ἀνταγωνισμό πού ὑπέβασκε στίς εὐρωπαϊκές κοινωνίες. Στήν Γαλλία ὑπῆρχε ἡ ἐπιθυμία νά ἐμφυσήσουν οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ στήν νεολαία ἓνα πνεῦμα ἀνταγωνισμοῦ ἔναντι τῶν Γερμανῶν. Στίς παραμονές τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, στόν γερμανικό ἀθλητικό τύπο ἡ «ὀλυμπιακή ἰδέα» ἀντιπροσώπευε μία εἰρηνική μορφή «παγκόσμιου πολέμου», καί οἱ ἐπιδόσεις τῶν ἀθλητῶν ἦταν ὁ καθρέφτης τῆς «ἱεραρχίας τῶν ἐθνῶν»⁴.

Στίς δυτικές και δυτικότροπες κοινωνίες, όπου συνδυάζεται μία ατομικιστική αντίληψη με μία μαζική όρμη, ή πτώση του τείχους του Βερολίνου και η κυριαρχία της μετανεωτερικής ιδεολογίας, σέ συνάρτηση με την συμβολική ακύρωση της πολιτικής ως πράξης καθορίζουσας τις συλλογικές οντότητες (μείωση του ποσοστού συμμετοχής στις εκλογικές αναμετρήσεις⁵, έλλειψη έμπιστοσύνης στην ιθύνουσα πολιτική κοινωνία), συντελέστηκαν μέσα σέ ένα κλίμα αποξένωσης του ατόμου από την πολιτική οντότητα μέσα στην οποία συνέθετε την ταυτότητά του. Η κατάργηση της στρατιωτικής θητείας στις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες, μέ ιστορία αίματηρών εθνικιστικών πολέμων κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, αποτελεί μαρτυρία της συναισθηματικής αποστασιοποίησης των πολιτών από την υποχρέωσή τους νά προσφέρουν τό αίμα τους γιά την πατρίδα. Ο στρατός, μισθοφορικός πλέον σέ εθνική ή διαεθνική βάση, γίνεται διάυλος αποφυγής της μακροχρόνιας στους νέους ανεργίας. Οί ήρωες έχουν πλέον ως κίνητρο την καριέρα⁶.

Χάθηκε έτσι σταδιακά ή στενή συμβολική σχέση του γυμνασμένου και όμορφου σώματος μέ την ρωμαλεότητα της κοινωνίας ως συμπαγούς συστήματος πολιτικής-πολιτισμικής ένότητας των μελών της. Στίς όλοένα και περισσότερο εξατομικευμένες κοινωνίες, όπου τά άτομα κατασκευάζουν ανεξάρτητα από οποιαδήποτε έξουσία την προσωπική τους βιογραφία⁷, όπου ή σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών έρχεται νά τροφοδοτήσει και νά ενισχύσει την τάση των ατόμων νά ενσωματωθούν στό σύστημα, ούτε μέσω της κομματικής πολιτικής κοινωνίας ούτε μέσω της αγοράς, αλλά μέσα από ανεξάρτητες κοινότητες πολιτών (συλλόγους, σωματεία, μή κυβερνητικές οργανώσεις κ.λπ.), τό γυμνασμένο σώμα διαγράφει την προσωπική εικόνα του ατόμου στον χώρο του θεάματος, όπως τον διαμορφώνουν τά τηλεπαιχνίδια, οί αστέρες της μόδας, του τραγουδιού, του κινηματογράφου και της τηλεόρασης και, βέβαια, του άθλητισμού. Τό άθλητικό σώμα δέν είναι πλέον αυτό στό όποιο καθρεπτίζεται ή ψυχή της κοινωνίας και τό μέλλον αυτής. Γίνεται αντικείμενο επιθυμίας και γι' αυτό μέσο διαφήμισης καθώς και προβολής πολιτικών μηνυμάτων. Η γυμνή φωτογράφιση άθλητών και άθλητριών ή όλόκληρων ποδοσφαιρικών ή άλλων ομάδων αποτελεί στρατηγική προώθησης τόσο έμπορικών προϊόντων όσο και αξιών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Δέν είναι τυχαία ή σύγκριση, πού γίνεται από

τόν διεθνή τύπο, της κινητοποίησης μεγάλου άριθμού φιλάθλων, ή, καλύτερα, όπαδών, όπως βέβαια περισσότερο άρμόζει στις σημερινές μαζικές κοινωνίες, όπου συσσωρευμένη επιθετικότητα διοχετεύεται σέ πανηγυρισμούς, πολλές φορές μέ πράξεις βίας, έπειτα από την νίκη της εθνικής τους ποδοσφαιρικής ομάδας σέ κάποια ευρωπαϊκή ή παγκόσμια διοργάνωση, μέ μία αντίστοιχη παρελθούσα μαζική κινητοποίηση σχετική μέ μία πολιτική αναδιάταξη του έθνους. Η μαζικότητα του έορτασμού στην Γαλλία γιά την νίκη της εθνικής ποδοσφαιρικής ομάδας στό παγκόσμιο πρωτάθλημα του 1998 συγκρίθηκε μέ εκείνη γιά την Άπελευθέρωση της Γαλλίας τό 1945. Οί Έλληνες, γράφτηκε, γέμισαν τους δρόμους και τις πλατείες γιά την κατάκτηση του ευρωπαϊκού ποδοσφαιρικού πρωταθλήματος του 2004, θυμίζοντας τις μαζικές κινητοποιήσεις έπειτα από την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών τό 1974.

Τέτοιου είδους φαινόμενα, σέ συνάρτηση μέ την αναγωγή των εθνικών έορτών σέ ευκαιρίες γιά διακοπές, είναι δηλωτικά της συντήρησης ενός συγκεκριμένου εθνικού συναισθήματος, διεγερτικού της συλλογικής συνειδήσης ή της «άνωτερότητας» έναντι των υπολοίπων έθνών, δίχως όμως νά αντικατοπτρίζεται σέ ουσιαστικά πολιτικά γεγονότα και έμπειρίες πού παρήγαγε μία συγκεκριμένη συλλογική οντότητα, ή όποία προέβαλε σέ κρίσιμες εθνικές στιγμές προτάγματα τά όποια την υπερέβαιναν⁸. Κι όμως, μέ αυτόν τον τρόπο, τό εθνικό ανάγεται σέ εξωϊστορικά γεγονότα, τά όποια επίσης υπερβαίνουν σέ όγκο και δύναμη τους παραγωγούς τους και γι' αυτό αποκτούν πολιτική διάσταση, υπό την έννοια ότι χρειάζεται νά επικυρωθούν ως εθνικά επιτεύγματα από την πολιτική ήγεσία, προκειμένου αυτή ή τελευταία νά συνεχίσει νά ενοείται από την μαζική αποδοχή των πολιτών-όπαδών. Στην πανηγυρική εκδήλωση πού έγινε στό Καλλιμάρμαρο στάδιο της Άθήνας γιά την εθνική ποδοσφαιρική ομάδα, παρευρέθηκε τόσο ή πολιτική ήγεσία όσο και ή θρησκευτική αρχή της ελληνικής Όρθόδοξης Έκκλησίας, εκφωνώντας πύρινους λόγους γιά τους εθνικούς «ήρωες». Από την πλειονότητα των τηλεοπτικών καναλιών μεταδόθηκε σέ άπευθείας μετάδοση ή πορεία του θριάμβου από τό άεροδρόμιο πρós τό στάδιο, ενώ μέσα σέ αυτό εκτυλίχθηκε μία κίτς παράσταση, όπου ο λαός ζητωκραύγαζε ενώπιον ενός όμφαλοσκοπικού παλαιάς κοπής έλληνοκεντρισμού, πού δέν μπορεί παρά νά παρασύρει σέ έναν λαϊ-

κιστικό αυτισμό μία κοινωνία που διαγράφει τό μέλλον της με πράξεις κατανάλωσης και όχι με προοπτικές παραγωγής, συνεπικουρούμενη από ένα ογκώδες κρατικό σύστημα πελατειακών σχέσεων⁹. Διότι μονάχα μία οικονομικά εύρωστη κοινωνία, θεμελιωμένη στην ανθρωπιστική προοπτική της ανάγνωσης και του βιβλίου, δημιουργεί τις προνομιακές συνθήκες να διαλέγεται με κείμενα του παρελθόντος, διευρύνοντας την σκέψη και ανανεώνοντας τό πολιτικό πράτειν και, ταυτόχρονα, να ολοκληρώνεται με την δημιουργία του νέου στό χώρο της τέχνης, εφ' όσον βέβαια όρίζει κάθε φορά τόν τρόπο με τόν όποιο αντιλαμβάνεται τό καινό. Η δεσπόζουσα έλληνοκεντρική αντίληψη, όμως, στεριώνει, φανατίζοντας φοβισμένους απέναντι στό «σαρκοβόρο παγκόσμιο» ανθρώπους, ενώ ή έλληνοκεντρικότητα ή, σωστότερα, ελληνικότητα θά μπορούσε να εκτυλιχθεί σε δυναμικό κίνημα εντός της παγκοσμιοποίησης, ανασύροντας από την αφάνεια δυναμικά μέρη της ελληνικής κοινωνίας, ικανά να αποτελέσουν πολιτισμικές διεκυστίνδες, προσφέροντας εναλλακτικές κατευθύνσεις στόν νεόπλουτο ατομικιστή στό χώρο του πολιτικού, του οικονομικού, του κοινωνικού, του πολιτισμικού και του οικολογικού, δηλαδή σε όλες τις διαστάσεις μιās οργανωμένης κοινωνίας. Μονάχα σε αυτήν την προοπτική τό επιμέρους εθνικό θά αποτελέσει ισχυρό συστατικό στοιχείο του πυρήνα της παγκοσμιοποίησης, όπως αυτή διαγράφεται για την Ελλάδα στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Επομένως, σωστότερο θά ήταν να κάνουμε λόγο όχι για πτώση της συλλογικής μνήμης όπως λέγεται και γράφεται, αλλά για την διαμόρφωση μιās μνήμης-παλίμψηστου, όπου έξωπολιτικά και έξωϊστορικά γεγονότα μεταφράζονται και θεσμοθετούνται σε πολιτικά και εθνικά μέσα, από την ανατροφοδότησή τους από την ίδια την κοινωνία με συναισθήματα νίκης και ψευδαισθησιολόγου ανωτερότητας. Αυτά τά επιμέρους συμβάντα διογκώνονται από την κοινωνία σε τέτοιον βαθμό που τελικά εγγράφονται στην συνείδηση ενός λαού, επικαλύπτοντας άλλα ουσιαστικότερα για τόν ψυχισμό και την ιστορία μιās εθνικής κοινωνίας¹⁰. Οι ήρωες δέν απελευθερώνουν πλέον από τά δεσμά ενός κατακτητή ή ενός δικτάτορα, αλλά από την μειονεξία της εθνότητας ή του έθνους, της κοινωνικής τάξης ή της ράτσας. Η νίκη της γαλλικής ποδοσφαιρικής ομάδας στό μουντιάλ αποτέλεσε την βάση για την συναισθηματική ένσωματώση στην γαλλική κοινωνία των

νεαρών μαύρων και βορειο-αφρικανών Αράβων από υποβαθμισμένες περιοχές, καθώς ταυτίστηκαν με τούς παίκτες των οποίων ή πλειοψηφία ήταν αφρικανικής και μαγκρεμπινής καταγωγής. Στο παλίμψηστο λοιπόν της συλλογικής μνήμης εγγράφονται γεγονότα και έμπειρίες που δέν δημιουργούνται μέσα από την δυναμική παλλόμενων συλλογικών όντοτήτων. Έγγράφονται όμως ως εθνικά ιστορικά γεγονότα, εφ' όσον επικροτούνται και χειροκροτούνται από την ίδια την κοινωνία. Για ποιόν όμως λόγο μία κοινωνία καταλήγει να συνενώνεται ψυχικά γύρω από συμβάντα περιθωριακά ως προς την επίβίωση και την δυναμική αναπαραγωγής της;

Στην εποχή του ψυχρού πολέμου, ή πολιτικοποίηση του άθλητισμού αναγόταν στην προσπάθεια να παρουσιαστεί ως ιδανικότερο τό ίδιο τό πολιτικό σύστημα έναντι του αντιπάλου του. Τό σώμα του άθλητή αναδείκνυε την εύρωστία του συστήματος και ό νικητής την ανωτερότητα του συστήματος που τόν έπλασε. Ό υπερασπιστής ενός πολιτικού συστήματος υποστήριζε άθλητές και ομάδες που προέρχονταν από τούς κόλπους αυτού. Σήμερα, ή μαζική φιλελεύθερη δημοκρατία χρησιμοποιεί τόν άθλητισμό για να επίβιώσει συμβολικά έναντι μιās κοινωνίας όλο και περισσότερο πολιτικά άπαθους και άποστασιοποιημένης. Έπειδή τό δεσπόζον πολιτικό σύστημα δέν προσφέρει πλέον σταθερές κατευθύνσεις και συμπαγείς προσανατολισμούς στους πολίτες, σε μία εποχή κυριαρχίας της ιδεολογίας της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς και του λιγώτερου κράτους, των μετα-νεωτερικών αντιλήψεων περί άθρωσης εξατομικευμένων άπαλλαγμένων από καθολικότητα προσανατολισμών, ό άθλητισμός φιγουράρει ως πρότυπο συμμετρίας. Μέσα στό ευρύτερο πλαίσιο άσυμμετρίας που διαμορφώνεται στην πολιτική, στην οικονομία και στην σχέση αυτών, στην κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα, στην οικολογική ισορροπία, στις σχέσεις μεταξύ των γενεών και των ανθρώπων, τά άθλήματα και, κυρίως, τά λαϊκά και μαζικά όπως τό ποδόσφαιρο, έρχονται να προσφέρουν στα άτομα και τις κοινωνίες αυτό που έχασαν: την αίσθηση της άρμονίας¹¹ σε όλες τις διακυμάνσεις και εκφάνσεις της ιστορικότητας μιās συλλογικής όντότητας.

Τό φαινόμενο του ζέφρενου ένθουσιασμού και της μαζικής παραφοράς που βίωσε ή ελληνική κοινωνία, τό όποιο αναπαρήγαγαν τά τηλεοπτικά κανάλια και τά υπόλοιπα παραδοσιακά μέσα μαζικής ενημέρωσης, έπειτα από την κατάκτη-

ση του ευρωπαϊκού πρωταθλήματος ποδοσφαίρου, δεν έχει ως ψυχολογικό υπόβαθρο μονάχα την αναπήδηση από μία κατάσταση αυτο-υποβάθμισης σε μία αίσθηση ισχύος και ανωτερότητας. Αποτελεί και την άπτη απόδειξη του αίτηματος της ελληνικής κοινωνίας, τό οποίο ασυνείδητα υπέβασκε, να αντιδράσει απέναντι στις συνθήκες ατομικισμού που η ίδια αυτή κοινωνία εξέθρεψε με την στάση της σε ζητήματα που αφορούν την επιβίωσή της ως συλλογικής οντότητας. Η πολεοδομική αναστάτωση, ή συσσωρευμένη οικολογική καταστροφή, ή αρχιτεκτονικός αστικός μαρasmus, ή διαφθορά της δημόσιας διοίκησης, ή υποβάθμιση της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αποτελούν όρισμένες από τις καταστάσεις για τις οποίες συνυπεύθυνη είναι ολόκληρη ή ελληνική κοινωνία. Ενώπιον λοιπόν του έντεινόμενου ατομικισμού που καταλαμβάνει ευρύτερα λαϊκά και μεσαία στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, ή συσσωμάτωση των ιδίων αυτών στρωμάτων υπό την σκιά της εθνικής ομάδας ποδοσφαίρου συνθέτει την ένστικτώδη τους διάθεση να αντιπαρέλθουν την καθημερινή διαπάλη και τον «πόλεμο όλων εναντίον όλων» για τον οποίο μιλούσε ο Hobbes, αναφερόμενος όμως σε συνθήκες φυσικής κατάστασης και όχι μιās πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας.

Δέν αποτελεί βέβαια ένα άμιγώς ελληνικό φαινόμενο ή ηθική εξύψωση της συντριπτικής πλειοψηφίας ενός λαού με την κατάκτηση ενός ποδοσφαιρικού κυπέλλου. Στην γαλλική κοινωνία της δεκαετίας του 1990, ή νεανική παραβατικότητα και επιθετικότητα ή προερχόμενη από τις μαυρες και αραβικές κοινότητες ήταν ένα άνησυχητικό φαινόμενο, κάτι που ενέτεινε και τον κοινωνικό και οικονομικό τους αποκλεισμό, που αποτελούσε βέβαια τό θεμέλιο αυτής τους της συμπεριφοράς. Παντού στους δρόμους της γαλλικής πρωτεύουσας τό 1998, όρμησαν παράφορα νέοι και νέες από αυτές τις κοινότητες των μεταναστών, με γαλλικές σημαίες και τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο, γιορτάζοντας την κατάκτηση του παγκόσμιου πρωταθλήματος ποδοσφαίρου. Η νίκη στό μουντιάλ μετατράπηκε στην συνέχεια σε πολιτικό έργοαλειό, υπό την έννοια ότι αποτέλεσε τό έναυσμα ώστε οι νέες γενιές των κοινοτήτων μεταναστών να νιώσουν ότι μπορούν να μεταπηδήσουν στό έσωτερικό της γαλλικής κοινωνίας, ακόμη και στόν χώρο της έλίτ. Προωθήθηκαν, στην βάση αυτή, προγράμματα κοινωνικής κινητικότητας. Δόθηκε για παράδειγμα τό δικαίωμα σε άτομα από υποβαθμι-

σμένα προάστια της γαλλικής πρωτεύουσας να εισάγονται σε εκπαιδευτικά ιδρύματα ύψηλού κύρους, όπως τό Ίνστιτούτο Πολιτικών Έπιστημών του Παρισιού, στα όποια, ακολουθώντας την ανάλυση της γαλλικής κοινωνίας του Pierre Bourdieu, δέν μπορούσαν να εισαχθούν παρά άτομα των όποιων ή προφορά και έκφορά της γαλλικής γλώσσας ήταν δηλωτική των παρισινών διαμερισμάτων της έλίτ. Όλες αυτές οι προσπάθειες βέβαια δέν οδήγησαν σε αξιόλογα αποτελέσματα. Αντιθέτως, ή βία στην γαλλική κοινωνία, μετεξελισσόμενη σε καθαρά ρατσιστικές επιθέσεις, συνέχισε να αυξάνεται¹².

Στην ελληνική κοινωνία, όμως, δέν υφίστανται ανυπέροβλητα κοινωνικά και πολιτισμικά εμπόδια στό εκπαιδευτικό σύστημα, που βασίζεται στην αποστήθιση και στην παντελή απουσία οποιασδήποτε συνθετικής και αναλυτικής σκέψης που θά προαπαιτούσε ένα περιβαλλοντικό-οικογενειακό υπόβαθρο τό όποιο θά ενίσχυε κάποια άτομα και θά περιθωριοποιούσε κάποια άλλα. Μαρτυρούν σε αυτό οι άριστοι επιδόσεις μαθητών, σε όλη την Ελλάδα, που κατάγονται από οικογένειες μεταναστών με γονείς που δέν γνωρίζουν ελληνική γραφή μήτε ανήκουν σε αστικό περιβάλλον. Οι ξεφρενοί πανηγυρισμοί για την ελληνική ποδοσφαιρική ομάδα αποκάλυψαν, ανάμεικτα σε όλες τις γενεές, συμπεριλαμβανομένων και των μεταναστών, την έλξη της συμμετοχής σε ένα κοινό γεγονός και σε κοινά συναισθήματα, κάτι που συνέθετε την παλαιότερη δομή της ελληνικής κοινωνίας, περισσότερο αλληλέγγυα, που ακόμη και στην πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης ήταν ενεργή στην εθνική επικράτεια. Μέσα λοιπόν στην ασυμμετρία που κυριαρχεί σε όλες τις διαστάσεις της ελληνικής κοινωνικής ζωής, δίχως συμπαγείς συνδετικούς κρίκους μεταξύ των μερών, χωρίς ακόμη να δύνανται αντιτιθέμενοι πόλοι να αντιπαρατεθούν μέσα σε σαφείς σχέσεις, τά πάντα διαχέονται ασύνδετα και ανεξάρτητα μεταξύ τους μέσα σε έναν κοινό χώρο με πάμπολλα στοιχεία που δέν συνθέτουν καμία δομή ούτε έχουν οι φορείς τους την πρόθεση να τό πράξουν. Η εθνική ομάδα ποδοσφαίρου προσέφερε συμβολικά αυτή την πυξίδα συμμετρίας στην ελληνική κοινωνία, δίχως όμως να υφίσταται κάποια προοπτική εναλλακτικής κατεύθυνσης της συλλογικής οντότητας, γεγονός που αποδεικνύει ή εφήμερη εθνική ανάταση και κομπορημοσύνη μεταφρασμένη σε ρηματική σεξουαλική ικανοποίηση.

Αυτό αποδεικνύει ότι ό έντονος ατομικισμός

στήν ελληνική κοινωνία μπορεί πρόσκαιρα να παραγκωνιστεί από εξωϊστορικά συμβάντα που παραπέμπουν σε επιθυμητά συναισθήματα ενότητας και αλληλεγγύης, ανίκανα όμως να μετασχηματιστούν σε κοινωνικά προτάγματα με νέους δυναμικούς προσανατολισμούς στο πεδίο της κοινωνικής πράξης. Ο ουσιαστικώτερος λόγος αυτής της συλλογικής καχεξίας, όχι μονάχα της ελληνικής κοινωνίας αλλά και των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών, που μεταφράζεται με την μορφή της αυξανόμενης ασύμμετρης καθημερινής βίας και της απόστασης από πολιτισμικά μορφώματα ικανά να συνθέσουν πολιτικές διεκδικήσεις, εντοπίζεται στην περιθωριοποίηση της ανθρωπιστικής παιδείας ως πάρεργου δίχως καμμία οικονομική χρησιμότητα στο πεδίο της αγοράς, που διαγράφει τους κανόνες της στο σύνολο των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Ακόμη και τό ατομικιστικό ιδεώδες, που ήταν στην ρίζα της αστικής κοινωνίας, περιδιάβαινε κάποτε με περηφάνια τους ανθρωπιστικούς θεσμούς της γνώσης και του διαλόγου με στοχαστές που έγραψαν και δημιούργησαν στο παρελθόν. Τό βιβλίο ενσάρκωνε τό κατεξοχήν σύμβολο του ανθρωπιστικού πολιτισμού. Η εξατομίκευση της ανάγνωσης ως πράξης απομόνωσης και συλλογισμού ανέδειξε ταυτόχρονα τόν συνειδητό πολίτη με κριτική εγρήγορση απέναντι στην εξουσία¹³. Η κατάρρευση όμως της ανθρωπιστικής κοινωνίας¹⁴ ανέδειξε τόν αδιάφορο ατομικιστή, που αγωνίζεται να επιβιώσει σε ένα πολιτικό περιβάλλον που δεν του έγγαυται πλέον τίποτα. Τό κοινωνικό κράτος που τόν προστάτευε διαρκώς συρρικνώνεται, ακόμη και στις χώρες με εκατονταετή παράδοση κράτους-πρόνοιας, ενώ η ελεύθερη αγορά έχει αναχθεί σε από μηχανής σωτήρα έναντι της αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο ανθρωπολόγος Pierre Clastres, αντιστρέφοντας την μαρξική θέση της οικονομικής υποδομής και της πολιτικής υπερδομής, υποστηρίζει ότι τό κράτος παίζει έναν ουσιαστικό ρόλο στην διαμόρφωση της δομής των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων ανισότητας και εκμετάλλευσης μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Οι οικονομικές ανισότητες, επιχειρηματολογεί, είναι καρπός των σχέσεων εξουσίας. Τό κράτος δεν θεσμοθετεί εκ των υστέρων τις σχέσεις εκμετάλλευσης, που έχουν ήδη εδραιωθεί στον χώρο του οικονομικού σύμφωνα με τους μαρξιστές, μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Αντιθέτως, αποτελεί τήν πολιτική αρχή που βρίσκεται στην πηγή όλων των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Θά μπορούσαμε να πούμε ότι ή αρχαιολογία των ανισοτήτων στις κοινωνίες με κράτος

Ήδη από τό τέλος της δεκαετίας του 1960, ό Michel Foucault είχε με θλίψη διαγνώσει τό τέλος των ανθρωπιστικών επιστημών¹⁵. Πράγματι, ή σημερινή πανεπιστημιακή εκπαίδευση στον ευρωπαϊκό κόσμο νοείται ώφελιμιστικά, έφ' όσον χρειά είναι να συνδέεται άμεσα με τά κελεύσματα της αγοράς. Η διαρκής όμως αύξηση της οικονομικής μεγέθυνσης αποτελεί αναγκαία όχι όμως ικανή συνθήκη για τήν ανανέωση και εξέλιξη των κοινωνιών. Μεταξύ των ψηγμάτων αστικής κουλτούρας στην νεοελληνική κοινωνία, ή ελληνική ποίηση εξέθρεψε ισχυρές και ανεξάρτητες συνειδήσεις¹⁶ και παρήγαγε έργα που τροφοδότησαν με νεωτερικότητα και συναισθήματα ακόμη και τό ευρωπαϊκό πνεύμα. Τό παράδοξο είναι ότι ή ελληνική κοινωνία βιώνει σήμερα μία εκδοτική άνθηση, που δεν συνοδεύει κάποιον αντίστοιχο πολιτισμικό όργανισμό. Νέες μεταφράσεις, περισσότερα βιβλία δεν αντιπροσωπεύουν μία ουσιαστική ανανέωση της σκέψης ούτε και της παιδείας στην χώρα μας. Η σκέψη και ή τέχνη είναι απότοκοι καρποί των ζυμώσεων σε κοινωνίες που επιθυμούν να κυοφορήσουν νέες προοπτικές και όχι άπλᾶ να αναμαστούν τόν πνευματικό τους νεοπλουτισμό στην ασφάλεια του τίποτα των στεγανών όρίων μιᾶς αναχρονιστικής αναπαραγόμενης σκέψης. Η έλλειψη βιβλιοθηκών, ακόμη και του σχεδίου μίας νέας εθνικής βιβλιοθήκης, αποδεικνύουν τήν κατ' οίκον απομόνωση του «μορφωμένου» ατομικιστή, που άρέσκειται να άσκει ιδιωτικῶς κριτική σε μία κατάσταση, στην δημιουργία της όποίας συνέβαλε, και να ανταλλάσσει, ταυτόχρονα, τήν συναίνεσή του με τά όφίτσια και τούς καρπούς που του προσφέρει ή εξουσία. Αυτό είναι και τό ώραιοποιημένο πέπλο που καλύπτει τις ανανάπτυκτες κοι-

είναι πολιτική και όχι οικονομική. Βλέπε Pierre Clastres (1974), *La société contre l'Etat*, Les éditions de Minuit, 1986, Paris.

2. Bernard Manin (1995), *Principes du Gouvernement Représentatif*, Editions Flammarion (coll. Champs), 1996, Paris.

3. Ο Tocqueville αναλύει τόν ατομικιστικό ψυχισμό του ανθρώπου στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες. Ο δημοκράτης ατομικιστής περιορίζει τό ενδιαφέρον του στην φροντίδα του έαυτού του και της οικογένειάς του, ενώ τήν θέση της ένασχόλησης με τά κοινά έχει πάρει ό περιρισμένος κύκλος γνωστών και φίλων. Βλέπε Alexis de Tocqueville (1840), *De la Démocratie en Amérique II*, Editions GF-Flammarion, 1981, Paris.

4. Βλέπε Pascal Boniface, «Le sport, c'est la guerre — Géopolitique des Jeux olympiques», *Le Monde diplomatique*, août 2004.

5. Στην τελευταία έλλογική αναμέτρηση για την σύνθεση του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου, τό ποσοστό αποχής ξεπέρασε στην πλειοψηφία των 25 χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης τό 50%. Σέ κοινωνίες μέ ιστορικούς αγώνες ενάντια στόν σταλιναισμό, όπως ή τσεχική και ή πολωνική, τό ποσοστό αποχής υπερέβη τό 70%.

6. Μοντέλο μισθοφορικού στρατού αποτελεί εκείνος των ΗΠΑ. Στην συντριπτική του πλειοψηφία συντίθεται από νέους και νέες των πορτορικανών, ισπανόφωνων και μαύρων κοινοτήτων, δηλαδή από τρεις έθνο-φυλετικές κατηγορίες που βρίσκονται στην κατώτερη κοινωνική και οικονομική βαθμίδα της αμερικανικής κοινωνίας.

7. Βλέπε Νίκος Μουζέλης, *Γιά έναν Έναλλακτικό Τρίτο Δρόμο - Άναστοχαστικός έκσυγχρονισμός και τά αδιέξοδα της πολιτικής σχέψης του Anthony Giddens*, Έκδόσεις Θεμέλιο, 2001, Άθήνα.

8. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου αποτελεί τό συγκλονιστικότερο παράδειγμα της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας.

9. Ο Παναγιώτης Κονδύλης αναλύει εξαιρετικά την «συλλογική σχιζοφρένεια» των σημερινών Έλλήνων, οι οποίοι επιδίδονται συστηματικά σε μία «παρασιτική κατανώλωση» που υπερβαίνει την παραγωγική τους ικανότητα και, ταυτόχρονα, θρέφονται ιδεολογικά από έναν «μυγαγυγίχτο έθνικισμό», που δέν τούς επιτρέπει νά συνειδητοποιήσουν ότι αυτή ή συμπεριφορά τούς οδηγεί σταθερά σε έναν σταδιακό οικονομικό μαρασμό της χώρας. Στόν φαύλο αυτόν κύκλο συμμετέχουν και τά πολιτικά κόμματα τά οποία, μέσα στό πελατειακό παιχνίδι που μέ συνέπεια ανατροφοδοτούν από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, εκποιούν τμήματα της κρατικής περιουσίας, προκειμένου νά ικανοποιήσουν τόν άδηφάγο ψηφοφόρο. Βλέπε Παναγιώτης Κονδύλης (1991), *Η Παρακμή του Άστικού Πολιτισμού - Άπό τή μοντέρνα στή μεταμοντέρνα εποχή κι από τόν φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία*, Έκδόσεις Θεμέλιο, 2000, Άθήνα.

10. Ένα μόνο από τά πάμπολλα δείγματα της ατομικιστικής διάθεσης που δεσπόζει στην νεοελληνική κοινωνία, που διαρκώς αποστασιοποιείται απέναντι στην επικάλυψη της νεώτερης πολιτιστικής πράξης που έλαβε χώρα σε αυτόν τόν τόπο, ήταν ή άδιαφορία πολιτείας και κοινωνίας για την «κατά λάθος» κατεδάφιση της οικίας του Χαλκιδικαίου συγγραφέα Γιάννη Σκαρίμπα και ή μίξερη στόν τύπο αναφορά του θανάτου ενός από τούς σημαντικότερους Ευρωπαίους ζωγράφους, που άκουγε στό όνομα Νίκος Κεσσανλής, στό περιθώριο διθυραμβικών δημοσιευμάτων και τηλεοπτικών ρεπορτάζ για την πρωταθλήτρια έθνική ομάδα ποδοσφαίρου.

11. Ο George Simmel, στό τέλος του 19ου αιώνα, διέκρινε δύο αντιτιθέμενες τάσεις στην πολιτική διαμόρφωση των κοινωνιών, οι οποίες όμως ενισχύονται ένοποιητι-

κά στό επίπεδο της αισθητικής. Η άρμονία μεταξύ των μερών που συνθέτουν ένα σύνολο, και ή όποία αποτελεί παράγοντα συμμετρίας αυτού του συνόλου, έρχεται σε αντίθεση μέ τό ατομικιστικό συναίσθημα που διατρανώνει την ανεξαρτησία των μερών έναντι του όλου, εγείροντας, μάλιστα, τό επιμέρους σε ανεξάρτητο όλο, παραπέμποντας στην μεταγενέστερη ιδεολογία της μετα-νεωτερικότητας. Τό σοσιαλιστικό μοντέλο παρουσιάζεται από τόν Simmel ως πρότυπο συμμετρίας, ενώ ή φιλελεύθερη κοινωνία θεμελιώνεται στην άσυμμετρία του ατομικισμού. Στο έργο τέχνης, όμως, συμμετρία και ατομικότητα συνυπάρχουν, καθώς τό άτομικό συντίθεται ως όλο μέ την δύναμη της άρμονίας των σχέσεων μεταξύ των επιμέρους. Βλέπε Georg Simmel, *La Tragédie de la Culture*, Editions Rivages Roche (coll. *Petite bibliothèque*), 2002, Paris.

12. Οι καταγραφόμενες από την γαλλική άστυνομία ως ρατσιστικές επιθέσεις αύξήθηκαν, κατά την περίοδο Ιανουαρίου-Μαΐου 2004, σε 207 από 128 την αντίστοιχη περυσινή περίοδο. Βλέπε *Libération*, 12/07/2004.

13. Ο ιστορικός Roger Chartier άποδεικνύει ότι ή Γαλλική Έπανάσταση δέν όφειλόταν στην ύπαρξη των επαναστατικών ιδεών και συγγραφέων μέ ανατρεπτικές πολιτικές άπόψεις, αλλά στην άλλαγή στάσης της άστικής τάξης απέναντι στην έξουσία. Αυτή ή άλλαγή επήλθε μέ τό πέρασμα από την ομαδική άνάγνωση γραπτών κειμένων, πράξη που ένείχε την αντίληψη της ιερότητας της πολιτικής και πνευματικής έξουσίας, στην εξατομικευμένη άνάγνωση, όπου τό άτομο μπορούσε πλέον νά άπομονωθεί μέ τόν έαυτό του ενώπιον ενός κειμένου προς κρίση. Μέσα από αυτήν την πρωτόγνωρη ατομικιστική στάση, σμιλεύτηκε ή ατομική κριτική προς την έξουσία, επιφέροντας ακόμη και την άμφισβήτησή της. Ο Chartier τονίζει ότι δέν ήταν οι γραπτές ιδέες του Διαφωτισμού που δημιούργησαν την Έπανάσταση αλλά, ενάντια στόν νετερισμό του μέσου, ότι αυτή θεσμοθέτησε όρισμένα βιβλία ως επαναστατικά. Βλέπε Roger Chartier (1990), *Les Origines Culturelles de la Révolution Française*, Editions du Seuil (coll. *Points — série Histoire*), 2000, Paris.

14. Για ένα δείγμα της συζήτησης γύρω από την παρακμή του άνθρωπιστικού μοντέλου βλέπε Παναγιώτης Κονδύλης (1991) *Η Παρακμή του Άστικού Πολιτισμού - Άπό τή μοντέρνα στή μεταμοντέρνα εποχή κι από τόν φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία*, op. cit. Επίσης, Peter Sloterdijk (1999), *Κανόνες για τό Άνθρωποπάρο* — Άπάντηση στην Έπιστολή για τόν άνθρωπισμό του Martin Heidegger, Έκδόσεις Scripta, 2001, Άθήνα.

15. Michel Foucault (1966), *Les Mots et les Choses - Une archéologie des sciences humaines*, Editions Gallimard (coll. *TeL*), 1995, Paris.

16. Η κηδεία του Παλαμά αποτέλεσε πράξη αντίστασης του ελληνικού λαού στους ναζί κατακτητές, ενώ, κατά την διάρκεια της δικτατορίας 1967-74, άγωνιστές άπάγγελαν στις φυλακές ποιήματα του Έλύτη, του Ρίτσου και άλλων ποιητών.

Ἡ σκέψη τοῦ Ἀπόστολου Ἀρσάκη

Δημήτρης Μιχαλόπουλος

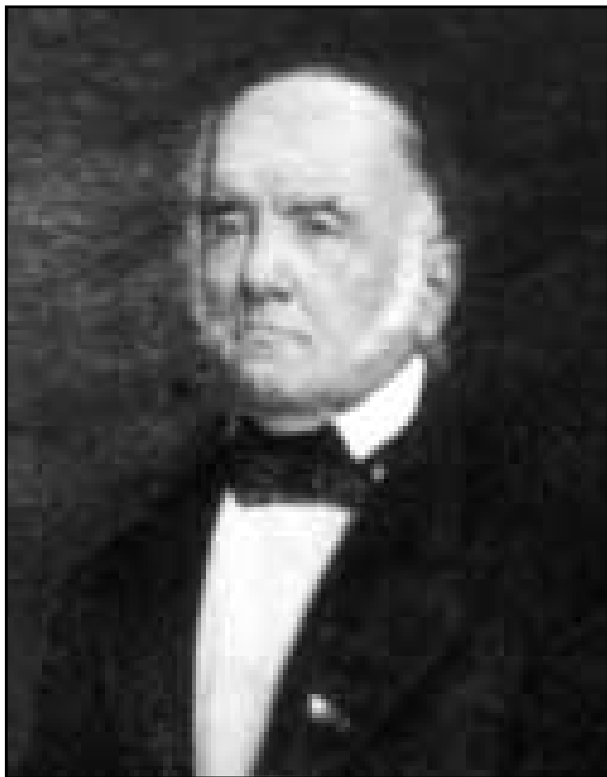
Γιά τόν ἔρευνητή, ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀρσάκη περικλείει ὅ,τι, στή γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης, λέγεται «ἀποκάλυψη». Καί πρέπει κανείς νά χρησιμοποιήσει αὐτόν τόν κάπως βαρύγδουπο ὄρο, ἐπειδή ὁ Ἀρσάκης θεωρεῖται, στόν τόπο μας, ἐθνικός εὐεργέτης περίπου συμβατικός. Πράγματι, οἱ ὄροι «Ἀρσάκειο», «Ἀρσακειάδα», ἀκόμη καί «Ἀρσακειακός» ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στήν γλῶσσα μας, ἐπειδή ἀκριβῶς ἔχουν συνυφανθεῖ μέ τήν σύγχρονη Ἑλληνική Ἱστορία. Ἀποτέλεσμα εἶναι νά ἐπικρατεῖ γιά τόν Ἀπόστολο Ἀρσάκη ἀποψη κοινότυπη, τετριμμένη θά μπορούσε κανείς νά πεῖ: φτωχό-παιδο ἀπό τήν Ἠπειρο δηλαδή, τοῦ ὁποῦ ἡ οἰκογένεια μετανάστευσε στό Βουκουρέστι καί συνακολούθως πλούτισε, πού δέν ξέχασε τόν τόπο του καί ἔδωσε μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας του γιά νά γίνουν (τί ἄλλο;) σχολεῖα.

Τίποτα ἀπό αὐτά δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα· ὁ Ἀρσάκης, πράγματι, ὑπῆρξε πολύ μέγας γιά νά χωρέσει μέσα σέ σχήματα συνηθισμένα. Βεβαίως ὑπῆρξε ἐθνικός εὐεργέτης τῶν Ἑλλήνων· παράλληλα ὅμως ἦταν μεγάλη πολιτική προσωπικότητα τῆς Βλαχίας ἀρχικά καί τῆς ἐνωμένης Ρουμανίας ἀργότερα καθῶς καί ἔξοχος στοχαστής ἐφ' ὅσον εἶναι ὁ μόνος, ἴσως, Εὐρωπαῖος πού ἀπάντησε στόν Μάρξ σέ ἐπίπεδο σαφῶς θεωρητικό καί τελείως πάνω καί ἔξω ἀπό τά πεδία τοῦ ἐθνικισμοῦ· ἐπιπλέον ὑπῆρξε ἐπιστήμων ὀλκῆς, γιατί ἀσχολήθηκε μέ θέματα πού ξανάπιασε δεκαετίες ἀργότερα ὁ Σιγισμούνδος Φρόντ. Ἀλλά καλλίτερα νά δεῖ κανείς τά πράγματα ἀπό κοντά, ἐπειδή ποτέ δέν εἶναι ἀργά νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀλήθεια.

Ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάκης γεννήθηκε περί τά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα στήν Χοταχόβα, χωριό τῆς Ἠπείρου κοντά στήν Πρεμετή. Τό ἔτος τῆς γέννησής του δέν εἶναι μέ ἀκρίβεια γνωστό. Μπορεῖ νά γεννήθηκε τό 1790, τό 1792 ἢ, ἀντίθετα, τό 1783 ἢ καί στά 1784. Αὐτές οἱ δύο τελευταῖες χρονολογίες φαίνονται καί οἱ πιό πιθανές, ἄν συγκρίνει κανείς στοιχεῖα πού σήμερα εἶναι στήν διάθεση τοῦ ἐρευνητή. Συνεπῶς ἔφυγε ἀπό τήν

Ἠπειρο ὡς ἔφηβος καί ὄχι ὡς παιδί, ὅπως γενικῶς πιστεύεται· καί ἀκόμα ἔκανε, ὅπως θά δοῦμε, σπουδές πανεπιστημιακές σέ σχετικῶς μεγάλη ἡλικία. Πάντως, ἄν ὁ χρόνος τῆς γέννησής του παραμένει ἀβέβαιος, εἶναι πιά γνωστή ὄχι μόνον ἡ ἡμερομηνία ἀλλά καί ἡ ὥρα τοῦ θανάτου του. Πέθανε στό Βουκουρέστι, τά χαράματα τῆς 16ης Ἰουλίου 1874, ἔχοντας περάσει, κατά πάσα πιθανότητα, τά ἐνενήντα, ἀλλά πλήρως διατηρώντας τίς νοητικές του ἱκανότητες. Μέ ἄλλα λόγια, ὑπῆρξε ἄτομο γερῆς ιδιοσυγκρασίας, ἀσυνήθιστα καλῆς ὑγείας, μεγάλης προσαρμοστικότητας καί περίπου ἐκπληκτικῆς διανοητικῆς ἐμβέλειας. Καί πάλι ὅμως καλύτερα νά δοθεῖ ὁ λόγος στά γεγονότα.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀπώτερη καταγωγή τῆς οἰκογένειας Ἀρσάκη, ὑπάρχουν δύο ἐκδοχές, ἡ *maior* καί ἡ *minor*, ὅπως *mutatis mutandis* θά ἔλεγε καί ἓνας κλασσικός φιλόλογος. Ποιά εἶναι ἡ *maior*; Αὐτή ὑπέρ τῆς ὁποίας ἀπεριφράστως τάσσεται ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινός, ὁ κατ' ἐξοχήν ἱστορικός τῆς Ἠπείρου. Οἱ γονεῖς τοῦ Ἀρσάκη ἦταν Κουτσόβλαχοι — κάτι πού ἄλλωστε τεκμηριώνεται καί ἀπό τόν ἀρχικό τόπο τῆς διαβίωσής τους, τήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Πρεμετῆς, ὅπου ἡ παρουσία Βλάχων ἦταν ιδιαίτερα αἰσθητή. Ἄν δεχθεῖ κανείς τήν ἐκδοχή αὐτήν, τότε τό ἐπώνυμο «Ἀρσάκης», μᾶλλον ἀσυνήθιστο στήν Ἠπειρο, θά σήμαινε **Καήμενούλης**, λέξη σύνθετη δηλαδή ἀπό τή λέξη *arsu* (= καμμένος) σύν τήν συνηθισμένη κατάληξη **-άκης**. Σύμφωνα μέ τήν ἄλλη ἐκδοχή, ὅμως, τό ὄνομα «Ἀρσάκης», χαρακτηριστικῶς ἀρμενικό (ἀπό τό **arsak** = μικρή ἀρκούδα, ἄντρας), μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπόδειξη καταγωγῆς ἀρμενικῆς. Ἡ πλήρης ὅμως τεκμηρίωση μιᾶς τέτοιας ἐκδοχῆς δέν εἶναι, ὑπό τίς τωρινές συνθῆκες τῆς ἔρευνας, ἀκόμα δυνατή. *Rebus sic stantibus* λοιπόν, εἶναι προτιμώτερο νά ἀκολουθήσει κανείς τήν οἰονεῖ πεπατημένη καί νά δεχθεῖ τήν βλαχική καταγωγή τοῦ Ἀπόστολου Ἀρσάκη. Ἡ εὐχέρεια ἀλλοστε μέ τήν ὁποία ἡ πατρική του οἰκογένεια ἐγκαταστάθηκε καί ἀφομοιώθηκε στό Βουκουρέστι

Ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάκης.

ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὑπὲρ αὐτῆς τῆς μείζονος ἐκδοχῆς. Τά βλαχικά, πράγματι, ἀποτελοῦν διάλεκτο τῆς ρουμανικῆς· καί ἡ γλωσσική συγγένεια διαμορφώνει, ὡς γνωστόν, περιβάλλον ιδιαίτερα πρόσφορο σέ ἐγκλιματισμό καί ἀφομοίωση.

Ὅπως καί νά εἶναι, ὁ πατέρας καί ὁ θεῖος τοῦ Ἀποστόλου Ἀρσάκη ἐγκαταστάθηκαν στό Βουκουρέστι γύρω στά 1800. Λόγος τῆς ἀποδημίας ὑπῆρξε ἓνας καί μόνος: ἡ φτώχεια. Ἡ καταστροφή, πράγματι, κατὰ τά Ὀρλωφικά, τῆς Μοσχόπολης, πνευματικῆς πρωτεύουσας τῶν Κουτσόβλαχων καί Ἀρβανιτόβλαχων καί χώρος ὅπου μέ ταχεῖς ρυθμούς ἐπιτυγχανόταν ἡ μέσῳ τῆς παιδείας ἀφομοίωσή τους ἀπό τό ἐλληνικό περιβάλλον, ἐπέφερε τήν ἀνακοπή τῆς ἀνοδικῆς ἐξέλιξης τοῦ βλαχικοῦ στοιχείου στίς δυτικές παρυφές τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καί τήν συνακόλουθη οἰκονομική του καταβαράθρωση. Συνέπεια αὐτῆς τῆς τελευταίας ὑπῆρξε ἡ δημιουργία μεγάλων μεταναστευτικῶν ρευμάτων, ἐνός πρὸς τήν Βιέννη, παραδοσιακή μητρόπολη τῆς βλαχικῆς διασποράς, καί ἄλλου πρὸς τό Βουκουρέστι. Σέ αὐτό τό δεύτερο ἐντάχθηκε ἡ οἰκογένεια Ἀρσάκη — καί εὐδοκίμησε.

Εἶναι γνωστό πῶς, πολύ γρήγορα, τόσο ὁ Κυριάκης Ἀρσάκης, πατέρας τοῦ Ἀποστόλου, ὅσο καί ὁ Γεώργιος, ἀδελφός τοῦ πρώτου ἄρα καί

θεῖος τοῦ δεύτερου, ἔκαναν στήν Βλαχία περιουσία μεγάλη. Πῶς; Ἀσκῶντας, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἀρχικῶς τήν τοκογλυφία. Τό χρήμα σπάνιζε στίς ρουμανικῆς χώρες καί ὄλοι σχεδόν οἱ Γραικοί ἐδάνειζαν ποσά κυρίως στούς χωρικούς — ἀλλά μέ πολύ ὑψηλό ἐπιτόκιο. Ἔτσι μπορούσαν γρήγορα νά σχηματίσουν κεφάλαια καί νά ἀγοράσουν γῆ· καί ἀγοράζοντας γῆ δημιουργοῦσαν προϋποθέσεις ἐνταξίης τους στήν ρουμανική ἀριστοκρατία τῶν μπογιάρων. Σύμφωνα λοιπόν μέ ὅ,τι εἶναι σήμερα γνωστό, τόσο ὁ Γεώργιος ὅσο καί ὁ Κυριάκης Ἀρσάκης τά κατάφεραν πολύ γρήγορα. Καί ἰδίως ὁ θεῖος, διαπιστώνοντας τίς ἔξοχες πνευματικῆς ικανότητες τοῦ ἀνηψιοῦ του, σκέφτηκε νά τόν στείλει στήν Βιέννη, γιά νά συμπληρώσει τήν μόρφωση πού εἶχε κατ' οἶκον λάβει στήν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας.

Στήν Βιέννη ὁ Ἀρσάκης πρέπει νά ἔμεινε γύρω στά ἕξι χρόνια (ἕξι χρόνια τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα). Καθηγητής τοῦ ὑπῆρξε ὁ Νεόφυτος Δούκας, ἡ γνωστή μορφή τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πού τοῦ δίδαξε κυρίως Φιλοσοφία· παράλληλα ὁ Ἀρσάκης ἄρχισε νά ἀσχολεῖται καί μέ τήν Ἱατρική. Αὐτή ἡ τελευταία ἰδιαιτέρως τόν τράβηξε καί ἔτσι, στά 1810, σέ ἡλικία 26 ἐτῶν, γράφτηκε στήν Ἱατρική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χάλλης, στήν Γερμανία. Ἐκεῖ ἡ πρόοδός του ὑπῆρξε πραγματικά ἱλιγγιώδης: δύο μόλις χρόνια ἀργότερα, στά 1812, ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τῆς Ἱατρικῆς καί τῆς Χειρουργικῆς· καί ἀμέσως μετά ἔφυγε ταξίδι στήν νότια Ἰταλία μαζί μέ τόν Ἰωάννη-Φρειδερίκο Meckel, κοσμήτορα τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Χάλλης καί πραγματικό δάσκαλο καί προστάτη τοῦ ἐθνικοῦ μας εὐεργέτη. Δάσκαλος καί μαθητής κατέληξαν στήν Νεάπολη· καί, σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρσάκη, κατέβαιναν τό πρωί στό λιμάνι καί ἀγόραζαν ψάρια, πού στήν συνέχεια αὐτός ὁ τελευταῖος κομμάτιαζε μέ τό νυστέρι. Καί αὐτή ἡ δουλειά, πού σήμερα ἡχεῖ παράλογη ἢ καί ἀηδιαστική, ὁδήγησε τόν Ἀρσάκη νά γράψει, ὑπό τήν καθοδήγηση, ἐννοεῖται, τοῦ Meckel, τό πρῶτο ἀριστούργημα τῆς ζωῆς του. Τό ἀριστούργημα αὐτό εἶναι, ὅπως συχνά συμβαίνει μέ τά ἔργα πού συνθέτουν οἱ ἰδιοφυεῖς προσωπικότητες, βιβλίον μικρό, σέ ἀφογή λατινική γλῶσσα μεσαιωνικῆς ἀπόχρωσης, αὐτή δηλαδή πού ἀκόμη ὁμιλεῖτο σέ Πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας καί, γενικῶς, τῆς Εὐρώπης. Ἔχει τίτλο *Commentatio de piscium cerebro et medulla spinali*

(= [σέ ἐλεύθερη μετάφραση] Σκέψεις γιά τόν ἐγκέφαλο καί τόν νωτιαῖο μυελό τῶν ἰχθύων). Πρόκειται γιά βιβλιαράκι ἐξήντα περίπου σελίδων, στό ὁποῖο ὁμως οὐσιαστικῶς τεκμηριώνεται ἡ ἀποψη πῶς ἡ μελέτη τοῦ νευρικοῦ συστήματος τῶν ψαριῶν ἀποτελεῖ προπαρασκευή ἀριστη τῆς μελέτης τοῦ νευρικοῦ συστήματος τοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται γιά ἐπισήμανση (ἀνακάλυψη ἴσως) σημασίας τεράστιας· ἡ ἀξία τῆς, βέβαια, δέν ἔχει ἀκόμη πλήρως ἀποτιμηθεῖ, ἀλλά μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι τό βιβλιαράκι αὐτό εἶχε καί δεύτερη ἐκδόση ἀλλά καί ἀπό τό ὅτι τό θέμα αὐτό τό ξανάπιασε, περίπου ἀρκετές δεκαετίες ἀργότερα, ὁ Σιγισμουῦνδος Φρόντ, ὁ ὁποῖος καί ἐπαναβεβαίωσε τήν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀρσάκη.

Ὅπως καί νά εἶναι, ἡ πραγματεία αὐτή, πού δέν ἦταν βέβαια διδακτορική διατριβή, ὅπως μέχρι σήμερα γενικῶς πιστεύεται, ἀποτελοῦσε οἰονεῖ ἐφαλτήριο γιά τήν κατάληψη πανεπιστημιακῆς ἔδρας.

Σύμφωνα, πράγματι, μέ τό ἀκαδημαϊκό ἔθος τότε στήν Κεντρική Εὐρώπη, ὁ ὑποψήφιος καθηγητής ἔπρεπε νά κάνει δοκιμαστικό μάθημα, στά πλαίσια τοῦ ὁποῖου ἀνέπτυσε θέμα πού τοῦ ἦταν ἰδιαιτέρως προσφιλέ. Τό θέμα τό ὁποῖο ἐμελλε νά ἀναπτύξει ὁ Ἀρσάκης ἦταν ἐκεῖνο τό ὁποῖο εἶχε πραγματευθεῖ στό βιβλίό του· καί, βέβαια, τόν προωθοῦσε ὁ Meckel, τόν ὁποῖο, ὅπως φαίνεται, συνέδεε μέ τόν Ἀρσάκη πραγματικός δεσμός δασκάλου καί μαθητῆ, ὁ σχεδόν ἱερός δεσμός δηλαδή πάνω στόν ὁποῖο μέχρι πρῖν ἀπό λίγο ἀκόμα βασίζονταν ὀλόκληρη σχεδόν ἡ γερμανική πανεπιστημιακή παράδοση.

Καί ξαφνικά... ὅλα ἀνατράπηκαν. Γιά λόγους τούς ὁποῖους κανεῖς ὑποπτεύεται, ἀλλά δέν μπορεῖ μέ πλήρη βεβαιότητα νά ἐντοπίσει, ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάκης ἀπέρριψε τήν προοπτική τῆς ἀκαδημαϊκῆς σταδιοδρομίας· καί, ἀντί νά γίνει καθηγητής στήν Χάλλη, ἐπέστρεψε στήν Βιέννη καί παρακολούθησε τά μαθήματα ὀφθαλμολογίας πού τότε ἀκριβῶς εἶχε ἐκεῖ ἐγκαινιάσει ὁ περίφημος Georg Beer, ἔκτακτος καθηγητής τότε. Καί μετά ἐπέστρεψε στίς ρουμανικές χῶρες καί ἀσχολήθηκε, ἀποκλειστικῶς σχεδόν, μέ τήν πολιτική.

Ποῖός ἦταν ὁ λόγος τῆς ἐγκατάλειψης τῆς πανεπιστημιακῆς σταδιοδρομίας καί, γενικῶς, τῆς ἱατρικῆς; Σύμφωνα μέ ὅ,τι σήμερα εἴμαστε σέ θέση νά ξέρουμε ἕνας καί μόνος: ἡ ἐπιμονή τῶν δικῶν του νά ἐπιστρέψει στό Βουκουρέστι — ἡ ὁποία ἐπιμονή, ὁμως, εἶναι κάτι τό ὁποῖο

(ὅπως ἰδιαίτερα ὀφείλει νά τονίσει κανεῖς) ἀνταποκρινόταν στίς μύχιες σκέψεις καί ἐπιδιώξεις τοῦ ἔθνικοῦ μας εὐεργέτη.

Ὁ Ἀρσάκης, πράγματι, μαθητής τοῦ Δούκα ἀρχικῶς, ὑπῆρξε ὀπαδός τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀπό τήν ἐποχή τῆς φοίτησής του ὁμως στό Πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης ἀρχισε σταδιακῶς νά προσεγγίζει μορφές θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ, τοῦ ὁποῖου κέντρο, τήν ἐποχή ἐκείνη, ἦταν τό Πανεπιστήμιο αὐτό. Ὅπως φαίνεται, ἰδιαίτερα ἐπηρεάσθηκε ἀπό τό κίνημα τοῦ Πιετισμοῦ, πού, ὡς γνωστόν, ὑπῆρξε προσπάθεια, μέσῳ τῆς ἔμφασης τῆς σημασίας τῆς ἀγαθοεργίας, συμβιβασμοῦ τοῦ Λουθηρανισμοῦ μέ τόν Ρωμαιοκαθολικισμό. Μέ λίγα λόγια, ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς φοίτησής του στήν Χάλλη, ἀποστασιοποιήθηκε ἀπό τό κλίμα καί, ἀκόμη περισσότερο, τό περιβάλλον τοῦ Διαφωτισμοῦ γενικῶς καί τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ εἰδικώτερα· γιά αὐτό ἀλλοστε καί δέν εἶχε ἀνάμειξη στήν ὄλη δραστηριότητα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἂν καί — γιά νά τό ποῦμε συμβατικῶς — πλήρως κατεῖχε τά πρός τοῦτο ἀπαιτούμενα προσόντα. Ἔτσι, ἡ ἐκκαθάριση, πού μετά τήν κατάρρευση τῆς ἐπαναστατικῆς ἀπόπειρας τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη σάρωσε τήν ὄλη κρατική μηχανή στίς Παραδουναβίες Ἡγεμονίες, ὄχι μόνο δέν τόν ἔθιξε, μά ἀντίθετα σήμανε τήν θεαματική ἀνάδυσή του στό πολιτικό προσκήνιο: τόν Μάρτιο τοῦ 1823 πράγματι ἀνέλαβε τήν Γραμματεία Ἐξωτερικῶν Ὑποθέσεων τῆς Βλαχίας, θέση — ὅπως εὐχερῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ καθένας — σημασίας καίριας.

Σέ αὐτό ὀπωσδήποτε συνέβαλε ἡ βαθύτατη γνώση του τῶν «εὐρωπαϊκῶν» ἠθῶν καί ἡ τεράστια γλωσσομάθειά του. Ὁ Ἀρσάκης, πράγματι, τοῦ ὁποῖου ἡ μητρική γλῶσσα ἦταν, κατά πᾶσα πιθανότητα, ἡ ἀλβανική, μιλοῦσε τέλεια ὅλες τίς μορφές τῆς ἑλληνικῆς (ὀμηρικῆ, κλασσική, καθαρεύουσα καί δημῶδη), φυσικά τά λατινικά, βεβαίως τά βλάχικα καί τά ρουμανικά καί θαυμάσια τά γαλλικά, γλῶσσα στήν ὁποία κατά προτίμηση ἔγραφε κατά τίς κρίσιμες στιγμές τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας· ἐπιπλέον δέ τά γερμανικά καί τά τουρκικά. Ἀλλά βέβαια τά προσόντα αὐτά δέν θά τόν ὠφελούσαν, ἂν δέν εἶχε πολιτική προστασία. Καί εἶναι σαφές ὅτι αὐτήν ἀκριβῶς τήν πολιτική προστασία τοῦ τήν προσέφερε ἡ οἰκογένεια Γκίκα, ρουμανική οἰκογένεια ἀπώτερης ἀλβανικῆς καταγωγῆς. Πρέπει, μέ ἄλλα λόγια, νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ὁ Ἀρσάκης, μετά τήν ἀποτυχία τῆς Ἐπανάστασης στήν Μολδοβλαχία, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀπο-

στασιοποίησή του από τήν Φιλική Ἑταιρεία, εἶχε ἰδιαίτερος προβάλλει τήν προέλευσή του ἀπό τόν παραδοσιακό χώρο τῶν Ἀρβανιτόβλαχων, μέ ἀποτέλεσμα, γιά ἓνα τουλάχιστον διάστημα, νά θεωρεῖται Ἀλβανός.

Ὅπως καί νά εἶναι, ἀπό τό 1823 ὡς τό 1862, γιά τριάντα ἐννέα χρόνια δηλαδή, ὑπῆρξε ἡ ἐπιφανής προσωπικότητα πού ἔπαιξε ρόλο πρωταρχικό στίς ἐξωτερικές σχέσεις τῆς Βλαχίας ἀρχικῶς καί τήν ἐξωτερική πολιτική τῆς Ρουμανίας στήν συνέχεια. Καί κάτι τό ὁποῖο ἰδιαίτερος πρέπει νά ἐξαρθεῖ εἶναι ὅτι χωρίς αὐτόν ἡ, κατά τό 1859, διπλή ἐκλογή τοῦ Ἀλέξανδρου-Ἰωάννη Κούζα στόν ἡγεμονικό θρόνο καί τῆς Μολδαβίας καί τῆς Βλαχίας δέν θά εἶχε ἐπιτευχθεῖ, μέ ἀποτέλεσμα νά ματαιωθεῖ (οὐσιαστικῶς στό διηγεσέ) ἡ ἐνοποίηση τῶν δύο ρουμανικῶν χωρῶν καί, συνεπῶς, ἡ δημιουργία τοῦ σύγχρονου ρουμανικοῦ κράτους.

Προσοχή ὅμως, προσοχή καί πάλι προσοχή. Ἡ καθοριστικῆς σημασίας συμβολή του στό ἱστορικό αὐτό γεγονός εἶχε χαρακτήρα ὄχι θετικό ἀλλά οἰονεῖ παθητικό: πρωτοστάτησε δηλαδή δίνοντας ἀκουσίως τήν συγκατάθεσή του στήν σύμπληξη τοῦ ἐθνικοῦ ρουμανικοῦ κράτους καί ὄχι συμβάλλοντας ἐκουσίως σέ αὐτήν. Γιατί; Ἀπάντηση μπορεῖ νά δοθεῖ μόνο μετά ἀπό συστηματικό περίπλου στόν μαίανδρο τῶν στοχασμῶν καί τῆς σκέψης του.

Γιά τόν Ἀρσάκη, πράγματι, ἡ κατ' ἐξοχήν τραυματική ἐμπειρία ὑπῆρξαν τά γεγονότα τοῦ 1848· καί τοῦτο, γιά τούς ἀκόλουθους τέσσερις λόγους:

α) Ἐκεῖνη τήν χρονιά, ὡς γνωστόν, σίφουνας ἐπαναστάσεων συθέμελα συγκλόνησε τό σύνολο σχεδόν τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν· πουθενά ὅμως ἡ ἐπαναστατική κίνηση δέν πῆρε χαρακτήρα τόσο ριζοσπαστικό ὅσο στήν Βλαχία γενικῶς καί στό Βουκουρέστι εἰδικώτερα.

β) Πρόλογος στό ξέσπασμα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ρεύματος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ ἐκδοση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου τῶν Φρειδερίκου Ἐνγκελς καί Καρόλου Μάρξ, ἀκριβῶς τόν Φεβρουάριο ἐκείνης τῆς «τρελλῆς χρονιάς» (*année folle*).

γ) Ὁ κομμουνιστικός χαρακτήρας τοῦ τότε ἐπαναστατικοῦ ρεύματος ὄχι μόνον δέν ἀπέτρεπε ἀλλά — ἀκριβῶς ἀντίθετα μέ ὅ,τι συμβαίνει στίς μέρες μας — συνεπέφερε τήν διατύπωση, προβολή καί διεκδίκηση τῆς ἐπίτευξης αἰτημάτων σαφῶς ἐθνικοῦ χαρακτήρα. Ὑπῆρξε δηλαδή ἡ περίοδος ἐκείνη ἡ κατ' ἐξοχήν πρόσφορη στήν

ἐμφάνιση καί ἀνάπτυξη αὐτοῦ πού προσφυῶς ὁ Χένρυ Ἀ. Κίσσινγκερ ὀνόμασε «διώνυμο ἐθνικισμοῦ καί φιλελευθερισμοῦ» (δηλαδή κομμουνισμοῦ στήν οὐσία, ἐφ' ὅσον, στά πλαίσια τῆς ἀμερικανικῆς ὁρολογίας, *liberal* σημαίνει ἀριστερός).

δ) Καί *last but not least*, ὅπως θά ἔλεγε καί ἓνας ἀγγλόφωνος, ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ ἀγρίως ριζοσπαστικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στήν Βλαχία ἀρχικῶς ἐτέθησαν ἐπιφανῆ στελέχη τοῦ ἐκεῖ ὀρθόδοξου κλήρου.

Ὅλα αὐτά τώρα εἶχαν, ὅσον ἀφορᾷ τήν προσωπικότητα τοῦ Ἀπόστολου Ἀρσάκη, τίς ἐξῆς συνέπειες:

α) Τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποκόλλησής του ἀπό τό ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καί κάθε πολιτικῆς ἰδεολογίας πού ἀπό αὐτόν ἀπέρρεε. Κομβικό σημεῖο, βέβαια, στήν πορεία του αὐτή ὑπῆρξε τό δράμα πού, τό 1835, συντελέστηκε στους κόλπους τῆς ἴδιας του τῆς οἰκογένειας. Ὁ γυῖός του πράγματι σπούδαζε στήν Βιέννη καί ἐκεῖ ἐρωτεύθηκε μιά νεαρή Ἰουδαία σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε θέλησε νά τήν παντρευτεῖ. Ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάκης ἀρνήθηκε· καί ὁ γυῖός του μαζί μέ τήν Ἰουδαία αὐτοκτόνησαν. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ ἐθνικός μας εὐεργέτης εἶναι πιά πολύ μακριά ἀπό τόν πρῶτο του καθηγητή, Νεόφυτο Δούκα, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τούς Ἰουδαίους λαό «ξεχωριστό» (ὄντως περιούσιο στήν πραγματικότητα) καί μάλιστα ἰσάξιο τῶν Ἑλλήνων. Καί, βέβαια, ἡ ἐμπειρία τοῦ 1848 ἐπισφράγισε στήν σκέψη καί τά αἰσθήματα τοῦ Ἀ. Ἀρσάκη τήν καμπή πού ἤδη εἶχε συντελεσθεῖ μέ τόν θάνατο τοῦ παιδιοῦ του.

β) Ὁ ἐθνικός μας εὐεργέτης ὑπῆρξε ἓνας ἀπό τούς ἐλάχιστους (ἴσως ὁ μόνος τότε στήν Εὐρώπη), πού κατάλαβε ὅτι τό διευρωπαϊκό ἤ μᾶλλον πανευρωπαϊκό ἐπαναστατικό κίνημα τοῦ 1848 εἶχε σαφῶς καί ἐμφανῶς ἓναν καί μόνον χαρακτήρα: τόν κομμουνιστικό. Καί μέ τόνους περίπου προφητικούς ἐπισήμανε ὅτι, ἂν σχηματιζόταν, στήν Εὐρώπη ἐστία κομμουνιστική, αὐτή θά ἐξελισσόταν σέ μορφή καρκίνου, πού τελικῶς θά ἀποτελοῦσε ἀπειλή παγκόσμια. Μέ ἄλλα λόγια, σχεδόν προέβλεψε τήν κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 20οῦ αἰῶνα Ἱστορία τῆς δυστυχούς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί ὀρισμένων δυστυχέστερων χωρῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς.

γ) Ὑπῆρξε ἓνας ἀπό τούς μέχρι σήμερα ἐλάχιστους πού κατανόησαν ὅτι συχνά ὁ ἐθνικισμός καί πάντοτε ὁ καπιταλισμός ἀποτελοῦν φυσικό σύντροφο ὁ ἓνας καί πρόδρομο ὁ ἄλλος τοῦ μαρξιστικῆς ἐπίνευσης κομμουνισμοῦ. Ἐτσι, ἡ δυσπιστία πού ἀπό παλιά ὁ Ἀρσάκης ἔτρεφε πρὸς

Τό επιβλητικό Ἀρσάκειο Μέγαρο ἐπὶ τῶν ὁδῶν Πανεπιστημίου καὶ Πεσμαζόγλου, σέ σχέδια Λύσανδρου Καντανζόγλου, θεμελιώθηκε τό 1846 καί ὀλοκληρώθηκε μέ τήν ἡγεμονική δωρεά τοῦ Ἀποστόλου Ἀρσάκη τό 1850. Στούς χώρους του στεγάστηκαν σχολεῖα ὄλων τῶν βαθμίδων γιά τήν μόρφωση τῶν Ἑλληνίδων.

τά μικροῦ μεγέθους ἐθνικά κράτη ἀπό τότε αὐξήθηκε σχεδόν καθοριστικῶς. Πάντοτε ἦταν ρωσσοφίλος καί οὐδέποτε φάνηκε νά ἐμφορεῖται ἀπό ἀντιπάθεια πρὸς τήν Ὑψηλή Πύλη. Μπορεῖ, ἀκόμη, νά θεωρηθεῖ χαρακτηριστικό ὅτι συμφιλιώθηκε μέ τήν Γαλλία, μητέρα καί τροφὸ ὄλων σχεδόν τῶν τότε εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων, μόνον ἀφ' ὅπου ἐπιβλήθηκε σέ αὐτήν ὁ Ναπολέοντας ὁ Γ' καί συνακολούθως σχηματίστηκε ἡ Δεύτερη Αὐτοκρατορία. Τέλος, ὑπῆρξε τόσο ὀξυδερκής, ὥστε νά καταλάβει (καί πάλι ἕνας ἀπό τούς ἐλάχιστους) ὅτι ἡ μέσῳ τῆς οἰκονομίας ἱκανοποίηση μικρόπνων ἐθνικῶν ἀναγκῶν ἀναγκαστικῶς ἐπιφέρει νόθευση τοῦ νομίσματος καί συνεπῶς ὑπονόμευση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἐνός τόπου. Ἀκραδάντως πίστευε ὅτι τό νόμισμα πρέπει νά ἀντιπροσωπεύει συγκεκριμένο μέγεθος παραγωγῆς· γιά αὐτό καί ἔτρεφε δυσπιστία βαθύτατη πρὸς τίς τράπεζες γενικῶς (μέ μία καί μόνη ἐξάιρεση, τήν Ἐθνική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος) καί τίς ἐπιταγές εἰδικώτερα. Εἶναι, πράγ-

ματι, χαρακτηριστικό πῶς τά ποσά πού ἔστελνε ὡς δωρεά στήν ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτική Ἑταιρεία, τά ἔστελνε διά θαλάσσης ὑπὸ μορφῆ χρυσῶν νομισμάτων μέσα σέ... βαρέλια!

δ) Τέλος, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος (καί πιθανόν ὁ μόνος μέχρι σήμερα) πού κατανόησε ὅτι οἱ μαρξιστικές θεωρίες ἀποτελοῦν γελοία ἀπόπειρα θεραπείας πραγματικῆς κοινωνικῆς ἀσθένειας. Αὐτό, τόνισε ὁ Ἀρσάκης, τό καταλαβαίνει μέ τό αἰσθητήριό του ὁ λαός καί ἰδίως οἱ ἀγρότες (τούς ὁποίους, ὡς γνωστόν, βαθύτατα ἀντιπαθοῦσε ὁ Κάρολος Μάρξ)· ἄρα οἱ μαρξιστικές θεωρίες μόνον ἐκ τῶν ἄνω μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν. Ὅπου λοιπόν ὑπάρχει μαρξιστικό ρεῦμα, ὑπεύθυνοι κατὰ πρῶτον καί κύριο λόγο εἶναι οἱ κρατοῦντες. Σέ αὐτούς, βέβαια, ὁ Ἀρσάκης συμπεριέλαβε τίς ἀνώτερες βαθμίδες τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου, μέ ἀποτέλεσμα ἐφ' ὅρου ζωῆς πιά νά ἐμφορεῖται ἀπό μορφῆ ἀντιπάθειας γενικῶς πρὸς τήν ἐκκλησιαστική ἱεραρχία. Ἦταν ἄνθρωπος μέ μεγάλη θρησκευτική πίστη (αὐτό προκύπτει ἀπό τίς πράξεις

καί τά κείμενά του), αλλά ειδικῶς ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ὀρθόδοξους ἐπισκόπους πού, ἀπό τήν πλευρά τους, πάντοτε τόν περιέβαλλαν μέ ἐκτίμηση, προτιμοῦσε, ἰδίως ἀπό τό 1848 καί μετά, νά κρατάει κάποιες ἀποστάσεις.

Τώρα, μετά ἀπό ὅλα αὐτά δύο εἶναι τά βασικά ἐρωτήματα πού προκύπτουν:

1. Πού διατύπωσε αὐτές τίς ἰδέες ὁ Ἄ. Ἀρσάκης;

2. Τί προέτεινε ὡς ἀντίδοτο στόν Μαρξισμό;

Ὡς πρὸς τό πρῶτο ἐρώτημα, ὀφείλει νά ἐπισημάνει κανεῖς ὅτι ὑπάρχουν τρία σύντομα ἀλλά σπουδαῖα πολιτικά κείμενα τοῦ ἐθνικοῦ μας εὐεργέτη. Δύο ἀπό αὐτά εἶναι ἐκκλήσεις πού ἀνωνώμως συνέταξε στά γαλλικά τό 1848 καί ἀπέστειλε πρὸς τήν ρωσική αὐτοκρατορική αὐλή καί τήν Ὑψηλή Πύλη, ἐφ' ὅσον ἡ πρώτη ἦταν τότε προστάτιδα καί ἡ δεύτερη ἐπικυρίαρχη Δύναμη τῆς Βλαχίας. Οἱ ἐκκλήσεις αὐτές οὐσιαστικῶς ἀποτελοῦσαν ἀπάντηση στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο τῶν Μάρξ καί Ἐνγκελς καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, συμπληρώνοντας τόν περίφημο ἀφορισμό αὐτῶν τῶν τελευταίων ὅτι «...ἡ κοινωνία ὀλοένα καί περισσότερο χωρίζεται σέ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα», τόνισε ὅτι ἦταν πιά «ἀναπόφευκτος ὁ ἀγώνας μεταξύ ὅσων εἶχαν κάτι καί ἐκείνων πού δέν εἶχαν τίποτα». Οἱ ἐκκλήσεις του ἔφεραν τότε τό οἶονεῖ ποθοῦμενο, γιατί πράγματι ἡ Ὑψηλή Πύλη, πού μᾶλλον συμπαθοῦσε τήν μαρξιστικῶν τάσεων προσωρινή κυβέρνηση πού εἶχε σχηματιστεῖ στήν Βλαχία, ἔκανε τελικῶς στρατιωτική ἐπέμβαση. Καί εἶναι ὄχι μόνον χαρακτηριστικό μᾶ ἀξιοσημείωτο ὅτι, στήν προκήρυξη πού ἐξέδωσε ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν ὀθωμανικῶν στρατευμάτων πού εἰσέβαλαν στήν Βλαχία, γινόταν ἀπερίφραστα λόγος γιά τό κομμουνιστικό κίνημα καί τήν ἀνάγκη καταστολῆς του.

Πάντως, ὅπως εἶχε προβλέψει ὁ Ἀρσάκης, τά ὀθωμανικά στρατεύματα δέν ἀντιμετώπισαν, στήν Βλαχία, καμμία ἀντίσταση. Μόνον οἱ πυροσβέστες τοῦ Βουκουρεστίου πῆγαν νά ἀνακόψουν τήν προέλασή τους καί ἡ σχετική συμπλοκή προκάλεσε χειμαρρῶδεις, σχεδόν ἐπικού χαρακτηριστήρα, λεκτικές ἐξάρσεις τοῦ Μάρξ, ὁ ὁποῖος σαφῶς εἶχε καταλάβει τήν σημασία ὅσων τότε διαδραματίζονταν στήν Ρουμανική Γῆ...

Μετά τό 1848, ὁ Ἀρσάκης ἀναδείχθηκε σέ κορυφαῖο στέλεχος τοῦ κόμματος τῶν Λευκῶν, δηλαδή τῶν Συντηρητικῶν. Ἀρχηγός τοῦ κόμματος ἦταν ὁ Barbu Catargiu, ὁ Καταρτζῆς, ὅπως συνήθιζε νά υπογράφει, μέλος γνωστῆς καί

ἰσχυρῆς οἰκογένειας σαφῶς ἐλληνικῆς καταγωγῆς. Ὁ Catargiu ἦταν ἄνθρωπος μειλίχιος, γλυκὺς στοὺς τρόπους καί στήν ἐμφάνιση, καλύτερος ρήτορας παρά συγγραφέας. Στό ἐθνικό ζήτημα τῆς Ρουμανίας εἶχε ἀπόψεις διαφορετικές ἀπό τόν ἐθνικό μας εὐεργέτη, γιατί πίστευε ὅτι ὄντως ἔπρεπε νά ἐνωθοῦν ἡ Βλαχία καί ἡ Μολδαβία, ὥστε νά σχηματισθεῖ, μέ τόν τρόπο αὐτόν, ὁ πυρήνας ἐθνικοῦ ρουμανικοῦ κράτους. Δεδομένου ὅμως ὅτι τήν ἀποψη αὐτὴν ὑποστήριζε κυρίως ἡ γεννημένη κατὰ τό 1848 Ἀριστερά, ὁ Catargiu δέν ἐξέφραζε ἐν προκειμένῳ τήν θέση τοῦ κόμματός του, φερέφωνο τῆς ὁποίας, ἀντιθέτως, ἦταν ὁ Ἀρσάκης.

Αὐτός ὁ τελευταῖος, γιά τοὺς λόγους πού ἤδη ἐπισημάνθηκαν, δέν ἤθελε τήν σύμπληξη ἐθνικοῦ κράτους στήν Ρουμανική Γῆ. Χρειάστηκε λοιπόν ἡ ἄμεση παρέμβαση τῆς Ρωσσίας ἀφ' ἑνός καί τῆς αὐτοκρατορικῆς Γαλλίας ἀφ' ἑτέρου, ὥστε νά ὑποκύψει ὁ Ἀρσάκης στίς προτροπές τοῦ ἀρχηγοῦ του καί νά δεχθεῖ νά ψηφίσει, τόν Ἰανουάριο τοῦ 1859, τόν Ἀλέξανδρο-Ἰωάννη Κούζα, ἤδη ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας, ὡς ἡγεμόνα καί τῆς Βλαχίας. Ἡ στάση του ἦταν καθοριστική, γιατί ἡ θέση του ἐμελλε νά καθορίσει σχετικῶς καί τήν στάση ὀλόκληρου τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος, τό ὁποῖο εἶχε τήν πλειοψηφία τῶν ἐδρῶν τῆς Συνέλευσης, πού θά ἀναδείκνυε τόν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας. Γιά αὐτό καί (ὅπως τονίσθηκε παραπάνω) ἡ συμβολή τοῦ Ἀρσάκη ἦταν καθοριστική μὲν, παθητική δέ. Συγκατένευσε μετά ἀπό μεγάλη πίεση στήν de facto δημιουργία ἐθνικοῦ ρουμανικοῦ κράτους· καί ἡ δυσφορία πού περιέβαλλε τήν συγκατάνευσή του ὀφειλόταν στόν φόβο του πὼς ἡ κατίσχυση τοῦ ἐθνικισμοῦ στήν δημόσια ζωὴ τῆς Ρουμανίας θά συνεπέφερε τήν ἐπικράτηση ἰδεολογημάτων μαρξιστικῶν.

Καί εἶχε δίκιο: ὁ Κούζα ἦταν ἓνας ἀπὸ ἐκείνους πού εἶχαν πάρει μέρος στά γεγονότα τοῦ 1848· ἀνεβαίνοντας λοιπόν στόν ἡγεμονικό θρόνο τῶν ρουμανικῶν χωρῶν, προσωπικῶς ἀνέλαβε τό ἐγχείρημα τῆς ἐπιβολῆς τῶν ἰδεῶν καί ἀπόψεων τῆς Ἀριστερᾶς. Τόσο ἡ Μολδαβία ὅσο καί ἡ Βλαχία ἀντιμετώπιζαν τότε ὀξὺ ἀγροτικό πρόβλημα πού βασικῶς ἀπέρρεε ἀπὸ τό καθεστῶς τῆς γαιοκτησίας. Ὁ Κούζα πῆγε νά τό λύσει ριζικῶς μοιράζοντας γῆ στοὺς ἀγρότες· καί ἐννοεῖται ὅτι ἐκεῖνος πού τοῦ ἀπάντησε ὑπῆρξε ὁ Ἀρσάκης, ὁ ὁποῖος, μέ μικρὸ ἀλλὰ ἰδιαίτερα προσεγμένο βιβλίο του, γραμμμένο πρῶτα στά ρουμανικά καί μετά στά γαλλικά, κατέρριψε ὀλόκληρη σχεδόν τήν μαρξιστικὴ κοσμοθεώρηση.

Στό βιβλιδάριόν του αυτό ο Ἀρσάκης ξεκινᾷ κάνοντας μιᾶ ἔξοχη ἀνάλυση τῶν ἀρχῶν τοῦ φεουδαλικοῦ συστήματος καί ὑπενθυμίζει κάτι πού συστηματικῶς ἀποσιωπᾶται σήμερα, πῶς δηλαδή ἡ προέλευση τῆς φεουδαρχίας ἦταν σαφῶς φυλετική. Ἡ, γιά νά τό πούμε διαφορετικά, ἐκεῖνο πού διαδραματίστηκε στήν ἀρχαία Σπάρτη, ὅπου οἱ ἐπὶ ἡλυδες καί νικητές Δωριεῖς ἔκαναν εἰλωτες τούς παλαιότερους κατοίκους, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, στήν Εὐρώπη, κανόνας γενικός. Οἱ γερμανικῆς καταγωγῆς Φράγκοι εἰσβολεῖς μετέβαλαν σέ δουλοπάροικους τούς Γαλάτες τῆς σημερινῆς Γαλλίας, οἱ γαλλόφωνοι Νορμανδοί κατέκτησαν τήν Βρετανία καί ἐπέβαλαν τό φεουδαλικό σύστημα στους ἐκεῖ Ἀγγλοσάξωνες (κάτι πού πολύ ὠραῖα ἀπεικονίζεται στόν περίφημο Ἰβανόη τοῦ Sir Walter Scott) κ.ο.κ. Στήν συνέχεια, ὁ Ἀρσάκης κάνει μιᾶ βασική διάκριση μεταξύ τῆς ἱεραρχημένης φεουδαρχίας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς ιδιόμορφης κατάστασης πού, ὅσον ἀφορᾷ τήν γαιοκτησία, ἐπικράτησε στήν Ἀνατολική — ιδιόμορφη κατάσταση τήν ὁποία ὀρθῶς ἀποδίδει κυρίως στήν ψυχροσύνθεση τῶν σλαβικῶν πληθυσμῶν πού εἶναι ἀπλωμένοι ἀπό τά Οὐράλια ὡς τίς παρυφές τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Καί τέλος κάνει ὀξεία καί σαφῶς ἀποτελεσματική κριτική δύο βασικῶν ἐνοιῶν τῆς ὅλης μαρξιστικῆς ιδεολογίας, ἐκείνης δηλαδή τῆς ὑπεραξίας καί ἐκείνης τοῦ προλετάρου.

Τί φρονεῖ ὁ Ἀρσάκης γιά τήν ὑπεραξία; Τοῦτο: κανένας δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητήσῃ ὅτι τό προϊόν ἔχει τήν ἀξία πού τοῦ δίνουν τά χέρια τοῦ ἐργάτη. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά, καί τά χέρια τοῦ ἐργάτη ἔχουν τήν ἀξία πού τούς προσδίδουν τό προϊόν τό ὁποῖο αὐτός παράγει.

Καί τώρα ὅσον ἀφορᾷ τόν προλετάρου: δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀκτῆμων ὅποιος γενικῶς δέν κατέχει μέσα παραγωγῆς· καί αὐτό, ἐπειδὴ ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ τήν πρωταρχική ιδιοκτησία κάθε ἀτόμου. Συνεπῶς, καθένας πού εἶναι σέ θέση, πνευματικῶς καί ὕλικῶς, νά ἐργάζεται δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀκτῆμων/προλετάρου. Ἡ προστασία, συνεπῶς, τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ βασική ἀποστολή τοῦ κράτους, τό ὁποῖο καί πρέπει νά θεωρεῖται ὁ ἀποκλειστικός σχεδόν ὑπεύθυνος τῆς προλεταριοποίησης ἢ μή τῶν ἀνθρώπων.

Ἐν ὀλίγοις ὁ Ἀρσάκης ξανάπιανε τίς θεωρίες τῶν Φυσιοκρατῶν, ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ὁποίων ἀπό τήν ἐξουσία ἀνοίξε κυριολεκτικῶς τόν δρόμο στήν γαλλική Ἐπανάσταση. Καί τί πρότεινε ὁ Ἀρσάκης γιά τήν θεραπεία τῶν — ἀναμφισβήτητων — καί στήν Ρουμανία καί παντοῦ

ἄλλου κοινωνικῶν πληγῶν; Πρότεινε ὄχι βέβαια τόν κομμουνισμό (communisme), ἀλλά μορφή κοινοτισμοῦ (communautarisme), ἕναν κοινοτισμό οὐσιαστικῶς βασισμένο στό ἀλληλέγγυον τῆς μεσαιωνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Ἀρσάκης, παράλληλα, ἔκανε καί μιᾶ βασική διαπίστωση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καί τόν ἀκρογωνιαῖο λίθο ὁποιασδήποτε δεξιᾶς ιδεολογίας: ὁ ἄνθρωπος, γιά νά ἔχει κάτι, πρέπει πρῶτα νά ἀποδείξει ὅτι εἶναι ἄξιος νά ἔχει αὐτό τό κάτι. Πρότεινε λοιπόν τόν σχηματισμό κοινοτήτων, μέσῳ τῶν ὁποίων τελικῶς θά δινόταν γῆ στους καλλιεργητές. Αὐτό δέν θά γινόταν δωρεάν ἀλλά μέσῳ ἀγορᾶς, τήν ὁποία θά διευκόλυναν ἀγροτικές τράπεζες πού θά παρείχαν χαμηλότοκα δάνεια.

Ποιά εἶναι ἡ συνέχεια τώρα ὄλων αὐτῶν; Πρόγραμμα σχεδόν ἴδιο μέ ἐκεῖνο τοῦ Ἀρσάκη ἐφαρμόστηκε τόν ἐπόμενο χρόνο στήν Ρωσία ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο Β΄ καί παρά τίς ἀμφισβητήσεις πού μέχρι τώρα ἔχουν προκαλέσει οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ τότε τσάρου, εἶναι σαφές, σαφέστατο, ὅτι, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὑπῆρχε στήν Ρωσία ἀγροτικό στρώμα κοινωνικῶς συμπαγές καί οικονομικῶς τόσο ἰσχυρό, ὥστε ὁ ἴδιος ὁ Λένιν ἀναγκάστηκε προσωρινῶς νά ἐγκαταλείψῃ τίς ἀρχές του καί νά ἐφαρμόσῃ τήν περίφημη Νέα Οἰκονομική Πολιτική (NEP). Στήν Ρουμανία, βέβαια, ἄλλη ἐξέλιξη εἶχαν τά πράγματα: ὁ Catargiu ἀνέλαβε, τόν Ἰούνιο τοῦ 1862, νά φέρῃ στήν Συνέλευση τῶν Ἠνωμένων Ρουμανικῶν Ἡγεμονιῶν νομοσχέδιο ἐμπνευσμένο ἀπό τίς ιδέες τοῦ Ἀρσάκη...

Τότε στήν κυβέρνηση ἦταν οἱ Συντηρητικοί: ὁ Catargiu ἦταν πρωθυπουργός καί ὁ Ἀρσάκης ὑπουργός Ἐξωτερικῶν. Ὁ Catargiu ὑπῆρξε εὐγλωττος, σχεδόν χειμαρρῶδης· τό νομοσχέδιο ἦταν βέβαιο πῶς θά ὑπερψηφιζόταν. Καί τότε... ἔγινε τό ἐγκλημα... τό τέλειο ἐγκλημα, ὅπως μέχρι σήμερα χαρακτηρίζεται στό Βουκουρέστι. Τίς παραμονές τῆς ψηφοφορίας ἕνας ἄγνωστος πλησίασε ἡσυχα-ἡσυχα τόν πρωθυπουργό πού φιλικῶς συνομιλοῦσε μέ τόν ἀστυνομικό διευθυντή τοῦ Βουκουρεστίου καί τόν πυροβόλησε σχεδόν ἐξ ἐπαφῆς. Καί μετά ἐξαφανίστηκε ἀνενόητος... καί δέν πιάστηκε ποτέ.

Ἦταν ἡ 8ῃ Ἰουνίου 1862. Τήν ἐπομένη ἐμφανίστηκε στήν Συνέλευση καί μίλησε, γιά λογαριασμό τοῦ νεκροῦ πιά ἀρχηγοῦ του, ὁ ἴδιος ὁ Ἀρσάκης. Ἦταν, ὅπως συνήθως, λακωνικός: «Αὐτήν τήν ἀπώλεια», εἶπε, «δέν τήν ἐκφράζει κανεῖς μέ λόγια· ἀπλῶς τήν αἰσθάνεται». Καί ἀνέλαβε προσωρινῶς τήν πρωθυπουργία.

Όπως εύκολα καταλαβαίνει κανείς, η κίνηση αυτή ήταν πράξη ήρωισμού. Και τούτο, γιατί τό χέρι πού είχε σκοτώσει τόν Καταρτζή ήταν πολύ μεγάλο... πολύ μακρύ... ήταν, μέ λίγα λόγια, τό χέρι του ίδιου του ήγεμόνα, του Άλεξάνδρου-Ίωάννη Κούζα. Αυτό τό καταλάβαιναν όλοι: έμελλε άλλωστε νά φανεί και κατά τήν ροή τών γεγονότων. Τό νομοσχέδιο, πράγματι, τό σχετικό μέ τήν αγροτική μεταρρύθμιση πού, μέ βάση τήν σκέψη του Άρσάκη, είχε υποβάλει στην Συνέλευση ο Catargiu ψηφίστηκε τελικά, αλλά δέν κυρώθηκε από τόν ήγεμόνα: έτσι δέν εφαρμόστηκε ποτέ. Ο Άρσάκης ένοιωσε ότι η Άριστερά, επί κεφαλής του ριζοσπαστικώτερου, τότε, ρεύματος τής οποίας ήταν (όσο παράξενο και αν ακούγεται αυτό) ο ίδιος ο Θρόνος, απειλούσε πιά και τήν δική του τή ζωή. Έμεινε λοιπόν πρωθυπουργός δύο μόνον εβδομάδες. Μετά παραιτήθηκε και ουσιαστικώς αποσύρθηκε από τήν δημόσια ζωή.

Άπό τότε, έζησε κυρίως στό χωριό πού μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες ακόμα είχε τό όνομά του και προσπάθησε νά εφαρμόσει σέ εκείνον τόν περιορισμένο χώρο τήν ιδεολογία του. Στό Βουκουρέστι ανέβαινε κυρίως όποτε ήταν νά συμμετάσχει σέ κοινοβουλευτικές ψηφοφορίες κατά τών κυβερνήσεων πού είχε επιβάλει και ήλεγχε ο Κούζα — ο οποίος Κούζα, βέβαια, είχε ως γνωστόν τό τέλος πού του άξιζε. Άφου πρόδωσε περίπου τούς πάντες και τά πάντα (άκόμα και τούς καλύτερους του φίλους) ανατράπηκε τελικώς μέ στρατιωτικό πραξικόπημα, τό 1866, και έφυγε στην έξορία όπου και πέθανε: ενώ ο Άρσάκης πέρασε ειρηνικά τά τελευταία του χρόνια στό αγαπημένο του χωριό, κοντά στις όχθες του Δούναβη, και στό Βουκουρέστι και, όπως ήδη τονίστηκε, πέθανε ήρεμος και έχοντας όχι

άπλως σώας τās φρένας αλλά και προαίσθηση σχεδόν του θανάτου του.

Τί σημασία έχουν, τώρα, όλα αυτά; Κατ' αρχήν προκύπτει ένα τεράστιο έρωτηματικό: γιατί η λύση τών κοινωνικών προβλημάτων πού πρότεινε ο Μάρξ ακούστηκε τόσο πολύ (μέ αποτέλεσμα τήν καταστροφή σχεδόν τής Άνατολικής Ευρώπης), ενώ ο Άρσάκης δέν ακούστηκε παρά μόνον, ουσιαστικώς και πιθανότατα έμμέσως, στην Ρωσία; Ή για νά τεθεί σέ επίπεδο διαφορετικό, ευρύτερο και γενικώτερο: γιατί οι Φυσιοκράτες δέν μπόρεσαν νά εφαρμόσουν τις ιδέες τους και νά έξυγιάνουν, έτσι, τό όλο σύστημα τής γαλλικής μοναρχίας; Ο Άρσάκης έγραφε εύγλωττα, σχεδόν γλαφυρά, σέ γλώσσα πού, τότε τουλάχιστον, καταλάβαιναν περίπου οι πάντες. Ο Μάρξ άπευθυνόταν σέ κοινό πολύ περιορισμένο — και έχει τεράστια σημασία αυτό πού ήδη έχει λεχθεί και αποδειχθεί ότι μόνον ένας άνθρωπος σέ ολόκληρο τόν κόσμο μπόρεσε νά διαβάσει ολόκληρο τό βασικό του έργο, τό *Κεφάλαιο*. Μέ άλλα λόγια, η ανθρωπότητα βασανίστηκε και αίματοκυλίστηκε για ένα βιβλίο πού κανένας ποτέ στην ουσία δέν άντεξε νά διαβάσει.

Τέλος πάντων. Τά γενόμενα ούκ απογίγνονται... Μέ τό ανά χείρας κείμενο επιχειρήθηκε η προβολή μιās άγνωστης στον τόπο μας πτυχής μιās από τις — τουλάχιστον κατά τά φαινόμενα — μεγαλύτερες προσωπικότητες του 19ου αιώνα. Και η όρθότητα τών ιδεών του, βέβαια, αποδεικνύεται από τήν κατά τήν δεκαετία του '20 ρωσική τραγωδία: αλλά βέβαια ποτέ δέν είναι άργά για νά εφαρμοσθεί μία σωστή ιδέα — σέ εκσυγχρονισμένη, έννοείται, μορφή.

Τό μέλλον, τό δικό μας και του κόσμου μας, θά δείξει...

Μελαγχολία και Πολεμική και ἡ ὑποδοχή τοῦ ἔργου τοῦ Π. Κονδύλη στήν Ἑλλάδα*

Σκέψεις μέ ἀφορμή τήν ἔκδοση τοῦ τόμου: Παναγιώτης Κονδύλης,
Μελαγχολία και Πολεμική - Δοκίμια και Μελετήματα

Γιώργος Α. Εὐαγγελόπουλος

Σχετικά πρόσφατα κυκλοφόρησε, ὑπό τόν τίτλο *Μελαγχολία και Πολεμική - Δοκίμια και Μελετήματα*, μιά ἀκόμη συλλογή μελετημάτων τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, τοῦ μεγάλου Ἑλληνα διανοητή, πού ἔφυγε πρόωρα, ἀφήνοντάς μας, ὡς παρακαταθήκη πρός μελέτη και περαιτέρω στοχασμό, ἔργο μεταφραστικό, ἀλλά και πρωτότυπο, τό ὁποῖο εἶναι πολυσήμαντο και, ἀπό πλευρᾶς ποιότητος, μοναδικό.

Τό γεγονός αὐτό δίνει ἀφορμή γιά κάποιες σκέψεις ὅσον ἀφορᾶ στήν ὑποδοχή τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Κονδύλη στήν πατρίδα μας. Αὐτές οἱ σκέψεις θά ἀποτελέσουν τό πρῶτο μέρος τοῦ παρόντος κειμένου, ἐνῶ στό δεύτερο και τελευταῖο θά ἐπιχειρηθεῖ μιά κριτική ἀποτίμηση τῶν κειμένων πού φιλοξενοῦνται στό βιβλίο, συνοδευόμενη ἀπό ἐπιστημονικές γιά πρόσωπα και ιδέες πού συνετέλεσαν στήν πρώιμη διαμόρφωση τῶν κοσμοθεωρητικῶν ἀντιλήψεων τοῦ συγγραφέα.

Ἄς σημειωθεῖ, ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι στό κυρίως κείμενο ἐπιχειρεῖται μιά συνοπτική και κατά τό δυνατόν ἰσομερῆς κάλυψη μιᾶς σειρᾶς ζητημάτων, πρᾶγμα πού ἀποβαίνει κατ' ἀνάγκη εἰς θάρος τῆς ἀνάλυσης. Τό κενό αὐτό καλύπτεται ἀπό λίαν ἐκτεταμένες ὑποσημειώσεις, στίς ὁποῖες παρατίθεται λεπτομερῶς ἡ σχετική μέ τό ἐκάστοτε θέμα ἐπιχειρηματολογία, συνοδευόμενη

ἀπό τήν ἀντίστοιχη βιβλιογραφία. Ἔτσι, σέ ἀρκετές περιπτώσεις, οἱ ὑποσημειώσεις ἔχουν μεγαλύτερη «ἐπιχειρηματολογική βαρύτητα» και «οὐσία» ἀπό ὅσα ἀναπτύσσονται στό κείμενο καθεαυτό.

Ἡ ὑποδοχή τοῦ ἔργου τοῦ Κονδύλη στήν Ἑλλάδα

Ἐγραψε γιά τόν Κονδύλη ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ (†2004): «Σπάνια ἔχω συναντήσει, στίς ἀναγνώσεις μου, ἄλλον στοχαστή πού, ὅπως ὁ Παναγιώτης Κονδύλης, ἐπεχείρησε, μέ τόση ἐπιμονή και τόσο καλά ἀποτελέσματα, νά συλλάβει τό καιρίο, τό οὐσιώδες και τήν ἀναγκαῖα συνθήκη τῶν πραγμάτων: τῶν μορφωμάτων τῆς κοινωνίας, τῆς σκέψης και τῆς ἰδεολογίας, και μέ τόν τρόπο αὐτόν νά ἀναχθεῖ σέ ἐρμηνευτικές προτάσεις τίς ὁποῖες δέν ὑπονόμευε ἡ κατεστημένη γνώση και τά παραδομένα ἀξιακά πρότυπα και, ὅπως δῆποτε, δέν ἐρχόταν νά ἀλλοιώσει ἡ ἐπιδίωξη ἰδεολογικῶν καταφάσεων ἢ ἄλλου τύπου σκοπιμοτήτων, ὅποιες κι ἄν μποροῦσε νά εἶναι αὐτές»¹.

Ὡς πρός τόν μεταφραστικό του ἄθλο — χάρις στόν ὁποῖον ἔχουμε πλέον και στήν γλῶσσα μας ἔργα-σταθμούς στήν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης και τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ — ἔχει ιδιαίτερη σημασία ἡ ἐπισήμανση τοῦ Γιώρ-

*Ἡ παρούσα μελέτη ἀφιερώνεται στόν Πάνο Τσακαλογιάννη, Ἀναπληρωτή Καθηγητή Σύγχρονης Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας και Εὐρωπαϊκῆς Ὀλοκλήρωσης στό Οἰκονομικό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἐνῶ εὐχαριστίες γιά τίς πολύτιμες παρατηρήσεις και ὑποδείξεις τους ἀπευθύνονται στούς Κώστα Καλφόπουλο, Μιχάλη Παπανικολάου, Δημήτρη Πιπίνη και Θάνο Σαμαρτζῆ. Τέλος, εἶμαι εὐγνώμων στόν Ἀντώνη Λαυραυνώνη, ὁ ὁποῖος πρόθυμα ἀπάντησε σέ ἀρκετές ἀπορίες μου, πού προέκυψαν ἀπό τήν μελέτη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

— Ὁ Γιώργος Α. Εὐαγγελόπουλος σπούδασε νομικά στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στή L.S.E. στόν τομέα τῶν Εὐρωπαϊκῶν Σπουδῶν και σήμερα εἶναι ὑποψήφιος διδάκτωρ στό τμήμα Διεθνῶν Σχέσεων τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου.

γου Ν. Μερτίκα, ότι η δουλειά του Κονδύλη «ως μεταφραστή ή επιμελητή αποτελεί προϋπόθεση για την υποδοχή και θεμελίωση του συγγραφικού του έργου, τουλάχιστον στην Έλλάδα»².

Ποιά υπήρξε όμως, μέχρι στιγμής, η τύχη αυτού του έργου στην πατρίδα μας; Ήσυχθη, και πάλι, τὰ ακόλουθα λόγια του Φίλιππου Ήλιου: «Ἡ ἑλληνική πνευματική κοινωνία δέν διέθετε, ὅπως φάνηκε, ἐπαρκεῖς υποδοχές γιά νά δεξιωθεῖ τό σημαντικό αὐτό ἔργο. Ὅχι γιά νά τό ἀποδεχθεῖ, πρᾶγμα πού δέν ἀποτελοῦσε ζητούμενο, ἀλλά ἀπλῶς νά τό συζητήσει. Νά τό συζητήσει μέ σοβαρότητα καί ἐπάρκεια, μέ τούς ὅρους, δηλαδή, πού ἐπέβαλε αὐτό τοῦτο τό ἔργο. Καί νά τό ἐντάξει στους προβληματισμούς της: ἔστω καί γιά νά τό ἀναιρέσει»³.

Δέν εἶναι μυστικό ὅτι ἡ συμβολή τῆς νεώτερης Ἑλλάδας στήν διεθνή πνευματική, καί ὄχι μόνο, παραγωγή ἦταν — καί παραμένει — ἐλάχιστη ὡς μηδαμινή. Ἐνῶ ἔστρεψε τόν ἑαυτό της σέ ὅ,τι ἡ ἴδια θεώρησε ὡς «Δύση» καί ἀντέγραψε θεσμούς, ἰδέες, ἀξίες, προβλήματα καί ἐναλλακτικούς τρόπους ἐπιλύσῆς τους, δέν ἀξιώθηκε νά σταθεῖ στό ὕψος τῶν ἀπαιτήσεων πού ἀνέκυψαν ἀπό μιά τέτοια στροφή. Μελετώντας τήν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους συνηθίζουμε νά ἀναγνωρίζουμε ὅτι ἡ λεγόμενη στροφή στήν Δύση ἀποτέλεσε ἕνα μᾶλλον κωμικό δεῖγμα ἀκραϊφνοῦς «πιθηκισμοῦ». Ὁ «πιθηκισμός» αὐτός δέν συνοδεύθηκε ἀπό τήν ἀνάλογη σοβαρότητα κατὰ τήν μελέτη καί τήν ἀπόπειρα κατανόησης τῶν ἀναφυσόμενων κοινωνικοπολιτικῶν προβλημάτων. Ἡ καταφανής ἀνεπάρκεια τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ κύριο λόγο καλύφθηκε ἀδιάντροπα μέ τό φαιδρὸ δόγμα τοῦ προαιώνιου χρέους τῶν «δυτικῶν» πρὸς τούς Νεοέλληνες, μέ μιά μονομανία δηλαδή πού συχνά ἔφτασε νά ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς συλλογικῆς ψυχοπαθογένειας.

Ἡ ποιότητα αὐτοῦ πού συνήθως ὀνομάζεται δημόσιος διάλογος στήν Ἑλλάδα δέν μπόρεσε νά ἀρθεῖ πάνω ἀπό τίς συνθηκῆς ἐντός τῶν ὁποίων ὁ διάλογος αὐτός ἐκ τῶν πραγμάτων θά ἐλάμβανε χώρα. Ἔτσι κύρια χαρακτηριστικά του ἔγιναν ἡ ἀποσπασματικότητα, ἡ ἀσυναρτησία, ἡ συνθηματολογία καί ὁ ἐξυπνακισμός, κοντολογίς ὅ,τι ὁ Κονδύλης ἀποκαλοῦσε τραπεζορροτορεία. Καί δέν θά μπορούσε νά συμβεῖ ἀλλιῶς, ὅταν οἱ περισσότεροι ἀπό τούς συμμετέχοντες στεροῦνται τῶν προαπαιτούμενων προσόντων γιά μιά δημόσια συζήτηση σύμφωνα μέ τούς ὅρους πού οἱ ἴδιοι ἔχουν θέσει (δηλαδή τήν οἰκείωση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ)⁴.

Μέσα ἀπό αὐτό τό πρῖσμα φαντάζει κωμικοτραγική ἡ υποδοχή τοῦ ἔργου του στήν Ἑλλάδα. Ὁ Κονδύλης υπήρξε ἕνας συγγραφέας τοῦ ὁποίου τό βάθος καί ἡ εὐρύτητα πνεύματος ἀναγνωρίσθηκε προπαντός στήν Δύση. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ ἴδιος φρόντισε νά χορηγήσει τήν ἀπαιτούμενη υποδομή, ὥστε νά καταστεί κάποτε δυνατός στήν Ἑλλάδα ἕνας «ἀξιοπρεπής» δημόσιος διάλογος. Ἀνέλαβε λοιπόν, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἕναν γιγάντιο μεταφραστικό ἄθλο, σπάνιο σέ ποσότητα καί ποιότητα. Μετέφρασε ἡ ἐπιμελήθηκε πάνω ἀπό ὀγδόντα ἔργα-σταθμούς τῆς δυτικῆς γραμματείας, ἔργα πού ἐκτείνονται σέ δεκάδες χιλιάδες σελίδες, μέ λεπτότητα ὑποδειγματική. Ὁ ἴδιος γνώριζε τήν ἐνδεχόμενη ματαιότητα τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ καί μολαταῦτα τό ἀνέλαβε ὡς καθήκον. Τελικά, ἡ ματαιότητα τοῦ μεταφραστικοῦ ἔργου τοῦ Κονδύλη κατέστη πρόδηλη, ὅταν τό πρωτότυπο ἔργο του ἔγινε ἀντικείμενο τοῦ ἐν Ἑλλάδι δημόσιου διαλόγου. Πράγματι, ἡ ἐντόπια νεοελληνική διανόηση δέν εἶχε ὑποχρέωση νά ἀποδεχθεῖ τό πρωτότυπο κωνδυλικό ἔργο. Φρόντισε ὅμως, μέ περισσή μαεστρία, νά τό παρανοήσει καί νά τό διαστρεβλώσει σέ τέτοιον βαθμό, ὥστε νά χωρέσει στά σχήματα σκέψης τῆς περιλαμπρῆς τραπεζορροτορείας τῶν ἀθηναϊκῶν καφετειῶν (σήμερα, κυρίως στίς ἐπιφυλλίδες τῶν ἑφημερίδων).

«Φίλοι» καί «ἐχθροί» τῆς σκέψης τοῦ Κονδύλη

Ἐπάρχουν ὑποστηρικτές, σχεδόν ὀπαδοί, τοῦ ἔργου τοῦ Καστοριάδη, τοῦ Ἀξελου, παραδόξως ἀκόμη καί τοῦ Κονδύλη. Γράφω «παραδόξως ἀκόμη καί τοῦ Κονδύλη», διότι τό ἔργο τοῦ τελευταίου, ὅπως καί ὁ ἴδιος ἀντιλαμβάνεται καί ἀποδέχεται, ὡς ἔργο πολεμικό, πού ἀποσκοπεῖ στήν κατάδειξη τῶν ψευδαισθήσεων καί ψεύτικων παρηγοριῶν τοῦ ἀνθρώπου οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στήν φύση του καί τήν κοινωνική του πράξη, δέν προσφέρει ὁδηγίες πλεύσεως πρὸς ἐγκόσμους ἢ ἐπουράνιους παραδείσους.

Μιά πρώτη, ἐπομένως, ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου, ἡ πιό πρόχειρη καί βιαστική, θά ἦταν πῶς αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν «κυνικῶν» στήν Ἑλλάδα. Φαίνεται ὅμως δύσκολο νά πιστέψει κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν ἔστω καί τόσοι «φίλοι» τῆς σκέψης τῶν Θουκυδίδη, Machiavelli, Spinoza, Hobbes, Pareto καί Weber — στήν πνευματική παράδοση τῶν ὁποίων ἀνήκει καί ὁ Κονδύλης — σέ μιά χώρα ὅπου ἡ νεοφιλελεύθερη αἰσιοδοξία καί

ό Marx — ή, πιά σωστά, ή μεσσιανική πλευρά του μαρξισμού, και όχι τό επίκαιρο ακόμη και σήμερα τμήμα του έργου του Γερμανού στοχαστή πού ἀφορᾶ στήν κριτική τῆς δομῆς καί τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τοῦ καπιταλισμοῦ — δεσπόζουν, ἐναλλακτικά, στήν σκέψη, ἂν ὄχι καί στήν καρδιά, τῆς πλειονότητας τοῦ διανοουμένιζοντος πληθυσμοῦ τῆς.

Ἡ πιά εὐλογία, ἐπομένως, ἐρμηνεία τῆς — ἔστω καί περιορισμένης, πλήν ὅμως ὄχι ἀμελητέας — ἀπήχησης τοῦ έργου τοῦ Κονδύλη συνίσταται στήν διαπίστωση πώς ἀρκετοί ἀπ' ὅσους τό ἐπικαλοῦνται ἢ δέν τό ἔχουν κατανοήσει ἢ ἀποφεύγουν ἐνδεχομένως νά παρακολουθήσουν τήν σκέψη του καί τίς συνέπειές τῆς στήν πλήρη τους ἐκδίπλωση. Ἡ «ἀνάγνωση» τοῦ κονδυλικοῦ έργου τήν ὁποία ἐπιχειροῦν ὀρισμένοι «θιασῶτες» τῆς σκέψης του ὁδηγεῖ, δυστυχῶς, στήν παραπάνω διαπίστωση. Δέν λείπουν καί ἐκεῖνοι — κυρίως πανεπιστημιακοί συγκεκριμένου κλάδου τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν — πού ἐμφανίζονται ὑποστηρικτές μιᾶς ἐξαιρετικά ἀπλουστευτικῆς, σχεδόν ἀφελοῦς, πρόσληψῆς του, προκειμένου νά τήν «ἐντάξουν» στό δικό τους κοσμοθεωρητικό ἢ γνωσιοθεωρητικό μοντέλο. (Σημειωτέον ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό ὅσους ἀνήκουν στήν ἐν λόγω κατηγορία ἔχουν ὡς κοινό χαρακτηριστικό τους ὅτι στεροῦνται τῆς ὀφειλομένης φιλοσοφικῆς ἢ ἱστορικῆς παιδείας).

Στήν ἄλλη πλευρά στέκουν ὅσοι τοποθετοῦνται ἐπικριτικά ἀπέναντι στό πρωτότυπο φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Κονδύλη, δηλαδή τήν «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» καί τήν «κοινωνική ὄντολογία» του. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς εἶναι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι τῆς Φιλοσοφίας στά ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα τῆς χώρας μας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τά κείμενά τους γιά τόν Κονδύλη δημοσιεύθηκαν, στήν πλειονότητά τους, μετά τόν θάνατό του, ὁπότε, ἐκ τῶν πραγμάτων, δέν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα ἐνδεχομένων ἀπαντήσεών του.

Ἐπισημαίνω ἀπλῶς τήν συγκυρία καί διόλου δέν ὑπονοῶ ὅτι ὁ «νεκρός δεδिकाίωται», ὁπότε καί τό φιλοσοφικό του ἔργο δέν τίθεται πλέον ὑπό τήν βάσανο τοῦ αὐστηροῦ καί συστηματικοῦ μελετητῆ τῆς Φιλοσοφίας. Τουναντίον, ἡ ἀποτίμηση τοῦ έργου τῶν σημαντικῶν στοχαστῶν ἀρχίζει, συνήθως, μετά τόν θάνατό τους.

Ἐνδιαφέρον ἔχει νά σημειωθεῖ σ' αὐτό τό σημείο καί μιᾶ ἀντινομία τῆς σκέψης τοῦ Κονδύλη.

Ἄφ' ἑνός τονίζει καί ὑπογραμμίζει ὅτι κάθε σκέψη, κάθε ἰδέα γεννιέται σέ ἕνα δεδομένο πε-

Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης. (Αναδημοσιεύεται ἀπό τήν ἐφ. Τό Βήμα, ἐνθ. «Νέες Ἐποχές», 15-11-1998.)

ριβάλλον, σέ δεδομένο τόπο καί χρόνο, ἐκπληρώνοντας μιᾶ δεδομένη λειτουργία καί ἀποτελώντας πάντοτε συνάρτηση, ἔμμεση ἢ ἄμεση, τελικά μιᾶς βαθειᾶ ὑπαρξιακῆς κατάστασης πού ἀνάγκεται στήν ἴδια τήν ὁρμή αὐτοσυντήρησης τοῦ ἐκάστοτε ὑποκειμένου. Ἄρνεϊται δηλαδή ὁποιαδήποτε θεώρηση sub specie aeternitatis, ὁποιαδήποτε ἰδέα ἐν κενῷ. Κάθε σκέψη εἶναι πολεμική, κάθε σκέψη, ακόμη καί ἡ πλέον ἀφηρημένη, καί ἡ πλέον «καθαρή», ἀπευθύνεται σέ καί ἐκπηγάζει ἀπό ἕναν ἰδεατό ἢ πραγματικό ἐχθρό. Ὁ Κονδύλης φτάνει νά σημειώσει σέ ἕναν ἀφορισμό του:

«Οἱ θεωρητικές ἀναμετρήσεις μεταξύ φιλοσόφων γίνονται εἰλικρινεῖς μόνο ὅταν καταλήγουν σέ προσωπικές ὕβρεις»⁵.

Ἐχει προηγηθεῖ ἕνας ἄλλος ἀφορισμός, πού φανεώνει ὅτι, κατά τόν Κονδύλη, ἡ ἰδέα μιᾶς «πεπολιτισμένης» καί «κλελογισμένης» κουβέντας πρὸς ἀναζήτηση τῆς Ἀλήθειας ἀποτελεῖ φαντασιοκοπία:

«Ὁ διάλογος μεταξύ ἑτεροφρόνων εἶναι ἀδύνατος καί μεταξύ ὁμοδόξων περιττός»⁶.

Ἄφ' ἑτέρου, καί ἐδῶ ἔγκριται ἡ παραδοξό-

τητα, σέ αντίθεση μέ ὅ,τι μερικοί τοῦ καταλογίζου, ἀγαποῦσε τόν διάλογο καί τήν μαχητική διασταύρωση τῶν επιχειρημάτων. Ὁ Κονδύλης δέν προσωποποιοῦσε τήν ἀντιπαράθεση, κατά τήν διάρκεια τῆς ὁποίας ἐπιστράτευε, μάλιστα, τό χιούμορ του καί τόν αὐτοσαρκασμό του. Ἐνδεικτική τῆς ἠθικῆς καί πνευματικῆς του συγκρότησης εἶναι ἡ ἀκόλουθη «ἐξομολόγηση»:

«Μιά ἀπό τίς κρίσιμες ἀνακαλύψεις στήν πνευματική μου ζωή, τήν ὁποία ἔκαμα — εὐτυχῶς ὄχι πολύ ἀργά — ὅταν ἀκόμα αἰσθανόμουν στρατευμένος, εἶναι ὅτι ὁ ἀπέναντί σου, ἐκεῖνος πού ἴσως εἶναι διώκτης σου, μπορεῖ νά ἔχει ἐξ ἴσου καθάρη συνείδηση καί ἐξ ἴσου ἀγνά κίνητρα ὅσο καί ἐσύ, νά διαπνέεται ἀπό τήν ἴδια ἀκλόνητη πεποίθηση γιά τό δίκαιό του. Τά πράγματα δέν εἶναι ἔτσι ὅπως παρουσιάζονται στά διδακτικά-προπαγανδιστικά ἔργα τοῦ Brecht, πού ἀσκήσαν τόση γοητεία ἀκριβῶς ἐπειδὴ ξεχωρίζουν μέ τό μαχαίρι τό ἄσπρο ἀπό τό μαῦρο. Ἐδῶ ὁ ἐχθρός, δηλαδή ὁ “κακός”, ὄχι μόνον εἶναι ἐξ ἀντικειμένου κακός, ἀλλά καί τό ξέρεи ἐπί πλέον ὁ ἴδιος, καί μάλιστα τό ἀπολαμβάνει ἐννοεῖται, ἀπέναντι σ’ ἓνα τέτοιο ὑποκείμενο εἶναι περιττό νά ἔχουμε οἰουσδήποτε διανοητικούς ἢ ψυχικούς ἐνδοιασμούς. Μπορῶ νά πῶ, ὄχι δίχως κάποιαν ὑπερηφάνεια, ὅτι ἀφ’ ὅτου κατανόησα ἴσαμε τίς ἔσχατες συνέπειές τῆς τήν διάκριση ἀνάμεσα σέ ἠθικό ποιόν καί σέ πολιτικοἰδεολογικές προτιμήσεις, ποτέ δέν ἀντιπάθησα κάποιον ἐπειδὴ διαφωνοῦσε μαζί μου σέ πολιτικά ζητήματα οὔτε καί συμπάθησα κάποιον ἄλλον, μόνον καί μόνον ἐπειδὴ ἔτυχε νά συμφωνεῖ. Προσωπικά δυσβάστακτη μοῦ εἶναι μόνον ἡ ἔλλειψη χιούμορ — καί χιούμορ δέν σημαίνει τήν ικανότητα νά γελάς εἰς βάρος τῶν ἄλλων, ἀλλά τήν ικανότητα νά σχετικεύεις τόν ἑαυτό σου. Ὡστόσο, ἀκόμα καί ἡ παντελής ἔλλειψη χιούμορ φαίνεται κατανοητή καί συγχωρητέα, ἂν σκεφθοῦμε πόσο βαθεῖα εἶναι ἡ ἀνάγκη νά ἔχει κανεῖς μιὰ ταυτότητα καί πόσο ἀτεγκτή εἶναι ἡ λογική τῆς περιφρούρησής τῆς. Ὑπό τίς συνθήκες αὐτές, ἡ ἰδεολογική πλάνη συνιστᾷ τήν φυσική κατάσταση, καί εἶναι δευτερεύον, συχνά τυχαῖο μάλιστα, ἂν ἡ πλάνη θά ἔχει “δεξιά” ἢ “ἀριστερά” πρόσημα. Ὅλοι ἔχουν ἴσα δικαιώματα στήν ψευδαίσθηση, ἀφοῦ δέν ἔχουν ὅλοι τήν ἴδια ικανότητα ἢ τό ἴδιο θάρρος γιά γνώση. Μερικές φορές στεναχωροῦμαι ἐκ τῶν ὑστέρων, γιατί σέ κάποια συζήτηση ἐπέμεινα στήν ὑπεράσπιση “δυσάρεστων” διαγνώσεων ἢ ἀπόψεων περισσότερο ἀπ’ ὅ,τι τό ἐπέτρεπε ἡ ψυχική ἀντοχή ἢ ἡ ἀντιληπτικότητα τοῦ συνο-

μιλητῆ μου. Θά ἦταν ἀσφαλῶς πολύ δύσκολο νά τοῦ ἐξηγήσω ὅτι στήν ἐπιμονή μου αὐτή δέν μέ ὀδηγεῖ ἡ ἰσχυρογνωμοσύνη κι ἡ διάθεση νά τόν “ἀλλάξω”, ἀλλά μᾶλλον ἡ ἀπρόσωπη ἀγάπη μου γιά τήν συνοχή καί τήν πληρότητα μιᾶς επιχειρηματολογίας. Ὅπως καί νά ’χει, οἱ πλείστοι ἄνθρωποι θεωροῦν περίπου ἀφύσικο νά πρεσβεύουν οἱ ἄλλοι ἀντίθετες ἀντιλήψεις. Ἀπεναντίας, ἐγώ ἐκπλήσσομαι ἂν κάποιος συμφωνεῖ μαζί μου»⁷.

Ἐπανερχόμενος στά μελετήματα τῶν φιλοσόφων⁸ μέ τά ὁποία ἐπιχειρεῖται ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἔργων *Ἴσχύς καί Ἀπόφαση καί Κοινωνική Ὀντολογία*, ἰσχυρίζομαι ὅτι κάθε διανοητικά ἐντιμος καί ἀπροκατάληπτος ἀναγνώστης τους θά καταλήξει στό συμπέρασμα πῶς ὀρισμένα ἐξ αὐτῶν συνιστοῦν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἀναλύσεις τῆς θεωρητικῆς σκέψης τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, πού ἐντοπίζουν καί ὑποδεικνύουν ἀδιέξοδα καί ἐσωτερικές ἀντινομίες τῆς «ἀξιολογικά ἐλεύθερης περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης», οἱ ὁποῖες δέν εἶναι εὐκολα ἀνιχνεύσιμες ἀπό τόν μὴ ἀσκημένο στήν φιλοσοφική ἐπιχειρηματολογία νοῦ. Ὁ συστηματικός μελετητής ὅλου τοῦ ἔργου τοῦ Κονδύλη εὐκολα ἀντιλαμβάνεται γιατί οἱ ἀδυναμίες τοῦ «ἐπιστημολογικοῦ παραδείγματος» του καθίστανται πιό ἐμφανεῖς καί ἄρα ἐντοπίσιμες, ὅταν ὁ Κονδύλης ἐπιδιώκει νά ἐπεκτείνει τήν ἐρμηνευτική ἰσχύ τοῦ ἐν λόγῳ «παραδείγματος» στό πεδίο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως τό ἐπιχειρεῖ στή μελέτη του *Ἐπιστήμη, Ἴσχύς καί Ἀπόφαση*. Στίς πλέον σοβαρές ἀπό τίς κριτικές ἀποτιμήσεις⁹ τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἔργου οἱ ἀδυναμίες αὐτές ἔχουν ἐπιστημανθεῖ. Ὑπάρχουν ὅμως καί φιλοσοφικά μελετήματα, στά ὁποῖα οἱ συντάκτες τους, συνειδητά ἢ ἀσυνεῖδητα, δέν κατάφεραν νά ξεφύγουν ἀπό τήν ἀνάγκη «ὑποστήριξης» τῶν κοσμοθεωρητικῶν τους ἐπιλογῶν, ὥστε νά προσεγγίσουν μέ ἐπιστημονική νηφαλιότητα τό δύσβατο φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Κονδύλη.

Μιά σημαντική «ἀδυναμία», τήν ὁποία μερίδα φιλοσόφων ἀνιχνεύει στήν ἀξιολογικά ἐλεύθερη «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» τοῦ Κονδύλη, εἶναι ὅτι ὀδηγεῖ στόν σκεπτικισμό ἢ καί στόν σχετικισμό. Ὁ Κονδύλης εἶχε βέβαια ἀπαντήσει στήν ἐν λόγῳ «μομφή» στίς «Ὁφειλόμενες ἀπαντήσεις» — πού περιέχονται στό συζητούμενο βιβλίον *Μελαγχολία καί Πολεμική* — πλὴν ὅμως οἱ φιλόσοφοι ἐπιμένουν. Ἐπί παραδείγματι, ἡ Σταυρούλα Τσινόρεμα καταλήγει στήν μελέτη τῆς «Ὁ ρομαντικός μοντερνισμός τοῦ Π. Κονδύλη» ὡς ἐξῆς: «Ποιές εἶναι οἱ πο-

λιτικές συνέπειες μιᾶς τέτοιας ὀπτικής; Καί οἱ δύο τύποι ἐπιχειρήματος πού συναντᾶμε στό ἔργο του, ἓνα λογικό ἐπιχείρημα, μέσω τοῦ ὁποίου γίνεται ἀναγωγή τῆς λογικῆς στήν δύναμη, καί ἓνα ἀνθρωπολογικό ἐπιχείρημα, μέσω τοῦ ὁποίου ἀνάγεται ἡ ἀνθρώπινη φύση σέ συνεχή καί ἀμείλικτη πάλη, ὁδηγοῦν, στό κοινωνικό καί πολιτικό πεδίο, σέ ἓναν σχετικισμό πού ἔχει ἀπολήξεις στόν αὐταρχισμό καί εἶναι δυνάμει ὀλοκληρωτικός: σέ συνθήκες παντελοῦς καί ἀκραίου σχετικισμοῦ καί ἀπαξίωσης τῶν κανονιστικῶν κριτηρίων, ἡ ἰσχυρότερη κουλτούρα (κοσμοεικόνα) ἀπλῶς θά ἐπιβάλλει de facto στίς ἄλλες τούς κανόνες τῆς. Ἡ ἐκάστοτε (ὑπερ)ἰσχύουσα κουλτούρα θά δημιουργεῖ τήν δική της νομιμότητα, καθώς ἀναγορεύεται σέ μοναδικό κριτήριο τό περιστασιακό δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου. Παρά τήν διακήρυξη τῆς ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας καί τῆς ἀπόσυρσης, ὑπάρχει μιᾶ ἀξιακά στρατευμένη θεωρία τῆς πολιτικῆς καί τῆς κοινωνίας στό ἔργο τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη»¹⁰.

Ἐκεῖνο γιά τό ὁποῖο δέν διερωτᾶται ἡ Τσινόρεμα εἶναι ἔάν ὁ Κονδύλης στέκει ἐπιφυλακτικός ἀπέναντι στίς κανονιστικές θεωρήσεις ὄχι ἀπό περιφρόνηση πρός τήν ἠθική καί τίς ἀξίες τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἀλλά ἀκριβῶς λόγω τοῦ σεβασμοῦ του γιά τόν ἀνθρώπο. Χωρίς νά ἀρνεῖται τήν σημασία καί τήν σπουδαιότητα τῶν θεσμικῶν κατακτήσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καί τοῦ διεθνοῦς νομικοῦ πολιτισμοῦ — γνήσιο γάρ τέκνον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ὁ ἴδιος —, ἐξετάζει τήν περίπτωση νά κρύβονται πίσω ἀπό τίς «εὐγενέστερες» φιλοδοξίες δημιουργίας ἑνός καλύτερου κόσμου, διά τῆς μεθόδου τῆς «μεταφορᾶς» τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ σ' ἄλλους λαούς διαφορετικῶν ἡπείρων, συνειδητές ἢ ἀσύνειδες ἐπιδιώξεις ἐπιβολῆς τῆς ἰσχύος, καί συνακόλουθα τῆς γνώμης, αὐτῶν πού τίς προβάλλουν, τίς προπαγανδίζουν καί ἐνίοτε ἐπιχειροῦν διά τῆς βίας νά τίς ἐπιβάλλουν. Οἱ ἐπιφυλάξεις του ἔναντι αὐτοῦ τοῦ «οὐμανισμοῦ» δέν ὀφείλονται σέ κανενός εἶδους θαυμασμό γιά τήν ἰσχύ καί τόν ρόλο τῆς στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀλλά στόν φόβο του γιά τούς κινδύνους πού αὐτός ὁ «οὐμανισμός» — πού ἐξιδανικεύει τήν ἀνθρώπινη φύση — ἐμπερικλείει γιά τόν ἴδιο τόν ἀνθρώπο. Ἔτσι, ἡ «ἀπαισιοδοξία» του γιά τήν φύση τοῦ ἀνθρώπου τόν ὁδηγεῖ στό νά σέβεται περισσότερο τήν τραγικότητα¹¹ τῆς βαθύτερης οὐσίας του ἀπ' ὅ,τι οἱ ὑποστηρικτές κοινωνικῶν θεωριῶν πού στηρίζουν τίς ἐλπίδες τους γιά ἓναν καλύτερο κόσμο στήν βεβαιότητά τους γιά τήν «ἀγα-

θότητα» τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καί στήν ἀπόλυτη πίστη τους γιά τό δικό τους «δίκιο» καί τό «ἄδικο» τῶν ἄλλων. Αὐτό πού στά μάτια κάποιων συνιστᾶ τό «συντηρητικό» καί «ἀντεπαναστατικό πνεῦμα» τοῦ Κονδύλη ἐνδέχεται νά ἀποτελεῖ ἓναν εἰλικρινή καί βαθύ οὐμανισμό. Ἔναν οὐμανισμό πού ἀμφισβητεῖ τό περιεχόμενο καί τίς ἀξιώσεις τῆς κρατούσης «οὐμανιστικῆς» ιδεολογίας¹².

Ἐπίσης, ὁ Κονδύλης, σέ ἀντίθεση μέ ἄλλους πρώην μαρξιστές πού μετατράπηκαν σέ πολέμιους τοῦ μαρξισμοῦ καί ἐνίοτε καί τῶν μαρξιστῶν, περιέγραψε μέ τόν πρέποντα σεβασμό στήν ἱστορική ἀλήθεια τήν περιπέτεια τοῦ κομμουνισμοῦ στόν εἰκοστό αἰῶνα στό κείμενό του «Τί ἦταν ὁ κομμουνισμός;», τό ὁποῖο κλείνει μέ τά ἀκόλουθα λόγια:

«Ἔτσι ἡ ἄλλιως, ὁ κομμουνισμός μέ τήν ἀρχική του ἔννοια εἶναι νεκρός. Στήν Κίνα μπορεῖ ἀκόμη νά ἐκπληρώσει ἐθνικές καί ἐσωτερικές πολιτικές λειτουργίες, ὅμως ἡ οὐτοπική ὁρμή καί ἡ φιλοσοφικοῖστορική νομιμοποίηση ἔσβησαν ἀμετάκλητα. Ὡστόσο οἱ “ρεαλιστές” δέν θά ἔκαναν καθόλου καλά ἄν θριαμβολογοῦσαν γι' αὐτό. Κάθε φορά πεθαίνει μιᾶ μεμονωμένη οὐτοπία, ὄχι ἡ Οὐτοπία. Καί σβήνουν μέσα στόν χρόνο μεμονωμένες ἀγριότητες καί ἐγκλήματα, ὄχι ἡ ἀγριότητα καί τό ἐγκλημα. Οἱ κομμουνιστές ἦσαν προσωρινά οἱ τελευταῖοι πού ἐνσάρκωσαν καί τίς δύο αὐτές πλευρές τοῦ ἀνθρώπινου παραδόξου σέ στενώτατη συνάφεια μεταξύ τους. Ὡς ὑπέρμαχοι μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς οὐτοπίας καί ὡς ἐκτελεστές στυγνῆς τρομοκρατίας σφράγισαν ὅσο κανένα ἄλλο κίνημα τό μεγαλεῖο καί τήν τραγικότητα τῆς ἐποχῆς τους. Ὑπῆρξαν ταυτόχρονα ὄνειροπόλοι καί πολιτικά διψασμένοι γιά ἰσχύ, desperados καί στρατηγικά πνεύματα, δημεγέρτες καί μυστικοί πράκτορες, σταυροφόροι καί τεχνοκράτες, αἰρετικοί καί ἱεροεξεταστές, θύματα καί δῆμιοι. Ἡ παγκόσμια ἱστορία δέν θά λησμονήσει εὐκόλα τούς ἀσυνήθιστους αὐτούς ἀνθρώπους, πού τόσο βίαια εἰσέβαλαν στόν εἰκοστό αἰῶνα»¹³.

Στήν ἴδια γραμμῆ σκέψης μέ τήν Τσινόρεμα, ὁ Γιώργος Φαράκλας, στό ἄρθρο του «Ἡ νεοελληνική διαμάχη γιά τόν σχετικισμό - Μιά ὑπόθεση», δηλώνει πώς εἶναι κρίμα πού οὐδέποτε διεξήχθη ἓνας θεωρητικός διάλογος ἀνάμεσα στόν Παναγιώτη Κονδύλη καί τόν κ. Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη, «οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν σέ ἀντίθετες παραδόσεις: τήν βεμπεριανή καί τήν μαρξιστική μέ σμιτιανά καί φραγκοφουρτιανά πρόσημα, ἀντίστοι-

χα. Ἀλλά ὁ καθένας στήν δική του τονίζει τό ἴδιο θέμα μέ ἀντίθετη πρόθεση: τήν ἀποφασιοκρατία καί τόν σχετικισμό ὑπό τό πρίσμα τῆς κανονιστικῆς-ἀξιακῆς ὑφῆς τῆς θεωρίας»¹⁴. Ἀξίζει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι δέν ἦταν ὁ Κονδύλης ἐκεῖνος πού ἀρνήθηκε ἕναν τέτοιο διάλογο. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνος ἐξέφραζε πάντοτε εὐθέως τίς ἀπόψεις του, ἀγνοῶντας τίς κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες καί ἀδιαφορῶντας γιά τίς «συμβάσεις», πού χαρακτηρίζουν τήν συμπεριφορά σημαντικῆς μερίδας τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων.

Στό σημείο αὐτό ὀλοκληρώνεται ἡ ἀναφορά μου στό ζήτημα τῆς κριτικῆς πού ἄσκησαν Ἑλληνες φιλόσοφοι στό φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Κονδύλη. Χρήσιμο εἶναι ἀπλῶς νά παρατηρηθεῖ — χωρίς περαιτέρω ἀνάλυση, διότι κάτι τέτοιο δέν ἀποτελεῖ σκοπό τῆς παρούσας ἐργασίας — ὅτι ὁ Κονδύλης ἔχει συζητηθεῖ στό ἐξωτερικό, κυρίως στήν Γερμανία, ἐν ἐκτάσει καί μέ σοβαρότητα ἀπό σημαντικούς ἀκαδημαϊκούς φιλοσόφους, ὅπως οἱ R.P. Horstmann¹⁵, C. Menke¹⁶, V. Gerhardt¹⁷ καί C. Taylor¹⁸. Μιά ἐπίσκεψη στό Διαδίκτυο¹⁹ ἐπιβεβαιώνει τήν ἀλήθεια αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ. Ὅπως, ἄλλωστε, ἐπισημαίνει ἡ κ. Γεωργία Ἀποστολοπούλου στήν μελέτη της «Ὁ Κονδύλης καί τό ζήτημα τῆς κοσμοεικόνας», ἡ διδακτορική διατριβή²⁰ τοῦ Κονδύλη γιά τήν ἀνάδυση τῆς διαλεκτικῆς τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ «γνώρισε ἀφανεῖς ἐπικρίσεις καί ρητές κριτικές, οἱ ὁποῖες στήν πραγματικότητα καταξιώνουν τήν διατριβή, καθ' ὅσον δέχονται ὅτι αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό συστηματική εὐρύτητα καί εἰσάγει μιά διαφορετική ἐρμηνευτική θεώρηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ G.W.H. Hegel»²¹. Προσθέτει, μάλιστα, ὅτι εἴκοσι χρόνια μετά τήν δημοσίευση τῆς διατριβῆς, ὁ H. Schnädelbach τήν ἀναφέρει στό βιβλίο του *Hegel zur Einführung*²² ὡς ἕνα ἀπό τά τρία ἔργα πού προτείνει γιά τήν κατανόηση τοῦ πρώιμου ἔργου τοῦ G.W.H. Hegel. Ἀλλά καί στό ἐντελῶς πρόσφατο, τοῦ 2002, βιβλίο τῶν R.-P. Horstmann καί D. Emundts *G.W.H. Hegel-Eine Einführung*²³ ὑπάρχει παραπομπή στήν διατριβή τοῦ Κονδύλη, πρᾶγμα πού δείχνει τήν «ἀντοχή» της στόν χρόνο.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ στήν ὑποδοχή τοῦ ἔργου τοῦ Κονδύλη στόν γενέθλιο τόπο του, πρέπει ἐν προκειμένῳ νά μνημονευθεῖ καί μιά κατηγορία σκληρῶν πολεμίων του, οἱ ὁποῖοι ἐπιτίθενται ἐναντίον του μέ λυσσαλέο πάθος, ἐπιστρατεύοντας, ὅμως, «ἀδύναμα», ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον, ἐπιχειρήματα. Μελετώντας κανεῖς τά ἄρθρα ἢ τά βιβλία τους συμπεραίνει πῶς ἐνδέχεται νά μήν

ἔχουν διαβάσει τό ἔργο του. Στήν ἐν λόγω κατηγορία ἀνήκουν δημοσιογράφοι²⁴, καθώς καί πολιτικοί ἐπιστήμονες²⁵, πού ἐπιδιώκουν, παντί τρόπῳ, νά κατατάξουν τόν Κονδύλη σέ ὅσους ἐκεῖνοι ἀποκαλοῦν «ὑπερσυντηρητικούς πατριῶτες» — δηλαδή μᾶλλον ἀκροδεξιούς ἐθνικιστές, οἱ ὁποῖοι τάσσονται κατά τῆς ἐλληνοτουρκικῆς φιλίας καί ἐρωτοτροποῦν μέ τήν ἰδέα ἐνός πολέμου ἐναντίον τῆς γείτονος χώρας —, ἀξιοποιώντας προπαγανδιστικά τό «ἐπιχείρημα περί πρώτου πλήγματος», πού ἀναπτύσσει ὁ Κονδύλης στό ἐπίμετρο τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοσης τοῦ βιβλίου του *Θεωρία τοῦ Πολέμου*.

Τό γιατί τό «ἐπιχείρημα περί πρώτου πλήγματος» — τοῦ ὁποῖου ἡ «λογική» στηρίζεται ἀποκλειστικά στίς μεταβολές πού ἐπέφερε στήν πολεμική ἐπιχειρησιακή τακτική ἢ σύγχρονη ἀνάπτυξη τῆς ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας — δέν συνιστᾷ πρόταση γιά ἐκδήλωση μισαλλόδοξης ἐπιθετικότητας ἐκ μέρους τῆς χώρας μας, δέν χρειάζεται, θαρρῶ, διευκρινίσεις. Ὁ Κονδύλης θέλησε ἀπλῶς νά πει ὅτι ἐάν ὁ πόλεμος εἶναι πλέον ἀναπόφευκτος, δέν πρέπει ἡ Ἑλλάδα νά περιμένει νά δεχθεῖ ἕνα πρῶτο εὐρείας ἔκτασης πλήγμα ἀπό τήν Τουρκία, διότι, σ' αὐτήν τήν περίπτωση, τοῦτο θά ἀκυρώσει κάθε δυνατότητα ἀντίδρασῆς της²⁶. Ἐπίσης, ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἕνας κοσμοπολίτης σάν τόν Κονδύλη, πού δέν αἰσθανόταν κανενός εἶδους μειονεξία ἢ ὑπεροφία ἐναντι τῶν γειτόνων μας — ἀλλά, ἀντιθέτως, ἐκτιμοῦσε τόν σοβαρό τρόπο λειτουργίας τοῦ τουρκικοῦ κράτους —, πού κατήγγειλε ὡς βλακώδη τήν στάση τῆς Ἑλλάδας στό καλούμενο «μακεδονικό» καί πού πρέσβευε ὅτι «ὁ ὑπερφίαλος ἐθνοκεντρισμός καί ὁ ἀκριτος φιλευρωπαϊσμός ἀποτελοῦν ὄψεις τοῦ ἰδίου νομίσματος, δηλαδή τοῦ βαλκανικοῦ ἐπαρχιωτισμοῦ μας», δέν εἶναι δυνατόν νά ἀνήκε στους ὑπερσυντηρητικούς τουρκοφάγους, δέν ἀπαιτεῖται κοπιώδης διανοητική προσπάθεια γιά νά γίνει ἀντιληπτό.

Παραταῦτα, ἐπειδή τά αὐτονόητα ἔχουν πρό πολλοῦ πάψει νά ἐκλαμβάνονται ὡς τέτοια στήν χώρα μας, ὑφίσταται ἀνάγκη νά ὑπάρξουν μελέτες γιά τήν σκέψη τοῦ Κονδύλη πάνω σέ ζητήματα διεθνῶς πολιτικῆς²⁷, πού ἀσφαλῶς καί δέν θά περιορίζονται στήν ἀνάλυση τοῦ περί οὗ ὁ λόγος ἐπιμέτρου γιά τίς ἐλληνοτουρκικές σχέσεις, ἀλλά ἐπιπροσθέτως θά λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τά κείμενα πού περιέχονται στά βιβλία του *Πλανητική πολιτική μετά τόν ψυχρό πόλεμο* καί *Ἀπό τόν 20ό στόν 21ο Αἰῶνα*, καθώς καί τήν ἐξαιρε-

τικά σημαντική μελέτη του πάνω στον Clausewitz *Θεωρία του Πολέμου*, στην οποία ο συγγραφέας «εφαρμόζει» την «κονδυλική ανθρωπολογία» για την έρμηνεία του έργου του μεγάλου Πρώσου θεωρητικού του πολέμου.

Βεβαίως, ανάλογες μελέτες απαιτούνται για να τεκμηριωθούν, ή, πάντως, να ελεγχθούν, και τά προηγουμένως υποστηριχθέντα για την κριτική αποτίμηση του φιλοσοφικού έργου του Κονδύλη. Προκειμένου να καταδειχθούν, με όση δυνατή ακρίβεια, οι ευστοχίες και οι αστοχίες και των κρινόντων.

Πάντως, εκείνο που έντυπωσιάζει είναι ότι τά πολιτικά κείμενα του Κονδύλη συζητούνται εὐρέως στην Γερμανία, ιδίως μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001, αφού ο Κονδύλης «επιβεβαιώθηκε» στις προβλέψεις του ὅσον ἀφορᾶ στίς σύγχρονες μορφές πολέμου. Ἀντιθέτως, στην Ἑλλάδα παραβλέπεται ὁ κύριος κορμός τῶν πολιτικῶν του ἀναλύσεων καί ἡ κριτική «ἐξαντλείται» στό περιβόητο ἐπίμετρό του.

Ἐχει, λοιπόν, τήν σημασία της ἡ παράθεση τῶν ἀκόλουθων ἀποσπασμάτων ἀπό τό κεφάλαιο «Ὁ Θερμός Πόλεμος μετά τόν Ψυχρό Πόλεμο», τοῦ έργου του *Θεωρία του Πολέμου*, πού ἀναφέρονται στην οὐτοπία τοῦ ἀμιγῶς τεχνολογικοῦ πολέμου καί τήν ποικιλομορφία τοῦ σύγχρονου πολέμου, ἡ ὁποία ὀφείλεται στην διαφορετική πολιτική αἰτιολογία τῆς κάθε μορφῆς του. Ἐχοντας κανείς ὑπ' ὄψιν του τά γεγονότα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου, καθώς καί τῆς πρόσφατης ἐπέμβασης τῶν Ἀμερικανῶν στό Ἰράκ, μπορεῖ νά ἀξιολογήσει τίς σχετικές ἀναλύσεις τοῦ Κονδύλη. Γράφει:

«Ἀπό ἀνθρωπολογική ἄποψη, σκοπός τῆς σύγχρονης ὑψηλῆς τεχνολογίας εἶναι νά διαμορφωθεῖ ἡ ἀνθρώπινη σχέση κατά τέτοιον τρόπο, ὥστε ὁ ἐχθρός νά κρατηθεῖ σέ μεγάλη ἀπόσταση καί νά ἐξουδετερωθεῖ προτοῦ διανύσει τήν ἀπόσταση αὐτή· γιατί, ἂν τήν διανύσει, τότε τό μαχαίρι ἴσως ἀποδειχθεῖ δραστηώτερο. Καί κάτι ἀκόμα φιλοδοξεῖ ἡ ὑψηλή τεχνολογία: νά μετατρέψει τόν πόλεμο σέ τεχνική διαδικασία, βγάζοντάς τον ἀπό τό πεδίο τῶν πολιτικῶν καί ψυχολογικῶν παραγόντων ἢ ἐπιρροῶν. Ὅμως οὔτε αὐτό πρόκειται νά συμβεῖ ποτέ. Κάθε μέσον τῆς πολεμικῆς τεχνολογίας χρησιμοποιεῖται μέσα σέ μιά συγκεκριμένη γενικώτερη κατάσταση, ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτᾶται ὁ τρόπος καί ἡ ἔκταση τῆς χρήσης του. Ὁ συνολικός συσχετισμός τῶν δυνάμεων δέν συμπίπτει μέ τόν συσχετισμό τοῦ ἐκατέρωθεν τεχνικοῦ δυναμικοῦ, ἀλλά προκύπτει

ὅταν στήν πλάστιγγα ριφθοῦν καί μεγέθη ἐνίοτε ἀσύλληπτα διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ. Εἶναι τά “ἡθικά μεγέθη”, γιά τά ὁποῖα μίλησε ὁ Clausewitz ἀντικρούοντας τήν γεωμετρική ἀντίληψη περί πολέμου. Τά ἴδια ἐπιχειρήματα ἰσχύουν σήμερα πλήρως ἐναντίον τῆς οὐτοπίας τοῦ ἀμιγῶς τεχνολογικοῦ πολέμου»²⁸.

Καί λίγο πιό κάτω, ἀναφερόμενος στην τρομοκρατία, ἐπισημαίνει:

«Χῶρες ἀνήμπορες νά ἀνταποδώσουν, ἔστω καί μέ λίγα, ἀλλά ἐπώδυνα πλήγματα ἀπό μακριά, τά πολλά πλήγματα πού θά δέχονταν ἀπὸ κοντά, θά ἦσαν ἀθύρματα στά χέρια τοῦ πλανητικοῦ ἡγεμόνα καί θά μεταβάλλονταν σέ πεδίο ἀσκήσεων καί δοκιμῶν τῆς στρατιωτικῆς του ἐτοιμότητας. Ἔτσι, σύντομοι καί ἐντατικοί, οἰονεῖ “χειρουργικοί” πόλεμοι, ὅπου ἡ ὑψηλή στρατιωτική τεχνολογία θά ἐκδιπλώνει ἀνεμπόδιστα τίς δυνατότητές της καί θά κρίνει ἀποκλειστικά τήν ἔκβαση τοῦ πολέμου, εἶναι πιθανοί μονάχα ὅταν ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο ἐμπολέμους, ὁ “χειρουργός” δηλαδή, ὑπερέχει λίγο-πολύ συντριπτικά· ὅσοι λοιπόν προβλέπουν ὅτι στό μέλλον θά ἐπικρατήσῃ αὐτή ἡ μορφή πολέμου, στην πραγματικότητα ἔχουν ἀπλῶς κατά νοῦν ἓναν ὀρισμένο συσχετισμό δυνάμεων. Μέ δεδομένο αὐτόν τόν συσχετισμό, ὁ ἀσθενέστερος μόνον μιά δυνατότητα ἔχει, νά μεταφέρει (ἐν μέρει) τόν πόλεμο στό ἔδαφος τοῦ ἰσχυροτέρου, νά ἐπιτύχει δηλαδή μέ ἄλλα μέσα ὅ,τι μιά μεσαία ἢ μεῖζων Δύναμη θά κατάφερνε μέ τοὺς βαλλιστικούς της πυραύλους· ἡ δύναμη αὐτή εἶναι ἡ τρομοκρατία καί ἡ δολιοφθορά. Οἱ Δυνάμεις, οἱ ὁποῖες διεκδικοῦν αὐτονόητα γιά τόν ἑαυτό τους τό δικαίωμα ἐπεμβάσεως ὅπου καί ὅποτε θέλουν, ἐπικαλούμενες — καί αὐτό οὔτε κἄν πάντα — “ἀνθρωπιστικούς” καί “εἰρηνιστικούς” σκοπούς, θά μάθουν σέ διάφορες περιπτώσεις στό μέλλον ὅτι ἡ ἐπέμβαση δέν ἐξάγεται μόνον ὑπό μορφή στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἀλλά καί εἰσάγεται ὑπό μορφή τρομοκρατικῶν ἐνεργειῶν. Ὅπου αὐτές ἔχουν πολιτικά κίνητρα, μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς ἡ ἀπάντηση τοῦ φτωχοῦ στην στρατιωτική ἰσχύ τοῦ πλουσιοῦ· πρόκειται δηλαδή γιά μιά πολιτική βούληση πού δέν ἔχει τά πολεμικά μέσα νά ἐκφρασθεῖ πλήρως καί ἀνοιχτά σέ ἐπίπεδο ἰσοτιμίας μέ τόν ἀντίπαλο. Ὡστόσο κάθε ὀρισμός τῆς τρομοκρατίας εἶναι ἐπισημάνης, ὅχι μόνον ἐξ αἰτίας τοῦ πλήθους τῶν μορφῶν καί τῶν πηγῶν της, ἀλλά καί γιατί δύσκολα ἀποφεύγει κανείς, ὡς φίλος, τόν ἐξωραϊσμό ἢ, ὡς ἐχθρός, τό ἀνάθεμα»²⁹.

Μελαγχολία και Πολεμική

Στό σημείο αυτό έχει νόημα κάποια ειδικότερη αναφορά στα κείμενα του τόμου ή έκδοσης του οποίου έδωσε αφορμή για τις παραπάνω σκέψεις. Τό βιβλίο ξεκινά με τό αφιερωμένο στήν μνήμη του Κονδύλη κείμενο τής όμιλίας πού έκανε ό διαπρεπής Γερμανός ιστορικός, Reinhart Koselleck, στό Ίνστιτούτο Goethe Ἀθηνών, στίς 20 Νοεμβρίου 2000, και κλείνει με τήν όμιλία του, επίσης Γερμανού, καθηγητού τής κοινωνικής φιλοσοφίας και τής φιλοσοφίας δικαίου Volker Gerhardt, ή όποια φέρει τόν τίτλο «Σκέψη και απόφαση» και εκφωνήθηκε, στίς 15 Μαρτίου 1999, στό φιλολογικό μνημόσυνο πού διοργάνωσε ή Γερμανική Πρεσβεία πρós τιμήν του Παναγιώτη Κονδύλη, και πάλι στό Ίνστιτούτο Goethe Ἀθηνών. Δέν άντέχω στόν πειρασμό νά μήν σημειώσω τόσο τήν εκδήλωση σεβασμού νά μήν σημειώσω τόσο τήν εκδήλωση σεβασμού για τόν Κονδύλη και τό έργο του, όσο και τό ήθος και τό ύφος τής διατύπωσης τών κριτικών τους παρατηρήσεων, πού επισημαίνει κανείς μελετώντας τά κείμενα τών δύο Γερμανών επιστημόνων. Ἄς συγκριθοῦν, ως πρós τό ύφος και τό ήθος τής γραφής τους, με ανάλογα δημοσιεύματα ελλήνων διανοουμένων για τόν Κονδύλη.

Ό κορμός του βιβλίου αποτελείται από κείμενα πού, όπως διευκρινίζει στό «Σημείωμά» του ό Κώστας Κουτσορέλης, «ό ίδιος ό συγγραφέας άφησε άθρησάυριστα, με τήν έννοια ότι είτε δέν τά περιέλαβε στίς αυτοτελείς συναγωγές τών δοκιμιών του είτε δέν τά δημοσίευσε ως προλόγους ή επίμετρα στα ελληνικά βιβλία πού συνέγραψε, μετέφρασε ή και απλώς επιμελήθηκε». Ἄλλα από τά κείμενα αυτά είναι γερμανόγλωσσα και παρουσιάζονται σε μετάφραση, ενώ άλλα γράφτηκαν απ' ευθείας στα ελληνικά.

Τά γερμανόγλωσσα κείμενα

Στήν πρώτη κατηγορία ανήκουν τά ακόλουθα δοκίμια και άρθρα: «Η έρμηνεία του Hegel από τόν Georg Lukács και ό μαρξιστικός έγγελ[ε]ϊατισμός τής Ἀριστεράς», «Η μονοδιάστατη και ή πολυδιάστατη έρμηνεία του Διαφωτισμού», «Η γερμανική “ιδιαιτερη πορεία” και οι γερμανικές προοπτικές», καθώς και τό «Μελαγχολία και Πολεμική», απ' όπου και ό τίτλος του βιβλίου.

Χωρίς νά υπεισελθω σε λεπτομέρειες, αρκούμαι νά σημειώσω ότι «Η γερμανική “ιδιαιτερη

πορεία” και οι γερμανικές προοπτικές» είναι κείμενο πού πρέπει νά μελετηθεί όχι μόνον απ' όσους ασχολοῦνται με τήν ευρωπαϊκή πολιτική και ιστορία, αλλά και από κάθε ενδιαφερόμενο νά κατανοήσει τήν πολιτική, κοινωνική και πνευματική πορεία τής Γερμανίας τά τελευταία διακόσια τριάντα χρόνια. Και τούτο διότι στήν μακρόχρονη αυτή περίοδο ή έννοια τής «ιδιαιτερης πορείας» του γερμανικού έθνους γνώρισε θετικές και αρνητικές εκδοχές, «επιβληθείσες» συχνά εκ τών έξω ή «υιοθετηθείσες» κατ' ανάγκη από τούς ίδιους τούς Γερμανούς, ανάλογα με τήν συνεχώς μεταβαλλόμενη ευρωπαϊκή πολιτική συγκυρία.

Τό «Μελαγχολία και Πολεμική» καταλέγεται αναντίρρητα — όπως σωστά επισημαίνει ό Κουτσορέλης — στίς καλύτερες σελίδες του Κονδύλη. Ό Μάριος Μαρκίδης, στό ενδιαφέρον κείμενό του «Ό Κονδύλης κι εμείς: οι δρόμοι πού πήραμε», προσλαμβάνει τό περιεχόμενο τής εν λόγω μελέτης με τόν ακόλουθο οξυδερκή τρόπο, ό όποιος είναι ενδιαφέρον, παρά τίς ενστάσεις πού εγείρει ως πρós τήν ακρίβεια όρισμένων φιλοσοφικών επισημάνσεων του ίδιου:

«Κάπου έναν χρόνο προτού μάς αφήσει στήν μέση τής παράστασής μας ό Τάκης Κονδύλης, στράφηκε σε μία κατάσταση πού δέν είναι παρά ή συναισθηματική γέφυρα ανάμεσα στό Ἰσχύς και Ἀπόφαση, από τή μία μεριά, και τήν νιτσείκη θέληση για δύναμη, από τήν άλλη. Πρόκειται για τήν μελαγχολία, αυτήν τήν μεταφυσική σκιά πάνω στήν διαλεκτική τής χαρούμενης γνώσης (και ό Νίτσε άλλωστε, όπως απέδειξε ό Χάιντεγκερ, ήταν με τόν τρόπο του ένας μεταφυσικός...). Διαθέτω μία περίληψη τής γερμανικής δημοσίευσης του Κονδύλη (στήν συλλογική έκδοση του L. Heidbrink, *Entzauberte Zeit*, Carl Hanser Verlag, München, 1997), πού επιβεβαιώνει τήν ένότητα τής σκέψης του, αλλά και τήν βασική “αντικανονιστική” τής κοίτη. Τό ζήτημα δέν είναι απλώς ότι “μελαγχολούμε πάντοτε για κάτι”, αυτό τό δήλωσε πρώτος ό Φρόυντ. Ἐξ άλλου ό Κονδύλης δέν ήθελε ποτέ νά κάνει μία ψυχολογία του άπτοῦ υποκειμένου, αλλά νά διατυπώσει αυτό πού θεωρούσε αρχή του έλλογου πολιτικού στοχασμού, μία γενίκευση. Ἐγγραφε σε φίλο του, σχολιάζοντας τούς σχολιαστές του: “Πώς νά εξηγήσει κανείς τόν κόσμο αν όχι με μία γενίκευση, με βάση φαινόμενα-κλειδιά, στό ύψιστο επίπεδο τής αφαίρεσης;”».

Αυτή ή γενίκευση αποκαλύπτει, κατά τόν Κονδύλη, τό αναληθές τής κοινής πεποίθησης

«μελαγχολικός είναι ο ανίσχυρος». Το ουσιαστικό στην Ιστορία ζήτημα είναι η μελαγχολία του ισχυρού, «καθώς αυτός αντιλαμβάνεται τον πεπερασμένο χαρακτήρα της ισχύος του». Μόνο η θεότητα δεν νοείται να μελαγχολεί³⁰.

Δέν είναι τραβηγμένο, για όσους γνώρισαν τά πρόσωπα, τό συμπέρασμα ότι κι εδώ, σ' αυτήν τήν παράδοξη έξοδο, διαβάσει κανείς τό σημείο όπου συγκλίνει τό τραγωδικό πνεύμα του Κονδύλη μέ τό αντίστοιχο πνεύμα που διαπύτιζε πάντοτε τήν μελέτη των ανθρωπίνων και της Μοίρας από τον Λαυραντώνη, καθιστώντας τήν σκέψη του τόσο προκλητική, τόσο εκκεντρική σε σχέση μέ τις έφησυχασμένες στην κοινότοπη αλήθειά τους συνειδήσεις. Αναπαράγεται μάλιστα σ' αυτό τό μάλλον δευτερεύον κείμενο ο έγγελιανός τρόπος του σκέπτεσθαι και των δύο, όταν ο Κονδύλης φτάνει να καταστήσει τήν μελαγχολία κίνητρο της Ιστορίας. Μ' αυτή τήν έννοια, η μελαγχολία είναι διχασμένη αλλά και άπληστη. Είναι μιά ήττα της βούλησης για ισχύ. Είναι όμως ταυτόχρονα και η μήτρα μιās αίμοβόρας κύησης, «μιās έκρηξης αυτής ακριβώς της βούλησης για ισχύ»³¹.

Τά έλληνόγλωσσα κείμενα

Τώρα, τά κείμενα που γράφτηκαν απ' ευθείας στα έλληνικά φέρουν τους τίτλους «Η παλιά και η νέα θεότητα», «Οι φωτεινές και οι σκιερές πλευρές των όραμάτων - Μιά απάντηση στον Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο», «Όφειλόμενες απαντήσεις», «Συλλογή έξεζητημένων και άσαφών κοινοτοπιών» και «Οι επαναστατικές ιδεολογίες και ο μαρξισμός».

Τά δύο πρώτα κείμενα του Κονδύλη έντάσσονται σε μιά πολύ ένδιαφέρουσα συζήτηση που έλαβε χώρα μέσα από τις σελίδες του περιοδικού Σημειώσεις³². Αυτή ξεκίνησε μέ τό κείμενο του Μάριου Μαρκίδη «Erich Fromm: Ό φόβος της ελευθερίας και η θεραπεία του - Γράμμα στον Άντώνη Λαυραντώνη»³³, ακολουθήσε τό «Η παλιά και η νέα θεότητα»³⁴ του Κονδύλη, παρενέβη ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος μέ τό «Παλιά και νέα θεότητα - σημειώσεις έξ άφορμής»³⁵ (μέ τό όποιο απαντά στον Κονδύλη), επανήλθε ο Κονδύλης μέ τό «Οι φωτεινές και οι σκιερές πλευρές των όραμάτων - Μιά απάντηση στον Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο»³⁶ και έκλεισε μέ τό κείμενο του Λυκιαρδόπουλου, «Όυτε ο Θεός ούτε ο Χέγκελ - Άπάντηση στον Τ. Κονδύλη»³⁷. Στην πραγματικότητα, ο Κονδύλης επιχειρήσε

να συνεχίσει τον διάλογο κι γι' αυτό απέστειλε από τήν Γερμανία ένα τρίτο κείμενο, όπως γνωρίζει και μαρτυρεί ο παραλήπτης, ο όποιος και τό παρέδωσε προς δημοσίευση. Τό κείμενο αυτό δεν δημοσιεύθηκε ποτέ στις Σημειώσεις. Πρέπει όμως να βρίσκεται στο αρχείο των χειρογράφων του Κονδύλη, όπου δέον και να αναζητηθεί. Άς σημειωθεί, επίσης, ότι τά κυριώτερα σημεία της επιχειρηματολογίας που αναπτύσσει ο Κονδύλης στο έν λόγω κείμενο περιέχονται σε προηγηθείσα επιστολή του προς τον παραλήπτη του κειμένου. Άντί της μελέτης του Κονδύλη, στις Σημειώσεις δημοσιεύθηκε τό κείμενο του Στέφανου Ροζάνη «Μή επιστημονικό ύστερόγραφο περί ιδεολογίας ή Γράμμα προς κάθε μέλλοντα θεωρητικό των γερμανικών πανεπιστημίων»³⁸.

Ό Κονδύλης σκόπευε να μεταφράσει αυτήν τήν συζήτηση και μαζί μέ κάποια ακόμη κείμενα να τά εκδώσει και στην γερμανική γλώσσα. Επιθυμία του, εκφρασθείσα επιμόνως και κατ' επανάληψη πριν από τον άπρόσμενο θάνατό του, υπήρξε η κοινή έκδοση και ο σχολιασμός των διαφόρων απόψεων και κειμένων (δημοσιευμένων και άδημοσιευτων) της περιόδου των Μαρτυριών και των Σημειώσεων, μέ πιθανό τίτλο «Μετά τριάντα χρόνια». Αυτό δεν θα συμβεί πλέον³⁹, όποτε θα ήταν καλό ο επιμελητής της παρούσας έκδοσης να είχε συμπεριλάβει, σε Παράρτημά της, τουλάχιστον τά κείμενα του Λυκιαρδόπουλου, «Παλιά και νέα θεότητα» και «Όυτε ο Θεός ούτε ο Χέγκελ», τά όποια σχετίζονται μέ τά δύο δημοσιευόμενα στον συζητούμενο τόμο κείμενα του Κονδύλη.

Σέ ένα τέτοιο ένδεχόμενο Παράρτημα χρήσιμο θα ήταν να έβρισκε κανείς, επίσης, τά κείμενα του Θεόδωρου Γεωργίου, «Κριτική της περιγραφικής θεωρίας του Παναγιώτη Κονδύλη»⁴⁰, και του Στέλιου Βιρβιδάκη, «Σχόλια στο έργο Ισχύς και Άπόφαση του Παναγιώτη Κονδύλη»⁴¹, που δημοσιεύθηκαν μαζί μέ τις «Όφειλόμενες απαντήσεις» του Κονδύλη σε σχετικό αφιέρωμα του περιοδικού Λεβιάθαν. Η συμπερίληψη μόνον του τελευταίου κειμένου στο βιβλίο Μελαγχολία και Πολεμική στερεί από τον άναγνωστη τήν ευκαιρία να καταλήξει στα δικά του συμπεράσματα για τήν όρθότητα και τήν έπάρκεια ή μή των επιχειρημάτων που προβάλλει ο Κονδύλης, στην προσπάθειά του να απαντήσει σ' αυτούς τους δύο φιλοσόφους και σχολιαστές μερους του έργου του.

Έν κατακλείδι, ένα Παράρτημα αποτελούμενο από τά τέσσερα, έν συνόλω, προαναφερθέν-

τα μελετήματα θά εξασφάλιζε τήν μεγαλύτερη νοσηματική συνοχή τῶν κειμένων πού ἀποτελοῦν τό βιβλίο, χωρίς νά αὐξάνει ὑπέρμετρα τόν ἀριθμό τῶν σελίδων του.

Τό ἄρθρο «Συλλογή ἐξεζητημένων καί ἀσαφῶν κοινοτοπιῶν» ἀποτελεῖ μία θαρραλέα κριτική⁴² τοῦ *Εἶναι καί Χρόνος* τοῦ Heidegger, ἐνῶ ιδιαίτερης προσοχῆς ἀξίζει νά τύχει τό παρυσιαζόμενο σέ χωριστό ἐπίμετρο τοῦ ἐν λόγῳ τόμου, ἀδημοσίευτο ἄρθρο τοῦ συγγραφέα «Οἱ ἐπαναστατικές ἰδεολογίες καί ὁ μαρξισμός».

Ὅπως σημειώνει ὁ ἐπιμελητής, τό ἑλληνογλωσσό καί ἀχρονολόγητο αὐτό κείμενο, γραμμένο τό 1964 (ὅταν ὁ Κονδύλης ἦταν μόλις εἰκοσι ἑνός ἐτῶν), ἀποτελεῖ τό παλαιότερο γνωστό κείμενο τοῦ συγγραφέα καί βρέθηκε δακτυλογραφημένο στά κατάλοιπά του. Σημειωτέον ὅτι εἶχε δοθεῖ (ὡς χειρόγραφο) πρὸς δημοσίευση στό περιοδικό *Μαρτυρίες*, ἀλλά ἡ δημοσίευσή του δέν κατέστη δυνατή. Ἡ ιδιαίτερη σημασία του ἐγκοινοῦται στό γεγονός ὅτι μαρτυρεῖ τήν πρόωμη ἀποκρυστάλλωση τῆς πολιτικῆς του σκέψης.

Ἄντωνης Λαυραντώνης καί Παναγιώτης Κονδύλης

Σημαντική, ὅμως, εἶναι ἡ ἐπήρεια πού ἄσκησε στήν διαμόρφωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Κονδύλη, ὅπως αὐτές διατυπώνονται στήν προαναφερθεῖσα μελέτη του «Οἱ ἐπαναστατικές ἰδεολογίες καί ὁ μαρξισμός», τό προηγηθέν ἄρθρο τοῦ Ἄντωνης Λαυραντώνης «Ἡ ἐπαναστατική ἰδεολογία καί οἱ περιπέτειές της»⁴³, στό ὁποῖο καί παραπέμπει. Στό δυσεῦρετο αὐτό κείμενο, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀρχικός καί περισσότερο ἀνταποκρινόμενος στό περιεχόμενό του τίτλος ἦταν «Ἡ “ἐπαναστατική ἰδεολογία” καί οἱ μεταμορφώσεις της», ὁ συντάκτης του, ἀφοῦ ὀρίζει ὡς «ἐπαναστατική ἰδεολογία» ἐκεῖνη «πού θέτει ὡς σκοπό καί ὑπαγορεύει μιά κοινωνική δράση ἱκανή νά ὀδηγήσει στήν καθολική ἀνθρώπινη ἀπελευθέρωση», ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπέρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ἐπαναστατική ἰδεολογία, πού ἡ ἀντικειμενική της λειτουργία νά ἐκπληρώνει ἕναν ρόλο σύμφωνο μέ τήν ἐννοια αὐτή, οὔτε ὑπῆρξε οὔτε μπορεῖ νά ὑπάρξει.

Καί τοῦτο διότι, ὅταν τό οὐσιαστικό αἴτημα τοῦ «ἐν ἐξεγέρσει» ἀνθρώπου γιά τήν καθολική του ἀπελευθέρωση «προσκρούει στό ἀνυπέροβλο τεῖχος τῶν ἀνεπαρκῶν ἀντικειμενικῶν ὄρων καί ἀποσυνδέεται ἀπό τήν ἱστορική προσπάθεια, τήν κοινωνική πράξη, περνάει σέ μιάν ἄλλη περιοχή, ἰδεοποιεῖται, γίνεται “ἰδεολογία”». Σύμ-

φωνα, πάντα, μέ τόν Λαυραντώνη, «ἡ διαδικασία αὐτή παίρνει διάφορες μορφές καί τελικά ἀπολήγει σέ δύο βασικούς τύπους: ἡ τό πρωταρχικό αἴτημα διασώζεται “αὐτούσιο” στήν συνείδηση στενῶν “αἰρεσιακῶν ὁμάδων” ἢ ἐνσωματώνεται (ἀφοῦ ὑποστῆ τήν ἀναγκαῖα “ἐπεξεργασία”) στήν ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης, τήν ὁποία οἱ ἱστορικές συνθήκες καί ἡ πορεία τῆς πάλης φέρνουν ἐπικεφαλῆς τῆς νέας κοινωνικῆς ἀποκρυστάλλωσης, καί τότε γίνεται στοιχεῖο ἀπαραίτητο τῆς λειτουργίας, ἐξισορροπήσεως καί ἀναπτύξεως τοῦ κοινωνικοῦ τῆς συστήματος».

Τό συμπέρασμα τῆς καρτεσιανῆ ἀναπτυγμένης ἀνάλυσης πού ἀκολουθεῖ εἶναι ὅτι «ἐπαναστατική εἶναι μόνον ἡ ἱστορική δράση τῶν ἐκμεταλλευομένων καί καταπιεζομένων μαζῶν, ὅταν σπάει τούς φραγμούς καί τά πλαίσια τοῦ (ἐκάστοτε κρατοῦντος) κοινωνικοῦ συστήματος, ἐνῶ ἡ “ἐπαναστατική ἰδεολογία” εἶναι ἐπιφανόμενο τῆς ἥττας, τῆς ὑποχώρησης καί τῆς προσαρμογῆς».

Γιά τόν Λαυραντώνη, λοιπόν, «ἡ καθολική ἀνθρώπινη ἀπελευθέρωση, ἂν ποτέ ἔλθει ἡ ὥρα της, θά σημάνει καί τό τέλος τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης γιά ἰδεολογικά ἀντισταθμίματα καί μαζί τό τέλος ὅλων τῶν ἰδεολογιῶν».

Τήν ἐπήρεια αὐτῶν τῶν ἀπόψεων τοῦ Λαυραντώνη ἀναγνωρίζει ὁ Κονδύλης, ὅταν στό νεανικό του κείμενο «Οἱ ἐπαναστατικές ἰδεολογίες καί ὁ μαρξισμός» γράφει:

«Οἱ ἱστορικές συνθήκες πού μέσα τους δροῦν, ἐπιφανόμενα καί συνάμα δυνάμεις ἱστορικές, οἱ ἰδέες, καθορίζουν τήν λειτουργία τους· καθορίζουν ἐπίσης πῶς καί σέ ποῖο βαθμό θά τροποποιηθοῦν οἱ ἰδέες ἔτσι πού νά ἀνταποκρίνονται καλύτερα στήν λειτουργία τους. Ὁρόσημο στήν διαδικασία τῆς τροποποίησης ἀποτελεῖ ἡ στιγμή ἐκεῖνη, ὅπου τό κίνημα, τό συνοδευόμενο ἀπό τίς ἀΐ ἢ β΄ ἐπαναστατικές ἰδέες, ἐκπληρώνει τόν προορισμό του μέσα στά πλαίσια τῶν ἱστορικῶν δυνατοτήτων καί καθιερώνει μιά νέα κοινωνική τάξη, ὅποτε καί οἱ ἰδέες συστηματοποιοῦνται στό σχῆμα μιᾶς ἐπίσημης ἰδεολογίας, ἐνῶ στήν κοινωνική πράξη εἰσχωροῦν μονάχα τά στοιχεῖα προόδου ἐκεῖνα πού ἐπιδέχεται τό δοσμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας».

Ἡ συνάφεια τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κονδύλη μέ ἐκεῖνες τοῦ Λαυραντώνη, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ πρῶτος «κτίζει» πάνω στίς θέσεις πού διατυπώνει ὁ δεύτερος στό συγκεκριμένο ἄρθρο, μᾶς δίνει ἕνα μικρό δείγμα μιᾶς ιδιαίτερης πνευματικῆς σχέσης πού ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα στίς

δύο αυτές προσωπικότητες. Η σχέση αυτή στηριζόταν σέ μία κοινή αντίληψη για τήν «ανάγκω-ση» καί κατανόηση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καί, κατ' ἐπέκταση, τῶν ἰδεολογιῶν ὡς ἀνθρωπίνων κατασκευῶν. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Μάριος Μαρκίδης, τό ὅτι ὁ Κονδύλης ἀργότερα θά πει: «Ἄρκοῦμαι στήν περιγραφή τῶν συνειδήσεων» εἶναι κληρονομιά τοῦ συγχρωτισμοῦ του κυρίως μέ τόν Ἄντων Ἰαυρανατῶνη.

Ἡ συνάφεια, ὅμως, τῶν ἀπόψεῶν τους ἐντοπίζεται καί μέ τήν προσεκτική μελέτη τοῦ προλόγου πού ἔγραψε ὁ Κονδύλης γιά τήν ἐλληνική ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ J. Burnham *Ἡ ἐπανάσταση τῶν διευθυντῶν*⁴⁴ (*The Managerial Revolution*). Πέραν τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ προβληματική πού ἀναπτύσσει ὁ Burnham γιά τήν φύση τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος εἶναι ἀνάλογη μέ τίς συζητήσεις καί ἀναζητήσεις πού ἀναπτύσσονταν ἀπό τήν περίοδο τῆς Κατοχῆς στό πλαίσιο τῆς ἐπαναστατικῆς ομάδας (τροτσκιστικῶν ἀρχικῶς ἀποκλίσεων) τοῦ Ἁγί Στίνα — στήν ὁποία, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, μετεῖχαν καί οἱ Δημ. Βουρσοῦκης, Κ. Καστοριάδης, Στ. Στανίτσας, Ἰ. Ταμτάκος καί ἀπό τούς νεώτερους οἱ Χρ. Τσακαλογιάννης καί Ἄ. Ἰαυρανατῶνη — ὁ Κονδύλης φαίνεται νά διαλέγεται μέ τόν Ἰαυρανατῶνη καί γιά θέματα βαθύτερης οὐσίας, πού ἀφοροῦν στήν φύση τοῦ ἀνθρώπου καί τήν κοινωνική λειτουργία τῆς ἰδεολογίας. Ἐπισημαίνει, λοιπόν, πρὸς τό τέλος τοῦ προλόγου του:

«Δεύτερο, καί σπουδαιότερο, ὁ Burnham φροντίζει πάντοτε νά ξεχωρίζει τό ἐπιφανόμενο ἀπό τό πραγματικό, εἴτε ὅταν πρόκειται νά διακρίνει τήν μορφή μιᾶς “ἰδεολογίας” ἀπό τό ἱστορικό περιεχόμενο εἴτε, προπαντός, ὅταν πρόκειται νά διαστείλει τίς προσωπικές συμπάθειες καί τίς ἠθικές κρίσεις ἀπό τήν διάγνωση τῶν ἱστορικῶν διαδικασιῶν. Αὐτό φυσικά δέν εἶναι καθόλου εὐκόλο, καί γιά τόν συγγραφέα καί γιά τόν ἀναγνώστη, ἀφοῦ συχνότατα οἱ ἀνθρώπινες ἐπιθυμίες συγκροτοῦνται σέ νοητικές κατασκευές, πού γίνεται τόσο πιά δύσκολο νά ξεχωριστοῦν ἀπό τήν πραγματικότητα, ὅσο καί τά γενικά γνωρίσματα τῆς τελευταίας πάλι διαμέσου νοητικῶν κατασκευῶν τά συλλαμβάνουμε».

Στό κλείσιμο μάλιστα τοῦ προλόγου συναντᾶμε καί τήν ἐνδιαφέρουσα, ὅσο καί «αἰρετική», ἀποψη τοῦ Ἰαυρανατῶνη — χωρίς, ὅμως, νά γίνεται ρητή ἀναφορά στό ὄνομά του — ὅτι πολλές φορές ἡ ὀρθή γνώση ὑπονομεύει τίς ψυχολογικές πηγές τῆς δράσης, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ «ἰδεολογία» τίς ἐνεργοποιεῖ. Γράφει ἐπί λέξει ὁ Κονδύλης:

«Ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα τοῦ ἐγκεφάλου, τοῦ νευρικοῦ συστήματος καί τῶν ἔσω ἐκκρίσεων πολλές φορές ὀδηγεῖ σέ συμπεράσματα μειωτικά γιά τήν ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης βούλησης· ἂν ὅμως θελήσει κανείς νά ὑπερασπίσει ἀπέναντι σ' αὐτά τά πορίσματα τήν παλιά μεταφυσική ἐλευθερία, γίνεται ἀμέσως περιγέλαστος. Τό νόστιμο εἶναι ὅτι συχνότατα οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς ἀνθρώποι, πού εἰρωνεύονται τούς ἀπολογητές τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς ἐλευθερίας καί παρουσιάζονται σάν πρόμαχοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου, ἀντιδρῶν παρόμοια μέ κείνους, ὅταν ἀντιμετωπίζουν “ἀπαισιόδοξες” προβλέψεις καί διαγνώσεις (ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀντίθετες μέ τήν πραγμάτωση τῶν δικῶν τους ἠθικῶν ἰδανικῶν) στόν τομέα τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Ἴσως αὐτό νά μήν εἶναι ἀπλή συμπτωματική ἀνεπάρκεια, πού χαρακτηρίζει τό συμβεβηκός κι ὄχι τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου· ἴσως νά εἶναι μιᾶ βαθύτερη διαίσθηση τοῦ ὅτι πολλές φορές ἡ ὀρθή γνώση ὑπονομεύει τίς ψυχολογικές πηγές τῆς δράσης, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ “ἰδεολογία” τίς ἀναζωογονεῖ».

Ἄξιοπρόσεκτη καί λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι, ἐπίσης, ἡ ἀποψη πού διατυπώνει ὁ Κονδύλης στόν ἀνωτέρω πρόλογο, περί τῶν κοινωνικῶν φορέων τῆς ἐπανάστασης πού ἀνατρέπουν τήν «καθεστηκυία τάξη», καθῶς καί περί τῆς νέας κοινωνικῆς τάξης, ἡ ὁποία διαδέχεται τήν παλαιά στήν οἰκονομική καί πολιτική κυριαρχία:

«Κι ἔπειτα δέν ὑπάρχει κανένας ἀναγκαῖος δεσμός ἀνάμεσα σ' αὐτόν πού κάνει μιάν ἐπανάσταση (σ' αὐτόν δηλαδή πού συντρίβει τό πλαίσιο τῆς παλαιᾶς κοινωνίας) καί σέ κείνον πού οἰκοδομεῖ τό πλαίσιο τῆς καινούργιας. Ἀπεναντίας, ἡ ἱστορία μᾶς δείχνει ὅτι ἡ ἐκμεταλλευτική τάξη, πού διαδέχεται κάποια προηγούμενη, παίρνει στά χέρια τῆς τήν κοινωνική ἐξουσία, ὅταν τήν δεύτερη τήν ἐκτοπίσουν ἀπό τό ἱστορικό προσκήνιο οἱ μᾶζες, ἐξεγειρόμενες γιά δικούς τους σκοπούς. Τόν μελλοντικό κυρίαρχο δέν τόν καθορίζει τό ποιός ἐξουδετερώνει τήν παλιά ἐκμεταλλευτική τάξη, ἀλλά τό ποιός θά μπορέσει νά διαχειριστεῖ ἀποτελεσματικά τήν κοινωνία (εἰδικώτερα, ποιός θά σταθεῖ ἱκανός νά ἀναπτύξει τίς παραγωγικές τῆς δυνάμεις) μέσα στήν καινούργια φάση τῆς. Ἄν οἱ διευθυντές (μάνατζερς) μποροῦν νά κάνουν αὐτό τό τελευταῖο, τότε δέν χρειάζεται ἀναγκαῖα νά κάνουν οἱ ἴδιοι καμμιά ἐπανάσταση γιά νά γίνουν ἡ ἐπόμενη κυρίαρχη κι ἐκμεταλλευτική τάξη· ὡστόσο, ἀποτελοῦν τάξη ἐπαναστατική μέ τήν ἐννοια πού ἀποτελοῦσαν

κι οί καπιταλιστές, πού κι αὐτοί καρπώθηκαν τά κοινωνικά ἀποτελέσματα τῶν ἐξεγέρσεων τῶν μαζῶν ἐναντίον τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστώτος».

Τό ἴδιο καί ὁ Λαυραντώνης, στό προαναφερθέν κείμενό του «Ἡ “ἐπαναστατική” ἰδεολογία καί οἱ περιπέτειές της», κάνει λόγο γιά τά μεγάλα λαϊκά κινήματα πού συνόδευσαν τίς λεγόμενες «ἀστικές ἐπαναστάσεις» τῶν τελευταίων αἰώνων. Ἄλλά καί στήν ἀμέσως προηγούμενη παράγραφο τοῦ ἰδίου δημοσιεύματος ὑπάρχει μιά περισσότερο ἐκτενής καί σαφής διατύπωση:

«Αὐτό τό βασικό ἀνθρώπινο αἶτημα τῆς καθολικῆς ἀπελευθέρωσης, σάν ἐπιδιώξη, σάν τάση τοῦ αὐθόρμητου λαϊκοῦ κινήματος, στίς περιόδους τῶν μεγάλων ἐπαναστατικῶν μεταβολῶν τῆς ἱστορίας, δέν ἐπηρεάζεται καθόλου ἀπό τήν ὑπαρξή ἢ τήν ἀνυπαρξία, ἐπάρκεια ἢ ἀνεπάρκεια, ὠριμότητα ἢ ἀνωριμότητα τῶν ἀντικειμενικῶν ὄρων, τῶν ὁποίων ἄλλωστε ποτέ δέν παίρνει συνείδηση. Ἡ ἱστορία μπορεῖ νά θέτει πρακτικά πρὸς λύση μόνο προβλήματα πού μποροῦν νά λυθοῦν, καί ἡ πορεία τῆς πάλης τῶν ζωντανῶν δυνάμεων (μπορεῖ) νά ὀδηγεῖ στήν ἐνδυνάμωση καί τήν ἐπιβολή τῆς θέλησής τῶν κοινωνικῶν ἐκείνων ομάδων πού ἐνσαρκώνουν καί ἐκφράζουν τίς κάθε φορά νέες, ἱστορικά βιώσιμες καί ἀντικειμενικά προοδευτικές μορφές κοινωνικῆς συμβίωσης, καθὼς καί στήν ὑποχώρηση ἢ συντριβή τοῦ αὐτόνομου λαϊκοῦ κινήματος· μπορεῖ, ἀκόμη, ἢ ἐξέλιξη αὐτή νά συμβαίνει κατ’ ἀναπόδραστη ἱστορική ἀναγκαιότητα, ὅμως τό αὐθόρμητο καί αὐτοδύναμο ἐπαναστατικό κίνημα ποτέ δέν ὑποτάσσεται θεληματικά οὔτε προσαρμόζει τίς ἐπιδιώξεις του στήν ἱστορική ἀναγκαιότητα, ἔστω κι ἂν μποροῦσε νά ἦταν “ἐγνωσμένη”, ἀλλά συντρίβεται, τείνοντας πάντα στήν πραγμάτωση τῶν οὐσιαστικῶν του ἐπιδιώξεων, ἐπιχειρῶντας νά πραγματοποιήσῃ τό ἱστορικό πῆδημα “ἀπό τό βασίλειο τῆς ἀνάγκης στό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας”».

Ἄρκετά χρόνια ἀργότερα, στό κείμενό του «Τά διαμορφωτικά χρόνια τοῦ Π. Κονδύλη», ἀναφερόμενος στίς «αἰρετικές» ἰδέες πού συνεζήτησαν στὸν κύκλο τους τήν περίοδο 1960-65, ὁ Λαυραντώνης ἐπαναλαμβάνει:

«Γιά τίς κοινωνικές ἐπαναστάσεις στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ ἀποψή μου ἦταν καί παραμένει πὼς αὐτές, ἀπό πλευρᾶς συμμετοχῆς τῶν εὐρύτερων ἐξουσιαζομένων καί καταπιεζομένων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὑπῆρξαν πάντοτε λαϊκές ἐπαναστάσεις, ἐνῶ ἀπό πλευρᾶς διαδοχῆς στήν ἰδιαίτερη ἐκάστοτε μορφή ταξικῆς

κυριαρχίας (καί μόνον ἀπ’ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς) χαρακτηρίζονται καί εἶναι ἐπαναστάσεις ἀστικές, προλεταριακές, “μανατζεριακές” (κατ’ οἰκονομίαν φυσικά ὁ ὅρος “μανατζεριακές”) κ.λπ., δηλαδή χαρακτηρίζονται ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἀνερχόμενης νέας κυρίαρχης ἐκμεταλλευτικῆς τάξης (ἢ καί στρώματος ἐντὸς τῆς ἴδιας τῆς τάξης), πού ἐκτοπίζει καί διαδέχεται τήν παλαιά στήν οἰκονομική κυριαρχία καί τήν πολιτική ἐξουσία».

Μέ βάση τά ἀνωτέρω ἀρκετοὶ θά παρατηρήσουν, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Κονδύλη καί τοῦ Λαυραντώνη εἶναι συγγενεῖς μέ τήν ἴδια τήν ἀστική ἰδεολογία τοῦ «ἐσαεὶ ἀμετάτρεπτου» τῆς παρούσας πραγματικότητας. Ὁ Κονδύλης ὅμως ἔχει διευκρινίσει πλήρως τήν θέση του:

«Ὅπως ἀπὸ τήν θέση, πὼς ἡ ἐξουσία γενικά δέν καταργεῖται, διόλου δέν συνάγεται ὅτι κάποιος ὀφείλει νά καταφάσκει τήν τωρινή. Ἀπεναντίας, μόνον ἡ ἄρνηση τῆς τελευταίας ἀνοίγει τόν δρόμο σέ μιά καινούργια — καί μαζί στήν ἐπίρρωση τοῦ ἐξουσιαστικοῦ “φαύλου” κύκλου στήν γενικότητά του. Δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο, ὅτι ὅποιος δέν πιστεύει στήν κατάργηση κάθε ἐξουσίας γίνεται περισσότερο πειθήσιος ἀπὸ ὅποιον τήν πιστεύει. Ὁ πραξικοπηματίας ἢ ὁ ἐγκληματίας εἶναι πολὺ λιγώτερο νομοταγῆς ἀπὸ πολλούς, οἱ ὁποῖοι ὀνειρεύονται ἢ εὐχονται τήν κατάργηση κάθε ἐξουσίας κάνοντας στό μεταξύ τή μετρημένη μικροαστική τους ζωή. Ἐπαναλαμβάνω: δέν γνωρίζω καμμιά αξιολογική κλίμακα, μέ βάση τήν ὁποία θά μπορούσα νά ἀποφανθῶ ποίος εἶναι ὁ “καλύτερος”»⁴⁵.

Ἐπομένως, οἱ μελετητές τοῦ Κονδύλη, ἀντί νά στρέφονται ἀποσπασματικά καί ἐπιλεκτικά στὸν Carl Schmitt γιά νά ἀναζητήσουν πιθανές ἐπῆρειες τοῦ ἔργου του στήν διαμόρφωση τῆς σκέψης τοῦ Ἑλληνα στοχαστῆ, ἴσως θά ἦταν ἀκριβέστεροι στίς ἀναλύσεις τους, ἐάν ἐπιπροσθέτως μελετοῦσαν προσεκτικά, ἀρχικῶς, τά περὶ ὧν ὁ λόγος κείμενα τοῦ νεαροῦ φοιτητῆ Παναγιώτη Κονδύλη καί τοῦ κατ’ ἐξοχὴν αἰρετικοῦ μυαλοῦ στὸν χῶρο τῆς ἀριστερῆς σκέψης Ἄ. Λαυραντώνη, κατόπιν, τό κείμενο τοῦ Μ. Λαμπρίδη «Τό θέμα τῶν “ἰδεολογιῶν” στό ἔργο τοῦ Π. Κονδύλη»⁴⁶, τό προαναφερθέν ἄρθρο τοῦ Μ. Μαρκίδη «Ὁ Κονδύλης κι ἐμεῖς: οἱ δρόμοι πού πήραμε», τό ἐπίσης δικό του «Μετά τούς ἐπικήδειους»⁴⁷, προπάντων, ὅμως, τό κείμενο τοῦ Λαυραντώνη «Τά διαμορφωτικά χρόνια τοῦ Π. Κονδύλη»⁴⁸. Σ’ αὐτὴν τήν περίπτωση θά διαπί-

στωναν ότι ο Κονδύλης πήγε στη Γερμανία με σχεδόν διαμορφωμένες τις κοσμοθεωρητικές του αντιλήψεις⁴⁹.

Στην Γερμανία θά διευρύνει τούς πνευματικούς του ορίζοντες και θά μελετήσει σέ βάθος πλήθος μεγάλων έργων τής ευρωπαϊκής γραμματείας, συστηματοποιώντας τις γνώσεις του και εκλεπτύνοντας τόν στοχασμό του. Τά «διαμορφωτικά χρόνια του Κονδύλη» υπήρξαν ένας μόνον — πλὴν ὅμως αποφασιστικός — σταθμός στην συναρπαστική πορεία τοῦ ἀνοίγματος τῶν πνευματικῶν του ἀναζητήσεων στά δύσβατα μονοπάτια τής ιστορίας τῶν ἰδεῶν, τής φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας, τής μεταφυσικῆς, τής κοινωνιολογίας καί τής ἀνάλυσης τής διεθνούς πολιτικῆς.

Ἡ βασική ἀνθρωπολογική θέση τοῦ Κονδύλη

Μετά τήν ἐκτενή αὐτή παρενθετική ἀναφορά στην συνάφεια τής πολιτικῆς σκέψης τοῦ νεαροῦ Κονδύλη μ' ἐκείνην τοῦ Λαυραντώνη, ἀξίζει νά ἐπανέλθουμε στην ὁμιλία τοῦ Reinhart Koselleck γιά τόν Κονδύλη, πού περιέχεται, ὅπως ἤδη εἴπαμε, στό συζητούμενο βιβλίο *Μελαγχολία καί Πολεμική*, καί νά κλείσουμε τό παρόν κείμενο μέ τήν σημαντική ἐπισήμανση τοῦ Γερμανοῦ ιστορικοῦ γιά τήν σύνδεση τής βασικῆς ἀνθρωπολογικῆς θέ-

σης τοῦ Κονδύλη μέ τήν προσωπική του στάση ζωῆς, κάτι πού μᾶλλον ἐλάχιστοι Ἕλληνες μελετητές του ἔχουν προσέξει. Λέει ὁ Koselleck:

«Ἀλλά θά ἤθελα νά δείξω τοῦτο τουλάχιστον, ὅτι ὁ Κονδύλης δέν συνήγαγε ἢ παρήγαγε τήν βασική ἀνθρωπολογική του θέση ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἓνα ἀξεχώριστο μόρφωμα βιολογικῶν, ψυχολογικῶν καί διανοητικῶν ἐξαρτήσεων ἀπλῶς καί μόνον διά τής θεωρίας, ἀλλά ὅτι σ' αὐτήν συνοψίζονται οἱ ἐντελῶς προσωπικές του ἐμπειρίες. Ἡ γνωσιοκοινωνιολογικά ἐρεθιστική θέση του ὅτι οἱ ταυτότητες μποροῦν καί μεταβάλλονται ἢ ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἀντικατασταθοῦν βαθμηδόν, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ πραγματική ὑπαρξή ἑνός ἀνθρώπου διατηρεῖται, αὐτή ἡ βιωματική καί ἐμπειρική θέση του ἐδράζεται σέ ἓνα ἐντελῶς προσωπικό ἐπίτευγμα, στό γεγονός δηλαδή ὅτι ὁ ἴδιος οὔτε ἐγκατέλειψε οὔτε μετέβαλλε, πόσο μᾶλλον πρόδωσε ποτέ τήν ὑπαρξή του. Ἡ ὑπαρξή του, μιλώντας προσωπικά, στην βιολογική, ψυχολογική καί πνευματική τής πλέξη ἦταν πάντοτε συνειδητή, συνέπιπτε καί ταυτιζόταν μέ τόν ἑαυτό τῆς»⁵⁰.

Τέλος, ἀξίζει νά τονισθεῖ ὅπως ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ ἐπιμέλεια τής ἐκδόσης εἶναι ἐξαιρετική καί οἱ μεταφράσεις τῶν γερμανόγλωσσων κειμένων τοῦ Κονδύλη ἀπό τούς Κώστα Κουτσουρέλη καί Μιχάλη Παπανικολάου ὑποδειγματικές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡλιοῦ, Φ., «Ἐνας χαλκέντερος ριψοκίνδυνος στοχαστής πού τόν ἔλεξαν Παναγιώτη Κονδύλη», *Ἡ Κυριακάτικη Αὐγή*, 26 Ἰουλίου 1998, σ. 22-23 (ἀναδημοσιεύθηκε στό *Ἄντι*, τεῦχος 666, 31 Ἰουλίου 1998, σ. 44-45, καθώς καί στό περιοδικό *Τά Ἱστορικά*, τόμος 15ος, τεῦχος 28-29, Ἰούνιος-Δεκέμβριος 1998, σ. 286-290).

2. Μερτίκας, Γ., «Στά ἔγγραφα τής μεταφραστικῆς καί ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τοῦ Π. Κονδύλη», *Σημειώσεις*, τεῦχος 53, Ἰούλιος 2000, σ. 39. Γιά τό μεταφραστικό ἔργο τοῦ Κονδύλη, βλ., ἐπίσης, Στυλιανός, Ἄ., «Ὁ μεταφραστής καί ἐπιμελητής», *Τό Βῆμα - Νέες Ἐποχές*, 15 Νοεμβρίου 1998, σ. 610.

3. Ἡλιοῦ, Φ., ὁπ.π., σ. 45.

4. Κονδύλης, Π., *Ἡ παρακμή τοῦ Ἀστικοῦ Πολιτισμοῦ*, ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα, 1991, σ. 11-47.

5. Κονδύλης, Π., «Στοχασμοί καί Ἀποφθέγματα», *Νέα Ἔστια*, τεῦχος 1717, Νοέμβριος 1999, σ. 497.

6. Κονδύλης, Π., «Στοχασμοί καί Ἀποφθέγματα», ὁπ.π., σ. 493.

Ἐνίοτε ὁ Κονδύλης υπῆρξε πιό «μετριοπαθής», ὑποστηρίζοντας ὅτι «ὁ νοητός ἢ πραγματικός διάλογος μέ ὅσους συμφωνοῦμε ἀποδεικνύεται συνήθως γονιμότερος ἀπό τόν διάλογο μέ τούς διαφωνοῦντες» [ἀπόσπασμα ἀπό ἐπιστολή τοῦ Κονδύλη πρὸς τόν Λαυραντώνη, πού δημοσιεύεται στό κείμενο τοῦ Γ. Ν. Μερτίκα «Στά ἔγγραφα τής

μεταφραστικῆς καί ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τοῦ Π. Κονδύλη», ἔ.ἀ. (ὑποσ. Νο 2), σελ. 53]. Αὐτό πού ὁ Κονδύλης ἤθελε νά τονίσει εἶναι ὅτι ὁ διάλογος μεταξύ διαφωνοῦντων ἐξελίσσεται συνήθως σέ πολεμική, πού σπάνια ἀποβαίνει γόνιμη, ἐνῶ οἱ ὁμόδοξοι, ἔχοντας κοινές τις βασικές τους ἀρχές καί παραδοχές, συζητώντας μποροῦν νά ἀναπτύξουν, νά ἐξελιξοῦν καί νά ἐκλεπτύνουν τόν στοχασμό τους.

7. Κονδύλης, Π., *Τό Ἄδραστο Χρονολόγιο τής Σκέψης*, ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα, 1998, σ. 82-83.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐν λόγω θέση τοῦ Κονδύλη, γιά τήν ἀποδοχή τής καθαρότητος τής συνειδήσεως τοῦ ἰδεολογικοῦ «ἀντιπάλου», προέκυψε ἀπό σχετικές συζητήσεις καί διαμάχες στόν κύκλο τοῦ περιοδικοῦ *Μαρτυρίες* γιά τά θέματα τής «ψευδοῦς συνειδήσεως» (ἰδεολογίας) — σέ ἀντίθεση μέ τήν «ἐπιστημονική συνειδήση», δηλαδή τήν μαρξιστική ἀνάλυση — τής «ἐξαχρειωμένης συνειδήσεως» (ἐνσυνείδητης ψευδολογίας) τῶν πνευματικῶν ἡγετῶν τοῦ κρατοῦντος ἀστικοῦ καθεστώτος, κ.λ.π.

Ὁ Μανώλης Λαμπρίδης στό κείμενό του «Τό πρόβλημα τῶν ἰδεολογιῶν» (*Μαρτυρίες*, Νοέμβριος 1964, ἀρ. 10, σ. 13), γράφει:

«Ἐπίγνωση γιά τό τί σ' ἀλήθεια εἶναι ἡ ἰδεολογία τής κυριαρχῆς τάξης (ὡς ἰδέες γιά ἀτομική τῆς χρήσης καί ὡς ἰδέες γιά χρήση τῶν καταπιεζομένων) καί τί λειτουργ-

γία εκπληρώνει, έχουν οι επαγγελματίες “ιδεολόγοι” της κυρίαρχης τάξης (νομοδιδάσκαλοι, φιλόσοφοι, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, ιστοριογράφοι, λογοτέχνες, κ.λπ.), που συστηματικοποιούν, οργανώνουν και διατυπώνουν τις ιδέες και τις αυταπάτες που αντιστοιχούν στην ύπαρξη της κυρίαρχης τάξης.

Αυτή η γνώση τους εξασφαλίζει μία πιο συστηματική και πιο δραστική πράξη υπέρ της κυρίαρχης τάξης — κι αυτό κάνει την συνειδήσή τους φαύλη, εξαχρειωμένη συνείδηση».

Ο Αντώνης Λαυραντώνης — για την πνευματική σχέση του όποιου με τον Κονδύλη θά γίνει λόγος στην συνέχεια — διαφωνούσε με την ανωτέρω άποψη, που ήταν τότε κυρίαρχη στον κύκλο των *Μαρτυριών*, αλλά και σ’ αυτόν της ευρύτερης *Αριστεράς*, και συνέβαλε ουσιαστικά στο να συμμεριστεί και ο Κονδύλης την δική του θέση περί μη αργίσις άμφισβήτησης της «πνευματικής εντιμότητας» και της «συνειδησιακής καθαρότητας» των (όποιων) ιδεολογικών «αντιπάλων».

8. Μελέτες φιλοσόφων για το έργο του Κονδύλη υπάρχουν κυρίως στα ακόλουθα δημοσιεύματα: «Παναγιώτης Κονδύλης - Για την “Κοινωνική Οντολογία”», *Επιστημονική Ημερίδα του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, εκδόσεις *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα, 2001 (περιέχει τὰ κείμενα: Παναγιώτης Νούτσος, «Εισαγωγικό Σημείωμα», Στέλιος Βιρβιδάκης, «Η ριζική άμφισβήτηση της ηθικής αντικειμενικότητας και η “περιγραφική θεωρία της απόφασης”», Σταυρούλα Τσινόρεμα: «“Ισχύς” και “Απόφαση” - Ο ρομαντικός μοντερνισμός του Π. Κονδύλη», Γιώργος Φαράκλας, «Η άπόλυτη προοπτική - Μία κριτική θεώρηση του κονδυλικού έγγειρήματος», Παναγιώτης Νούτσος, «Στίς ρίζες της “κοινωνικής όντολογίας”»: μέθοδος και πολιτική στην σκέψη του Π. Κονδύλη», Γεωργία Αποστολοπούλου: «Ο Κονδύλης και τό ζήτημα της κοσμοεικόνας», καθώς και Παναγιώτης Νούτσος, «Επιλογισμός», Ψυχοπαίδης, Κ., «Η άπόφαση για θεωρία στην θεωρία της άπόφασης του Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Έστία*, τεύχος 1717, Νοέμβριος 1999, σ. 498-513, Ψυχοπαίδης, Κ., «Τό άνορθολογικό στοιχείο στην έλληνική θεωρητική σκέψη», *Η Κυριακάτικη Αύγή - Ένθέματα*, 22 Απριλίου 2001, σ. 26 και 31 (στην μελέτη αυτή ο Ψυχοπαίδης «άνηκεύει» τό άνορθολογικό στοιχείο στην σκέψη του Χρήστου Γιανναρά, του Κορνήλιου Καστοριάδη και του Παναγιώτη Κονδύλη), Παπανικολάου, Μ., «Η έννοια της ισχύος στο *Ισχύς και Απόφαση*», *Νέα Έστία*, τεύχος 1717, Νοέμβριος 1999, σ. 538-571, Γκέρχαρτ, Φ., «“Τήν ζωή του ανθρώπου την νοηματοδοτούν μόνον οι πράξεις του” - Για τον πρώτο τόμο της κοινωνικής φιλοσοφίας του Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Έστία*, τεύχος 1725, Ιούλιος-Αύγουστος 2000, σ. 37-42, Γκέρχαρτ, Φ., «Σκέψη και άπόφαση - Δοκίμιο για τον Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Έστία*, τεύχος 1736, Ιούλιος-Αύγουστος 2001, σ. 30-46 (αναδημοσιεύεται στο *Μελαγχολία και Πολεμική*, σ. 217-236), Γεωργίου, Θ., «Κριτική της περιγραφικής θεωρίας του Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τεύχος 15, 1994, σ. 85-90, Βιρβιδάκης, Σπ., «Σχόλια στο έργο *Ισχύς και Απόφαση* του Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τεύχος 15, 1994, σ. 91-102, Φαράκλας, Γ., «Γιατί και πώς πρέπει να διαβάζουμε τον Π. Κονδύλη», *Αυγή*, 17 Δεκεμβρίου 1998, σ. 9, Φαράκλας, Γ., «Η νεοελληνική διαμάχη για τον σχετικισμό. Μία υπόθεση», *Κυριακάτικη Αύγή*, 11 Μαΐου 2003,

σ. 24, Δημητρίου, Σπ., «Τό πρόβλημα των άξιων στην “περιγραφική θεωρία της άπόφασης”», *Ο Πολίτης*, τεύχος 100, Μάιος 2002, σ. 15-20, Καβουλάκος, Κ., «Κοινωνική όντολογία και κριτική θεωρία», *Νέα Έστία*, τεύχος 1717, Νοέμβριος 1999, σ. 33-37, Τσίρος, Ν., «Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στην θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas», *Έλληνική Έπιθεώρηση Πολιτικής Έπιστήμης*, τεύχος 21, Μάιος 2003, σ. 5-27, Σούρλας, Π., «Φιλοπαίγμονες εν ου παικτοίς», *Τό Βήμα - Νέες Έποχές*, 3 Μαΐου 1998, σ. 65, Νούτσος, Π., «Μεθοδολογία και πλανητική πολιτική σκέψη», *Τό Βήμα - Νέες Έποχές*, 15 Νοεμβρίου 1998, σ. 64, Βώκος, Γ., «Οι επιλογές ενός ιστορικού της φιλοσοφίας», *Τό Βήμα - Νέες Έποχές*, 15 Νοεμβρίου 1998, σ. 67, Ροζάνης, Σπ., «Οι αισθητικοί ιδεότυποι στο έργο του», *Έλευθεροτυπία - Βιβλιοθήκη*, 5 Φεβρουαρίου 1999, σ. 8-9, Σεβαστάκης, Ν., «Στόν κλοιό της ισχύος», *Έλευθεροτυπία - Βιβλιοθήκη*, 5 Φεβρουαρίου 1999, σ. 9, Γεωργίου, Θ., «Τό άνοιγμα προς την πολιτική δημοσιότητα», *Έλευθεροτυπία - Βιβλιοθήκη*, 5 Φεβρουαρίου 1999, σ. 10-11 και Γεωργίου, Θ., «Αναμέτρηση με τους γίγαντες της ευρωπαϊκής φιλοσοφικής παράδοσης», *Έλευθεροτυπία - Βιβλιοθήκη*, 19 Νοεμβρίου 1999, σ. 8-9. Άς σημειωθεί ότι τό προαναφερθέν κείμενο της Σταυρούλας Τσινόρεμα, «“Ισχύς” και “Απόφαση” - Ο ρομαντικός μοντερνισμός του Π. Κονδύλη», χρήσιμο είναι να διαβάσθει σέ συνδυασμό με τή μελέτη της «Η λογική του πολιτικού - Πολιτική άπόφαση και κανονιστική δέσμευση», *Νέα Έστία*, τεύχος 1727, Οκτώβριος 2000, σ. 480-511, στην όποια άσκει κριτική στις άπόψεις περί άξιολογικής ύδωτερότητας στις κοινωνικές επιστήμες.

Άπόπειρες άποτίμησης του φιλοσοφικού έργου του Κονδύλη έπιχειρήθηκαν, όμως, και από μη φιλοσόφους, ήτοι από ιστορικούς, κοινωνιολόγους, λογοτέχνες, νομικούς, ιερωμένους, δημοσιογράφους, μεταφραστές, κ.λπ. Παραθέτω τις περισσότερες από αυτές: π. Γκανάς, Έ., «Μεταμορφώσεις της ισχύος - Μία άνάλυση του έργου του Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Έστία*, τεύχος 1706, Νοέμβριος 1998, σ. 1094-1114, Κουτσουρέλης, Κ., «Ένας κλασσικός», *Νέα Έστία*, τεύχος 1717, Νοέμβριος 1999, σ. 514-532, Κοσέλλεα, Ρ., «Παναγιώτης Κονδύλης», *Νέα Έστία*, τεύχος 1747, Ιούλιος-Αύγουστος 2002, σ. 67-83 (αναδημοσιεύεται στο *Μελαγχολία και Πολεμική*, σ. 13-32), Χάρτ, Ντ., «Χαιδέλβερηγη-Άθήνα μετ’ επιστροφής: Οι φιλοσοφικές διαδρομές του Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Έστία*, τεύχος 1747, Ιούλιος-Αύγουστος 2002, σ. 84-103, Γεωργιάδου, Β., «Ο Παναγιώτης Κονδύλης και ή “Πολιτική”», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 2-3, Άνοιξη-Φθινόπωρο 1999, σ. 261-268, Λαμπριδής, Μ., «Τό θέμα των “ιδεολογιών” στο έργο του Π. Κονδύλη», *Σημειώσεις*, τεύχος 53, Ιούλιος 2000, σ. 9-24, Μερτίκας, Γ. Ν., «Η κοινοτοπία του θανάτου», *Άντί*, τεύχος 690, 2 Ιουλίου 1999, σ. 48-49, Κουτρούλης, Σπ., «Ο Παναγιώτης Κονδύλης για τον Είκοστό Πρώτο Αίωνα», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 28, Φθινόπωρο 1999, σ. 64-79, Μελετόπουλος, Μ. Η., «Είς μνήμην: Παναγιώτης Κονδύλης», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 26, Καλοκαίρι 1998, σελ. 132, Μελετόπουλος, Μ. Η., «Μνήμες από τον Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 34, Άνοιξη 2002, σ. 8-9, Μοσχονάς, Σπ., «Τό φιλοσοφικό έργο του Παναγιώτη Κονδύλη», *Καθημερινή*, 31 Ιανουαρίου 1995, Κάισης, Άθ.,

«Ζωντανές μνήμες από την Χαϊδελβέργη», *Τό Βήμα - Νέες Έποχές*, 15 Νοεμβρίου 1998, σ. 68-69, Τερζάκης, Φ., «Η σκέψη του Κονδύλη και η πρόσληψή της στην ελληνική πραγματικότητα», *Έλευθεροτυπία Βιβλιοθήκη*, 5 Φεβρουαρίου 1999, σ. 10-11, Χατζηγεμμανούηλ, Χρ., «Ο στοχασμός του Παναγιώτη Κονδύλη», *Έπίκεντρα*, τεύχος 0, Αύγουστος 1999, σ. 48-49, Μόσκοβος, Σπ., «Ένας Έλληνας στην Γερμανία», *Τό Βήμα - Νέες Έποχές*, 15 Νοεμβρίου 1998, σ. 69-610, Καλιόρης, Γ., «Π. Κονδύλης: Ό έξοχος στοχαστής πού μās έφυγε», *Καθημερινή*, 19 Ιουλίου 1998, σελ. 36 (τό κείμενο αυτό, πού είναι ό επικήδειος πού εξέφώνησε ό Γιάννης Καλιόρης, δημοσιεύθηκε και στό *Αντί*, τεύχος 665, 17 Ιουλίου 1998, σ. 46-47 και αναδημοσιεύθηκε στό περιοδικό *Τά Ιστορικά*, τόμος 15ος, τεύχος 28-29, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998, σ. 283-286), Βέργος, Κ., «Παναγιώτης Κονδύλης - Ιστορικός τής φιλοσοφίας και φιλόσοφος τής ιστορίας», *Η Κυριακάτικη Αύγή*, 9 Αυγούστου 1998, σ. 22-23, Κανέλης, Η., «Ό άνθρωπος πού μās γνώρισε τήν ευρωπαϊκή σκέψη», *Έξοσία*, 13 Ιουλίου 1998, σ. 64, καθώς και Μητρόπουλος, Δ., «Παναγιώτης Κονδύλης - Ό θεωρητικός τής απόφασης», *Τό Βήμα*, 18 Αυγούστου 1996 (αναδημοσιεύθηκε στό Δημήτρη Μητρόπουλος και Νίκος Μπακουνάκης, *Οί Δρόμοι τής Σκέψης*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1996, σ. 117-124).

Τέλος, γιά τό έργα του Κονδύλη: 1) *Ό νεοελληνικός διαφωτισμός*, βλ. *Άσδραχάς*, Σπ., «Ό Παναγιώτης Κονδύλης και ό ελληνικός Διαφωτισμός», *Η Κυριακάτικη Αύγή*, 26 Ιουλίου 1998, σ. 23 (αναδημοσιεύθηκε στό *Αντί*, τεύχος 666, 31 Ιουλίου 1988, σ. 46-47, καθώς και στό περιοδικό *Τά Ιστορικά*, τόμος 15ος, τεύχος 28-29, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998, σελ. 290-292), 2) *Από τόν 20ό στόν 21ο αιώνα*, βλ. παρουσίαση του βιβλίου από τόν Γεράσιμο Βώκο στό περιοδικό, *Τά Ιστορικά*, τόμος 16ος, τεύχος 30, Ιούνιος 1999, σ. 211-216, 3) *Η Παρακμή του Άστικού Πολιτισμού*, βλ. Κούρτοβικ, Δ., «Άρωγή φιλοσοφίας ή αξίωση πανσοφίας;», *Τα Νέα*, 20 Μαρτίου 1992, σ. 40-41 και Τερζάκης, Φ., «Η σκέψη του τέλους μιάς εποχής», *Τό Σήμα*, τεύχος 8, Μάιος-Ιούνιος 1992, σ. 99-101.

9. Μιά πράγματι σοβαρή κριτική τών έργων *Ίσχύς και Απόφαση* και *Έπιστήμη, Ίσχύς και Απόφαση* του Κονδύλη επιχειρεί ό Στέλιος Βιρβιδάκης στην μελέτη του, «Η ριζική άμφισβήτηση τής ήθικης αντικειμενικότητας και ή “περιγραφική θεωρία τής απόφασης”», *δπ.π.* (Ύποσ. No 7).

Θά περιορισθώ μόνον στην ακόλουθη παρατήρησή του:

«Βέβαια, ό Κονδύλης δέν μās λέει τί νά πράξουμε και σ' αυτό είναι συνεπής. Όμως μās λέει τί νά πιστέψουμε, είδάλλως δέν θά έγραφε και δέν θά μās πρότεινε τί θεωρία του. Είναι προφανώς πεπεισμένος γιά τήν αλήθειά της, γ' αυτό και μās τήν παρουσιάζει και έμεις όφειλουμε νά συμφωνήσουμε μέ τά πορίσματά της, αφού ή επιστημονική δέν είναι θέμα γούστου αλλά τεκμηριωμένης γνώσης. Άν όμως αυτή ή θεωρία δέν είναι κανονιστικά άμύληνη και ούδέτερη, έφ' όσον προκύπτει από κάποια αγωνιζόμενη γιά ισχύ υποκειμενικότητα, δέν είναι θεμιτό νά διεκδικεί αντικειμενικό κύρος, και έτσι θά μπορούσαμε κάλλιστα νά τήν άγνοήσουμε. Βέβαια, ή αναγνώριση τής έγγενους άμφισβητησιμότητας τών ίδιων τών θεωρητικών προκειμένων τους θά ήταν γιά κάποιους νιστείκους φιλόσοφους μάλλον μιά θαυμασία ειρωνική επιβεβαίωση τής προσέγγι-

σής τους, έστω μέσα από τήν αυτουπόνομηση τών ιδεωδών τής όρθολογικότητας. Όμως, ό Κονδύλης δέν άμφιβάλλει γιά τά συμπεράσματα τής θεωρίας του και δέν άνησυχεί γιά τήν ένδεχόμενη αυτοανατροπή της. Δυστυχώς, δέν φαίνεται νά συνειδητοποιεί πώς ή αλήθεια και όρισμένες αρχές τής λογικής, χωρίς τίς όποιες δέν μπορούμε νά επικοινωνήσουμε, ούτε καν νά πιστέψουμε, τι-δήποτε, λειτουργούν ως επιστημικές, κανονιστικές αρχές μέ αντικειμενική έγκυρότητα, και πώς ή σχετικοποίησή τους μέ τήν άπόλυτη έξάρτηση από τήν ισχύ και τίς όποιεσδήποτε υποκειμενικές αποφάσεις διαβρώνει τήν ίδια τήν έννοια τής πραγματικότητας τήν όποία ύποτίθεται πώς περιγράφει ή άθρωπολογία του. Τελικά, ίσως δέν τόν ένοχλεί αυτό τό γεγονός και θά μπορούσε νά σωπάσει αντί νά μās προτείνει τήν δική του αναπόφευκτα υποκειμενική θεώρηση» (σελ. 29-30).

Διαγωγή και μέ αξιοπρόσεκτη συστηματικότητα άνεπτυγμένη είναι, επίσης, ή κριτική πού ασκεί στό *Ίσχύς και Απόφαση* ό Μιχάλης Παπανικολάου στην μελέτη του, «Η έννοια τής ισχύος στό *Ίσχύς και Απόφαση*», *δπ.π.* (Ύποσ. No 8), καθώς σ' αυτήν επιχειρείται μιά προσεκτική άνάλυση τής έννοιας τής ισχύος και επιστημίνονται κάποια σοβαρά προβλήματα άριστίας και ασάφειας στην άκριβή χρήση της (βλ. και σχετική σύμφωνη επισήμανση του Βιρβιδάκη στην ύποσ. No 7, τής σ. 23, του προαναφερθέντος μελετήματός του).

10. Τσινόρεμα, Β, «“Ίσχύς” και “Απόφαση” - Ό ρομαντικός μοντερνισμός του Π. Κονδύλη», *δπ.π.* (Ύποσ. No 8), σ. 71.

11. Βλ. Dodds, E.R., *Οί Έλληνες και τό παράλογο*, μετάφραση Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ίνστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1996.

12. Ό Αντώνης Λαυραντώνης μάλιστα, του όποιου ή σκέψη επηρέασε τόν Κονδύλη (όπως ήδη αναφέρθηκε στην ύποσημείωση No 7), θεωρεί ότι ή ούμανιστική ιδεολογία, θέτουμε ως κέντρο τής φύσης τόν άνθρωπο, άποτελεί τήν άφετηρία, τήν βάση γιά τήν ανάπτυξη κάθε μορφής δεσποτείας του.

Πηγαίνει, έτσι, ένα βήμα παραπέρα από τό πρόσφατο βιβλίο του John Gray, *Straw Dogs — Thoughts on Humans and Other Animals* (Granta Books, London, 2002), στό όποιο ό καθηγητής τής Ευρωπαϊκής Σκέψης στην LSE άμφισβητεί τήν «σημαντικότητα» του ανθρώπου και τήν «ύπεροχή» του έναντι τών ζώων, και διατείνεται πως ή έλεύθερη βούληση είναι αυταπάτη, ή αυτοσυνηδησία ένας επικίνδυνος περισπασμός, ή δέ ανθρωπότητα έχει «τάση» πρός τήν διάπραξη γενοκτονιών, όπως άνέκαθεν άλλωστε είχε (γιά μιά κριτική παρουσίαση του βιβλίου του Gray, βλ. τό κείμενο του Nicholas Lezard στό ένθετο «Review» (σ. 30) τής εφημερίδας *The Guardian*, τής 13ης Σεπτεμβρίου 2003.

13. Κονδύλης, Π., «Τί ήταν ό κομμουνισμός;», στό Παναγιώτης Κονδύλης, *Πλανητική πολιτική μετά τόν ψυχρό πόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1992, σ. 149-150.

14. Φαράκλας, Γ., «Η νεοελληνική διαμάχη γιά τόν σχετικισμό. Μιά ύπόθεση», *δπ.π.* (Ύποσ. No 8), σ. 24.

15. Βλ. τήν βιβλιοκρισία του Rolf-Peter Horstmann γιά τή διδακτορική διατριβή του Κονδύλη στό περιοδικό *Archiv für die Geschichte der Philosophie*, 64 (1982), σ. 335-340.

16. Βλ. τήν βιβλιοκρισία του Christoph Menke γιά τό

έργο του Κονδύλη, *Ἡ κριτική τῆς μεταφυσικῆς στήν νεώτερη σκέψη* (ἐκδόσεις Γνώση, Ἀθήνα, 1983) στήν ἐφημερίδα *Frankfurter Allgemeine Zeitung* τῆς 2ας Ὀκτωβρίου 1990.

17. Gerhardt, V. «Die Tatsachen des Handelns. Wie unterscheidet sich Gesellschaft von Natur? Über die Sozialphilosophie des Privatgelehrten Panajotis Kondylis» (βιβλιοκρισία γιά τόν τόμο, *Das Politische und der Mensch-Grundzüge der Sozialontologie*), στήν ἐφημερίδα *Die Zeit* τῆς 4ης Μαΐου 2000, σ. 62.

18. Βλ. τήν βιβλιοκρισία τοῦ Charles Taylor γιά τήν διδακτορική διατριβή τοῦ Κονδύλη στό περιοδικό *The Journal of Modern History*, 55 (1983), σ. 100-102.

19. Γιά βιβλιογραφία πού ἀφορᾶ στόν Παναγιώτη Κονδύλη (πρωτογενῆ καί δευτερογενῆ), καθὼς καί γιά ἀναφορές σ' αὐτήν, βλ. τήν ἐξῆς ἠλεκτρονική διεύθυνση: www.lsr-projekt.de/Kondybib.html

20. Kondylis, P., *Die Entstehung der Dialektik - Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 2002*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1979.

21. Ἀποστολοπούλου, Γ., «Ὁ Κονδύλης καί τό ζήτημα τῆς κοσμοεικόνας», ὅ.π.π. (ὕποσ. No 8), σ. 121-122.

22. Schnädelbach, H., *Hegel zur Einführung*, Junius Verlag, Hamburg, 2001.

23. Horstmann, R. - P. und Emundts, D., *G.W.H. Hegel - Eine Einführung*, Reclam, Stuttgart, 2002.

24. Ἀξίζει νά παρακολουθήσει κανεὶς τήν ἀντιπαράθεση μεταξύ Κονδύλη καί Ριχάρδου Σωμερίτη πού προκάλεσε ἡ προδημοσίευση στό *Βῆμα* τῆς 9ης Νοεμβρίου 1997 ἐκτενούς ἀποσπάσματος τοῦ ἐπιμέρους τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Κονδύλη *Θεωρία τοῦ Πολέμου*. Ὁ Σωμερίτης, σέ κείμενό του στήν ἴδια ἐφημερίδα, στίς 23 Νοεμβρίου 1997, μᾶς πληροφόρησε ὅτι ἀποκτήσαμε τόν «στρατηγὸ Κονδύλη τόν νεώτερο», ὁ Κονδύλης τοῦ ἀπάντησε στό φύλλο τοῦ *Βῆματος* τῆς 30ῆς Νοεμβρίου 1997, ἐνῶ ὁ Σωμερίτης ἐπανῆλθε μιά ἐβδομάδα ἀργότερα γιά νά εἰρωνευθεῖ τό ἐνδιαφέρον τοῦ Κονδύλη γιά τήν Ἑλλάδα· γράφει ἐπί λέξει γιά τόν Κονδύλη: «Τά θάζει ὅμως συνολικά, βρίζοντας τήν, μέ τήν “ραγδαία ἐξευρωπαϊζόμενη καί πάντα βλαχοφέρουσα Ἑλλάδα”, γιά τό μέλλον τῆς ὁποίας τόσο ὑποφέρει στήν Γερμανία». Ἀλήθεια, δέν ἐγνώριζε ὁ Σωμερίτης τί προσέφερε ὁ Κονδύλης στά ἐλληνικά γράμματα ὡς μεταφραστής καί ἐπιμελητής κορυφαίων ἔργων τῆς εὐρωπαϊκῆς γραμματείας; Ἀπαιτεῖται ἐπιπρόσθετη ἀπόδειξη τῆς ἀγάπης του γιά τήν πατρίδα του καί τούς συμπατριῶτες του; Ὁ Κονδύλης —κακῶς, κατά τήν γνώμη τοῦ γράφοντος— συνέχισε τήν ἀντιπαράθεση στό φύλλο τοῦ *Βῆματος* τῆς 14ης Δεκεμβρίου 1997, ἡ ὁποία καί «ἐκλείσει» μέ κείμενο τοῦ Σωμερίτη, στίς 21 Δεκεμβρίου 1997· στό ἐν λόγω κείμενό του, ὁ γνωστός δημοσιογράφος καταλήγει: «Συμπέρασμα: κατάλαβα γιατί βρίσκεται ἐκτός Πανεπιστημίου. Ἔτσι, τελεία καί παύλα...». Οὐδέν σχόλιον!

Στό μεταγενέστερο ἄρθρο του «Ἡ ἀτομία τῆς κριτικῆς» (*Τό Βῆμα - Νέες Ἐποχές*, 20 Δεκεμβρίου 1998, σ. 64-65), ὁ Σωμερίτης γράφει:

«Διάβασα ἔτσι μέ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀξιόλογες πρόσφατες καί πολυπλευρές ἀναλύσεις γιά ἕναν πρόωρα γαμένο καί σημαντικὸ διανοούμενο, τόν Π. Κονδύλη. Ὅπου δέν ἀνακάλυφα ὅμως καμμία ἢ σχεδὸν καμμία ἀναφορά σέ

ἕναν ἀποσυναῖγο, ἀλλὰ ἀπὸ τούς κυριώτερους ἐμπνευστές του, τόν καταδικασμένο σάν χιτλερικό, τό 1945, Κάρλ Σμίτ, μήτε καί σέ πρόσφατες καθαρὰ πολιτικῆς ἐπιλογῆς του (τό γνωστό «Ἐπίμετρο»), πού τροφοδότησαν μερικῆς ἀπὸ τίς πιὸ ἐπικίνδυνες —κατὰ τήν ἀποψή μου— νεοελληνικῆς νεοεθνικιστικῆς τάσεις. Προφανῶς, μερικοὶ σύγχρονοί μας ἀδυνατοῦν νά ζήσουν χωρὶς μύθους».

Δύο μόνον παρατηρήσεις: α) Πῶς εἶναι δυνατόν νά μὴν ἐντόπισε ὁ Σωμερίτης ἀναφορές στόν Carl Schmitt, ὅταν αὐτὲς ἀφθονοῦν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τήν ἀρθρογραφία τῆν σχετικῆ μέ τήν παρουσίαση καί ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Κονδύλη, ἡ ὁποία παρατίθεται καί στό παρόν κείμενο (βλέπε ὑποσ. No 8); β) Ὅρθῶς διαγιγνώσκει πῶς μερικοὶ σύγχρονοί μας ἀδυνατοῦν νά ζήσουν χωρὶς μύθους.

25. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Ἀνδρέας Παναζόπουλος, ἐκτός ἀπὸ τό ἀναφερόμενο εἰδικὰ στό ἐπίμετρο τῆς *Θεωρίας τοῦ Πολέμου* κείμενό του «Ὁ πόλεμος κατὰπτε τήν εἰρήνη...» (Ἀυγή, 11 Δεκεμβρίου 1997, σ. 12), στήν ἀρθρογραφία του στήν *Ἐλευθεροτυπία* σπάνια λησμονεῖ νά καταδικάσει τόν «πολεμοκάπηλο» Κονδύλη καί τίς «ἐπικίνδυνες» ιδέες του. Σέ πρόσφατο, ὅμως, ἄρθρο του, πού φέρει τόν τίτλο, «Μᾶς πῆραν τήν δημοκρατία» (*Ἐλευθεροτυπία*, 2 Ἀπριλίου 2003, σ. 10) φθάνει μέχρι τοῦ σημείου νά θεωρεῖ τόν Μπούς ὡς τόν καλύτερο μαθητὴ τοῦ Κονδύλη! Γράφει χαρακτηριστικά:

«...Διότι, ἂν τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι, δέν εἶναι μόνον ὁ χωρὶς προϋποθέσεις πασιφισμός, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά ἀκυρώνει τήν πολιτικῆ, ὑποθάλλοντας τό κακό· ἀλλοῖστα μπορεῖ καί ὁ πόλεμος, ὁ συγκεκριμένος πόλεμος, νά συνιστᾶ καί αὐτὸς μίαν ἄλλη ἀφετηρία τοῦ ἴδιου κακοῦ, ὀδηγώντας στήν милитарιστικοποίηση τῆς πολιτικῆς, στήν πολιτικῆ ὡς “καθαρή ἀπόφαση” (ὁ Μπούς ὡς ὁ καλύτερος μαθητῆς τοῦ Σμίτ καί τοῦ Κονδύλη...), πού σκορπώντας φόβο καί πανικό, ἀνασυστήνει τό διαβόητο “ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα”».

Ἐάν λάβουμε τὰ γραπτά του τοῖς μετρητοῖς —στήν ὀνομαστικῆ τους ἀξία, κατὰ τήν προσφιλή ἔκφραση τοῦ Κονδύλη— ἀνακύπτουν δύο ἐρωτήματα καί ἀπαιτοῦνται δύο ἐπισημάνσεις:

α) Γιατί ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου συγγέει τήν «περιγραφικὴ θεωρία τῆς ἀπόφασης» τοῦ Κονδύλη μέ τήν «στρατευμένη θεωρία τῆς ἀπόφασης» τοῦ Schmitt, ταυτίζοντάς τες καί θεωρῶντας τες «ίκανές» νά ἐξηγήσουν τήν συμπεριφορά τοῦ Μπούς, ὁ ὁποῖος κάλεσε τούς συμμάχους του νά συστρατευθοῦν μαζί του στόν «ἄξονα τοῦ καλοῦ», πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίσει τό «κακό» Ἰράκ;

Πρόκειται γιά τρία διαφορετικὰ πράγματα.

Πρῶτον, ὁ Κονδύλης ἔχει ἐπανειλημμένα διευκρινίσει τό πόσο οὐσιωδῶς διαφέρει τό δικό του θεωρητικὸ ἐγγεῖρημα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Schmitt. Γράφει γιά τὴν ἔννοια τῆς «ἀπόφασης» στήν δική του θεωρία: «Ἄν δοῦμε ἔτσι τὰ πράγματα, τότε διαπιστώνουμε ὅτι κάθε ὑποκείμενο ἀποφασίζει, ἐφ' ὅσον κανένα ὑποκείμενο δέν μπορεῖ νά προσανατολισθεῖ μέσα στόν κόσμον χωρὶς κοσμοθεωρητικὴ τοποθέτηση καί χωρὶς ταυτότητα. Ἡ ἀπόφαση γίνεται ἔτσι ἀντικληπτῆ ὡς περιγραφικὴ ἔννοια, δηλαδή διαπιστώνεται ἀπλῶς ὅτι κάθε ὑποκείμενο ἀποφασίζει ἀναπόδραστα ἔτσι κι ἄλλοιῶς, καί ὅχι ὡς ἔννοια κανονιστικῆ-στρατευμένη, ἥτοι δέν ὑποδεικνύεται στό ὑποκείμενο μιά “ὀρθή” ἀπόφαση ὡς “ὀρθή” ἐπιλογή μεταξύ ἐναλλακτικῶν λύσεων. Τό λάθος τῆς στρατευμένης θεωρίας τῆς ἀπόφασης, τήν ὁποία πρεσβεύει ὁ Schmitt μαζί μέ ὑπαρξιστῆς θεολόγους καί φι-

λοσόφους, είναι ότι, ταυτίζοντας τήν απόφαση με τήν “γνήσια” απόφαση, χωρίζει τά κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα σε όσα λαμβάνουν αποφάσεις και σε όσα αρνούνται να λάβουν» (Κονδύλης, Π., *Τό Άόρατο Χρονολόγιο τής Σκέψης*, εκδόσεις Νεφέλη, Άθήνα, σ. 108-109).

Μέ βάση, λοιπόν, τήν κονδυλική κατάταξη, τό κάλεσμα του Μπούς στους συμμάχους του να αποφασίσουν, στήν «λογική» του «καλού» και του «κακού», μέ ποιόν θά πάνε και ποιόν θά αφήσουν, δέν τόν κατατάσσει στή «στρατευμένη» (alias: «έπιταγματική») θεωρία τής απόφασης. Επίσης, ό Μπούς δέν κάλεσε τούς συμμάχους του να αποφασίσουν μέ τό ειδικό νόημα πού δίνει ό Κονδύλης στήν έννοια τής απόφασης. Τούς κάλεσε να πράξουν στήν βάση αντικειμενικών ήθικοπολιτικών — ένδεχομένως και ήθικοθρησκευτικών — αρχών, και άρα στήν βάση κανονιστικών κριτηρίων. Μέ κονδυλικούς όρους, ό Μπούς θά έπρεπε να καταταχθεί στους «οπαδούς τής κανονιστικής θεωρίας» κι όχι στους «οπαδούς τής στρατευμένης θεωρίας τής απόφασης» (όπου φαίνεται ότι τόν κατατάσσει ό Πανταζόπουλος, όταν όμιλει για «πολιτική ως “καθαρή απόφαση”»).

Όπως προκύπτει και από τό άνωτέρω παρατεθέν απόσπασμα κειμένου του, ό Κονδύλης κατατάσσει στους «οπαδούς τής στρατευμένης θεωρίας τής απόφασης» τούς υπαρκτιστές: αυτοί είναι πού, θεωρώντας κάθε αντικειμενική κρίση περί καλού και κακού ως άσπρήκρη, καλούν στήν απόφαση, προκειμένου να μήν απαλλαγεί τό άτομο από τήν εϋθύνη τής πράξης του. Η πράξη στήν βάση αντικειμενικών κριτηρίων («πού ριζώνουν στό Όν», θά έλεγε ό Κονδύλης), απαλλάσσει τό άτομο από τήν προσωπική του εϋθύνη και απόφαση, έφ’ όσον αυτό πράττει — αυταπατόμενο, σύμφωνα π.χ. μέ τόν Sartre — ακολουθώντας κάτι τό «αντικειμενικά δεδομένο», όπως π.χ. τό θέλημα του Θεού, ιστορικές νομοτέλειες, τόν Όρθό Λόγο, τήν Φύση κ.ο.κ., πράγμα πού, κατά τή «στρατευμένη θεωρία τής απόφασης» (και τόν Sartre), σημαίνει έκλογικέυση και άπατηλή απόσπωση μιās αναπόφευκτης εϋθύνης. Ό Μπούς δέν γνωρίζει τόν Sartre και δέν θά έλεγε ποτέ ότι «άποφασίζει» μέ αυτήν τήν έννοια, παρά — ακριβώς — ότι υποτάσσεται στό θέλημα του Θεού και πώς ύπηρετεί τό καλό.

β) Μήπως ό Μπούς δέν είναι «μαθητής» του Κονδύλη, αλλά συμβαίνει κάτι άλλο, ήτοι ό Κονδύλης ύπηρεξε όξυδερκής μελετητής και αναλυτής τής συμπεριφοράς στήν διεθνή πολιτική σκηνή τής μιās και μόνης υπερδύναμης μετά τό τέλος του ψυχρού πολέμου, μέ αποτέλεσμα να δημιουργείται στον Πανταζόπουλο ή ψευδαίσθηση ότι ό Μπούς είναι «μαθητής» του Κονδύλη; Μήπως, δηλαδή, αυτό πού στήν πραγματικότητα συμβαίνει είναι ότι ό Μπούς συμπεριφέρεται σύμφωνα μέ τόν τρόπο πού ό Κονδύλης προέβλεψε ότι θά μπορούσε — υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις — να συμπεριφερθεί ένας ήγέτης των σημερινών Η.Π.Α.; Μήπως, τέλος, λησμονούμε ότι ό Κονδύλης χαρακτηρίζει τόν σημερινό κόσμο μονοπολικό και μέ κάθετη ιεραρχική δομή, όταν πολλοί ειδικοί των διεθνών σχέσεων επέμεναν στήν ψευδαίσθησή τους περί πολυπολικού κόσμου;

γ) Ό Κονδύλης δέν ήθικολογεί, περιγράφει άπλώς τήν χρήση τής ισχύος από τόν έκάστοτε άπόλυτο κυρίαρχο. Για όσους σαν τόν Πανταζόπουλο δέν αντίλαμβάνονται πώς είναι δυνατόν οι ΗΠΑ να περιφρονούν τήν διεθνή έννομη τάξη, τόν ΟΗΕ και ό,τι συνήθως γίνεται αντιληπτό ως

ήθική και δικαιοσύνη στήν διεθνή πολιτική, άξίζει να παρατεθεί τό ακόλουθο απόσπασμα από αναφορά του Κονδύλη στον Θουκυδίδη:

«Όταν καθιερωμένοι θεσμοί και παμπάλαια έθιμα παραμερίζονται στο άψε-σβήσε, όταν τά ιερά δεσμά τής θρησκείας και τής ήθικής καταρρακώνονται αιφνίδια, όταν ακόμα και οι λέξεις αλλάζουν τήν σημασία τους — τότε γίνεται ήλιου φαινότορον ότι όλα αυτά είναι τεχνητές κατασκευές και θεσμίσεις, όχι γεννήματα τής Φύσης. Πίσω από τό σκιαμένο προσωπείο των θεσμίσεων προβάλλει τώρα τό άληθινό πρόσωπο τής Φύσης: είναι τό πρόσωπο των Άθηναίων όταν ζητούν από τούς Μηλίους να ύποταγούν. Δέν τό ζητούν μέ τήν συνείδησή τους βεβαρυμένη, δέν πιστεύουν ότι έτσι παραβιάζουν τή θεία τάξη, γιατί ή θεία ή φυσική τάξη, ό έσώτερος νόμος του Όντος, είναι ακριβώς ό νόμος του ισχυρότερου» (Κονδύλης, Π., *Η Ηδονή, ή Τσυχός, ή Ούτοπία*, εκδόσεις Στιγμή, Άθήνα 1992, σ. 58).

Όμοίως, ό Μπούς δέν είχε άπολύτως καμμία ήθική άναστολή ή τύψη συνειδήσεως, όταν ισοπέδωνε τό Ίράκ, αλλά ή διαφορά του από τούς Άθηναίους έγκειται στους λόγους πού επικαλείται για να «δικαιολογήσει» τήν πράξη του.

Οί Άθηναίοι — οι φανταστικοί Άθηναίοι του Θουκυδίδη και όχι οι ιστορικοί εκείνοι μέ τούς όποιους συζητήσαν οι Μήλιοι — είναι ακριβώς πού έξηγούν τίς πράξεις τους, περιγράφοντας τούς έαυτούς τους να πράττουν (δηλώνοντας άνοιχτά ότι επιδιώκουν τήν αύξηση τής ιμπεριαλιστικής ισχύος τους και τήν αυτοσυντήρησή τους ως υπερδύναμης, λειτουργώντας κατά τόν έσώτερο νόμο του Όντος), και δέν δίνουν λόγο στήν βάση άρχων (επικαλούμενοι κάποια «κανονιστική θεωρηση») ή στήν βάση προσωπικών «αϋθεντικών» αποφάσεων («στρατευμένη θεωρία τής απόφασης»). Ό Μπούς πράττει σαν τούς Άθηναίους — όπως σύμφωνα μέ τόν Κονδύλη πράττουν έτσι κι άλλως όλοι — αλλά ό λόγος για τόν όποιο δέν είχε καμμία ήθική άναστολή ή τύψη συνειδήσεως δέν είναι ότι, όπως οι Άθηναίοι, είναι πεπεισμένος για τό ποιός είναι ό έσώτερος νόμος του Όντος — ό νόμος του ισχυρότερου —, παρά γιατί πιστεύει ότι έκανε κάτι καλό, δηλαδή κάτι πού όφείλει να κάνει.

δ) Τέλος, πρέπει να έπισημανθεί ότι οι «αντιδράσεις» πολλών Έλλήνων διανοουμένων μπορούν να έξηγηθούν επί τή βάση τής άπλής λειτουργίας έρεθίσματος-άπόκρισης. Για να γίνουμε πιο σαφείς, όταν οι «προοδευτικοί» διανοούμενοι τής Ελλάδας έντοπίσουν μέσω των άκρως έκλεπτυσμένων αισθητήριων όργάνων τους κάποια αύρα πού να τούς θυμίζει τό «κακό», ξεσηκώνονται να τό άντιμετωπίσουν. Οι διαπρύσιοι ύπερασπιστές του καλού προσαρμόζονται στο έχθρικό περιβάλλον βάσει ενός ιδιότυπου μηχανισμού πού έχουν έπινοήσει: τής *reductio ad hitlerum*. Ό έπιτυχής όρος άνήκει στον Leo Strauss. Όταν ή «πρόοδος» θέλει να δείξει τήν λογική ανεπαρκεια ενός συλλογισμού, καταδεικνύει ότι από πίσω κρύβεται «κάτι πολύ κακό». Κοντολογίς, ανακαλύπτοντας μιá έννοιολογική συμφωνία μεταξύ Κονδύλη και Schmitt, άποδεικνύουν ότι ό Κονδύλης είναι «κακός», άρα οι ισχυρισμοί του ψευδείς. Ότι ό ίδιος ό Κονδύλης έχει έξηγήσει έπανελημμένα πώς όχι μόνο δέν ταυτίζεται αλλά διαφωνεί μέ τόν Γερμανό θεωρητικό είναι άσφαλώς άδιάφορο για τήν «πρόοδο».

26. Μία από τίς λίγες σοβαρές κριτικές διατυπώθηκε από τόν δημοσιογράφο Τάσο Παππά. Γράφει:

«Ο Κονδύλης, κάνοντας μία υπόθεση εργασίας, αναφέρει ότι, αν η Ελλάδα είχε τά μέσα να καταφέρει το πρώτο αποφασιστικό πλήγμα στην Τουρκία, “θα όφειλε να τό κάνει, μόνο αν είχε πειστικούς λόγους να πιστεύει ότι επίκειται ένα μαζικό πρώτο πλήγμα του έχθρου”. Έδω ακριβώς έντοπιζεται τό πρόβλημα. Ποιοί είναι αυτοί οι πειστικοί λόγοι πού θά κάνουν τήν χώρα να προβεί στην πρώτη κίνηση; Καί ποιός θά τό κρίνει αυτό; Άς υποθέσουμε ότι ισχυρή ένδειξη είναι ή συγκέντρωση στρατιωτικών δυνάμεων, άσυνήθιστα μαζικών σέ επιθετική διάταξη και σέ νευραλγικούς χώρους τής γείτονος. Αυτό άρκει; Μπορεί κανείς να βεβαιώσει ότι αυτή δέν θά είναι παρά μία κίνηση έντυπωσιασμού-έκφοβισμού, ένταγμένη σέ μία εύρύτερη διπλωματική στρατηγική; Είναι δεδομένο ότι θά ακολουθήσει πολεμική κλιμάκωση; Κι αν οι έπιφορτισμένοι μέ τό καθήκον να έρμηνεύσουν τίς προθέσεις τής Τουρκίας κάνουν λάθος και προχωρήσουν στό “πρώτο πλήγμα” πού θά όδηγήσει στη γενικευμένη έμπλοκή (είναι άνόητο να περιμένουμε ότι δέν θά άπαντήσει ή Τουρκία), τότε τί γίνεται; Ποιά θά είναι τά έπιχειρήματα τής ελληνικής πλευράς στίς διαπραγματεύσεις πού θά ακολουθήσουν, ή, για να ακριβολογούμε, πού θά επιβληθούν από τόν διαιτητή τής περιοχής (ΗΠΑ); Δέν θά βρεθεί ή χώρα μέ τήν πλάτη στό “καναβάτσο”, ακόμη κι αν έχει κερδίσει (πράγμα έξαιρετικά άμφίβολο) κάποιους πόντους στό στρατιωτικό πεδίο; Έκτός αν πιστεύει ότι τό πρώτο πλήγμα τής Ελλάδας θά είναι τόσο δραστικό, πού θά υποχρεώσει τήν Τουρκία να μήν σηκώσει κεφάλι για πολλά χρόνια (έπικίνδυνη άυταπάτη)» (Παππας, Γ., *Ελλάδα-Τουρκία: μία προαιώνια διαμάχη*, Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα, 1998, ύποσ. 9, σ. 93).

Έπί τών προηγούμενων μπορούν να παρατηρηθούν τά εξής:

Πρώτον, είναι αυτονόητο ότι ή πολιτική ήγεςία τής χώρας, δηλαδή ή κυβέρνηση τής, είναι αυτή πού θά λάβει οποιαδήποτε σχετική άποψη. Σ’ ένα κοινοβουλευτικό σύστημα, όπως τό δικό μας, οι ένοπλες δυνάμεις υπακούουν στην κυβέρνηση του τόπου, ενώ ή αντιπολίτευση, τά μέσα μαζικής ένήμερωσης και οι κινήσεις πολιτών όφείλουν να έλέγχουν, αλλά και να «συμβουλεύουν» τήν κυβέρνηση κατά τήν άσκηση τών καθηκόντων τής. Έπομένως, μία τέτοια άποψη δέν μπορεί να ληφθεί άβασάνιστα και έν θερμώ, ούτε όμως και να κοινοποιηθεί «εγκαίρως» στόν έχθρο!

Δεύτερον, ασφαλώς και δέν συνιστά αυτή καθ’ έαυτή ή συγκέντρωση μεγάλου αριθμού στρατιωτικών δυνάμεων σέ νευραλγικούς χώρους τής γείτονος άσφαλή ένδειξη για επικείμενη επίθεση. Αυτό συνέβαινε σέ αρκετά παρωχημένες εποχές, όταν ή διπλωματία δέν είχε στην διάθεσή τής ούτε τά μέσα, ούτε τόν χρόνο, για να μεσολαβήσει έστως και τήν τελευταία στιγμή ανάμεσα στό άντιμαχόμενα μέρη και να άποσοθήσει τήν σύγκρουση. Άλλίμονο, εάν στην εποχή μας τέτοιες ένδείξεις όδηγοΰσαν αναπόφευκτα σέ πολεμικές συγκρούσεις! Έπομένως, ή άποψη για «πρώτο πλήγμα» θά μπορούσε να ληφθεί όταν όχι μόνον θά είχε έξαντληθεί κάθε δυνατότητα άποτροπής του πολέμου, αλλά επιπλέον θά ήταν βέβαιο, βάσει όσο τό δυνατόν ασφαλών πληροφοριών και εκτιμήσεων, ότι ή άλλη πλευρά θά μάς προλάβαινε, έπιχειρώντας έναντίον μας αντίστοιχο καιριο πλήγμα και όχι μικρής έκτασης προσβολή τής έδαφικής μας άκεραιότητας (ή περίπτωση, άλλωστε, τής κρίσης τών Ίμιον μάς προσφέρει χρήσιμα διδάγματα

των κινδύνων πού έγκυμονεί ή άπότομη και υπέρμετρη, αντί τής σύμμετρης και σταδιακής, κλιμάκωση τής έντασης). Σ’ αυτήν τήν περίπτωση τό «πρώτο πλήγμα» συνιστά προϋπόθεση επιβίωσης.

Συμπερασματικά, ή άποψη για «πρώτο πλήγμα» πρέπει να άποτελεί τήν έσχατη επιλογή τής Ελλάδας, πλην όμως δέν πρέπει να μάς διαφεύγει ότι ή κυβέρνηση τής χώρας άποφασίζει, σύμφωνα μέ τό Σύνταγμα μας, όχι μόνον για τήν ειρήνη, αλλά και για τόν πόλεμο. Έπομένως, τά έπιτελεία τών ενόπλων δυνάμεων, στό πλαίσιο τής συνταγματικής τους υποχρέωσης να έξασφαλίζουν τήν άμυνα και μέσω αυτής τήν άκεραιότητα τής χώρας, όφείλουν να μελετούν και να έπεξεργάζονται κάθε πρόσφορο προς τόuto έπιχειρησιακό σχέδιο, συμπεριλαμβανομένου του «πρώτου πλήγματος». Οι στρατιωτικοί έχουν τήν υποχρέωση και τήν ευθύνη να θέτουν πάντοτε στην διάθεση τών δημοκρατικώς εκλεγμένων πολιτικών προϊσταμένων τους όλα τά ένλλακτικά σενάρια αντίδράσεων τής χώρας μας σέ ένδεχόμενη στρατιωτική κρίση ή έμπλοκή μέ οποιοδήποτε άλλο κράτος. Οι πολιτικοί είναι αυτοί πού τελικώς άποφασίζουν.

Τρίτον, τό «πρώτο πλήγμα» στηρίζεται, όπως ήδη επιστημάνθηκε στό κυρίως κείμενο, στην ανάπτυξη τής σύγχρονης ήλεκτρονικής τεχνολογίας, ή όποια επιτρέπει τήν κάλυψη του μεγαλύτερου δυνατού γεωγραφικού χώρου κατά τήν διάρκεια μιας και μόνης στρατιωτικής έπιχείρησης και άποσκοπεί στην άκύρωση τής δυνατότητας του άλλου μέρους να ανταποδώσει ένα άνάλογης έντάσεως και έμβέλειας πλήγμα. Άλλως, δέν έχει νόημα: είναι άτελέσφορο και έξαιρετικά επικίνδυνο για τήν έκθεση του πολέμου.

Έκείνο όμως τό έρώτημα τό όποιο δέν θέτει ό Παππας και είναι κρίσιμο είναι πώς μία χώρα σαν τήν Ελλάδα, πού τελεί σέ σχεδόν πλήρη — και μάλλον αναπόφευκτη πλέον — έξάρτηση από τίς ΗΠΑ όσον άφορά στόν στρατιωτικό τεχνολογικό της έξοπλισμό, θά μπορέσει ποτέ να βρεθεί σέ θέση, από πλευράς στρατιωτικής έτοιμότητας, να επιφέρει ένα τέτοιο πλήγμα στην Τουρκία — εάν ό μή γένοιτο χρειασθεί —, δοθέντος του ένδιαφέροντος τών ΗΠΑ για τήν γείτονα χώρα και τόν ρόλο τής στίς γεωστρατηγικά κρίσιμες για τά άμερικανικά συμφέροντα περιοχές τής Μέσης Άνατολής, του Καυκάσου και τής Κεντρικής Άσίας. Μέ δεδομένο τόν σημερινό συσχετισμό δυνάμεων και τήν κατάσταση «άνασφάλειας» στίς περιοχές αυτές, οι ΗΠΑ δέν θά παραχωρήσουν στην Ελλάδα, ούτε θά τής επιτρέψουν να άποκτήσει από άλλη πηγή, τήν τεχνολογία πού θά τής έδινε τήν έπιχειρησιακή δυνατότητα ενός «πρώτου πλήγματος» κατά τής Τουρκίας. Νομίζω ότι σ’ αυτό τό κατ’ έξοχήν σημαντικό έρώτημα δέν άπαντά ούτε ό Κονδύλης.

Τέταρον, τό έπιχείρημα ότι εάν ή Ελλάδα έπιχειρήσει τό «πρώτο πλήγμα» θά βρεθεί σέ δυσμενή διαπραγματευτική θέση κατά τήν μεταπολεμική περίοδο δέν εϋσταθει, διότι ή προσφυγή μας στόν πόλεμο προϋποθέτει, όπως προαναφέρθηκε, τήν έξάντληση όλων τών μέσων και ένλλακτικών λύσεων πού προβλέπει ή διεθνής έννομη τάξη — άπέναντι στην όποια ως εκ τούτου δέν θά είμαστε εκθετοι —, κυρίως, όμως, διότι, τι χάνεται στόν πόλεμο δύσκολα έπανακτάται μέ τήν διπλωματία μέ άλλα λόγια, εάν πρόκειται να συντριβόμε στρατιωτικά από ένδεχόμενο «πρώτο πλήγμα» τής Τουρκίας, τότε είναι καλύτερα να νικήσουμε στόν πόλεμο και να άντιμετωπίσουμε από τήν

θέση του νικητή τις πιθανές μεταγενέστερες διαπραγματεύσεις, μέ μεσολάβηση τρίτων, όπως των ΗΠΑ, του ΟΗΕ ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Πέμπτον και τελευταίο, όλα τα άνωτέρω επισημάνθηκαν ως εφιαλτικά σενάρια, που πρέπει, με την βοήθεια των κυβερνήσεων των δύο χωρών, των αληθινών και όχι κατ' όνομα μη κυβερνητικών οργανώσεων, των επιχειρηματιών, των διανοομένων, κυρίως όμως μέσω της ασκήσεως πιέσεων από τους δύο λαούς προς τις ηγεσίες τους (πράγμα που δεν μπορεί να συμβεί εξίσου στην κοινοβουλευτική δημοκρατία της Ελλάδας και στις ακόμη — και για πόσο άραγε; — υπό στρατιωτική κηδεμονία εκλεγμένες κυβερνήσεις της Τουρκίας), να καταλήξουν να έχουν σχεδόν μηδενικές πιθανότητες πραγμάτωσης. Η ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση και οι εξελίξεις που σηματοδοτεί για τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, καθώς και η ένταξιακή πορεία της Τουρκίας προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, συμβάλλουν σ' αυτή την κατεύθυνση.

Ός εκ τούτου, η περίπτωση της κυβέρνησης Έρντογάν πρέπει να αντιμετωπισθεί «ανοικτόμυαλα» από την ελληνική διπλωματία. Ο δρόμος, ωστόσο, είναι ακόμη μακρύς ως την συμφιλίωση των δύο λαών. Αυτό σημαίνει πως η ελληνική πλευρά δεν πρέπει μόνον να εγκαταλείψει την προσπάθεια προσέγγισης της άλλης πλευράς και συνεννόησης μαζί της (αντιθέτως, επιβάλλεται να την συνεχίσει), πλην όμως απαιτείται να έχει, ανά πάσα στιγμή, όσο τό δυνατόν πιό σαφή εικόνα της τουρκικής κοινωνικής και πολιτικοστρατιωτικής πραγματικότητας, αντί της εικονικής «πού εδώ και χρόνια καλλιεργείται στην γείτονα χώρα» και «φαίνεται να γίνεται αποδεκτή και από την ελληνική εξωτερική πολιτική», όπως επισημαίνει ο Θάνος Βερέμης στο διαφωνιστικό άρθρο του «Εικονική πραγματικότητα» (*Καθημερινή*, 31 Αυγούστου 2003, σ. 9).

Μιά άλλη, επίσης ενδιαφέρουσα, κριτική στο «επιχείρημα περί πρώτου πλήγματος» του Κονδύλη ασκήθηκε από τους διεθνολόγους Θεόδωρο Κουλουμπή και Κώστα Ύφαντη στην μελέτη τους, «Μεταβάλλοντας τό Δίλημμα Ασφαλείας στο Αιγαίο - Ελληνικές Στρατηγικές Έπιλογές και Δομικοί Περιορισμοί: Μία Ρεαλιστική Προσέγγιση», *The Review of International Affairs*, τόμος 2, Νο 2, Φθινόπωρο 2002, που αναδημοσιεύεται στο Τσάκωνας, Π. (έπιμ.), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική* (τόμος Β', Έκδόσεις Ί. Σιδέρης, Αθήνα, 2003, ύποσ. 15, σ. 109-110):

«Γενικά, ο μοναδικός αναλυτικός πυρήνας του δίλημματος ασφαλείας βρίσκεται στις καταστάσεις όπου ένα ή περισσότερα από τα διαφωνούντα μέρη έχουν κίνητρο να καταφύγουν σε προκλητική χρήση βίας. Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει αυτά τα ειδικά κίνητρα. Κίνητρα για προληπτική χρήση βίας προκύπτουν, όταν επιθετικές στρατιωτικές τεχνολογίες και στρατηγικές έπιλογές κυριαρχούν έναντι των πιό άμυντικών διατάξεων, προσφέροντας έτσι στις επιθετικές όψεις ένα στρατηγικό πλεονέκτημα. Η έπιθεση πιθανόν να επικρατήσει όταν ύφίστανται σημαντικά στρατιωτικά κέρδη από τον αϊφνιδιασμό και την κινητοποίηση (βλ. Jervis, R, “Cooperation under the Security Dilemma”, *World Politics*, τόμος 30, Νο 2, Ιανουάριος 1978, σ. 169-189). Σε καταστάσεις κρίσεων, όπου τό προληπτικό χτύπημα φαίνεται να προσφέρει αποφασιστικό πλεονέκτημα, ένας κύκλος βίας δύναται να κυριαύει ακόμα και προηγούμενα θεωρούμενους ειρηνικούς δρώντες ή δρώντες που έπιθυμούν την διατήρηση του sta-

tus quo, ακόμα και όταν δεν αναζητούν τίποτε άλλο πέρα από την ασφάλειά τους. Οί δρώντες αυτόι μπορεί να όδηγηθούν να μετατραπούν σε έπιτιθέμενους, άποσταθεροποιώντας περιφερειακές και διεθνείς διευθετήσεις ασφαλείας. Σχετικά μέ αυτό τό θέμα βλεπε την όξυδερκή κριτική του Παναγιώτη Τσάκωνα στο βιβλίο του Παναγιώτη Κονδύλη (*Θεωρία του Πολέμου*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1997). Ο Κονδύλης είχε ούσιαστικά προτείνει μία στρατηγική μαζικού πρώτου πλήγματος, τό όποιο στηρίζεται στη λανθασμένη ύπόθεση ότι “ένας Έλληνοτουρκικός πόλεμος θά είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της Ελλάδας, ενώ ή ειρήνη άργά ή γρήγορα θά μετέτραπε την Ελλάδα σε δορυφόρο της Τουρκίας”. Βλεπε Panayotis Tsakonas, “The Security Dilemma in Greek - Turkish Relations: Theory and Practice”, *Études Helleniques / Hellenic Studies*, τόμος 9, Νο 2, Φθινόπωρο 2001, σ. 25)».

Έπί των προαναφερθέντων άξιζει να σημειωθούν τά έξής:

Πρώτον, ή πλέον κρίσιμη διάκριση στον πόλεμο είναι αυτή μεταξύ έπιτιθέμενου και άμυνόμενου και όχι εκείνη μεταξύ άμυντικών και έπιθετικών όπλων και αντίστοιχων στρατιωτικών τεχνολογιών. Και τούτο, καθ' όσον όχι μόνον ή διάκριση μεταξύ άμυντικών και έπιθετικών όπλων δεν είναι πάντοτε απολύτως σαφής (οί S 300 είναι κατά την άποψη της κυπριακής κυβέρνησης άμυντικό-άποτρεπτικό όπλο, διότι ή έγκατάστασή τους στο νησί θά «άπεθάρρυνε» τουρκική επέμβαση σ' αυτό, αφού τό βεληκεές τους φθάνει ως την Τουρκία, ενώ για τον ίδιο ακριβώς λόγο θεωρήθηκαν από τους Τούρκους όπλο έπιθετικό), αλλά έπιπλέον οί στρατοί άνέκαθεν διέθεταν και έπιθετικά όπλα. Τά όπλα, λοιπόν, διακρίνονται σε έπιθετικά και άμυντικά τόσο ως προς την «τεχνική» τους φύση (τίς κατασκευαστικές τους προδιαγραφές), όσο και ως προς την ανά περίπτωση στρατιωτική τους χρήση, για άμυνα ή έπιθεση. Τά βομβαρδιστικά άεροπλάνα, έπί παραδείγματι, δεν προορίζονται να βομβαρδίζουν έθνικό ή φίλιον έδαφος. Είναι έπιθετικά όπλα, πλην όμως χρησιμεύουν για την άμυνα της χώρας, εάν, καθ' ύπόθεση, βομβαρδίσουν έχθρικά στρατεύματα τά όποια έχουν προσβάλει την έδαφική άκεραιότητά τους.

Τό έπιχείρημα έπομένως περί προτίμησης άμυντικών στρατιωτικών διατάξεων έναντι των έπιθετικών, για να μην παρασυρθούμε εύκολα σε πόλεμο, ένδεχομένως όχι μόνον προσκρούει στην δυσκολία διάκρισης της «φύσης» κάποιων όπλικών συστημάτων, αλλά και «άποδυναμώνει» την στρατιωτική ικανότητα της χώρας σ' έναν άλλο κρίσιμο τομέα: ή Ελλάδα άνήκει στην Δυτική Συμμαχία και ένδέχεται στο μέλλον να κληθεί να συμμετάσχει σε έπιχειρήσεις της, συνεισφέροντας στις «έπιθετικές» στρατιωτικές της δυνατότητες» (υπό την προϋπόθεση, φυσικά, ότι οί έν λόγω έπιχειρήσεις θά τελούν υπό την αιγίδα του ΟΗΕ, όπως, π.χ., συνέβη μέ τον πόλεμο του Κόλπου, τό 1991). Ποιό θά ήταν τό «είδικό βάρος» του ελληνικού στρατού στην «έμπρακτη» αξιολόγησή του από τους συμμάχους μας, εάν αυτός έστερείτο τέτοιων έπιχειρησιακών δυνατοτήτων, ενώ οί γείτονές μας Τούρκοι και τίς διαθέτουν και σκληρά τίς «παζαρεύουν» μαζί τους, έναντι σοβαρών οικονομικών ή γεωστρατηγικών κερδών;

Δεύτερον, σ' ένα κοινοβουλευτικό και όχι στρατιωτικό καθεστώς, όπως ήδη τονίσθηκε, την εύθύνη για την λήψη των αποφάσεων για την ειρήνη και τον πόλεμο έχει ή όη-

μοκρατικά έλεγμένη κυβέρνησή του. Δέν είναι λοιπόν νοητό ή χώρα να αποφασίζει για την στρατιωτική της στρατηγική, υποθέτοντας ως πιθανό το ενδεχόμενο, σε καταστάσεις κρίσεων, να «παρασυρθεί» ή πολιτική ήγηση της από τα «πλεονεκτήματα» επιθετικών στρατιωτικών τεχνολογιών σε αποφάσεις που θα θέσουν σε κίνδυνο την Ελλάδα και θα αποσταθεροποιήσουν την περιοχή. Κάθε δημοκρατικό κράτος συζητεί και σχεδιάζει τις στρατηγικές επιλογές του, με δεδομένη την εμπιστοσύνη του στην ωριμότητα και την σοβαρότητα εκείνων στους οποίους εμπιστεύθηκε την ευθύνη να αποφασίζουν σχετικά. Αυτό το «ρίσκο» είναι δομικό στοιχείο της δημοκρατικής ομαλότητας.

27. Προς το παρόν υπάρχουν μόνον οι ακόλουθες μελέτες, που αφορούν κυρίως ή παρεμπιπτότως σε πτυχές της «διεθνολογικής» σκέψης του Κονδύλη: Ήφαιστος, Π., *Οί Διεθνείς Σχέσεις ως Αντικείμενο Μελέτης στην Ελλάδα και στο Έξωτερικό*, εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2003, Ήφαιστος, Π., *Κοσμοθεωρητική ετερότητα και αξιώσεις πολιτικής κυριαρχίας*, εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2001, Ηρακλείδης, Α., *Η Ελλάδα και ο «έξ ανατολών κίνδυνος»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2001 (κεφάλαιο Γ: Γεωπολιτική και πόλεμος, σ. 127-161), Ηρακλείδης, Α., «Γεωπολιτική, Machtpolitik, και ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος: μία κριτική προσέγγιση», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 66, Ιανουάριος-Μάρτιος 1998, σ. 19-31, Ηρακλείδης, Α., «Τό ελληνικό έθνος σε έναν «έχθρικό κόσμο»: Εθνική αφήγηση και επιστημονικός εθνικισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 5-6, Φθινόπωρο 2000 - Άνοιξη 2001, σ. 15-37, Λογοθέτης, Η., «Για μία ολοκληρωτική θεωρία του πολέμου», στο Ηρακλής Δ. Λογοθέτης, *Ίχνηλασίες*, Ίνδικτος, Αθήνα, 2001, Κουτρούλης, Σπ., «Ο Παναγιώτης Κονδύλης στον Εικοστό Πρώτο Αιώνα», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 28, Φθινόπωρο 1999, σ. 64-79, Κουτρούλης Σπ., «“Η Θεωρία του άντάρτη” - Σχόλια στον C. Schmitt, στον Π. Κονδύλη και στο R. Taber», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 36, Άνοιξη 2003, σ. 169-177, Τερζάκης, Φ., «Δημοσιογράφοι, στρατηγικοί και φιλόσοφοι ή Ποιοί είναι τό θέμα», *Πλανόδιον*, Τόμος ΣΤ', αρ. 27, Ιούνιος 1998, σ. 554-556, Αποστολόπουλος, Θ., «Θεωρία πολέμου», σ. 7, *Αποστολόπουλος, Θ., «Θεωρία πολέμου (2)»*, *Η Κυριακάτικη Αύγη*, 22 Φεβρουαρίου 1998, σ. 7, Παπασωτηρίου, Χ., «Προβληματική περί πολέμου», *Η Κυριακάτικη Καθημερινή*, 22 Φεβρουαρίου 1998, σ. 37, Γαβριηλίδης, Α., «Εθνικισμοί και ιδεολογική στρατηγική», *Η Εποχή*, 18 Ιανουαρίου 1998, σ. 23, Πανατζόπουλος, Α., «Ο πόλεμος κατάπιε την ειρήνη...» *Αύγη*, 11 Δεκεμβρίου 1997, σ. 12, καθώς και Βασιλογιαννης Φίλιππος, «Πόλεμος και ηθικές αξίες», *Η Κυριακάτικη Αύγη*, 14 Δεκεμβρίου 1997, σ. 24. Σημειωτέον ότι και στην μελέτη του, «Ο “έκσυγχρονισμός” του εθνικισμού» (Θέσεις, τεύχος 81, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2002, σ. 23-58), ο Άκης Γαβριηλίδης ασκεί ενδιαφέρουσα κριτική στις απόψεις που αναπτύσσει ο Κονδύλης στο κείμενό του «Ίδεολογίες και εθνική στρατηγική» (Κονδύλης, Π., *Από τον 20ό στον 21ο Αιώνα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σ. 181-188). Στην αγγλική γλώσσα υπάρχει η έργασια του Tsakonas, P., «The Security Dilemma in Greek-Turkish Relations: Theory and Practice», *Études Helleniques / Hellenic Studies*, τόμος 9, Νο 2, Φθινόπωρο 2001, σ. 25, στην όποια, όπως ήδη

εκτενώς αναλύθηκε στην άμέσως προηγούμενη υποσημείωση, ο συντάκτης της ασκεί κριτική στο έπιμετρο της *Θεωρίας του Πολέμου* του Κονδύλη.

28. Κονδύλης, Π., *Θεωρία του Πολέμου*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1997, σ. 365.

29. Κονδύλης, Π., *Θεωρία του Πολέμου*, *δπ.π.*, σ. 375-376.

30. Για μία κοινωνικοϊστορική θεώρηση της μελαγχολίας, βλ. Lepenies, W., *Melancholie und Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 2η έκδοση, 1981 (ύποσ. του γράφοντος).

31. Μαρκίδης, Μ., «Ο Κονδύλης κι εμείς: οί δρόμοι που πήραμε», *Σημειώσεις*, τεύχος 53, Ιούλιος 2000, σ. 35-37.

Αναφερόμενος στο εν λόγω κείμενο του Μαρκίδη, ο Άνδρέας Πανατζόπουλος γράφει, μεταξύ άλλων, στο δημοσίευσμά του «Ο Π. Κονδύλης και οί “Άλλοι”» (*Κυριακάτικη Αύγη*, 13 Αυγούστου 2000, σ. 28): «Η αντίθεση αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας είναι ή “μεταμφίεση” της αντίθεσης φίλος-έχθρος, όταν αυτή ή τελευταία ξαναίγεται σε μία περισσότερο “πολιτισμική-ανθρωπολογική” κριτική της νεωτερικότητας. Η υποβολή ενός και μόνον έρωτήματος ίσως θα άρκούσε για να προσγειώσει όλους όσους γοητευθούν από αυτόν τον Κονδυλικό συσχετισμό: από πού και ως πού συνεπάγεται ή ή αισιοδοξία και ή απαισιοδοξία δέν μπορούν να συνευρεθούν στον ίδιο τόπο, στο ίδιο πρόταγμα και, κυρίως, να συμβιώσουν, ενδεχομένως όχι άρμονικά, πάντως μή-πολεμικά; Μόνον μία “Πολιτική Θεολογία” θά ήταν σε θέση να μετατρέψει μία όρισμένη “αναζήτηση νοήματος” σε “θέληση για δύναμη” και, κυρίως, να ανακαλύπτει σε αυτήν την αναζήτηση “υπαρξιακό” χαρακτηρισμό...».

32. Για την ιστορία του εξαιρετικού αυτού περιοδικού, βλέπε Τερζάκης, Φ., «Ένα παράδειγμα: τό περιοδικό *Σημειώσεις στην Ελλάδα*», *Πλανόδιον*, τόμος Ε', τεύχος 23, Ιούνιος 1996, σ. 411-417.

33. Μαρκίδης, Μ., «Erich Fromm: Ο φόβος της έλευθερίας και ή θεραπεία του», *Σημειώσεις*, τεύχος 12, Νοέμβριος 1977, σ. 41-64.

34. Κονδύλης, Π., «Η παλιά και ή νέα θεότητα», *Σημειώσεις*, τεύχος 13-14, Σεπτέμβριος(;) 1978, σ. 81-109.

35. Λυκιαρδόπουλος, Γ., «Παλιά και νέα θεότητα - σημειώσεις έξ άφορμής», *Σημειώσεις*, τεύχος 16, Δεκέμβριος 1978, σ. 79-87.

Την μελέτη αυτή του Λυκιαρδόπουλου είχε ως άφορμή και τό δοκίμιο του Μεταξά, Γ., «Υπέρβαση και έξουσία (ύπαινιγμοί έξ άφορμής)», *Σημειώσεις*, τεύχος 17, Ιούνιος 1979, σ. 61-74.

36. Κονδύλης, Π., «Οί φωτεινές και οί σκιερές πλευρές των όραμάτων», *Σημειώσεις*, τεύχος 17, Ιούνιος 1979, σ. 35-54.

37. Λυκιαρδόπουλος, Γ., «Ούτε ό Θεός ούτε ό Χέγκελ», *Σημειώσεις*, τεύχος 17, Ιούνιος 1979, σ. 55-60.

38. Ροζάνης, Στ., «Μή επιστημονικό ύστερόγραφο περί ιδεολογίας ή Γράμμα προς κάθε μέλλοντα θεωρητικό των γερμανικών πανεπιστημίων», *Σημειώσεις*, τεύχος 19, Ιούνιος 1980, σ. 24-42.

39. Πρόσφατα, όμως, κυκλοφόρησε στα ελληνικά ή προαναφερθείσα συζήτηση που έλαβε χώρα στον κύκλο του περιοδικού *Σημειώσεις*, με τίτλο: Κονδύλης, Π., κ.ά., *Παλιά και Νέα Θεότητα*, εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα, 2003,

χωρίς τό ἐλλείπον τρίτο κείμενο τοῦ Κονδύλη. Βλ. καί τήν σχετική βιβλιοκρισία τοῦ Φώτη Τερζάκη, «Ἰδεολογία, θρησκεία καί ἐπαναστατικό δράμα», *Ἐλευθεροτυπία - Βιβλιοθήκη*, 8 Αὐγούστου 2003, σ. 8-9.

40. Γεωργίου, Θ., «Κριτική τῆς περιγραφικῆς θεωρίας τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τεύχος 15, 1994, σ. 85-90.

41. Βρυδιδάκης, Στ., «Σχόλια στό ἔργο *Ἰσχύς καί Ἀπόφαση* τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τεύχος 15, 1994, σ. 91-102.

42. Στήν σκληρή αὐτή κριτική πού ἐπιχειρεῖ ὁ Κονδύλης στόν Heidegger ἀπαντᾷ ὁ Ἀριστείδης Ἀντωνᾶς μέ τό ἄρθρο του «Ἡ στρατηγική τοῦ πυροτεχνήματος καί τό παράδειγμα τοῦ θανάτου», *Ὁ Πολίτης*, τεύχος 47, σ. 28-31. Βλ., ἐπίσης, Μακρῆς, Δ., «Ἐπαναστατική τομή στή σκέψη», *Τό Βήμα - Νέες Ἐποχές*, 21 Δεκεμβρίου 1997, σ. 65.

43. Λαυραντώνης Ἀ., «Ἡ “ἐπαναστατική ἰδεολογία” καί οἱ περιπέτειές της», *Μαρτυρίες*, τεύχος 10, Νοέμβριος 1964, σ. 4-9. Συναφῶς βλ. καί τά κείμενα τοῦ Μανόλη Λαμπριδῆ «Τό πρόβλημα τῶν ἰδεολογιῶν», *Μαρτυρίες*, τεύχος 10, Νοέμβριος 1964, σ. 10-18, καθώς καί τοῦ Βύρωνα Λεοντάρη «Ἐπανάσταση καί Ὅραμα», *Σημειώσεις*, τεύχος 35, Ἰούλιος 1990, σ. 5-8.

Σημαντικό εἶναι, ἐπίσης, τό βιβλίον τοῦ Plamenatz, J., *Ἰδεολογία - Ἐννοια καί ἱστορία τοῦ ὄρου, μετάφραση Τάκης Κονδύλης*, ἐκδόσεις Κάλβος, Ἀθήνα, 1981.

44. Burnham, J., *Ἡ ἐπανάσταση τῶν διευθυντῶν, μετάφραση-πρόλογος: Τάκης Κονδύλης*, ἐκδόσεις Κάλβος, Ἀθήνα, 1970.

45. Κονδύλης, Π., «Οἱ φωτεινές καί οἱ σκιερές πλευρές τῶν ὁραμάτων», *ὅπ.π.*, σ. 53.

Συναφεῖς θέσεις μ' αὐτές πού ἐκφράζει ὁ Κονδύλης στό παρατεθῆν μικρό αὐτό ἀπόσπασμα τοῦ ἀνωτέρου κειμένου του, διατυπώνει καί ὁ Λαυραντώνης κατά τή συζήτησή του μέ τούς Ἀ. Μυλωνᾶ καί Μ. Ἀφεντόπουλο (πρόκειται γιά τόν προσφάτως ἀποβιώσαντα Μάριο Μαρκιδῆ), μέ θέμα τήν «παράβαση τοῦ νόμου καί τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς», πού δημοσιεύεται ὡς ἐπίμετρο στό βιβλίον τοῦ Λαμπριδῆ, Μ. *Ἡ σύγκρουση μέ τό νόμο - Ὡς ἔμπρακτη κριτική τοῦ δικαίου καί τό συναίσθημα ἐνοχῆς*, ἐκδόσεις Ἐρασμος, Ἀθήνα, 2003 [1975], σ. 53-66.

46. Λαμπριδῆς, Μ., «Τό θέμα τῶν “ἰδεολογιῶν” στό ἔργο τοῦ Π. Κονδύλη», *Σημειώσεις*, τεύχος 53, Ἰούλιος 2000, σ. 9-24.

47. Μαρκιδῆς, Μ., «Μετά τούς ἐπικήδειους», *Σημειώσεις*, τεύχος 50, Νοέμβριος 1998, σ. 65-78.

48. Λαυραντώνης, Ἀ., «Τά διαμορφωτικά χρόνια τοῦ Π. Κονδύλη», *Σημειώσεις*, τεύχος 54, Δεκέμβριος 2000, σ. 21-38.

Σημειώτέον ὅτι τό κείμενο αὐτό γράφτηκε πρόχειρα (δέν προοριζόταν γιά δημοσίευση), προκειμένου νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τόν Μ. Μαρκιδῆ ὡς ὑπόμνημα-βοήθημα γιά τό δικό του κείμενο «Ὁ Κονδύλης κι ἐμεῖς: οἱ δρόμοι πού πήραμε», πού ἀποτελέσει τήν βάση ὁμιλίας του σέ ἐκδήλωση μνημοσύνου γιά τόν συγγραφέα καί ἄνθρωπο Π. Κονδύλη, ἡ ὁποία ὁργανώθηκε ἀπό τήν Ἐταιρεία Συγγραφέων, σέ συνεργασία μέ τίς ἐκδόσεις «Νεφέλη», ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω, τόν Νοέμβριο τοῦ 1999. Πρόθεση τοῦ Λαυραντώνη εἶναι νά παρουσιάσει, κάποια στιγμῆ, τό ἐν λόγω ἄρθρο σέ πληρέστερη καί περισσότερο ἐπεξεργασμένη μορφή, δίνοντας ἔμφαση στίς «αἰρετικές ἀπόψεις» πού ἀποτελοῦ-

σαν ἀντικείμενο τῶν συζητήσεων στούς πολιτικούς κύκλους στούς ὁποίους συμμετεῖχε.

49. Ὁ προσεκτικός ἀναγνώστης τοῦ κειμένου τοῦ Γ. Ν. Μερτίκα «Στά ἴχνη τῆς μεταφραστικῆς καί ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τοῦ Π. Κονδύλη» (ὅπ.π., σ. 42), θά διαπιστώσει ὅτι ὁ Κονδύλης σέ ἐπιστολές του ἀπό τήν Γερμανία ἔγραφε στόν Ἀντώνη Λαυραντώνη γιά τό ἐνδιαφέρον πού θά ἔβρισκε, ἂν ἤξερε γερμανικά, στήν *Πολιτική Θεολογία* τοῦ Carl Schmitt. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀκόλουθη φράση ἀπό ἐπιστολή του τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1976:

«Θά ἔβρισκες σέ πολύ μεγάλο βαθμό τίς δικές σου σκέψεις κι αὐτό θά σοῦ προκαλοῦσε ἱκανοποίηση (ἄλλωστε ὁ νοητός ἢ πραγματικός διάλογος μέ ὄσους συμφωνοῦμε ἀποδεικνύεται συνήθως γονιμώτερος ἀπό τό διάλογο μέ τούς διαφωνοῦντες: ἐνδειξη γιά τό πόσο μικρό ρόλο παίζουν τά ἔλλογα ἐπιχειρήματα στή ζωή τῶν ἀνθρώπων...»).

Τήν παραπομπή τοῦ Μερτίκα στά παραπάνω λόγια τοῦ Κονδύλη πρὸς τόν Λαυραντώνη ἐπιστημαίνει καί ὁ Ἀνδρέας Πανατζόπουλος στό κείμενό του, «Ὁ Π. Κονδύλης καί οἱ “ἄλλοι”» (Κυριακάτικη Αὐγή, 13 Αὐγούστου 2000, σ. 28), προκειμένου νά ἀποδείξει τήν πνευματική συγγένεια τοῦ Κονδύλη μέ τόν Carl Schmitt. Γράφει ἐπί λέξει:

«Γιατί ἐπιλέγουμε νά ἀναφερθοῦμε σέ αὐτό τό σημεῖο τῆς διανοητικῆς διαδρομῆς τοῦ Κονδύλη, τό ὁποῖο “ἀποκαλύπτεται” μέσα ἀπό τό παρόν τεύχος τῶν *Σημειώσεων*; Μά ἀκριβῶς γιατί, ὅταν ξέσπασε πρῖν ἀπό λίγα χρόνια ἕνας ὀρισμένος θόρυβος (μόνο δημοσιογραφικός, τρία τέσσερα ἄτομα ὅλα κι ὅλα, γιά νά μήν ξεγινόμαστε καί δημιουργοῦνται ἐκ τῶν ὑστέρων ἐντυπώσεις...), μέ ἀφορμή τήν ἔκδοση τῆς Κονδύλικῆς *Θεωρίας τοῦ Πολέμου*, ἀρκετοί ἦταν αὐτοί οἱ ὁποῖοι εἶχαν σπεύσει νά ἀποσεισούν κάθε πνευματική σχέση συγγένειας τοῦ συγγραφέα της μέ τόν “φιλοναζιστή” Κ. Σμίτ».

Ἀφήνοντας ἀσχολίαστη τήν σαφῶς διατυπούμενη μορφή περὶ φιλολοκληρωτικῶν τάσεων στήν σκέψη τοῦ Κονδύλη, ἀξίζει ἐντούτοις νά ἐπισημανθεῖ — γιά πολλοστή φορά — ὅτι ὁ Κονδύλης ἀναμετρήθηκε μέ τήν σκέψη καί τό ἔργο τοῦ C. Schmitt, γιά νά διαφωνήσει, ὅχι μόνον μέ τήν ἐπιλογή τῆς σχέσης φίλου-ἐχθροῦ ὡς εἰδοποιεῖ ἐνοχίας, ὡς κριτηρίου γιά τόν ὀρισμό τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου, ἀλλά καί μέ τήν θεωρητική ἐπεξεργασία σειρᾶς ἄλλων θεμάτων ἐκ μέρους τοῦ Γερμανοῦ στοχαστή. Λέει ὁ Κονδύλης:

«Σέ διάφορες ἐργασίες μου (π.χ. στό βιβλίον μου γιά τόν συντηρητισμό καί πρὸ παντός σ' ἕνα εἰδικό κείμενο, πού δημοσιεύθηκε ὡς ἐπιλεγόμενα στήν μετάφραση τῆς *Πολιτικῆς Θεολογίας*) ἔδειξα τίς ἀνεπάρκειες τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Schmitt καί σέ μιά σειρά ἄλλων προβλημάτων: στό πρόβλημα τῆς κυριαρχίας καί τῆς ἔκτακτης κατάστασης, στό πρόβλημα τῶν γνωστικῶν ὁρίων τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἢ στό πρόβλημα τοῦ πολιτικοῦ ρομαντισμοῦ. Δέν χρειάζεται νά ἐπαναληφθοῦν αὐτά ἐδῶ. Ἐπιθυμῶ νά ἐπισημάνω γενικώτερα ὅτι, ὅπως οἱ ἐννοίες φίλου καί ἐχθροῦ διόλου δέν εἶναι δημιουργήματα τοῦ Schmitt, ἔτσι καί ἡ ἐννοια τῆς ἀπόφασης οὔτε ἐπινοήθηκε οὔτε καθιερώθηκε ἀπ' αὐτόν. Ὡς γνωστόν, στήν σύγχρονη φιλοσοφία τήν εἰσηγήθηκε ὁ Kirkegaard, καί συνδέθηκε μέ ποικίλα περιεχόμενα, π.χ. ὅσοι τήν ἐγκολπώθηκαν διόλου δέν ἦσαν φίλοι τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, ὅπως νομίζουν διάφοροι ἄδαεις, ἀλλά πολλοί ὑπῆρξαν συνεπεῖς ἐχθροί του (π.χ. Jaspers, Barth). Μόνον πολύ ἐπιφανειακοί ἀναγνώστες μποροῦν ν'

ανακαλύπτουν ουσιώδη κοινά σημεία ανάμεσα στο έργο του Schmitt και τις δικές μου αναλύσεις, δηλαδή αναγνώστες, των οποίων τά εξαρτημένα αντανακλαστικά οδηγούν σε όρισμένες συνθηματικές λέξεις, ενώ τό μυαλό εργάζεται με βραδύτατους ρυθμούς. Έχοντας παρακολουθήσει από πολύ κοντά τις συζητήσεις γύρω από τον Schmitt στην Γερμανία, αποκόμισα τήν εντύπωση ότι έγινε κάτι παράδοξο: υπερτιμήθηκε ως στοχαστής ακριβώς γιατί οι έχθροί του, τονίζοντας τήν σχετικά σύντομη συνεργασία του με τούς εθνικοσοσιαλιστές και άναγοντας — έσφαλμένα — τό σύνολο του έργου του σ' αυτήν, τόν μετέβαλαν σε περίπου δαιμονική προσωπικότητα. Έτσι κατάφεραν τό αντίθετο απ' ό,τι επεδίωκαν, δηλαδή έστρεψαν τήν γενική προσοχή επάνω του και τόν κατέστησαν περίπου κλασσικό συγγραφέα. Άς μου επιτραπεί νά παραμείνω νηφαλιότερος: ούτε υπερτιμώ τόν Schmitt ούτε τόν θεωρώ άσήμαντο, δέν είμαι, γιά νά έκφρασθώ στην γλώσσα του, ούτε φίλος ούτε και έχθρός του». (Κονδύλης, Π., *Τό Άόρατο Χρονολόγιο της Σκέψης*, εκδόσεις Νεφέλη, Άθήνα, 1998, σ. 110-111).

Τέλος, γιά μιá «άριστερή» άνάγνωση του Schmitt, βλ. Mouffe, Ch., (ed.), *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, London, 1999.

50. Koselleck, R., «Παναγιώτης Κονδύλης», *Μελαγχολία και Πολεμική*, εκδόσεις Θεμέλιο, Άθήνα, 2002, σ. 15.

Έξαιρετικού ενδιαφέροντος είναι ή συνομιλία του Κώστα Καλφόπουλου με τόν Koselleck γιά τόν Κονδύλη, τόν Carl Schmitt και τό έργο του, καθώς και γιά τά προβλήματα πού αντιμετώπιζει ή σύγχρονη γερμανική ιστοριογραφία: δημοσιεύτηκε υπό τόν τίτλο «Έσσερα έρωτήματα στον Κοσέλλεκ», στην *Έποχή* (Κυριακή 3 Δεκεμβρίου 2000, σ. 29). Τό δημοσιευθέν κείμενο είναι μέρος μιáς συζήτησης «στρογγυλής τραπέζης», στην όποία συμμετείχαν επίσης ό Γιώργος Ν. Μερτίκας, ή καθηγήτρια Δέσποινα Παπαδημητρίου και ό Γιάννης Κολοβός. Η συνομιλία του Γερμανού ιστορικού με τόν Κολοβό είναι και αυτή σημαντική, και δημοσιεύθηκε υπό τόν τίτλο «Ιστορία είναι τά έρωτήματα πού θέτουμε», στην *Καθημερινή*, Κυ-

ριακή 3 Δεκεμβρίου 2000, σ. 58. Σύμφωνα με τό προαναφερθέν δημοσίευμα της *Έποχής*, ολόκληρο τό κείμενο της συζήτησης είχε προγραμματισθεί νά συμπεριληφθεί στην έλληνική έκδοση του δοκιμίου του Koselleck, *Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe*, πού επρόκειτο νά κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Πατάκη.

Άξίζει, όμως, νά παρατεθεί τμήμα έστω των όσων λέει ό Koselleck γιά τόν Schmitt και τό έργο του στον Κώστα Καλφόπουλο:

«Η γερμανική άριστερά είχε μελετήσει τόν Λούκατς, είχε διαβάσει Μπλόχ, αυτά τά “αναγνώσματα” εντάσσονταν στην παιδεία κάθε φοιτητή, μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, νά ανατρέχει σε έργα πού καλύπτουν ένα εύρο φάσμα από τήν άριστερά μέχρι τή δεξιά: όλοι γνώριζαν τό έργο του Χάιντεγγερ, του Βίτγκενστάιν, ανεξάρτητα από τήν πολιτική συγκυρία.

Φυσικά, έγείρονται ενστάσεις, πολιτικού-ήθικου περιεχομένου, πού απευθύνονται στον Κάρλ Σμίτ, πρωτίστως λόγω του άντισημιτισμού του, ό όποιος ήταν πραγματικά πρωτόγονος, αλλά γιά μένα αυτό δέν αποτελεί εμπόδιο νά έρχεται κανείς σε επαφή με τά κλασσικά έργα και νά τά συμπεριλαμβάνει στις σχετικές συζητήσεις.

Μήν ξεχνάμε ότι ό *Πολιτικός Ρομαντισμός* “ώθησε” πολλές διατριβές, ενώ όσον αφορά τήν Θεωρία του Άντάρτη, δέν γνωρίζω κατά πόσον οι σύγχρονες στρατηγικές θεωρίες συμπεριλαμβάνουν αυτό τό βιβλίο, τό όποιο, κατά τήν γνώμη μου, είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιά τόν μετασχηματισμό των θεωριών πολέμου. Θεωρώ, όμως, λογικό, ότι όσοι άσχολούνται θεωρητικά με τόν εμφύλιο πόλεμο, θά τό έχουν ύπ' όψιν τους.

Νά συμπληρώσω, επίσης, ότι τό σύνολο της πνευματικής ζωής του Μεσοπολέμου αντανακλάται στην άλληλογραφία του Κάρλ Σμίτ με Γάλλους, Ίταλούς και Ίσπανούς διανοούμενους, λιγώτερο με Άγγλοσάξωνες και με εξαίρεση τούς συμπατριώτες του. Ό Σμίτ ήταν άνθρωπος του πνεύματος, με καλλιτεχνικές άνησυχίες — συνθέτετε και έγραφε ποιήματα —, με θεωρητικές και αισθητικές άναζητήσεις».

Ὁ ἀστός-ἐπιχειρηματίας κατά W. Sombart

Ἀναστάσιος Δ. Καραγιάννης

Εἰσαγωγή

Ὁ Werner Sombart (1863-1941), ἀπό τούς σημαντικώτερους ἐκπροσώπους τῆς Γερμανικῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς (τῆς νεώτερης γενιᾶς διανοουμένων πού τήν ἀπάρτιζαν, βλ. Schumpeter, 1954, σ. 816), ἀσχολήθηκε ἐμπεριστατωμένα μέ τόν τρόπο ἐμφύτευσης τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος στούς ἀνθρώπους. Μιά ἀπό τίς πλέον σημαντικές του ἔρευνες εἶναι ἡ *Der Bourgeois: Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, πού δημοσίευσε τό 1913 καί ἡ ὁποία ἐξετάζεται στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν. Στήν ἐργασία του αὐτή ἀσχολήθηκε, ἐκτός τῶν ἄλλων, μέ δύο βασικά θέματα πού ἀντιστοιχοῦν στά δύο βιβλία πού τήν ἀποτελοῦν: (α) τίς ἐπιχειρηματικές λειτουργίες καί τά χαρακτηριστικά τοῦ ἐπιχειρηματία καί (β) τίς ιδιόμορφες καταστάσεις καί παράγοντες (φιλοσοφικούς, ἠθικούς, κοινωνιολογικούς κ.λπ.) πού ἐπέδρασαν στήν καθιέρωση τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος στόν ἄνθρωπο. Τό πρῶτο θέμα εἶναι αὐτό πού ἐξετάζεται στό παρόν ἄρθρο, συγκρίνοντας τίς σχετικές ιδέες καί ἐπιχειρήματα τοῦ Sombart γιά τήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα καί τά χαρακτηριστικά της, μέ σχετικές ιδέες πού ἀνέπτυξαν ἄλλοι οικονομολόγοι τῆς ἴδιας περιόδου μέ αὐτόν καί οἱ ὁποῖοι στήριζαν τήν ἔρευνά τους κυρίως στήν ἀφαιρετική (δηλ. οἱ Νεοκλασσικοί) ἢ στήν «ὀλιστική» (δηλ. οἱ θεσμικοί) μέθοδο.

Τό παρόν ἄρθρο διακρίνεται σέ τρεῖς ἐνόητες. Στήν πρώτη, ἐξετάζεται ἡ μέθοδος καί οἱ ἐρευνητικές πηγές πού υἱοθέτησε καί χρησιμοποίησε ὁ Sombart. Στήν δεύτερη, διερευνῶνται οἱ ἀπόψεις του γιά τίς λειτουργίες καί τίς δραστηριότητες τοῦ ἐπιχειρηματία. Στήν τρίτη, ἀναλύονται οἱ ιδέες του γιά τά κίνητρα καί τά χαρακτηριστικά πού διακρίνουν τόν ἀστό-ἐπιχειρηματία. Στό συμπέρασμα ἐπισημαίνεται ὅτι ἂν καί ὁ Sombart ἀναγνώρισε πολλές σημαντικές δραστηριότητες καί χαρακτηριστικά τοῦ ἐπιχειρη-

ματία, μέ πολύ δυσκολία μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἐπέδρασε στήν οικονομική σκέψη (θεωρητική καί ἱστορική) ἐμπλουτίζοντας τήν μέ πρωτοποριακές ιδέες, θεωρίες καί προτάσεις πού ἀφοροῦν τήν ἐπιχειρηματικότητα.

Μέθοδος καί πηγές διερεύνησης

Ὁ Sombart ἀκολούθησε κυρίως τήν ἱστορική μέθοδο διερεύνησης τῶν οικονομικῶν φαινομένων γιά τόν ρόλο καί τίς δράσεις τοῦ καπιταλιστή-ἐπιχειρηματία, χωρίς ὅμως ταυτόχρονα στό ἔργο του 1913 νά ἀμελεῖ τίς ἀφαιρετικές διασυνδέσεις κοινωνικο-οικονομικῶν φαινομένων (βλ. Schumpeter, 1954, σ. 818). Ἀποδεχόμενος τήν «σχετικιστική» διάσταση καί ἐρμηνεία τῶν οικονομικῶν φαινομένων, γιατί, ὅπως γράφει, «ἱστοριογραφῶ σημαίνει ὅτι ἐκθέτω τό ἐκάστοτε διαφορετικό» (1913, σ. 16), ἐπιχείρησε νά διαπιστώσει γενικές ἀρχές καί μέ τήν βοήθεια θεωρητικῆς διερεύνησης (σ. 17)¹ πού νά συνοδεύουν τήν ἐξέλιξη τοῦ «ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος». Τό πνεῦμα αὐτό διαπιστώνει ὅτι δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό «μιά σύνθεση φιλοχρηματίας, τυχοδιωκτισμοῦ, ἐπινοητικότητας καί κάποιων ἄλλων γνωρισμάτων» (σ. 29)².

Γιά νά καταλήξει ὅμως σέ ἐρμηνευτικές ἀρχές καί διαστάσεις τοῦ φαινομένου τῆς ἐπιχειρηματικότητας, στηρίχθηκε κυρίως στίς ἐξῆς ἐμπειρικές ἐρευνητικές βάσεις: (1) τίς προσωπικές μαρτυρίες, (2) τίς οικονομικές ὀργανώσεις (εἶδος ἐπιχειρήσεων), τά ἔργα τῶν οικονομούντων ἀτόμων (σιδηροδρόμοι, λιμάνια κ.λπ.) καί τούς θεσμούς πού δημιούργησαν (π.χ. κοινωφελῆ ἰδρύματα), (3) τούς διαφόρους κανόνες δικαίου (π.χ. κανόνες ἀνταγωνισμοῦ, διαφήμισης κ.ἄ.), (4) τίς ἠθικές διδασκαλίες (θρησκευτικῆς ἢ κοσμικῆς προέλευσης), (5) αὐτά πού ἀντικατοπτρίζουν «οἱ καιροί» (δηλ. τό κύρος τῶν ἐπαγγελμάτων, ἢ στάση ἔναντι τῆς ἐργασίας κ.ἄ.), (6) τήν κοινωνική στάση μεταξύ τῶν διαφόρων ομάδων τοῦ

— Ὁ Ἀναστάσιος Δ. Καραγιάννης εἶναι Ἀναπλ. Καθηγητής στό Πανεπιστήμιο Πειραιῶς, Τμήμα Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης.

πληθυσμού και (7) τήν διαμόρφωση τῆς πολιτικής βάσει οικονομικῶν και κοινωνικῶν ἐπιδιώξεων (δηλ. τῶν διαφορῶν ομάδων πίεσης) (σ. 365-6). Οἱ ἐμπειρικές αὐτές πηγές, ἀναγνώρισε, λίγο-πολύ ὅλες ἔχουν μειονεκτήματα πού δέν ἐπιτρέπουν τήν ἀσφαλῆ ἐξαγωγή ὀλοκληρωμένων και ὀρθῶν συμπερασμάτων. Θεώρησε ὅμως ὅτι πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν ὅλες — και αὐτό κάνει στήν ἔρευνά του γιά τήν ἐπιχειρηματικότητα — και κυρίως ἡ (2), ἔτσι ὥστε νά διαφωτιστεῖ ποικιλοτρόπως τό ὑπό ἔρευνα φαινόμενο, ὅπως και οἱ διαστάσεις της (δράσεις-χαρακτηριστικά) ἀνάλογα μέ τίς ἰδιαίτερες συνθήκες κάθε χώρας³. Ἐκτός αὐτῶν, ὁ Sombart ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του πολλές ἐργασίες οικονομικῶν ἱστορικῶν (βλ. π.χ. 396-8), ἀλλά σχεδόν καθόλου θεωρητικῶν οικονομολόγων.

Ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Sombart (σ. 367, 379, ὑποσ. 156) πρότεινε νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τό περιεχόμενο τῶν διαφορῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων ὡς πηγὴ πού ἀντικατοπτρίζει τό πνεῦμα τῶν καιρῶν και [ἐντάσσεται στήν πηγὴ (5)] παρέχει ἐρμηνευτικά στοιχεῖα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος. Αὐτὴ τήν βάση διερεύνησης τῆς ἐπιχειρηματικότητας χρησιμοποίησε πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ David McClelland (χωρίς ὅμως νά ἀναφέρεται στὸν Sombart), στό πρωτοποριακό γιά τὰ ἐπιχειρηματικά κίνητρα και δραστηριότητες ἔργο του *The Achieving Society* (1961). Ὁ McClelland (1961, σ. 71-5) στηρίχθηκε, ἐκτός τῶν ἄλλων πηγῶν ἀντήλησης θεωρητικῶν ἰδεῶν και συμπερασμάτων, και στήν παιδικὴ λογοτεχνία ὡς πηγὴ κοινωνικῆς ἐπίδρασης στὸν βαθμὸ τῆς ἐπιχειρηματικότητας πού ἐμφανίζεται στίς διάφορες οικονομίες.

Ἐπιχειρηματικές λειτουργίες

Ἡ ἐπιχειρηματικότητα, ὡς ὑποσύνολο τοῦ «ἀστικοῦ πνεύματος»⁴, σύμφωνα μέ τὸν Sombart, «ξεπήδησε» ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ και συγκεκριμένη συμπεριφορὰ τοῦ οικονομοῦντος ἀτόμου πού εἶχε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά δράσης:

(α) Ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν βάσει τῆς «ὑποκειμενικῆς» τους ἀξίας (σ. 26).

(β) Οἰκονομικοὶ ὑπολογισμοὶ μέ στόχο τό κέρδος και ὀρθολογισμὸς οικονομικῶν ἀποφάσεων και μέ τήν βοήθεια λογιστικῶν πρακτικῶν (σ. 27, 76, 136-9) — εἶναι ἐμφανῆς ἐδῶ ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου τοῦ Max Weber (1904-5, σ. 10-7, βλ. και Kuczynski, 1968, σ. 58) στὸν Sombart⁵.

(γ) Διεύρυνση εὐκαιριῶν κέρδους πού παρου-

σιάζονται ἀπὸ τήν οικονομική, πολιτιστικὴ και κοινωνικὴ ἀνάπτυξη (σ. 45-6).

(δ) Ὁ πλοῦτος ὡς κοινωνικὴ και οικονομικὴ ἰσχὺς (σ. 57-8).

Τό ἀστικὸ πνεῦμα — ὅπως διαπιστώνει ὁ Sombart, ἐξετάζοντας κείμενα τῆς ἐμποροκρατικῆς ἐποχῆς (κεφ. XII) και ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς του (κεφ. XIII) — «τροφοδότησε» τὸν ἐπιχειρηματία μέ μιὰ οικονομικὴ συμπεριφορὰ πού ἐπικεντρώνεται στίς ἐξῆς ἐπιδιώξεις και στόχους:

(α) Τήν αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητας, διαμέσου: (1) τῆς «ἐκλογίκευσης τῆς οικονομικῆς διαχείρισης» (σ. 117-8), (2) τῆς «ἐξοικονόμησης στὰ πλαίσια τῆς οικονομικῆς διαχείρισης» (σ. 118-9, 128-9), και (3) τῆς φιλοπονίας και ἐργατικότητας (σ. 121). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι βασικά γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ «ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος» (σ. 159) και ἤδη εἶχαν παρουσιασθεῖ στήν σχετικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν Weber (1904-5, σ. 37-8), μέ παρόμοια μεθοδολογία και τρόπο πού χρησιμοποίησε και ὁ Sombart.

(β) Τήν ἐπιδίωξη κέρδους (σ. 126) πού ὡς κίνητρο εἶναι ἀπόρροια τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τῶν ἀτόμων και συνιστᾷ τό «ὀρμέμφυτο τοῦ κέρδους» (σ. 159).

(γ) Τήν καθιέρωση ἐπαγγελματικῆς ἠθικῆς μέσω: (1) τῆς φερεγγυότητας στίς διαπραγματεύσεις (σ. 133-4), (2) τῆς ἐπαγγελματικότητας (σ. 134) — ἡ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ καθήκοντος και τῆς εὐσυνειδησίας ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ Weber (1904-5, σ. 42-4, 48) — και (3) τῆς εὐπρεποῦς ἀτομικῆς και οἰκογενειακῆς ζωῆς (σ. 135), πού ἐνέχει στοιχεῖα «ἀσκητισμοῦ» ὅπως ἤδη εἶχε ἐπισημάνει ὁ Weber (1904-5, σ. 55). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν Sombart, τίς βασικές «ἀστικές ἀρετές» (σ. 159).

(δ) Τήν υἱοθέτηση λογιστικοῦ πνεύματος και πρακτικῶν (σ. 136, 159), βάσει τῶν ὁποίων λαμβάνονται ὀρθολογικὲς ἀποφάσεις γιά τήν ἐξοικονόμηση τῶν παραγωγικῶν πόρων (σ. 190-1) και τήν προώθηση τῶν πωλήσεων (σ. 186-7).

(ε) Τήν καθιέρωση καλῆς φήμης στήν ἀγορὰ, τοῦ ἐπιχειρηματία (τίς παλαιές ἐποχές) και τῆς ἐπιχείρησης (τήν σύγχρονη ἐποχὴ) (σ. 192-3). Ἐκτός τῆς φερεγγυότητας ὡς πηγὴ τῆς καλῆς φήμης, ὁ συγγραφέας δέν ἀναγνώρισε ἄλλες σημαντικώτερες, ὅπως εἶναι ἡ ποιότητα τῶν προϊόντων, ἡ συνέπεια στήν διακίνησή τους κ.λπ., στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιά τήν δημιουργία καλῆς φήμης τῆς ἐπιχείρησης, ὅπως εἶχε ἤδη ἐπαρκῶς δεῖξει ὁ Veblen (1904, σ. 52-3, 172-4).

Κλώντ Μονέ, «Η εξέδρα στο Σαιντ-Αντρές». 1866-1867. (Μητροπολιτικό Μουσείο, Νέα Υόρκη).

Οι βασικές λειτουργίες του καπιταλιστή-επιχειρηματία, πού δέγνωση ως απαραίλλακτες για όλες τις εποχές ο Sombart, «πρέπει να είναι τρία πράγματα: κατακτητής - οργανωτής - διαπραγματευτής» (σ. 65)⁶. Μάλιστα, ως άλλος Ξενοφών (βλ. *Απομνημονεύματα*, ΙΙΙ, 4), παρομοίασε (σσ. 69-72, 209) — χωρίς όμως να αναφέρει τό όνομα του Έλληνα συγγραφέα — τήν αποφασιστικότητα και τις ικανότητες πού πρέπει να διαθέτει ο επιχειρηματίας μέ αυτές του στρατηγού⁷. Ο Sombart δέν διέκρινε μέ σαφήνεια τήν δράση του καπιταλιστή-επιχειρηματία από αυτή του άμιγους επιχειρηματία. Κάτι πού ως φαινομενολογικό και έρμηνευτικό στοιχείο είχαν χρησιμοποιήσει από πολύ παλαιά οι οικονομολόγοι, όπως ο Cantillon (1755, σσ. 47-51), ο Say (1821, σσ. 78-80, 330-1) και ο συμπατριώτης του Sombart, ο Γερμανός Hans von Mangoldt, σέ σχετική μονογραφία πού δημοσίευσε τό 1855 (βλ. Tuttle, 1927, σ. 517, Σίδερικς, 1948, σ. 32, Hen-

nings, 1980, σσ. 661-3). Σέ ένα σημείο μόνον, ο Sombart αναφέρει, αλλά δέν στηρίζεται σέ αυτό ούτε τό αναλύει περισσότερο, ότι αποφασιστικής σημασίας στήν ίδρυση τής επιχείρησης δέν είναι ο τρόπος συγκέντρωσης των κεφαλαίων, αλλά οι ικανότητες του επιχειρηματία «πού αξιοποιεί τά χρηματικά ποσά» (σ. 78).

Κοντά στις παραπάνω λειτουργίες, πού σποραδικά σέ πολλές σελίδες του έργου του αναφέρεται, ο Sombart επισημαίνει και κάποιες άλλες — μάλλον τις θεωρεί δευτερεύουσες — πού στόν 20ό αιώνα αποδείχθηκαν (θεωρητικά και έμπειρικά) ως από τις πλέον βασικές επιχειρηματικές λειτουργίες. Πιό συγκεκριμένα, τόνισε (σσ. 186-7) ότι ο σύγχρονος επιχειρηματίας επιδιώκει κυρίως τήν με κάθε τρόπο προώθηση και αύξηση των πωλήσεων του. Αυτήν τήν δραστηριότητα όμως τής προώθησης των πωλήσεων πού περιγράφει αρκετά λεπτομερώς ο Sombart (σσ. 187-8), δέν τήν συσχέτισε μέ κάποια καινοτομική

δραστηριότητα του επιχειρηματία ως προς την βελτίωση των χαρακτηριστικών και της ποιότητας του προϊόντος, όπως είχε κάνει λίγο πριν ο Schumpeter (1911, σσ. 134-5), αλλά την άφησε να αιωρείται βάσει μιας «διαφημιστικής προβολής έντυπώσεων».

Έκτός αυτού, επισήμανε ότι ο επιχειρηματίας, στα πλαίσια της λειτουργίας του ως διαπραγματευτή, επιδεικνύει επιδεξιότητα και ως προς την (οικονομική κυρίως) συναναστροφή του με πολιτικά «αξιοσέβαστα πρόσωπα» (σσ. 174-5), επιδιώκοντας έτσι μια «έλευθερία διαγκωνισμού», με θεσμική και νομική απελευθέρωση όλων των επιχειρηματικών «δεσμεύσεων» (σ. 188). Επίσης, αντιλήφθηκε ότι ο σύγχρονος επιχειρηματίας αποτελεί, σε κάποιες περιπτώσεις, μια διασταύρωση «κερδοσκόπου και τεχνικού», αλλά, όπως επισημαίνει, «γιά να είμαι ειλικρινής, δέν ξέρω αν υφίσταται» (σ. 175). Τόν τύπο όμως αυτόν του επιχειρηματία μετά από μια μόλις δεκαετία διαπίστωσε σε πολλές περιπτώσεις και ανέλυσε ο T. Veblen σε μεγάλο τμήμα του βιβλίου του *The Engineers and the Price System* (1921, σσ. 59-60, 163-4, βλ. και Griffin & Karayiannis, 2002, σσ. 63-4). Ο Sombart, δέν επεξέτεινε επίσης την «διασταύρωση» αυτή γιά να αναλύσει την καινοτομική επιχειρηματικότητα, πού δύο χρόνια πριν από αυτόν είχε αναπτύξει πρωτοποριακά ο Schumpeter (1911, σσ. 132-6), στηριζόμενος κυρίως στην αφαιρετική ανάλυση. Τήν «άδυναμία» αυτή ο Sombart επιχείρησε να καλύψει στην γιγαντιαία εργασία του *Der Moderne Kapitalismus* (περίπου 3.000 σελίδες), της οποίας τόν πρώτο τόμο δημοσίευσε τό 1902 και τόν τρίτο και τελευταίο τό 1928. Στο έργο αυτό, τόν βασικό ρόλο της οικονομικής ανάπτυξης διαδραματίζει ο καπιταλιστής-επιχειρηματίας, πού διοργανώνει όλο τό φάσμα της παραγωγικής διαδικασίας και της διακίνησης των προϊόντων (Mitchell, 1929, σ. 262, Kuczynski, 1968, σ. 58). Σε κάποιο σημείο του τρίτου τόμου, περιγράφοντας την πρόοδο της επιστήμης ως την δημιουργό αίτια των καινοτομιών, αναφέρθηκε και στόν ρόλο του επιχειρηματία πού, κινούμενος από την επιδίωξη του κέρδους, μετατρέπει πολλές εφευρέσεις σε παραγωγικές καινοτομίες (Mitchell, 1929, σσ. 263-5, Spiegel, 1971, σ. 428).

Ο Sombart, έχοντας ως παράδειγμα τίς νέες μορφές επιχειρήσεων πού εμφανίσθηκαν στίς Η.Π.Α. στίς αρχές του 20ού αιώνα, παρατήρησε δύο νέες επιχειρηματικές λειτουργίες: (α) του

«μεγαλοεπιχειρηματία» ήγέτη των τράστ, πού συγκεντρώνει στό πρόσωπό του πολλές λειτουργίες, και (β) του «συλλογικού επιχειρηματία», πού είναι «ένας όμιλος κεφαλαιοκρατών επιχειρηματιών πού μέ τόν τίτλο του γενικού διευθυντή ήγούνται τεραστίων επιχειρήσεων, καθέννας τους άσκει μία ή περισσότερες επί μέρους λειτουργίες και όλοι μαζί αντιπροσωπεύουν τόν πλήρη ή μεγάλο επιχειρηματία μόνο ως σύνολο» (σ. 176). Τίς έν λόγω λειτουργίες των «μεγαλοεπιχειρηματιών» ανέλυσε επαρκώς ο Veblen σε σχετικές του εργασίες (1904, 1921, βλ. και Griffin & Karayiannis, 2002, σσ. 66-73). Μιά άλλη λειτουργία του επιχειρηματία του «ώριμου καπιταλισμού», πού αναγνώρισε ο Sombart, ήταν του κερδοσκόπου επιχειρηματία, μέ χρηματοοικονομικές «δοσοληψίες» (σ. 185) — έναν ρόλο πού ανέλυσε στίς αρχές της δεκαετίας του 1920 ως χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλιστή-επιχειρηματία ο Veblen (Griffin & Karayiannis, 2002, σ. 74). Μέ άλλα λόγια, οι δραστηριότητες αυτές του επιχειρηματία πού διέγνωσε ο Sombart και είχαν κυρίως εμφανισθεί στίς Η.Π.Α. ήταν τόσο εμφανείς πού δέν μπορούσαν να περάσουν απαρατήρητες. Αυτό όμως πού δέν έκανε ο Sombart (στό έργο του 1913), αλλά πραγματοποίησε επιτυχημένα ο Veblen, ήταν ή ανάλυση των επιδράσεων στην οικονομία και στίς επιχειρήσεις των σύγχρονων αυτών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Επιχειρηματικά κίνητρα και χαρακτηριστικά

Τά βασικά κίνητρα και χαρακτηριστικά γνωρίσματα πού διέπουν τό επιχειρηματικό πνεύμα πού ανίχνευσε ο Sombart και παρουσίασε σε σχετικό άρθρο του γιά τόν «καπιταλιστή-επιχειρηματία» τό 1909 (τό περιέλαβε μέ μερικές τροποποιήσεις στό βιβλίο του 1913 ως κεφάλαιο V), εμφανίζονται κάτω από τίς τρεις παρακάτω μορφές λειτουργίας του:

(1) Του κατακτητή, όπου χαρακτηρίζεται από τίς εξής «ψυχικές ιδιότητες»:

(α) διαθέτει την ικανότητα εκπόνησης σχεδίων, βάσει του πλούτου ιδεών και πνευματικής ελευθερίας πού τόν χαρακτηρίζουν,

(β) παρακινείται να δραστηριοποιηθεί γιά την πραγμάτωση του σχεδίου του, αφού «οίστηγλατείται από την βούληση να έμφυσησει ζωή» στό σχέδιο αυτό⁸ και

(γ) διαθέτει την ικανότητα πραγμάτωσης του

σχεδίου του διαθέτοντας τήν «ἀναγκαία καρτερία και ἐπιμονή», ἀλλά και ἀποφασιστικότητα (σ. 65).

(2) Τοῦ ὀργανωτῆ, ἀφοῦ ἔχει ἀνάγκη τήν συνεργασία και ἄλλων ἀτόμων. Μιά λειτουργία γνωστή στήν βιβλιογραφία ἀπό τήν ἐποχή τῶν κλασσικῶν, ἡ ὁποία ὁμως ἀναπτύχθηκε ἐπαρκέστερα ἀπό μέλη τῆς νεοκλασσικῆς σχολῆς (βλ. Karayiannis, 1990)⁹ ἀλλά και ἀπό τόν Max Weber (βλ. Kilby, 1971, σσ. 6-7), πού φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε στό θέμα αὐτό τόν Sombart. Αὐτή ἡ λειτουργία ἀπαιτεῖ νά διαθέτει ὁ ἐπιχειρηματίας ἱκανότητες, ὅπως:

(α) «νά εἶναι ἱκανός νά κρίνει τούς ἀνθρώπους μέ κριτήριον τήν ἀπόδοσή τους»,

(β) «νά διαθέτει ταλέντο νά τούς βάζει νά δουλεύουν ἀντί γι' αὐτόν»,

(γ) και νά δουλεύουν ἔτσι, «ὥστε ὁ καθένας νά βρίσκεται στό σωστό πόστο προσφέροντας τήν μέγιστη δυνατή ἀπόδοση»,

(δ) «νά κινητοποιεῖ τούς πάντες κατά τρόπο ὥστε νά ἐκδιπλώνουν πράγματι τό μέγιστο δυνατόν τῶν ἱκανότητων τους»,

(ε) και νά φροντίζει ὥστε «οἱ σχέσεις συνεργασίας και ἱεραρχίας τῶν ἐπί μέρους ἐργαζομένων νά εἶναι ἱκανοποιητικά ὀργανωμένες και οἱ δραστηριότητές τους σωστά συντονισμένες» (σ. 66)¹⁰.

(3) Τοῦ διαπραγματευτῆ, ἀφοῦ εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἔρχεται σέ ἄμεση διαπραγμάτευση μέ τούς κατόχους τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν και τούς πελάτες. Γιά νά ἐπιτύχει σέ αὐτόν τόν ρόλο θά πρέπει νά διαθέτει ξεχωριστές ἱκανότητες, ὅπως:

(α) νά ἔχει πειθῶ,

(β) νά ἀνακινεῖ τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἄλλου διαπραγματευόμενου μέρους και νά ἀποκτᾶ τήν ἐμπιστοσύνη του και

(γ) νά χρησιμοποιεῖ μεθόδους μάρκετινγκ (κυρίως τήν διαφήμιση) πού νά εἶναι κερδοφόρες (σσ. 66-8).

Και οἱ τρεῖς ὁμως παραπάνω λειτουργίες τοῦ ἐπιχειρηματία ἔχουν ὡς κοινή προαπαιτούμενη ἱκανότητά του, λόγω τῶν τυχαίων γεγονότων πού συνοδεύουν τήν ζωὴ τῆς ἐπιχείρησης¹¹, «τήν πνευματική ἐτοιμότητα και τήν ἱκανότητα νά βρίσκει τό σωστό, ὅ,τι ὑπηρετεῖ καλύτερα τήν ἐπιδιωκόμενη ἐπιτυχία» (σσ. 68-9) — στοιχεῖα πού ἤδη εἶχε ἐπισημάνει ὁ Marshall (1890, σσ. 237, 248, 261)¹².

Γιά νά φέρε σέ πέρας τίς παραπάνω δραστηριότητες, ὁ ἐπιχειρηματίας, σύμφωνα μέ τόν Sombart (σσ. 207-8), πρέπει νά εἶναι «εὐφυής, γνωστικός και πνευματώδης». Ἐπίσης, νά ἀπο-

λαμβάνει τήν «χαρά τοῦ ἐγχειρήματος» (σ. 208), δηλαδή, θά λέγαμε σήμερα, νά διαθέτει θέληση γιά ἐπιτεύγματα, ἕνα σημαντικό ἐπιχειρηματικό κίνητρο και χαρακτηριστικό πού ἀνέλυσε ὁ McClelland (1961). Οἱ ἐπιχειρηματικές συννεπῶς φύσεις, σέ γενικές γραμμές, σύμφωνα μέ τόν Sombart, «εἶναι ἄνθρωποι μέ ἐκδηλο διανοητικό-βουλευσιαρχικό χάρισμα, πού πρέπει νά τό διαθέτουν σέ βαθμό ἄνω τοῦ συνήθους γιά νά πετύχουν κάτι τό μεγάλο, και μία συρρικνωμένη συναισθηματική και ψυχική ζωὴ (ἐντελῶς κοινότυπη)» (σ. 209).

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω κίνητρα και χαρακτηριστικά τοῦ ἐπιχειρηματία, ὁ Sombart, ἀναγνώρισε και κάποια ἄλλα, στά ὁποία ὁμως δέν ἔδωσε μεγάλη σημασία, ἂν και ἀποδείχθηκαν στίς ἡμέρες μας πολύ σημαντικά γιά νά ἐρμηνευθεῖ ἡ ἐπιχειρηματική ἐπιτυχία. Πιο συγκεκριμένα, διαπίστωσε, ἀλλά δέν ἀνέλυσε, ὅτι ὁ σύγχρονος ἐπιχειρηματίας (δηλ. τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα), ἔχει μεγάλο «ἐνδιαφέρον γιά τήν δουλειά του» και ἡ ἐπιτυχία του μετρεῖται μέ τά κέρδη πού ἐπιτυγχάνει (σσ. 177-8) — κάτι πού ἤδη εἶχαν τονίσει ὁ A. Marshall (1890, σ. 501) και ὁ Schumpeter (1911, σσ. 93-4)¹³.

Ὁ ἐπιχειρηματίας πού διαθέτει τά παραπάνω χαρακτηριστικά ὀραστηριοποιεῖται ὡς ἑξῆς:

«Ὁ ἴδιος ὀνειρεύεται μέ ὄλο του τό πάθος τό ὀνειρο τῆς ἐπιτυχούς, ὀδηγημένης σέ αἴσιο πέρας ἐπιχείρησής του. Βλέπει τόν ἑαυτό του ὡς πλούσιο, ἰσχυρό ἄνδρα, θαυμαζόμενο και ἐπαινούμενο ἀπό τούς συνανθρώπους του γιά τίς ἐνδοξες πράξεις πού ἐπιτέλεσε και πού ὁ ἴδιος μέ τήν φαντασία του τίς ὀραματίζεται μεγαλειώδεις. Πρῶτα θά κάνει τό ἄλφα, μετά θά περάσει στό βῆτα, θά ἐμφυσήσει ζωὴ σ' ἕνα ὀλόκληρο σύστημα ἀπό ἐπιχειρήσεις, θά κατακλύσει τήν ὑφήλιο μέ τήν φήμη τῶν ἔργων του. Τό ὀνειρό του εἶναι κολλοσιαῖο. Ζεῖ, λές, σέ συνεχῆ πυρετό. Ἡ ὑπερβολή τῶν ἴδιων του τῶν ἰδεῶν τόν θέλγει ἀκατάπαυστα και τόν κρατάει σέ ἀέναη κίνηση. Ἡ κύρια διάθεση τῆς προσωπικότητάς του εἶναι ἕνας ἐνθουσιώδης λυρισμός. Και ἀπό αὐτήν τήν κύρια διάθεση ξεκινῶντας, δίνει τώρα σάρκα και ὀστά στό μεγαλύτερο ἔργο του: παρασύρει και ἄλλους ὥστε νά τόν βοηθήσουν στήν ἐκτέλεση τοῦ σχεδίου του. Ἄν εἶναι ἀπό τούς μεγάλους ἐκπροσώπους τοῦ εἶδους του, τότε τόν χαρακτηρίζει μία ποιητική ἱκανότητα νά γεννάει στά μάτια τῶν ἄλλων εἰκόνες μαυλιστικῆς θέλξης και πολύχρωμου μεγαλείου ὡς πρόγευση τῶν θαυμά-

των πού θέλει νά φέρει σέ πέρας: τί εὐλογία εἶναι γιά τόν κόσμον τό σχεδιαζόμενο ἔργο, τί εὐλογία γιά αὐτούς πού θά τό ἐκτελέσουν! Ὑπόσχεται βουνά χρυσοῦ καί ξέρει νά κάνει πειστικές τίς ὑποσχέσεις του. Ἐρεθίζει τήν φαντασία, ξυπνά τήν πίστη. Κι ἀκόμα ἀφυπνίζει ἰσχυρά ἐνστικτα, χρησιμοποιοῦντας αὐτά πρός ὄφελός του: πρό πάντων κεντρίζει τό πάθος τοῦ παιχιδιοῦ, θέτοντάς το στήν ὑπηρεσία του» (σσ. 103-4).

Παρατέθηκε ὅλο τό ἐδάφιο-ῦμνος τοῦ Sombart γιά τήν ἐπιχειρηματικότητα, γιά δύο λόγους: (α) Γιατί μέσα σέ λίγες γραμμές, μέ ποιητική σύμπτυξη σκέψης-πραγματικότητας, περιέγραψε ἕναν ἀπό τούς περισσότερο πολυποίκιλους ρόλους, πού στήν ἐποχή μας θεωρήθηκε ἀπό τόν Kilby (1971) ὡς δύσκολα ἀναγνωριζόμενος, ἐξακριβωμένος καί περιγραφόμενος, δηλαδή ὡς χαμαιλέων. (β) Γιατί πολλά ἀπό αὐτά τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ ρόλου καί δράσης ἰσχύουν καθ' ὅλοκληρία ἀκόμη καί σήμερα καί εἰδικώτερα στούς ἐπιχειρηματίες πού ξεκινοῦν μιά μικρομεσαία ἐπιχείρηση¹⁴.

Τά παραπάνω κίνητρα καί χαρακτηριστικά τοῦ ἐπιχειρηματία, ὁ Sombart (σ. 180) θεώρησε ὅτι μπορεῖ νά ἀντιπαραβληθοῦν μέ αὐτά πού κινοῦν καί χαρακτηρίζουν ἕνα παιδί. Ὅπως ἕνα παιδί, ἔτσι καί ἕνας ἐπιχειρηματίας ἔχει τά ἐξῆς «τέσσερα στοιχειώδη συμπλέγματα ἀξιών»:

1. «τό αἰσθητό μέγεθος» πού ἀντικατοπτρίζεται ἀπό τό ὕψος τοῦ κέρδους πού ἐπιτυγχάνει ὁ ἐπιχειρηματίας (σσ. 180-1).

2. «τήν ταχυκίνησια», πού σέ ἕναν ἐπιχειρηματία μεταφράζεται στήν ταχύτητα μέ τήν ὁποία ἐνεργεῖ στόν οἰκονομικό στίβο (σσ. 180-1).

3. «τό νέο», δηλαδή τό πρωτοφανές καί καινούργιο πού προσπαθεῖ νά ἀποκτήσει ἢ νά ἐπιτύχει ὁ ἐπιχειρηματίας (σσ. 180-3).

4. «τό αἰσθημα τῆς ἰσχύος» πού ἀπολαμβάνει ὁ ἐπιχειρηματίας ἀνερχόμενος οἰκονομικά καί κοινωνικά — κάτι πού εἶχε ἐπιστημάνει πολύ πρὶν ὁ Hobbes μέ τό σύνθημα «ὁ πλοῦτος εἶναι δύναμη» (βλ. Smith, 1776, σ. 48) καί ἀνέπτυξε ὡς θεωρία κινήτρου ἐπιχειρηματικῆς συμπεριφορᾶς ὁ Knight (1947, σ. 376).

Συμπεράσματα

Ὁ Sombart, γιά νά καταλήξει στίς παραπάνω ιδέες, ἐπιχειρήματα καί θέσεις γιά τήν ἐπιχειρηματικότητα, χρησιμοποίησε πάνω ἀπό 200 σελίδες. Σέ αὐτές διαπίστωσε, ἐξακριβώσε καί

περιέγραψε, μέ γλαφυρό καί πολλές φορές ποιητικό ὕφος, πολλές λειτουργίες, δραστηριότητες καί χαρακτηριστικά τοῦ ἐπιχειρηματία. Κάποιες ἀπό αὐτές τίς λειτουργίες καί δραστηριότητες, ὅπως εἶδαμε, εἶτε δέν ἀνέλυσε ἐπαρκῶς κυρίως ὡς πρός τά ἀποτελέσματά τους, εἶτε εἶχαν ἤδη παρουσιασθεῖ ἀπό ἄλλους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του. Ὅσον ἀφορᾶ τά πολλά χαρακτηριστικά καί ἱκανότητες τοῦ ἐπιχειρηματία πού περιέγραψε, φαίνεται ὅτι κάποια ἀπό αὐτά ἔχουν ὑπερβολικά «ἠρωποιοθεῖ», ἐνῶ κάποια ἄλλα, περισσότερο «πεζά», τά διαθέτουν ἀκόμη στίς ἡμέρες μας οἱ ἐπιχειρηματίες, ἀλλά καί ἄτομα πού ἔχουν τύχει σχετικῆς ἐκπαίδευσης. Ἐάν συγκεντρωθεῖ σέ ἕνα ἄτομο αὐτό τό πλῆθος τῶν ποικιλόμορφων ἐπιχειρηματικῶν χαρακτηριστικῶν καί ἱκανότητων πού ἀπέδωσε στόν ἐπιχειρηματία ὁ Sombart, τότε μάλλον μιλάμε γιά ἕνα «ὑπεράνθρωπο ὄν» πού προσεγγίζει τήν τελειότητα τοῦ homo oeconomicus.

Ἡ παραπάνω θεωρία τοῦ Sombart γιά τήν ἐπιχειρηματικότητα δέν φαίνεται, βάσει τῶν βιβλιογραφικῶν στοιχείων πού διαθέτουμε, νά ἐπηρέασε τήν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομικῆς σκέψης ὡς πρός τό φαινόμενο αὐτό. Δέν φαίνεται δηλαδή νά συμπεριλήφθηκε (ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἀναφορές) σέ σχετικές ἔρευνες θεωρητικῆς ἐξέλιξης τοῦ φαινομένου αὐτοῦ (βλ. π.χ. Tuttle 1927, O'Brien, 1929, Evans, 1949, Loasby, 1982, Blaug, 1986, Rothschild, 1986). Οὔτε φαίνεται νά ἐπηρέασε τούς διάφορους οἰκονομικούς ἱστορικούς πού ἐξέτασαν τό φαινόμενο αὐτό σέ σχέση μέ τήν ἐξέλιξη τῆς ἐπιχειρήσεως καί τῆς οἰκονομίας σέ διάφορες χῶρες καί ἐποχές (βλ. π.χ. τά ἄρθρα στό Aitken, 1965, καί Glade, 1967, Soltow, 1968, Owens, 1978).

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀνάλυση τοῦ Sombart, παρά τίς ὅποιες ἀδυναμίες της, εἶναι πρωτοποριακή, ἀφοῦ ἐπικεντρώθηκε στήν κοινωνικο-οἰκονομική καί ψυχολογική ἔρευνα τῆς ἐπιχειρηματικότητας, μιά προσέγγιση πού μετά τό μέσο τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἄρχισε νά ἐνδιαφέρει σοβαρά τούς διάφορους ἐρευνητές. Συνεπῶς, ὡς πρός τόν στόχο καί τήν εὐρεία ἐρευνητικῆς προσέγγιση τῆς ἐπιχειρηματικότητας, ἀλλά καί κάποιων στοιχείων πού ἀκόμη καί σήμερα τήν χαρακτηρίζουν, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ὁ Sombart ἦταν πρωτοποριακός καί ἀξίζει τό ὄνομα καί οἱ ιδέες του νά περιλαμβάνονται στίς εἰδικές ἱστορίες οἰκονομικῆς σκέψης πού ἐξετάζουν φαινόμενα («φαινομενολογικές», βλ. Karagiannis, 1998) ὅπως τῆς ἐπιχειρηματικότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι παραπομπές στην εξεταζόμενη εργασία του Sombart γίνονται χωρίς αναφορά στο έτος δημοσίευσης 1913. Για την μεθοδολογία του Sombart, βλ. Χουμανιόνης (1999, σσ. 304-5).

2. Ο Sombart, στο έργο του (1913), διερεύνησε αρκετές πτυχές της οικονομίας από την προκαπιταλιστική εποχή της φεουδαρχίας μέχρι την εποχή του, που δεν άφορου, υπό την στενή έννοια, την επιχειρηματικότητα. Όλες αυτές οι οικονομικές μεταβλητές και φαινόμενα δεν θα εξετασθούν εδώ, αποτελούν όμως σημαντικό συμπλήρωμα κάθε οικονομικής ιστορίας.

3. Μάλιστα, ο Sombart, διερευνά τις επιδράσεις της χρονικής διάρκειας κατά την οποία ισχύει το καπιταλιστικό πνεύμα σε μία οικονομία, την ένταση και έκτασή του, για να δείξει ότι υπάρχει «έθνική εκδίπλωση του καπιταλιστικού πνεύματος» (κεφ. X, XI). Μέ τον τρόπο αυτό επιδιώκει να συγκροτήσει έναν τύπο καπιταλιστή-επιχειρηματία όχι για όλες τις εποχές, «αλλά έναν για κάθε μιά τους» (σ. 159).

4. Ο Sombart θεώρησε ότι το αστικό πνεύμα, ως γενικότερο του επιχειρηματικού, συνίσταται σε έναν συνδυασμό λογιστικής ικανότητας και περίσκεψης, όρθολογικότητας και οικονομικής αποδοτικότητας (σ. 29). Για ειδική ανάλυση αυτών των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, βλ. τό μέρος δεύτερο του βιβλίου του (κεφ. VIII, IX). Επίσης, καταμέτρησε άνω των δέκα συμπεριφορικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που ξεχωρίζουν την αστική από την μη αστική ανθρώπινη φύση (σσ. 210-3).

5. Η πηγή του κινήτρου για τις (α) και (β) δράσεις και επιδιώξεις, όπως διαφαίνεται στο έργο του Sombart, είναι η «επιδεικτική συμπεριφορά» που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο και ιδιαίτερα τον αστό (σσ. 34-5). Η θεωρία όμως αυτή της «επιδεικτικής κατανάλωσης» είχε ήδη εισαχθεί στην οικονομική σκέψη με το βαθυστόχαστο και πρωτοποριακό έργο του T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, (1899, κεφ. IV).

6. Αυτή η «τυπολογία» του καπιταλιστή-επιχειρηματία δεν φαίνεται να ακολουθήθηκε από άλλους ερευνητές που εξέτασαν, από εμπειρικής κυρίως σκοπιάς, το θέμα των επιχειρηματικών λειτουργιών (βλ. για παράδειγμα Redlich 1959, Evans, 1959).

7. Παρά το γεγονός ότι αναφέρθηκε στις ιδέες του Ξε-

νοφώντος για την επιχειρηματική δράση και ικανότητες (βλ. π.χ. σ. 388, ύποσ. 264, 265).

8. Ο Sombart με σαφήνεια ξεχωρίζει (σ. 65) τον ρόλο του «έπινοητή» μίας ιδέας ή ενός σχεδίου από τον επιχειρηματία που το βάζει σε εφαρμογή. Μέ τον ίδιο τρόπο ξεχώρισαν τις λειτουργίες του καινοτόμου-εφευρέτη και του καινοτόμου-επιχειρηματία, πριν από τον Sombart, ο Veblen (1904, σσ. 44-5), ο Hobson (1909, σσ. 129-135), και ο Schumpeter (1911, σ. 89).

9. Μάλιστα, πολύ πριν από τον Sombart, ο Marshall (1887, σ. 481) και ο F.A Walker (1887, σσ. 273-5, 278, 288) είχαν αποδώσει τμήμα του καθαρού κέρδους ως πρόσδο της οργανωτικής ικανότητας και επιδεξιότητας του επιχειρηματία.

10. Τά περισσότερα από αυτά τά χαρακτηριστικά και ικανότητες του επιχειρηματία είχε διαπιστώσει και καταδείξει από τά μέσα του 19ου αιώνα ο von Mangoldt (Henning, 1980, σσ. 664-5).

11. Ήταν πάρα πολλοί οι ερευνητές που ήδη είχαν διαπιστώσει ότι μιά από τις σημαντικότερες λειτουργίες του επιχειρηματία είναι η ανάληψη των κινδύνων που προέρχονται από μη ελεγχόμενες, από μέρους του, τυχαίες καταστάσεις που απειλούν την κερδοφορία και την πορεία της επιχείρησης. Για να σημειώσουμε μερικώς των όποιων τις ιδέες δεν φαίνεται να εγκολπώθηκε ο Sombart, όπως, ο Cantillon, ο Hamilton (βλ. Karayiannis, 1992), ο von Mangoldt (βλ. Tuttle, 1927, σ. 518, Hennings, 1980, σσ. 663-4) και άλλοι Άγγλοσάξωνες συγγραφείς λίγα χρόνια πριν το έργο του Sombart, όπως ο Hayley (1893), ο Haynes (1895), κ.ά.

12. Ο Sombart μάλιστα, στην οργανωτική επιχειρηματική λειτουργία, περιέγραψε διάφορες δραστηριότητες των κρατικών επιχειρήσεων, όπως και κάποιες επιχειρηματικές ικανότητες των κρατικών λειτουργών (σσ. 97-8).

13. Η επιθυμία του επιχειρηματία για επιτεύγματα με μέτρο το ύψος του κέρδους που υπονοεί εδώ ο Sombart, ήταν οι βασικές συνιστώσες της σχετικής θεωρίας που ανέπτυξε μετά από περίπου μισό αιώνα ο McClelland (1961, σσ. 39-46, 231-3).

14. Στις ημέρες μας, ο Hornaday (1982, σσ. 26-9), επισκοπώντας την σύγχρονη σχετική βιβλιογραφία, συγκέντρωσε περίπου δύο δεκάδες βασικά χαρακτηριστικά και ικανότητες που συνήθως απαντώνται στους επιτυχημένους επιχειρηματίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aitken, H. (1965), *Explorations in Enterprise*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Blaug, M. (1986), «Entrepreneurship Before and After Schumpeter», στο M. Blaug, *Economic History and the History of Economics*, London: Whearshaf Books.
- Cantillon, R. (1755), *Essai sur la nature du commerce en général*, άγγλ. μτφ. H. Higgs, 1931, New York: A.M. Kelley, 1964.
- Evans, G. (1949), «The Entrepreneur and Economic Theory: A Historical and Analytical Approach», *American Economic Review*, Papers and Proceedings, May.
- Evans, G.Jr. (1959), «Business Entrepreneurs, Their Major Functions and Related Tenets», *Journal of Economic History*, τόμ. II.

- Glade, W. (1967), «Approaches to a Theory of Entrepreneurial Formation», *Explorations in Economic History*, New Series, τόμ. 4, No 3.
- Griffin, R. Karayiannis, A.D. (2002) «T. Veblen's Evolutionary Theory of Entrepreneurship», *History of Economic Ideas*, τόμ. X, No 3.
- Hawley, F. (1893), «The Risk Theory of Profit», *Quarterly Journal of Economics*.
- Haynes, J. (1895), «Risk as an Economic Factor», *Quarterly Journal of Economics*, τόμ. IX.
- Hennings, K. (1980), «The Transition from Classical to Neoclassical Economic Theory: Hans von Mangoldt», *Kyklos*, τόμ. 38, No 4.
- Hobson, J. (1909), *The Industrial System*, New York: A.M. Kelley, 1969.

- Hornaday, J. (1982), «Research about living Entrepreneurs», στὸ C. Kent, D. Sexton, K. Vesper (ἐπιμ.) *Encyclopedia of Entrepreneurship*, New Jersey: Prentice-Hall.
- Karayiannis, A.D. (1990), «The Entrepreneurial Function in Economic Literature: A Synoptic Review», *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, τόμ. 37, Νο 2.
- Karayiannis, A.D. (1992), «Rowland Hamilton's Neglected Contribution on Risk, Uncertainty and Profit», στὸ S. Todd Lowry (ἐπιμ.) *Perspectives in the History of Economic Thought: Contributions to the History of Economics*, τόμ. VIII, Aldershot: Edward Elgar Publishing.
- Karayiannis, A.D. (1998), «Selectivity Criteria in the Historiography of Economics», *History of Economics Review*, τόμ. 28, Summer.
- Kilby, P. (1971), «Hunting the Heffalump», στὸ P. Kilby (ἐπιμ.), *Entrepreneurship and Economic Development*, New York: The Free Press.
- Knight, F. (1947), *Freedom and Reform: Essays in Economics and Social Philosophy*, Indianapolis: Liberty Press, 1982.
- Kuczynski, J. (1968), «Werner Sombart», *International Encyclopedia of Social Sciences*, τόμ. 15, London: Macmillan.
- Loasby, B. (1982), «The Entrepreneur in Economic Theory», *Scottish Journal of Political Economy*, τόμ. 29.
- McClelland, D. (1961), *The Achieving Society*, New York: D. van Nostrand Comp.
- Marshall, A. (1887), «The Theory of Business Profits», *Quarterly Journal of Economics*, July.
- Marshall, A. (1890), *Principle of Economics*, 8η ἔκδ. London: Macmillan, 1959.
- Mitchell, W. (1929), «Sombart's Hochkapitalismus», *Quarterly Journal of Economics*, τόμ. XLIII, February, ἀναδῆμ. στὸ W. Mitchell *The Backward Art of Spending Money and other essays*, New York: A.M. Kelley, 1950.
- Ξενοφών, *Ἀπομνημονεύματα*, νεοελ. μτφρ. Ἐ. Παντελάκη, Ἀθήνα: Πάπυρος, 1937-8.
- O'Brien, G. (1929), *Notes on the Theory of Profits*, Dublin: Hodges, Figgis & Co.
- Owens, R. (1978), «The anthropological study of entrepreneurship», *Eastern Anthropologist*, τόμ. 31, Νο 1.
- Redlich, F. (1959), «Entrepreneurial Typology», *Weltwirtschaftliches Archiv*, τόμ. 9.
- Rothschild, K. (1986), «Capitalists and Entrepreneurs: Prototypes and Roles», στὸ H. Wagoner, J. Drukker (ἐπιμ.) *The Economic Law of Motion and Modern Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Σίδερικς, Α. (1948), *Αἱ περὶ Ἐπιχειρηματικοῦ Κέρδους Θεωρίαι*, Ἀθήνα: Ἄ. Παπαζήσης.
- Say, J.B. (1821), *Catechism of Political Economy & Letter to Malthus*, New York: A.M. Kelley, 1967.
- Schumpeter, J. (1911), *The Theory of Economic Development*, ἀγγλ. μτφρ. 1934, Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Schumpeter, J. (1954), *History of Economic Analysis*, ed. Oxford University Press, New York.
- Smith, A. (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R.H. Campbell, A. Skinner (ἐπιμ.) Oxford: Clarendon Press, 1976.
- Soltow, J. (1968), «The Entrepreneur in Economic History», *American Economic Review*, Papers and Proceedings, May.
- Sombart, W. (1913), *Der Bourgeois: Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, Berlin: Dunker & Humblot, ἑλλην. μτφρ. Κ. Κουτσουρέλης, *Ὁ Ἀστός: Πνευματικὲς προϋποθέσεις καὶ Ἱστορικὴ Πορεία τοῦ Δυτικοῦ Καπιταλισμοῦ*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Νεφέλη, 1998.
- Spiegel, H. (1971), *The Growth of Economic Thought*, 3η ἔκδ., Durham: Duke University Press, 1991.
- Tuttle, C. (1927), «The Entrepreneur Function in Economic Literature», *Journal of Political Economy*, τόμ. 35.
- Veblen, T. (1899), *The Theory of the Leisure Class*, New York: A.M. Kelley, 1975.
- Veblen, T. (1904), *The Theory of Business Enterprise*, New Jersey: A.M. Kelley, 1975.
- Veblen, T. (1921), *The Engineers and the Price System*, New York: A.M. Kelley, 1965.
- Walker, F.A. (1887), «The Source of Business Profit», *Quarterly Journal of Economics*, April.
- Weber, M. (1904-5), *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, ἑλλην. μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, *Ἡ Προτεσταντικὴ Ἠθικὴ καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Καπιταλισμοῦ*, Ἀθήνα: Κάλβος, 1978.
- Χουμανίδης, Α. (1999), *Ἱστορία Οἰκονομικῶν Θεωριῶν ἀπὸ τῶν Ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας*, 2η ἔκδοσις, Ἀθήνα: Σύγχρονη Ἐκδοτική.

Ἡ διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων»-κεμαλικῶν στήν ἐλλαδική Θράκη τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου

Θεοφάνης Μαλκίδης

Εἰσαγωγή

Μέ τήν ὑπογραφή τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ συμφώνου φιλίας Ἐλευθερίου Βενιζέλου - Ἰσμέτ Ἴνονου τό 1930, ἡ Τουρκία ἔθεσε τό ζήτημα τῆς ἀπέλασης τῶν ἀποκαλούμενων «παλαιομουσουλμάνων» ἢ «παλαιότουρκων» ἢ «συντηρητικῶν» τῆς ἐλλαδικῆς Θράκης¹, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐμπόδιο στήν εἰσαγωγή τῶν κεμαλικῶν μεταρρυθμίσεων (μετά τήν Τουρκία) στήν περιοχή². Οἱ «παλαιομουσουλμάνοι», ἀντικαθεστωτικοί ἀπό τήν κεμαλική Τουρκία φυγάδες, μέ ἡγέτη τόν τελευταῖο θρησκευτικό ἀρχηγό - Σεΐχουισλάμ³ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους Μουσταφᾶ Σαμπρή εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά ἐμφανίζονται δυναμικά στό θρακικό προσκήνιο, ἀμέσως μετά τήν ὑπογραφή τῆς ἑλληνοτουρκικῆς συνθήκης ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν⁴ καί τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης (1923)⁵. Στούς «παλαιομουσουλμάνους» συμπεριλαμβάνονταν καί 13 ἀντικαθεστωτικά στελέχη τοῦ ἀντικεμαλικοῦ κινήματος. Ἐξ αὐτῶν 11 εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν Θράκη — τά ὑπόλοιπα δύο στήν Δράμα καί τήν Θεσσαλονίκη — καθῶς ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης δέν τοῦς συμπεριέλαβε στήν γενική ἀμνηστία. Ἡ ὁμάδα τῶν «παλαιομουσουλμάνων» ἔγινε γνωστή ὡς οἱ «Ἐκατόν πενήντα», οἱ ὅποιοι ἀντιπαράτεθηκαν στίς ἐπιδιώξεις καί τίς μεταρρυθμιστικές κινήσεις τῆς νέας Τουρκίας πού διαμορφώθηκε ἀπό τόν Μουσταφᾶ Κεμάλ καί μετέπειτα Ἄτατούρκ - «πατέρα τῶν Τούρκων». Μέ τήν ἐκδοση ἐφημερίδων ἀντικεμαλικῶν περιεχομένου, ἔδωσαν ἰδιαίτερη βαρύτητα στήν πολεμική πού ἀσκούσε τό κεμαλικό καθεστῶς τόσο στήν Τουρκία ὅσο καί στήν ἐλλαδική Θράκη ἐναντίον τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας, ἐνῶ σέ μικρό χρονικό διάστημα ἡ δια-

μάχη τῶν προσκείμενων στό κεμαλικό καθεστῶς, τῶν ἀποκαλούμενων καί «μεταρρυθμιστῶν»-«νεωτεριστῶν» καί «παλαιομουσουλμάνων» στήν μουσουλμανική κοινωνία πῆρε μεγάλες διαστάσεις. Αὕτη ἡ διαμάχη, μετά τήν ὑποχώρηση τῆς Ἑλλάδος στίς κεμαλικές ἀπαιτήσεις, θά λάβει οὐσιαστικά τέλος μέ τήν ἀπέλαση τῶν παλαιομουσουλμάνων ἀπό τήν ἐλλαδική Θράκη τό 1931 καί τυπικά μέ τήν ὑπογραφή τῶν δύο διμερῶν μορφωτικῶν συμφωνιῶν καί πρωτοκόλλων (1951 καί 1968), πού μέ μοχλό τήν ἐκπαίδευση συνέβαλαν στήν τουρκοποίηση καί ἐκκεμαλισμό τῶν μουσουλμανικῶν μειονοτήτων.

Ἡ διαμάχη γιά τήν εἰσαγωγή τοῦ λατινικοῦ ἀλφάβητου

Μέ τήν ἑλληνοτουρκική προσέγγιση τοῦ 1930, ἡ διένεξη μεταξύ τῶν «παλαιομουσουλμάνων» καί τῶν «νεωτεριστῶν» ἔφθασε στό ἀποκορύφωμά της, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπέλθει διχασμός στίς μουσουλμανικές μειονότητες⁶, γεγονός πού ὁδήγησε καί σέ βίαια γεγονότα ἀνάμεσα σέ «φεσσοφόρους» καί «πιλοφόρους» μαθητές. «Φεσσοφόροι» ἀποκαλοῦνταν οἱ προσκείμενοι στοῦς «παλαιομουσουλμάνους», ἐνῶ οἱ «πιλοφόροι» πρόσκεινταν στοῦς «νεωτεριστές»-κεμαλικούς. Πολλοί γονεῖς ἀπαγόρευαν στά παιδιά τους νά πηγαίνουν στά σχολεῖα, τά ὅποια εἶχαν μετατραπεί σέ πεδίο ἔντονης ἀντιπαράθεσης τῶν δύο τάσεων στήν μουσουλμανική κοινωνία. Ἡ θρησκευτική ἡγεσία τῶν μουσουλμανικῶν μειονοτήτων, σέ μιά προσπάθεια ὁμαλοποίησης τῆς κατάστασης, εἶχε στείλει ὑπόμνημα πρὸς τοῦς

— Ὁ Θεοφάνης Μαλκίδης γεννήθηκε στήν Ἀλεξανδρούπολη, σπούδασε οικονομικές καί κοινωνικές ἐπιστήμες καί εἶναι Δέκτωρ στό Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (Τμῆμα Γλώσσας, Φιλολογίας καί Πολιτισμοῦ Παρευξείνιων Χωρῶν). Ἀσχολεῖται μέ τίς κοινωνίες τοῦ βαλκανικοῦ καί παρευξείνιου χώρου καί ἔχει δημοσιεύσει σχετικά βιβλία καί ἄρθρα σέ ἐπιστημονικές ἐκδόσεις καί πρακτικά συνεδρίων.

Υπουργούς Ἐσωτερικῶν, Ἐξωτερικῶν καί Παιδείας, τό ὅποιο εἶχε διαβίβαστει ἀπό τήν Μουφτεία Κομοτηνῆς καί συνυπογραφόταν ἀπό τούς μουφτῆδες Ξάνθης καί Διδυμοτείχου, καθώς καί τούς προέδρους τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων. Τό ἔγγραφο ἀνέφερε ὅτι «ἄτομα τινά ἐκ τῶν κατοίκων τῆς δυτικῆς Θράκης προπαγάνδιζαν ὑπέρ τῶν ἐν Τουρκία μεταβολῶν διαστρέφοντας τό ἠθικόν τοῦ ἐνταῦθα μουσουλμανικοῦ στοιχείου. Ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσλάμ καί ὁ μουσουλμανισμός δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τήν Τουρκία, οἱ μουσουλμάνοι τῆς Θράκης καλῶς ἐννοοῦσαν ὅτι ἡ θρησκεία των, ἡ παιδεία των, αἱ παραδόσεις των καί ἡ κοινωνική αὐτῶν ὑπόστασις δέν εἶναι παίγιον εἰς χεῖρας τῆς Τουρκίας, ὅτι τυγχάνουν ὑπήκοοι κράτους ἐλευθέρου, πεπολιτισμένου καί σεβομένου τῶν θρησκείων»⁷.

Ἡ ἀπαίτηση ἀπό τήν τουρκική πλευρά γιά ἀπέλαση τῶν «παλαιομουσουλμάνων» ἔγινε στήν πύ βίαιη περίοδος ἔντασης τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν «συντηρητικῶν»-παλαιότουρκων καί «μεταρρυθμιστῶν»-κεμαλικῶν, ἐνῶ οἱ δάσκαλοι πού ἦρθαν ἀπό τήν Τουρκία συνέβαλαν καθοριστικά στήν ἐπιβολή τῆς κεμαλικῆς πολιτικῆς στήν ἐλλαδική Θράκη. Οἱ ὀπαδοί τῶν κεμαλικῶν μεταρρυθμίσεων, μέ ἡγέτη τόν δάσκαλο καί ἐκδότη τῆς ἐφημερίδας *Γενί Ἀντίμ (Νέο Βῆμα) Μεχμέτ Χιλμί*, εἶχαν ξεκινήσει τήν προσπάθεια ἐπιβολῆς τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου στήν ἐλλαδική Θράκη ἀπό τό 1928, ὅταν ἀνακοινώθηκε καί ἐπίσημα ἀπό τόν ἴδιο τόν Μουσταφᾶ Κεμάλ στίς 9 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου ἔτους ἡ ἐφαρμογή τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου. Ὁ Hilmi δημοσίευσε πολλά ἄρθρα γιά τό ζήτημα στήν ἐφημερίδα πού ἐξέδιδε⁸, ἐνῶ στό ἔργο του εἶχε συμπαράσταση ἀπό τίς «Ἐνώσεις Τουρκικῆς Νεολαίας», πού ἔκαναν ἐκστρατείες ἐνημέρωσης σέ ὅλες τίς μουσουλμανικές κοινότητες τῆς ἐλλαδικῆς Θράκης. Στό ἴδιο πλαίσιο κινεῖται καί ἡ ἴδρυση παραρτημάτων τοῦ «Κομιτάτου Ἀνεξαρτησίας τῆς Δυτικῆς Θράκης», πού εἶχε τήν ἔδρα του στήν Κωνσταντινούπολη, μέ σκοπό τήν διάδοση τῶν κεμαλικῶν ἰδεῶν στήν περιοχή τῆς ἐλλαδικῆς Θράκης. Σέ σχετική ἀναφορά τῶν ὑπηρεσιῶν ἀσφαλείας τῆς περιοχῆς πρὸς τήν Ἀθήνα τονίζεται ὅτι «ἀπό ἀρκετοῦ ἤδη χρόνου τῆ πρωτοβουλία τῶν ἐκ Θράκης φυγόντων καί ἤδη ἐν Τουρκία διαμενόντων μουσουλμάνων συνεστήθη πολιτική ὀργάνωσις ὑπό τόν τίτλον “Κομιτάτον Ἀνεξαρτησίας τῆς Δυτικῆς Θράκης”, κέντρον ἔχουσα τήν Κωνσταντινούπολιν. Τῆς ὀργανώσεως ταύτης τό διά τήν δυτικήν Θράκην κέντρον

εὐρίσκεται ἐν Ξάνθῃ καί διετελεῖ ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ καί ἐξαρτήσῃ ἀπό τήν ἐν Κωνσταντινούπολει κεντρικήν ἔδραν, παρ’ ἧς λαμβάνει ἐκάστοτε ὀδηγίαν καί διαταγᾶς. Πρωτοβουλία τοῦ ἐν Ξάνθῃ κέντρου, ἰδρύθησαν παραρτήματα εἰς τὰς κυριώτερας πόλεις τῆς Δυτικῆς Θράκης: Κομοτηνήν, Δεδεαγάτς καί Διδυμοτείχον. Εἰς τήν ὀργάνωσιν ταύτην, σκοπόν ἔχουσαν τήν διάδοσιν τῶν κεμαλικῶν ἰδεῶν καί τήν ὑπόσκαψιν τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας, μετέχουσιν ὅλοι οἱ πλουσιώτεροι μουσουλμάνοι τῆς Δυτικῆς Θράκης, ἀποτελοῦντες καί τὰ διοικητικά συμβούλια τῶν κατά πόλεις παραρτημάτων. Δι’ αὐτῶν ἀσκεῖται προπαγάνδα εἰς τὰ χωρία, ὅπου ὡς πράκτορες χρησιμοποιοῦνται οἱ προύχοντες. Ἡ ὀργάνωσις αὐτή δρᾷ κατὰ δύο τρόπους, ἀφ’ ἐνός μὲν προπαγανδίζει ὑπέρ τοῦ Κεμάλ, παρά τοῖς μουσουλμάνοις χωρικοῖς, δυσφημίζουσα τὰς ἐλληνικάς ἀρχάς καί ἐξεγείρουσα ἐναντίον αὐτῶν τό μῖσος τῶν Τούρκων χωρικῶν, οὓς παρασκευάζει δι’ ἐνδεχόμενῃν κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐνέργειαν, ἀφ’ ἑτέρου δέ φοβίζει τοὺς πρόσφυγας ἀπειλοῦσα αὐτούς ὅτι εἶναι προσεχῆς ἡ ὑποδούλωσις τῆς Δυτικῆς Θράκης, ὅποτε οἱ ὑποστηρίζοντες τοὺς Ἑλληνας θέλουν πάθει χειρότερα ἐκείνων τὰ ὅποια ὑπέστησαν οἱ Ἑλληνας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ»⁹.

Στήν κεμαλική προπαγάνδα ἀντέδρασε προσωπικά ὁ Μουφτής Κομοτηνῆς, ὁ ὁποῖος μέ ὑπόμνημά του (14/3/1928) στόν πρόεδρο τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων ἐπίσημαινε πῶς «μεταξύ τῶν φιλήσυχων καί νομοταγῶν μουσουλμάνων κατοίκων τῆς Δυτικῆς Θράκης ἤρξατο ἀπό τινός νά ἐκδηλοῦται ἐξοφθάλμως ρεῦμα τί πολεμικόν. Τό ρεῦμα περὶ οὗ ἀνέφερον ἤρξατο ἀναμφιβόλως ἀπό τῆς ἐνταῦθα συστάσεως τοῦ τουρκικοῦ προξενείου. Ἀναμφιβόλως, τό ρεῦμα τοῦ κεμαλισμοῦ ἀντιτίθεται πρὸς τήν πολιτικήν τῆς κυριάρχου μου σεβαστῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως. Φρονῶ ὅτι ἡ σωστή κυβέρνησις ἔδει δι’ ὅλων τῶν μέσων της νά ἐνισχύσῃ τήν μουφτεϊαν ἣτις ἐκ καθήκοντος ἔρχεται σέ σύγκρουσιν μετά τῶν ὀπαδῶν τοῦ ρεύματος τούτου»¹⁰.

Ἡ περαιτέρω δραστηριότητα τῆς «νεωτεριστικῆς» πτέρυγας τῶν μουσουλμανικῶν μειονοτήτων ἐνόχλησε τοὺς «παλαιομουσουλμάνους», οἱ ὅποιοι διά μέσῳ τῶν Μουφτήδων καί τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων κατέθεσαν ὑπόμνημα διαμαρτυρίας στήν Γενική Διοίκηση Θράκης, (29.11.1929) μέ κοινοποίηση στόν Πρόεδρο τῆς Κυβερνήσεως, στό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, στό Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν καί τό Ὑπουργεῖο Παιδείας, δηλώνοντας τήν ἀντίθεσή τους στήν ἐπι-

βολή και διδασκαλία του λατινικού αλφαβήτου. Στο υπόμνημα υπογραμμιζόταν ο στόχος της επιβολής της διδασκαλίας του λατινικού αλφαβήτου, ώστε να υπάρξει «διακοπή παντός θρησκευτικού δεσμού ως συμβαίνει εν Νέα Τουρκία», ή βία με την οποία γίνονταν αυτές οι αλλαγές στην γειτονική χώρα και πώς δέν ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν αλλαγές που έρχονταν από μία ξένη χώρα. Και τό κείμενο κατέληγε μέ τό έξής αίτημα: «Διά ταυτα, κ. Διοικητά, έξαιτούμεθα παρά τής Σεβαστής Έλληνικής Κυβερνήσεως όπως ευαρεστούμενη παρεμποδίση τας ένεργείας των ποικιλοτρόπως επιτιθεμένων κατά τής θρησκείας ήμών ατόμων έξυπηρετούντων ξένους είσηγήσεις και δοθη πλέον όριστικό τέρμα εις τήν αφόρητον κατάστασιν τήν θίγουσαν εκάστοτε τά θρησκευτικά ήμών αισθήματα»¹¹.

Τό υπόμνημα των μουσουλμάνων λειτουργών προκάλεσε (17.12.1928) έρώτηση του Έπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων Κ. Γόντικα προς τό Έπουργείο Έξωτερικών, όπου αναφέρονταν τά έξής: «Διαβιβάζοντες επί αποδόσει τά συνημμένα έγγραφα έχομεν τήν τιμήν να παρακαλέσωμεν υμάς, όπως ευαρεστούμενοι γνωρίσητε ήμιν τήν υμετέραν γνώμην, αν έχομεν εκ των συνθηκών τό δικαίωμα να επέμβωμεν εις τό υπό των Μουσουλμάνων Θράκης ανακινούμενον ζήτημα τής παρεμποδίσεως τής χρήσεως λατινικών στοιχείων εν τοις Μουσουλμανικοις Σχολείοις Θράκης. Σχετικώς παρέχομεν υμίν τήν πληροφορίαν ότι τά διδακτικά βιβλία των οποίων γίνεται χρήςις στά εν λόγω σχολεία, είναι τυπωμένα μέ άραβικά στοιχεία»¹². Η άπάντηση του Έπουργείου Έξωτερικών, ή οποία δόθηκε τήν 31η Δεκεμβρίου 1928, συνιστώντας ουσιαστικά ουδετερότητα, ήταν ή ακόλουθη: «Έπιστρέφοντες υμίν τήν διά του υπ' αριθμ. 58048 διαβιβάσθεισαν υμίν αλληλογραφίαν έχομεν τήν τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν ότι δεδομένου ότι ή υπό των Μουσουλμάνων χρησιμοποίησις τής Άραβικής ή τής Λατινικής γραφής ουδόλως ενδιαφέρει τό ελληνικόν κράτος οφείλομεν να αποφύγωμεν πάσαν ανάμιξιν εις τήν έριδα τιαούτην και να αφήσωμεν τας διαμαχομένας μερίδας να κανονίσωσι κατά βούλησιν τό ζήτημα τής καθιερώσεως τής μίας ή τής άλλης γραφής. Η τοιαύτη στάσις των ελληνικών αρχών είναι ή μάλλον ένδεικνυόμενη, καθ' όσον ένδεχομένη επέμβασις υπέρ τής μίας μερίδος θά προκάλει αναμφιβόλως τας δικαιολογημένας διαμαρτυρίας τής έτέρας»¹³. Από τό έγγραφο του Έπουργείου Έξωτερικών φαίνεται πώς ή πρόθεση τής τότε πολιτικής ήγέσις ήταν

να αποθαρρύνει επίσημη ανάμιξη στο ζήτημα επιβολής τής διδασκαλίας του λατινικού αλφαβήτου ή τής διατήρησης του άραβικού και αυτό να αποτελέσει έσωτερικό θέμα στην μουσουλμανική κοινωνία. Αυτή ή τάση βεβαίως είναι σέ άμεση συνάρτηση μέ τό γεγονός ότι ό τότε πρωθυπουργός Έλευθέριος Βενιζέλος ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητος στο ζήτημα τής εφαρμογής των διατάξεων για τήν προστασία των μειονοτήτων¹⁴ και τήν θεωρούσε συνάρτηση των διμερών ελληνoturκικών σχέσεων και ιδιαίτερα τής βελτίωσης διαβίωσης τής ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία¹⁵.

Ο επιθεωρητής μειονοτήτων και συνεργάτης του Έλευθερίου Βενιζέλου Κ. Στυλιανόπουλος σημείωνε για τό θέμα δύο χρόνια αργότερα πώς «ευρέθη εις τήν ανάγκην να δηλώσω εις αυτούς ότι είναι έλεύθεροι να φορέσουν φέσι ή καπέλο, να έχουα αυτήν ή εκείνην τήν θρησκείαν, να προτιμούν λατινικά ή άραβικά γράμματα κ.λπ. διότι ή Κυβέρνησις τίποτα έξ αυτών δέν καταδιώκει»¹⁶. Ο ίδιος, στα πλαίσια τής διακηρυγμένης πολιτικής, ασχολήθηκε ειδικά για να πείσει τούς «παλαιομουσουλμάνους» και ειδικώς τούς Μουφτήδες να δεχθούν τό λατινικό αλφάβητο και να μή φέρουν εμπόδια σ' αυτήν τήν προσπάθεια. Οί μουφτήδες, οί όποιοι αποτελούσαν τήν άτυπη αλλά ουσιαστική ήγέσις των μουσουλμάνων και είχαν αντιδράσει στην εφαρμογή του λατινικού αλφαβήτου και στην προσπάθεια των δασκάλων που στάλθηκαν από τήν Τουρκία, συνέβαλαν τά μέγιστα στην υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων. Η προσπάθεια για τήν επιβολή του λατινικού αλφαβήτου ενισχύθηκε, όταν ανέλαβε τήν έξουσία τό Λαϊκό Κόμμα, όποτε και ιδρύθηκαν σωματεία εκπαιδευτικών κεμαλικής κατεύθυνσης όπως ή «Ένωσις Τούρκων Δασκάλων Δημοτικού Σχολείου Δ. Θράκης» και ή «Ένωσις Τούρκων Δασκάλων Ροδόπης-Έβρου», μέ βασικό στόχο τήν διάδοση τής νέας γραφής, προσπάθεια όμως που δέν είχε πάντα επιτυχία, αφού μέχρι και τά μέσα τής δεκαετίας του 1950 υπήρχαν όρεινά χωριά τής Θράκης όπου ή λατινική γραφή δέν διδασκόταν¹⁷. Τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον τής Τουρκίας για τήν πορεία των μεταρρυθμίσεων και ειδικώς στο ζήτημα του λατινικού αλφαβήτου έγινε ακόμη πιό έντονο κατά τήν διάρκεια τής έρευνας κλιμακίου τής Μικτής Έπιτροπής τής Ανταλλαγής των Πληθυσμών τής Κοινωνίας των Έθνών (ΚΤΕ) για τήν κατάστασις των μειονοτήτων. Η έρευνα επιδιώχθηκε από τον Τούρκο αντιπρόσωπο στην ΚΤΕ Κεμάλ Χουσου, για να

μετατοπιστεί από τὰ οικονομικά ζητήματα στο θέμα του φεσιού και του λατινικού αλφαβήτου.

Μετά από όλα αυτά, τον Οκτώβριο του 1931, η τουρκική ηγεσία πληροφορούσε τον Έλευθέριο Βενιζέλο ότι οι μουσουλμάνοι είχαν αποδεχθεί τό λατινικό αλφάβητο σε ποσοστό 50%, γεγονός που είχε διαπιστώσει και ο Ί. Στυλιανόπουλος, σε έκθεσή του τον Ίούλιο του 1931¹⁸.

Ο ρόλος του τύπου στην διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων»-κεμαλικών

Είχε γίνει αντιληπτό από την κεμαλική πλευρά ότι, μέσα από τις εφημερίδες και τὰ περιοδικά¹⁹, μπορούσε νά περάσει τὰ μηνύματά της, είτε έμμεσα με τήν αντικατάσταση του άραβικού αλφάβητου από τό λατινικό, είτε άμεσα με τήν προώθηση των τουρκικών θέσεων. Οί κεμαλικοί, μετά τήν έλληνοτουρκική προσέγγιση του 1930, ενισχύθηκαν σημαντικά, με τήν καθιέρωση του λατινικού αλφάβητου και τήν εκλογή βουλευτή, ένώ οί «παλαιομουσουλμάνοι», με ήγέτη τόν Μουσταφά Σαμπρί, ίδρυσαν τήν *Ittihad-i islam Cemiyeti* (Ένωση Ίσλαμικής Ένότητας) και τήν εφημερίδα *Mudafaa-yi Islam* (Άμυνα του Ίσλάμ), αρχίζοντας πόλεμο με τούς «νεωτεριστές» κεμαλικούς. Τό 1924 εκδόθηκε ή εφημερίδα *Ittila* (Πρόοδος) του φυγάδα ταγματάρχη Γκοπούρ Χακί, πρώην διοικητή της Προύσσας, ένώ στην Κομοτηνή εκδιδόταν από τό ίδιο έτος ή *Balkan* (Βαλκάνια), με εκδότη τόν Τσερκέζιο Χασάν Μουσταφά, ό οποίος, στον έλληνοτουρκικό πόλεμο και ειδικά στο μικρασιατικό μέτωπο, είχε συνεργαστεί με τόν ελληνικό στρατό και στην συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα.

Η εφημερίδα που διακρίθηκε για τήν πολεμική της κατά του κεμαλισμού ήταν ή *Yarin* (Αύριο). Εκδιδόταν στην άραβική γραφή στην Ξάνθη από τόν Μουσταφά Σαμπρί και άρχισε νά κυκλοφορεί τόν Ίούλιο του 1927, αποκτώντας πολλούς αναγνώστες, όχι μονάχα μεταξύ των μουσουλμάνων της Θράκης αλλά και σ' αυτούς των άραβικών χωρών. Τό 1930 εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη εφημερίδα με τό ίδιο όνομα, που άπηγούσε τις απόψεις των κεμαλικών, προκαλώντας σύγχυση στους αναγνώστες, στην έλλαδική Θράκη και άλλού. Μπροστά στον κίνδυνο αυτόν νά αποπροσανατολιστούν οί όπαδοί του Ίσλάμ, από τις νέες κεμαλικές ιδέες, ό Mustafa Sabri άλλαξε τό όνομα της *Yarin* σε *Peyam-i Islam* (Ειδήσεις του Ίσλάμ), τονίζοντας έτσι τό-

σο τήν διαφορετικότητα του όνόματος όσο και τόν προσανατολισμό της. Στην δεκαετία του 1920 θά εκδοθούν οί εφημερίδες *Zaman* (Χρόνος) με εκδότη τούς Χατζηδάκη και Ταχσίν Ζιγιά, ή *Imdat* (Βοήθεια) του Σεμπάτ Χακί, ή *Adalet* (Δικαιοσύνη) από τόν τελευταίο νομάρχη Προύσσας Άζί Νουρή, ή *Posta* (Ταχυδρόμος) με αντικεμαλικό προσανατολισμό, όπως και ή *Sule*.

Στην Ξάνθη κυκλοφόρησε τό 1924 ή εφημερίδα *Yeni Ziya* (Νέο Φώς) από τόν Mehmet Hilmi, τόν κεμαλιστή δάσκαλο που χρεώνεται με τις κινήσεις για τόν προσεταιρισμό των μουσουλμάνων και ιδιαίτερα των Πομάκων στην κεμαλική ιδεολογία. Η εφημερίδα σταμάτησε τήν εκδόσή της όταν ό Hilmi εξορίστηκε στην Αθήνα. Με τήν επιστροφή του στην έλλαδική Θράκη, τό 1925, ό Hilmi έβγαλε τήν εφημερίδα *Yeni Yol* (Νέος Δρόμος), που και αυτή όμως διέκοψε γιατί αναφέρθηκε σε θέματα εθνικής κυριαρχίας της Ελλάδας. Η τελευταία εκδοτική απόπειρα του «πατέρα του τουρκισμού της Δυτικής Θράκης», όπως ονομάστηκε ό Mehmet Hilmi από τούς υποστηρικτές του κεμαλισμού, ήταν ή εφημερίδα *Yeni Adim* (Νέο Βήμα), ή όποια πλαισιώθηκε από τήν «Ένωση Τούρκων Δυτικής Θράκης»²⁰. Ο Hilmi πέθανε τό 1931 και ή εκδόση της *Yeni Adim* θά συνεχιστεί με τήν ίδια υποστήριξη στην κεμαλική πολιτική ως τό 1936. Με εξαίρεση τις προσπάθειες του Hilmi και των συνεργατών του, ή έντονη παρουσία των «παλαιομουσουλμάνων» στην έλλαδική Θράκη, μέχρι βεβαίως τήν απέλασή τους, δέν προωθούσε τήν απρόσκοπτη εξάπλωση των κεμαλικών ιδεών μέσω των εντύπων.

Τό κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον στην έλλαδική Θράκη και ή απέλαση των «παλαιομουσουλμάνων»

Στην σύμβαση περί έμπορίου εγκατάστασης και ναυτιλίας του έλληνοτουρκικού συμφώνου, που συνόδευε τήν έλληνοτουρκική συνθήκη φιλίας του 1930, γίνεται αναφορά για απέλαση ανεπιθύμητων προσώπων. Συγκεκριμένα αναφέρονταν τά εξής: «Έκάτερον των συμβαλλομένων μερών επιφυλάσσει έαυτώ τό δικαίωμα, όπως διά προσωπικών μέτρων άπαγορεύει εκάστοτε εις τούς υπηκόους του έτέρου μέρους νά εγκαθίστανται ή άν διαμένουν εν τῷ ιδίῳ εδάφει και νά απελαύνει αυτούς διά τούς ως άνω μνημονευμένους λόγους (μεταξύ των όποίων και για λόγους έσω-

τερικῆς καί ἐξωτερικῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους»²¹. Τό ὑπόμνημα τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν τῆς Τουρκίας Τεβφίκ Ρουσδού Ἀράς, τό 1927, τό ὁποῖο ζητοῦσε τήν ἐξορία τῶν «παλαιομουσουλμάνων», ἐπισήμαινε τά ἐξῆς: «Πράγματι, δι' ὑπομνήματος ὑπό ἡμερομηνίαν 28 Ἰανουαρίου 1927, ὁ Δζεράτ βέης εἶχεν ἐκθέσει εἰς τήν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα τόν κ. Ὑπουργόν τῶν Ἐξωτερικῶν τά τῆς ἐγκαταστάσεως Κιρκασίων τινῶν ἐν τῇ Δυτικῇ Θράκῃ. Ὁ Δζεράτ βέης εἶχε προσθέσει ὅτι θά ἦτο εὐκταῖον, ὅπως ἡ ἐλληνική κυβέρνησις μή παρατείνει τήν ἐξάμνηνον προθεσμίαν τήν δοθεῖσαν ὑπ' αὐτῆς διά τήν ἀπομάκρυνσιν τῶν τελευταίων τούτων ἐκ τῆς ρηθείσης περιοχῆς. Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ὑπό τῶν ἀρχῶν τῆς Δυτικῆς Θράκης τηρουμένη τάσις εὐρηται ἐν ἀπολύτῳ ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἰδέας τῶν σημερινῶν κυβερνητῶν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ καί πρὸς τὰς διαβεβαιώσεις, αἵτινες ἐδόθησαν ἐπανειλημμένως ὑπό τῆς Α.Ε τοῦ κ. Μιχαλακοπούλου εἰς τόν Δζεβάτ βέη, ἀναφορικῶς πρὸς τὰς σχέσεις αἰτινες δέον νά ὑφίστανται ἐφ' ἐξῆς μεταξύ τῶν δύο γειτονικῶν χωρῶν, διαβεβαιώσεις εὐρούσας τόσον εὐτυχῆ ἡχώ εἰς τοὺς ἰθύνοντας κύκλους τῆς Ἀγκύρας. Διά τοῦτο, ὁ πρεσβευτής τῆς Τουρκίας φρονεῖ ὅτι αἱ ἀρχαί τῆς Δυτικῆς Θράκης δέν εἶναι ἐνήμεροι τῶν ἐν Ἀθήναις κρατουσῶν ἰδεῶν πρὸς τὰς ἐλληνοτουρκικάς σχέσεις, φρονεῖ δέ ὅτι ἂν ἡ κυβέρνησις τῶν Ἀθηνῶν δώσῃ ἀκριβεῖς σχετικές ὁδηγίας εἰς τὰς ρηθείσας ἀρχάς, ὅσον ἀφορᾷ τήν νέαν ταύτην τάσιν τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ἐναντι τῆς Τουρκίας, μέγα μέρος τῶν ραδιοηχητῶν, περί τῶν ὁποίων πραγματεύεται τό παρόν ὑπόμνημα θέλει ἐκλείψῃ αὐθωρεῖ. Ὑπό τήν σειράν ταύτην τῶν σκέψεων προτείνει εἰς τήν Α.Ε τόν κ. Ὑπουργόν τῶν Ἐξωτερικῶν τήν ἐκ τῆς Δυτικῆς Θράκης ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐν τῷ συνημμένῳ καταλόγῳ ἀναγραφόμενων ταραχοποιῶν στοιχείων, περιλαμβανομένων καί τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων Κιρκασίων (σ.σ. βλ. παράρτημα), τήν ὀριστικὴν παῦσιν τοῦ ὀργάνου αὐτῶν, ἤτοι τῆς “Ἴτιλά”, ὡς καί τήν κατάσχεσιν ὄλων τῶν ἀντιτύπων τοῦ φυλλαδίου τοῦ Μουσταφᾶ Σαμπρή»²².

Χαρακτηριστικό εἶναι τό τηλεγράφημα, (6/12/1927) πού ἀπέστειλε στόν Ὑπουργό Ἐξωτερικῶν ὁ δικηγόρος Θράκης Ἰ. Πολιουδάκης, στό ὁποῖο ἀναφερόταν «στήν ἀναστάτωση τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ θρακικοῦ λαοῦ», γιά τήν ἐξορία ἀπό τήν ἐλληνική κυβέρνησις ἐξὶ ἀντικεμαλικῶν καί τήν καταδίκη τους σέ θάνατο ἀπό τόν Μουσταφᾶ Κεμάλ «γιά τήν ὑπηρεσία τους

πρὸς τό ἐλληνικό κράτος», μέσῳ τῆς ἐφημερίδας πού ἐξέδιδαν στήν Ξάνθη. Εἰδικώτερα ἀναφέρονταν τά ἐξῆς: «Κοινή γνώμη θρακικοῦ λαοῦ ἀνάστατος ἐπὶ ἐξορία ἐξ ἀντικεμαλικῶν Τούρκων διαμενοντῶν ἐν Θράκῃ. Αὐτοὶ διὰ τὰς ὑπηρεσίας τῶν πρὸς τό ἐλληνικόν κράτος κατεδικάσθησαν ὑπό Κεμάλ εἰς θάνατον. Διαμένοντες Ξάνθη, ἐκδίδοντες τουρκικὴν ἐφημερίδα, ἀγωνιζόμενοι κατὰ κεμαλικῆς προπαγάνδας, κατὰ τῶν ψευδολογιῶν τὰς ὁποίας γράφουν τουρκικαί ἐφημερίδες Κωνσταντινουπόλεως καί Ἀγκύρας, ὑπερασπιζόμενοι ἀπόψεις Ἑλληνισμοῦ, τό τουρκικόν προξενεῖον ὡς φαίνεται εἰσηγήθη ἀρμοδίως ἐξορισθῶσιν. Ἀφέθη αὐτῷ ἐλεύθερον ἔδαφος πρὸς δρᾶσιν. Λαός διατελεῖ ἐν δικαίᾳ ἐξεγέρσει, διότι βλέπει ὅτι ἀντὶ εὐγνωμοσύνης ποτίζονται οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ χολήν καί ἀντὶ περιθάλψεως δέχονται λακτίσματα ἀπὸ τό Ἔθνος ὑπὲρ οὗ ἠγωνίσθησαν κατὰ κοινῶν ἐχθροῦ, ἐξοριζόμενοι. Εἶναι ὁ Πατριάρχης τῶν Τούρκων Μουσταφᾶ Σαμπρί, μετὰ τοῦ υἱοῦ του, Χαζή Βέης, Συνταγματάρχης πυροβολικοῦ, ὅστις κατὰ Εὐρωπαϊκόν πόλεμον προκινδυνεύσας ἔσωσεν Ἑλληνας ἀπὸ σφαγῆν, Τεφίκ Βέης, φιλέλληνα Τούρκος λαογράφος καί ποιητής, Ἴτζέτ Βέης, δημοσιογράφος, ἄλλοτε ὑποδιοικητῆς Δαρδανελλίων, σώσας ἀπὸ σφαγῆν Ἑλληνας περιφέρειάς του, Δαούτ Βέης, ἀρχηγός Κιρκασίων, προσενέγκων Ἑλληνικῶ Στρατῶ Μ. Ἀσίας τρόφιμα, ξυλείαν 500.000 δραχ. δωρεάν καί δι' ἰδίων δαπανῶν ἐπιβιβάσας πρόσφυγας Πανόρμου πλοία κατόπιν μάχης πρὸς Τουρκικόν στρατόν. Λαός διατελεῖ κατάπληκτος δι' ἐξορίαν τούτων. Ὅλοι διερωτοῦν: Εἴμεθα κράτος ἐλεύθερον ἢ ὑποτελεῖς τῷ Κεμάλ; Διά τοῦτο ἀναγκάζομεθα νά φαινόμεθα τόσον ἀγνώμονες πρὸς τοὺς εὐεργέτες μας; Ἐτοιμάζονται διαμαρτυρίαι λαοῦ πρὸς Βουλὴν καί Κυβέρνησιν. Πολιουδάκης Δικηγόρος»²³.

Ὁ πρόεδρος τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητος Ξάνθης Ἀλή Βασφή, σέ σχετικό του ἔγγραφο, κατήγγειλε τόν κεμαλικό τύπο καί τήν προπαγάνδα του στήν ἐλλαδική Θράκη, καθὼς καί τίς ἐνέργειες πού γίνονταν στήν περιοχή, στήν προσπάθεια ἐπιβολῆς τῆς πολιτικῆς τῆς Τουρκίας. Ὁ Vasfi πήρε ἀφορμὴ ἀπὸ τήν τουρκικὴ ἐφημερίδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως Βαχίτ (Χρόνος) ἡ ὁποία, σέ δημοσιεύματά της στίς 15 καί 16 Ἰουλίου 1929, μέ τίτλο «Ἡ κατάσταση ἐν Δυτικῇ Θράκῃ», τόνιζε τά ἐξῆς: «Ἐγκαθίστανται πρόσφυγες εἰς τὰς οἰκίας τῶν Τούρκων, οἱ Τούρκοι ἀναγκάζονται νά κοιμῶνται εἰς τό μαγειρεῖον καί τοὺς σταύλους, πολλαὶ βόσκαί μετετρέπησαν εἰς

χωρία προσφύγων, οί εις τά ὄρεινά κατοικοῦντες Τούρκοι διηνεκῶς καί ἀκαταπαύστως πιέζονται διά στρατιωτικῶν ἀγχαρειῶν, ἐν ὅλῃ τῇ Δ. Θράκῃ οὐδεὶς Τούρκος εἶναι κύριος τῆς παρουσίας του, ἐπὶ τῶν τσιφλικίων ἀπαλλοτριωθέντων ἀνηγέρθησαν χωρία προσφύγων, οί τουρκικοὶ πληθυσμοὶ δὲν δύνανται ν' ἀποκομίσωσι τὰ προϊόντα τῶν ἀγρῶν των ἐκ φόβου τῶν προσφύγων, οί πρόεδροι καί μουφτηδες τῶν ἐν Δυτικῇ Θράκῃ μουσουλμανικῶν κοινοτήτων συμπεριλαμβάνονται εἰς τόν πίνακα τῶν 150 ἀνεπιθυμητῶν ἀντιδραστικῶν, τό κέντρον τῆς νεωτεριστικῆς ιδέας καί τῆς νεολαίας εἶναι ἡ πόλις τῆς Ξάνθης, ἡ ἐνταῦθα ἐκδιδομένη ἐφημερίς *Γενί Ἀντίμ* μεταδίδει εἰς τόν λαόν ἠθικὴν δύναμιν καί ἰδεαλισμόν. Ἐάν δὲν βελτιωθῇ ἡ θέσις τῶν ἐν Δυτ. Θράκῃ Τούρκων, εἶναι ἀνάγκη νά ἐξομοιώσωμεν καί τήν Κων/πολιν πρὸς τήν ἐν Θράκῃ σημερινήν κατάστασιν»²⁴.

Ὁ Ali Vafsi, στήν ἀπάντησή του πρὸς τήν τουρκικὴ ἐφημερίδα, ἀνέφερε ὅτι: «Ὁ ὑποφαινόμενος, ὑπὸ τήν ιδιότητα τοῦ προέδρου τῆς μουσουλμανικῆς συμπαγοῦς καί πολυπληθοῦς κοινότητος μιᾶς πόλεως τῆς Δυτ. Θράκης, ἐμπορι-

κωτάτης, θεωρῶ ἑαυτὸν ὑπόχρεον νά δηλώσω ὅτι τὰ γραφόμενα ταῦτα, ἅτινα εἶναι προϊόν συκοφαντίας καί σκευωρίας, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μίαν ἀναίσχυντον συκοφαντίαν (...) Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐργασίας καί προσπαθείας, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, εἶναι ἀπαλλαγμένες πάσης ἐθνικιστικῆς μορφῆς. Κατὰ πόσον οἱ ἐν Δ. Θράκῃ μουσουλμάνοι ζῶσιν ἐλευθερά, δύνανται τις νά ἐννοήσῃ ἐκ τοῦ ἐξῆς: κατὰ τήν ὁμολογίαν τῆς *Βακῆτ*, ὑπάρχει ἐνταῦθα ὀργάνωσις τῶν νέων, κεμαλικῶν ιδεῶν. Ἐνῶ αἱ λέσχαι των, οἱ πράκτορες των, αἱ ἐφημερίδαι των ἐξακολουθητικῶς διαβάλλουσι καί δηλητηριάζουσι τόν λαόν κατὰ τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως ὑφ' ἣν διαβιοῦσιν, ἡ κυβερνήσις, διατηροῦσα κατὰ τῶν ὀργανώσεων τούτων τήν ψυχραιμίαν καί μεγαλοψυχίαν τῆς, οὐδέν κατ' αὐτῶν πράττει. Ἐνῶ οἱ διά τῶν διαφόρων ὀργανώσεων των ἐνταῦθα τόν “κεμαλισμόν” διαδίδοντες καί προπαγανδίζοντες καί εἰς τὰ ἱερά τῶν μουσουλμάνων ἀναμιγνύμενοι καί στήνοντες παγίδας κατὰ τῆς κυβερνήσεως περιφέρονται ἐλευθέρως ἐνταῦθα, εἶναι ἀξία μνεῖα ἡ αὐθαιρεσία, ἡ ὁποία ἐγένετο κατὰ τῆς διευθυντρίας τῆς ἐν Κων/λει ἐκδιδομένης ἐφημερίδος *Χρόνος* (...)

Οἱ ἐν Δ. Θράκῃ μουσουλμάνοι κάτοικοι, πιστοὶ εἰς τὰς θρησκευτικὰς των πεποιθήσεις, κατὰ τήν ὁμολογίαν δὲ τῆς *Βακῆτ* διέτηρησαν κατὰ τό πλεῖστον τό φέσιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των. Ὁ Τούρκος δημοσιογράφος ἠγνόησε καλῶς ὅτι ἐδῶ δὲν εἶναι τόπος τόν ὁποῖον νά ἔχουν πέρασιν αὐθαίρεται παράφρονες ἀλλαγαί τῶν φεσίων, ἅτινα φοροῦσιν οἱ ἐδῶ κάτοικοι μέ κιουλάφια. Ἐδῶ καθεὶς ἐνδύεται ὡς θέλει, ἐδῶ ὑπάρχει ἐλευθερία. Τό νά ἀπαγχοníσῃ τίς ἕναν ἄνθρωπον, διότι ἕνας τρελλός συκοφάντης εἶπεν ὅτι ἐφόρεσε φέσιον, θεωρεῖται ἐδῶ κακούργημα (...) Ὁ Δήμαρχος Ξάνθης Εὐριπίδης Χαρκιρζιόγλου, ἐπειδὴ συνεργάζεται καί ἀνήκει εἰς τό ἐνταῦθα κόμμα τῶν κεμαλιστῶν, πάντοτε τούς ὑποστηρίζει. Καί οὗτος

ἐπίσης περιμένει ὑποστήριξιν ἐκ μέρους των. Ἐνισχύει τήν τουρκικήν κεμαλιστικήν λέσχην, προτιμῶν ταύτην ἀπό τὰς λοιπὰς ἐλληνικὰς τοιαύτας. Ἐνεργεῖ ἐναντίον ἀντικεμαλικῶν τινῶν προσώπων. Ἡ κυβέρνησις τὸν ἔχει ἀφήσει ἐλευθερον, διότι ἐδῶ ὑπάρχει ἐλευθερία (...) Πόσον αἱ δημοσιεύσεις ὄλων τῶν ἐν Κων/πόλει ἐφημερίδων καὶ τῶν ἐνταῦθα εὑρισκομένων πρωτοπειρῶν κεμαλιστικῶν ἐφημερίδων, περί τῶν ἐν Δυτ. Θράκη πιέσεων κατὰ τῶν Τούρκων, εἶναι ψευδεῖς, ἀποδεικνύεται περιτράνω ἐκ τῶν ἀνωτέρω, βασιζομένων ἐπὶ τῶν γεγονότων. Ἐπομένως, οἱ μουσουλμάνοι κάτοικοι, ἀποφεύγοντες μετὰ σπουδαίας προσοχῆς τοῦ ν' ἀκούωμεν τοιαύτας προπαγάνδας, ἅς εὐχρηθῶμεν, ὅπως καὶ οἱ δυστυχεῖς, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ ἐβαρύνθησαν μέ τούς δηλητηριώδεις καπνούς, οἵτινες φουσοῦσι ἐξ ἄλλων χωρῶν, συνελθῶσιν. Ἐν Ξάνθῃ, τῇ 22 Ἰουλίου 1926. Ὑπογραφή Ἰλὴ Βασφῆ»²⁵.

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Ὁραῖο τοῦ νομοῦ Ξάνθης, πού ἦταν ἀμιγῶς Πομακικό, θά ἀποστείλουν ὑπόμνημα στὸν Πρωθυπουργό τῆς χώρας (2/2/1929), μέ τό ὁποῖο θά καταγγεῖλουν μέ τήν σειρά τους τήν κεμαλική προπαγάνδα καὶ πολιτική στήν περιοχή. Ἀφορμή γιά τό ὑπόμνημα πού ὑπέγραψαν ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ (111 ἄτομα) ὑπῆρξε τό κλίμα τρομοκρατίας, πού καλλιεργοῦσαν οἱ κεμαλικοί, γιά ἐπικείμενη ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ τίς συνέπειες πού θά εἶχαν στήν Τουρκία ὅσοι «παλαιομουσουλμάνοι» δέν υἰοθετοῦσαν τήν κεμαλική ἰδεολογία. Τό ὑπόμνημα ἀνέφερε τά ἐξῆς: «Ἐκ θετικῆς πηγῆς ἐπληροφόρηθη ὅτι οἱ ἐνταῦθα Ὁθωμανοὶ κεμαλικοί Ἐτέμ, τέως Γραμματεὺς τῆς ἐνταῦθα μουσουλμανικῆς κοινότητος, Πομάκ Χουσεῖν, χαρτοπώλης, Ἀμέτ Ὀγλοῦ Μουσταφᾶ καὶ τινες ἄλλοι τῶν ἐντός τῆς ἐνταῦθα πόλεως, ὅσον καὶ εἰς τὰ περίξ χωρία, διαδίδουσιν εἰς τούς κατοίκους, ὅτι πρόκειται ἐντός ὀλίγου νά γίνῃ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν. Ἡ ἐνέργειά των αὕτη ἀνησυχεῖ προφανῶς καὶ διεγείρει τὰ πνεύματα τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου, ὅπερ συνεπεῖα τῶν διαδόσεων τούτων εὐρίσκεται ἐν ἀπογνώσει, μὴ γνωρίζον τί νά πράξῃ καὶ παραμελεῖ τὰς ἐργασίας του, εἰς βάρος τόσο ἀυτοῦ ὅσον καὶ τοῦ κράτους. Τούτου ὅθεν, παρακαλῶ ὅπως δηλωθῇ ἐπισήμως παρ' ὑμῶν καὶ διαψευσθῶσιν αἱ διασπειρόμεναι διαδόσεις διὰ τῶν ἐνταῦθα καὶ ἐν Ξάνθῃ ἐκδιδομένων ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν ἐφημερίδων, ὅτι δέν πρόκειται οὐδέ συζήτησις κἂν ὑφίσταται νά ἀνταλλαγῶσιν οἱ ἐν Δυτικῇ Θράκῃ παραμένοντες Ὁθωμανοὶ καὶ τοιοῦτου κινδύνου μή

ὑπάρχοντος ἀφοσιωθῶσιν εἰς τὰ ἔργα των. Οἱ ὑποσημειούμενοι ἑκατὸν ἑνδεκα (111) κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Ὁραῖον, ἐνόρκως παρεδέχθημεν καὶ ἀπεφασίσαμεν τά ἐξῆς: Εἴμεθα ἀληθινοὶ μουσουλμάνοι, δέν ἀγαπῶμεν τούς νέους καὶ ἀπίστους Τούρκους, φυλετικῶς δέν εἴμεθα Τούρκοι. Ὡς ἐξήσαμεν ἄχρι τοῦδε, ὑπὸ τήν διακυβέρνησιν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἡσύχως καὶ ἐλευθέρως, οὕτω εἰς τό μέλλον ἔχομεν πεποιθήσιν εἰς τήν δικαιοσύνην τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως. Ὅτε κατὰ τό 1913 ὁ ἐλληνικός στρατός ἀπεχώρει ἐκ Δυτ. Θράκης, ἡμεῖς, φεύγοντες τὰς καταπιέσεις τῶν Βουλγάρων, ἐζητήσαμεν τήν προστασίαν τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, καταφυγόντες δέ μετὰ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Μακεδονίαν, ἐτύχομεν μεγαθύμου στοργῆς καὶ περιποιήσεως, ὡς ἐκ τούτου δέ τρέφομεν ἀίδιον εὐγνωμοσύνην ἀπέναντι τῆς σ. ἐλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἄν ὅμως, παρ' ὅλα ταῦτα, ἕνεκα πολιτικῶν λόγων, ἐπέλθῃ συμφωνία μεταξύ τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς Τουρκίας περί ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν, ἡμεῖς δέν ἐπιθυμοῦμεν ἀπολύτως, οὐδέ δυνάμεθα νά μεταβῶμεν εἰς Τουρκίαν. Διότι ἡμεῖς μὲν βδελυσσόμεθα τούτους, οὗτοι δέ θεωροῦντες ἡμᾶς ὡς ἐχθρικῶς διακειμένους πρὸς αὐτούς, μᾶς μισοῦσι καθὼ φίλοι τῆς Ἑλλάδος, οἵτινες ὡς πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι ὑπήκοοι, καθήκον θεωροῦμεν νά καθιστῶμεν γνωστὸν εἰς τήν κυβέρνησιν, μεταξύ ἡμῶν κακοποιὸν στοιχείον. Διὰ ταῦτα: καταφεύγοντες ἀπὸ τοῦδε εἰς τήν ὑμετέραν ἐξοχότητα, ὡς ἐκπρόσωπον τῆς σ. ἑλλην. κυβερνήσεως καὶ ἐκφράζοντες τήν ἄπειρον ἡμῶν ἐμπιστοσύνην εἰς τούς ἀπογόνους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῆς κοιτίδος ταύτης τοῦ πολιτισμοῦ, ἐκλιπαροῦμεν ἐν ὀνόματι τῆς φιλανθρωπίας, ὅπως γίνωσιν ἀποδεκτὰ τὰ κάτωθι αἰτήματα ἡμῶν: 1ον. Ἐάν ἐν τῷ μέλλοντι πραγματοποιηθῇ τυχόν ἀνταλλαγὴ, νά ἐξαιρεθῶμεν ἡμεῖς καὶ αἱ οἰκογένειαι ἡμῶν καὶ πάντες ὅσοι ἤθελον ἐνωθῆ μεθ' ἡμῶν. 2ον. Ἐφ' ὅσον εὐρισκόμεθα ἐνταῦθα, νά ἐξασφαλισθῇ ἡ περιουσία καὶ ἡ ζωὴ καὶ πᾶν δικαίωμα ἡμῶν, ὡς Ἑλλήνων ὑπηκόων. 3ον. Δεδομένου ὅτι, πραγματοποιουμένης τυχόν ἀνταλλαγῆς, δέν θά δεχθῶμεν οὐδέποτε τήν εἰς Τουρκίαν μετανάστευσιν, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀναγκασθῶμεν τυχόν νά μεταναστεύσωμεν ἐς Συρίαν ἢ Αἴγυπτον, παρακαλοῦμεν τήν σ. ἑλλην. κυβέρνησιν ὅπως εὐμενῶς καὶ φιλανθρώπως φερομένη ἐξαγοράσῃ τήν ἀστικήν καὶ ἀγροτικήν ἡμῶν περιουσίαν»²⁶.

Ἡ ἐφημερίδα *Μακεδονία* (26/2/1928) ἔγραφε χαρακτηριστικὰ γιά τό ζήτημα τῆς κεμα-

λικής διείσδυσης στην έλλαδική Θράκη: «Υπό τὰ ὄμματα τοῦ “διαπρεπούς” γενικοῦ διοικητοῦ κ. Ζαφειροπούλου καί ὑπό τήν ἄμεσον αὐτοῦ “αὐστηράν” ἐπίβλεψιν, σημειοῦνται καθ’ ὅλην τήν Δυτικὴν Θράκην ὄργια μουσουλμάνων, τὰ ὁποῖα δέον νά ἐφελκύσουν τήν προσοχήν τῆς Κυβερνήσεως, διότι θίγουν — διατί νά μήν εἶπω ὑπονομεύουσι — τήν κρατικὴν καί ἐθνικὴν μας ὑπόστασιν. Ἀπό ἔτους καί πλέον ἐγνωσθή καί διεπιστώθη ὅτι ἡ κεμαλικὴ προπαγάνδα ὀργιάζει εἰς τήν Δυτικὴν Θράκην. Τό τουρκικόν προξενεῖον Κομοτηνῆς ἀποτελεῖ τό Κέντρον τῶν κινήσεων καί τῶν κατευθύνσεων. Τό Προξενεῖον τοῦτο ὑποστηρίζει ἠθικῶς καί ὕλικῶς τούς διαφόρους πράκτορας, οἱ ὁποῖοι περιέρχονται τὰ τουρκικὰ χωρία καί ἐκδιάζουν τούς κατοίκους ἐνεργοῦντες ἐράνους ὑπέρ τῆς τουρκικῆς ἀεροπορικῆς ἀμύνης. Ἐξηκριβώθη ὅτι συνελέγησαν σεβαστά ποσά καί ἀπεστάλησαν εἰς Ἄγκυραν. Τό ἔργον τῶν πρακτόρων τοῦ Κεμάλ δέν περιορίζεται εἰς τό σημεῖον τοῦτο. Ἡ θρασύτης των ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νά τρομοκρατοῦν καί αὐτούς τούς πρόσφυγας, ἐν συνεννοήσει καί συμπράξει μετὰ τῶν διαφόρων ἐπιχειρηματιῶν καί διαδίδουν καί βεβαιοῦν ὅτι ἡ Δυτικὴ Θράκη θά καταληφθῆ λίαν προσεχῶς ὑπό τῶν Τούρκων καί ὅτι ὅσοι ὑποστηρίζουν τούς Ἕλληνας καί ὅσοι δέν ἐκτελοῦν τό καθήκον των θά πάθουν ὅσα ἔπαθαν εἰς τήν Μικράν Ἀσίαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔπραξαν τὰ ἴδια. Ἡ ὀργάνωσις τῶν κεμαλικῶν, μέ κέντρον τό Προξενεῖον τῆς Κομοτηνῆς, ἐντείνεται ὀλοένα καί νομιζόμεν ὅτι πρέπει νά ἐπιστήσῃ τήν προσοχήν τῆς Κυβερνήσεως, διότι ἡ ἐξάπλωσις τῆς προπαγάνδας, μέ τὰς φανεράς πωλήσεις λαχείων τοῦ τουρκικοῦ στόλου, λαμβάνει τήν χροιάν σκανδάλου. Σᾶς ἀποστέλλω φωτογραφίαν τοῦ τουρκικοῦ λαχείου ὥστε νά μήν ὑπάρχη καί ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία περὶ τῆς ἐνεργοῦμένης ἀνθελληνικῆς κινήσεως. Ἄλλ’ ἐκτός τῶν ἀνωτέρω, ἡ ἀποθράσυνσις τῶν Τούρκων ἐπεκτείνεται καί εἰς ἄλλα ἐπίπεδα. Ἡ μουσουλμανικὴ κοινότης δέν εἶναι ἀμέτοχος τῶν κινήσεων. Προχθές, ἡ κοινότης ὀργανώνει διαφόρους συγκεντρώσεις, παλαίστρας, παραστάσεις καί ἄλλα θεάματα, οἱ εἰσπράξεις τῶν ὁποίων διατίθενται δῆθεν ὑπέρ τῶν “πασχόντων” τουρκικῶν σχολείων, οὐσιαστικῶς ὅμως ὑπέρ τοῦ τουρκικοῦ ἀεροπορικοῦ στόλου καί ἡ κοινότης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται κατὰ τό πλεῖστον ἀπό κεμαλικούς μπέηδες, γνωστοὺς διὰ τὰ φρονήματά των, μετὰ τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ Μακὴ Μπεκὴρ Ταχσίν καί Βάιμ μπέηδες, ἡ κοινότης αὐτή, συνεδριάσασα οἶδες

ποτέ, ἀποφάσισε καί ἔθεσεν ἐν σχέδιον εἰς ἐφαρμογήν, διὰ τοῦ ὁποίου καί καταλάμβανεν ἕκτασιν τοῦ Δημοσίου. Ἡ ἕκτασις αὐτὴ παρεχωρήθη ἀπὸ ἐτῶν εἰς τούς πρόσφυγας, οἵτινες ἀνήγειραν κατάστημα εἰς μίαν πλευράν. Οἱ Τούρκοι ἀπεπειράθησαν νά καταλάβουν τό κενόν μέρος, ἀποστειλαντες γεωργούς ἀνά 15 ζευγῶν βοῶν καί ἀρότρων, διὰ νά τὰ ὀργώσουν. Οἱ Τούρκοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ ἕκτασις αὐτὴ, οὕσα παλαιὰ τουρκικὰ νεκροταφεῖα, ἀνήκει εἰς τήν τουρκικὴν κοινότητα, ἐνῶ χιλιάκις ἀνεγνωρίσθη μέχρι σήμερον παρὰ πάντων ἡ κυριότης τοῦ Δημοσίου καί σήμερον ἡ κυριότης τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀπόπειρα τῶν Τούρκων ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῶν προσφύγων καί θά ἐπῆρχετο ρῆξις, ἐάν δέν ἐπενέβαιναν τὰ ἀστυνομικὰ ὄργανα. Ἡ θρασύτης αὕτη τῆς τουρκικῆς κοινότητος δέν εἶναι ἄμοιρη ἰδιαιτέρας σημασίας. Δέν χωρεῖ ἀμφισβήτησις ὅτι ἡ ἀπόπειρα ἐγένετο τῇ ὑποδείξει τῆς κεμαλικῆς προπαγάνδας, ἐπὶ τῷ μόνῳ σκοπῷ ὅπως προκληθῶν ἐπεισόδια καί παρασταθῶν ταῦτα ἐξογκωμένα, διὰ νά ἐξεγείρουν τήν κοινὴν τουρκικὴν γνώμην καί τήν τουρκικὴν κυβέρνησιν. Ἄλλ’ ὅταν ἐνώπιον ἀτμοσφαιρας τόσον δολίας καί ἐνώπιον τόσον καταχθονίων κινήσεων τῶν Τούρκων, ἡ Γενικὴ Διοίκησις Θράκης δεικνύει στάσιν ἐνθαρρυντικὴν, φρονοῦμεν ὅτι ὁ λόγος ἀνήκει εἰς τό Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, τό ὁποῖον καθιστῶμεν ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων ὑπεύθυνον διὰ πᾶσαν νέαν ἐκτροπὴν καί διὰ πᾶσαν ἀπευκτέαν συνέπειαν»²⁷.

Ἡ ἐφημερίδα τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἡ Ἐφημερίς τῶν Βαλκανίων* (28/2/1928), θά ἐπιστημάνει μέ τήν σειρά τῆς τήν κεμαλικὴ προπαγάνδα στήν περιοχὴ, ἀναφέροντας τὰ ἀκόλουθα: «Ὡσάν ὅμως μὴ ἦρκουν, ἰδρῦθη ἐσχάτως ἐν Ἐάνθη λέσχη ὑπὸ τήν ἐπωνυμίαν “Σωματεῖον τῆς Νεολαίας”. Τό σωματεῖον τοῦτο εἶναι παράρτημα τοῦ ἐν Τουρκίᾳ κυβερνητικοῦ λαϊκοῦ κόμματος, τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, πρόεδρος εἶναι ὁ Μουσταφᾶ Κεμάλ. Σκοπὸς τοῦ σωματείου τοῦτου εἶναι ἡ διάδοσις τοῦ κεμαλισμοῦ καί ἡ διὰ παντός μέσου διάσπασις τῶν κρατικῶν θεμελιῶν. Τό σωματεῖον τοῦτο προσπαθεῖ διὰ διαφόρων μέσων νά ἐνσπείρει διχονοίας μετὰ τῶν Τούρκων καί Ἑλλήνων καί διανοίξει χάσμα μετὰ τῶν μουσουλμάνων καί κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, ὥστε νά δικαιολογῆ τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει καί Ἀγκύρᾳ δημιουργούμενον ἐκάστοτε θόρυβον περὶ καταπιέσεων τῶν μουσουλμάνων τῆς Δυτικῆς Θράκης. Εἶναι ἀνάγκη νά φροντίσῃ τό Κράτος μέ πολλήν προσοχήν ὥστε νά μηδενίσῃ πάσας τὰς ἐνεργείας

των κεμαλικών, προπαντός είναι ανάγκη να προσέξω ιδιαίτερώς τους διαφόρους υπαλλήλους, πού για λόγους ευπιστίας και ελαφρότητας, παραγνωρίζουν τήν σοβαρότητα της κατάστασης και επιτρέπουν ανενόχλητα τους κεμαλικούς πράκτορες να συνεχίζουν τό έργο τους»²⁸. Μέ τήν σειρά του ο μουφτής της Κομοτηνής ανέφερε ότι «άναμφιβόλως τό ρεύμα του Κεμαλισμού αντιτίθεται πρός τήν πολιτικήν της κυριάρχου Έλληνικής Κυβερνήσεως»²⁹.

Τόν Ιούλιο του 1930, ενώ είχε δρομολογηθεί ή πορεία για τήν ύλοποίηση των συμφώνων φιλίας και συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών, τους «παλαιομουσουλμάνους» υποστήριξε μία ελληνική έφημερίδα της ελληνικής μειονότητας της Τουρκίας. Η ελληνική έφημερίδα Χρονικά της Κωνσταντινούπολης ξεκίνησε μία έκστρατεία υποστήριξης των αιτημάτων των «παλαιομουσουλμάνων» της Θράκης, αφού σημειώθηκε από τήν πλευρά της Έλλαδικής κυβέρνησης «διορισμός μουφτή άγνωστου εις τους πάντας, διενέργεια δημοτικών εκλογών πού θά αναδείκνυαν τόν Μουφτή και τους κοινοτικούς άρχοντες, σύνταξη οργανισμού μειονοτήτων», πού παραβίαζαν κατ' αυτούς τήν συνθήκη της Λωζάννης, υπενθυμίζοντας έτσι στις τουρκικές άρχές τήν παρουσία των Έλλήνων στην Κωνσταντινούπολη και τά δικαιώματά τους, χωρίς όμως ούσιαστικό αποτέλεσμα³⁰.

Ο Έλευθέριος Βενιζέλος δέχθηκε να προωθήσει τήν απέλαση των 150 άνεπιθύμητων για να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης των Έλλήνων της Κωνσταντινούπολης, γνωρίζοντας όμως ταυτόχρονα ότι μέ τήν εκτόπιση και τήν απέλαση δέν συμφωνούσε ή κοινή γνώμη των μουσουλμανικών μειονοτήτων και ή υπόλοιπη έλλαδική³¹. Ο ήγέτης της αντιπολίτευσης Ιωάννης Ράλλης, μιλώντας στην Βουλή στις 20 Δεκεμβρίου του 1930, επισήμανε τό άρθρο 2 στην σύμβαση περί έμπορίου, εγκατάστασης και ναυτιλίας του έλληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας και τό συνδύασε μέ πληροφορίες ότι «σωρεία Όθωμανών εύρισκομένων εν Θράκη απέλαύνεται και ίσως επί σκοπῶ παραδόσεως». Ο Έλευθέριος Βενιζέλος, στην ίδια συζήτηση, είπε ότι «οί άνθρωποι αυτοί, εις όλην τήν κίνηση των κεμαλικών στην συνισταμένη εις τήν αναβίωση της Τουρκίας, δηλαδή να βγάλουν τό φέσι (...) αυτοί κάνουν πολιτικήν αντίθετον μή χαλάση τό φέσι τους και δημιουργούν προστριβάς». Ακόμη αναφέρθηκε σε ανθρώπους «πού αντιτίθεντο να βγάλουν τό φέσι καθώς και στις προσπάθειες των

κεμαλικών να αφαιρέσουν αυτό τό όθωμανικό χαρακτηριστικό» και πώς «ή απαίτηση για απέλαση δέν ήταν θέμα ένδουσης και έξωτερικής εμφάνισης αλλά ένέργεια στρατηγικής σημασίας για τίς μουσουλμανικές μειονότητες»³². Ο Ιωάννης Ράλλης έθεσε τό ζήτημα ότι ή απέλαση θά ευνοούσε τήν νέα πραγματικότητα πού ήθελε να επιβάλει ή Τουρκία στις μειονότητες, αλλά ο Έλευθέριος Βενιζέλος άπάντησε ότι δέν ζητήθηκε κάτι τέτοιο από τήν Τουρκία. Τό κρίσιμο αυτό διάστημα, από τήν Θράκη θά απέλαθει όλη ή ήγεσία πού ήταν αντίθετη στις κεμαλικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις. Ο αριθμός των απέλαθέντων αναφέρεται ότι ήταν 150, αλλά ο πραγματικός αριθμός των «παλαιομουσουλμάνων», πού τελικά εγκατάλειψε τήν Ελλάδα, δέν αναφέρθηκε ποτέ³³. Ο Βενιζέλος θά δηλώσει στον Ίνονου ότι, έφ' όσον ήσαν υπήκοοι Τουρκίας και όχι Έλλάδος, οι άνεπιθύμητοι θά έφευγαν. Μέ τήν πολιτική απέλασης των «παλαιομουσουλμάνων» θά πρέπει να αναφερθεί ότι συμφώνησε και ο Άλέξανδρος Παπαναστασίου³⁴.

Σέ ανταπόδοση της επίσκεψης Βενιζέλου και Μιχαλακόπουλου στην Τουρκία τό 1930, ο Ίνονου και ο Άράς θά επισκεφθούν τήν Αθήνα για συνομιλίες όπου τέθηκε και τό ζήτημα των μουσουλμανικών μειονοτήτων. Ο Έλευθέριος Βενιζέλος ανακοίνωσε ότι απομάκρυνε 14 άνεπιθύμητους από τήν έλλαδική Θράκη και παράλληλα ανέφερε ότι ή καλή συμπεριφορά των κυβερνήσεων πρός τίς μουσουλμανικές μειονότητες επηρεάζει τίς σχέσεις των δύο κρατών, υπενθυμίζοντας ότι ή Ελλάδα «ανακοίνωσε εγκαίρως στην Άγκυρα τό νομοσχέδιο για τήν τουρκική μειονότητα της Δυτικής Θράκης». Οι Τούρκοι αντιπρόσωποι επιθυμούσαν να καταργηθούν τά θρησκευτικά δικαστήρια («ή ελληνική κυβέρνηση δέν θά ήδύνατο να διοική μέ Χοτζάδες τήν μειονότητα της Δυτικής Θράκης») και ο Βενιζέλος παρατήρησε ότι κάτι τέτοιο «αντέκειτο εις τας διεθνείς διατάξεις περί μειονοτήτων»³⁵.

Η τουρκική ήγεσία είχε επισημάνει ότι «δέν υπήρχε κανένα παράπονο από τήν μεταχείριση της μουσουλμανικής μειονότητας», ενώ ο Φουάτ μπέη, αντιπρόσωπος της Τουρκίας στην ύποεπιτροπή της Θράκης, σε δήλωσή του επισήμανε ότι «ή διαβίωση της μειονότητας ήταν έξαιρετη χάρις στην ειδική μέριμνα πού απολάμβανε από τό κράτος». Η τουρκική αντιπροσωπεία στην συζήτηση για τίς μειονότητες ζήτησε από τήν Ελλάδα τήν κατάργηση των θρησκευτικών δικαστηρίων, σε αντιστοιχία μέ τίς αλλαγές πού

είχε προωθήσει ο Μουσταφά Κεμάλ στην Τουρκία. Ο Έλευθέριος Βενιζέλος απάντησε ότι υπάρχει σφοδρή αντίδραση στις αλλαγές από τους 4 μουσουλμάνους βουλευτές που ανήκαν στην βενιζελική παράταξη και από τους ηλικιωμένους μουσουλμάνους. Ο Ίνονου, μετά το τέλος των συνομιλιών, δήλωσε ότι «η Τουρκία επιθυμούσε όπως οι μουσουλμάνοι αποβώσιν καλοί Έλληνες και τύχωσι διανοητικής αναπτύξεως», πιέζοντας ταυτόχρονα προς την κατεύθυνση της απέλασης, από την έλλαδική Θράκη, και των τελευταίων «παλαιομουσουλμάνων» που αντιδρούσαν στην κεμαλική πολιτική στην περιοχή³⁶.

Σε έγγραφο της βρετανικής πρεσβείας στην Άγκυρα αναφέρεται ότι ο πρεσβευτής της Ελλάδος στην Τουρκία Σπ. Πολυχρονιάδης είχε αποκαλύψει στον βρετανό διπλωμάτη Ντ. Κλέρκ ότι οι απέλασεις των «παλαιομουσουλμάνων» ήταν τμήμα ενός προγράμματος αμοιβαίας συνεννόησης και συνδιαλλαγής που είχε προκύψει από την έλληνοτουρκική προσέγγιση και ότι η Τουρκία από την πλευρά της θα υιοθετούσε μία πιο ελαστική στάση απέναντι στην ελληνική μειονότητα στην Κωνσταντινούπολη. Ο Σπ. Πολυχρονιάδης είχε μάλιστα τονίσει ότι «εάν οι σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας δεν είχαν πάρει χαρακτήρα έγκαρδιότητας, θα είχε ακολουθήσει διωγμός της ελληνικής μειονότητας και έξασθηνσή της»³⁷. Μετά την επίσκεψη των Τούρκων επισήμων στην Αθήνα, ο Γενικός Διοικητής Θράκης θα διατάξει την απομάκρυνση των αντικεμαλικών, που θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί μέχρι την 16η Ιανουαρίου του 1931, προθεσμία τελικά που παρατάθηκε μέχρι το τέλος Φεβρουαρίου του ίδιου έτους, μετά από αίτηση των ενδιαφερόμενων.

Οι «παλαιομουσουλμάνοι», παρ' όλες τις αντιδράσεις που σημειώθηκαν κατά της απόφασης απέλασής τους, άρχισαν να εγκαταλείπουν την χώρα με κατεύθυνση την Αίγυπτο, την Συρία και την Υπεριορδανία. Ο Mustafa Sabri, παρά τις προσπάθειες του γαμπρού του και προέδρου της «μουσουλμανικής κοινότητας» Ali Basfi να εγκατασταθεί στην Πάτρα, αναγκάστηκε και αυτός να αναχωρήσει στην Αίγυπτο. Μετά την απέλαση του Sabri και των άλλων παλαιομουσουλμάνων, οι κεμαλιστές άρχισαν να υπερισχύουν στον χώρο των μουσουλμανικών μειονοτήτων. Οι «παλαιομουσουλμάνοι» που παρέμειναν στην Θράκη μετά το συντριπτικό χτύπημα που δέχθηκαν με την απέλαση των ήγγετων τους άρχισαν να συμπεριφέρονται άψυχολόγητα στον

μουσουλμανικό πληθυσμό, με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι θέσεις των κεμαλικών, ενώ οι «νεωτεριστές», ευνοημένοι και από το νέο περιβάλλον που είχε δημιουργηθεί στις έλληνοτουρκικές σχέσεις, επικράτησαν και στον χώρο του τύπου.

Η απέλαση των «παλαιομουσουλμάνων» είχε άμεσα πλέον και πρακτικά αποτελέσματα στην επίβολή της κεμαλικής πολιτικής στην έλλαδική Θράκη.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων» και κεμαλικών κράτησε με αυξομειούμενους ρυθμούς μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, αφού η Τουρκία όξυνε την στάση της έναντι των πρώτων, που ενισχύθηκε και από μερίδα των μουσουλμανικών μειονοτήτων που αποκαλούσε «προδότη» αυτόν που δεν συμμεριζόταν την «νέα (κεμαλική) Τουρκία». Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής είναι η «μαύρη λίστα», που υφίσταται μέχρι σήμερα και απαγορεύει σε ανεπιθύμητους μουσουλμάνους την είσοδό τους στην Τουρκία.

Η «Ένωση Μουσουλμάνων Ελλάδας», ή οποία είχε δημιουργηθεί τό 1930, για να αντιταχθεί στην εισαγωγή των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων, σε υπόμνημά της στον Υπουργό Βορείου Ελλάδος τό 1955 — τέσσερα έτη μετά την σύναψη του έλληνοτουρκικού μορφωτικού συμφώνου και ένα έτος μετά την αλλαγή του χαρακτηρισμού των μουσουλμανικών μειονοτήτων σε «τουρκική μειονότητα»³⁸ — θα επισημάνει με δύο υπομνήματά της προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος (29.8.1955) τό ζήτημα της επίβολής της κεμαλικής ιδεολογίας στον χώρο των μουσουλμανικών μειονοτήτων. Ειδικότερα στό πρώτο υπόμνημα ανέφερε μεταξύ των άλλων ότι «κατά τον χρόνον της προσαρτήσεως της Δυτικής Θράκης υπό της Ελλάδος υφίστατο ένταυθα συμπαγές μουσουλμανικόν στοιχείον (...) Κατά τό έτος 1930 λόγω της συνομολογηθείσης φιλίας μετά της Ελλάδος και Τουρκίας ή πολιτική της προστασίας των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων ήρχισε να υποχωρή πρό των όλως αντιθέτων προς αυτά τάσεων και ροπών της μετεπαναστατικής Τουρκίας. Τότε συνεστήθη η ένωσις ήμων με αντικειμενικόν σκοπόν την διάσωσιν των κεκτημένων δικαιωμάτων των μουσουλμάνων. Έφ' όσον όμως προεχώρουν αί φιλικαί σχέσεις, επί τοσοῦτον ή θέσις των μουσουλμάνων έδυσχεραίνετο, μέχρις ότου κατέληξεν ή μέν μουσουλμανική μειο-

νότητα νά μετονομασθεῖ εἰς τουρκικὴν μειονότητα, τὰ δὲ δικαιώματα τῶν μουσουλμάνων ν' ἀναγνωρισθοῦν ὡς δικαιώματα τῶν Τούρκων καὶ νά καταργηθῶσιν οὐσιαστικῶς τὰ πρῶτα (...) Εἰς τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης γίνεται μνεῖα περὶ μουσουλμανικῆς μειονότητος καὶ οὐχί τουρκικῆς τοιαύτης. Ἐν αὐτῇ ἐγένετο δεκτὴ διατήρησις τῶν θρησκευτικῶν καὶ σχολικῶν βακουφίων ὑπὲρ τῶν μουσουλμάνων καὶ οὐχί ὑπὲρ τῶν Τούρκων (...) Πρὸ τινος αἱ τουρκικαὶ ἐφημερίδες, γράφουσαι διὰ τὸ κυπριακὸν ζήτημα, ἰσχυρίζοντο ὅτι δῆθεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δέν ἀναγνωρίζει τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης. Πῶς τώρα ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις παραβιάζουσα βασικὰς διατάξεις τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης καταπατεῖ τὰ δίκαια τῶν μουσουλμάνων καὶ ἐξαφανίζει ταῦτα καὶ ἐπιχειρεῖ συνάμα νά παρασύρῃ καὶ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς πράξεις αὐτάς;»³⁹.

Στὸ δεύτερο ὑπόμνημα τῆς Ἐνωσῆς Μουσουλμάνων Ἑλλάδος ἀναφερόταν μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι «ἐναντι τῆς τουρκικῆς νεολαίας τῆς Δυτικῆς Θράκης, ἣτις φωνασκεῖ καὶ παραπονεῖται ψευδῶς καὶ ἀδίκως κατὰ τῆς Ἑλλάδος, προσπαθοῦσα νά προσαρμόσῃ ἑαυτὴν πλήρως πρὸς τὴν ἐν Τουρκίᾳ μεταπολίτευσιν, ἴσταται ἀντιμέτωπος ἡ μάζα τῶν μουσουλμάνων, ἀποτελοῦσα τὸ ἡμισυ περίπου τοῦ πληθυσμοῦ, ἣτις εἶναι πιστὴ εἰς τὴν κυβέρνησιν, παρασυρομένη ὑπὸ τῆς νεολαίας ἐν μέρει μὲν ἀσυναίσθητως, ἐν μέρει δὲ ἐξ' ἀνάγκης. Ἐκ τῶν φωνασικῶν καὶ θορύβων, οὓς δημιουργεῖ ἡ νεολαία, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δυσφορεῖ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, στενοχωρεῖται ὅμως ὡσαύτως καὶ ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀφελῶν καὶ ἀγαθῶν μουσουλμάνων. Ἐναντι 50 θορυβοποιῶν εἰς ἐκάστην συνοικίαν, εἰς ἕκαστον χωρίον ὑφίστανται ἂν ὄχι 50, τουλάχιστον 30, 40 δυσαρεστημένοι μουσουλμάνοι. Τὰ σχολεῖα τὰ κατέχουν οἱ νέοι, οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν τίποτε. Πολλοὶ ἐκ τῶν τελευταίων τούτων ἀφήνουν τὰ παιδιά των ἀγράμματα, διὰ νά μὴν ἐξαναγκασθοῦν νά ἐκμάθουν τὴν λατινικὴν. (...) Διὰ τῆς ἰδρύσεως ἑνὸς μεδρεσέ (ιεροσπουδαστηρίου) ἐναντι τοῦ Λυκείου Τζελάλ Μπαγιάρ καὶ τῶσων ἄλλων κρατικῶν σχολείων, ἐξασφαλίζεται ἡ πρὸς τὸ κράτος ἀφοσίωσις τῶν ἀκραιφνῶν μουσουλμάνων. Εἰς ἀντίρροπον τῶν τῶσων πρὸς τοὺς ἐνδόμυχους ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος νεοτούρκους παραχωρήσεων γίνεται μιά νόμιμος ἐνέργεια, ἐξασφαλίζουσα τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ ἀφοσίωσιν τῆς νομοταγοῦς τάξεως τῶν μουσουλμάνων. Σώζεται ἡ μεγάλη μάζα τῶν συντηρητικῶν μουσουλμάνων ἀπὸ τοῦ ν' ἀπορροφηθῇ διὰ διαφόρων τεχνα-

σμάτων ὑπὸ τῆς νεολαίας. Δημιουργεῖται διὰ τῆς ἰδρύσεως ἑνὸς τοιούτου μεδρεσέ μιά τάξις ἀνθρώπων, πιστῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πατρίδα, ἐξυπηρετούντων ἀφ' ἑνὸς τὰς βλέψεις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀποτελούντων ἀφ' ἑτέρου φραγμὸν κατὰ τῆς δηλητηριώδους ἐπιδράσεως τῆς νεολαίας»⁴⁰.

Στὸ ὑπόμνημα τῶν «Ἐν Δυτικῇ Θράκῃ Ὑπηρετούντων Συντηρητικῶν Μουσουλμάνων Δασκάλων» (20/3/1964), πρὸς τὸν πρόεδρο τῆς Κυβέρνησης, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο κείμενο πού ἀναφέρεται στὴν διαμάχη μεταξὺ «παλαιομουσουλμάνων» καὶ κεμαλικῶν, τονίζονταν μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς: «(...) Ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἡμεῖς οἱ Μουσουλμάνοι διδάσκαλοι διηρέθημεν εἰς δύο παρατάξεις, εἰς τοὺς νεωτεριστὰς καὶ τοὺς συντηρητικούς. Εἰς τὸν Σύλλογόν μας, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἐνωσις Τούρκων διδ/λων Δυτ. Θράκης», διεξήχθησαν τότε σφοδραὶ συζητήσεις. Οἱ νεωτερισταὶ ἐπέμειναν νά στραφῶμεν καὶ ν' ἀπευθυνθῶμεν πρὸς τὴν Τουρκικὴν Κυβέρνησιν, διὰ νά ζητήσωμεν οικονομικὴν τινὰ βοήθειαν, διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεώς μας καὶ διὰ τὴν στενωτέραν κατόπιν ταύτης ἀντιμετώπισιν τῶν συνθηκῶν διαβιώσεώς μας. Ἡμεῖς οἱ συντηρητικοὶ διεφωνήσαμεν ριζικῶς, ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθητέαν γραμμὴν. Δέν ἠδυνάμεθα νά συγχωρήσωμεν τοὺς ἑαυτοὺς μας, κρούοντας ἄλλην θύραν, τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ζῶμεν ἐν Ἑλλάδι, εἴμεθα Ἑλληγες ὑπήκοοι καὶ δι' ἡμᾶς ὑπάρχει μόνον τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος. Ἐν τῇ ἐπιμονῇ καὶ ἐπιθυμίᾳ μας τότε νά ἀπευθύνωμεν ἐκκλησίαν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεώς μας, διεχωρίσαμεν ἡμεῖς τὰς εὐθύνας καὶ τὴν θέσιν μας ἐναντι τῆς ἄλλης μερίδος τῶν συνεδέλφων μας. Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τοῦ διχασμοῦ. Οἱ νεωτερισταὶ, ἐνεργοῦντες τῇ ὑποδείξει καὶ προτροπῇ τοῦ Προξενείου Κομοτηνῆς, κατόπιν ἀλεπαλλήλων μεταβάσεών των εἰς τὴν Ἀγκυραν, ἐπέτυχον νά ψηφισθῇ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἀγκύρας εἰς εἰδικὸς νόμος συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον λαμβάνεται πρόνοια διὰ τοὺς ἐν τῇ Δυτικῇ Θράκῃ Διδασκάλους. Ὁ νόμος οὗτος ἐκδοθεὶς τὴν 20/12/1960 ἀποτελεῖται ἐξ ἐπτὰ ἄρθρων. Βάσει τοῦ Νόμου οἱ ἐν Δυτικῇ Θράκῃ Διδάσκαλοι θά λαμβάνουν μίαν οικονομικὴν ἐνίσχυσιν μηνιαίως, ἐπὶ πλέον τῶν ἀποδοχῶν των παρά τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως. Λαμβάνεται ὡσαύτως πρόνοια συνταξιοδοτήσεως αὐτῶν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὀρισμένων ἐτῶν. Ὁ νόμος οὗτος εἶναι δεσμευτικὸς διὰ τοὺς εὐεργετούμενους. Εἰδικώτερον εἰς τὸ 3ον καὶ 4ον ἄρθρον διευκρινίζεται ὅτι θά τύχουν βοηθείας καὶ συντάξεως οἱ

διδ/λοι οί ἀποκηρύσσοντες τόν παλαιοτουρισμόν, οί ὀπαδοί καί δὴ φανατικοί λάτρεις τοῦ Κεμαλικοῦ Καθεστῶτος ἐν Τουρκίᾳ. Ἡ ὄλη διατύπωση τοῦ νόμου ἀπαιτεῖ ἀπὸ τούς ἀμειβομένους διδ/λους νά ἐκτελοῦν ὀρισμένας ἐξωθεν διδομένας ἐπιταγὰς καί παραγγελίας. Ἀπαιτεῖ νά ἀποβάλουν καί ἀποξενωθοῦν ἀπὸ ὀρισμένας συνηθείας, ἤθη καί ἔθιμα. Ἀπαιτεῖ νά γίνουν ὀλιγώτερον θρησκευτικοί καί νά ἐλαττώσουν εἰς τό ἐλάχιστον τὰς ὥρας διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν, καί τοῦ Κορανίου καί ἄλλα. Ἀναλαμβάνουν τήν ὑποχρέωσιν νά βοηθήσουν δι' ὄλων τῶν μέσων καί τῶν δυνάμεων των διὰ τήν ἐπικράτησιν τοῦ κεμαλισμοῦ εἰς τούς ἐν Δυτικῇ Θράκῃ διαβιούντας Μουσουλμάνους. Εἶναι βέβαιον ἤδη καί κοινόν μυστικόν θά ἐλέγομεν ὅτι ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐν λόγῳ νόμου ἐνισχύονται οἰκονομικῶς, μυστικῶ τῷ τρόπῳ, παρά τοῦ προξενείου τῆς Κομοτηνῆς. Ἐκτοτε ἐπῆλθεν ὀριστικός ὁ παραταξιακός διχασμός. Ὅλοέν τό χάσμα διευρύνεται καί κατέστη ἤδη ἀγεφύρωτον. Τό ἐπίσημον κράτος ἐπέτρεψεν ὅπως γίνῃ ἐλευθέρως καί διαχωρισμός τῶν σχολείων τόσον εἰς τὰς πόλεις ὅσον καί εἰς τὰ χωρία καί ἐγένετο. Ἡδὴ ὁ προαναφερθεὶς Σύλλογος Μουσουλμάνων Διδ/λων, διοικούμενος πάντοτε ἀπὸ νεωτεριστάς, κατέστη τυφλόν ὄργανον καί φερέφωνον τοῦ τουρκικοῦ προξενείου Κομοτηνῆς. Οἱ ἐκτελεσταὶ τῶν κατευθυντηρίων γραμμῶν τυγχάνουν πάσης ἐξυπηρετήσεως καί διευκολύνσεων. Αὕτη εἶναι σήμερον ἡ ἀληθὴς ἐπικρατοῦσα κατάστασις. Ἡμεῖς οἱ ὑπογράφοντες τό παρόν ἀνῆκομεν εἰς τούς συντηρητικούς καί ἐκπροσωποῦμεν τό σύνολον τούτων, ἀνερχομένων εἰς 230 εἰς τούς τρεῖς Νομούς Ξάνθης, Ροδόπης καί Ἐβρου. Ἡμεῖς ἀπεκλείσθημεν τῶν εὐεργητημάτων τοῦ Τουρκικοῦ Νόμου καί δέν λαμβάνομεν τό χορηγούμενον ἐπίδομα. Παραγκωνίσθημεν καί θεωρούμεθα ἀποδιοπομπαῖοι. Δέν ἐκφράζομεν ὅμως λύπην καί πικρίαν διὰ τήν τοιαύτην, εἰς βάρος μας, διάκρισιν καί μεροληψίαν, διότι πιστεύομεν ὅτι δι' ἡμᾶς ὑπάρχει τό Ἑλληνικόν Κράτος. Ἡμεῖς πλὴν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ διδ/λου διδάσκομεν καί τό Κοράνιον καί τὰς θρησκευτικὰς μας παραδόσεις, ἐκτελοῦντες συγχρόνως καί καθήκοντα θρησκευτικοῦ λειτουργοῦ. Οὐδέποτε θά γίνωμεν ἀρνηταί τῆς πίστεως καί τῆς Θρησκείας μας οὐδέ θά ἀποξενωθῶμεν ἀπὸ τὰ ἤθη καί τὰς ἐπιταγὰς τοῦ ἱεροῦ Κορανίου μας, ἐναντι ὕλικῶν ἀνταλλαγμάτων. Πιστεύομεν καί διακηρύσσομεν ἀπεριφράστως ὅτι ἡ θρησκεία μας ἀπολαύει ἐλευθερίας καί σεβασμοῦ παρά τοῦ ἐπισήμου Κράτους. Οὐχί δέ μόνον ἐλευθερίαν θρη-

σκείας ἀλλά καί γλώσσης καί σκέψεως καί βουλήσεως ἔχομεν, ζῶντες ὡς μειονότητα. Ταῦτα πάντα διαπιστώνομεν, πιστεύομεν καί διδάσκομεν εἰς μικροὺς καί μεγάλους. Ἐμεῖς ἐγεννήθημεν εἰς τήν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐδίδαξεν τούς λαούς καί ἀποτελεῖ τό σύμβολον καί τήν Κορωνίδα τῆς ἐλευθερίας καί τῆς Δημοκρατίας. Ἐκπληρώνομεν τὰς ὑποχρεώσεις μας ἀλλά διεκδικοῦμεν ἐλευθέρως καί νομίμως τὰ δικαιώματά μας. Σεβόμεθα καί ἐφαρμόζομεν τούς κειμένους Νόμους. Ζῶμεν ἐν ἀγάπῃ, συμπονοῖα καί ὁμονοίᾳ μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Τό Ἑλληνικόν κράτος παρέχει εἰς ἡμᾶς καθημερινῶς πλεῖστα ὅσα δείγματα φροντίδος, ἀγάπης, ἐλευθερίας καί σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων μας καί προνομιακῆς ἐν πολλοῖς μεταχειρήσεως. Ζῶμεν ἐν δικαιοσύνῃ καί ἰσονομίᾳ. Μὲ ἐλεύθερον τό φρόνημα καί τήν συνείδησιν. Διὰ τόν λόγον τοῦτον δέν ἀναγνωρίζομεν εἰς οὐδένα ξένον τό δικαίωμα νά ἀσκῇ ψυχολογικὴν βίαν, πίστην καί ἐκφοβισμόν. Δέν ἐπιθυμοῦμεν νά γίνωμεν ἔρμαιο καί ἐκτελεσταὶ τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Κεμαλικοῦ καθεστῶτος. Αἱ συνειδήσεις τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων δέν ἐξαγοράζονται μὲ χρήματα διότι ἀποτελοῦν τόν ἔλεγχον καί τόν κριτὴν τῶν ὅσων πιστεύουν, τῶν ὅσων λέγουν καί ὅσων πράττουν. Αὐτὴν τήν τακτικὴν δυστυχῶς ἀκολουθοῦν οἱ νεωτερισταί. Τήν τακτικὴν τοῦ ἐκφοβισμοῦ, τῆς καταπίεσεως, τῆς ἀπειλῆς, τοῦ προσηλυτισμοῦ, μὲ θεμιτὰ καί ἀθέμιτα μέσα, τοῦ δελεασμοῦ. Ἀντικειμενικός σκοπὸς αὐτῶν εἶναι νά ἐξαρθρώσουν ἡμᾶς ἀπὸ τὰ σχολεῖα. Νά παύσωμεν νά εἴμεθα διδ/λοι καί νά μᾶς ἀντικαταστήσουν δι' ἄλλων γηγενῶν, οἵτινες ἐφοίτησαν εἰς τὰ Διδασκαλεῖα τῆς Τουρκίας κατηχημένοι καί ἐμποτισμένοι μὲ τὰς ἰδέας τοῦ Κεμαλισμοῦ. Θά εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ ὁποῖοι θά ἐνσταλλάξουν στίς ἀθῶες καί ἀγνές παιδικές ψυχὰς ὅ,τι καί ὅπως τούς παραγγεληθεῖ. Θά εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ ὁποῖοι σάν δάσκαλοι θά ἐνσπεύρουν νέας ἰδέας εἰς τήν μειονότητα, θά ἐξάψουν πάθη καί θά κλονίσουν τήν ἐμπιστοσύνην τοῦ συνόλου τῆς φιλησύχου καί νομοταγοῦς μειονότητος πρὸς τό Ἑλληνικόν Κράτος»⁴¹.

Τὰ ἀρνητικά ἀποτελέσματα τῆς ἀντιπαράθεσης καί διαμάχης στήν μουσουλμανικὴ κοινωνία τῆς ἐλλαδικῆς Θράκης, τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου, ὀδήγησαν ἀργότερα, καί μετὰ τήν πολιτικὴ τῆς ἐλληνοτουρκικῆς προσέγγισης, τήν Τουρκία σὲ ἀναδίπλωσιν σχετικὰ μὲ τίς ἀρχικὲς τῆς θέσεις γιὰ τούς «παλαιομουσουλμάνους». Ἀλλάζοντας στάση ἐπεδίωξε τόν προσεταιρισμὸν τους, προωθώντας τὰ συμφέροντά τους καί τήν

θέση τους στις μουσουλμανικές μειονότητες. Από την άλλη πλευρά, το έλλαδικό κράτος δεν θέλησε να παρέμβει ουσιαστικά στην διαμάχη, για λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής

και τις περισσότερες φορές άπλως παρακολούθησε την εξέλιξή της, κατευθύνοντας ένα μεγάλο μέρος των μουσουλμανικών μειονοτήτων προς την Τουρκία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος *έλλαδική Θράκη*, αντί του *Δυτική Θράκη*, αφού ο δεύτερος θεωρείται ότι έχει εισαχθεί από την τουρκική πλευρά και δεν είναι ο ένδεδειγμένος επιστημονικά. Βλ. τή σχετική αρθρογραφία για τό ζήτημα: Λιάπης, Α, «Θράκη ή Δυτική Θράκη», *Ενδοχώρα*, τεύχ. 24, 1993, σ. 24-25

2. Από την αρχή της επικράτησής του, τό κεμαλικό κίνημα αντιμετώπιζε σάν κινδύνους τήν *σαρία* (ισλαμικός νόμος) και τήν επαναφορά του Χαλιφάτου (ό Χαλίφης είναι ο εκπρόσωπος του Μωάμεθ στην γή, έξουσιοδοτημένος μέ τήν διαφύλαξη του ισλαμικού νόμου), μέ αποτέλεσμα οί πρώτες αλλαγές νά προωθηθοῦν στόν θρησκευτικό τομέα. Στίς κεμαλικές μεταρρυθμίσεις εντάσσεται ή αλλαγή στόν τρόπο ντυσίματος — ή απαγόρευση του φεσιού και του φερετζέ, του «τσουπέ» (τό μαῦρο μακρύ ρούχο μέ μακριά μανίγια για τούς άνδρες) και του «εχράμ-τσασάφ» (τό αντίστοιχο ρούχο για τίς γυναίκες) μέ τήν υιοθέτηση εὐρωπαϊκῶν ρούχων. Πολλοί «τεκέδες» (ισλαμικά μοναστήρια), «μεντρεσέ» (θρησκευτικά σχολεία - ιεροσπουδαστήρια) και «ζαβιέ» (χώροι απομόνωσης μοναχῶν) έκλεισαν, ἐνῶ θρησκευτικά τάγματα, ὅπως οί Δερβίσηδες και οί Σούφι, υπάχθηκαν σέ αὐστηρούς περιορισμούς. Ἀκόμη εισηγήθηκε ὁ ἐλβετικός κώδικας για τήν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν και καταργήθηκε ὁ ἱερός νόμος ὡς ὑπέρτατο δίκαιο, ὅπως καταργήθηκε και τό ἀραβικό ἀλφάβητο και υιοθετήθηκε τό λατινικό. Μαλκίδης Θ., «Τό κεμαλικό κίνημα και ὁ Ἑλληνισμός τῆς Μικρᾶς Ἀσίας», Πρακτικά Στ' Συνεδρίου για τόν Ἑλληνισμό τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000, σ. 98.

3. Ὁ *seyhulislam* ἔβρισκόταν στην κορυφή του θρησκευτικού ἱερατείου τῶν Ὀσμανῶν, εἶχε δικαιοδοσία διορισμοῦ τῶν μουφτῶν, τῶν ἐπάρχων, τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν και εἶχε τήν δυνατότητα νά προτείνει βεζίρηδες για διορισμό. Πρότεινε τήν παύση και τήν κήρυξη ἐνός πολέμου, καταδίκη σέ θάνατο, ἐνῶ για πολύ σοβαρά θέματα ὁ σουλτάνος ζήτησε τήν γνώμη του ἔτσι ὥστε ή ἀπόφασή του νά είναι σύνομη πρός τόν ἱερό νόμο.

4. Στίς 30 Ἰανουαρίου 1923 ὑπεγράφη ή Ἑλληνοτουρκική σύμβαση και τό πρωτόκολλο «Περί ἀνταλλαγῆς τῶν ἐλληνικῶν και τουρκικῶν πληθυσμῶν». Σύμφωνα μέ τό πρώτο ἄρθρο του πρωτοκόλλου, ἀπό 1ης Μαΐου 1923, γινόταν ὑποχρεωτική ἀνταλλαγή τῶν χριστιανῶν Τούρκων ὑπάρχον μέ τούς μουσουλμάνους ἐλληνικής ὑπηκότητας. Τόσο οί Ἕλληνες ὅσο και οί Τούρκοι ὑπῆκοι δέν θά ἔχουν τό δικαίωμα ἐπιστροφῆς στούς τόπους πού ζοῦσαν, χωρίς τήν ἄδεια τῆς τουρκικῆς και ἐλληνικῆς κυβέρνησης. Ἐτσι, ἀνταλλάχθηκαν 1.200.000 Ἕλληνες ὀρθόδοξοι Τούρκοι ὑπῆκοι, μέ 360.000 μουσουλμάνους Ἕλληνες ὑπῆκοι. Ἐξαιρέθηκαν μόνον οί Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινούπολης, οί ὅποιοι χαρακτηρίστηκαν μή ἀνταλλάξιμοι (éetabli), πού μέ βάση τά στοιχεία πού προσκόμισε στην διάσκεψη ὁ πρόεδρος τῆς λόρδος Κῶρζον (Korzon) ἦταν 390.000 ἐπί συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης 1.000.000, ὅλοι ἐγκατεστημένοι ἐκεῖ πρίν τήν

30/10/1918, οί Ἕλληνες τῆς Ἰμβρου και τῆς Τενέδου (12.000) και οί Μουσουλμάνοι τῆς ἐλλαδικῆς Θράκης. βλ. Σβολόπουλος, Κ., *Ἡ ἀπόφαση για τήν ὑποχρεωτική ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν μεταξύ Ἑλλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 13-14.

5. Τό ἄρθρο 45 τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης προέβλεπε ἀνάλογες ἐγγυήσεις για τούς μουσουλμάνους τῆς Ἑλλάδας, ὅπως αὐτές ρυθμίζονταν στά ἄρθρα 37-44 για τήν ἐλληνική μειονότητα πού κατοικοῦσε στην Τουρκία. Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Ἑλλάδας ἦσαν ὀργανωμένοι σέ τρεῖς μουσουλμανικές κοινότητες (Ἐάνθη, Κομοτηνή, Ἀλεξανδρούπολη), διοικούμενες ἀπό «παλαιομουσουλμάνους» Μουφτῆδες, ἐχθρικά διακείμενους στούς κεμαλικούς, και διέθεταν θρησκευτικά και ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα πλήρως αὐτοδιοικούμενα. Βλ. Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν (ΑΥΕ) 1927-1928, Β/28, Ἄρ.Πρ. 1133.

6. Στο κείμενο χρησιμοποιείται ὁ ὅρος *μουσουλμανικές μειονότητες*, ὅπως ἀναφέρεται και στην Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἀνταποκρινόμενος στην ἐθνοτική σύνθεση του μειονοτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς, ή ὅποια δέν είναι ἐνιαία, δηλαδή τουρκική. Για τήν Συνθήκη τῆς Λωζάννης βλ. Ὑπουργεῖον ἐπί τῶν Ἐξωτερικῶν, *Πράξεις ὑπογραφείσες εἰς τήν Λωζάννην*, Ἀθήνα 1923 και *Ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης και οἱ παραβιάσεις τῆς ἀπό τήν Τουρκία, ἐκδόσεις Παπαζήσης*, ἐπιμέλεια: Λέσχη τῶν Νέων Ἑλλήνων, 1992, και για τόν ὅρο μουσουλμανικές μειονότητες Μαλκίδης Θ. *Ἡ πολιτική τῆς Ἑλλάδος και τῆς Τουρκίας για τήν ἐλλαδική Θράκη μετά τήν ἐνταξή τους στο ΝΑΤΟ*, Ἀθήνα, 2000.

7. Ἐφημερίδα Χρόνος - Κομοτηνή 23-26 /7/1996.

8. ΑΥΕ /Β37/1929 «Ἡμερήσια Σημειώματα Ἐένου Τύπου». Εἰδικώτερα μπορεί νά γίνει ἀναφορά στο ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας *Yeni Adim* τῆς 26.9.1928, ή ὅποια ἔγραφε τά ἐξῆς: «Ἐμεῖς οἱ Τούρκοι τῆς Δυτικῆς Θράκης πρέπει νά παρακολουθήσουμε τίς προόδους τῆς Τουρκίας. Νά μήν ξεχνᾶμε ὅτι ὑπάρχουν και φανατικοί χοτζάδες πού συνεργάζονται μέ τούς ἐχθρούς μας, μεταχειριζόμενοι κάθε μέσον για τόν ἐκμηδενισμό μας». ΑΥΕ 1928, Β/37.

9. ΑΥΕ, 1928 Α/2/Π Ἄρ.Πρ. 7080, Ἀθήνα 6/3/1928 «Κεμαλική προπαγάνδα Δράση Τουρκικοῦ Κομιτάτου».

10. ΑΥΕ, 1928, Β/37 Ἄρ.Πρ. 4565, 24/4/1928.

11. ΑΥΕ/Β37/1929 «Μουφτεία Κομοτηνῆς Πρός Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως, Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἐσωτερικῶν και Παιδείας και Θρησκευμάτων», Ἄρ.Πρ. 274, Κομοτηνή 29.11.1928.

12. ΑΥΕ/Β37/1929, «Ὑπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων πρός Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν», ἄρ.πρ. 58048, Ἀθήνα 17.12.1928.

13. ΑΥΕ Β37/1929, «Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν πρός Ὑπουργεῖον Παιδείας και Θρησκευμάτων», ἄρ.πρ. 14163, Ἀθήνα 31.12.1928.

14. Διάνη Ε., *Ἑλλάδα και μειονότητες*, Ἀθήνα, 1999, σ. 163.

15. Ἀλεξανδρής Α., «Τό ἱστορικό πλαίσιο τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων 1923-1954», στό Βερέμης Θ., (ἐπιμ.), *Οἱ ἑλληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Ἀθήνα 1988, σ. 31-72.

16. Τσιούμης Κ., «Ἡ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης στό ζήτημα τῆς διδασκαλίας τῆς λατινικῆς γραφῆς στά μουσουλμανικά σχολεῖα κατά τήν τελευταία κυβερνητική θητεία τοῦ Βενιζέλου (1928-1932)», *Θρακική Ἐπετηρίδα*, τευχ. 10, 1995-1998, σ. 111-117.

17. Φωτέας Π., «Οἱ Πομάκοι τῆς Δυτικῆς Θράκης», *Ζυγός*, τευχ. 25, 1977, σ. 67-84.

18. Ἀναστασιάδου Ἰ., *Ὁ Βενιζέλος καί τό Ἑλληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας τοῦ 1930*, Ἀθήνα, 1982, σ. 75.

19. Γιά τόν ρόλο τοῦ τύπου στήν μουσουλμανική κοινωνία τήν περίοδο αὐτή, βλ. Ἰορδάνογλου Α., «Ὁ Τύπος τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας τῆς Δυτικῆς Θράκης ἀπό τήν συνθήκη τῆς Λωζάνης ὡς σήμερα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τευχ., 3, 1989, σ. 217-237. Εἶναι γεγονός πάντως ὅτι οἱ ἀντικειμελικές ἐφημερίδες ἀποτελέσαν μείζον ζήτημα γιά τήν ἑλληνική πολιτική. Ὁ ὑπουργός τῶν ἐξωτερικῶν, προφανῶς ἀπό συνεχεῖς τουρκικές πιέσεις, ἀποστέλλει στόν Γενικό Διοικητή ἔγγραφο (10.8.1926), στό ὁποῖο ἐπισημαίνεται: «Καθ' ἦν στιγμὴν εἰλικρινεῖς καταβάλλονται προσπάθειαι πρὸς διακανονισμόν ἐκκρεμῶν ζητημάτων καί βελτίωσιν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἡ ἐκδοσις παρά τοῖς Τουρκοῖς συνόροις δύο ἐφημερίδων ἐχθρικότατα διακειμένων πρὸς τό σημερινόν τουρκικόν καθεστῶς καί ἐλευθέρως ὑβρίζουσῶν Πρόεδρον τουρκικῆς δημοκρατίας ἐπιτρέπει ἀμφιβολίας δι' εἰλικρινεῖαν ἡμῶν. Παρακαλῶ ὅπως διατάξῃτε παῦσιν αὐτῶν ἐφ' ὅσον δέν συμφωθῶσιν πρὸς διαταγήν σας νά μὴ θίγῃσι τό πρόσωπον τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας καί ἐν γένει τό Τουρκικόν καθεστῶς». ΑἴΕ 1926, Ὑπουργός Ἐξωτερικῶν πρὸς Γενικόν Διοικητήν Μακεδονίας Θράκης, ἀρ.πρ. 9400, Ἀθήναι 10.8.1926. Σέ ἀπάντησή του στίς 19.8.1926 ὁ γενικός Διοικητής Μακεδονίας-Θράκης ἀναφέρει ὅτι ἔχει διαταχθεῖ ἐπειγόντως ἡ λήψη μέτρων γιά τό ζήτημα. 69. ΑἴΕ τηλεγρ. Γενικοῦ Διοικητή ἀρ. πρ. 9541/19.8.1926.

20. Γιά τήν ταυτότητα τῆς ἐφημερίδας *Yeni Adim* βλ. τό ἄρθρο τῆς *Yarin* (No 3, σ. 1, 5.8.1927) «Κράτος καί λαός», ὅπου ἀναφέρονται τά ἐξῆς: «Ἡ (ἐφημερίδα) *Γενί Ἀντίμ* μιλάει γιά τήν “Τουρκική Μειονότητα τῆς Δυτικῆς Θράκης” κάθε φορά καί προσφέρει τόν ἑαυτό της ὡς δικηγόρο τῆς μειονότητας. Γι' αὐτόν τόν λόγο κριτικᾶρει συνεχῶς τήν Κυβέρνηση. Κάθε φύλλο τῆς ἐφημερίδας εἶναι σαν γράμμα παραπόνων. Ὁ ιδιοκτήτης αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας, τοῦ ὁποῖου ἡ συμπεριφορά εἶναι ὡς βουλευτοῦ τῆς μειονότητας ἐκτός Βουλῆς, ἔγινε σάν φυσικός ἐχθρός τῆς Κυβέρνησης. Ἀκόμη καί ἂν ἡ Κυβέρνηση μεγάλωσε τίς ἐλευθερίες, αὐτοὶ ποὺ σχηματίζουν τήν Κυβέρνηση εἶναι ἄνθρωποι καί εἶναι πολύ λογικό στό μυαλό τους νά ἔχουν μία ἀρνητική ἰδέα. Αὐτός ὁ “βουλευτής” πού προσπαθεῖ νά στολίσῃ τήν ἀρνητική ἰδέα τῆς Κυβέρνησης δέν εἶναι τόσο ἀνόητος γιά νά μὴ καταλαβαίνει ὅτι ἡ συμπεριφορά του εἶναι ἐναντίον τῆς μειονότητας. Πουθενά σ' ὅλον τόν κόσμο οἱ ἐκπρόσωποι τῶν μειονοτήτων πού θέλουν νά ἔχουν καλές σχέσεις μέ τίς Κυβερνήσεις δέν ἀντιδρῶν ἔτσι. Δέν μπορεῖς νά δεῖς μία ἐφημερίδα σάν τήν *Γενί Ἀντίμ*, πού ἐπιβάλλει τήν ἔχθρα κατά τοῦ κράτους, ὅχι μόνο μεταξύ μειονοτικῶν ἐφημερίδων ἀλλά ἀκόμη καί μεταξύ ἐφημερίδων πολιτικῶν κομμάτων πού βρίσκονται στήν ἀντιπολί-

τευση. Στήν πραγματικότητα αὐτό εἶναι ἐπικίνδυνον: καθὼς αὐτός ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι μέλος τῆς μειονότητας παρουσιάζει τό κράτος πολύ ἄσχημα στόν μειονοτικό κόσμο, ἡ κυβέρνηση θά ἀντιλαμβάνεται τήν μειονότητα ὡς ἐχθρό της. Φυσικά τό Κράτος δέν κινεῖται ἐκτός νόμου σύμφωνα μέ τήν γνώμη κάποιων ἀτόμων καί δέν ἀμφισβητεῖται ἀπό κανέναν. Εἰδικά τά ἀνεπτυγμένα κράτη δέν κινεῖται ἀπό τά συναισθήματά τους καί ἔχουν περισσότερη ἀνοχή. Ἀλλά, παρ' ὅλη αὐτήν τήν πραγματικότητα, δέν εἶναι καλό νά ἔχει τό κράτος κάποιες ἀμφιβολίες γιά μισοφροσύνη. Ἄν οἱ συμπεριφορές ἐνός ἀνδρα, πού πιστεύει ὅτι εἶναι δημοσιογράφος, δημιουργοῦν κάποιες ἀμφισβητήσεις μεταξύ λαοῦ καί κράτους, αὐτό εἶναι πολύ κακό. Δέν λέμε ὅτι ἡ κυβέρνηση εἶναι ἀλάνθαστη, ἀλλά ἀκόμη καί τά παράπονα ἔχουν ὅρια, ἔχουν τήν ὥρα τους. Ἄν ὑπάρχει ἓνα πρόβλημα μεταξύ κράτους καί λαοῦ, πιστεύουμε ὅτι μπορούμε νά τό λύσουμε μέ διάλογο καί λέμε ὅτι ἀμφότερα τά μέρη πρέπει νά ἀλληλοκατανοηθοῦν. Καθὼς λαός καί κυβέρνηση πρέπει νά ἔχουν θερμές σχέσεις ὅλων τῶν κακοπροαίρετων προσεγγίσεων μίας ἐφημερίδας, ἡ εἰλικρίνεια καί ἡ ἀλήθεια μεταξύ κράτους καί λαοῦ δέν ὑπάρχει καί αὐτό δέν εἶναι ἓνα καλό ἀποτέλεσμα. Κάποτε ἓνας ἄνθρωπος πῆγε σ' ἓνα γραμματέα νά τοῦ γράψῃ μία αἴτηση. Ὁ γραμματέας, ἀφοῦ τήν ἔγραψε, τήν διάβασε στόν ἄνθρωπο αὐτό, πού ἄρχισε νά κλαίει. Ὁ γραμματέας τόν ρώτησε τήν αἰτία πού ἐκλαίγε. Κι ὁ ἄνθρωπος εἶπε: “Ἐίχα τόσα προβλήματα μά δέν τῶξερα μέχρι τώρα”. Ὅπως στήν ἱστορία αὐτή, ὁ λαός δέν πρέπει νά πιστέψῃ τόν Γενιαντιμτζή ὅτι ἡ κυβέρνηση εἶναι ἓνας ἐχθρός πού θέλει τόν λαό της σέ κακές συνθήκες καί τήν θλίψη. Ἐπίσης ἡ κυβέρνηση δέν πρέπει νά πιστέψῃ ὅτι ὁ μειονοτικός κόσμος ἔδωσε τήν ἐξουσιοδότησή του σ' αὐτόν τόν “ραγισμένο ζουρνά”. Ἄν τόν πιστέψουν, καί τά δύο μέρη θά πέσουν σέ σφάλματα. Αὐτή ἡ πατσαβούρα τῆς *Γενί Ἀντίμ*, πίσω ἀπό τήν σκηνή τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ, ἔχει διαφορετικούς σκοπούς! Προσπαθεῖ νά σπάσῃ τίς σχέσεις μεταξύ τοῦ κράτους καί τοῦ λαοῦ γιά νά γλείψῃ τήν Ἀγκυρα καί νά προετοιμάσῃ ἓνα μέρος γι' αὐτόν στήν Τουρκία ὅπου θά φύγει. Γι' αὐτό δέν νοιάζεται γιά τά μελλοντικά προβλήματα τοῦ κόσμου. Μπορεῖ κάποιος πού δέν ἔχει πίστη καί θρησκευμα πέρα ἀπό τά ὑλικά ἐνδιαφέροντα νά φοβῆται μήν ἀμαρτήσῃ;». Τό ἄρθρο τῆς *Yarin* παραχωρήθηκε ἀπό τήν ἐφημερίδα τῆς Κομοτηνῆς *Ἀντιφωνητής*, ἡ ὁποία διαθέτει τό πλήρες ἀρχεῖο της. Ἀπό αὐτή τήν θέση εὐχαριστῶ τόν κ. Κώστα Καραίσκο, ὑπεύθυνον ἐκδόσεως τοῦ *Ἀντιφωνητή*, γιά τήν ἄδεια ἀναδημοσίευσής.

21. Τσιούμης Κ., *Ἡ μουσουλμανική μειονότητα τῆς Θράκης (1923-1940)*, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 209.

22. ΑἴΕ 1927-1928 Β/28.

23. ΑἴΕ 1927 Α/2/Β Ἀρ.Πρ. 16813 22/12/1927 Τηλεγράφημα: Κομοτηνή 130-190, 6/12/1927.

24. ΑἴΕ 1929 Β/69 (6), Ἀρ.Πρ. 13504, Ἀθήναι 2/8/1929.

25. ΑἴΕ 1929 Β/69 (6), Ἀρ.Πρ. 13504, Ἀθήναι 2/8/1929.

26. Τό ὑπόμνημα μετά τήν παραλαβή του ἀπό τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Ὀραῖο, στάλθηκε μέ ἡμερομηνία 11.3.1929 ἀπό τό πολιτικό γραφεῖο τοῦ προέδρου τῆς κυβερνήσεως στό ἀρμόδιο τμήμα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. ΑἴΕ 1929 Β/37 «Ἑλληνικές μειονότητες στήν Τουρκία καί τουρκικές στήν Ἑλλάδα». Ἀρ. πρ. 25340, Ἀθήναι 11/3/1929.

27. ΑΥΕ 1928, Φάκελος Α/2/Π, έφημερίδα *Μακεδονία* 26/2/1928.

28. ΑΥΕ 1928, Α/2/Π Άρ.Πρ. 7080, Άθήνα 6/3/1928.

29. ΑΥΕ 1929, Α/2/Π, «Μουφτής Κομοτηνής πρὸς Πρόεδρο Βουλῆς», 24.4.1928.

30. Βενιζέλος, *Έφημερίς Συνεδριάσεων Βουλῆς* (ΕΣΒ) 20.12.1930.

31. Βλ. τήν κριτική τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ Θράκης (1.8.1928) γιά τήν πολιτική τοῦ προκατόχου τοῦ Ζαφειρόπουλου, ὁ ὁποῖος γιά κομματικούς λόγους ἐπέτρεψε τήν τουρκική διείσδυση στήν περιοχή. ΑΥΕ 1928, Β/37, Άρ.Π 8961.

32. Άναστασιάδου Ί., ὅ.π., σ. 72.

33. Οἱ «παλαιομουσουλμάνοι» οἱ ὁποῖοι ἔλαβαν 11.875 ὄρχ. ἐφάπαξ ἐπίδομα μεταγκατάστασης, ἀπελάθηκαν μετά τήν κατάρτιση τῆς λίστας ἀπό τόν τουρκο πρόξενο Κομοτηνῆς, βοηθούμενος ἀπό τήν ἐλληνική χωροφυλακή, λίστα ἡ ὁποία συμπεριελάμβανε καί μουσουλμάνους μέ ἐλληνική ὑπηκοότητα. ΑΥΕ 1931, 6/1/χβ, Άρ.Πρ. 13913 καί 1931, Β/37, Άρ.Πρ. 714.

34. Βενιζέλος, ΕΣΒ 20.12.1930.

35. Άναστασιάδου Ί., ὅ.π., σ. 78.

36. Άναστασιάδου Ί., ὅ.π. σελ. 81.

37. Τσιούμης Κ., ὅ.π., σελ. 214.

38. Στό πλαίσιο τῆς νέας περιόδου στίς ἐλληνοτουρκικές σχέσεις εἶχε ὑπογραφῆ στίς 20 Ἀπριλίου τοῦ 1951 ἐλληνοτουρκική μορφωτική συμφωνία πού κυρώθηκε μέ τό νόμο 2073, τῆς 18-23.4.1952, καί ὑπῆρξε προάγγελος τῆς μετονομασίας τῶν μουσουλμανικῶν μειονοτήτων σέ τουρκική μειονότητα. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τή σχετική γιά τό ζήτημα πρώτη διαταγή τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ Θράκης, καί τή δεύτερη ἡ ὁποία ἐξεδόθη μετά τήν ἄρνηση «παλαιομουσουλμάνων», νά συμμορφωθοῦν.

«ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΘΡΑΚΗΣ Δ/ΣΙΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ Ἐν Κομοτινῇ τῇ 28/1/1954 ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ Άρ.Πρωτ. Α 1043

Πρὸς Τούς κ.κ. Δημάρχους καί Προέδρους Κοινοτή-

των Ν. Ροδόπης. Κατόπιν διαταγῆς τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως, παρακαλοῦμεν ὅπως ἐφ' ἐξῆς εἰς πάσαν περίπτωση γίνεται χρήση τοῦ “Τούρκος-Τουρκικός” ἀντί τοῦ τοιοῦτου “Μουσουλμάνος-Μουσουλμανικός”. Ἐπί τούτοις δέον νά μεριμνήσετε διά τήν ἀντικατάστασιν τῶν ἐν τήν περιφέρεια ὑμῶν ὑφισταμένων διαφόρων ἐπιγραφῶν, ὅπως “Μουσουλμανικόν Σχολεῖον, Μουσουλμανική Κοινότης κλπ.” διά τῆς τιαούτης “Τουρκικόν”.

Ἐπιθεωρητῆν Τουρκικῶν Σχολείων Δ. Θράκης.» (Πηγῆ: Θεοχαρίδης Π., *Πομάκοι. Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Ροδόπης, Ἱστορία, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, λαογραφικά*, Ξάνθη 1994, σ. 67.)

«ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΘΡΑΚΗΣ Δ/ΣΙΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ Ἐν Κομοτινῇ τῇ 5/1/1955 Άρ.Πρωτ. Α 202. Πρὸς Τήν καθ' ἡμᾶς Δ/σιν ἐσωτερικῶν. Παρά τας αὐστηράς διαταγὰς τῆς Κυβερνήσεως, κοινοποιηθεῖσας καί ὑφ' ἡμῶν διά τῶν ὑπ' ἄρ. Ε.Π 728/22-4-54 καί Α 24869/22-12-54, περί τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ λοιποῦ τῶν ὄρων “Μουσουλμάνος-Μουσουλμανικός” διά τῶν τοιοῦτων “Τούρκος-τουρκικός”, εἰς τό χωρίον Ἄρατος ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Κομοτηνῆς-Ἄλεξανδρουπόλεως, ὑφίσταται ἐπιγραφή ἐμφανεστάτη ἀναγράφουσα “Μουσουλμανικόν Σχολεῖον”. Ν' ἀντικατασταθῆ ἀμέσως, ὅσον αὐτήν ὅσο καί πάσα ἄλλη τυχόν ὑπάρχουσα εἰς τήν περιοχήν τοῦ Νομοῦ Ροδόπης. Οἱ κ.κ. Νομάρχαι, πρὸς οὓς ἡ παρούσα κοινοποιεῖται, νά μεριμνήσουσιν διά τήν ἀποκατάστασιν τῶν τυχόν ὑπαρχουσῶν τοιοῦτων ἐπιγραφῶν εἰς ἅπασαν τήν περιοχήν των. Ἐπιθεωρητῆν Διοικητῆς Θράκης Γ. ΦΕΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Κοινοποιήσις: Νομάρχας: Ἐβρου, Ξάνθης, Καβάλας, Δράμας.» (Πηγῆ: Θεοχαρίδης Π., ὅ.π., σ. 67.)

39. Ἀνδρέαδης., Κ. *Ἡ Μουσουλμανική μειονότης τῆς Δυτικῆς Θράκης*, Θεσσαλονίκη, 1956, σ. 67-68.

40. Ἀνδρέαδης Κ., ὅ.π., σ. 73.

41. Παναγιωτίδης Ν., *Τό μειονοτικό ἐκπαιδευτικό σύστημα τῆς Ἑλλάδος*, Ἄλεξανδρούπολη, 1996, σ. 54.

Οι ταξιδιωτικές έντυπώσεις ως πηγές πληροφόρησης του Νεοελληνικού Κοινωνικού Γίγνεσθαι

Σταμάτιος-Ευάγγελος Αύρηλιώνης
Σοφία Τριανταφυλλίδου

Είσαγωγή

Η συγγραφή του παρόντος άρθρου είναι προϊόν μίας ασυνήθιστης συνεργασίας ενός Καθηγητού Φιλοσοφίας και μίας Κοινωνικής Ψυχολόγου, πού μετά από πολλές συναντήσεις και συζητήσεις αποφάσισαν: νά ὀρίσουν τήν μεθοδολογία προσέγγισης τῶν ταξιδιωτικῶν ἀπομνημονευμάτων, καθὼς καί τά ἀπαραίτητα ἐκεῖνα ἐργαλεῖα πού καθιστοῦν δυνατή τήν ἐρμηνεία των. Ἐπὶ αὐτῆς αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅσο τό δυνατόν περισσότερων πληροφοριῶν ἀπό παρόμοια κείμενα, προκειμένου νά διαλευκανθοῦν πτυχές τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς πραγματικότητας πού παραμένουν ἐκτός ἐρευνητικῆς προσέγγισης. Εὐελπιστοῦμε, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, νά ἀναφερθοῦμε σέ μία πραγματικότητα πού δέν ἔχει ἀκόμη καταγραφῆ, ἐξαιτίας τῆς ἑλλείψεως ὅχι μόνον μεθοδολογικῶν ὀργάνων ἱκανῶν νά ὑποστηρίξουν ἀποτελεσματικά μία παρόμοια προσπάθεια, ἀλλά καί ἀναλόγων πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων, πού θά μπορούσαν νά ὀδηγήσουν σέ παρομοίου τύπου ἐρευνητικές πρωτοβουλίες.

Φυσικά, στό παρόν ἄρθρο δέν πρόκειται νά καταφύγουμε σέ καμία προσπάθεια ἄρσης τοῦ ὑφισταμένου κλίματος, ἐπειδή φρονοῦμε ὅτι κάτι τέτοιο θά ἦταν ἄλογο καί παράλογο, ἀφοῦ θά ἀπαιτοῦσε τήν ἀσκηση κριτικῆς ὅχι μόνον στό ἔργο τοῦ Παπαρρηγόπουλου, ἀλλά καί στίς ἐρμηνευτικές διαστρεβλώσεις πού πραγματοποίησε ὁ δάσκαλός του J. Michelet, ὅταν προσπάθησε νά μελετήσει τό κύριο ἔργο τοῦ Vico, *Scienza Nuova*. Ἀντίθετα, ἔχοντας πλήρη συνείδηση τῶν δυσκολιῶν πού περιλαμβάνει μία παρόμοια τύπου

καταφυγή σέ συγκριτικές μεθόδους καί τῶν ἀμφιβόλου ποιότητας ἀποτελεσμάτων πού θά μπορούσαμε νά καρπωθοῦμε, θά προσπαθήσουμε νά περιοριστοῦμε στήν σκιαγράφηση καί ἐρμηνεία τῶν πραγματικῶν διαστάσεων ἑνός ἑλληνο-ὀρθόδοξου πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἔχασε τίς γεμάτες ζῶη κοινότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δέν διέθετε ἄλλη ἐναλλακτική προοπτική παρά νά στραφεῖ πρὸς τά Βαλκάνια, προκειμένου νά συνεχίσει νά ὑφίσταται. Ὁλ' αὐτά μᾶς ὀδηγοῦν νά ἐκλάβουμε τήν ἑλλειψη ἑνός γεωγραφικοῦ χώρου πού θά συνέδεε μέ ὀργανικό τρόπο τό παρελθόν μέ τό παρόν¹, ὅχι μόνον ὡς σημαντική, ἀλλά καί ὡς μοχλό πρόκλησης νέων πνευματικῶν διεργασιῶν. Ἐνώπιον λοιπόν αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, τό αἶτημα γιά γνώση τοῦ πρόσφατου παρελθόντος ἀποτελεῖ μία ὑψίστης σημασίας πρόταση, ἀφοῦ θά μᾶς ἐπιτρέψει νά κατανοήσουμε τόσο τίς πραγματικές διαστάσεις τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, ὅσο καί τήν θέση πού καταλαμβάνει ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα στήν δυτική ἀλλά καί στήν ἀνατολική Εὐρώπη.

Ἐξίστου ἀπαραίτητη, ὁμως, εἶναι καί ἡ χάραξη μίας νέας προοπτικῆς ἢ ἑνός νέου ἐπιστημονικοῦ σχεδιασμοῦ, ὥστε νά ὀρισθοῦν ἐκ νέου καί οἱ ἐρευνητικοί ἐκεῖνοι στόχοι, πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά ἐκμεταλλευτοῦμε τίς ὅποιες πληροφορίες δύνανται νά μᾶς παρέχουν ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ αὐτόπτες μάρτυρες πού, ὄντες ἄλλοδαποί, βρέθηκαν ἐπισκέπτες στήν Ἑλλάδα. Πρόκειται γιά μαρτυρίες ἀνθρώπων, πού ἐνῶ ἔχουν μία πολύ καλή παιδεία, δέν ἔχουν «μάθει» νά παρατηροῦν. Ἐτσι, ἐνῶ καταφεύγουν στίς καταγραφές διαφόρων καταστάσεων, ἐμπλέκονται (χωρίς νά τό ἀντιλαμβάνονται) σέ μία διαδικασία προβολῆς τῶν

— Ὁ Σταμάτιος-Ευάγγελος Αύρηλιώνης διδάσκει στό Τμήμα Κοινωνικῆς Ἐργασίας τῆς ΣΕΥΠ τοῦ ΤΕΙ Ἀθήνας τά γνωστικά ἀντικείμενα Θεωρία τῆς Γνώσης καί Ἐργασιακές Σχέσεις.

— Ἡ Σοφία Τριανταφυλλίδου εἶναι Ἐπιστημονική Συνεργάτις τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Ἐργασίας τῆς ΣΕΥΠ, ΤΕΙ Ἀθήνας, στό γνωστικό ἀντικείμενο τῆς Κοινωνικῆς Ψυχολογίας.

βουλήσεων και συναισθηματικών καταστάσεων του παρατηρητή στο αντικείμενο της παρατήρησης. Συνεπώς, οι όποιες καταγραφές και αξιολογήσεις στις οποίες προχωρούν χρειάζεται να γίνουν αντιληπτές ως αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας².

Στήν ίδια διαδικασία μπορούμε να αποδώσουμε και τό (γνωστό και από άλλες εθνικές ιστορίες) παράδοξο της ύπαρξης σωρείας πληροφοριών για τήν ζωή στην αρχαία Ἀθήνα, ἐνῶ αὐτές πού ἀφοροῦν τήν σύγχρονη πραγματικότητα εἶναι ὄχι μόνον λίγες, ἀλλά και ἀποσπασματικές. Ἀκόμη, θά μπορούσαμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι αὐτή ἡ μορφή ἀγνωσίας δέν ἀφορᾶ μόνον μία πολύ μεγάλη σειρά θεμάτων, ἀλλά και μία σειρά φαινομένων μεγίστης ἀξίας ἀπό ἐπιστημολογικῆς ἀπόψεως. Ἔτσι λοιπόν, ἐνῶ κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἀνοίγεται ἕνα νέο, γοητευτικό και εὐρύτατο πεδίο ἔρευνας, στό παρόν ἄρθρο θά περιορισθούμε στις μαρτυρίες τῶν ξένων περιηγητῶν πού ἐπισκέφθηκαν τήν Ἑλλάδα κατά τά μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀφοῦ μέ τά ὅσα ὑποστηρίζουν μπορούν νά προκαλέσουν μία εὐρύτατη σειρά γόνιμων ἐρωτημάτων.

Πιό συγκεκριμένα, ἡ ἰδιαίτερη σημασία ὄλων αὐτῶν τῶν ἀναφορῶν ἔγκειται στό γεγονός ὅτι πρόκειται γιά κείμενα πού παρέχουν ἕνα κατάλληλο πεδίο γιά τήν μελέτη ἑνός πολυδιάστατου φαινομένου, στό ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται: (α) ἡ ἀναδόμηση, μέσω τοῦ γραπτοῦ λόγου, ἑνός ἐαυτοῦ ἀποκομμένου ἀπό τό οἰκεῖο του πλαίσιο καί τούς γνωστούς του ρόλους, καθώς ἀναλαμβάνει τήν θέση τοῦ «παρατηρητή»-«ταξιδιώτη», (β) ἡ συνάντηση δύο ξένων μεταξύ τους πραγματικότητων (τῆς τότε εὐρωπαϊκῆς καί τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας), ὅπως ἀναδύεται μέσα ἀπό τίς προσωπικές ἀναφορές, οἱ ὁποῖες ἐπιχειροῦν νά περικλείσουν, ἐρμηνεύοντας καί κατανοῶντας, τό «ἀλλότριον» καί, τέλος, (γ) ἡ συνάντηση τοῦ ἰδεατοῦ προτύπου τῆς Ἑλλάδας πού ἀναμένει νά βρεῖ ὁ Εὐρωπαῖος ταξιδιώτης, μέ τήν πραγματική Ἑλλάδα στήν ὁποία, τελικά, βρίσκεται. Πρόκειται, συνεπώς, γιά ἕναν ἀφηγηματικό λόγο πού ἀποτελεῖ μία σημαντική ἐρμηνευτική πηγή ἀρκετῶν πτυχῶν τῆς κοινωνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ πού διαμορφώνουν τίς συνθήκες ὑπαρξῆς τοῦ σύγχρονου Ἑλληνα.

Βασικές θεωρητικές ἀποδοχές

Τό θεωρητικό ὑπόβαθρο τῆς παρούσας ἀνάλυσης περιλαμβάνει δύο βασικά μέρη. Τό πρῶτο

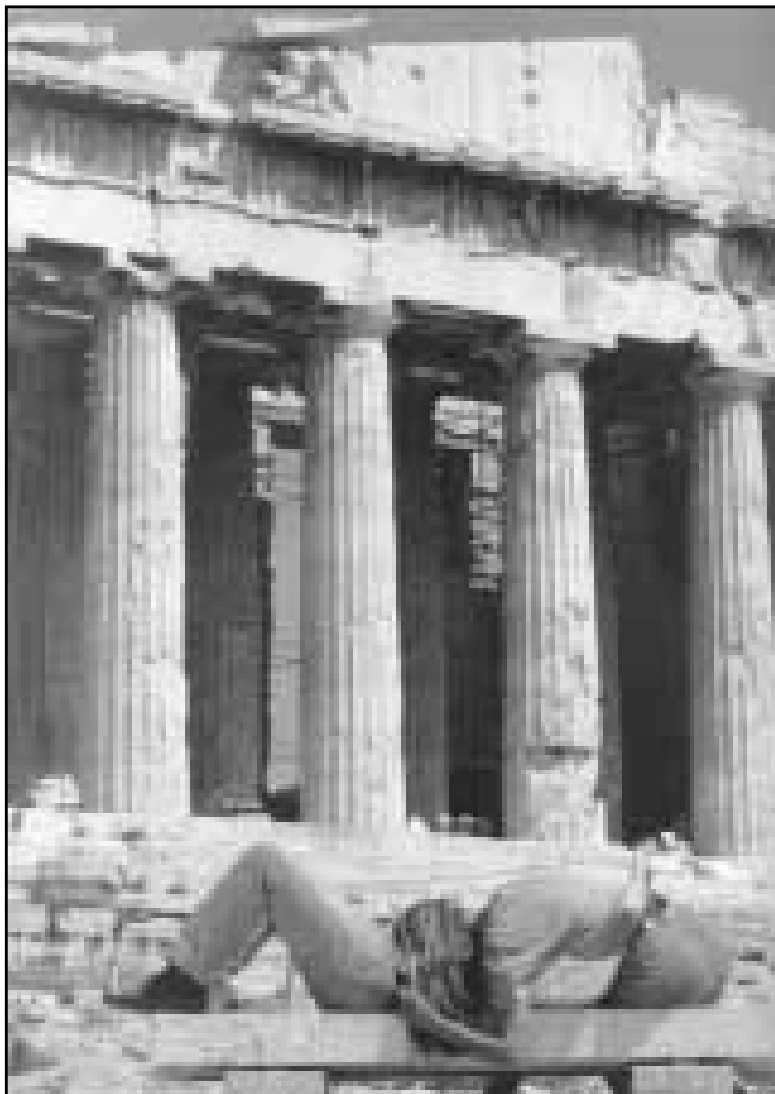
ἀφορᾶ στήν προσέγγιση τοῦ κύκλου τῆς ταξιδιωτικῆς ἐμπειρίας, στήν βάση τοῦ μοντέλου τῆς Sussman (2000, 2002). Τό δεύτερο ἀναφέρεται στήν προσέγγιση τοῦ νοήματος αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας, ὅπως ἀναδύεται μέσα ἀπό τήν θεωρία τῆς συμβολικῆς ἀλληλεπίδρασης (Mead, 1934) καί τήν προσέγγιση τῶν λεκτικῶν ἐκφορῶν πού προτείνει ὁ Lemke (2003).

Ὁ κύκλος τῆς ταξιδιωτικῆς ἐμπειρίας

Προκειμένου νά γίνουν κατανοητές οἱ καταγεγραμμένες ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις, θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὁ κύκλος τῆς ταξιδιωτικῆς ἐμπειρίας (Sussman, 2000, 2002), τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦν ἐκφράσεις, συνεξετάζοντας τά ἀκόλουθα στάδια: (α) τήν προηγούμενη κοινωνικοποίηση τῶν ταξιδιωτῶν, (β) τήν ἔλευση καί διαμονή τους στόν νέο τόπο (τό ἴδιο τό ταξίδι), (γ) τίς σχετικές μέ τήν ἐπιστροφή στήν γενέτειρα ἐμπειρίες.

Κατά τήν Sussman, κάθε ταξιδιώτης, ἀνεξαρτήτως τῆς διάρκειας παραμονῆς του στόν τόπο τόν ὁποῖον ἐπισκέπτεται, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἕνας προσωρινός νεοεισερχόμενος σέ μία ἄλλη κουλτούρα (cultural sojourner). Τό ἐμπειρικό περιεχόμενο τῶν ταξιδιωτικῶν του ἐντυπώσεων δέν διαμορφώνεται στό κενό, ἀλλά πάνω σέ ἕνα ὑπόβαθρο κοινωνικοποίησης, πού παρέχει τά μέσα ἐνστερνισμού ἢ /καί κατασκευῆς συγκεκριμένων προτιμήσεων, ἀξιῶν καί καθημερινῶν πρακτικῶν. Οἱ καθημερινές συνήθειες καί οἱ τρόποι σκέψης καί δράσης, πού ἐδραιώνονται μέσω τῆς διαδικασίας κατάκτησης τῆς κουλτούρας (enculturation process), γίνονται, ὅπως πολύ ἐκφραστικά τό διατυπώνει ἡ Sussman, «ἕνα ἀνετο ζευγάρι γυαλιά στά μάτια μας», πού χρωματίζει ὁ,τιδήποτε παρατηροῦμε, ἐρμηνεύουμε ἢ ἐκτιμοῦμε ὡς «κατάλληλη» συμπεριφορά. Ἡ ἐξοικείωση μέ αὐτό τό φίλτρο μέσω τῆς ἐπαναλαμβανόμενης ἐμπειρίας κάνει νά ξεχνᾶμε τήν παρουσία του καί νά θεωροῦμε τήν προοπτική πού μάς προσφέρει ὡς τήν αὐτονόητα μοναδική «ὀρθή προοπτική»³.

Στό στάδιο τοῦ ταξιδιοῦ (τῆς διαμονῆς στόν νέο τόπο), ὅπως ὑποστηρίζει ἡ Sussman, ἡ συνήθης ἀντίδραση τῶν ταξιδιωτῶν, πού ἀνακαλύπτουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι στήν χώρα πού ἔχουν ἐπισκεφθεῖ σκέπτονται, ἐρμηνεύουν καί δρῶν διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι οἱ ἴδιοι, εἶναι νά θεωρήσουν ὄχι μόνον ὅτι τά πράγματα εἶναι διαφορετικά, ἀλλά καί ὅτι εἶναι «λανθασμένα» ἢ «ἀκατάλληλα».

Κάποιες από τις τυπικές συμπεριφορές της χώρας, τήν όποία επισκέπτονται οί ταξιδιωτές, ενδέχεται νά τούς είναι οικείες, ενῶ άλλες είναι πιθανό νά τούς δημιουργήσουν ιδιαίτερο ἄγχος. Χαρακτηριστικά, γιά τούς κατοίκους τῆς Ἀθήνας τοῦ 20οῦ αἰῶνα, κατά τήν διάρκεια μιᾶς διαδρομῆς μέ τραῖνο, είναι ἀναμενόμενο καί «ῥθό» ὅτι στούς σταθμούς θά ἐπιβιβαστοῦν χωρικοί, ἔμποροι διαφόρων ἀντικειμένων, τροφίμων, ἀκόμη καί ζώων. Ἀντιθέτως, ὅπως θά διαπιστώσουμε μέ τήν ἀνάλυση τῶν καταγεγραμμένων ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων πού ἀκολουθεῖ (βλ. Μουλλάς & Μέντζου, 1995), γιά τούς Εὐρωπαϊούς ταξιδιωτές τό φαινόμενο είναι μόλις μετά δυσκολίας ἀνεκτό.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι αὐτές οἱ διαφορές, πού ἀποβαίνουν καθοριστικές γιά τήν ἀντίληψη τῆς κοινωνικο-πολιτισμικῆς πραγματικότητας, δέν ἐντοπίζονται τόσο σέ ἀφηρημένες νοητικές κατα-

σκευές, ὅσο στίς καθημερινές πρακτικές καί τρόπους ἀλληλεπίδρασης, ὅπως οἱ λεκτικές καί ἐξωλεκτικές ἐκφράσεις κατά τήν διάρκεια τῆς ἐπικοινωνίας, οἱ ρυθμοί ζωῆς, οἱ μυρωδιές, οἱ γεῦσεις, οἱ διατροφικές πρακτικές κ.λπ. Οἱ ταξιδιωτές πρέπει νά προχωρήσουν σέ καθημερινές συμπεριφορικές «ἀποφάσεις», σχετικά μέ τό πῶς θά ἀνταποκριθοῦν οἱ ἴδιοι σέ αὐτές τίς μεταβαλλόμενες συνθήκες (ἂν, γιά παράδειγμα, θά παζαρέψουν τόν ναῦλο μέ τόν βαρκάρη ἢ θά συμφωνήσουν στό ποσό πού θά τούς ζητηθεῖ, ἂν θά ἐπιλέξουν τό πολυσύγχαστο λεωφορεῖο ἢ θά προτιμήσουν ἕνα ταξί κ.λπ.). Τέτοιες «εὐτελεῖς» ἐκ πρώτης ὄψεως διαφορές δημιουργοῦν ποικίλες συναισθηματικές καί γνωστικές συγκρούσεις σέ ὅλους τούς ταξιδιωτές, ἀνάλογα μέ τήν ἔκτασή τους. Ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Sussman, σέ περίπτωση μεγάλων πολιτισμικῶν διαφορῶν συχνή εἶναι ἡ βίωση ἑνός πολιτισμικοῦ σοκ («culture shock»), τοῦ συνδρόμου πού περιλαμβάνει ὅλες τίς ἀντιδράσεις πού σχετίζονται μέ τήν κατανόηση τοῦ ὅτι «δέν εἴμαστε πλέον στήν πατρίδα», μέ πιθανές ψυχολογικές ἀντιδράσεις θυμοῦ ἢ θλίψης καί δυσλειτουργικῶν κοινωνιο-πολιτισμικῶν ἀντιδράσεων (Ward, 2001).

Οἱ ἐμπειρίες κατά τήν διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ θά συνεχίσουν νά ἀσχοῦν ἐπίδραση καί νά κινοῦν συναισθηματικές ἀντιδράσεις ἀκόμη καί μετά τήν ἐπιστροφή στήν πατρίδα, κατά τό στάδιο τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐντυπώσεων. Κατά τήν Sussman, σέ κάποιες περιπτώσεις, τό ταξίδι εἶναι πιθανόν νά ἐπιδράσει στήν πολιτισμική ταυτότητα τῶν ταξιδιωτῶν. Ἐντούτοις, στήν ὑπό μελέτη περίπτωση, ὅπως θά γίνῃ ἐμφανές ἀπό τήν ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ, θά ἦταν καταλληλότερο νά μιλήσουμε γιά ἐγκαθίδρυση μιᾶς νέας συναισθηματικῆς διάθεσης πρὸς τό ἀντικείμενο τῆς παρατήρησης (Ἀθήνα) καί ὄχι γιά ἀλλαγὴ ταυτότητας τῶν ταξιδιωτῶν.

Ἡ προσέγγιση τοῦ νοήματος τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων

Τό θεωρητικό πλαίσιο στό ὁποῖο βασίσθηκε ἡ ἀνάλυση τοῦ νοήματος τῶν καταγεγραμμένων

ταξιδιωτικών έντυπων έστιάζεται στην αναγνώριση τής πολιτισμικής βάσης τής συμπεριφοράς, τής σκέψης και τής δράσης τών ατόμων (Markus & Kitayama, 1991), συμπεριλαμβανομένων και τών λεκτικών τους έκφορων, μιά ιδέα πού πρωτοεισήχθη στις έπιστήμες του ανθρώπου από ανθρωπολογικές μελέτες και βρήκε τήν πρώτη χαρακτηριστική τής διαμόρφωση στην θεωρία τής συμβολικής αλληλεπίδρασης (Mead, 1934).

Ένα από τά κεντρικά θέματα τής θεωρίας του Mead είναι ή αλληλεξάρτηση μεταξύ κοινωνικής πραγματικότητας και ατομικού βιώματος, συμπεριλαμβανομένων και τών έσωτερικευμένων απόψεων τών άλλων για τόν έαυτό μας. Ο ίδιος έθεσε τίς βάσεις για τήν εξέταση τών συνδέσεων μεταξύ κοινωνικών διαδικασιών και διαδικασιών σκέψης, έπισημαίνοντας μιά οργανική διαδικασία μέσω τής οποίας κάθε προϊόν τής ανθρώπινης σκέψης συνδέεται μέ τήν συμπεριφορά και τίς σχέσεις αλληλεπίδρασης και αναθεωρώντας τήν ριζοσπαστική διάκριση μεταξύ «σκέψης» και «δράσης», «ατομικού» και «κοινωνικού».

Η θεωρία τής συμβολικής αλληλεπίδρασης προσεγγίζει τόν νοϋ και τίς λεκτικές παραγωγές τών ατόμων, ως κατασκευασμένες μέσα από τό συμβολικό ρεπερτόριο του πολιτισμού και όχι ως αντικείμενα μέ προδεδωμένη, σταθερή ουσία. Ο Mead προσέφερε βασικές κατευθύνσεις για τήν διερεύνηση του τρόπου μέ τόν όποιον ό ατομικός λόγος συνδέεται μέ τό «σύμπαν τών λόγων» τής εποχής ή του ιδιαίτερου κοινωνικού στρώματος ή ομάδας μέσα σε μιά συγκεκριμένη κοινωνία, τονίζοντας ότι ή σκέψη είναι από τήν ίδια τής τήν φύση δεμένη μέ τήν κοινωνική κατάσταση μέσα στην οποία αναδύεται. «Σκεπτόμαστε», έγραφε ό ίδιος, «μέ τήν μορφή συζήτησης κι εξαρτώμεθα από τήν εικονοποιία τών λέξεων για τά νοήματά μας» (Coser, 1977, σ. 347), προσεγγίζοντας τήν συνείδηση ως έσωτερικό λόγο πού διεξάγεται μέ δημόσια μέσα: ή προσωπική έμπειρία καθίσταται έφικτή μέ τήν χρήση σημαντικών κοινωνικών συμβόλων, οργανώνεται δέ από τήν όπτική γωνία του γενικευμένου άλλου (έσωτερικευμένου κοινωνικού έλέγχου).

Τό ζήτημα τής ψυχολογικής έσωτερικευσης τής κουλτούρας έχει τεθεί και από τόν Vygotsky (1981, 1987), στην μελέτη τής ανάπτυξης τών ανώτερων ψυχολογικών λειτουργιών. Μέσω τής ένδοψυχικής και διαπροσωπικής διαδικασίας τής μάθησης και μέ τήν καθοδήγηση του ένηλίκου,

τό παιδί έσωτερικεύει τά πρότυπα τής κοινωνίας του και κατ' αυτόν τόν τρόπο κερδίζει κάποιον βαθμό αϋτονομίας. Τά κίνητρα τών ατόμων βιώνονται πολιτισμικά και έμπειρικά, καθώς στην πορεία τής ανάπτυξης του τό άτομο αφομοιώνει αλλά και δημιουργεί τμήματα τής κοινής λογικής του πολιτισμού του, «σενάρια» ή «έρμηνευτικά ρεπερτόρια», μέ βάση τά όποια θά νοηματοδοτήσει και θά κατανοήσει τήν βιωμένη του έμπειρία (Potter, 1996). Κατ' αυτόν τόν τρόπο, τό νόημα είναι εξίσου προσωπικό, όσο και πολιτισμικό.

Στήν βάση αϋτών τών θεωρητικών προσεγγίσεων, ή κοινωνιο-πολιτισμική ανάλυση του άφηγηματικού λόγου εξέτάζει τήν ατομική ιστορία ως αλληλένδετη μέ τίς κοινωνικές-πολιτισμικές αλλαγές του κόσμου μέσα στον όποιον αναπτύσσεται τό άτομο (Bakhtin, 1986, σ. 23). Όπως υποστηρίζει ό Lemke (2003, σ. 5), ή γλώσσα είναι — είτε εκδηλα είτε άδηλα — διαλογική, καθώς παράγει σχέσεις ρόλων μέ διάφορους βαθμούς εξουσίας και ισχύος και κόσμους αξιολογικών προσανατολισμών, «πού όρίζουν τί θά πρέπει να θεωρηθεί αληθινό ή πιθανό, καλό ή επιθυμητό, σημαντικό ή υποχρεωτικό». Οί λεκτικές μορφές δέν έχουν καθ' αυτές νόημα, αλλά τό νόημά τους δημιουργείται μέσα στα σύνθετα πλαίσια στα όποια εκφέρονται, ήτοι: (α) στό πολιτισμικό πλαίσιο στό όποιο παράγονται, (β) στό αλληλεπιδραστικό πλαίσιο μέσα στό όποιο άρθρώνονται ως αποτέλεσμα επικοινωνιακών συναντήσεων και (γ) στό πλαίσιο πού δημιουργεί ό ίδιος ό λόγος, καθώς αναδομεί και ένδεχομένως επανερμηνεύει κάποια στοιχεία του περιβάλλοντος μέσα στό όποιο εκφέρεται.

Ο λόγος, όπως και ή συνείδηση, έχει «τήν διαλεκτική φύση τής ίδιας τής ανθρώπινης ζωής», αποτελεί ένα μέσον μέ τό όποιο τό άτομο συμμετέχει στό «παγκόσμιο συμπόσιο» τής ιστορίας και του πολιτισμού (Bakhtin, 1986). Μέ αϋτήν τήν έννοια, οί καταγεγραμμένες έντυπώσεις τών ταξιδιωτών δέν μπορούν να γίνουν κατανοητές ως άπλά εξιόντα ενός γνωστικού συστήματος ή ως εκφράσεις μιάς ελεύθερης ατομικής βούλησης, αλλά ως μέρος ευρύτερων ιστορικών-κοινωνικών-πολιτισμικών διαδικασιών. Συνεπώς, εξετάζοντας κάθε λεκτική έκφορά, θά πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν τό παραδοσιακό υπόβαθρο (ή ιστορία) προγενέστερων αποδοχών και κατανοήσεων για τόν κόσμο πού τής δίνει τό νόημά τής, καθώς και ό τρόπος μέ τόν όποιον αϋτή συνδέεται μέ άλλες εκφορές, τίς όποιες κα-

ταφάσκει, αρνείται ή τροποποιεί (Klages, 2003), «άπευθυνόμενη» σε κάποιον συμβολικό ή πραγματικό άλλο.

Υλικό και μεθοδολογία

Σημείο έστιασμού της παρούσας ανάλυσης είναι ο τρόπος με τον οποίο η ελληνική πρωτεύουσα αποτυπώνει τις έντυπώσεις της πάνω σ' ένα δίκτυο αναπαραστάσεων που έχει διαμορφωθεί μέσα σε μιάν άλλη πραγματικότητα, αλλά και γενικώτερα, ο τρόπος με τον οποίο η δυτικοευρωπαϊκή πραγματικότητα, όπως έχει φιλτραριστεί μέσα από τον ιδιαίτερο ψυχισμό του κάθε περιηγητή, συναντάται με το «κέντρο» του ελληνικού κόσμου της εποχής. Το υλικό των δεδομένων που αναλύθηκαν ήταν οι ταξιδιωτικές έντυπώσεις Γάλλων ταξιδιωτών στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, όπως παρατίθενται στην συλλογή των Π. Μουλλά και Β. Μέντζου, *Σελίδες για την Ελλάδα του 20ού Αιώνα. Κείμενα Γάλλων Ταξιδιωτών* (1995), ειδικότερα δέ οι αναφορές των ταξιδιωτών στην Αθήνα κατά την δεκαετία 1927-37. Η επιλογή της συγκεκριμένης δεκαετίας όφειλεται στην σημαντικότητά της, ως μεσοδιαστήματος έντονων ανακατατάξεων και αλλαγών, που προκλήθηκαν από: (α) τις συνέπειες των Βαλκανικών Πολέμων, (β) την Μικρασιατική καταστροφή, (γ) τις κοινωνικές, οικονομικές και δημογραφικές ανακατατάξεις που προκάλεσαν με την παρουσία τους οι πρόσφυγες, (δ) την εμφάνιση του ρεμπέτικου πολιτισμού και (ε) τις συνέπειες που είχαν οι πολλαπλές και συνεχείς πολιτικές κρίσεις.

Από μεθοδολογικής πλευράς, τό σύνθηρες στίς Έπιστῆμες του Άνθρώπου είναι ή υιοθέτηση μεθόδων που είναι δάνειες από τις επί μέρους επιστῆμες που τις συνθέτουν, που πραγματοποιείται μ' έναν επιλεκτικό τρόπο και εξαρτάται συνήθως από την παιδεία και τά ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του κάθε έρευνητή. Φυσικά τά τελευταία χρόνια έχουμε μία απρόσμενη εμφάνιση των ποιοτικών, έθνογραφικών-έθνολογικών-άνθρωπολογικών μεθοδολογιών, για την πληρέστερη περιγραφή των δομών και λειτουργιών των υπό μελέτη φαινομένων. Για τούς σκοπούς της παρούσας μελέτης υιοθετήθηκε μία ποιοτική προσέγγιση του υλικού των λεκτικών δεδομένων, τά οποία αναλύθηκαν ως «έρμηνευτικά ρεπερτόρια» (Potter, 1996), που αποτελούν μέρος μιᾶς σύνθετης πολιτισμικής δραστηριότητας. Η συστηματοποίηση και ή ανάλυση του υλικού έγινε στην βάση των κεντρικών δια-

στάσεων ανάλυσης λεκτικών δεδομένων που προτείνει ο Lemke (2003), ἤτοι:

(α) Η προσέγγιση του αναπαραστασιακού νοήματος και των θεματικών προτύπων που αναδύονται μέσα από αυτό. Λόγω της φύσης των αναφορών που αναλύθηκαν (ταξιδιωτικές έντυπώσεις), ή θεματική ανάλυση έστιάστηκε στις κεντρικές διαστάσεις του ταξιδιού: την κίνηση των αφηγητών στον χώρο, στον χρόνο, καθώς και στις αλληλεπιδράσεις τους με τούς άλλους ανθρώπους (Bakhtin, 1986, Cheyne & Tarulli, 1998).

(β) Ο έντοπισμός του νοηματικού προσανατολισμού των αναφορών, που συμπεριλαμβάνει τις σχέσεις ρόλων, τις αξιολογικές κρίσεις και τις λεκτικές πράξεις και αλληλεπιδράσεις των συγγραφέων-ταξιδιωτών, μέσα στην νέα πραγματικότητα στην οποία εισάγονται.

Μελετώντας τις λεκτικές εκφορές των συγγραφέων των ταξιδιωτικών έντυπώσεων, μπορούμε νά διακρίνουμε τά σενάρια (τυπικές αναπαραστασιακές δομές), που βρίσκουν αντήχηση στην φαντασία τους για τό «πώς θά έπρεπε νά είναι τά πράγματα» (Boski, 2002), μιᾶ φαντασία κατασκευασμένη μέσω κοινωνικών μαθήσεων. Κάθε ταξιδιώτης, όπως και κάθε κοινωνικός έπιστήμων, έχει μιᾶ σειρά προδιαμορφωμένων ιδεών σχετικά με τό αντικείμενο που παρατηρεί ή μελετά. Τό ίδιο τό θέμα, γύρω από τό οποίο περιστρέφονται οι βασικές αναζητήσεις του, αντικατοπτρίζει ένα υπόβαθρο μαθήσεων και έναν αρχικό έστιασμό σε ζητήματα που έχει θεωρήσει «καίρια» (Goodwin, 1998). Η ανάλυση των λεκτικών μορφών που παράγονται από τά άτομα μᾶς έπιτρέπει νά κατανόησουμε τά πρότυπα πολιτισμικής ζωῆς μέσ' από τά οποία αναδύθηκαν (Gergen, 1994, σ. 53). Μέ αυτήν την έννοια, όπως υποστηρίζει ο Potter (1996), ο λόγος θά έπρεπε νά αποτελεί την κεντρική οργανωτική αρχή των κοινωνικών επιστημών, ως «ελάχιστη μονάδα κατηγοριοποίησης» των κοινωνικών φαινομένων (Courtial, 1999, σ. 34), ένα πεδίο άρθρωσης της υποκειμενικής έμπειρίας μέσα στό οποίο είναι δυνατόν νά μελετηθεί, την ίδια στιγμή, ή κατασκευή του νοήματος, του έαυτού μας και του πολιτισμού (Hinchman & Hinchman, 1997).

Τό κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο των ταξιδιωτικών έντυπώσεων

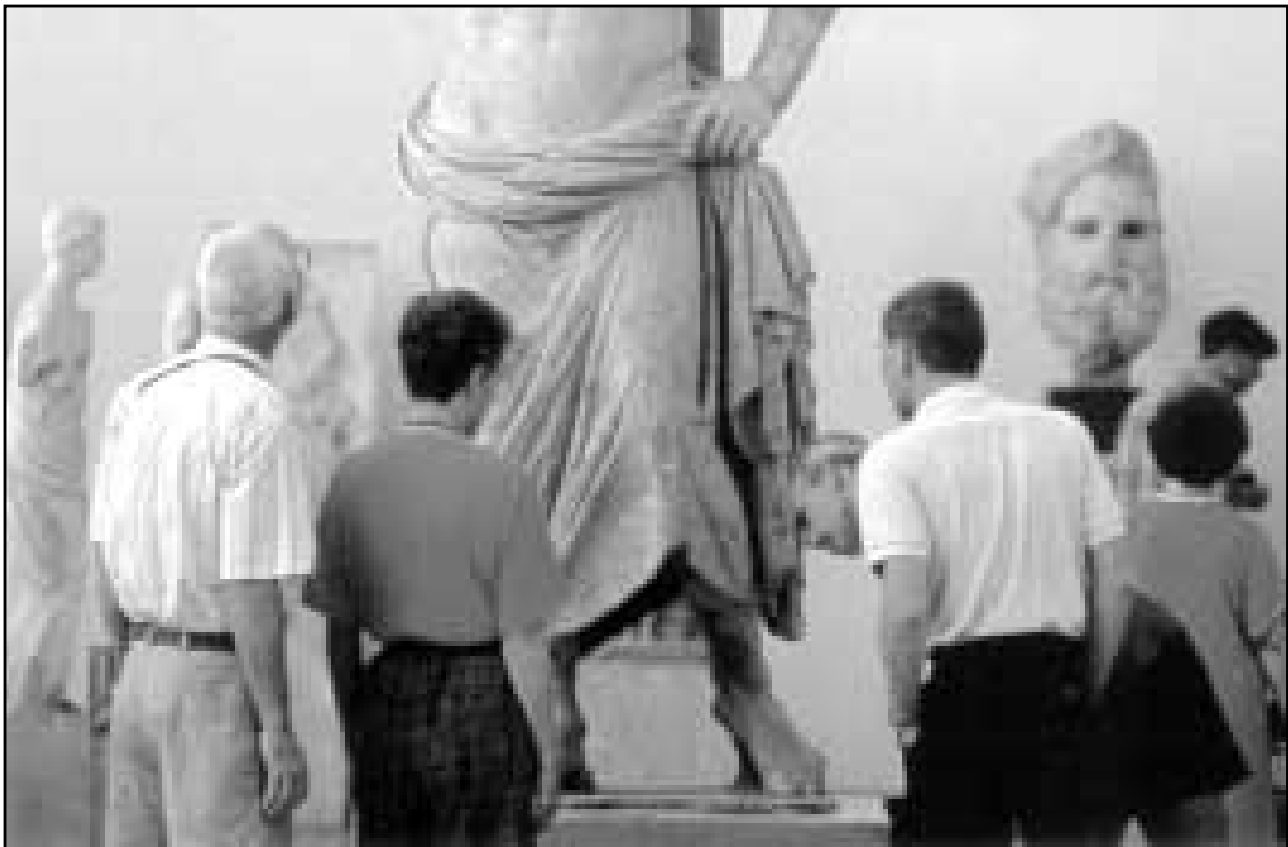
Η λογοτεχνική δραστηριότητα γύρω από τις συγγραφές ταξιδιωτικών έντυπώσεων καλλιεργήθηκε κυρίως στην Γαλλία, απ' όπου έχουμε

καί τίς κυριώτερες ἐκδηλώσεις σ' αὐτό τό εἶδος γραφῆς, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν ἔχουμε καί ἄλλου ἀξιόλογες παρουσίες. Τά πρῶτα δείγματα γραφῆς ἀρχίζουν νά πρωτοεμφανίζονται κατά τόν 18ο αἰῶνα καί ἀποσκοποῦν νά μεταφέρουν τόν ἀναγνώστη, μέ ὁδηγό τόν συγγραφέα, στίς ταξιδιωτικές δραστηριότητες τοῦ δεύτερου. Ἔτσι, θά μπορούσαμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῶν παρομοίου τύπου συγγραφικῶν πρωτοβουλιῶν ἐγκρίεται στίς μυθοπλαστικές ἱκανότητες τοῦ συγγραφέα καί κυρίως στήν ἱκανότητά του νά συμπαρασύρει τόν ἀναγνώστη του στίς περιπέτειες στίς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἦταν συμπρωταγωνιστής. Γι' αὐτόν τόν λόγο, ὁ ταξιδιώτης φροντίζει νά κρατᾶ ἓνα εἶδος ἡμερολογίου, ὅπου καταγράφονται οἱ δραστηριότητες τῆς ἡμέρας, τά συναισθήματα πού βιώνει, ἐνῶ ὄχι σπάνια ἔχουμε καί κάποια σκίτσα πού ἀναπαριστοῦν κάποιες σημαντικές σκηνές.

Παράλληλα, θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ πραγματικότητα στήν ὁποία εἰσάγεται ὁ ξένος ταξιδιώτης στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου καί 20ου αἰῶνα εἶναι κάθε ἄλλο παρά ἀπλή καί ξεκάθαρη. Ἄν, ὑποθετικά, βρεθοῦμε στήν θέση τοῦ Γάλλου περιηγητῆ στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, τήν στιγμή πού ἐπισκέπτεται τόν ναό τοῦ Ποσειδώνα, θά

διαπιστώσουμε ὅτι ὀργίζεται γιά τήν βάνουση ἐγκατάλειψη ἐνός μνημείου, ἀφοῦ στήν «καλή περίπτωση» ὅπου οἱ κάτοικοι δέν σταυλίζουν τά ζῶα τους ἐντός, τούς ἐπιτρέπουν νά βόσκουν ἐλεύθερα στόν περιβάλλοντα χῶρο. Ἐάν μάλιστα ὁ ἐπισκέπτης συγκρίνει τήν ὅλη κατάσταση μέ ὅ,τι παρατηρεῖ στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πού βρίσκεται λίγα μέτρα πιο κάτω, θά συμπεράνει ὅτι ὑπάρχει ἓνας πνευματικός «ξεπεσμός». Ὅλοι αὐτοί οἱ μικρόσωμοι Ἀρβανίτες πού «δέν γνωρίζουν καλά ἑλληνικά» — δηλαδή δέν κατέχουν τήν λόγια γλῶσσα — συγκεντρώνονται γιά νά λάβουν μέρος σέ μία λειτουργία πού τούς εἶναι ἀντιπαθής, καθ' ὅτι ὀρθόδοξη. Ἡ συνθετότητα αὐτῆς τῆς πραγματικότητας ἐμφανίζεται παράδοξη καί ἀκατανόητη στά μάτια τοῦ ξένου ἐπισκέπτη, πού θά ἐπιχειρήσει νά τήν προσεγγίσει καί νά τήν καταγράψει, συλλέγοντας πληροφορίες πού προέρχονται εἴτε ἀπό πηγές πού πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά ἐλέγξει εἴτε ἀπό πληροφορίες πού ἀπλά τόν γοήτευσαν. Ἀπ' αὐτό τό γεγονός πηγάζουν ἀρκετές παραπληροφορήσεις, γιά τίς ὁποῖες ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων δέν φέρει καμμία εὐθύνη.

Γι' αὐτόν τόν λόγο, προκειμένου νά ἀξιοποιηθοῦν ὡς πηγές οἱ καταγεγραμμένες ἐντυπώσεις

των ταξιδιωτών στην Αθήνα του 20ού αιώνα, εκτός από τις σημαντικές για την μόρφωση της ελληνικής πραγματικότητας ιστορικές εξελίξεις που προαναφέρθηκαν (παρ. 3), θά πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν και μία άλλη σειρά βασικών δεδομένων, που αυτήν την φορά θά πρέπει να τά εκλάβουμε ως προϊόντα κοινωνιο-πολιτισμικών συγκρούσεων. Για να κατανοήσουμε την σπουδαιότητα αυτής της απροσδόκητης διάστασης, θά πρέπει να δοῦμε με ένα πολύ γενικό σχῆμα τόν ξένο ταξιδιώτη ως προϊόν των κοινωνικο-πολιτισμικών διεργασιών που λαμβάνουν χώρα με την σύζευξη Αθήνα-Ρώμη, ἐνῶ οἱ γηγενεῖς συμπεριφέρονται ὡς ἀνήκοντες στην ἀντίστοιχη σύζευξη Αθήνα-Κωνσταντινούπολη (Αὐρηλιώνης, 2003). Πρόκειται για δύο νοητούς χώρους, ὅπου μορφώνονται δύο ξένες μεταξύ τους κοινωνικές-πολιτισμικές πραγματικότητες, παρά τις ὅποιες κοινές ρίζες που ἐμφανίζονται να ἔχουν, ἀφοῦ: στην Δύση ἔχουμε την ἀνάπτυξη ἑνός πνευματικού λόγου που θεμελιώνεται στὸν ἀριστοτελισμό, προσφέροντας ἀνάλογες θρησκευολογικές ἐρμηνείες τῆς ἰουδαιο-χριστιανικῆς παράδοσης, ἐνῶ στην Ἀνατολή ἔχουμε ἀνάλογες ζυμώσεις που ὑλοποιούνται με την συνδρομή τοῦ νεοπλατωνισμού. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, οἱ ἀφηγήσεις δίνουν στους ἀναγνώστες ἕνα δείγμα των σημαντικῶν ἀλληλεπιδράσεων μεταξύ των δύο πολιτισμῶν, ἀπό την προοπτική τοῦ δυτικοῦ, καθώς περιλαμβάνουν ἕναν ἀριθμό σεναρίων που φαίνονται ἀπροσδόκητα στὸν δυτικό παρατηρητή, ἄν και εἶναι συνήθη για τόν Ἕλληνα τῆς ἐποχῆς.

Θεματικά πρότυπα τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων ἀπό την Αθήνα τοῦ 20οῦ αἰώνα

Ἡ κίνηση στὸν χώρο:

ἡ σύγκριση με ἄλλες εὐρωπαϊκῆς πόλεις

Ὅπως εἶναι ἐμφανές τόσο ἄμεσα ὅσο και ἔμμεσα στίς λεκτικές ἀναφορές τῶν Εὐρωπαίων ταξιδιωτῶν οἱ ὁποῖες ἀναλύθηκαν, ἢ προσπάθεια προσέγγισης τῆς Αθήνας τοῦ 20οῦ αἰώνα βασίζεται σέ μία σταθερή ἐκλαμβανόμενη σύγκριση με τό πρότυπο τῆς «εὐρωπαϊκῆς πόλης». Ἡ Αθήνα γίνεται κατανοητή, ἀρχικά σέ ἄμεση σύγκριση με ἰταλικές, γαλλικές και ἀγγλικές πόλεις (Νάπολη, Πομπηία, Ρώμη, Λονδίνο κ.ἄ.), ἐνῶ ἡ σύγκριση προεκτείνεται, ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς καθαρῆς χωροταξίας και οἰκοδόμησης, σέ

ἐκεῖνο τῶν πολιτισμικῶν συμβόλων και τῆς τέχνης. Χαρακτηριστικά, ἡ Yourcenar ἀντιπαραβάλλει μιά παράσταση Καραγκιόζη με τις οἰκείες τῆς σικελικές μαριονέτες, ὁ Cocteau διαπιστώνει με θαυμασμό ὅτι ἡ Ἀκρόπολη «δέν ἐντυπωσιάζει περισσότερο ἀπό τόν πύργο τοῦ Ἄιφελ» (βλ. Μουλᾶς & Μέντζου, 1995, σ. 147), ἐνῶ ὁ Mauriac ἐπιχειρεῖ να κατανοήσῃ τόν Παρθενῶνα ἀντιπαραβάλλοντάς τόν με τούς οἰκείους του καθεδρικούς ναούς τῆς Γαλλίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι κανένας ἀπό τούς ταξιδιώτες δέν εἶναι σέ θέση να ἀντιληφθεῖ ὅτι τά πολιτισμικά στοιχεῖα που ἀντιπαραβάλλει ἀνήκουν σέ μή συγκρίσιμους πολιτισμούς, με τά δικά τους ἰδιόμορφα χαρακτηριστικά.

Παρόμοια, σέ ὅλες τις ἀναφορές, ὁ ὄρισμός τῆς πόλης και με μιά εὐρύτερη ἔννοια ἢ ἴδια ἢ γνώση ἀπό την ὁποία ἀπορρέει αὐτός ὁ ὄρισμός θεμελιώνεται στό ἀστικό εὐρωπαϊκό πρότυπο, ὅπως τό ἔχουν βιώσει οἱ ταξιδιώτες στην γενετήριά τους ἢ σέ ἄλλες πόλεις τις ὁποῖες ἔχουν ἐπισκεφθεῖ, οἱ ὁποῖες και τούς παρέχουν τόν στερεότυπο πυρῆνα (Heller, 1997, σ. 41) τῆς ἔννοιας «πόλη»: μιᾶς περιοχῆς που συνοψίζει τις τυπικές κοινωνικές και πολιτισμικές δραστηριότητες τοῦ δυτικοῦ ἄστεως, ὅπως συμβολοποιούνται στά «πολυτελῆ καταστήματα με γαλλικές ἐπιγραφές», «μεγάλα ξενοδοχεῖα», «πολυἀριθμα βιβλιοπωλεῖα» και «ἀκόμα πιό πολυἀριθμες τράπεζες» (Maurran, ἔ.ἄ., σ. 158). Ὡς πρὸς αὐτόν τόν πυρῆνα, ἡ Αθήνα δέν γίνεται ἀποδεκτὴ οὔτε κἂν ὡς μιά ἰδιάζουσα παραλλαγή ἀπέναντι στό βασικό μοτίβο. Χαρακτηριστικῆ, ἀπό αὐτήν την ἀποψη, εἶναι ἡ ὀπτική γωνία τοῦ Sartre. Ἡ εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς πρωτεύουσας δέν ἐμπλουτίζει την ἀναπαράστασή του για τις πόλεις, ἀλλὰ ἐξαιρεῖ αὐτόματα την Αθήνα ἀπό τις περιπτώσεις τῶν πόλεων: «Ὡς πόλη ἢ Αθήνα εἶναι ἀνυπαρκτῆ... διερωτᾶται κανεῖς ἂν πρόκειται για κινητὴ κατασκήνωση μετὰ ἀπό σεισμό...» (σ. 182). Ὁ ἴδιος δέν θά χρησιμοποιήσει κἂν την λέξη «δρόμος», για να περιγράψῃ τό θέαμα ἑνός ἀθηναϊκοῦ δρόμου, ἑνός χώρου «ὄλο σκόνη και λακκοῦβες που χρησιμοποιεῖται καθημερινά για την συγκοινωνία» (σ. 180). Ἀκολουθώντας αὐτό τό πρότυπο, οἱ περισσότεροι ταξιδιώτες ἐπιχειροῦν να ἐρμηνεύσουν με δυτικές θεωρίες και ἔννοιες (που ἀποτελοῦν και την βάση τῆς πολιτισμικῆς τους ἰσχύος) (Barlow, 1993), την Αθήνα τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὡστόσο, κάθε παρόμοια σύγκριση εἶναι ἀστοχη, καθώς ἡ Αθήνα δέν ἀποτελεῖ μιά πόλη που ἔχει ἀναπτυχθεῖ με βάση την

ανάπτυξη ενός αστικού-κεφαλαιοκρατικού πολιτισμού, αλλά με βάση κυρίως τις διοικητικές ανάγκες έλέγχου των λειτουργιών της επικράτειας.

Η Simon de Beauvoir και ο Jean Paul Sartre ήταν από εκείνους τους ταξιδιώτες που υπέστησαν ένα πραγματικό πολιτισμικό σοκ με την άφιξή τους στην Αθήνα του 20ού αιώνα και εμφανίζονται γενικώς καταβεβλημένοι από την έμπειρία του ταξιδιού. Η προσαρμογή της σκέψης τους στους ελληνικούς τρόπους της εποχής, από το κλίμα και την διατροφή ως τον τρόπο επικοινωνίας, παρουσιάζεται αδύνατη ως και το τέλος του ταξιδιού τους. Ωστόσο, ακόμη και σε αναφορές ταξιδιωτών που εμφανίζουν μεγαλύτερη «προσαρμοστικότητα», πάντοτε προτιμάται η λέξη «χωριό» (αντί της λέξης «πόλη»), για να εκφράσει την έμπειρία της Αθήνας («παραμένει χωριό ...μιά πόλη που έχει περιοριστεί στα ούσιώδη της στοιχεία», «τό μεγάλο χωριό της εποχής της Τουρκοκρατίας», «ένα μεγάλο, κραυγαλέο χωριό») (Yourcenar, έ.ά., σ. 139, Billy, έ.ά., σ. 179, Merlier, έ.ά., σ. 116).

Παράλληλα, η Αθήνα εμφανίζει όρισμένα χαρακτηριστικά «έκσυγχρονισμού», τά όποια είναι ελάχιστα «πειστικά» για τους ξένους ταξιδιώτες. Τά «πολυώροφα κτίρια που μπορεί να μὴν μᾶς ἀρέσει τό θαυαζικό-ἀμερικανικό ὕφος τους» (Piaux, έ.ά., σ. 91), τά ξενοδοχεῖα που μεταβάλλονται σε «μοντέρνα ἀνάκτορα» (Maurran, έ.ά., σ. 158), τά «κτίρια ἀμερικανικῶν διαστάσεων» (Billy, έ.ά., 178) ἀντιμετωπίζονται ὡς κακόγουστες προσπάθειες ἀπομίμησης που ὑποβαθμίζουν ἀντί να προάγουν τὴν κουλτούρα τῆς καινοφανοῦς περιοχῆς που εἶναι ἡ Αθήνα.

Ὁ καθημερινός τρόπος ζωῆς στήν Αθήνα τῆς ἐποχῆς δημιουργεῖ μεγάλη ἀβεβαιότητα στους ταξιδιώτες, καθὼς οἱ ἐπιβεβλημένες κοινωνικές νόρμες καὶ ρυθμίσεις δὲν εἶναι οὔτε ὁμοιογενεῖς οὔτε ἀμετακίνητες, ἀλλὰ ἀναδύονται στό πλαίσιο μιᾶς μεικτῆς πολιτισμικῆς ζωῆς, που δὲν εἶναι προβλέψιμη στίς λεπτομέρειές της (Hofstede, 1991). Ἡ ζωή εἶναι πολυεπίπεδη, μεταβλητή καὶ σε ἀρκετά μεγάλο βαθμό ἀνεξέλεγκτη γιά τους ταξιδιώτες, χωρὶς να προσεγγίζει τὴν δυτικοευρωπαϊκή μεταφορά τῆς «καλοσχεδιασμένης μηχανῆς που λειτουργεῖ ὁμαλά» (Boski, 2002).

Παράδοξα, κάποιες ἀπό τίς πτυχές τῆς ἰδιαίτερης ἑλξης τῶν ταξιδιωτῶν πρὸς τὴν Αθήνα τοῦ 19ου αἰώνα πηγάζουν ἀκριβῶς ἀπό τά ἴδια

χαρακτηριστικά που, ἀρχικά, ἐμφανίζουν τὴν πρωτεύουσα ὡς «παράξενη» καὶ τελικά «κατώτερη». Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τά πρότυπα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς πόλης δὲν εἶναι σε ὅλες της τίς ἐκφάνσεις δυσάρεστη γιά τους ταξιδιώτες. Ὁ Billy ἀναζητᾶ με εὐχαρίστηση τό σύγχρονο «ὕφος» τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στά καφενεῖα, που ἐκλαμβάνονται ὡς πεδίο ἐλευθέρης ἀτομικῆς διακίνησης, ὅπου μπορεί κανεὶς να βιώσει γιά λίγο τὴν ἐξαφάνιση τοῦ δυτικοῦ χρόνου καὶ τῆς συνακόλουθης ἀφοσίωσης στήν παραγωγικότητα, ταξιδεύοντας στίς γεύσεις («πίνοντας μαῦρο καφέ») ἢ ἀπλά με τὴν ἀνάλωση τοῦ χρόνου σε δραστηριότητες που δὲν ἔχουν να ἐπιφέρουν κάποιο κέρδος («περιεργαζόμενος ἓνα κομπολόι») (Maurran, έ.ά., σ. 160), μέσα στήν «ἀνεμελιά, ἀδιαφορία, τό “δὲν πειράζει”» (Merlier, έ.ά., σ. 116) τοῦ Ἑλληνα.

Μέσα ἀπ’ αὐτό τό πνεῦμα, τό ἀθηναϊκό καφενεῖο γίνεται ἀντιληπτό ὡς ὁ κατ’ ἐξοχὴν χωρος που ἀνατρέπει τίς ἀστικές ταξικές διαφοροποιήσεις, ὅπου ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν «Ἀθηναῖο ἐφοπλιστή» καὶ τόν «δήμαρχο τοῦ χωριοῦ» (Yourcenar, έ.ά., σ. 140), δὲν ἔχει ἀπολύτως κανένα νόημα καὶ ὅπου ὁ «κουρελῆς» μπορεί να μιλά στόν ἐνικό με τόν «καλοντυμένο» (Mauglaire, έ.ά., σ. 134). Οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιώτες ἀρέσκονται να ξαναβρίσκουν ἐκεῖ, ἀπλά καὶ μόνον, τὴν «πρωτόγονη ἀθωότητα» ἐνός συλλογικοῦ τρόπου ζωῆς (de Lacretelle, έ.ά., σ. 103), ὅπως ἀκριβῶς οἱ ταξιδιώτες ἀπό τὴν Δύση ἀρέσκονταν πάντα στό να ξαναβρίσκουν «τὴν λίθινη ἐποχή τους στους ἰθαγενεῖς τῆς Αὐστραλίας» (Levi Strauss, 1977, σ. 26). Πρόκειται, ὡστόσο, γιά μιᾶ ἀποσπασματική ἐκτίμηση. Ἡ ἰδιαίτερη κοινωνική ὀργάνωση καὶ κατανομή ρόλων καὶ ἰσχύος μέσα στόν μικρόκοσμο τοῦ καφενεῖου, ἀπλῶς δὲν γίνεται ἀντιληπτή ἀπό τόν δυτικό ἐπισκέπτη, που ἀναμένει να βρεῖ ἐμφανεῖς διαφορές ἀντίστοιχες τῶν σαφῶν ταξικῶν διαφοροποιήσεων τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς πόλης. Ἐπιπλέον, οἱ ἀντιφατικές ἀναφορές τῶν ταξιδιωτῶν, ὅπου ἐκτιμᾶται θετικά ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τά ἴδια πρότυπα ζωῆς, τά ὅποια σε ἄλλα σημεία ἐξαιρούνται (ἀστικά ἤθη καὶ δραστηριότητες), ὑποδεικνύουν πὼς ἡ σύγκριση τῆς Αθήνας με τίς ἐυρωπαϊκές πρωτεύουσες δὲν ἀποτελεῖ τόσο μιᾶ ὀρθολογιστική ἐκτίμηση, ὅσο μιᾶ λειτουργία τῆς ἀξιολογικῆς σκέψης, που ὠθεῖ στήν «αὐθόρμητη» ἀπαξίωση τῶν καταστάσεων, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι συμβατές με τά δεδομένα πρότυπα (ἐκεῖνα τῆς «δυτικο-ευρωπαϊκῆς πόλης»).

Η κίνηση στον χρόνο: ή ἔλξη μιᾶς «ἐξαθλιωμένης» Ἀθήνας

Ὁ Cocteau φαίνεται νά ἔχει ἀντιληφθεῖ πώς «ὀφείλεται στους ποιητές» (σ. 158) ὁ ὅποιος ἐντυπωσιασμός ἀπό τήν Ἀθήνα, στά «ἴχνη τοῦ μεγαλύτερου θαύματος τοῦ παρελθόντος» (Rimbaud, ἔ.ἀ., σ. 91), τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Κατά τήν διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ, ἡ ἄμεση παραπομπή στήν ἀρχαιότητα φαίνεται μᾶλλον ἀναπόφευκτη, προκειμένου νά ἀποσυμβολιστεῖ τό παρόν τῆς Ἀθήνας ἀπό τοὺς ἐπισκέπτες της: ὁδηγός στήν Ἀθήνα θεωροῦνται τά ἀρχαῖα κείμενα τοῦ Πausanias καί τοῦ Strabon (Billy, ἔ.ἀ., σ. 175), ἐνῶ ἀκόμη καί μιᾶ ἀφίσα τοῦ δρόμου θά πρέπει νά συγκριθεῖ μέ «μοτίβο ἀπό ἀμφορέα» (Mauriac, σ. 145) προκειμένου νά ἀναπαρασταθεῖ. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ δευτέρη προφανής σύγκριση πού πραγματοποιεῖται στήν προσπάθεια τῶν ταξιδιωτῶν νά νοηματοδοτήσουν τήν ἐμπειρία τῆς ἐλληνικῆς πρωτεύουσας εἶναι ἡ σταθερή ἀντιπαραβολή τοῦ παρόντος της μέ τήν ἀρχαιοελληνική της «κληρονομιά». Πρόκειται γιά μιᾶ ἐκτίμηση πού φαίνεται νά ἀντιπαρέρχεται τό παρόν, γιά νά ἀφοσιωθεῖ σέ ὄνειροπολήσεις σχετικὰ μέ τό παρελθόν: χαρακτηριστικά, ἡ Yourcenar προτιμᾷ νά ἀγγίζει φιλοσοφικές πραγματικότητες καί νά ὄνειροπολεῖ «τελετουργίες παλιές ... νυχτερινές παραστάσεις τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων» παρακολουθώντας τόν Καραγκιόζη «τῆς φτωχολογιάς» μέσα σ' ἕναν λαϊκό κῆπο καί νά συνδέει τό θέαμα μέ «τό παιχνίδι τῶν σκιῶν πού προβαλλόταν στόν τοῖχο μιᾶς σπηλιάς καί πού ὁ Πλάτων παρομοίαζε μέ τίς ἀναμνήσεις μας» (ἔ.ἀ., σ. 163).

Ἡ ἐμπειρία τῆς ἐπίσκεψης τῶν ἀρχαίων μνημείων γίνεται ἀντιληπτή ὡς ἕνα βαθειά προσωπικό βίωμα, καθώς ἡ ἀναφορά στήν ἀρχαιότητα φαίνεται νά ἐξαφανίζει γιά λίγο τίς ὅποιες πολιτισμικές διαφορές καί νά παραπέμπει στήν ἰδέα μιᾶς διατεινόμενης «πανανθρώπινης» κληρονομιάς. Οἱ ταξιδιωτές ἀποεπενδύουν τά ἀρχαῖα μνημεῖα ἀπό τό ἱστορικό καί πολιτισμικό τους νόημα, γιά νά ἐστιαστοῦν στήν ἀντήρηση πού ἔχει ἡ θέα τους στά ἐσωτερικά τους βιώματα καί τοὺς ὑπαρξιακοὺς τους προβληματισμούς. Γιά νά ἐκφράσουν αὐτήν τήν ἐμπειρία, οἱ ταξιδιωτές χρησιμοποιοῦν μιᾶ γλῶσσα πού εὐνοεῖ τήν αἰσθητική δημιουργία ἀντί τῆς ὀρθολογικῆς κατανόησης, ἀντιστρέφοντας, παράδοξα, τήν συλλογιστική τους σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ἀθηναῖος «θά ὀφείλει» νά υἱοθετήσῃ ὀρθολογικά ἦθη καί τρό-

πους ζωῆς. Τά μνημεῖα καί τό πολιτισμικό πνεῦμα πού ἐνσαρκώνουν γίνονται ἀντιληπτὰ ὡς περισσότερο «δικά τους» (τῶν ἐπισκεπτῶν), παρά τῶν ἰδίων τῶν Ἀθηναίων. Ἰδιαιτέρα ὀξυδερκῆς ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ Barthes ὅτι «ἡ Ἑλλάδα στάθηκε πολύ ἐπιδέξια στό νά διαπλάσσει ἐρείπια πῶς ὁμορφα ἀπό τά ἀριστουργήματά της ... πανανθρώπινα ἐρείπια πού δέν δυσარέστησαν κανένα» (ἔ.ἀ., σ. 203). Κατά τόν Mauriac (ἔ.ἀ., σ. 173), ἡ ἐνατένιση τῆς Ἀκρόπολης ἐπιτρέπει στόν ἐπισκέπτη νά βιώσῃ τήν σύνδεση μέ ἕνα βαθύτερο κομμάτι τοῦ ἐαυτοῦ του («τό ἀκρωτηριασμένο μέρος του εἶναι τμήμα μου») καί μέ τήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ὡς «ἕνα θαῦμα πού ἀντιστέκεται» στόν φθοροποιό χρόνο. Ὁ Billy θεωρεῖ τήν Ἀκρόπολη δημιουργία ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας, «στήν προσπάθειά της νά ἐξισωθεῖ μέ τοὺς νόμους τῆς λογικῆς πού τήν κυβερνοῦν», ἐνῶ γιά τόν Cocteau (ἔ.ἀ., σ. 149) τά ἀρχαῖα μάρμαρα ἀντικατοπτρίζουν περισσότερο «τό φωτεινό αἷμα τῶν αἰώνων» παρά τό ἰδιαίτερο πνεῦμα ἐνός συγκεκριμένου πολιτισμοῦ τοῦ παρελθόντος.

Αὐτό τό πεδίο σκέψης εἶναι ἡ ἐπικράτεια τῆς κοινωνικοποίησης καί τῆς θετικῆς προκατάληψης πού ἔχουν διαμορφώσει οἱ ταξιδιωτές πρίν τήν ἔλευσή τους στήν Ἀθήνα. Κι ἴσως ἡ ἀδυναμία τους νά βροῦν στήν σύγχρονη Ἀθήνα τήν πραγματώση τῶν προσδοκιῶν τους νά συντελεῖ σ' αὐτήν τήν ἀνακήρυξη τῶν μνημείων ὡς «ἄχρονων» καί «πανανθρώπων» δημιουργημάτων. Σέ κάθε περίπτωση, πρόκειται γιά μιᾶ καταννητή ἀφαίρεση, μέ δεδομένο ὅτι ἡ Δύση φαίνεται νά ἐδραιώνει τόν τότε ἀστικό πολιτισμό της πάνω σέ πρότυπα πού προσέγγιζαν ὄψεις τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ἴδια ἡ Ἑλλάδα.

Κατά τόν ἴδιο τρόπο, ὅμως, ἡ προσπάθεια ἀναβίωσης τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πνεύματος δέν «ἀνύψωσε» ἰδιαιτέρα τό γόητρο τῆς σύγχρονης Ἀθήνας: ἡ συγκριτική ἐκτίμηση τῆς «ἀναξιότητάς» τῶν σύγχρονων Ἀθηναίων ἐκφράζεται στήν ἀπογοήτευση τῶν περισσότερων ταξιδιωτῶν ἀπό τήν προχειρότητα τῆς παρέμβασης στά ἀρχαῖα μνημεῖα («τήν ἱεροσυλία ὅσων ἀνέλαβαν νά τήν ἀναστυλώσουν») (Mauriac, ἔ.ἀ., σ. 173). Μέ αὐτούς τοὺς ὅρους, κάθε προσπάθεια προσέγγισης τῆς ἀρχαιότητας ἀπό τοὺς Ἑλληνες τοῦ 20οῦ αἰῶνα καταλήγει εἴτε σέ μιᾶ ἀπομίμηση «ἀποκρουστική», μιᾶ τέχνη «ψευτική» καί «ἀκαλαίσθητη» (Merlier, ἔ.ἀ., σ. 123), εἴτε σέ μιᾶ παρέμβαση πού, λόγω τῆς προχειρότητάς της,

γίνεται αντιληπτή ως «ύβρις» προς την αρχαιότητα (Mauriac, *ἔ.ἄ.*, σ. 159) και πού, σε κάθε περίπτωση, δέν ανταποκρίνεται στό ἰδεατό πρότυπο τῶν ταξιδιωτῶν.

Ἡ ἀλληλεπίδραση μέ τούς κατοίκους τῆς πρωτεύουσας

Ἡ ἀναπαράσταση τῶν κατοίκων τῆς Ἀθήνας εἶναι σύνθετη καί ἀνομοιογενής, ἀποτελούμενη ἀπό δύο βασικές εἰκόνες, ἐξίσου παράξενες γιά τούς ταξιδιωτές τῆς ἐποχῆς. Ἡ πρώτη ἀπό αὐτές τίς εἰκόνες εἶναι ἐκείνη τῶν «κατώτερων κοινωνικῶν στρώματων», πού συνιστοῦν τήν εὐρεία πλειοψηφία τῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς, «ταπεινοί ἄνθρωποι» (DeLacretelle, *ἔ.ἄ.*, σ. 99), χειρῶνακτες πού ὡστόσο ἔχουν ἀρχίσει νά κερδίζουν ἀρκετά ἀπό τήν τέχνη τους, συχνά δέ περισσότερα «ἀπό τόν πανεπιστημιακό ἢ τόν ὑπάλληλο» (DeLacretelle, *ἔ.ἄ.*, σ. 111). Ἐνῶ καί, σ' ἕνα θεωρητικό καί ἀφηρημένο ἐπίπεδο, τά λαϊκά στρώματα κερδίζουν τήν ἐκτίμηση τῶν ταξιδιωτῶν ὡς «ἕνας εὐκίνητος καί εὐπροσήγορος λαός» πού ἐπιχειρεῖ νά δημιουργήσει τό δικό του πεπρωμένο (Mauglaire, *ἔ.ἄ.*, σ. 133), ἡ ἐμπλοκή στήν καθημερινή του πρακτική ἐπιφέρει τήν θυμηδία καί τόν σαρκασμό.

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ αἴσθηση τοῦ παράδοξου πού προκαλεῖ στούς ταξιδιωτές ἡ «εἰσβολή» τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς στό κέντρο τῆς Ἀθήνας (Billy, *ἔ.ἄ.*, σ. 179, Merlier, *ἔ.ἄ.*, σ. 119). Τά ζῶα πού χρησιμοποιοῦνται ὡς κινητά καταστήματα, ἡ «δυσσομία», τό θορυβῶδες ὕφος καί ἡ γραφικότητα τῶν πλανόδιων ἐμπόρων, πού ἀνεβαίνουν στίς στάσεις τῶν τραίνων γιά νά διαλαλήσουν τήνπραμάτεια τους, συνθέτουν μιά εἰκόνα ὑπανάπτυξης πολύ διαφορετική ἀπό ἐκείνη τῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων. Οἱ καθημερινές συνήθειες τῶν κατοίκων τῆς πρωτεύουσας, πού παρουσιάζουν ἀρκετές ἰδιοτυπίες γιά τούς ταξιδιωτές, ἐκλαμβάνονται ὡς γραφικές ἀλλά καί συχνά ἐνοχλητικές γιά τούς ἴδιους. Αὐτή ἡ ἐνόχληση ἐκλογικεύεται καί αἰτιολογεῖται μέ τό σκεπτικό ὅτι πρόκειται γιά συνήθειες πού εἶναι «ὑποβιβαστικές» γιά τήν πρωτεύουσα. Στά μάτια τῶν δυτικῶν ἐπισκεπτῶν, ἄν καί εἶναι ἀξιοθαύμαστο τό ὅτι δέν ὑπάρχει «παθητικότητα» καί «πνεῦμα παραίτησης» ἀπό τήν πλευρά τῶν λαϊκῶν στρώματων, παράλληλα οἱ «λαϊκές» καί «χωριάτικες» συνήθειες καθ' αὐτές ἀπορρίπτονται πλήρως ὡς «ἀντι-συγχρονικές» καί δηλωτικές «ἐλλειψῆς ποιότητας». Οἱ κοινωνικές ἀξίες, ὅπως ἡ

ἐγγύτητα καί ἡ ἀτμόσφαιρα «οἰκογενειακῆς φιλοξενίας» στό «μεγάλο χωριό» πού εἶναι ἡ Ἀθήνα, τό «χωριάτικο» πνεῦμα συλλογικῆς ζωῆς πού ἔχει μεταφερθεῖ στίς μικρές γειτονιές τῆς πόλης, θεωροῦνται ἐξίσου ἀπωθητικά στοιχεῖα (Mauriac, *ἔ.ἄ.*, σ. 159) γιά τόν ἄνθρωπο πού ἔχει ἐξοικειωθεῖ μέ τόν κυρίως ἀτομικιστικό, ἀστικό τρόπο ζωῆς.

Ἀρκετές ἀναφορές ἀναπαριστοῦν τήν συναλλαγῆ μέ τά λαϊκά στρώματα ὡς δύσκολη, ὡς καί ἀπειλητική¹ γιά τόν ταξιδιωτή πού, ἄν μή τί ἄλλο, θά βρεθεῖ ἀντιμέτωπος μέ «ἕνα σμῆνος ἀπό παχιές μύγες» (Billy, *ἔ.ἄ.*, σ. 176), «ἀχθοφόρους», «καμαριέρηδες», «πωλητές» καί ἄλλους ἐπαγγελματίες πού θά ἐπιδιώξουν μέ ἐπιμονή νά τοῦ πουλήσουν τίς ὑπηρεσίες τους. Ἐπιπλέον, ἡ συνοδεία ἐνός ὁδηγοῦ ἐκλαμβάνεται ὡς προστατευτική γιά τόν ἐπισκέπτη πού ἐπιδιώκει νά προφυλαχθεῖ «ἀπό τίς κλεψίμες» (Cocteau, *ἔ.ἄ.*, σ. 147), ἐνῶ ἄλλοτε ἡ δεξιότητα τοῦ «παζαρέματος» θεωρεῖται ἀπαραίτητη γιά λόγους ἀξιοπρέπειας («νά μήν τούς γελάσουν») (de Beauvoir, *ἔ.ἄ.*, σ. 197).

Μιά λιγώτερο συχνά ἐμφανιζόμενη ἀναπαράσταση τοῦ ἀθηναϊκοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἐκείνη πού ἐστιάζεται στήν εἰκόνα τῶν προσφύγων. Ἀπό τήν παρουσία τῶν προσφύγων, οἱ ταξιδιωτές παρατηροῦν κυρίως τίς καθημερινές τους μάχες γιά τήν στοιχειώδη ἐπιβίωση («ρακένδυτοι», «πεινασμένοι») (de Beauvoir, *ἔ.ἄ.*, σ. 194) καί τό πολεοδομικό χάος πού δημιουργοῦν οἱ οἰκισμοί τους, στοιχεῖα τά ὁποῖα βρῖσκουν «θλιβερά». Ὡστόσο, ἡ νέα ἀγορά ἐργασίας καί ἡ νέα νοσοτροπία ζωῆς πηγάζει σταδιακά μέσα ἀπό τά ἴδια κοινωνικά στρώματα τά ὁποῖα οἰκτίρουν, καθὼς οἱ παράλιοι Μικρασιάτες εἶχαν ἦθαι ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Στίς προσφυγικές συνοικίες καί στήν δραστηριότητά τους, ἡμι-συνειδητά οἱ ταξιδιωτές βλέπουν τήν «ζωηρή δραστηριότητα» καί τόν «δυναμισμό μιᾶς διαρκῶς νέας φυλῆς» (Merlier, *ἔ.ἄ.*, σσ. 121, 122), πού ἐμπνέει σεβασμό καθὼς «ἀψηφᾶ τήν κακοτυχία του» (Mauglaire, *ἔ.ἄ.*, σ. 132), ἕναν δραστήριο πληθυσμό πού δουλεύει σκληρά στά ἐργοστάσια καί τά ἐργαστήρια καί πού «στοιβάζεται» σέ «βαθύτατα ἑλληνικές συνοικίες», γιά τίς ὁποῖες διαβλέπουν ὅτι θά ἀλλάξουν τήν ἀθηναϊκή οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτική ζωή. Τό δυναμικό τοῦ «τετραπέρατου φτωχοδιάβολου καραγκιόζη», τόν ὁποῖον περιγράφει μέ δέος ἡ Yourcenar (*ἔ.ἄ.*, σ. 140), κερδίζει τήν γενική ἐκτίμηση τῶν ταξιδιωτῶν.

Στόν ἀντίποδα τῆς ἀναπαράστασης τῶν

λαϊκῶν στρωμάτων τοποθετείται μιά δεύτερη καί ἐντελῶς διαφορετική εἰκόνα, μιά «ἐντελῶς ξεχωριστή φυλή» (DeLacretelle, ἔ.ἄ., σ. 100), ἢ «καλή Ἀθηναϊκή κοινωνία» (Billy, ἔ.ἄ., σ. 179), οἱ κάτοικοι τῶν «ἐξευρωπαϊσμένων συνοικιῶν» (Merlier, ἔ.ἄ., σ. 118), πού ἐπιχειροῦν νά ἐνστερνισθοῦν τόν εὐρωπαϊκό τρόπο ζωῆς, ἀπό τήν ἐνδυματολογία ὡς τήν διαχείριση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, πίνοντας τό ποτό τους «ὅπως οἱ Μαρσεγιέζοι ἢ οἱ Παρισίανοι» (Billy, ἔ.ἄ., σ. 178), διοργανώνοντας τίς κοσμικές συναντήσεις πού περιγράφει χαρακτηριστικά ὁ DeLacretelle, μέ προτιμώμενες συζητήσεις πού ἀφοροῦν στήν ἀρχαιοελληνική καί γαλλική τέχνη, πάντοτε μέ ὕφος ἐκλεπτυσμένου τεχνοκριτικοῦ (ὁ Mauglaire ἀναφέρεται στήν «συγκινητική ἀγάπη τους γιά τήν Γαλλία» — ἔ.ἄ., σ. 133).

Ἡ γενική εἰκόνα, πού ἐμφανίζουν στά μάτια τῶν ξένων ταξιδιωτῶν αὐτοί οἱ Ἀθηναῖοι, δέν εἶναι καθόλου κολακευτική. Ὁ Merlier (ἔ.ἄ., σσ. 118, 123) μιλά γιά ἀνθρώπους «χωρίς οὐσιαστική παιδεία», πού καταλήγουν σέ «μιά ἄσχημη ἀντιγραφή τῆς Δύσης», ἐνῶ ὁ Billy (ἔ.ἄ., σ. 179) εἰρωνεύεται τίς «κομφές συγκεντρώσεις», ὅπως καί τήν Ἀθήνα «καθαρισμένη κατά τά γερμανικά ἢ τά ἐλβετικά πρότυπα». Ὁ Sartre (ἔ.ἄ., σ. 190) ἐπικρίνει μέ ἀπέχθεια τήν «κενοδοξία» τῆς μερίδας τοῦ πληθυσμοῦ πού ὀνομάζει «ἀστική τάξη», «μιά ἀστική τάξη πιά ἀλαζονική καί πιά ἀσήμαντη ἀπό τίς ἄλλες ἀστικές τάξεις». Ἡ ἐνδυματολογία εἶναι ἓνα ἐξίσου χαρακτηριστικό συμβολικό πεδίο ὅπου ἐντοπίζεται αὐτή ἢ ἐκλαμβανόμενη κενοδοξία. Ὁ Ἑλληνας τῆς ἐποχῆς δέν κατασκευάζει μιά μόδα ἢ ἓναν τρόπο ζωῆς, γενικώτερα, ἀλλά ἀντιγράφει καί μεταφέρει τήν μόδα στό κοινωνικό του γίγνεσθαι ἀπό τήν Εὐρώπη, κυρίως δέ ἀπό τό Παρίσι. Οἱ πρῶτοι ἐλληνικοὶ οἴκοι μόδας τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἰσήγαγαν τά ὑφάσματα καί τίς ιδέες τους ἀπό τό Παρίσι, ὥστε οἱ κατασκευαστές τῶν ρούχων εἶχαν ὀνομαστεῖ «ἀντιγραφεῖς» («copistes») καί ὄχι δημιουργοὶ δικῶν τους μοντέλων (Λυμπερόπουλος, 2003). Στό ἐπαγγελματικό πεδίο, τά ἀφομοιωμένα χαρακτηριστικά τῆς λαϊκῆς ἐλληνικῆς κουλτούρας κάνουν τούς Ἑλληνας νά ἀναπαριστῶνται ὄχι ὡς ἐπιτυχημένοι ἔμποροι ἀλλά ὡς ἀπλά «παραδόπιστοι» πωλητές (Cocteau, ἔ.ἄ., σ. 145) ἢ ἀστεῖοι χωριάτες πού δέν πείθουν στό ρόλο τῶν «ὑπαλλήλων πού τρέχουν μέ χαρτοφύλακες» (Maurran, ἔ.ἄ., σ. 157).

Οἱ δάνειοι τρόποι ζωῆς, σέ ὅλες τους τίς καθημερινές λεπτομέρειες, κάνουν τούς ντόπιους νά

φαίνονται «παράξενα» ἢ «κατώτερα» κακέκτυπα τῶν Εὐρωπαίων ὁμολόγων τους. Οἱ κανόνες τοῦ δυτικοῦ, ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς, παρ' ὅτι δέν εἶναι ἐπίσημα καταγεγραμμένοι, ἀποτελοῦν ἀρρητους νόμους τῶν ὁποίων ἢ παραβίαση καί ἢ παραποίηση ἐκπλήσσει (Giddens, 1991). Ἡ κακότεχνη προσπάθεια μεταφοράς τῶν δυτικῶν προτύπων ἀντιμετωπίζεται μέ σαρκασμό, ὡς θλιβερή ἀπομίμηση καί σημάδι ἔλλειψης αὐτοσυνείδησης ἀπό τήν πλευρά τῶν Ἀθηναίων.

Συμπεράσματα καί προεκτάσεις γιά τήν Κοινωνική, Ἀνθρωπολογική καί Ψυχολογική Ἔρευνα

Στήν Ἐπικράτεια τῶν Σημείων, ὁ Barthes (1984, σ. 13) γράφει πώς, μερικές φορές, ταξιδεύοντας σ' ἓναν ξένο τόπο καί πολιτισμό, εἶναι κανεῖς ἀναγκασμένος νά διαλύσει τήν οἰκεία του πραγματικότητα («τήν πραγματικότητά μας») καί νά ἀφθεῖ στήν «ἐπήρεια ἄλλων ἀποτιμήσεων, ἄλλων συντάξεων». Ὡστόσο, οἱ Γάλλοι ταξιδιωτές στήν Ἑλλάδα, τά ἀπομνημονεύματα τῶν ὁποίων μελετήσαμε, δέν ἦταν πάντοτε σέ θέση νά πραγματοποιήσουν αὐτήν τήν ἐξοδό ἀπό τήν οἰκεία τους πραγματικότητα καί νά δοῦν τήν Ἀθήνα ἐξω ἀπό τήν προδιαμορφωμένη προοπτική τῶν ἀναπαραστάσεων πού διατηροῦσαν, τόσο ἀπό τίς γνώριμες τους εὐρωπαϊκές πόλεις καί τό σύστημα καθημερινῶν πρακτικῶν τους, ὅσο καί ἀπό τήν κλασσική τους παιδεία. Ἄν αὐτό θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς ἓνα «μειονεκτικό» σημεῖο γιά τήν δική τους ἐμπειρία (μιά κρίση ὅπως-δήποτε σχετική), γιά τόν ἀναγνώστη τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων εἶναι ἓνα εὐτύχημα, καθῶς τοῦ παρέχει τήν εὐκαιρία νά διαπιστώσει τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους μιά σκέψη κι ἓνας ψυχισμός, βασισμένος πάνω στά πρότυπα τοῦ τότε ἀστικοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ἀντιμετωπίζει, ἐπεξεργάζεται καί ἀφομοιώνει (ἢ ἀποβάλλει) τήν ἐλληνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἐμπλοκή τῶν ταξιδιωτῶν στήν — παράδοξη γιά τούς ἴδιους — τελετουργία τῆς καθημερινῆς ζωῆς στήν Ἀθήνα τοῦ 20οῦ αἰῶνα θέτει ὑπό διαπραγμάτευση τίς ιδέες καί τά πρότυπα πού διατηροῦν (συμπεριλαμβανομένων τῶν ιδεῶν γιά τόν ἑαυτό καί τόν πολιτισμό τους), καθῶς «οἱ ιδέες δέν εἶναι εὐάλωτες ἀπέναντι στά γεγονότα, ἀλλά ἀπέναντι στήν ἐπικοινωνία» (Goffman, 1959, σ. 228)⁵. Ὁ ταξιδιωτής, γενικά ἀνεκπαίδευτος στήν συστηματική παρατήρηση,

τείνει να προβάλλει στο αντικείμενο της παρατήρησης του δικά του βιώματα. Ίσως, δέ, θά πρέπει να επιμείνουμε στο γεγονός ότι όλες οι μαρτυρίες (ταξιδιωτικές εντυπώσεις) που αναλύθηκαν προέρχονται από ανθρώπους που, έχοντας μία πολύ καλή αρχαιο-ελληνική παιδεία, έρχονται στην Ελλάδα αναμένοντας να βρουν τους τόπους των αγαπημένων τους ήρώων, δεδομένο που τους προδιαθέτει στην διατήρηση μιας φιλικής διάθεσης προς κάθε τί το ελληνικό. Παράλληλα, όμως, έχουν ελάχιστες και κυρίως αποσπασματικές πληροφορίες για την νεοελληνική πραγματικότητα (διότι δεν υπάρχουν) και, ειδικότερα, γύρω από τον τρόπο δόμησης και λειτουργίας μίας κοινωνίας, άπουσας την στιγμή των μεγάλων κοινωνικο-πολιτιστικών αλλαγών που έλαβαν χώρα στην δυτική Ευρώπη. Έτσι, όχι μόνον οι ταξιδιώτες δεν έχουν καμμία μορφή ουσιαστικής προετοιμασίας για τό τί θά συναντήσουν επισκεπτόμενοι την Ελλάδα, αλλά πεπεισμένοι ως είναι, ότι ή Ελλάδα είναι τό «λίκνο» του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, αισθάνονται να μήν κατανοούν τά όσα εμπειρικά συλλαμβάνουν να διαδραματίζονται γύρω τους. Αποτέλεσμα αυτής της αδυναμίας είναι να καταφεύγουν σε κάθε μορφής πνευματικές ακροβασίες, προκειμένου να συνδυάσουν τό ιδεατό παρελθόν με τό πραγματικό παρόν. Τό πολιτισμικό «σόκ» του επισκέπτη στην Ελλάδα του 20ού αιώνα δεν οφείλεται, λοιπόν, αποκλειστικά, στην άμεση αντίθεση μεταξύ δυτικοευρωπαϊκού-ελληνικού, αλλά και στην ισχυρότατη αντίθεση μεταξύ της ιδεατής εικόνας που διατηρεί ο ίδιος για την ελληνική πραγματικότητα (ή Ελλάδα ως «λίκνο του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού») και της πραγματικής, σύνθετης εικόνας που αντιμετωπίζει, μίας όλωσδιόλου απρόσμενης πραγματικότητας, την οποία δυσκολεύεται να κατανοήσει και να καταγράψει ως έχει⁶.

Τίθεται, κατ' επέκταση, τό ερώτημα, αν για τους «ειδικούς» (στοχαστές, φιλοσόφους, πνευματικούς ανθρώπους) δεν είναι πάντοτε εύκολο τό να εμπλακούν σε παρατήρηση του νέου, σε μία λιγώτερο σχηματική και προκατειλημμένη (θετικά ή αρνητικά) βάση, τότε τί θά έπρεπε να αναμένεται από τά «άπειρα» άτομα που προσπαθούν

να κατανοήσουν τον κόσμο τους, τον πολιτισμό τους και τους αντίστοιχους κόσμους των άλλων. Η παρατήρηση άλλων κοινωνιών, και ιδιαίτερα κοινωνιών σε μετάβαση, συχνά επιφέρει έναν αριθμό εκπλήξεων για τον επισκέπτη. Προκειμένου να κατανοήσουμε τίς άλλες κουλτούρες και να προσεγγίσουμε ικανοποιητικά τίς διαπολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, απαιτείται πιο συγκεκριμένη καθοδήγηση και μαθησιακές εμπειρίες που να αντλούνται από την ιδιαίτερη Άλλη κουλτούρα (emic learning experience). Ο Goodwin (1998) θεωρεί ότι, αντί του μοντέλου του αποστασιοποιημένου έρευνητή, ή ευαισθησία προς τό υπό μελέτη περιβάλλον και τό ενεργητικό ενδιαφέρον για τίς πολιτικές και οικονομικές δραστηριότητες της κοινωνίας που μελετάται μπορεί να εμπλουτίσει σε νόημα τίς έρευνητικές προσπάθειες μίας διαπολιτισμικής προοπτικής. Παράλληλα, όμως, απαιτείται ή χρήση ενός έννοιολογικού πλαισίου, που θά έχει κατασκευασθεί στην βάση έγκυρων έννοιών, οι όποιες δεν θά επιβάλλονται στην άλλη κουλτούρα μεταφερόμενες από την κουλτούρα του έρευνητή, αλλά θά είναι αποτέλεσμα παράλληλης ανάλυσης (Smith, 2002).

Στην συγκεκριμένη περίπτωση που μελετήθηκε, αντί της χρήσης της εθνικότητας ως μίας πάγιας και προοδευμένης έρμηνευτικής κατηγορίας, προτιμότερο θά ήταν να έπεξεργαστούμε την κατασκευή του νοήματος της εθνικότητας («ελληνικότητας»), λαμβάνοντας υπ' όψιν τον λόγο των ίδιων των ατόμων που μετέχουν σε αυτήν την κατασκευή. Άνομοιομορφία, δυναμική, συγκρούσεις, αντιφάσεις και διαπραγματεύσεις που διαμορφώνουν τον ψυχικό κόσμο είναι τά στοιχεία που χαρακτηρίζουν εξίσου την πολυσύνθετη πολιτισμική ζωή. Η ψυχολογία παλεύει ακόμη με την κατανόηση και ένσωμάτωση αυτών των στοιχείων, αντί της μελέτης ομοιομορφων και ομοιογενών «προσωπικοτήτων». Η συνάντηση της ψυχολογίας με την κοινωνιολογία και την πολιτισμική ανθρωπολογία μπορεί να καταδείξει ακριβώς αυτήν την δυναμική, της οποίας ή αποδοχή είναι δύσκολη, ίσως όχι τόσο γιατί είναι θεωρητικά περίπλοκη, όσο γιατί πρωτίστως απαιτεί την ανανέωση των μεθοδολογικών μας στρατηγικών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεωρούμε εδώ ότι ο συνδυαστικός κρίκος μεταξύ του αρχαιο-ελληνικού κόσμου και της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας είναι τό Βυζάντιο.

2. Οι συγγραφείς-ταξιδιώτες διατηρούν μία επίφαση

αποστασιοποίησης από την ζωή του νέου τόπου τον όποιον επισκέπτονται, για να την περιεργαστούν ως κάτι έξωτε- ρικό και ένιοτε «παράξενο», διατηρώντας ένα ιδιαίτερο ή περιθωριακό status, που τους επιτρέπει να κοιτάζουν και

νά σχολιάζουν πράγματα τὰ ὅποια τὰ ἴδια τὰ μέλη τῆς κοινότητας ἀνδέχεται νά μήν ἔχουν τήν δυνατότητα νά παρατηρήσουν ἢ νά συζητήσουν. Συχνά, δέ, οἱ συγγραφεῖς τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων διεκδικοῦν, ὅπως καί οἱ πρῶτοι ἀνθρωπολόγοι, τόν ρόλο τοῦ οὐδέτερου παρατηρητῆ, πού εἶναι σέ θέση νά ἀποδώσει μιά ἀποστασιοποιημένη περιγραφή τοῦ παρατηρούμενου: πρόκειται γιά μιά οὐτοπική πεποιθήση (Chernela, 1996). Ἐφ' ἑνός γιατί ὁ λόγος τους, ὅπως καί ὁ κάθε λόγος, ὑπονοεῖ μιά διαλεκτική ἀλληλεπίδραση, καθῶς δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἔξω ἀπό τό ἐπικοινωνιακό πλαίσιο στό ὁποῖο ἐκφέρεται. Ἐφ' ἑτέρου γιατί οἱ συμβάσεις τοῦ κόσμου τῶν ὁσίων παρατηροῦν δέν παύουν νά τούς ἐμπλέκουν γνωστικά, συναισθηματικά καί κοινωνικά, κινῶντας τους, ὅπως θά διαπιστώσουμε στήν συνέχεια, ποικίλες ἀντιδράσεις καί διλήμματα.

3. Ὅπως δὲ, σέ κοινωνίες μέ ποικίλες ἐθνικές, γλωσσικές, πολιτικές ἢ φυλετικές ὁμάδες, ἀλλά καί μέ ἐκδηλη πολυφωνία καί ποικιλία ἐντάξεων, ἡ διαδικασία μπορεῖ νά εἶναι συνθετώτερη, ἐμπλέκοντας τήν διαδοχική ἢ παράλληλη ἐντάξη σέ διαφορετικές μεταξύ τους ὁμάδες.

4. Στήν ἀναφορά τῆς de Beauvoir (ἔ.ἀ., σ. 194), οἱ ταξιδιωτές βιώνουν ἄμεσα τήν ἀντιπάθεια καί τήν ἐχθρότητα ἀπό τήν πλευρά τῶν Ἀθηναίων («δέν χωνεύουν καθόλου τούς ξένους»), ἐρχόμενοι ἀντιμέτωποι μέ προσωπικά αἰσθήματα ἐνοχῆς, τὰ ὅποια τούς ὀδηγοῦν νά ἀμφισβητήσουν τήν ταυτότητα τοῦ «δυτικοῦ» («οἱ τουρίστες πού εἶχε γιά στόχο ἡ ὀργή τους δέν εἴμαστε στ' ἀλήθεια ἐμεῖς... Δέν ἀναγνωρίζαμε γιά δική μας τήν κατάσταση πού μᾶς ἐπέβαλλαν ἀντικειμενικά οἱ συνθήκες»).

5. Μιά διαπραγματεύση, μέσφ τῆς ὁποίας ὁ,τιδήποτε ἀμφισβητεῖ τὰ δομικά στοιχεῖα τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας καί τῶν προτύπων τῆς κρίνεται ὡς κατώτερο. Ὅποια δὲποτε προσπάθεια κακῆς ἀντιγραφῆς ἐνοχλεῖ, θέτει σέ κίνδυνο τήν κοινωνική-πολιτισμική κατασκευή τῆς ἀνωτερότητας τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου, γι'

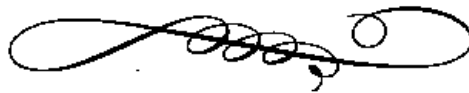
αὐτό καί ἀντιμετωπίζεται ἀμυντικά, μέ εἰρωνεία καί μέ χιούμορ, ἀναπαράγοντας μιά ὁμάδα προσδοκιῶν καί νομιμοποιώντας συγκεκριμένες σχέσεις ἰσχύος (Potter, 1996). Μέ αὐτήν τήν ἐννοια, ὁ λόγος τῶν ταξιδιωτῶν γιά τήν ἀλλότρια ἐλληνική πραγματικότητα περιλαμβάνει μέρη τοῦ κυρίαρχου Λόγου, πού θά σταθεῖ διαμορφωτικός γιά τίς μέτεπειτα ἐξελίξεις στήν ἐλληνική πρωτεύουσα.

6. Ἡ γενικώτερη ἱστορική προοπτική, πού ἀποδίδουν τὰ ἀποσπάσματα λόγου πού μελετήθηκαν, εἶναι ἐκεῖνη μιᾶς γραμμικῆς ἀντιληψῆς περί ἱστορίας καί ἐξέλιξης (Loewith, 1985). Οἱ ταξιδιωτές-ἀφηγητές πιστεύουν στήν ἰδέα τῆς ἀλλαγῆς καί τῆς προόδου τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, μέ τήν ἐννοια τῆς γραμμικῆς ἐξέλιξης τήν ὁποία ἀναμένουν νά βροῦν στήν πρωτεύουσα. Ἐντούτοις, ἡ ἱστορία δέν εἶναι κατ' ἀνάγκη γραμμική, κυρίως ὅταν ἡ σύνδεση μέ τό παρελθόν εἶναι τεχνητή καί ἐπιβαλλόμενη γιά λόγους γοήτρου. Ἐπιπλέον, ἡ πορεία τῆς ἐκλαμβανόμενης «ἐξέλιξης» δέν εἶναι πάντοτε τόσο ξεκάθαρη. Συχνά ἡ συνέχεια ὑπάρχει ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου οἱ ταξιδιωτές ἐντοπίζουν τὰ χάσματα καί ὁ ἐκσυγχρονισμός ἐμφανίζεται ἀκριβῶς στά στοιχεῖα πού γίνονται ἀντιληπτά ὡς ὀπισθοδρομικά. Χαρακτηριστικά, ἡ ἀκαμπτη προσκόλληση στόν ἀρχαιοελληνικό κόσμο καί ἡ συνέχεια πού αὐτή ὑπονοεῖ, εἶναι οὐσιαστικά μιά ρήξη στό παρόν, μιά ἄρνηση τῆς ὑπαρκτῆς συνέχειας. Ἡ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ δέν ἐγκτεῖται στήν «ἀναβίωση» τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ «θαύματος». Γιατί τό ὕψος, μέ τό ὅποιο οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς προσεγγίζουν τήν κλασσική ἀρχαιότητα ἐμφανίζει θαθεῖα ὁμοιότητα μέ τό ὕψος τῶν ξένων ταξιδιωτῶν, τό ὕψος τοῦ ἐντυπωσιασμένου ἐπισκέπτη-τουρίστα, πού διατηρεῖ κυρίως ψευδοαισθησιακές συνδέσεις μέ τό παρελθόν του (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978). Ἀντίθετα, ἡ παρουσία τῆς ἀγροτικῆς καί προσφυγικῆς ζωῆς στό κέντρο τῆς Ἀθήνας, ἂν καί γίνονται ἀντιληπτά ὡς στοιχεῖο ξένο πρός τήν τάξη τῶν πόλεων, ἀποτελεῖ στοιχεῖο οὐσιαστικῆς συνέχειας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakhtin, M. M., (1986) «*Speech Genres and Other Late Essays*». C. Emerson and M. Holquist (Eds.), Austin, TX: University of Texas Press.
- Barthes, R., (1984). *Ἡ Ἐπικράτεια τῶν Σημείων*, Ράππα, Ἀθήνα.
- Boski, P., (2002) «Humanism-Materialism: Polish Cultural Origins and Cross-Cultural Comparisons», In U.Kim, & Kuo-shu Yang (Eds.), *Scientific Advances in Indigenous Psychologies*. Sage.
- Chernela, J.M., (1996) «Introduction: Practice and Representation in the Construction of Efficacy», *Anthropological Quarterly*, July 1996, 69(3), pp. 111-14.
- Cheyne, J.A., & Tarulli, D. (1998) «Person, Place, and Time: Exploring Psychology's Chronotopes through Narrative/Paradigmatic Genres», *Narrative Inquiry*, 8, 1-25.
- Cooke, G., (1995) *Discourse and Literature*. Oxford University Press.
- Coser, L., (1977) *Masters of Sociological Thought*. Forth Worth, TX: Harcourt Brace, Jovanovich, 2nd edition.
- Courtial, J.P., (1999) «Analyse Dynamique des Représentations Sociales des Chercheurs» *Papers on Social Representations*, 8, pp. 3.1-3.22.
- Dewey, J., (1938), *Experience and Education*, N.Y., Collier Books.
- Gergern, K., (1994), *Realities and Relationships. Soundings in Social Construction*, Cambridge. Harvard University Press.
- Goffman, E., (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City, N.Y.: Anchor.
- Goodwin, R., (1998) «Personal Relationships and Social Change: The «Realpolitik» of Cross-Cultural Research in Transient Cultures», *Journal of Social and Personal Relationships*, 15, 227-247.
- Giddens, A., (1991), *Modernity and Self Identity*, Stanford University Press.
- Heller, A., (1977). *Ἐπανάσταση καί Καθημερινή Ζωή, Ὀδυσσεύς*, Ἀθήνα.
- Hinchman, L.P., & Hinchman, S.K. (Eds.) (1997), *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*, Albany, State University of New York Press.
- Hofstede, G., (1991), *Culture and Organizations*, London: McGraw-Hill.
- Klages, M., (2003), *Mikhail Bakhtin*. University Lectures. University of Colorado, Boulder.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Ἀ., (1978), *Ἡ Θεωρία τῆς Ἐλ-*

- ληγνικής Λαογραφίας. Κριτική Ανάλυση, Έταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα.
- Lemke, J.L., (2003) «Analyzing Verbal Data: Principles, Methods and Problems», In K. Tobin & B. Fraser (Eds.), *International Handbook of Science Education*, Klumer Ed.
- Levi-Strauss, C., (1977), *Άγρια Σκέψη*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Loewith, K., (1985), *Τό Νόημα στην Ιστορία, Γνώση, Αθήνα*.
- Λυμπερόπουλος, Δ., (2003), «Η Μόδα στά Χρόνια της Γοητείας», 2-31, *Αφιέρωμα: Ύψηλή Ραπτική και Μόδα στην Ελλάδα του 20ού Αιώνα. Έφ. Καθημερινή*, 12-10-2003, σσ. 2-7.
- Markus, H.R., & Kitayama, S. (1991), «Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion, and Motivation», *Psychological Review*, 98, 224-253.
- Mead, G.H., (1934), *Mind, Self and Society*, Chicago University Press, Chicago.
- Μουλλάς, Π. & Μέντζου, Β., (Έπιμ. Έκδοσης) (1995), *Σελίδες για την Ελλάδα του 20ού Αιώνα. Κείμενα Γάλλων Ταξιδιωτών*, Έκδ. Όλκός, Αθήνα.
- Potter, J., (1996), *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London, Sage.
- Smith, P.B., (2002), «Levels of Analysis in Cross-Cultural Psychology», In W. J. Lonner, D.L. Dinnel, S. A. Hayes, & D.N. Sattler (Eds.), *Online Readings in Psychology and Culture*
- Sussman, N.M. (2000), «The Dynamic Nature of Cultural Identity throughout the Cultural Transitions: Why Home is not so Sweet», *Personality and Social Psychology Review*, 4, 355-373.
- Sussman, N.M., (2002), «Sojourners to Another Country: The Psychological Roller-Coaster of Cultural Transitions», In W.J. Lonner, D.L. Dinnel, S. A. Hayes, & D.N. Sattler (Eds.), *Online Readings in Psychology and Culture* (Unit 2, Chapter 7), Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington USA.
- Vygotsky, L.S., (1981), «The Genesis of Higher Mental Functions», J. V. Wersch (Ed. and Trans.), *The Concept of Activity in Soviet Psychology*. Armonk: M. E. Sharpe.
- Vygotsky, L. S., (1987), «Thinking and Speech», In R. W. Reiber and A. S. Carton (Eds.), (Trans., N. Minick), *The Collected Works of L. S. Vygotsky. Vol. 1: Problems of General Psychology*. New York, NY: Plenum.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A., (2001), *The Psychology of Culture Shock*. (2nd edition). East Sussex, UK: Routledge.

Ἐπανάσταση ἢ Κοινωνική Μεταρρύθμιση;

Ἱστορική ἀναδρομή ἑνός διλήμματος

Γιῶργος Ἐ. Σκουλάς

Εἰσαγωγή

Σέ ποιό βαθμό ἡ ἔννοια τῆς ἐπανάστασης σχετίζεται πάντα μέ τήν ἔνοπλη σύγκρουση ἢ ὄχι, καθώς καί τά βαθύτερα κίνητρα ἢ αἷτια πού τήν προκαλοῦν, εἶναι τό ἀντικείμενο σχολιασμοῦ μας στό παρακάτω κείμενο. Μέ αὐτό τόν τρόπο προσδοκοῦμε νά συμβάλουμε, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, στήν πληρέστερη κατανόηση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος. Ἕνα ζήτημα, τό ὁποῖο, στίς μέρες μας, ἔχει πάρει μιά πλανητικῆς διάστασης σύγχυση, καθώς παραλληλίζεται μέ τήν τρομοκρατία, κυρίως ἀπό κέντρα τά ὁποῖα ἔχουν τά σκῆπτρα ἐξουσίας νά ἐκπέμπουν διεθνῶς ἀπόψεις, διαχέοντας ἔτσι τήν δική τους ὑποβολιμαία λογική, καθώς ἐπίσης καί ἀπό ἐπιμέρους ἐπιδερμικές δημοσιογραφικές ἀναλύσεις στήν χώρα μας.

Παρακολουθώντας αὐτές τίς ἀναλύσεις σήμερα, λόγῳ τῆς ἐπικαιρότητας τοῦ θέματος, καί βλέποντας νά φιγουράρουν στά κρησφύγετα τῶν τρομοκρατικῶν ὀργανώσεων οἱ φωτογραφίες τῶν Ἑρνέστο Τσέ Γκουεβέρα, Κάρολου Μάρξ καί Ἄρη Βελουχιώτη, ἐκείνων πού «χωρίς αὐτούς ὁ κόσμος θά ἦταν πολύ ἄσχημος», δανειζόμενοι τόν ὄρο ἑνός λόγιου ἐκπαιδευτικοῦ, τό ἐρώτημα πού γεννᾶται τελικά εἶναι τό ἀκόλουθο: τί σημαίνει ἀγώνας ἐπιδίωξης κοινῶν συλλογικῶν ἀγαθῶν, στόν ὁποῖο ἐνυπάρχει καί διανθίζει ἐξελικτικά ὁ ἥρωισμός, ὁ ἀλτρουισμός καί ἡ αὐταπάρνηση; Μήπως θά πρέπει νά ἐπαναπροσδιορίσουμε τίς ἔννοιες αὐτές; Ἡ, ἴσως, ἡ ὅλη σύγχυση νά εἶναι σκόπιμη, ὅπως σκόπιμες εἶναι οἱ τάσεις τοῦ δημοσιογραφικοῦ θεάματος μέ τά διάφορα τηλεοπτικά κινῆματα, ὀδηγώντας τόν ἄνθρωπο στό βασίλειο τῆς μοναχικότητάς του καί ἐναντία σέ κάθε μορφή συλλογικότητάς; Μήπως ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἱστορία καί ἐδῶ, ἔτσι ὥστε νά θεωρεῖται ὅτι ὅποιοι ἀντιστάθηκαν στήν δικτατορία τῶν Ἀπριλιανῶν, ἀγωνιζόμενοι γιά νά ἐπανεέλθει ἡ χώρα στό δημοκρατικό της πολίτευμα, πρέπει νά ντρέπονται ἢ νά τοῦς προσάπτουν σχέση μέ τήν τρομοκρατία; Μέ παρόμοιο τρόπο, ἄλλωστε, δέν μεταχει-

ρίστηκε τό μεταεμφυλιακό ἑλληνικό κράτος ἐκείνους πού ἔδειξαν ὑπέρμετρο ἥρωισμό καί αὐτοθυσία στήν υπεράσπιση τῆς πατρίδας τους ἀπό τίς δυνάμεις τοῦ Ἄξονα, στόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀγωνιζόμενοι ἐναντία στήν φασιστική ἐπιβουλή ἀλλά καί γιά μιά ἀποκατάσταση τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης; Μήπως θά ἔπρεπε νά ντρέπονται γι' αὐτή τους τήν δρᾶση; Ἔχουμε συνεπῶς ἐμπειρίες ἱστορικά.

Μιά κοινωνιολογική θεώρηση τοῦ ἔνοπλου ἀγώνα τῆς μάζας τοῦ μόχθου, ἐναντία στήν ἀδικία, ἐκμετάλλευση καί ἐξαθλίωση πού ὑφίσταται ἀπό τίς τάξεις πού βρίσκονται στήν ἐξουσία, εἶναι ἀναγκαῖα γιά νά κατανοήσουμε τώρα τήν σημασία αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα γιά τήν ἴδια μας τήν ὑπαρξή, τήν συνείδηση καί τήν ἱστορική μας μνήμη. Ἐπίσης, τό ἐρώτημα πού ἀπαιτεῖ βαθεῖα ἀνάλυση, ὥστε νά μήν ὑπάρχουν θαμπά σημεῖα ἢ ἴχνη ἐνδοιασμοῦ, εἶναι: «γιατί ἡ ἐπανάσταση, δηλαδή ἡ ἔνοπλη πάλη, εἶναι νεκρή ὑπόθεση στίς ἀνεπτυγμένες χώρες ἀλλά ζωντανή καί μοναδική λύση στίς ὑπανάπτυκτες;»

Ἐπανάσταση ἢ Μεταρρύθμιση στόν 19ο αἰῶνα;

Τό θέμα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης εἶναι παλαιό ὅσο καί οἱ ὀργανωμένες κοινωνίες, ἐφ' ὅσον ἡ δομή τους βασίζεται σέ ταξικό διαχωρισμό καί στήν ἐκμετάλλευση πού ἀπορρέει ἀπό αὐτόν. Συγκεκριμένα, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνία θεμελιώνεται στήν διάκριση καί στήν ἀδικία πού ὑφίσταται ἕνα τμήμα τῆς ἢ τμηματά τῆς ἀπό ἄλλο ἢ ἄλλα, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα αὐτή τήν ἐκμετάλλευση πού εἶναι ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ὅμως, τό ζήτημα ἐπανάστασης ἢ μεταρρύθμισης σχετίζεται πάντα μέ τήν ἀνάλογη σέ κάθε ἐποχή ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας καί τήν μορφή πολιτεύματος πού δίνει τήν διάσταση τῆς νομιμότητάς γιά τήν κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, καθώς καί γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Παράλληλα, ἀπεικονίζει τόν συσχετισμό

δυνάμεων μιᾶς τάξης ἢ τάξεων μέ εκείνην πού ἔχει τήν ἐξουσία ἀλλά καί τήν ἰδιαίτερη φροντίδα τῆς ρύθμισης τῶν παραπάνω νομικά καί πολιτικά. Τό θέμα λοιπόν αὐτό, ἐπανάσταση ἢ μεταρρύθμιση, ἔχει ἀπασχολήσει τίς ἐργατικές τάξεις τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν οὐσιαστικά ἐδῶ καί ἐνάμισι αἰῶνα, κυρίως ἀπό τίς ἐπαναστάσεις τοῦ 1848-49. Ὅρισμένες χώρες μετασχηματίσθηκαν χωρίς ἐνοπλες συγκρούσεις, ὅπως π.χ. ἡ Γερμανία, πού εἶχε πεφωτισμένη δεσποτεία, ἀλλες ὅμως ὄχι. Οἱ ἐνοπλες ἀναμετρήσεις δέν ἀπεφύχθησαν τελικά στίς περισσότερες ἀπό αὐτές καί σέ σύντομο χρονικό διάστημα ἔμοιαζαν ὡς πυρκαγιές¹. Στήν Γαλλία, γιά παράδειγμα, ἐνῶ οἱ ἴδιες ἐκείνες ἐργατικές τάξεις, οἱ ὁποῖες διεξήγαγαν τόν ἐνοπλο ἀγῶνα τους νικηφόρα μέ τούς συμμάχους ἀστούς ἐναντία στήν μοναρχία, καθῶς καί στά ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχίας, ἔμειναν ἔξω ἀπό τήν λεία τῶν ἀγαθῶν διοίκησης καί διακυβέρνησης.

Δηλαδή, ἐνῶ οἱ ἐργάτες ἦταν ἐπίσημα οἱ νικητές αὐτῶν τῶν ἐπαναστάσεων ὄχι μόνον δέν μοιράστηκαν τά τρόπαια τῆς νίκης, πού εἶναι ἡ κατάκτηση τῆς ἐξουσίας καί τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλά ὀδηγήθηκαν σέ ὁμαδικές σφαγές ἀπό τούς πρώην συμμάχους τους. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν κερδίσει τήν ἐξουσία ἀφ' ἐνός χάριν στήν καλή τους ὁργάνωση καί στήν συνεκτικότητα πού διέθεταν ὡς ὁμάδα, ἀφ' ἐτέρου χάρις στόν ἀναλφάβητισμό τῶν ἄλλων, δηλαδή τῶν ἐργαζομένων, καί στήν ἰσχύη ἢ καθόλου ὁργάνωσή τους. Συγκεκριμένα, ἡ μάζα τῶν ἐργατῶν ἐπαναστατῶν ἦταν ἀναλφάβητοι καί δέν διέθεταν ὁργάνωση ὡς τάξη ἢ κίνημα, γι' αὐτό οἱ ἀστοί ὑποσχόταν ὅτι θά τούς ἐκπροσωποῦσαν στό κοινοβούλιο. Κατά συνέπεια, ἀπευθύνονταν σέ ὄλον τόν ἐργαζόμενο πληθυσμό ὑποσχόμενοι ὅτι θά τόν ἐκπροσωπήσουν στήν πολιτική, ὄχι ὅμως νά τόν τιμωρήσουν ἢ νά τόν ἀφανίσουν, ὅπως δυστυχῶς συνέβη².

Ἄφου ξεκαθαρίζει λοιπόν τό τοπίο στόν ἀστικό κοινωνικό σχηματισμό πού ἐγκαινιάζεται, μέ κυρίαρχο πιά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ὁ ὁποῖος στηρίζεται στήν ἐκμετάλλευση καί στήν ἀδικία, τίθεται ὡς κυρίαρχο ζήτημα γιά τίς ἐργατικές τάξεις ἡ ἀνατροπή του. Μιά ἀνατροπή, ὅμως, πού νά διορθώνει τό σχέδιο καί τήν δομή του, στοχεύοντας στήν διευθέτηση τῆς ἀδικῆς μεταχείρισης ὁρισμένων κοινωνικῶν ὁμάδων καί ἴσως χείριστης διοίκησης αὐτῶν σέ ἕναν δικαιότερο καί ἀνθρωπινότερο τρόπο ζωῆς, καθῶς καί συμβίωσής τους μέ τίς ἄλλες τάξεις τῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, στήν ἀναζήτηση νέων μορφῶν

οἰκονομικῆς καί πολιτικο-κοινωνικῆς πρακτικῆς, ἀλλά καί στήν μέθοδο πού πρέπει νά ἀκολουθηθεῖ ὥστε νά μπορέσει τέτοια ἀλλαγῆ νά πραγματοποιηθεῖ, ἐμφανίζόταν πάντα τό δίλημμα: ἐπανάσταση ἢ μεταρρύθμιση; Ἐνοπλη ἢ εἰρηνική ἀλλαγῆ;

Στήν προβληματική αὐτή διακρίνονται ἀρκετές θεωρητικές θέσεις, πού σχηματίζουν τήν κεντρική ἰδεολογία διαφόρων ρευμάτων στήν ἱστορική ἐξέλιξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Στό πρῶτο ρεῦμα ἐμφανίζεται ἡ οὐτοπική σοσιαλιστική ἰδεολογία (Ρόμπερτ Ὄουεν, Κάρολος Φουριέ καί τοῦ Σάν Σιμόν), πού, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ ἐποχές ἀπαιτοῦσαν ἐνοπλο ἀγῶνα, ἡ θέση πού προέβαλαν ὡς πρόταση ἦταν ἡ εἰρηνική μεταρρύθμιση. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, ὁποιαδήποτε κι ἂν ἦταν ἡ ἰδεολογική διαφορά ἀνάμεσα στόν οὐτοπικό σοσιαλισμό καί στήν φιλελεύθερη ἀντίληψη τῶν ἀστῶν, αὐτή ἐξαλείφθηκε καί εὐθυγραμμίστηκαν ἔτσι ἀκούσια βέβαια μέ τήν ἀστική ἰδεολογία. Στήν συνέχεια, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Πρώτης Διεθνούς ἐξέφρασαν τίς ἀντιλήψεις τους, οἱ ὁποῖες διαμόρφωσαν διαφορετικές τάσεις στούς κόλπους τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος³. Ἡ πρώτη, ἡ ὁποία υἱοθέτησε εἰρηνικά μέσα γιά νά ἀνατρέψει τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, ὑποστηριζόταν ἀπό τόν Προυτόν.

Πρόκειται γιά μιά προσέγγιση πού θεωροῦσε ὅτι τό βίαιο ἐκεῖνο καπιταλιστικό κράτος θά ἔπρεπε νά ὑποσκελιστεῖ βαθμιαῖα ἀπό μιά ἀμοιβαίότητα συνεργατικῆς ἀλληλεγγύης, ἐννοῶντας τόν μικρο-ὁμαδικό ἀλληλέγγυο τρόπο συνεργασμοῦ. Αὐτή ἡ τάση χαρακτηρίστηκε ἀπό τόν Μάρξ ὡς ἕνας μικροαστικός σοσιαλισμός, πού ἐπεδίωκε μιά μικρομεσαία τάξη χωρίς ἐργατικές καί καπιταλιστικές τάξεις. Ἀλλά, μέ τόν καιρό θά διαμορφωνονταν πάλι οἱ ἴδιες τάξεις πού προϋπήρχαν τῆς ἀλλαγῆς. Ἦταν τό ἴδιο ἀποτέλεσμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1789, ὅπου θά ἐπαναλαμβάναν στήν οὐσία τό ἴδιο γεγονός γιά τό ἴδιο ἀποτέλεσμα. Γιά ποιόν σκοπό λοιπόν νά γίνει κι ἄλλη ἐπανάσταση ἀφοῦ θά εἶχε τό ἴδιο ἀποτέλεσμα; Θεωρία συνεπῶς κενή περιεχομένου.

Στήν ἴδια λογική κινήθηκε καί ἡ συνδικαλιστική τάση τῶν Τολαίν, Φράμπουργκ καί Βαρλίν, πού τό μόνο πού στόχευε ὡς συνδικαλιστικό ρεῦμα ἦταν ἡ μετατόπιση τῆς σκέψης καί δράσης τῶν ἐργαζομένων μακριά ἀπό τήν προοπτική τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης⁴. Μιά ἄλλη ὁμάδα τῆς ἀναρχο-συνδικαλιστικῆς παράδοσης καί γενικά τῆς οὐτοπικῆς σκέψης, τῆς ὁποίας ἡγούνηταν ὁ Μπακούνιν, ἀντιπροσώπευε τήν τάση ἐκεί-

νη πού, ἐνῶ προερχόταν ἀπό τήν θεωρία τοῦ Προυντόν, διαφωνοῦσε στόν τρόπο πού θά ἐπιτυγχανόταν αὐτή ἡ ἀλλαγὴ. Ἐπομένως, ἀντί γιὰ τὰ εἰρηνικά μέσα γιὰ τήν κοινωνική μεταρρύθμιση, πού πρέσβευε ἡ θεωρία τοῦ Προυντόν, τό ρεύμα τοῦ Μπακούνιν πρόταξε τήν ἐπανάσταση⁵. Δηλαδή, ἐνοπλὴ ἀναμέτρηση, ὄχι ὅμως σχεδιασμό ἢ ὀργάνωση πού θά ὀδηγοῦσε ἐκεῖ.

Ἡ αἰτιολόγηση τῆς θέσης αὐτῆς μπορεῖ νά συνοψισθεῖ στὰ παρακάτω. Πρῶτον, ἡ προλεταριακὴ ἐπανάσταση θά προκύψει μονάχα μέ τήν αὐθόρμητὴ ἐξέγερση τῶν μαζῶν καί ὄχι μέ ἰδιαίτερα προγράμματα καί σχέδια. Δεύτερον, ὅταν ἀνατραπεῖ τό κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα μέσφ βίαιης σύγκρουσης, τό προλεταριάτο δέν θά πρέπει νά πάρει μέρος στὴν διακυβέρνηση, ἐπειδὴ θά γίνε κι αὐτό ἄλλη μία τάξη ἐξουσίας ὅπως οἱ ἄλλες καί θά φθαρεῖ. Μέ αὐτὴ τὴν λογικὴ, ὅμως, δέν θά μποροῦσε ποτέ ἡ ἀταξικὴ κοινωνία ὡς βασικός σοσιαλιστικός σκοπὸς νά ἐπιτευχθεῖ. Στὴν οὐσία, ἐδῶ, ἀναιρεῖται ἐντελῶς ὁ μεγαλεπήβολος στόχος τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐπειδὴ δέν καταστρώνεται κανένα σχέδιο ἢ πρόγραμμα πού θά ἀκολουθήσει τό προλεταριάτο μέ συνείδηση καί ὄραμα, ὑλοποιώντας τήν δικαιοσύνη, ἰσονομία καί ἐλευθερία ὅλων τῶν πολιτῶν πού ἐπιτάσσει ἡ ἀταξικὴ κοινωνία.

Ἐπιπλέον, τό ἴδιο τό προλεταριάτο ὡς κοινωνικὴ τάξη ἡ ὁποία ἐπαναστατεῖ χάνει τὴν εὐκαιρία νά εἶναι ὁ ἀνόθευτος κι ὁ βασικός παράγων ἢ μοχλὸς αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, ἀφοῦ παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη τῆς μετα-ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας. Δηλαδή, χάνει τὴν εὐκαιρία νά εἶναι ἡ ἴδια μία πολιτικὴ δύναμη ἐξουσίας στὴν μετὰ τὴν σύγκρουση περίοδο, ἡ ὁποία θά χειρισθεῖ τό πηδάλιο τοῦ κράτους προσωρινά, ὥστε νά διευθετηθεῖ, νά ὀρομολογήσει καί νά δημιουργήσει συνθήκες κατάλληλες γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ μεγάλου σοσιαλιστικοῦ στόχου, πού εἶναι ἡ δίκαιη ἀταξικὴ κοινωνία.

Γιὰ τοὺς Μάρξ καί Ἐνγκελς, ἀλλὰ γενικώτερα τὴν ἐπιστημονικὴ σοσιαλιστικὴ σκέψη ὡς ρεύμα πού εὐτυχῶς κυριάρχησε στὴν Α΄ Διεθνή, ἦταν αὐτὸ ἀδιανόητο. Δηλαδή, χωρὶς ὀργάνωση συλλογικῆς σκέψης γιὰ τό μέλλον, χωρὶς προσχέδια καί προγράμματα συνειδητοῦ χαρακτηῖρα μιᾶς ομάδας ἢ συνόλου πού εἶναι ἡ ἐργατικὴ τάξη, πῶς θά εἶναι σέ θέση ἡ ἴδια νά κάνει τίς ἰδέες καί τίς ἀποφάσεις τῆς πράξης; Ἐκεῖνο πού ἀπαιτεῖται συμπερασματικά, πάντα μέ τὴν ἴδια παραπάνω λογικὴ, εἶναι συλλογικὴ ὀργάνωση, προγραμματισμός καί μέ ἀνεβασμένη ταξικὴ συνεί-

δηση τό προλεταριάτο νά ἐπαναστατήσῃ γιὰ νά ὑλοποιήσῃ τὸν γνωστὸ του στόχο. Εἰδάλλως, δέν μπορεῖ αὐτὴ ἡ ἀδικημένη τάξη παρά νά ἀφήνεται μοιρολατρικὰ στὴν μοίρα τῆς, ἀνίκανη νά καταστήσῃ δυνατὴ τὴν χειραφέτηση τόσο τῆς ἴδιας ὅσο καί τῶν ἄλλων τάξεων τῆς κοινωνίας. Ἐκεῖνο πάντως πού ἀγνοοῦσε τό ρεύμα Μπακούνιν ἦταν ὁ τρόπος τῆς ἀποτελεσματικῆς ἀντιμετώπισης τέτοιου εἴδους φθοροποιῶν μορφῶν ἐξουσίας, ὁ ὁποῖος δέν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἄμεση δημοκρατία. Μ' ἄλλα λόγια, τό ἀντίδοτο τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας πού δέν μπορεῖ παρά νά ὀλισθαίνει καί νά φθεῖρεται ἀπόλυτα εἶναι ἡ δημοκρατία. Μέ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀκριβῶς, πού τό ἀντίδοτο τῆς ὀπισθοδρόμησης καί τοῦ μαρasmus εἶναι ἡ κοινωνικὴ πρόοδος, σύμφωνα πάντα μέ τὴν ἐπιστημονικὴ σοσιαλιστικὴ σκέψη.

Ἡ Προβληματικὴ τῆς Ἐπανάστασης στὴν Σύγχρονη Ἐποχὴ

Αὐτές οἱ θεωρητικὲς θέσεις, παρά τὴν ὀρθότητα τοῦ τελευταίου ρεύματος, νά μὲν ἀνήκουν σέ ἓναν ἄλλο αἰῶνα ἀλλὰ διαφοροποιήθηκαν ἀργότερα. Ἡ δεσπόζουσα ἀντίληψη τόσο τῆς 2ας ὅσο καί τῆς 3ης Διεθνοῦς συνέχισε νά θεωρεῖ τὴν ἐπανάσταση ὡς ἀπαίτηση τῶν καιρῶν. Ὁ τρόπος, ὅμως, πού θά γινόταν αὐτὸ πράξη ὄχι μόνον ἦταν ἀνεδαφικός ἀλλὰ εἶχε ἀπορρίψει τὴν δημοκρατικὴ λειτουργία μέ μονοδιάστατες λογικὲς ἀπὸ μιᾶ συντηρητικὴ ομάδα ἡγεσίας, πού ὡς ἐπαγγελματίες ἐπαναστάτες θά ἄλλαζαν τὴν κοινωνία. Μέ ἐξαίρεση τὴν Λούξεμπουργκ, τὸν Λίμπνεχτ κι ὀρισμένους ἄλλους σέ διεθνὲς πεδίο καί στὸν τόπο μας, πού συνέθεσαν τό ρεύμα τῆς δημοκρατικῆς ἀριστερᾶς, αὐτές οἱ ἀντιλήψεις ἦταν ἰδέες ἄλλων ἐποχῶν πού διαφέρουν ἀπὸ τίς δικές μας.

Σήμερα, γιὰ παράδειγμα, δέν μποροῦμε νά μιλάμε γιὰ ἐπανάσταση καί νά ἐννοοῦμε ἐνοπλο ἀγῶνα, προπάντων στὴν χώρα μας. Ὅχι γιατί μιᾶ ἐνοπλὴ ἀναμέτρηση παύει νά ἀποτελεῖ λύση σέ ὅλες τίς χώρες τοῦ κόσμου, ἀλλὰ γιατί θά ἦταν ὀλοκληρωτικὰ καταστροφικὴ σέ ἐκείνες πού ἀνήκουν στὴν ζώνη τοῦ ἀνεπτυγμένου κόσμου. Ἐνῶ στὸν ὑπανάπτυκτο, σέ ἐκείνες πού ἀποτελοῦν τό σύνολο τῶν χωρῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου, παραμένει ἀναμφίβολα ὑπαρκτὴ. Δέν ὑπάρχουν ἄλλες ἐναλλακτικὲς λύσεις στὰ κοινωνικο-οἰκονομικὰ προβλήματα πού ἔχουν συσσωρευθεῖ ἀπὸ τὴν καταλήστευση τῶν λαῶν αὐτῶν ἀπὸ μικρὲς μειοψηφίες, πού ἔχουν στὴν κυριότητά τους τό ντόπιο κεφάλαιο, καθὼς καί στὸν πρω-

τοφανή για την παγκόσμια ιστορία ρόλο που παίζουν άλλες μικρές μειοψηφίες ως ιδιώτες του ξένου κεφαλαίου με το όνομα πολυεθνικές. Πρωτοφανή, γιατί ούτε στην πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου για την εδραίωση της αστικής κοινωνίας τέτοιοι απάνθρωποι όροι εκμετάλλευσης σέ βάρος της συντριπτικής πλειοψηφίας λαών και εθνών δεν είχαν παρουσιασθεί. Όχι βέβαια πώς κι αυτή η πρωταρχική φάση του καπιταλισμού είχε ανθρώπινο πρόσωπο.

Χωρίς να επεκταθούμε περισσότερο, μιās κι ή λίστα αναφορών από θεωρητικούς έρευνητές είναι μεγάλη, έπισημαίνουμε τά αίτια συνοπτικά. Οί κύριοι λόγοι για την κατάσταση αυτή του Τρίτου Κόσμου είναι έπειδή οί πολιτικές έξουσίες αυτών των χωρών είναι σέ πλήρη δέσμευση ή έξάρτηση από τίς προηγμένες βιομηχανικά κοινωνίες διά μέσου δικτατοριών ή νέο-άποικιακών μοντέλων ανάπτυξης. Δηλαδή, στην μέν πρώτη περίπτωση, ή συμμετοχή πολιτικών κομμάτων στό πολιτικό πεδίο (πού θά μπορούσε νά είναι είτε έκφραση των εργατικών τάξεων χαράζοντας έτσι μιάν ανεξάρτητη πολιτική για την χώρα και διαφορετική ίσως όργάνωση της οικονομίας είτε μέρος της αντιπολίτευσης πού θά ασκούσε κριτική στην κυβερνητική πολιτική) είναι άπίθανη. Τούς λόγους τούς ξέρουμε, μιās κι έχουμε εμπειρία από δικτατορίες. Στην δεύτερη δέ περίπτωση, άπουσιάζει. Σ' αυτή την δεύτερη περίπτωση, των νέο-άποικιακών μοντέλων έξουσίας, τά αίτια άπουσίας πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων πού θά εκπροσωπούσαν τά κατώτερα στρώματα και πού θά ήταν σέ θέση νά παίξουν καθοριστικό ρόλο σέ μιá σταδιακή κοινοβουλευτική διαδικασία άπαιτούν βαθύτερη ανάλυση.

Ειδικότερα, έδώ άπαιτείται μιá προσεκτική διερεύνηση για την δυνατότητα τέτοιων δυνάμεων σέ κοινοβουλευτική αναμέτρηση, την στιγμή πού τά μοντέλα ανάπτυξης έχουν έναν εισαγόμενο νεωτεριστικό χαρακτήρα. Δηλαδή, μοντέλο πού έχει την μορφή μιās διπλής οικονομίας: μέ παραμελημένο τον αγροτικό τομέα, πού σημαίνει διαθέσιμο μέρος αυτού σέ μιá παραδοσιακή, φεουδαρχική όπισθοδρομική καλλιέργεια, ή όποια δεν άποδίδει και τό υπόλοιπο στην πλήρη κυριότητα του ξένου κεφαλαίου, μέ την διαφορετική του τεχνολογία από την μιá πλευρά. Από την άλλη, ή διπλή μορφή πού παίρνει τό ξένο και ντόπιο κεφάλαιο στόν τομέα της βιομηχανίας, επίσης, δεν αφήνει περιθώρια μιās ίσομερούς οικονομικής ανάπτυξης, αλλά άνισης.

Τοιουτοτρόπως, μέ αυτήν την άνιση ανάπτυ-

ξη, δημιουργούνται οί βασικές προϋποθέσεις για την μακρόχρονη αναπαραγωγή της υπανάπτυξης και οί ανερχόμενες κοινωνικές ομάδες νά εισέρχονται στην πολιτική σκηνή έτσι πού νά αλλάζει μόνο τό πρόσωπο του πάτρωνα και όχι ο χαρακτήρας ή ο ρόλος του. Δηλαδή, έτσι ώθείται και διευκολύνεται ή αναπαραγωγή και διαίωνιση των σχέσεων πατρωνίας-πελατείας, και ή υπέρμετρη και έμφανής οικονομική έξαθλίωση των εργαζομένων μαζών κάτω από αυτές τίς συνθήκες. Και άλλοι λόγοι, όπως ή παιδεία και ή άυστηρή άστυνόμευση μέ κατασταλτικά μέτρα από την άλλη, στέκονται άνυπέβλητα έμπόδια στην ύψωση μιās φωνής έκφρασης των εργαζομένων στόν πολιτικό στίβο τέτοιων χωρών. Ο μοναδικός τρόπος αντιμετώπισης μιās τέτοιας οίκοτρης κατάστασης είναι ο ένοπλος άγώνας, όπως όρθά αναφέρονται πολλοί θεωρητικοί και επαναστάτες⁶ για την Λατινική Άμερική και άλλα μέρη. Άλλες έναλλακτικές λύσεις στά προβλήματα πού έχουν συσσωρευθεί, δεν υπάρχουν γιατί τά μοντέλα αυτά ανάπτυξης πού προτείνονται είναι ήδη δοκιμασμένα. Οί ένδιάμεσες λύσεις είναι μόνο προσωρινές, χωρίς καμιά ουσιαστική αλλαγή. Σκοπό έχουν γενικά την σύγχυση και παραπλάνηση των εργαζομένων αλλά φθίνουν σέ τακτά χρονικά διαστήματα, όπως στην Άργεντινή και σ' άλλες χώρες.

Στίς προηγμένες βιομηχανικά χώρες, ή κατάσταση είναι έντελώς διαφορετική. Η ιδέα και μόνο μιās ένοπλης αναμέτρησης ή επανάστασης είναι όχι μόνο άναποτελεσματική ή επικίνδυνη αλλά στην κυριολεξία θεωρητικά και πρακτικά νεκρή. Όχι γιατί μπορεί νά υπάρξει ή πιθανότητα έμπλοκής άλλων χωρών ή δυνάμεων σ' αυ-

τήν τήν αναμέτρηση, πού δέν αποκλείει τό ἐνδεχόμενο χρησιμοποίησης πυρηνικῶν ἢ ἄλλων χημικῶν ὄπλων. Οὔτε ἡ ἐξήγηση εἶναι τό διογκωμένο κοινωνικό μεσαῖο στρώμα, ὡς ἀπόρροια τοῦ νεοφιλελεύθερου μοντέλου ἀνάπτυξης, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά εἶναι ἡ μεγάλη ἀπειλή καί οὐσιαστική ἐξόντωση τῶν ἐξεγερμένων ἐργατικῶν τάξεων σέ τέτοια σύγκρουση. Ἄναμφίβολα ὄχι. Οἱ λόγοι εἶναι ἀπλοί. Πρῶτον, γιατί ἡ ἄνοδος τοῦ μεσαίου αὐτοῦ στρώματος, καθὼς ὁ δημόσιος τομέας διογκώνεται, σέ συνδυασμό καί συμμαχία μέ τίς κυρίαρχες τάξεις στήν ἀντιπαράθεσή τους μέ τίς ἐργατικές καί τά χαμηλά ἀγροτικά στρώματα, καθιστοῦν τίς ἀντίπαλες δυνάμεις δύο κοινωνικά σύνολα ἴσου μεγέθους. Ὄταν αὐτά τά σύνολα ὡς ἀντίπαλες ομάδες συγκρουστούν, δηλαδή ἔρθουν σέ ἐνοπλη ἀναμέτρηση, ἡ κατάληξη τους δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλη ἀπό τήν αὐτοκαταστροφή τους. Ἡ ἐνοπλη ἐπανάσταση, λοιπόν, σέ τέτοιες περιόδους ἀνάπτυξης, φέρει τήν εικόνα μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς.

Δεύτερον, γιατί οἱ δυνάμεις αὐτές νά παραβλέψουν τίς διάφορες κατακτήσεις τους, ὅπως ἀπεργία, πολιτική ἐκπροσώπηση στήν πολιτική σκηνή κ.λπ., πού ἦταν ἀποτέλεσμα πολλῶν χρόνων αἱματηρῶν ἀγώνων, νά καταφύγουν τώρα στήν ἐνοπλη ρήξη; Πράγμα πού εἶναι ἀναντίρρητα τό ἀντίθετο τῶν ἐπιδιώξεών τους; Μήπως δέν εἶναι ὁ κεντρικός τους στόχος ἡ ἐπιδίωξη νά διαφυλαχθεῖ ἡ εἰρήνη; Ἀντιθέτως, τοὺς παρέχεται ἡ δυνατότητα μιᾶς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης, γιά νά φωτίζει ἡ ἀλήθεια ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ὑπηρετεῖται ὁ σκοπός ἐκεῖνος τοῦ σοσιαλισμοῦ γιά τήν βαθμιαία ἐξάλειψη τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας καί τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄνθρωπο.

Καί τρίτον, γιατί αὐτές οἱ δυνάμεις τῆς προόδου νά ἐπιχειρήσουν νά βροῦν λύση στά ὄπλα καί νά χαλάσουν πρῶτα γιά νά κτίσουν μετὰ τήν οἰκονομία τους πού ἤδη ἔχει μπεῖ στήν τροχιά προηγμένου σταδίου ἀνάπτυξης; Θά ἦταν στυγερό παράλογο νά μήν διαφυλάξουν τήν εἰρήνη ἀκέραια, ἐπειδή μονάχα ἔτσι θά δινόταν ἡ δυνατότητα νά ὀδηγηθεῖ ἡ πολιτική ἀντιπαράθεση στά ἄκρα τῆς κρίσης μέ τήν ὀρθῶς ἀσκούμενη κριτική τους. Ἐπιπλέον, ἐφ' ὅσον οἱ δυνάμεις αὐτές πρεσβεύουν τό κοινό ἀγαθό γιά τήν κοινωνία ὀλοκληρῆ, θά ἀνέτρεπαν τήν ὑπάρχουσα συνείδηση μέ τά ἀστικά ἰδεώδη τοῦ ἀτομικισμοῦ γιά νά κερδίσουν τήν ἡγεμονία τῶν ἄλλων στρωμάτων καί τελικά τήν κοινοβουλευτική ἐξουσία. Μέ τόν τρόπο αὐτό, θά μπορούσαν νά κάνουν μιά βα-

θειά τομή στήν κοινωνία, ὡς οὐσιαστική μεταρρύθμιση, τρέποντας τοὺς ὅρους τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καί οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης στήν κατεύθυνση τῆς προόδου καί τῆς γενικῆς προκοπῆς τοῦ λαοῦ. Ἔτσι, θά μπορούσε νά μπεῖ τό κεφάλαιο στήν ὑπηρεσία τοῦ λαοῦ καί ὄχι τό ἀντίστροφο πού ἐπικρατεῖ σήμερα.

Ὅμως, γιά τήν ἐπίτευξη τέτοιων σκοπῶν ἀπαιτεῖται ἡ ἀναδυόμενη πολιτική ἐξουσία νά ἀσκεῖται δημοκρατικά καί νά εἶναι δεμένη μέ τόν λαό. Βασική ἐπιδίωξή της θά πρέπει νά εἶναι ἡ ἐνοποίηση καί συμφιλίωση τοῦ λαοῦ ἀνάμεσα σέ μερίδες ἢ τάξεις πού ἀπαρτίζουν τήν κοινωνία καί ὄχι ἡ διχόνοια ἢ ἡ πόλωσή τους. Αὐτή ἡ ἐνοποίηση καί συμφιλίωση ἀνάμεσα σέ μερίδες ἢ τάξεις τῆς κοινωνίας εἶναι τό ζητούμενο μιᾶς πολιτικῆς ἐξουσίας προοδευτικῶν δυνάμεων, πού θέλουν νά παράγουν πολιτικό καί κοινωνικό ἔργο τόσο γιά τό σήμερα ὅσο καί γιά τό αὔριο. Αὐτή, ὅμως, ἡ ἐνότητα αποκλείεται νά ἐπιτευχθεῖ γιά πολλές δεκαετίες, ὅταν ἡ πολιτική ἐξουσία κερδίζεται ἢ ἐπιβάλλεται ἀπό ἐνοπλη σύγκρουση, ἐνῶ ἡ χώρα βρίσκεται στήν ζώνη τῶν προηγμένων βιομηχανικά χωρῶν. Ἀπό παράδειγμα ἡ Ἑλλάδα, πού ἐνῶ δέν εἶχε εἰσαχθεῖ σέ αὐτή τήν ἀνεπτυγμένη ζώνη κατά τήν περίοδο τοῦ ἐμφύλιου ἀλληλοσπαραγμοῦ της, δέν ἔχουν ἀκόμη σήμερα ἐπουλωθεῖ οἱ πληγές της ἀπό αὐτήν τήν σύγκρουση.

Συμπερασματικά, ἡ ἰδέα τῆς ἐνοπλης σύγκρουσης, ἡ ὁποία θά ξεκινούσε ἀπό τίς καταπιεζόμενες τάξεις γιά τήν ἀποκατάσταση μιᾶς δίκαιης σοσιαλιστικῆς κοινωνίας σέ χώρες τῆς ἀνεπτυγμένης ζώνης, εἶναι ἀναμφίβολα νεκρή. Ὁ λόγος γι' αὐτό εἶναι ὅτι τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν διαφορετικό ἀπό τήν προσδοκία. Δηλαδή θά ἦταν μιά ὀλοκληρωτική καταστροφή, ὅπως ἡ μάχη τοῦ Βατερλώ. Ὅποιοῦδήποτε ἄτομο ἢ ομάδα τείνει πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ξένο καί ἐχθρικό σῶμα τόσο στίς ἐργατικές τάξεις ὅσο καί στόν σκοπό τους.

Ἐπομένως, τό ἀντάρτικο πόλεμο ἢ οἱ τρομοκρατικές ὁργανώσεις πού ἔχουν σοσιαλιστικά σύμβολα ἢ ἰδεολογικά προλεταριακά ὑποτίθεται κίνητρα, σέ χώρες ὅπως ἡ δική μας πού βρίσκονται ἤδη στήν ζώνη τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν, δέν μπορεῖ νά εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά μιά ὑπόθεση κενῆ περιεχομένου. Ὡς τέτοια, δέν κάνει μονάχα ζημιὰ στήν κοινωνία, βλάπτοντας τήν δημοκρατία, ἀλλά καί στό ἰδεολογικό προφίλ τῶν ἐργατικῶν τάξεων, λόγω φαινομενικῆς σύνδεσης κοινῶν συμβόλων καί πλευρῶν, ὅμως διαφορετικῶν στρατηγικῶν σέ περιεχόμενο καί σκοπό.

Ὡστόσο, ἐμφανίζουν μία ἰδεολογία, ἡ ὁποία ὄχι μόνο διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τῆς δημοκρατικῆς ἀριστερᾶς καὶ γενικώτερα τῶν ἐργατικῶν τάξεων, ἀλλὰ εἶναι ἐντελῶς ξένη τόσο στὸν σκοπὸ ὅσο καὶ στὴν πρακτικὴ μέθοδο ἐπίτευξής του. Ὅποιαδήποτε μορφή ἢ σύμβολα κι ἂν ἔχουν οἱ διάφορες τρομοκρατικὲς ὀργανώσεις (εἴτε λέγονται 17N ἢ 1 Μάη ἢ Ἐρυθρὲς Ταξιαρχίες), ὅσο καὶ νὰ φαίνονται οἱ προθέσεις τους συγγενικὲς πρὸς τίς ἐργατικὲς τάξεις, δὲν παύουν νὰ εἶναι ἀμείλικτοι ἐχθροὶ πού οἱ ἐνέργειές τους σκοτώνουν τὸν ἴδιο τὸν ἀγῶνα τῶν ἐργαζομένων, τὴν διαμαρτυρία καὶ τὴν ἀμφισβήτηση.

Ἐκεῖνο πού συνιστᾶται στὸ κόμμα τῆς δημοκρατικῆς ἀριστερᾶς, τὸ ὁποῖο τὸ δικαιώνει ὁ χρόνος καὶ οἱ ἀγῶνες του, εἶναι νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα στρατηγικὴ — ὄχι ὡς νέο μῦθο ἀλλὰ ὡς νέο ὄραμα — ἀνοικτῆς πραγματικῆς πολιτικῆς παρέμβασης, μὲ τόλμη καὶ εἰλικρίνεια, διεισδύοντας διαρκῶς στὶς μάζες τοῦ μόχθου. Ἄς θυμηθοῦμε τὰ λόγια τοῦ Γκράμσι, ὅτι ἡ καλύτερη πολιτικὴ εἶναι ἐκείνη πού εἶναι εἰλικρινὴς σέ ὅλες τῆς τίς μορφές, ἡ ὁποία κτίζει στέρεες σχέσεις μὲ τὴν εὐρύτερη κοινωνία καὶ κερδίζει τὴν ἡγεμονία πρὶν ἀκόμη κατακτήσει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία⁷.

Ἄς καταπιαστῆ λοιπὸν τὸ κόμμα τῆς δημοκρατικῆς ἀριστερᾶς μὲ τὴν ἀρμόζουσα μορφή καὶ χαρακτῆρα τῆς μεθόδου ἐκείνης πού θὰ ὀδηγήσει στὴν ἀναγκαία κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ὡς ἀπαίτηση τῆς ἐποχῆς μας σήμερα, μὲ ρεαλισμὸ καὶ

τόλμη, ἐάν θέλει νὰ ἀναδείξει τὴν πολιτικὴ του ὑπεύθυνη καὶ ἀποτελεσματικὴ. Ἡ σιωπὴ δὲν εἶναι λύση. Ἀντίθετα δείχνει ἀδυναμία ἀρθρωσης πολιτικοῦ λόγου. Παράλληλα, τὸ μετέωρο βῆμα τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς στὸν χῶρο ἐργασίας τῶν ἐργατικῶν τάξεων, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς δημοκρατικῆς ἀριστερᾶς, εἶναι δείγμα δισταγμῶν καὶ ἀτολμίας, ὥστε μπορεῖ αὐτὸς ὁ χῶρος νὰ λεηλατηθεῖ ἀπὸ ἄλλες δυνάμεις, πού εἶναι ξένες κι ἐπικίνδυνες γιὰ τὸν ἐργαζόμενο πληθυσμὸ. Δηλαδή, ὅταν ἀπουσιάζει ἡ δικὴ τῆς θεωρία καὶ πρακτικὴ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς χῶρους, μπορεῖ νὰ ἐμφανίζονται ἐργατο-προστάτες καὶ κάθε μορφῆς τρομοκρατικὲς ὀργανώσεις, ὥστε νὰ δημιουργοῦν συναισθήματα στοὺς ἐργαζόμενους ὅτι αὐτὸ πού κάνουν εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τους κι ἔτσι νὰ πλάθουν καινούριους μύθους μὲ ψευδῆ συνείδηση.

Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι τὰ λόγια τοῦ Πέρση ποιητῆ δὲν θὰ ἐπαληθευθοῦν γιὰ τὴν διστακτικὴ ἀλλὰ δημοκρατικὴ ἀριστερά, ἐπειδὴ σέ αὐτὴν τυχαίνει ὁ κληρὸς κι ἡ σκυτάλη νὰ φέρει σέ πέρασ τὸ ἔργο τῆς κοινωνικῆς μεταρρύθμισης γιὰ μιὰ δίκαιη καὶ ἀνθρώπινη κοινωνία. «Στὶς ἀπέραντες κοιλάδες τοῦ δισταγμοῦ», λέγει ὁ ποιητῆς, «ἀσπρίζουν ἑκατομμύρια κόκαλα ἐκείνων πού ἔνα βῆμα πρὶν φτάσουν τὸν σκοπὸ τους δίστασαν κι ἔκαψαν νὰ ξεκουραστοῦν. Κι ἔτσι καθιστοῦς τοὺς βρῆκε τὸ μοιραῖο τέλος». Δὲν ὑπάρχουν λοιπὸν σταθμοὶ στὸν ἀγῶνα οὔτε δικαίωμα γιὰ λάθη σέ αὐτὴν τὴν ζωὴ. Ὑπάρχει συνέχεια μόνο, ρεαλισμὸς καὶ τόλμη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χομπσμπάουμ Ἔρικ, *Ἡ Ἐποχὴ τοῦ Κεφαλαίου*, Λονδίνο: Sphere Books, 1977, σ. 22.
2. Βλέπε Μάρξ Κ., *Ταξικὸὶ Ἀγῶνες στὴ Γαλλία, Ἱστορικὰ Ἔργα*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀναγνωστίδη.
3. Βλέπε Σκουλά Γ., *Κοινωνικὲς Τάξεις καὶ Κράτος: Μορφὲς Κράτους καὶ Πρακτικὲς Κοινωνικῶν Τάξεων στὴ Νεώτερη Εὐρώπη*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1996, σσ. 192-207.
4. Βλέπε στὸ ἴδιο, σελίδες 262-263.

5. Στὸ ἴδιο, σελίδες 264-268.
6. Βλέπε Πουλαντζᾶ Ν., *Ἡ Κρίση τῶν Δικτατοριῶν*, Ἐκδόσεις Παπαζήση 1977. Βλέπε ἐπίσης Ἔρνεστ Μαντέλ. Τζ. Πέτρας, *Τάξη, Κράτος καὶ Ἐξουσία στὸν Τρίτο Κόσμο*, Λονδίνο: Allanheld, Osmun & Publishers, Cardoso etc.
7. Βλέπε Ἀντόνιο Γκράμσι, *Τετράδια τῆς Φυλακῆς, Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, (New York: International Publishers, 1971) pp. 12-13.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκράμσι Ἀντόνιο, *Τετράδια τῆς Φυλακῆς, Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, New York: International Publishers, 1971.
- Λούξεμπουργκ Ρόζα, *Μεταρρύθμιση ἢ Ἐπανάσταση*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δ. Κοροσζή, Μετάφραση Κώστα Βρεττού.
- Μαρκούζε Χέρμπερτ, *Ἀντεπανάσταση καὶ Ἐξέγερση καὶ Ἐπανάσταση*, μετάφραση Ἀ. Ἀθανασίου, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1974
- Μάρξ Κάρλ, «Ταξικὸὶ Ἀγῶνες στὴ Γαλλία» στὰ *Ἱστο-*

- ρικὰ Ἔργα*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀναγνωστίδη.
- Πουλαντζᾶς Νίκος, *Ἡ Κρίση τῶν Δικτατοριῶν*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1977.
- Σκουλάς Γιώργος, *Κοινωνικὲς Τάξεις καὶ Κράτος: Μορφὲς Κράτους καὶ Πρακτικὲς Κοινωνικῶν Τάξεων στὴ Νεώτερη Εὐρώπη*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1996.
- Χομπσμπάουμ Ἔρικ, *Ἡ Ἐποχὴ τῶν Ἐπαναστάσεων*, Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τράπεζας, 1990.
- Χόροβιτς Ντέβιντ, *Ἱμπεριαλισμὸς καὶ Ἐπανάσταση*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Νέα Σύνορα, 1975.

Προσωπική έκδοχή για τόν Μεσοπόλεμο και τήν Κατοχή Ἀναμνήσεις και κρίσεις

Δημήτριος Πουλάκος

Τό κέντρον τῆς βαρύτητος τοῦ Κράτους ἦτο ἡ Μικρά Ἀσία. Ἀλλά ὁ ἐπικτήτος οὗτος Ἑλληνισμός τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐλάλη μὲν τήν γλῶσσαν τήν Ἑλληνικήν, ἐστερεῖτο ὅμως τῶν παραδόσεων, τῶν ἀναμνήσεων, τῶν αἰσθημάτων καί κυρίως τῆς φιλοτιμίας τοῦ ἀρχέγονου Ἑλληνισμοῦ... Ἡ συνείδησις τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος δέν εἶχε ρίψει βαθείας ρίζας εἰς τὰς ψυχὰς τῶν κατοίκων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἡ ὁποία ἦτο μὲν χώρα Ἑλληνική, ἀλλά ὅπως τό πάλαι ἡ κάτω Ἰταλία καί ἡ Σικελία ἀλλά καί ἡ Μεγάλη Ἑλλάς τοῦ Μέσου Αἰῶνος, δέν ἐμελλεν, ὅπως καί ἡ τῆς ἀρχαιότητος Μεγάλη Ἑλλάς, νά ἀντιτάξει εἰς τοὺς πολέμιους τήν ἀδιάλλακτον καρτερίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς μητροπόλεως... Ὅθεν, ἡ ἀσφαλεστέρα, ἡ κυριώτερα ἠθική τοῦ Κράτους δύναμις ἦτο πάντοτε ὁ ἀρχέγονος Ἑλληνισμός.

Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος
(διώχθηκε ἀπό τοὺς αὐτόχθονες ὡς ἑτερόχθων)

Μεσσηνιακή προῖστορία καί οἰκογενειακή γενεαλογία

Ἡ οἰκογένεια Πουλάκου καταγόταν ἀπό ἕξη γενιές ἱεροδιδασκάλων ἀπό τήν Κυπαρισσία. Ὁ Κωνσταντῖνος Πουλάκος, πού ἀνῆκε στήν τελευταία ἀπό αὐτές, παντρεύτηκε τήν κόρη τοῦ Παναγιώταρου Βενετσανάκη, πού εἶχε δύο πύργους στήν Μάνη, ὁ ἓνας ἀπό τοὺς ὁποίους ἀνήκει τώρα στόν ἱερέα Νικόλαο Πουλάκο. Στά μέσα τοῦ προπερασμένου αἰῶνα, ὁ γιός τοῦ Κωνσταντῖνου Γεώργιος κατέβηκε στήν Καλαμάτα γιά νά σπουδάσει, ἔγινε οἰκοδιδάσκαλος στό σπίτι τῆς Αἰκατερίνης Δουκάκη, παντρεύτηκε τήν μικρότερη θυγατέρα τῆς Σταυρούλα, χειροτονήθηκε ἱερέας καί μέ τήν προίκα τῆς γυναίκας του ἴδρυσεν στήν Ὑπαπαντή ἕνα σχολεῖο ὅπου σπούδασαν οἱ πρόκριτοι τῆς πόλης Δεμερτζῆς, Κωστόπουλος καί Μαυρομιχάλης. Ἀπόκτησε ἑπτὰ παιδιά ἀπό τὰ ὁποῖα τό μεγαλύτερο, πού εἶχε τό ὄνομα τοῦ παπποῦ του, ἔγινε στρατηγός καί ἀρχηγός τοῦ μηχανικοῦ στοὺς Βαλκανικούς Πολέμους καί στήν Μικρασιατική Ἐκστρατεία, ἐνῶ ὁ ὑστερότοκος Δημήτριος σπούδασε νομικά καί, ἀφοῦ χρημάτισε συμβολαιογράφος στήν Λέσβο, κατὰ τήν περίοδο πού ἦταν ἐκεῖ ὑπουργός Αἰγαίου ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ἔγινε δικηγόρος στήν Θεσσαλονίκη, σταλμένος ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς Βουλῆς Χ. Βοζίκη γιά νά ἐφαρμόσει τό ἐλ-

ληνικό δίκαιο στίς Νέες Χῶρες. Οἱ δύο κόρες τοῦ ὑστερότοκου γιουῦ γεννήθηκαν στό Ταίναρο, στήν ἐσχατιά τῆς Εὐρώπης ὅπου, κατὰ τήν παράδοση, δέν ὑπάρχει μνήμη καί γυρισμός. Γιός τῆς μεγαλύτερης ἀπό τίς κόρες αὐτές Σταυρούλας, γεννήθηκα στήν Θεσσαλονίκη τό 1922, δύο μῆνες πρὶν ἀπό τήν Μικρασιατική Καταστροφή.

Τήν Λακωνία, ιδιαίτερη πατρίδα τοῦ πατέρα μου Ἰ. Βαρβιτσιώτη, τήν ἀπομάκρυναν ἀπό τήν προπατορική μας γειτονική Μεσσηνία ὁ Καιάδας, ὁ Ταύγετος καί ὁ Εὐρώτας. Ὅταν ὁ πατέρας μου χώρισε ἀπό τήν μητέρα μου ἐγώ πῆρα, σύμφωνα μέ τὰ μητριαρχικά ἔθιμα, τό οἰκογενειακό τῆς ὄνομα καί ὁ πατέρας τῆς μέ υἱοθέτησε. Στήν διπλή αὐτή προσωπικότητα προστέθηκαν καί ἄλλες ἑτερότητες. Ἡ προέλευση ἀπό μιά ἱερατική τάξη τῆς Μεσσηνίας δέν σήμαινε ἀπαραίτητα προελληνική ἢ πρωτοελληνική καταγωγή, ἀκόμη καί σέ μιά χώρα ὅπου ὁ ἀλυτρωτισμός τῆς Ἰθώμης, τῆς Τροίας αὐτῆς τοῦ Ἰονίου, εἶχε προσθέσει ἀσυνείδητα καί διαχρονικά στήν συλλογική μνήμη τοῦ πληθυσμοῦ τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα ἀρχέτυπα τῆς τραγικῆς μοίρας τῆς Πύλου καί τῆς Σφακτηρίας. Ἡ κληρική ιδιότητα συνεπαγόταν πιθανότατα προέλευση πρωτοελληνική, ἀλλά ἡ διάκριση σέ ἐξωτερική καί ἐσωτερική Μάνη ἀνταποκρινόταν, ὅπως φαίνεται, σέ διαχωρισμό τῶν Δωριέων ἀπό τοὺς Ἀχαιοὺς καί τοὺς Προέλληνες. Μέσα στήν πολ-

λαπλή αυτή ταυτότητα της ήγεμονικής δυναστείας, τόν ξανθό κλάδο θεωρούσαν, ακόμη πρόσφατα, νεραϊδογεννημένο ενώ τούς μελαχροινούς μνηστήρες του θρόνου τούς αποκαλούσαν άράπηδες. Η μανιάτικη κατάληξη των ονομάτων σε -εας ήταν φανερή παραφθορά του κλασσικού -εως, ενώ τα όνόματα της Πελοποννήσου που καταλήγαν σε -ακος και σε -ακης ανήκαν σε προγενέστερες διαστρωματικές και πρωτομεσογειακές ενότητες, από τις οποίες τό ισπανικό ύπόστρωμα τέλειωνε σε -ατσο ή -αντσο (Σάντσο), τό γαλλικό σε -ακ (Μπερζεράκ), τό σικελικό σε -ατσι και -ατσε (Πετάτσι και Βερσάτσε), τό βορειο-αφρικανικό σε -τζη (Μουλουτζή), τό κρητικό σε -ακης (Μητσοτάκης), τό κυπριακό σε -ατζης (Γεωρκάτζης) και τό μεσσηνιακό σε -ακος (Πουλάκος). Άλλά και ή έπιγαμία των Πουλάκων μέ τούς Δουκάκηδες και τούς Βενετσανάκηδες συνεπαγόταν μιάν ακόμη διαφορά μεταξύ των Έλλήνων και των απογόνων των Φράγκων ή Κελτών, πού μέ τήν διασταύρωση μέ τούς αυτόχθονες επιδίωκαν τήν φυλετική νομιμοποίηση. Έξ άλλου, στην μοίρα της Μεσσηνιακής βάραινε ή μετανάστευση των αυτόχθονων πληθυσμών της στην Μικρά Άσία, από τήν μιά πλευρά, και στην όμώνυμη σικελική πόλη Μεσσήνη, από τήν άλλη, όπου τά στενά της Σκύλλας και της Χάρυβδης περικύκλωναν τόν έλληνισμό από τό δυτικό μέτωπο της καρχηδονικής Ίθρηας. Στά στενά του Βοσπόρου, οι Συμπληγάδες απέκλειαν τούς Έλληνες από τούς Φοίνικες της Ανατολής, τούς Ίθηρες του Καυκάσου, ενώ απέναντι, στους Φοίνικες, τούς Σημίτες του Νότου, μιá τρίτη σειρά από εμπόδια στά στενά του Άντιταύρου και στην πύλη της Κιλικίας, μέ τόν αποτροπαϊκό Τυφώνα, εκλειαν τόν δρόμο προς τήν Συρία, τήν φιλισταυική Παλαιστίνη και τήν Αίγυπτο, αναγκάζοντας τούς Άχαιούς και τούς Μακεδόνες νά εξελληνίζουν τούς Έβραίους μέσω της Κύπρου και της Άλεξανδρείας. Τελικά, ο Δίας εκτόπισε τόν Τυφώνα μέ τήν φωτιά της μεσσηνιακής Αίτνας και, κατά τόν Μεσαίωνα, ο Διγενής Ακρίτας φυλούσε τά σύνορα αυτά για λογαριασμό ενός συρο-ιωνικού χριστιανισμού. Αυτόι οι μύθοι και οι θρύλοι αναφέρονταν σε ένα παρελθόν όχι τόσο παρωχημένο, αφού μιá υπόθεση όπως ή μετανάστευση των Ίώνων στην Μικρά Άσία και από εκεί στην Ελλάδα είναι ακόμη για μās επίκαιρη, μέ επιπτώσεις ισχύουσες και καθοριστικές για τόν χρόνο και σύγχρονο Έθνικό Διχασμό. Έπειτα από πολλούς αιώνες, γεγονότα απομακρυσμένα μεταβάλλονται ή αφήνουν συ-

Ένας αξιωματικός της οικογένειας Πουλάκου, τήν εποχή της Μικρασιατικής εκστρατείας.

ναισθήματα απειλής, απομόνωσης ή περικύκλωσης. Εκείνο, όμως, πού κυρίως πρέπει νά αποφεύγουμε είναι ή αναπαράσταση του παρελθόντος και ή άπλοποίηση των λεπτομερειών του, ώστε νά γίνεται αυτό περισσότερο κατανοητό. Τά ιστορικά γεγονότα δέν άπλοποιούνται, δέν αναπαράγονται και είναι πολυσύνθετα, ακριβώς διότι είναι αληθινά. Η προβολή στην ιστορία συγχρόνων ολοκληρωμένων έρμηνευτικών προτύπων, όπως είναι τά μαρξικά, και ή εφαρμογή προκατασκευασμένων τεχνολογικών και πολιτικών υποδειγμάτων για τήν επαλήθευσή τους από τό παρελθόν, δέν αποδίδει και γι' αυτό ακριβώς ο μαρξισμός δέν εξυπηρετεί μεθοδολογικά τήν κατανόηση άλλων εποχών. Οι σύγχρονες τεχνολογικές αναλύσεις συμβάλλουν στην γνώση του παρελθόντος, αλλά παραπλανούν χωρίς νά εξυπηρετούν πολιτικά ή έπιστημονικά.

Η διπλή και ή πολλαπλή καταγωγή, έξ άλλου, συνεπάγονται διάφορες ιδεολογικές ταυτότητες. Στόν νεώτερο γιό του, πού ήταν ο θετός

Η Σταυρούλα Πουλάκου τό 1917,
σέ ηλικία 17 ἐτῶν.

μου πατέρας, ὁ ἱερέας Πουλάκος εἶχε ἐμπνεύσει μιάν ιδιότυπη θρησκευτικότητα, πού περιείχε ὀρθόδοξα νεοπλατωνικά στοιχεῖα ἀπό τόν Πλήθωνα Γεμιστό καί ἔδινε νεοελληνικό περιεχόμενο στίς λατρείες τοῦ νεο-δωρικοῦ Δεσποτάτου, ἀποκλείοντας τήν Παλαιά Διαθήκη, ὅπως ταίριαζε στίς αὐτόχθονες, ἑλλαδικές ιδεολογικές του καταβολές. Οἰκογενειακό ὑπόδειγμα δέν ἦταν ὁ φιλόσοφος ἢ σοφιστής Πλάτων ἀλλά ὁ εὐρηματικός πραγματοποιός τῶν ιδεῶν, ὁ λαϊκός Σωκράτης ἢ, στήν ἀνάγκη, ὁ Παπουλάκος. Οἱ ἔννοιες τῆς θυσίας, τοῦ ἄγους, τῆς κάθαρσης, τῆς ἐνοχῆς καί τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς προάγονταν ὄχι γιά λόγους συμπλεγματικούς ἀλλά διότι σέ μιᾶ χώρα πτωχή, τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι καί οἱ θεοί κινδυνεύουν, τό πνεῦμα τῆς πειθαρχίας, ἄνωξης καί πουριτανικῆς κάθαρσης εἶναι στοιχεῖο ἐπιβίωσης.

Ἀπό τόν θετό μου πατέρα, παπαδιαμαντική μορφή κοσμοκαλόγερου ἐπαναστάτη, πού παντρεύτηκε μιᾶ συριανή ἡθοποιό καί μεγάλωσε τίς κόρες του μέ βάση τόν δυτικό Διαφωτισμό, διδάχθηκα μέ τήν σειρά μου ὅτι, μαζί μέ τήν ἐκκλησία, κάθε τόπος λατρείας εἶναι ναός προσευχῆς καί ὅτι ὁ σεβασμός στήν δημόσια παρηγοσία καί ἐξομολόγηση ἐπιβάλλει, κατά τήν πατρο-

λογική ἠθική, πότε νά μήν πράττει κανείς ὅ,τι δέν θά μπορούσε νά πεί ἢ, ὅπως θά ἔλεγαν καί οἱ ὁμόθρησκοι Ρῶσοι, νά μήν ἀποσιωπᾶ ἀκόμη καί τά ἁμαρτήματα πού δέν ἔχει ἀκόμη διαπράξει. Αὐτή ἡ ἀνατροφή ἐκ τῶν προτέρων μέ ἀπέκλεισε ἀπό τήν πολιτική, τήν τέχνη καί τήν ἱκανότητα νά λέει κανείς ὅ,τι δέν μπορεῖ νά κάνει καί νά κάνει ὅ,τι δέν μπορεῖ νά πεί.

Μετά τήν τελική του μετανάστευση στήν Ἀθήνα, ὁ ἱερέας Πουλάκος ἔκτισε τόν γνωστό νάο τοῦ πολιούχου νεοπλατωνικοῦ ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη καί ἔγινε πνευματικός τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί ἐξομολογητής τῆς Βασίλισσας Ὀλγας, ἀνεψιάς τοῦ Τσάρου, συνδυασμός ιδεώδης γιά τόν φτωχό ἱερέα ἐνός παραδοσιακά ρωσσοφίλου Δεσποτάτου, ὄχι ὅμως καί γιά τόν ἀρχηγό μιᾶς οἰκογένειας πού ἀποκτοῦσε πιά μακεδονικές προσβάσεις, κατακτώντας μιᾶ γῆ ἐλληνική, τήν ὁποία ὅμως διεκδικοῦσε ὁ ἐχθρικός πανσλαβισμός.

Ὁ μακεδονικός κλάδος τῆς οἰκογένειας

Τό ἀσυμβίβαστο αὐτό ἀνάμεσα σέ μιᾶ ἀποστολή πνευματική καί θρησκευτική καί σέ μιᾶ ἐθνική πολιτική ἰδεολογία, πού ἔθετε ὄρια στήν ἱερατική δεοντολογία, συνέπεσε μέ τήν ἐγκατάσταση τοῦ νέου κλάδου τῆς οἰκογένειας στήν Θεσσαλονίκη καί μέ τό γεγονός ὅτι ἡ μετατόπιση αὐτή πρὸς τόν ἐλληνικό βορρᾶ ἔγινε ταυτόχρονα μέ τήν ἐγκατάλειψη, ἀπό τήν Ρωσσία τῆς ὀρθόδοξης θρησκείας καί μέ τήν κατάρρευση τῆς ιδέας τοῦ μείζονος Ἑλληνισμοῦ. Τό ὄραμα τῆς Ἑνώσεως μέ τήν Δύση καί τῆς δημιουργίας ἐνός ἐλληνο-ὀρθόδοξου συνεχοῦς ἀπό τήν ἀνατολική στήν δυτική ἀκτῆ τοῦ Εἰρηνικοῦ δέν μπορούσε πιά νά πραγματοποιηθεῖ.

Ἡ γέννησή μου καί τό αἶσθημα τῆς ἐθνικῆς ὀρφάνιας συνέπεσαν τότε μέ τήν ἀφίξη ἐνός κύματος προσφύγων ἐπιθετικῆς ὠμότητος, πού ἀνέτρεψε τό ἱστορικό καί ἰδεολογικό σκηνικό καί τά βαθύτερα κύτταρα τῆς χώρας. Μέ προέλευση τόν Πόντο, τήν Φρυγία καί τήν Καππαδοκία, κόσμους ἱστορικά ἀντίπαλους ἢ συγγενεῖς μέ τό Βυζάντιο, οἱ πρόσφυγες εἰσέβαλαν στήν Θεσσαλονίκη, τήν ὁποία εἶχαν ἤδη κάψει οἱ σύμμαχοι ὅταν ἐπιχειρήσαν, γιά πολλοστή φορά, νά τήν μετατρέψουν σέ δυτικό προτεκτοράτο.

Γεννήθηκα στόν ἀριθμό 3 τῆς ὁδοῦ Ντ' Ἐσπερέ, δρόμου μέ τό ὄνομα τοῦ Γάλλου ἀνθυπάτου, πού ἦταν καί ὁ ἐμπρηστής τῆς πόλης, οἱ δέ πρῶτες εἰκόνες πού ἀντίκρισα στήν ζωή μου

Οικία Μπούρου, πρώτη κατοικία της οικογένειας Πουλάκου στην Πυρίκαυστο Θεσσαλονίκης, τό 1925.
Οί γραμμές του τράμ υπό κατασκευήν.

Ήταν ό γυμνός σκελετός ενός πεσμένου γερμανικού Ζέπελιν, πού τίς νύχτες κατακερμάτιζαν οί Έβραίοι χαμάληδες, ένῶ γονατιστές οί καμήλες τῶν караβανιῶν, πού ποτίζονταν στό ἀπέναντι τουρκικό συντριβάνι, περίμεναν μέ ἀπάθεια νά τίς ξεφορτώσουν. Σάλπιγγες έωθινές ἀκούγονταν ἀπό τό βυζαντινό έπταπύργιο, προειδοποιῶντας τόν στρατό, πού δέν μετείχε στήν έπανάσταση τοῦ 1922, ὅτι ὅσοι δέν έτρωγαν φακή θά έμεναν νηστικοί. Νηστική καί ξενοντυμένη ήταν καί ἡ Θρακιώτισσα προσφυγοπούλα ἀπό τήν Ραιδεστό, μέ τό ὄμορφο κελτικό πρόσωπο, πού τήν πήραν ψυχοκόρη γιά νά μέ ἀναστήσει: Μόνο πού ἡ Θράκη λεγόταν τότε ἀκόμη, ὅπως καί στό ὕστερο Βυζάντιο, Θέμα Μακεδονικό, ένῶ ἡ Ἰωνία ήταν τό Θρακικό Θέμα, προσβολή καί ὑποβάθμιση αὐτή τόσο μεγάλη γιά τήν ιστορική Ἰωνία, αὐτήν πού ἱδρυσε τό Βυζάντιο, ὥστε ὅλη ἡ περιοχή, μαζί μέ τήν τρωική, φρυγική Πέργαμο, πού μόνιμα, λόγω Ἰλίου, δυτικότερνε καί ήταν αὐτονομιστική, μαζί μέ τήν ἀδικημένη Ἰωνία, εἶναι τό πιό πρόθυμο τουρκικό ὀρμητήριο ἐναντίον τοῦ ἐξελληνισμένου πιά Βυζαντίου.

Πολύ πρὶν συνειδητοποιήσω τόν ἦχο τῶν ναυουρισμάτων καί τό νόημα τῶν θαυμαστῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν παραμυθιῶν τῆς παραμάνας μου, ὅπου μυρμήγκια, μέλισσες καί καρτάλια μάλων γιά τό ἱερατικό χρῆσμα τῆς βασιλείας, εἶχα

σάν μέσα σέ ὄνειρο συγκεχυμένη τήν αἴσθησή τοῦ σχηματισμοῦ τῶν πρώτων μου λέξεων, συνδυάζοντας μνημοτεχνικά τήν σημασία τους μέ εἰκονικές παραστάσεις ἄσχετες μέ τά νοήματά τους, πού τελικά ἀποπιτανῶθηκαν στήν ἀρχαϊκή μου συνειδηση, παράλληλα μέ τίς λέξεις. Ἀσθματικές καί ἀναπνευστικές κρίσεις ἐνέπνεαν στήν πρωτοσυνειδησή μου τό ἀρχικό κύμα τῆς ποσοτικής αἴσθησης, καθώς εἰσέβαλε σάν χείμαρρος στό πνεῦμα μου, προσπαθῶντας ἐναγώνια νά μεταβληθεῖ σέ ποιότητα, τήν ὁποία δέν πρόφθαινα νά ἀφομοιώσω. Σέ μεταγενέστερες διαδικασίες συνειδητοποίησης, ἔβλεπα τήν ψυχοκόρη νά παίζει τό ἱκετευτικό κουπεπέ, χωρίς καί αὐτή νά γνωρίζει ὅ,τι ἤξεραν ἤδη στήν Λέσβο, ὅταν ὁ ἐκεῖ Γενικός Διοικητής τοῦ Ἀρχιεπαύγου παντρεύτηκε τήν μεγάλη ἠθοποιό πού ὀνομάσθηκε Κυβέλη, μέ τό ὄνομα τῆς μεγάλης Θεᾶς πού λατρευόταν ἀκόμη στό ἐσωτερικό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹.

Σάν τήν Ἀλεξάνδρεια, ἡ Θεσσαλονίκη βρισκόταν τότε σέ ἓνα δέλτα μέ πράσινους νοσηρούς ὑδρότοπους καί βουβάλια. Ἀπό τοὺς βάλτους αὐτοὺς ξεκίνησε, πρὶν ἀπὸ δύο μόνο χιλιάδες χρόνια, ὁ Ἀλέξανδρος γιά τόν Πενταπόταμο, τό δέλτα τοῦ Ἰνδοῦ στό Πέντ-ζάμπ, ὅπου ἀργότερα ἔζησα καί ἐγώ. Τό ὄνομα τῆς Θεσσαλονίκης τῶν παιδικῶν μου χρόνων, μέ τόν εἰδωλολατρικό Ὀλυμ-

πο από τήν μιά μεριά καί τόν χριστιανικό Ἄθω ἀπό τήν ἄλλη, ἦταν σάν τήν μακρινή ὄρεινή, ὀριακή μεθόριο μεταξύ βραχμάνων καί βουδιστῶν καί σήμαινε τήν μυθική νίκη κατά τῶν μηδίζόντων Θεσσαλῶν. Πρωτεύουσα τῶν Ἑβραίων τῆς Μεσογείου ἀλλά καί ὅλης τῆς παγκόσμιας ἰουδαϊκῆς διασπορᾶς, μέ προστάτη ἅγιο τόν ἐχθρό τῶν Σλάβων Δημήτριο, ἡ συμπρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἡ ἔδρα τῆς Μπούντ, τῆς Φεντερασιόν τοῦ Ἑβραίου τροτσκιστῆ Μπεναρόγια, πού σχεδίαζε τήν ἴδρυση χωριστῆς ὁμοσπονδίας στό τουρκικό Ἰσλάμ, ὁμόλογης μέ τήν Μπούντ τῆς Βίνας, ἡ ὁποία εἶχε ἕνα ἀνάλογο πρόγραμμα γιά τόν σλαβικό κόσμο³.

Ἡ ἀνάγκη ἐκτέλεσης τῆς ἀποστολῆς του νά εἰσάγει τό ἐλληνικό δίκαιο στίς Νέες Χῶρες ἔκανε τελικά τόν θετό πατέρα μου ἀντικείμενο πολλῶν διακρίσεων ἀπό μέρους τῶν Ἑβραίων, διότι ἀνέλαβε μέ αὐταπάρνηση τήν ὑπεράσπιση τῶν κατοίκων τοῦ Κάμπελ καί τοῦ 151, τῶν γκέτο πού ἔκαψαν τά ΕΕΕ καί οἱ χαλυβόκρανοι τό 1933, σέ ἀντίποινα γιά τόν ἐμπρησμό τοῦ Ράιχσταγκ. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἴδιας ἠθικῆς συνέπειας, ὅμως, τόν ἔκανε νά ἀντιταχθεῖ, ὅταν ξέσπασε ἡ μεγάλη οικονομική κρίση, στήν ἀσυδοσία τῶν πολυεθνικῶν ἐταιρειῶν, ὥσπου τελικά ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει τήν ἐβραϊκή μητρόπολη.

Τό 1932, στό κλείσιμο καί τίς ἀπεργίες τῶν ἐλληνικῶν σχολείων ἐξ αἰτίας τῶν ἀνατρεπτικῶν κοινωνικῶν κινητοποιήσεων, πού ἐπίκεντρο καί στόχος τους ἦταν ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας, ἀντέδρασε ἡ οἰκογένειά μου στέλνοντάς με στό Ἰταλικό σχολεῖο. Σέ μιά πόλη ὅπου ὁ μισός πληθυσμός προερχόταν ἀπό τήν δυτική Μεσόγειο καί ὁ ἄλλος μισός ἀπό τήν ἀνατολική, ξένοι ἦταν τότε οἱ συμμαθητές καί οἱ καθηγητές μου καί ξένος αἰσθανόμουν καί ὁ ἴδιος ἀνάμεσά τους. Ξένοι ἄλλωστε ἦταν ὅλοι στήν πόλη, ἀνεξοικείωτοι καί ἀνεγκλιμάτιστοι σέ ἕνα εἶδος πολύγλωσσης Ταγγέρης, σέ μιά ἐνδοχώρα πολυεθνική καί διαπολιτιστική, μέ τούς σκελετούς τριῶν μεγάλων νεκρῶν γλωσσῶν νά μήν χωροῦν στό ντουλάπι τῶν ἀναμνήσεων καί μέ ἄλλες τρεῖς ἱστορικές γλώσσες, τήν Γαλλική, Ἰταλική καί Ἀγγλική, νά περιφέρονται ἀδέσποτες, ἀφηγούμενες ἡ κάθε μιά διαφορετικές ἐκδοχές τῶν ἱστορικῶν τους γεγονότων, μέσα ἀπό τά δικά τους πρίσματα, πνεύματα, διαστάσεις καί ἐκδοχές, μέ τήν νεοελληνική συνέχεια νά ἔχει σχεδόν ἀποκοπεῖ ἀπό τήν μεσαιωνική τῆς παράδοση, μέ τίς συζητήσεις τῶν Ἰταλῶν, Ἑβραίων, Ἑλλήνων καί κοσμοπολιτῶν συμμαθητῶν νά ἀντανακλοῦν τίς

παραδόσεις τῶν ραββίνων, φραγκοπαπάδων, ἐφημερίων, παστῶρων, λεβαντίνων καί αὐτονομιστῶν κομμουνιστῶν οἱ ὁποιοί, τελικά, τόν Μάιο τοῦ 1935, πῆραν τόν ἐλεγκο τῆς Θεσσαλονίκης. Προσπαθοῦσα νά βρῶ ἕνα κοινό σημεῖο ἀνάμεσα στά ὀνόματα καί τίς μνημες τῶν Ἰσπανῶν καί τῶν Ἰταλοεβραίων τῆς μεσοπολεμικῆς πόλης, τοῦ Μπέν Οὐζιέλ στήν ὁδὸ Τσιμισκή 19, ὅπου τό γραφεῖο τοῦ θετοῦ πατέρα μου, τοῦ Μπέν Ρουμπί, πού ἦταν ὁ βοηθός του, τῆς μικρῆς Μπέν Ναχμιά πού τῆς ὑπαγόρευα τά ἐλληνικά κείμενα τά ὁποῖα ἀντέγραφε μέ τά γαντωμένα τῆς παγωμένα χεράκια, τῶν Μπέν Ἰζέλ, πού ἦταν οἱ ἐξελληνισθέντες ντολμέδες, τῶν Μορμπουργκό πού ἦταν οἱ τελευταῖοι ἰντάλγκο καί τοῦ παιδικοῦ μου φίλου, ἀγγελικοῦ Ἰνο Ἀφιας, μέ τήν οἰκογένειά του θῦμα ἐνδογαμικοῦ ἐκφυλισμοῦ.

Οἱ διασπορές Ἑβραίων, Σύρων καί Ἰώνων

Ἡ ἱστορία τους ἀρχίζει ἀπό τήν ἡμέρα τῆς ἐξόδου ἀπό τήν Ἰσπανία, πού τήν περιέγραφαν ἀκριβῶς ὅπως οἱ Ἰωνες πρόσφυγες τήν δική τους ἀπό τήν Ἀνατολία καί ὅπως ἡ Ἱερά Γραφή τήν βιβλική ἐκτόπιση ἀπό τήν Αἴγυπτο, ὅταν ἡ πτώση τῆς Γρανάδας ἐγίνε σημαδιακή σάν τήν Ἄλωση, ὅταν ἡ Σεβίλη μάζεψε τό ἀσῆμι τῆς ἰσπανικῆς οἰκουμένης ὅπου ὁ ἥλιος δέν ἔδουε ποτέ, ἐνῶ τήν ἴδια ὥρα ἀναδυόταν ἡ ἡμισέληνος στό κοσμοκρατορικό Βυζάντιο. Χωρίς καμμιά ἀντίφαση μέ τίς προπατορικές, νεοπλατωνικές γνώσεις, ἀντίθετα μέ τά ἀναχρονιστικά καί ἀνεδαφικά σχολικά ἐγχειρίδια πού μιλοῦσαν γιά μικρασιατικές περιοχές ὅπου δέν θά ἐπισκεφθοῦμε, χωρίς φαινομενολογική καί χιλιαστική προδιάθεση ἀλλά μέ εἰδητική ἀναγωγή-riduzione fenomenologica, ὅπως τήν λέγαμε στό μάθημα τῆς λογικῆς, κατάλαβα ἐπί τέλους ὅτι ποτέ δέν ὑπῆρξε ἀραβική εἰσβολή στήν Ἰσπανία. Οἱ κατακτητές τῆς ἦταν, ἀπλοῦστατα, φυγάδες ἀπό τήν Συρία, ὑποεθνική σημιτική ταυτότητα, ὅπως Σύροι ἦταν καί πολλοί ἀπό τούς μεγάλους διδασκάλους πατέρες, σοφοὺς καί προφήτες τῆς Ἰωνίας καί τοῦ πρωτοχριστιανικοῦ Βυζαντίου, ὁ Θαλῆς, ὁ Ζήνων, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, ὁ Δαμασκηνός, ὁ Ἰάμβλιχος, ὁ Πορφύριος, ὁ Δαμάσκιος καί ὅλη ἡ σχολή τοῦ γνωστικοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Σημίτες φοίνικες ἀπό τόν Λίβανο, Χαναναῖοι, Ἰουδαῖοι καί Παλαιστίνιοι, σύμμαχοι τῶν Ἰώνων ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων στίς δύο Σαλαμίνας, ἀντίπαλοι τῶν Μακεδόνων στήν Σιδῶνα καί μαθητές τους στήν Ἀντιόχεια, Μινωικοί

Η οικογένεια Πουλάκου μαζί με την οικογένεια Ξαφίας. Σέ πρώτο πλάνο ο παιδικός φίλος του Δ. Πουλάκου Ίννο, ο οποίος σκοτώθηκε τό 1943 από τούς Γερμανούς, μαζί με όλη του τήν οικογένεια, στην Ίχθυόσκαλα τής Θεσσαλονίκης.

από τόν καιρό τών κρητικῶν Φιλισταίων, ἀπειλούμενοι μέ βίαιο ἐξισλαμισμό καί διασπορά ἀπό τούς κατακτητές βεδουίνους νομάδες, ὀδηγήθηκαν μέσω τής Ἰβηρικῆς καί τής νότιας Γαλλίας ἐναντίον τών γερμανικῶν εἰσβολῶν³.

Οἱ εἰσβολές αὐτές τῶν Γερμανῶν βαρβάρων στήν Ἰσπανία μοῦ φάνηκαν τότε ξαφνικά ὁμολογες τῶν Σταυροφοριῶν ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου καί ἡ συστράτευση τῶν αὐτόχθονων πληθυσμῶν τής Ἰβηρικῆς μέ τούς Σύρους μοῦ θύμιζαν τήν κατά τά ἄλλα ἀνεξήγητη μεταστροφή τῶν κατοίκων τής Ἀνατολίας ὑπέρ τῶν Ὄθωμανῶν⁴. Αὐτή ἡ ἐκδοχή ἔδινε τήν μόνη ἐξήγηση γιά τίς Δυναστείες τῶν Βάσκων Σάντσων, πού βασίλευαν ἀπό τήν Ἰσπανία ὡς τήν Ἀκιτανία, ἡ ὁποία κατά περίεργη σύμπτωση κατακτήθηκε ἀπό τούς Φράγκους τήν ἴδια ἡμέρα τής Ἀλωσης, πράγμα πού ἀνέτρεπε τίς ἱστορικές παραπληροφορήσεις σχετικά μέ τήν ταχύτητα τής διάδοσης τῶν εἰδήσεων κατά τίς παλαιότερες ἐποχές. Ὅλα συνηγόρησαν τότε ἀπότομα ἐναντίον τής ποιητικῆς ἐκδοχῆς τοῦ Β. Οὐγκώ γιά τόν θάνατο τῶν Φράγκων στή Πυρηναια, κατά τόν μῦθο τοῦ Ἀριόστου γιά τόν μαινόμενο Ὀρ-

λάνδο ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν, κατά τής θεωρίας τοῦ Π. Κανελλόπουλου γιά τόν Δόν Κιχώτη, σύμβολο κατ' αὐτόν τής ἀναχρονιστικῆς πραγμάτωσης καί τοῦ παραμυθιοῦ τοῦ Θεοβάλτε, ἥρωα τής Ναυπάκτου, γιά τόν ἀλλοτριωμένο ἱππότη τής ἐλεεινῆς μορφῆς καί, κυρίως, μοῦ κατέστρεψαν τήν ποιητικότητα (ὅπως ἀδόκιμα θά μετέφραζε κανεῖς ἀπό τά ἰταλικά τήν λέξη «spoetizzare»), τοῦ ὠραίου σονέτου τοῦ Οὐράνη ὅτι οἱ Δόν Κιχώτες πᾶν μπροστά καί οἱ Σάντσοι ἀκολουθοῦνε. Ὅλα συνομώτησαν τότε γιά νά μετατρέψουν τήν περίφημη νίκη τῶν Φράγκων, πού σταμάτησαν τούς Ἀράβες στό Πουατιέ, σέ ἱλαροτραγική μονομαχία τοῦ γερμανικοῦ ἀχαμνόοντα μέ τόν μεσογειακό γάιδαρο, ὁ ὁποῖος χάλασε τήν μορφή τής ἱστορίας, τήν λογιστική τής γερμανικῆς στρατηγικῆς καί τήν ἰδεολογία τής Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως ἐπειδή, ἀπλούστατα, δέν ἄντεχε τό κρῦο.

Φαινομενολογική, λοιπόν, ἦταν ἡ πραγματικότητα ὅταν ὑπῆρχε ἡ παραμόρφωση τής intentionality⁵ καί αὐτό μοῦ ἐξηγοῦσε, ἐκ τῶν ὑστέρων, γιατί τά χειρόγραφα τοῦ βιβλίου μου γιά τήν ἠθική ὑποστασιοποίηση τοῦ Παγκοσμίου Πολέ-

Η οικογένεια Πουλάκου μαζί με τον σμήναρχο Κολλιαλέξη, σε δοκιμαστικές πτήσεις με αεροσκάφος Μπλεριώ.

μου, πού κάποτε είχα δείξει στον Γ. Θεοδοκά, μνημονεύθηκαν συνοπτικά και με τά αρχικά μου στην έκδοση του ήμερολογίου του συγγραφέα, πού εξακολουθούσε νά βλέπει νοερά και μέ ανατολίτικη μεγαλοπρέπεια τούς πολέμους των άλλων, από τήν μαγευτική ακτή του Βοσπόρου, τά Θεραπειά όπου γεννήθηκε.

Ο Έλληνας γυμνασιάρχης μου στό Ίταλικό σχολείο, πού ήταν και αυτός από τήν Μικρά Άσία και πού έπειτα από τήν άποτυχία των δημοκρατικών κινημάτων έκρυβε τήν καταγωγή και τά φρονήματά του (στον πόλεμο του 1940, όμως, ό ίδιος πολέμησε τούς Ίταλούς ήρωικότερα από όσο θά πολεμούσε τούς Τούρκους), μάς έλεγε στό μάθημα των θρησκευτικών πόσο λυπήθηκε ό Ίωσήφ όταν έμαθε ότι ό Ίησούς δέν ήταν παιδί του. Στο Ίταλικό σχολείο ήμουν πιά έντεκα χρονών, πολύ μεγάλος για τέτοιες ιστορίες, θυμόμουν όμως άμυδρά τον συσκοτισμό και τό κατέβασμα του φυτιλιού της λάμπας όταν περνούσαν τά άποσπάσματα των Κρητικών του Ζυμβρακάκη, των χωροφυλάκων πού ήταν βρακοφόροι σαν τούς συμμάχους ζουαβούς του τελευταίου πολέμου και τίς ψυθιριστές άφηγήσεις του θείου στρατηγού, πού πρόσφατα είχε γυρίσει από τήν άτυχή έκστρατεία. «Η ναυαρχίδα ναυλοχούσε στά νερά της Ίωνίας όταν καταλήφθηκε στην Λέσβο, κατά τό παράδειγμα του θωρηκτού Ποτέμκιν, από τά άγήματα των λιποτακτών του Μετώπου, τό όποιο κατέρρευσε μαζί μέ τήν Κυβέρνηση. Αποβιβάστηκαν τήν έπομέ-

νη στον Πειραιά και, αφού προσπάθησαν νά παρασύρουν τούς υπόδικους ύπουργούς στο κατάστρωμα, στις βραχώδεις ακτές και στην ένδοχώρα της Άττικής, για νά τούς σκοτώσουν εκεί, τέλος τούς έξετέλεσαν έπειτα από συνοπτική διαδικασία, μέ τήν κατηγορία ότι δέν είχαν άποτρέψει τήν ένίσχυση των Κούρδων άτάκτων από τίς κεμαλικές τροτσκιστικές και ιταλογαλλικές τους έφεδρείες. Δέν μπορείς νά καταλάβεις μιάν όλόκληρη ύποψήπειρο» συνεπείραινε ό στρατηγός «χωρίς τήν ύποστήριξη του τοπικού πληθυσμού». Η ιστορία, όπως τήν διδάχθηκα άργότερα, δέν άπομυθοποιούσε αλλά άποσιωπούσε τήν έκδοχή αυτήν του στρατηγού και έπνιγε τήν τραγωδία σε μιá συνομωσία σεμνης, επιβεβλημένης σιωπής, όταν τό 1930 έμεις προτείναμε για τό Νόμπελ τον Κεμάλ. Όμως, όταν και οι δύο πλευρές άποφεύγουν νά μιλήσουν για εκείνα πού τίς χωρίζουν, τό ύποσυνείδητο βαρύνεται από ύποκειμενοποιημένες άδικίες και από τά άγη πού δέν έχουν καθαρθεί. Ο στρατηγός, όλα τά χρόνια πού ακολουθήσαν, επανελάμβαινε τήν έκδοχή του μέ τό επαγγελματικό πείσμα πού τον χαρακτήριζε, σαν τον φορητό εκείνο βραχνό φωνογράφο μέ τήν χαλασμένη πλάκα πού έπαίξε στο φορητάκι, μέ τό κοπάδι των κουρελιασμένων προσφυγόπουλων της Καλαμαριάς νά τό γιουχαρίζουν και νά τό πετροβολούν. Διηγόταν ό σωφέρ, παλαιός τσαρικός αξιωματικός Λευκορώσος, ότι ό Όρέστης Παλάγκας, έγκριτος δικηγόρος, Θεσσαλονικιο άρχοντόπουλο και έραστής μιās χήρας στον προ-

σφυγικό συνοικισμό, πιάστηκε τά μεσάνυχτα στά πράσα από τούς άνδρες πού μέ τά ξυράφια τού απέκοψαν κάθε έλπίδα πατρότητας...

Έπειτα, ξαφνικά, μιά ήρεμία σάν ανακωχή τών πνευμάτων διαχύθηκε στήν πόλη. Η Δύση έβγαине ισόπαλη, 1-1 μέ τήν Άνατολή. Ο φω-νογράφος τραγουδούσε στό Άλμοσνίνο τό φόξ τρότ, τήν μικρούλα γκαρσονιέρα μέ κοκταίηλ, μπενεντικτίν, τό μαντηλάκι μέ αιθέρα, πυτζάμες, κοκαίν. Ένα τσίμπημα στό μπράτσο, ένα πρό-στυχο στραπάτσο, κομμάτια ή καρδιά, γιά μιά βραδυά... Άπαντούσαν τότε οί Έλληνες μάγκες από τήν Καλαμαριά μέ ζειμπέκικο και τσιφτε-τέλι, γιά τήν στραβοκάνα και καμπούρα, πού και άν ακόμη έδινε ή μάνα της 40 όμολογίες και άλλα τόσα τουμπεκί και πάλι λίγα θάταν. Έτσι, ή Καλαμαριά έγινε, σέ έξήντα χρόνια, ή πιό σύγ-χρονη συνοικία τής πόλης και τό Άλμοσνίνο γκρεμίστηκε γιά νά ανοίξει ό δρόμος στό Καραμ-πουρού.

Οί Ίωνες, οί Σημίτες και τό Βυζάντιο

Η άφιξη τών προσφύγων από τήν Ίωνία εί-χε ιδιαίτερα άνησυχήσει τούς Έβραίους τής Θεσσαλονίκης, πού είχαν παλαιούς λογαριασμούς μαζί τους. Τό βυζαντινό κράτος ξεκίνησε ως πα-λαιохριστιανική αποκρυστάλλωση τών πληθυ-σμών τής Μικράς Άσίας, ως μετάλλαξη κυρίως τών Ίώνων, πού τελικά έπεκράτησαν μεταμορ-φωμένοι σέ χριστιανούς, τούς όποιους τό μαγικό ραβδί τών έπιστολών τού Άποστόλου Παύλου και ή επιδιαιτητική, μεταβατική και θεολογικά έπαμφοτερίζουσα πατρολογία τής Καισάρειας, Κιλικίας, Ίσαυρίας και Παμφυλίας, είχε προσυ-λητίσει ύπομονετικά, μέ επισκέψεις από πόρτα σέ πόρτα, σύμφωνα μέ τίς προσωκρατικές προελ-ληνικές και έβραϊκές φιλοσοφικές μεθόδους και πρότυπα, χρησιμοποιώντας όμως ως γλώσσα τήν ελληνική⁶.

Έτσι εκβυζαντινίσθηκαν Ίωνες και Σημί-τες, ένοποιημένοι από τήν ίδια δυαδική εικόνα τού κόσμου, πού όμως δέν ανταποκρινόταν πλήρως στόν ευρωπαϊκό τρόπο τριαδικής σκέψης, μετα-μορφωμένοι σέ χριστιανούς, κυρίως γιά νά απο-φύγουν τήν περσική πίεση από τήν ένδοχώρα, αφήνοντας τούς μή εξελληνισμένους, μή τριαδι-κούς Έβραίους έξω από τόν Χριστιανισμό και παραχωρώντας τους μόνον τό δικαίωμα τής πε-ριτομής, προς διατήρηση τής ταυτότητάς τους, μέ άντάλλαγμα τήν παραίτηση από τήν ιδιοκτη-σία τής γής. Η κύρωση γιά τήν θεοκτονία με-

ταπράπηκε έτσι σέ δικαίωμα και προνόμιο, όδη-γώντας τούς Έβραίους στό έμπόριο τού άλλο-τριωτικού κεφαλαίου⁷.

Οί ραββίνοι τής Θεσσαλονίκης ήξεραν πολύ καλά αυτό πού πολλοί Έλληνες ιστορικοί απέ-φευγαν νά παραδεχθούν, ότι και οί Ίωνες είχαν χρησιμοποιήσει και προφήτες — όπως ό Μ. Βέμ-περ όνόμαζε τούς έπτά σοφούς —, ότι πρίν ακό-μη από τούς Ίωνες οί απολλώνιοι και οί διονυ-σιακοί έκστατικοί χρησμοί ήχμαζαν στήν πατρι-δα τους τήν Μικρά Άσία, ότι όρισμένοι από τούς προσωκρατικούς φιλοσόφους ήταν σημιτικής κα-ταγωγής, όπως ό Θαλής, ότι οί Έφέσσιοι και Μηλίσσιοι ήταν οί άρχιτέκτονες πού έκτισαν τήν Πόλη και ότι οί Σύροι ήταν οί θεωρητικοί τής θρησκείας πού ένωνε Ίωνες και εκχριστιανισμέ-νους Σημίτες, σέ μιά ιδεολογία τής όποιας τό Βυζάντιο ήταν άρχικά ή πολιτική και άνθελλη-νική έκφραση. Τόσο ό νεοπλατωνισμός ως γνω-στικισμός όσο και ως σωτηριακός άποκαλυπτι-κός πρωτοχριστιανισμός μαρτυρούσαν τήν συμ-βολή τού συριακού σημιτικού πνεύματος στήν διαμόρφωση τής νέας πίστης, ή όποία πολιτικά έκφράστηκε μέ τήν Ισαυρική, εικονοκλαστική Αυτοκρατορία τών Μέσων Αιώνων, άρχισε ως κοσμοθεώρηση μέ πολλά προελληνικά και κατά συνέπεια μή ελληνικά στοιχεία, πού ή ελληνική γλώσσα άπλά προήγαγε και εξελληνισε μόνον όταν οί μακεδονικές δυναστείες, μέ τήν ύποστή-ριξη και τού ένδοευρωπαϊκού μικρασιατικού στοι-χείου, κατέστειλαν τήν αντίσταση τών αυτοχθό-νων τής Άνατολίας και τών εικονομάχων Ίσαύ-ρων. Άκόμη και ό εξισλαμισμός τών αίρετικών τού Σμύρνιου Σαμπετάι Τσεβί, πού ήταν μιά μορ-φή έβραϊκής αντίδρασης στόν έλεγχο τού Βυζαν-τίου από τούς Ίωνες, ολοκληρώθηκε μέ τόν προ-συλητισμό τών Έβραίων θεσσαλονικιών ντολμέ-δων, οί όποιοι είχαν επίσης έλθει από τήν Σμύρ-νη και πού ένας από αυτούς ίδρυσε τόν κεμαλι-κό νεοτουρκισμό.

Οί ραββίνοι στήν εποχή μου ήλπιζαν ακόμη (ήδη τό 1912 και κυρίως μετά τό 1922) ότι ό τροτσκιστής Ά. Μπεναρόγια, μέ τήν κομμουνι-στική έβραϊκή Φεντερασιόν, θά άφομοίωνε και τελικά θά ένωνε μαζί τους τούς πρόσφυγες και κομμουνιστές από τήν Μικρά Άσία. Όπως θά δούμε αργότερα, μεταξύ τών συνεργατών τού Ά. Μπεναρόγια ήταν και ό τροτσκιστής Στίνας, τόν όποιο είχε σέ μεγάλη ύπόληψη ό ύπαρχηγός του Κ. Καστοριάδης, πού γνώρισα αργότερα, όταν πήγα όριστικά στήν Άθήνα⁸. Ο Στίνας ήταν βα-σικό όργανο τής πολιτικής τού Τρότσκι γιά τήν

Ὁ Δ. Πουλάκος εὔζωνος.

ἀποσύνθεση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, μέ βάση τήν Ἰαδριανούπολη. Ἐνῶ ὅμως οἱ ἀναμνήσεις αὐτές δέν ἔχουν τήν σημασία ἱστορικής προσέγγισης ἀλλά μόνο μιᾶς πιθανολογικῆς σύνδεσης τῶν ἐθνοπολιτιστικῶν διασταυρώσεων τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς περιοχῆς μέ τίς ἐπαναστατικές διαχρονικές ἀνησυχίες τῆς, οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ μαρξισμού, ὅπως ὁ Μπεναρόγια, ὁ Στίνας καί ὁ Κ. Καστοριάδης, οἱ διαχειριστές τῆς τροτσικιστικῆς θεωρίας τῆς συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἱστορικοῦλιστικῆς διαλεκτικῆς ἀνάλυσης πού αὐτή συνεπάγεται, προβάλλουν τά κριτήρια τῆς ἰδικῆς τους ἐποχῆς στίς περιόδους ἐκεῖνες πού θέλουν νά ἐρμηνεύσουν. Ἀναζητοῦν τά ἀστικά χαρακτηριστικά τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας μέ βάση τά σύγχρονα δεδομένα, ὅπως ἔκανε καί ὁ Βιντάλ-Νακέ, στρατευόμενος ὁμοϊδεάτης τοῦ Κ. Καστοριάδη⁹, ὁ ὁποῖος παραμελεῖ

τήν κοινωνική καί ἱστορική ἰδιοτυπία τῆς σέ μιᾶ στιγμή πού ἡ διαγραφόμενη σύγκρουση τῆς Δύσης μέ τόν ἰσλαμικό κόσμο δέν ἀναφέρεται πιά στόν ἀσιατικό τρόπο παραγωγῆς ἀλλά στήν ἀναζήτηση πολιτιστικῶν παραμέτρων¹⁰.

Καί ὄχι μόνον ἡ ἀποτυχία τῆς σύγχρονης μαρξιστικῆς ἐπανάστασης ὀφείλεται στήν ὑποβάθμιση τῆς σταθερᾶς αὐτῆς, ἀλλά καί ὅλη ἡ μετέπειτα ἀνατρεπτική τροτσικιστική στρατηγική στήν Γαλλία, ἰδίως μετά τήν ὁρᾶση γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀλγερίας, ἀποδυναμώθηκε μέ τόν εἰσοδισμό, τήν τακτική πού δίδαξε ὁ ἴδιος ὁ Τρότσκι στήν ἐκεῖ παραμονή του καί πού ἐφάρμοσαν ἀργότερα οἱ πρωθυπουργοί Ζοσπέν καί Μπλαίρ μέ «ἐκσυγχρονιστική», κρυπτική, νέομαρξιστική ἀμεσότητα, μέσα ἀπό σοσιαλδημοκρατικούς σχηματισμούς. Ἡ λογική τῆς μυστικῆς αὐτῆς ἐπαναστατικῆς στρατηγικῆς μετέτρεπε τόν κλασσικό ἀντισταλισμό σέ τακτικό σκοπιμισμό, ἐνεργούμενο ἄλλων σκοπιμοτήτων, ἐπάνω στήν ἐνιαία γραμμή τῶν συνεχδοχῶν μιᾶς ἀτλαντικῆς πολιτικῆς, ἀντίθετης μέ τήν ἰδική τους. Ἀπό αὐτόνομοι ἐντολεῖς, οἱ τροτσικιστές καί οἱ μετα-τροτσικιστές ἔγιναν ἐντολοδόχοι, ἀπολογητές μιᾶς μεθόδου ἀντιπερισπασμοῦ καί ὄργανα στήν ὑπηρεσία ὁμάδων πολυεθνικῶν συμφερόντων. Ὁ τροτσικισμός ὑποστασιοποιήθηκε καί κατά τά τελευταῖα χρόνια τυποποιήθηκε καί διαδόθηκε σάν δημοκρατικό «ἀντισταλιστικό» σύνθημα ἐναντίον τῆς τρομοκρατίας καί γενοκτονίας γενικώτερα, ἔτσι ὥστε ἡ ἀντιπεριβαλλοντολογική φιλοπολεμική παγκοσμιοποίηση νά ἐκφράζεται πιό ἀποτελεσματικά μέ τά παλαιά τροτσικιστικά-μενσεβίικα σύμβολα, προτείνοντας βομβαρδισμούς γιά τήν πρόληψη βομβαρδισμῶν, γενοκτονίες πρὸς ἀποφυγὴν γενοκτονιῶν καί τρομοκρατία πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν τρομοκρατιῶν, μέ θεωρίες αὐτονομικῆς ἢ συμμετοχικῆς δημοκρατίας πού σήμαιναν σέ κωδική γλῶσσα τό ἀντίθετο, μιᾶ διαστημική διαπλανητική σκέψη πού γίνεται παγκοσμιοποίηση.

Θεσσαλονίκη καί Μεσευρώπη

Περισσότερο ἀπό τοὺς ὅμορους Σλάβους, πού εἶχαν τοπικά ἐμπλακεῖ στήν ἐννοια μιᾶς Μακεδονίας πού ἀποτελοῦσε χρόνιο δίλημμα μεταξύ μιᾶς πανσλαβιστικῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ἢ μιᾶς ὀργανωτικῆς ὑπαγωγῆς στό Κ.Κ. Βουλγαρίας (ὑπόθεση Σαρλό), ἡ ἐβραϊκή πνευματική ἡγεσία τῆς Θεσσαλονίκης ἰδιαίτερα στηριζόταν σέ ὀρισμένα προηγούμενα, ὅπως ὁ ἱστορικός προσηλυ-

τισμός της Μοραβίας από ένα συριακο-ϊωνικό Βυζάντιο. Όταν οι Κύρριλος και Μεθόδιος δεν μπόρεσαν να σταθεροποιήσουν την θέση του πρώτου ὀρθόδοξου ἡγουμένου Προκοπίου στην Μοραβία, που θά άνοιγε τόν δρόμο της ἀντεπίθεσης ενός λανθάνοντος ἐκγερμανισμένου σλαβισμού ἐναντίον της γερμανικής προώθησης πρὸς τήν βαλκανική, πολωνική καί οὐκρανική Ἀνατολή, διάφορες δυαδικές ἐπεκτατικές καί διεκδικητικές βαλκανικές αἱρέσεις, παυλικιανές — ἀπό τό ὄνομα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου — ἡσυχαστικές, εὐχρητικές καί βογομιλικές, πέρασαν ἀπό τήν Βοσνία στην Μοραβία. Παίρνοντας τήν μορφή τοῦ χουσσιτισμοῦ, μέ ἐπικεφαλής ἕναν ἄλλο Μοραβό Προκόπιο, στρατηγὸ καί ἀπόγονο τοῦ ἡγουμένου, αἱματοκύλισαν τήν κεντρική καί δυτική Εὐρώπη μέ μιά παρατεταμένη κοινωνική καί θρησκευτική ἀμφισβήτηση. Ὁ χουσσιτισμός προσπάθησε νά ἀπελευθερώσει τοὺς Σλάβους ἀπό τόν παπισμό καί τόν γερμανισμό, μέ βάση μιά κοινή, μεταρρυθμιστική, καθινιστική διαμαρτυρόμενη γραμμὴ διεθνῶς ἐπανάστασης. Καί ὅταν ἡ θερμὴ διχαστικὴ πολιτικὴ ἀπέτυχε, ἔπειτα ἀπὸ ἀλλεπάλληλους κύκλους τρομοκρατικῆς καί θεωρητικῆς ἀδιαλλαγῆς, ὁ βαλκανικῆς ἐπίνευσης δυαδικὸς χουσσιτισμὸς, ὁ ὁποῖος μέ παρεμφερῆ δόγματα εἶχε ἐπεκταθεῖ καί στά συγγενῆ πολιτιστικά ὑποστρώματα τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης, ἄφησε στην θέση του τό ἐκπολιτιστικὸ τάγμα τῶν μικρῶν Μοραβῶν Ἀδελφῶν. Αὐτό τό ὁποῖο ἔριξε ἕναν μεταλλαγμένο, συμβίβαστικό σπέρρο βυζαντινοῦ, αἱρετικοῦ, ἐθνικοῦ ὑπερβατισμοῦ στην πρώτη καί τήν δεύτερη ρωμανικὴ ἐπανάσταση, πού ἦταν οἱ μόνες ἀπόλυτες αἰσθητικές καί φιλοσοφικές ἀξίες στην Εὐρώπη τοῦ Χέλντερλιν καί τοῦ Νοβάλις. Παρεμφερεῖς ἦταν οἱ καταβολές τοῦ γερμανικοῦ εὐσεβισμοῦ τοῦ Μάστερ Ἐκχαρτ καί τοῦ Κιρκεγκάαρντ, ὁ σλαβικός ἀντεπαναστατισμὸς τοῦ Χέρντερ καί τοῦ Νίτσε, ἡ γαλλικὴ, ἀγγλικὴ καί γερμανικὴ διαμαρτυρόμενη μεταρρύθμιση, θετὰ παιδιὰ τῆς ἐθνικῆς ἐλευθεριότητος τοῦ δημοκρατικοῦ χριστιανικοῦ, ὀρθόδοξου θρησκευτισμοῦ. Ἀπὸ ἐκεῖ προῆλθε τό μήνυμα τοῦ μαρκιωνισμοῦ στὸν Κάφκα, τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου στὸν Προύστ καί τοῦ Τζόους, τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στὸν Πιραντέλλο, τοῦ ὑποστασιασμοῦ στὸν Γιάσπερς καί τόν Χάιντεγκερ, μέχρι τήν φαινομενολογία τοῦ Χούσερλ, τοῦ μικροῦ Ἑβραίου ἀπὸ τό Πρόσνιτς τῆς Μοραβίας, πού ἔκανε τίς γνωστικές διαδικασίες ὑπόθεση διαισθητικῆς ἀφαίρεσης. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐρχόταν καί ἡ ἀνοίξη τῆς Πράγας, τοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τό

Ὁ Δ. Πουλάκος νήπιο μέ τήν Θρακιώτισσα παραμύνα του.

ἀνθρώπινο πρόσωπο, τοῦ νεο-χουσσιτικοῦ ἀντισταλινικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ Μάζαρυκ¹¹ ἀλλά καί ὅλες οἱ λαϊκές ἐξεγέρσεις τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, τίς ὁποῖες ὁ Κ. Καστοριάδης βασανίζονταν νά ἐξηγήσει.

Στόν δρόμο αὐτόν, ἀκριβῶς, πορευόταν χω-

Ο Δ. Πουλάκος με τον όμώνυμο παππού του, δικηγόρο και πολιτικό παράγοντα του Λαϊκού Κόμματος.

ρίς νά τό ξέρει καί ἡ Σχολή Θεσσαλονίκης, κίνημα ἀπό νεοχριστιανούς πρόσφυγες λογοτέχνες τῆς βυζαντινῆς παράδοσης, στό ὁποῖο ἀνήκε καί ὁ φίλος μου γυμνασιάρχης καί στό ὁποῖο αὐτός μέ εἶχε εἰσαγάγει σάν νεώτερο Βενιαμίν, πρὶν φύγουμε ὀριστικά, ὁ ἓνας γιά τόν πόλεμο τοῦ 1940 καί ὁ ἄλλος γιά τήν Ἀθήνα. Ἡ πραγματική, ἄγνωστη καί ἐσωτερικιστική ψυχὴ τῆς Σχολῆς, ὅμως, ἔμεινε στήν ἐπαλξή τῶν Βλαχερνῶν καί ἦταν ὁ Ε. Κονιόρδος, ἀπό τήν Ἀρτάκη τῆς Προποντίδας, ὁ ὁποῖος ἐξέδιδε, μέ τόν Μοραβό μαθητή τοῦ σχολείου μας Κάρλο Τσιζέκ, τό περιοδικό *Κοχλίας*, ἀγωγὸ πνευματικῆς ἐπικοινωνίας μέ τήν ἰδανική Σιών τῆς μεσοπολεμικῆς πατερικῆς Θεσσαλονίκης, τήν Μεσευρώπη. Καί ὁ μὲν Λευτέρης, ὁ ἀδιάλλακτος διδάσκαλος τοῦ φανατικοῦ, ἀδιάλλακτου Νίκου Πεντζίκη, τοῦ κατὰ κόσμον Σταυρακιοῦ πού κυνηγοῦσε τόν «ἄσημο» Καραγάτση μέ τό ζωνάρι τοῦ παντελονιοῦ του ὥσπου τοῦ ἔπεσε, γνώρισε θάνατο μαρτυρικό καί πέθανε εὐτυχισμένος διότι ἀπόκτησε τήν ἐμπειρία τοῦ ὑπέρτατου πόνου. Ἀλλά ὁ ὀμφάλιος λῶρος, ὁ μοντέρνος ὀμφαλοσκοπισμός τῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης στήν ἐνατένιση μέ τό εὐρωπαϊκὸ ὑπερέραν, δέν θά λειτουργοῦσε ἂν δέν τόν στή-

ριζε, παράλληλα, ἡ κοσμοπολιτικὴ κοινωνία καί τό διεθνές κεφάλαιο τῶν Ἑβραίων τῆς πόλης, πού ἔβλεπε στήν ἐξαγωγή ὀρθόδοξου χριστιανικοῦ ὑπερβατισμοῦ στήν Δύση ἓνα ἀντίρροπο στήν ἀπ' εὐθείας μεταφυσική, ἀνθρωπιστικὴ σχέση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ τήν Εὐρώπη. Ἄλλωστε, οἱ Ἑβραῖοι, οἱ νεο-μάρανοι τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως τούς ἔλεγε ἓνας ἀπὸ τούς λίγους πού εἶχαν προφθάσει νά φύγουν καί ἐπιζοῦσαν ἀκόμα στό Παρίσι μέ ψεύτικο ὄνομα, ὁ Ἐδγάρδος Μορέν, συνεργάτης τοῦ Κ. Καστοριάδη καί τοῦ Κ. Ἀξελλοῦ, «ἔφυγαν» σχεδόν ὅλοι, ὅπως ὅλοι πεθαίνουν στήν τελευταία πράξη τῆς ἄλωσης τῆς Μουσάντα καί ὅπως πέθανε, προδομένος, καί ὁ εὐπιστος παιδικός μου φίλος Ἴνο Ἀφιάς, ὁ τελευταῖος Ἑβραῖος τῆς Θεσσαλονίκης, στήν Ἰχθυόσκαλα.

Ἡ μετανάστευσή μου στήν Νότιο Ἑλλάδα

Μετά τήν ἐπιστροφή του στήν Ἀθήνα, ἔπειτα ἀπό τόν πόλεμο, ὁ γυμνασιάρχης μου μέ γνώρισε μέ τήν γενιά τοῦ 1930, τῆς ὁποίας ἦταν μέλος, καθώς καί μέ τήν Ὀμάδα τῶν 12, πού ἀποτελοῦσε τόν σύνδεσμο ἀνάμεσα στήν Σχολή Θεσσαλονίκης καί τήν γενιά αὐτή. Ἡμουν, τότε πιά, σέ θέση νά διακρίνω καθαρά τούς ἐσωτερικούς συνειρμούς τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς πραγματικότητος. Οἰκεῖος μέ τήν Ὀμάδα, πού κατοχικά συγκεντρωνόμασταν σ' ἓνα ἄδειο ἀνοηπολεῖο, καί συνεργάτης τῶν Νέων Γραμμάτων, τῆς λογοτεχνικῆς ἐπιθεώρησης πού ἦταν τό ὄργανό της, ἀπέκτησα συνείδηση τῶν προβλημάτων ταυτότητας τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, διαβάζοντας ἓνα δοκίμιο γιά τόν Ἡ. Βενέζη, πού ὁ Μικρασιάτης συγγραφέας Γ. Ἀθανασιάδης δημοσίευσε στήν ἐπιθεώρηση, ἀφιερώνοντας το σέ μένα. Ἀπάντησα τότε μ' ἓνα ἄλλο δοκίμιο, τό ὁποῖο τοῦ ἀφιέρωσα μέ τήν σειρά μου, γιά τόν εὐρωπαϊκὸ ὑποκειμενισμό, τόν ἐσωτερικό μονόλογο καί τήν ὑποστασιακὴ λογοτεχνία, πού δημοσιεύθηκε στό ἐπόμενο τεῦχος, τήν ἀνοιξή τοῦ 1944. Ἀπὸ τήν ἀντιπαράθεση τῶν δύο αὐτῶν κειμένων διαγραφόταν καθαρά ἡ δυτικὸτροπὴ καί ἐσωστρεφῆς τεχνολογία τῶν μεσευρωπαϊκῶν, κοσμοθεωρητικῶν διλημμάτων τῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Ἦταν διαμετρικά ἀντίθετη μέ τό ὠραιοπαθές, ἰωνικό-αἰολικό, λυρικοαισθητικὸ καί ποιητικὸ ὕφος, πού ἦταν χαρακτηριστικὸ τῆς Ὀμάδας καί τοῦ μέλους της Ἡ. Βενέζη, μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπὸ τό κολαστήριο τῆς αἰχμαλωσίας στήν Μικρά

Ἄσια, ὅπου γράφτηκε ἡ τραγωδία τοῦ Νούμερου. Ὁ ἴδιος, ὅμως, στοὺς καιροὺς τῆς συμβατικής τραπεζικῆς ἀθηναϊκῆς θητείας του, προτίμησε νὰ ξαναγίνει ὁ ἀνώδυνος ἀπόγονος τῆς σαπφικῆς, λυδικῆς καὶ φρυγικῆς ἐκείνης μουσικῆς, πού γιὰ τὸν μακρόσυρτο, λυπητερό καὶ περιπαθῆ σεβντά της, ὁ Στερεοελλαδίτης ἐθνικός ποιητής ἐδειχνε συμβιβαστικὴ ρομελιώτικη εὐαισθησία. Τελικά, τὸ μαγικό ἰωνικό πνεῦμα ἐπικράτησε στὴν «ἰωνική» πλειοψηφία τῆς Ὀμάδας τῶν 12, τὸν Γ. Θεοτοκά, τὸν Κ. Πολίτη, τὸν Γ. Σεφέρη, τὸν Σ. Ξεφλούδα, τὸν Ὁ. Ἐλύτη, τὸν Τ. Ἀθανασιάδη καὶ τὸν Ἀ. Θρύλλο, ὅλους γεννημένους κατὰ μῆκος τῆς ἀσιατικῆς ὄχθης τοῦ Ἀρχιπελάγους, στὴν μυθικὴ γῆ τῆς ἀνιάτης νοσταλγίας τῶν χαμένων πατρίδων. Καὶ σήμερα ἀκόμη, αὐτὴ ἡ νοσταλγία κάνει τοὺς Ἕλληνες νὰ εἶναι ἡ πολυπληθέστερη μερίδα μεταξύ τῶν ξένων ἀγοραστῶν ἀκινήτων στίς ἀκτές τῆς Τουρκίας¹², ξεχνώντας, ὅπως φαίνεται, τὴν νύχτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου στὴν Κωνσταντινούπολη, πού ἔζησα στίς 5 Σεπτεμβρίου τοῦ 1955, ὅταν εἶχα μετᾶσχει, μέ τοὺς καθηγητές Ζέππο καὶ Εὐρυγένη, στό ἐκεῖ Συνέδριο τῆς Ἐνοποίησης τοῦ Βαλκανικοῦ Δικαίου, τὰ πρακτικά τῆς ὁποίας πῆρα ἔπειτα μαζί μου γιὰ δημοσίευση. Ἀκόμη καὶ οἱ γάτες τῶν ἐλληνικῶν σπιτιῶν καὶ οἱ σκύλοι φύλακες τῶν ἐκκλησιῶν πού κωνιορτοποιήθηκαν μέσα σέ μιά νύχτα, σερνόντουσαν στά παράλυτα πόδια τους μέ τὴν σπονδυλικὴ στήλη σπασμένη ἀπὸ τὰ ρόπαλα τοῦ ὄχλου, πού μαινόταν σέ σόκ ὠμοφαγικοῦ ἀμύκ, ἐνῶ ἐγὼ στοὺς ἀλλόφρονες δρόμους ἐπιχειροῦσα νὰ καταφύγω σέ κάποιο ξένο προξενεῖο, γιὰ νὰ σώσω τὰ πρακτικά.

Διαγράφονταν ἔτσι στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα δύο κοσμοθεωρήσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη, αὐτόχθων, ἐλλαδική, μακεδονικὴ καὶ ὀργανικὰ ἐπεκτατικὴ, προσανατολισμένη στὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνδοχώρα, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἰωνο-κεντρικὴ, ἐτερόχθων καὶ ἀγαιολατρικὴ, ἀποτελοῦσε ἐθνοκεντρικὴ πολιτιστικὴ θεώρηση ἐνός εἰκονικοῦ μείζονος ἐλληνισμοῦ, πού προβάλλει ἐξιδανικευτικά τὸν ἀσιατικὸ λυρισμὸ καὶ τὴν εἰσαγόμενὴ τεχνητὴ διονυσιακὴ ἔκσταση καὶ πού, ἔπειτα ἀπὸ τὴν τουρκικὴν γενοκτονία τοῦ 1920-22, ἀπέτελεσε ὑποτροπὴ, ψυχοπαθολογικὴ ἀπώθηση τῆς ὀλοκληρωτικῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Κατὰ τὴν γνώμη τῶν Ἴωνων — καὶ αὐτὸ ἴσως ἐμπόδισε τὴν ἀφομοίωση — ἡ καταστροφὴ θὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ ἂν ἡ ἐκστρατεία δέν εἶχε ποτέ ἐπιχειρηθεῖ, ἀφοῦ ἡ κάθετη διχοτόμηση τοῦ ἐλλη-

νισμοῦ θὰ δημιουργοῦσε αὐθύπαρκτους ὀργανισμούς, διαμορφωμένους μέ διαδικασίες ἀρνητικῆς ἐπιλογῆς. Ἀπὸ τὴν στρατευμένη ἀποψη ὄσων πιστεύουν περισσότερο στὴν ἐξέλιξη καὶ διεύρυνση τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶχε τὰ μηδενιστικὰ καὶ μοιρολατρικὰ στοιχεῖα μιᾶς ἠττοπαθοῦς λατρείας τοῦ ὠραίου (ἦταν μήπως καὶ ἡ ἀρχαία ὠραιολατρεία ἡ ἀπάντηση τῶν Ἑλλήνων στὸν φόβο τῆς Ἀσίας;), μιᾶς ἀπάντησης θαυμασμοῦ γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῶν ὑπέροχων καταστροφῶν, ἐνός ἠθικοῦ ἀφοπλισμοῦ πού θὰ συνιστοῦσε μιᾶν εὐσχημῆ ὑπεκφυγῆ καὶ παθητικότητά ἢ καὶ μιᾶς προσπάθειας ἱερόδουλης χειραφέτησης σέ κλίμα τεχνητῆς ὑστερικῆς ἀσιατικῆς κραιπάλης. Ὁ ἐλληνισμὸς ἦταν ἀριθμητικὰ πολὺ περιορισμένος ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ συμπληρώσει καὶ ἕναν μόνον ἀπὸ τοὺς μεγάλους χώρους πού τοῦ ἐπεφύλαξε ἡ μοῖρα. Τοῦ δόθηκε ἡ Μεσόγειος, ἡ βαλκανικὴ ὑποήπειρος, ἡ Ἀνατολία πού ἦταν μιᾶ μικρὴ Ἀσία, ὁ εὐρασιατικὸς δρόμος ἀπὸ τὴν Μακεδονία μέχρι τὴν στέγη τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ μιᾶ ἐπιλογὴ ἀπὸ μικρότερους χώρους, μεταξύ κελτικῆς Δύσης καὶ σκυθικῆς Ἀνατολῆς. Δέν ἀπόμεινε παρά ἕνα βῆμα γιὰ νὰ κατακτήσει τὸ μηδέν ἢ νὰ γκρεμισθεῖ στό ἄπειρο, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἔτσι μπόρεσε νὰ αὐτοεπιβεβαιωθεῖ.

Ὑπερήφανη γιὰ τὴν ὑπερτροφία τοῦ φαντασιακοῦ της, ἡ λογοτεχνία τοῦ Αἰγαίου δέν ἤξερε ὅτι ἡ μεσοπολεμικὴ Εὐρώπη ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἐπιδείξεις ἰσπανικότητος, γερμανικότητος καὶ ἰταλικότητος, ἀπὸ μεγαλόστομους ἐθνικισμούς πού τυφέκιζαν τοὺς Λόρκα καὶ ἐξελληνίζαν τοὺς Μπολιβάρ καὶ ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀνατρέψουν τίς κάλπες, ὅταν στίς ἐκλογές κέρδιζαν πλειοψηφίες μέ ἀλλότρια ὑποεθνικὴ ταυτότητα. Ἀντίθετα, στὴν Ἑλλάδα ἔβλεπαν τίς ξεχασμένες πατρίδες σάν ἀμφίβολες ἀλήθειες, πίστευαν ὅτι οἱ προέλληνες κατέφυγαν τελικὰ στὴν Μικρὰ Ἀσία γιὰτί δέν μπορούσαν ἢ δέν ἤθελαν νὰ ἐξελληνισθοῦν καὶ ὅτι τώρα, γυρνώντας ἀπὸ ἐκεῖ, θὰ ἐπιχειροῦσαν ἐπὶ τέλους νὰ ἀφομοιώσουν τοὺς Ἕλληνες. Οἱ Ἴωνες, ἀπορροφώντας τὴν ἀντίσταση τῶν αὐτόχθων τῆς Ἀνατολίας, μεταμορφώθηκαν σέ χριστιανούς βυζαντινούς, ἀφομοιώνοντας, μέ τὴν βοήθεια τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ρωμαίων, ὄσους αὐτόχθονες καὶ Σημίτες προσφέρονταν σέ προσυλητισμὸ, χτίζοντας τὴν Ἁγία Σοφία μέ τοὺς δημιουργοὺς τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Μιλήτου¹³, ἀμφισβητώντας τὸν ἐθνικὸ ἐλληνισμὸ καὶ διαδίδοντας τὸν παγκόσμιο ρωμανικὸ πολιτισμὸ μέ πρότυπο τὸν ρυθμὸ καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ναῶν

τους¹⁴. Όταν, όμως, μετά τήν επιστροφή τους στην Ελλάδα, οι Ίωνες επεζήτησαν, πέρα από τήν συμμαχία τῶν Ἀχαιῶν, νά συγκροτήσουν καί ἕνα κοινό μέτωπο μέ τούς Ἀλβανούς μετανάστες, πού θά ἔπαιζαν, κατά τό διάγραμμα τῆς πρώτης ὀμιλίας τοῦ Γ.Γ. τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, τόν ρόλο τοῦ προλεταριάτου πού θά τοὺς καθιέρωνε σάν νέα ἰθύνουσα τάξη, ἡ ἰσλαμική σύνθεση τοῦ προλεταριάτου αὐτοῦ τοὺς υπαγόρευσε ἀκόμη καί μιάν ἀποστασιοποίηση ἀπό τήν Ὀρθοδοξία...

Ἱστορικά, ἡ Σχολή τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ Γενιά τοῦ 1930 καί ἡ Ὁμάδα τῶν 12 ἦταν λοιπόν σέ διαφορετικό μῆκος κύματος. Στόν ἐλληνικό βορρά, οἱ Ίωνες δέν εἶχαν τόν δυναμισμό τῶν Ἰβήρων τῆς Τραπεζούντας, τῆς Παναγίας τοῦ Σουμελά καί τῶν στρατευομένων ἀκριτῶν τῆς μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας, ἐνῶ τά περισσότερα μέλη τῆς Ὁμάδας τῶν 12 διέθεταν, παράλληλα μέ τήν ἰωνική καί βυζαντινή πολιτιστική τους ταυτότητα, μιάν ἀστική συνείδηση πού τοὺς ἔφερνε πλησιέστερα στοὺς αὐτόχθονες καί τοὺς ἐπέτρεπε νά ἀποφύγουν ἐντάσεις καί συγκρουσιακές καταστάσεις. Ἀντίθετα, ἡ γενιά τοῦ 1930, περνώντας μέσα ἀπό τόν Διαφωτισμό τῆς Δύσης καί τόν ἀθηναϊκό κλασικισμό, δέν εἶχε τόν ἐσωτερισμό καί τήν γεωπολιτική εὐχέρεια νά ζήσει ἄμεσα τίς ἐμπειρίες τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Μεσευρώπης. Ἐτσι, ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐλλαδικῆς πολιτικῆς ἦταν ἐντονώτερη, ἐγγίζοντας τά ὅρια τῆς ἀνατροπῆς ἢ τῆς νέας αὐτοεξορίας καί μετανάστευσης. Ἀπό τίς ἐπιλογές αὐτές, κυρίως, ἐπηρεάσθησαν οἱ ἐπαναστατημένες μάζες τῶν δορυφορικῶν προσφυγικῶν πόλεων, πού ἐπιζητοῦσαν τήν πολιτιστική ἀναγνώριση καί τήν ταξική νομιμοποίηση, μυθοποιώντας τήν ἀθοδό τους ἀπό τήν Ἀνατολή σάν ἱστορικό κίνημα ἀντίστροφο μέ ἐκεῖνο τῶν ἀρχαίων Δωριέων ἀπό τόν Βορρά. Ἐνῶ, ὅμως, τό ἀμφισβήτησιακό τους σχῆμα ἦταν ἡ συμμαχία μέ τό Κ.Κ.Ε, διαφωνοῦσαν μέ τήν φιλοσοβιετική του πολιτική. Ἐνα εἶδος ἰωνικοῦ, διεθνικοῦ κοσμοπολιτισμοῦ ἦταν ἡ ἑαμική σχέση μέ τόν κομμουνισμό, πού ὑπονόμευσε τήν ἐπανάστασή του, ἀνάλογη μέ τήν ἀντίθεση τῶν μενσεβίκων, στό παρελθόν, ἀπέναντι στοὺς μπολσεβίκους.

Ἡ προσαρμογή στήν Ἀθήνα

Φθάνοντας στήν Ἀθήνα εἶχα τήν τύχη — ἢ ἴσως καί νά πῆγαινα γυρεύοντας — νά γνωρίσω τόν Κίτσο Μακρυγιάννη-Μαλτέζο, δισέγγονο

τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, τοῦ ὁποῖου ὁ γυιός Κίτσο, συνταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ, εἶχε ὑπηρετήσει μαζί μέ τόν θεῖο μου, ἀρχηγό τοῦ μηχανικοῦ κατά τοὺς βαλκανικούς πολέμους. Ἀπό τόν Κίτσο γνώρισα τόν Κωνσταντῖνο Τσαμαδό, δισέγγονο τοῦ Ὑδραίου ναυάρχου στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καθώς καί τόν Ρόδη Κανακάρη Ρούφο, ἀπόγονο προεστῶν τῆς Ἀχαΐας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἔλθει κατά τήν φραγκοκρατία ἀπό τήν Ἰταλία, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σάν μιά ἀπό τίς γαλατικές οἰκογένειες πού πῆγαν στήν Ρώμη, ἔπειτα ἀπό τήν ἀπονομή σ' αὐτές τῆς ιδιότητος τοῦ Ρωμαίου πολίτη. Μετά τήν ἔρημο τῆς Θεσσαλονίκης, παρόμοιες φιλίες ἦταν σάν μιά ἀγκυροβολία σέ ἀσφαλέστερα ἐλληνικά νερά, δεδομένου ὅτι πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς, ἐκεῖ, ἦταν ἡ ἀπουσία σταθερῶν σημείων ἀναγωγῆς.

Στό μεγάλο ἀρχοντικό τοῦ Ρούφου σχηματίσθηκε σιγά σιγά ἕνας πυρήνας ἑλξης τῆς νεολαίας πού κατοικοῦσε γύρω ἀπό τό Σύνταγμα, μόνη ἀδιεκδίκητη ἀπό τοὺς κομμουνιστές περιοχή μέχρι τόν Δεκέμβριο 1944. Ἐξω ἀπό τήν «ἐλεύθερη» αὐτήν Ελλάδα, βρίσκονταν ὅσοι εἶχαν πλαισιώσει τό ΕΑΜ καί δροῦσαν, σάν στρατευμένοι ἀντιστασιακοί, στίς δορυφορικές προσφυγικές συνοικίες. Οἱ δημοκρατικοί, μικρομεσαῖοι ἀστοί, κάλυπταν σέ ὁμόκεντρος κύκλους τόν ἐνδιάμεσο χώρο τῆς πόλης, ἐνῶ στίς ἐπαρχίες ἐπικρατοῦσαν οἱ κομμουνιστές, μέ βάση τοὺς ἀκτήμονες καί τοὺς μικροὺς καλλιεργητές. Ὁ ἀριθμός μας περιοριζόταν συνεχῶς μέ ἐκκαθαρίσεις, ἀποδεκατισμούς, ἀρνητικές ἐπιλογές καί ἐκτελέσεις τῶν περισσότερο δυναμικῶν, πού θά μπορούσαν νά καλύψουν τό κενό πού ἄφησε ἡ ἡγεσία τῆς χώρας, ὅταν δραπετεύσε στήν Μέση Ἀνατολή. Λειτουργοῦσα σάν ἕνας συνδετικός ἄξονας ἀνάμεσα στήν ὀμάδα αὐτή καί τοὺς στενοὺς φίλους μου, τόν Μακρυγιάννη καί τόν Τσαμαδό, πού κρατοῦσαν, ἀπέναντι στοὺς ἄλλους, τίς ἀποστάσεις πού ὅπως φαίνεται πάντοτε χωρίζαν τοὺς ἀγωνιστές ἀπό τοὺς κοτζαμπάσηδες.

Ὁ πατέρας τοῦ Κ. Τσαμαδοῦ ἐξέδιδε, μέ τοὺς καθηγητές Ἰ. Θεοδωρακόπουλο, Κ. Τσάτσο καί Π. Κανελλόπουλο, τό κοινωνιολογικό Ἀρχεῖον, πού ἀπηχοῦσε, μέ αὔξηση τῶν ἀναλογιῶν σέ «ἐλληνικότητα», τά ἰδεαλιστικά ρεύματα πού ὑπῆρχαν στήν Χαϊδεβέργη, ὅπου αὐτοὶ εἶχαν σπουδάσει καί στήν Δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης, ὅπου εἶχαν διαμορφώσει τά ἰδεολογικά νεοκλασσικά καί τά ἐλληνογερμανικά τους νοηματικά πρότυπα. Ὁ ἀφηρημένος καί θεωρητικός

Έκδρομή στην Πεντέλη (1939). Από αριστερά: Δημήτρης Πουλάκος, Κάρλος Άνδριτσόπουλος, Κίτσος Μαλτέζος, Θεόφιλος Φραγκόπουλος.

προσανατολισμός της πολιτικής τους σκέψης, ποιοτικός αλλά με ανύπαρκτα τά ποσοτικά και εμπειρικά κριτήρια και με άτροφικά τά πρακτικά πνευματικά τους κέντρα λήψης των αποφάσεων, επηρέασε μιάν ολόκληρη μεσοπολεμική και μεταπολεμική σειρά από συντηρητικούς πολιτικούς και διανοουμένους και ασφαλώς βαρύνεται με εϋθύνες για τόν αντιφατικό, εϋρωκεντρικό, δυτικοδουλικό, έλληνομηδενιστικό και έθνοκεντρικό χαρακτήρα των προσεγγίσεών τους, πού άφησε τά σημάδια της σέ έναν περίπου αιώνα ανεδαφικού, αναχρονιστικού ακαδημαϊσμού και κομματικής πρακτικής. Πολύ άργά, ό πρώτος από αυτούς προσυλητίσθηκε στόν συριακό Πλωτίνο. Όπως και εγώ, οί δύο νέοι φίλοι μου, άν και απόγονοι μιās σχετικά πρόσφατης ιστορικής παράδοσης, θεωρούσαν ότι τό παρελθόν αυτό δέν τους αντιπροσώπευε, ότι ήταν άσχετοι μέ τίς συμβατικές οικογενειακές παρακαταθήκες και έτσι, άν και ό πρώτος διατηρούσε πολλές λαϊκές, δημοκρατικές άρχές του προγόνου του, σέ κλίμα όμως νιχιλιστικό (άν και δέν γνωρίζουμε άν οί άγωνιστές του 1821 ήξεραν τόν νιχιλισμό), ό άλλος ζούσε σέ έναν κόσμο ώραιοπαθή και αισθητικό, κορεσμένο από ποιητικές άξίες και ευαισθησίες. Για νά επιβιώσω ανάμεσα στίς σκληρές, ώμές πιέσεις, αντιφάσεις και στερήσεις της αθηναϊκής

πραγματικότητας κατά τήν κατοχή, κυκλοφορούσα μέ υποχρεωτική φιλομάθεια και προσπάθεια προσαρμογής πότε ανάμεσα στούς φίλους μου αυτούς, πότε στήν ομάδα των «προυχόντων» του Ρ. Ρούφου και ποτέ μεταξύ των πολιτιστικά έτερογενών εκπροσώπων της γενιάς του 1930 και της Όμάδας των 12, είτε όταν αυτοί, ως Ίωνες, συμπαθοῦσαν τό ΕΑΜ, είτε όταν προτιμοῦσαν τό ριζοσπαστικώτερο Κ.Κ.Ε., πράγμα πού ήμουν υποχρεωμένος, κάθε φορά, νά τό μαντεύω χωρίς νά μπορώ νά κάνω λάθος, κυρίως μέ τούς πιό φοβισμένους από αυτούς, τόν Β. Τατάκη πού ήταν τώρα καθηγητής μου, τόν Παπανοῦτσο, όχι πάντοτε επιφυλακτικό, τόν Ν. Καζαντζάκη, πολιτικά ανώριμο, σωτήρα και δολοφόνο του Θεού, άριστερό άριστοκράτη σάν τόν Γκράμσι, βερμπαλιστή σάν τόν Κ. Καστοριάδη, πρόθυμο νά υποκριθεί ότι παρασύρεται από τούς άλλους, τούς Κ. Δεσποτόπουλο, Τ. Άθανασιάδη, Κ. Πολίτη και Ή. Βενέζη, θαύτατα Ίωνες και τόν Σ. Μυριβίλη, αντιφατικό και αινιγματικό, τόν Στρατή Δούκα, τίμιο άγωνιστή και τόν «βενιζελοκομμουνιστή» Χ. Ευελπίδη, πού δέν ήταν ούτε βενιζελικός ούτε κομμουνιστής. Πολλοί από τούς συνομιλητές, για νά εκδηλωθούν, περίμεναν νά διευκρινισθούν οί προβλέψεις για τούς άυριανούς κυβερνήτες της χώρας Ά.

Σβώλο, Π. Κανελλόπουλο ή Γ. Παπανδρέου, από τους οποίους, άλλωστε, τελικά δέν προκρίθηκε κανείς.

Στό μεταξύ, ό Κίτσος προσχώρησε στό Κ.Κ.Ε., από όπου όμως γρήγορα έφυγε, άπωθιμένος από τόν άκραίο σταλινισμό, τήν άυταρχικότητα του κόμματος και τήν μαζική, λαϊκή κοινωνική σύνθεση του έαμικου στρατοπέδου. "Όταν ό φίλος μου, όπως φαίνεται πιθανό, άρνήθηκε νά κάνει τήν επιβαλλόμενη από τό Κόμμα άυτοκριτική, προτιμώντας νά αντιμετώπισει τήν γνωστή κύρωση τής κοινωνικής απομόνωσης, δέχθηκε τήν πρότασή μου νά ένσωματωθεί στην άντιστασιακή μας ομάδα, πού τόν δέχθηκε σαν χαρισματικό άρχηγό. Ό φυσικός μαγνητισμός τής προσωπικότητάς του δραστηριοποίησε τήν ομάδα, ή προβολή του όμως άνησύχησε τό Κ.Κ.Ε. πού τόν δολοφόνησε έν ψυχρῶ, μέ έκτελεστικά όργανα άλλους νέους κομμουνιστές, του ίδιου μέ αυτόν άνώτερου κοινωνικού επιπέδου. Τό ιστορικό τής έκτέλεσης και τής σύντομης ζωής του νέου άφηγήθηκε ό άπόγονος ενός άλλου Ρουμελιώτη όπλαρχηγού τής έλληνικής επανάστασης, ό Π. Μακρής-Στάικος, σέ ένα βιβλίο του πού αναφέρεται όχι μόνο στην δική του άντιστασιακή δράση αλλά και στην δική μου, παραλείποντας μόνο τίς συνθήκες του τραυματισμού μου, στίς όποιες αναφέρθηκε άργότερα ό άρχηγός Γ.Ε.Σ.¹⁵ "Ένας άλλος γνωστός συγγραφέας, ό Τ. Άθανασιάδης, χρησιμοποίησε τά στοιχεία πού του εμπιστεύτηκα από τήν προσωπική μου ζωή, για νά εμπνευσθεί ένα μεγάλο μυθιστόρημα, τους Πανθέους, κεντρικοί ήρωες του όποιου ήταν ό Κίτσος και ή Μάρμω, ή πρώτη μου άγαπημένη. Η ιωνική καταγωγή, όμως, δέν επέτρεψε στον συγγραφέα νά βιώσει τά στοιχεία τής άθιναϊκής τοιχογραφίας, όπως επεχείρησε, μέ αποτέλεσμα νά παραμείνει ή ιστορία του μιά περιγραφή έξωτερική, ενός κόσμου γι' αυτόν έρμητικού. Τό ίδιο άλλωστε είχε συμβεί και μέ τήν Άργώ του Γ. Θεοτοκά, όπου επιχειρήθηκε ή έξίστόρηση του άθιναϊκού έπους οικογένειας Νοταρά. "Ιωνες και αυτόχθονες ήταν λοιπόν καταδικασμένοι νά παραμείνουν κόσμοι κλειστοί και ξένοι, φυλάγοντας ό καθένας ζηλότυπα τά μυστικά του.

Συνέπειες τής δολοφονίας του Κίτσου Μακρυγιάννη Μαλτέζου

Η δολοφονία του Κίτσου είχε ως αποτέλεσμα τήν άνάσχεση τής έξελικτικής δυναμικής

του κομμουνιστικού άντιστασιακού άγώνα στην Άθήνα, διότι μέ αυτόν συνειδητοποιήθηκε, από τήν άμφιταλαντευόμενη άστική κοινή γνώμη πού μέχρι τότε άμυνόταν μέ κηδείες και μνημόσυνα, ότι τό σχέδιο του ΚΚΕ-ΕΑΜ ήταν πραγματικά ή φυσική έξαφάνιση των κοινωνικών στελεχών πού διαφωνούσαν μαζί του. Συνέβαλε, επίσης, ή δολοφονία αούτή, στην άφύπνιση και κινητοποίηση τής έθνικης άντίστασης των άυτοχθόνων και, μακροϊστορικά, επιτάχυνε τήν άποχώρηση τής έαμικης ιωνικής άντίστασης από τόν μετωπικό άγώνα του Κ.Κ.Ε. Η διάσπαση ολοκληρώθηκε μετά τήν δεκεμβριανή ήττα και τήν συμφωνία τής Βάρκιζας. Ουσιαστικά, τό άσυμβίβαστο άνάμεσα στον νέο πού δολοφονήθηκε και τήν νεο-ιωνική έθνο-πολιτιστική ιδεολογία του Ε.Α.Μ., ήταν προέκταση ενός πάγιου άσυμβίβαστου μεταξύ των έλλαδικών, κατά τήν έκστρατεία τής Μικράς Άσίας και του εκεί ιωνικού πληθυσμού. Τηρουμένων των αναλογιών, τό ίδιο άσυμβίβαστο προϋπήρχε μεταξύ των Άθηναίων και των Έλληνων τής Σικελίας και επαναλαμβανόταν στην διαφορά νοστροπίας των Ρουμελιωτών, τής ελληνικής μεραρχίας στην Κύπρο μέ εκείνη των κατοίκων τής νήσου, πού είχαν τήν τελετουργική αντίληψη των μεσογειακών λατρειών για τόν άλυτρωτισμό τους, ένῶ άλλη θά ήταν ή έκβάση των πραγμάτων αν έλλαδικοί άξιωματικοί και Κύπριοι είχαν τίς ίδιες άντιδράσεις.

Έξ άλλου, αν βραχυπρόθεσμα ή δολοφονία είχε πολιτικές επιπτώσεις δυσανάλογες μέ τήν καταλυτική ψυχική κρίση πού σέ όλους μας προκάλεσε, αυτό όφείλεται στην προσπάθεια πού κατέβαλαν όρισμένοι από τους τότε «σοσιαλδημοκράτες», όπως ό καθηγητής του Κίτσου Κωνσταντίνος Τσάτσος, προκειμένου νά διασκεδασθούν οι έντυπώσεις πού δημιουργήθηκαν ώστε νά μήν άποτύχουν οι προσπάθειες σχηματισμού τής Κυβέρνησης του Λιβάνου, του Γ. Παπανδρέου μέ τό Κ.Κ.Ε. Ό καθηγητής Κ. Τσάτσος ήταν τότε ύπαρχηγός του Ένωτικού Κόμματος του Π. Κανελλόπουλου, βουλευτή τής Άχαΐας, και άνεψιού του Δ. Γούναρη, του Προέδρου τής Κυβέρνησης πού είχε έκτελεσθεί από τήν στρατιωτική επανάσταση του 1922, τής όποιας πολιτικός σύμβουλος ήταν ό ίδιος ό Γ. Παπανδρέου, και αούτός βουλευτής τής Άχαΐας. Τόσο ό Κ. Τσάτσος όσο και ό Π. Κανελλόπουλος ανήκαν στην κατηγορία εκείνη των βασιλικών άνδρών, κατά Πλάτωνα και Βιντάλ-Νακέ, πού δέν έχουν ανάγκη νά σεβασθούν τήν πραγματικότητα άφου υποτίθεται ότι τήν δημιουργούν οι ίδιοι. "Έβλε-

παν νοερά, τόσο ο Π. Κανελλόπουλος, πρόθυμος να διαγράψει τό τραγικό του παρελθόν, όσο και ο Κ. Τσάτσος, μιά γέφυρα να ξεκινάει από τις δύο άκτες του Αιγαίου, ανάμεσα στο Ἀρχαϊκό και τό Ἴωνικό στοιχείο, μέ τό ὁποῖο ἄλλωστε ὁ τελευταῖος συνδεόταν λόγω καταγωγῆς ἢ οικογενειακῆς σχέσης μέ τόν Γ. Σεφέρη, γέφυρα πού ἀπέληγε στήν ἀντικατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἔννοιας τῆς Ἑλλάδος μέ μιά ἄλλη σημασία ἢ ὁποία ἀναφερόταν στόν εὐρύτερο χώρο τοῦ «Μεῖζονος ἑλληνισμοῦ». Τόν ὄρο αὐτόν, ἄλλωστε, εἰσάγει καί ὁ τροτσκιστής Ἄ. Γρηγορογιάννης σέ βιβλίο μέ τόν τίτλο αὐτό. Ἡ ἰδεολογία τῆς Ὁμάδας τῶν 12, ἐκτός τοῦ Τερζάκη, ἀνταποκρινόταν στήν εὐρύτερη αὐτή ἔννοια, πού ὅπως καί ὁ ἐβραϊσμός ὑπερέβαινε χρονικούς καί τοπικούς προσδιορισμούς, παίρνοντας ἕνα χαρακτηρισμό σχεδόν μεταφυσικό. Στά ὑπερβατικά αὐτά πλαίσια, ἕνα διαλεκτικό κατηγορημα συλλογικῆς καί κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς ὑποκαθιστοῦσε τήν τυπική, ἀτομική ἠθική καί ἀνοίγε τόν δρόμο σέ νέου τύπου συνεργασίες ὅπως ἐκεῖνη μέ τόν μετέπειτα ἀντιβασιλέα Ἀρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, πού ἐγκαινιάζαν μιά ἀρχή ἱστορικῆς καί πολιτικῆς «ἀκαθοριστίας», ἀνάλογης μέ τήν ἔννοιολογική, ἰδεολογική καί ἠθική ἀβεβαιότητα τῶν καιρῶν. Σέ συνδυασμό μέ τίς ἀξίες τοῦ Ἐλεύθερου Πνεύματος τοῦ Γ. Θεοτοκά, τό ἔθνος ἐκσυγχρονιζόταν καί, πέρα ἀπό τήν παραδοσιακή του προσωπικότητα, ταυτιζόταν μέ τίς διεθνεῖς δυνάμεις ἑνός ἐλεύθερου κράτους τῆς θάλασσας καί τῆς ἀσυδοσίας στήν κυκλοφορία τῶν ἰδεῶν. Τό πέρασμα τῆς ποιητικῆς σκυτάλης ἀπό τούς δυτικούς Ἄ. Σικελιανό καί Κ. Παλαμά στους ἀνατολικούς Κ. Καβάφη καί τόν Γ. Σεφέρη, τῶν ὁποίων οἱ διεθνεῖς σταδιοδρομίες μεταξύ Ἀλεξάνδρειας, Βυρρηττοῦ καί Λονδίνου, μαζί μέ τήν φιλελεύθερη ἰδεολογία τοῦ Γ. Θεοτοκά, δικηγόρου τῶν ἐφοπλιστῶν τοῦ Λονδίνου καί στενοῦ συνεργάτη τοῦ Βρετανικοῦ Συμβουλίου, διαμόρφωνε μιά νέα ἔννοια τοῦ Κυπριακοῦ, τήν ὁποία πρῶτος αὐτός διατύπωσε τό 1953, σέ ἕνα ἄρθρο του στήν ἐφημερίδα *Βῆμα*. Αὐτό ἀπαντοῦσε ἴσως σέ ἄλλα δικά μου, ὅπου εἶχε προβάλλει τήν ἔννοια τῆς Κύπρου σάν προχωρημένης βάσης στήν Μέση Ἀνατολή, σάν εὐκαιριακή ναυτιλιακή καί ἐφοπλιστική σημαία τοῦ ἑλληνοαγγλικοῦ κεφαλαίου, ἄσχετα ἂν αὐτή θά ἦταν ἐνιαία, ὁμοσπονδιακή ἢ διχοτομημένη. Ἡ ἔννοια αὐτή ἔδινε μιά νέα λειτουργικότητα στό μέγα τῆς θαλάσσης κράτος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅπως ὅμως ὅλες οἱ θεωρητικές συλλήψεις, ἢ βασιλική αὐτή ἰδέα τοῦ νέου

Ἑλληνισμοῦ γεννήθηκε ἀκρωτηριασμένη. Τελικά, ὁ ἐγκλωβισμός τῶν κομμουνιστῶν δέν ὀλοκληρώθηκε μέ τόν Λίβανο ἀλλά ἔπειτα ἀπό δέκα χρόνια ἐμφυλίου πολέμου καί εἴκοσι χρόνια νεο-βυζαντινῆς ἐξουσίας ἀπό ἕνα Ἴωνικό καί Ἀρχαϊκό μέτωπο, πού καταδίκασε δύο φορές τήν Πελοπόννησο σάν ἔπαλξη ἑνός αὐταρχικοῦ ἐθνικισμοῦ. Καί ἡ μέν Κύπρος διαιρέθηκε χωρίς νά γίνει ἑλληνική. Ὅπως δέ ἀποκάλυψε ὁ Μόδης, τότε Ὑπουργός Βορείου Ἑλλάδος, σ' ἕνα βιβλίο πού ἐξέδωσε τό Ἴδρυμα τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, οἱ πληρεξούσιοι τῆς Ἀλβανικῆς Κυβέρνησης τοῦ Μπαλί Κομπετάρ, πού πήγαν στήν Θεσσαλονίκη ἐξουσιοδοτημένοι νά ὑπογράψουν τήν дуαδική Ἐνωση τῆς χώρας τους μέ τήν Ἑλλάδα, ἐκτελεσθήκαν στόν δρόμο ἀπό τόν ΕΛΑΣ, πού εἰδοποιήθηκε ἀπό τούς κομμουνιστές ὑπουργούς τοῦ Λιβάνου. Τά δύο ἄκρα τῆς γέφυρας, πού οἱ σοσιαλδημοκράτες τῆς Ἀχαΐας, μέ τήν βοήθεια τῶν ἰωνικοῦ ὀραματισμοῦ, ἄρχισαν νά κτίζουν νοερά, ξεκινώντας ἀπό τίς δύο ἄκτες τοῦ Αἰγαίου, προχωροῦσαν παράλληλα καί χάθηκαν χωρίς ποτέ νά συναντηθοῦν στό νοητό Ἀρχιπέλαγος, ἀντίθετα μέ τήν γέφυρα τοῦ Ρίου-Ἀντιρρίου, πού ἔνωσε καί πάλι τήν Ἑλλάδα σέ ἕναν δυτικό ἄξονα τῆς Ἀχαΐας, πού θά ἀναστρέφεται ἐσαεὶ πρός τήν Εὐρώπη, ξαναρίχνοντας τό ἀρχαϊκό βάρος σέ νέες πάλι ἰσορροπίες, ἀντίθετες πρός τήν κλασσική, αἰγαιακή Ἑλλάδα.

Τελικά, ἡ κενή θέση τοῦ νεαροῦ νεκροῦ ἥρωα συμπληρώθηκε, στήν ὀμάδα μας, ἀπό ἕναν ἄλλο συνομήλικό μας, τόν Κ. Καστοριάδη, ἀπό τήν ἴδια «χαρισματική» τάξη τῶν βασιλικῶν ἀνδρῶν, στήν ὁποία ἐπίσημα τόν κατέταξε, ἄργότερα, ὁ Βιντάλ-Νακέ, στό ἄρθρο του «Κάτοχος μιᾶς ἀλήθειας πού προάγει τήν Ἐλευθερία»¹⁶. Νά πῶς ἔγινε αὐτό.

Ἡ ἀναζήτηση συμμαχιῶν ἀπό τά ἄριστερά

Ἡ ἀπόφαση τῆς πολιτικῆς υἱοθεσίας τοῦ Κ. Καστοριάδη ἦταν σύμφωνη μέ τήν ἀποψη τῶν πολιτευτῶν Ἀχαΐας Γ. Παπανδρέου καί Π. Κανελλοπούλου, πού μέ τήν μεσολάβηση τοῦ Κ. Τσάτσου τελικά ἐπικράτησε, ὅτι τό νέο κλίμα τῆς Συμφωνίας τοῦ Λιβάνου ἐπέβαλε γενικώτερα τήν ἀναζήτηση ἰδεολογικῶν συμμαχῶν «ἀπό τά ἄριστερά». Ἦταν ἕνα εἶδος ἐπίσημου εἰσοδισμοῦ. Τόν Κ. Καστοριάδη εἶχα γνωρίσει ἀπό τίς φιλοσοφικές του διαλέξεις γιά τόν Κάντ, στό σπίτι τοῦ Γ. Κουμάντου, στήν ὁδὸ Ἰουλιανοῦ.

Ὁ Δ. Πουλάκος στήν Ἀθήνα, τό 1945.

Ἦταν ἐπίσης ὑποστηρικτής τῆς παρετιανῆς ιδέας τῆς μεταμφίεσης τῶν λεονταριῶν σέ σοσιαλδημοκρατικές ἀλώπεκες. Ὁ νέος αὐτός ιδεολογικός μας σύμμαχος, ὁ Κ. Καστοριάδης, ἦταν τροτσκιστής, Κωνσταντινουπολίτης, κοσμοπολιτής, διεθνιστής καί ἀνισταλινικός. Νομίζαμε, τότε, ὅτι μέ τήν βοήθεια τοῦ τροτσκισμοῦ θά ἀποδεικνύαμε τίς ἀδυναμίες τῆς σοβιετικῆς ἐπιχειρηματολογίας πολύ εὐκολώτερα. Ἄν ὅμως γιά μᾶς ἦταν ἀπάνθρωπη, τυραννική καί αἱματηρή, ἡ σταλινική αὐτοκρατορία ἦταν γιά τοὺς Συμμάχους χρήσιμη στόν ἀγῶνα κατά τοῦ φασισμού. Ἐπί πλέον, ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἰβάν τοῦ Τρομεροῦ, στήν Ρωσσία ἐκτονωνόταν ἕνα μέρος ἀπό τήν δυτική ἐπιθετικότητα ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος.

Μέ τόν Κ. Καστοριάδη συμφωνούσαμε τότε σέ πολλά σημεῖα ἐκτός ἀπό ἕνα, τό κυριώτερο. Ὁ μαρξισμός καί ὁ κομμουνιστικός διεθνισμός ἦταν περίτεχνες θεωρητικές κατασκευές, πού δέν εἶχαν σχέση μέ τήν Ἱστορία. Κατά τήν γνώμη μου, προέρχονταν ἀπό τήν ἀνάγκη ἀπόκρυψης ἢ παραλλαγῆς, occultatio ἢ simulatio, τοῦ μωσαϊκοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα κρατῶν πού στήν

πραγματικότητα δέν εἶχαν ἐθνικό ἀλλά οικονομικό καί πολιτιστικό λόγο ὑπαρξῆς. Ἐπέσυραν ἀπατηλά τήν προσοχή στόν ἀγῶνα τῶν τάξεων, γιά νά ἀποκρύψουν ὅτι, στήν πραγματικότητα, ὁ ἀγῶνας αὐτός ὀφειλόταν στήν σύγκρουση τῶν ἐγκλωβισμένων στά ὄριά τους ὑποεθνικῶν μειονοτήτων. Ἐνας ἀπό τοὺς πῶ εὐγλωττους ὑποστηρικτές τῆς θεωρίας μου ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Γ. Παπανδρέου ὅταν, τόν Μάιο τοῦ 1914, ἀνέλυε στόν Ἴωνα Δραγούμη, μετέπειτα ἀρχηγό τῆς Ἀντιπολίτευσης, περπατῶντας μαζί του στόν Ζωολογικό Κῆπο τοῦ Βερολίνου, ὅτι ἄλλο ἔθνος καί ἄλλο σοσιαλιστικό Κράτος, πού ἦταν καί τό περισσότερο χρήσιμο. Ἐκτοτε ὁ Ἰ. Δραγούμης προφανῶς δολοφονήθηκε καί ὁ Γ. Παπανδρέου τραυματίστηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1922 ἀπό μιά ἀπόπειρα ἐναντίον του, ἀλυσίδα πού τερματίστηκε, μέσα στόν χρόνο, μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ συνόλου τῆς Κυβέρνησης. Προαισθανόμενον, ἀπό τότε, τήν ἐννοια πού σήμερα δίνει ὁ Σ. Χάντιγκτον στόν πολιτιστικό συγκρουσιακό συντελεστή, γιά νά ἀνοίξει δρόμο μεταξύ ἐθνικοῦ καί ταξικοῦ ἀγῶνα. Ἐξ ἄλλου, ὁ Κ. Καστοριάδης συμφωνοῦσε μαζί μας, ὅτι ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας θά ἀλλάζε τοὺς μαρξιστικούς συσχετισμούς, τροποποιώντας τήν ἀρχή τῆς στενότητος τῶν ἀγαθῶν στήν ὁποία αὐτοί στηρίζονται. Ἀπό τήν στενότητα αὐτή θά ἐπωφελοῦντο μόνον οἱ ἰσχυρότερες χώρες, πού ἄλλωστε ἀνέκαθεν ὑπῆρχαν, καί ὁ τροτσκιστικός διεθνισμός ὄχι μόνον δέν θά ἀλλάζε τήν πραγματικότητα αὐτή ἀλλά καί οὐσιαστικά τήν βοηθοῦσε, διαλύοντας τόν σταλινικό ἐθνικισμό καί τήν εὐρωασιατική, βαλκανική γεωπολιτική ἐνότητα, στήν ὁποία στηρίζονταν μιά Εὐρώπη πού εὐκολώτερα θά ἀφομοίωσε τόν Γερμανισμό καί τόν Σλαβισμό. Ἡ ἰδεολογία τοῦ Κ. Καστοριάδη δέν ἦταν παρά μιά τεχνητή ἀστική κατασκευή, πού μεταμόρφωνε σέ οικονομικές τίς σοβοῦσες ἐσωτερικές ἐθνικές καί πολιτιστικές ἀντιθέσεις, μόνη ἀπειλή στήν πολιτική ἐνότητα τῶν ἀστικῶν κρατῶν. Στήν ἴδια ἐργαλειακή διαδικασία ἐκμετάλλευσης τοῦ μαρξισμοῦ ἀπό τήν Εὐρώπη προσέφευγαν τώρα οἱ Η.Π.Α., μέ τόν ἀνισταλινικό τροτσκισμό. Ἡ θέση αὐτή δέν ἦταν παραδόξολογία. Στηριζόταν στήν πείρα ἀπό τήν συνεργασία μέ τόν Κ. Καστοριάδη στά πλαίσια τῆς ἐπιθεώρησης Ἀρχεῖο Κοινωνιολογίας καί Ἠθικῆς, ὅπου αὐτός δημοσίευσε μεταφράσεις ἀπό τόν Μ. Βέμπερ, πού ὅμως περιορίζονταν ἀποκλειστικά στό πρόβλημα τῆς γραφειοκρατίας. Εἶχε ἀγνοηθεῖ τελείως τό ἄλλο ἐκεῖνο σκέλος τῆς βεμπεριανῆς θεωρίας, ἀντίστοιχο μέ τήν

θεωρία του Παρέτο, κατά τό όποιο είναι ό άγώνας τών τάξεων πού άποτελεί τήν εφεδρεία του εθνικού ζητήματος και όχι, αντίθετα, ό εθνικός άγώνας εκείνος πού άποτελεί τήν εφεδρεία του ταξικού, όπως ύποστήριζε ό μαρξισμός¹⁷. Αντίθετα, ό όρίζοντας του Κ. Καστοριάδη είχε άπορροφηθεί από τήν βεμπεριανή γραφειοκρατία, τήν όποία μάλιστα θεωρούσε φαινόμενο σύγχρονο, άγνοώντας τις ακρότητες άλλων πολιτισμών, όπως ό κινεζικός. Αργότερα, ή άποψη του Ά. Παπανδρέου, αλλά και εκείνη του σημερινού άρχηγού του ΠΑΣΟΚ, κατά τήν τηλεμαχία τών παραμονών τών τελευταίων βουλευτικών εκλογών, ύποστήριζε έμμεσα τήν βεμπεριανή άρχή της ιδεολογίας του status, τονίζοντας ότι οι ψυχολογικές και πολιτιστικές διεκδικήσεις μπορούν νά ύποκαταστήσουν τις ταξικές. Στην Ελλάδα, άλλωστε, αυτό ήταν ήδη γνωστό από τό σύγγραμμα του Π. Κανελλόπουλου «Ο Άνθρωπος και αι κοινωνικές αντιθέσεις» πού αναφέρεται στην θεωρία της Κοινωνιολογίας της Γνώσης.

Προλεγόμενα στόν Μάιο του 1968

Κυρίως ό Ά. Παπανδρέου άξιοποίησε τά εθνοπολιτιστικά χαρακτηριστικά της βασικής Ίωνικής προσωπικότητας, σέ συνδυασμό με τήν οικογενειακή του πολιτική έπιρροή στην Αχαΐα, για τήν δημιουργία ενός μαρξιστικού ή νεο-μαρξιστικού μετώπου με τόν προσφυγικό κόσμο, με τό όποιο κατέκτησε τήν κοινοβουλευτική πλειοψηφία, τό 1981. Αν και, ως αντίπαλος του Ά. Παπανδρέου από τήν εποχή πού ήταν νεαροί τροτσκιστές, ό Κ. Καστοριάδης είχε τις ίδιες πολιτικές φιλοδοξίες μαζί του, ποτέ δέν χρησιμοποίησε τήν ιδέα της ταξικής εφεδρείας στά εθνικά μέτωπα αλλά έμεινε προσηλωμένος στην όρθόδοξη μαρξιστική αντίληψη του ταξικού άγώνα, χωρίς νά εξετάζει τήν ένδεχόμενη δυνατότητα της ένίσχυσής του από εθνοπολιτιστικές εφεδρείες. Νόμιζε, βέβαια, ό Κ. Καστοριάδης, όπως με ψευδώνυμο γράφει στην *La Breche*, ότι αυτός ό ίδιος ήταν ό κύριος ιδεολογικός μοχλός του φοιτητικού κινήματος τόν Μάιο 1968, αν και στό Μπέρκλεϋ, όπου δίδασκε ό Ά. Παπανδρέου, τό κίνημα αυτό είχε ήδη εκδηλωθεί πολύ ένωρίτερα. Ποτέ όμως δέν έλαβε υπ' όψιν του ότι, αντίθετα με τήν άμερικανική αποχώρηση από τό Βιετνάμ, τό γαλλικό κίνημα άμφισβήτησης εκπροσωπούσε κυρίως μία λανθάνουσα αντίδραση έναντίον του ιστορικού γαλλικού εθνοπολιτιστι-

κού συγκεντρωτισμού, σέ συνδυασμό με μία παράδοση περιφερειακής διεκδίκησης, της όποίας πρόσφατες εκφράσεις δέν ήταν μόνο ή μάχη κατά του αντιδημοτικού, γραφειοκρατικού θεσμού τών enarques αλλά και τό ίδιο τό κράτος του Βισσύ, άπόπειρας εθνοπολιτιστικής άποκατάστασης του γαλλικού Νότου με ελατήρια άταξικά. Παίζοντας τό χαρτί της Άλγερίας, όμως, ό Κ. Καστοριάδης έκαψε και τό χαρτί του γαλλικού Νότου, πού ήταν ό κύριος σύμμαχος του στην μάχη κατά του παρισινού συγκεντρωτισμού. Στην Ελλάδα, βέβαια, τό θέμα του στάτους τών Ίωνικών πληθυσμών ήταν αισθητό περισσότερο ως πρόβλημα κοινωνικού ύποβίθασμού τους σέ πολίτες δεύτερης κατηγορίας και σαν αίτημα μεταφοράς στην Ελλάδα όρισμένων κοινωνιστικών θεσμών, δομών και κανόνων πολιτιστικής τάξης παρά σαν ύπαγωγή σέ ένα έξωτερικό ή έσωτερικό προλεταριάτο. Όπως θά δούμε, ένα μεγάλο μέρος της ιδεολογικής και φιλοσοφικής βιογραφίας του Κ. Καστοριάδη μπορεί νά έρμηνευθεί με τήν μικρή σημασία τήν όποία, ως μαρξιστής αλλά και ως έγκυκλοπαιδιστής με ελάχιστες συγκριτικές εθνοπολιτικές έμπειρίες, έδινε πάντοτε στην βυζαντινή, ίωνική παράδοση, τήν όποία θεωρούσε πρόδρομο του σταλινισμού, αναφερόμενος στό βεμπεριανό στάτους μόνο ως ύποστασιοποιημένο σύστημα ανατολικής γραφειοκρατικής δεσποτείας και όχι ως πολιτιστικό ή ψυχικό προσδιορισμό μιας ύποεθνοτικής πολιτικής. Ένώ ό Ά. Παπανδρέου είδε τους Ίωνες ψηφοφόρους της ύπερνομαρχίας Αθηνών ως σύνθεση προσδιοριστικής κοινοβουλευτικής σημασίας (τήν όποία άλλωστε έτοίμασε τό 1923 ό πατέρας του, ως πρωτεργάτης της προσφυγικής διοικητικής άποκατάστασης), με αποτέλεσμα τήν αναβίωση μιας νεοβυζαντινής γραφειοκρατικής άριστοκρατίας ανατολικού τύπου, πού υπήρξε άπαραίτητη για τήν πλαισίωση ενός κρατικιστικού, κοινωνιστικού κομματικού κινήματος, ό Κ. Καστοριάδης όχι μόνο δέν διείδε τήν επαναστατική φόρτιση του λαϊκιστικού αυτού εθνοτικού στοιχείου, αλλά και θεωρούσε τό Βυζάντιο όπως άλλωστε θεωρούσε και τό ΠΑΣΟΚ ως πρότυπο μιας μισητής (πυραμιδικής όπως τήν χαρακτήριζε, από κοινού με τόν Μ. Θεοδωράκη) γραφειοκρατικής κατασκευής σοβιετικού και σταλινικού τύπου. Έτσι εξηγείται και τό μίσος του για τις μπρεζνιεβικές διαμεσολαβήσεις τύπου Γιαρουζέσκι, τις όποιες ύποστήριζε, αντίθετα, ό Ά. Παπανδρέου.

Άλλωστε, ή ιδέα της χρησιμοποίησης του ίωνικού δορυφορικού προλεταριάτου για τήν νίκη

του 1981, υπήρχε ήδη στην ιδεολογική πλατφόρμα του τροτσκιστή, τιτοϊστή αρχιστράτηγου Μάρκου Βαφειάδη, στην σύγκρουσή του με τον σταλινικό Ν. Ζαχαριάδη, πάνω στο θέμα της μη επιστράτευσης των ιωνικών συνοικιών στον εμφύλιο πόλεμο, βασική αιτία της αποτυχίας της κομμουνιστικής επανάστασης στην Ελλάδα. Η πλατφόρμα αποτελούσε, για την ειρηνική άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και την προσχώρηση του Μ. Βαφειάδη σ' αυτό, την ταφόπετρα του αποτυχημένου τρίτου γύρου¹⁸ και την αρχή της τακτικής της αναστροφής.

Η ιδεολογική διαφορά μεταξύ του αντισταλινικού παραμαρξισμού και στην συνέχεια του μεταμαρξισμού του τροτσκιστή Κ. Καστοριάδη και της μαρξιστικής ή νεο-μαρξιστικής μετεξέλιξης της σοσιαλδημοκρατίας του παλαιού συντρόφου και αντιπάλου του δίνει τό μέτρο για την κατανόηση της σύγκρουσης μεταξύ των δυο αυτών προσωπικοτήτων, στην οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά η Κατερίνα Α. Βαρελά, στην επίσημη βιογραφία του Ά. Παπανδρέου, που εξέδωσε τό Ίδρυμα του Γ. Παπανδρέου. Οί καταγγελίες στις ελληνικές εφημερίδες του Κ. Καστοριάδη έναντι του Ά. Παπανδρέου, όταν πιά αυτός έγινε πρόεδρος της Ελληνικής Κυβερνήσεως, δέν έχουν πιά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβει κανείς υπ' όψιν ότι, σύμφωνα με όσα δημοσιεύθηκαν στον αθηναϊκό τύπο τό 2003, και ό ίδιος ό Κ. Καστοριάδης φέρεται νά είχε υπογράψει δήλωση μετανοίας. Εκείνο όμως πού κυρίως υποκίνησε την απογοήτευση του Κ. Καστοριάδη είναι ότι δέν μπόρεσε νά εφαρμόσει την πολιτική του και αυτό, άλλωστε, προκύπτει έμμεσα από την δήλωσή του, έπειτα από 50 χρόνια αυτοεξορίας στό Παρίσι, ότι αν είχε παραμείνει στην Ελλάδα τότε αυτή, σαν αποτροπαϊκή μητέρα, θά τον είχε φάει¹⁹.

Άλλά όποια έκταση και αν είχε ή συμμετοχή του στά αίτια του κινήματος του Μάη 1968, είναι φανερό ότι, εκτός από την συνεργασία των καθηγητών Λουρώ και Λαπασσάντ, πού ήταν μέλη του Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα και οι όποιοι είχαν γεννηθεί στό ίδιο βασικό χωριό, διεκδικώντας επαναθέσμιση της σχέσης του Νότου με τό Παρίσι, της Langue d'Οc με την Langue d'Oil αλλά και πέρα από την σχέση του με τον Έντγκαρ Μορέν, θεωρητικού ενός φανταστικού έβραϊκού νεο-μαρανικού κινήματος πού θά μπορούσε νά αποτελέσει την οργανωτική βάση για ένα ισχυρό ρεβιζιονισμό στην δυαδική, αίρετική Προβηγκία, ιστορικό κέντρο

της μεσαιωνικής δυαδικής Καβάλας, ό Κ. Καστοριάδης δέν αντιμετώπισε σοβαρά τον νοτιογαλλικό παράγοντα ως συντελεστή επαναστατικότητας στό φοιτητικό κίνημα και ούτε θά μπορούσε, άλλωστε, νά τον θεωρήσει, από έλλειψη φορέων κινητοποίησης. Η προσπάθεια της μεταφοράς του ακτιβισμού στις ΗΠΑ προσέφερε, στην καλύτερη περίπτωση, όπως συνέβη με την στήριξη της σχολής της Φραγκφούρτης αλλά και της Άρεντ από τις ΗΠΑ, περισσότερες ευκαιρίες στην Άμερική παρά στον τροτσκισμό²⁰.

Τά παραλειπόμενα του Μαΐου 1968

Οί θέσεις αυτές διαγράφονταν ήδη κατά την περίοδο της σχέσης μας με τον Κ. Καστοριάδη και της συνεργασίας μας στό *Άρχειον Κοινωνιολογίας και Ηθικής*, όπου είχε δημοσιεύσει και τις μεταφράσεις του για την γραφειοκρατία του Μάξ Βέμπερ. Η άλλη πλευρά της σελήνης του Μ. Βέμπερ, όμως, ήταν εκείνη πού ανέλυσε στό βιβλίο μου *Κοινωνιολογία και Δημογραφία*, δυό χρόνια αργότερα. Τόσο ό Ίταλός όσο και ό Γερμανός θεωρητικός αντιμετώπιζαν τό εθνικό θέμα ως βάση και όχι ως απόκλιση από τό σχήμα της ιδεατής μεθοδολογικής ανάλυσης ενώ ό μαρξισμός, όπως άλλωστε και ό σταλινισμός, θεωρούσαν την ταξική πάλη ως υπόδειγμα και τό εθνικό πρόβλημα ως έφεδρεία. Αντίθετα, στις οικονομικές θεωρίες πού ανέπτυξε ό Ά. Παπανδρέου στό Μπέρκλεϋ και των όποίων τον άπόηχο άνευρίσκουμε και στην τηλεμαχία του γιου του πρό των κοινοβουλευτικών εκλογών του 2004, οι ψυχικές παροχές στον λαό υποκαθιστούν τις οικονομικές όταν οι τελευταίες αυτές δέν είναι δυνατές. Τά σπέρματα της τακτικής του Ά. Παπανδρέου, της χρησιμοποίησης των εθνοπολιτιστικών αξιών των Ίώνων προσφύγων σέ ένα κοινό μέτωπο με την αρχαϊκή σοσιαλδημοκρατική οικογενειακή του βάση, άνευρίσκονται στό βιβλίο του καθηγητή του Π. Κανελόπουλου, επίσης βουλευτή Άχαΐας, όπου αναλύει τά συμπεράσματα της γνωσιοθεωρητικής κοινωνιολογίας του Μανχάιμ.

Όπως είπαμε, στό βιβλίο πού έγραψε με ψευδώνυμο και με την συνεργασία του Θεσσαλονικιού Έ. Μορέν και του Κ. Λεφόρ (*La Breche*), ό Κ. Καστοριάδης διεκδικεί την πνευματική πατρότητα των ιδεών πού ενέπνευσαν τό φοιτητικό κίνημα του 1968 και υποστηρίζει την έκδοχή αυτή και ό τότε ήγέτης των φοιτητών Γερμανός

Κόν Μπεντίτ, πού βεβαιώνει ότι τον άντέγραψε. Ο Κ. Καστοριάδης δέχεται, όπως είπαμε, ότι του Μαΐου 1968 προηγήθηκε τό φοιτητικό κίνημα του Μπέρκλεϋ, όπου δίδασκε ο Ά. Παπανδρέου και τό οποίο στηρίχθηκε στην αμερικανική αντίδραση στον πόλεμο του Βιετνάμ. Δέν συσχετίζει όμως τό κίνημα του Μαΐου '68 μέ τον παραδοσιακό ρεζιοναλισμό της γαλλικής επαρχίας, από την οποία προέρχονταν οι περισσότεροι διαδηλωτές, πού εξέφρασαν την αποδοκιμασία τους κυρίως για τον γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό της πρωτεύουσας, άπηχώντας αρχαίες και πρόσφατες αναμνήσεις των παραδοσιακών εθνοτικών τάσεων αυτοδιοίκησης. Και όμως, οι περισσότερες έρμηνευτικές θεωρίες πού διατυπώθηκαν συγκλίνουν προς ανάλογες υποθέσεις. Έτσι, ή έκδοχή των Ντέ Γκώλ-Πομπιντού αναφέρεται σέ μία συνομωσία άριστεριστών-κομμουνιστών, ή οποία είναι τηλεκατευθυνόμενη, ένδεχόμενα από την Άνατολική Γερμανία. Άν έτσι συνέβη, ή Ά. Γερμανία δέν μπορεί νά μήν έλαβε ύπ' όψιν της την αναλογία της δικής της θέσης έναντι της Δυτικής Γερμανίας, ή οποία υποβάλλει μίαν ανάλογη συσχέτιση της βόρειας μέ την νότιο Γαλλία, πάγιο σημείο έκμετάλλευσης έκ μέρους της γερμανικής πολιτικής. Μιά άλλη θεωρία για τά πιθανά αίτια του Μαΐου 1968 αναφέρεται στην «γραφειοκρατική» αντίδραση έναντι της ανανέωσης των Πανεπιστημίων. Στην περίπτωση αυτή, πάλι αναγόμαστε στην κοινωνική περιθωριοποίηση των φοιτητών, λόγω της προέλευσής τους από την επαρχία. Στην έκδοχή του Ρ. Άρόν, έξ άλλου, έχουμε την υπόθεση μίας «πατροκτονίας», ενός είδους νεανικής επανάστασης 1789, μίας επανάστασης-ψυχοδράματος κατά της πατερναλιστικής εξάρτησης της γαλλικής επαρχίας από τό Παρίσι. Ο Μαλρώ, από την άλλη μεριά, πιστεύει ότι επρόκειτο περί μίας κρίσης πολιτισμού, ενός μηδενισμού πού όφείλεται στην καταναλωτική υπερανάπτυξη μίας τεχνοκρατούμενης κοινωνίας. Και αυτή, όμως, ή έρμηνεία ανταποκρίνεται σέ μία αντίθεση της επαρχίας μέ τό κέντρο. Ο Ντεμπρέ θεώρησε ότι ή διόγκωση της πρωτεύουσας δημιούργησε την ανάγκη μίας αναδιάρθρωσης της περιφέρειας. Ο Ά. Τουραίν, έξ άλλου, βλέπει επίσης στον Μάιο 1968 όχι έναν ταξικό αλλά έναν πολιτικό, μορφωτικό και κοινωνικό αγώνα έναντι μίας τεχνοκρατικής έκμετάλλευσης. Οι αναλύσεις αυτές μάς μεταφέρουν συνεχώς σέ μία σύγκριση Βορρά-Νότου, όπου επικρατούν διαφορετικά επίπεδα τεχνικής ανάπτυξης, λόγω κυρίως

του δυαδισμού στον Νότο, στοιχείου επαναστατισμού. Έξ άλλου, οι έρμηνείες της κοινωνικής σύγκρουσης παραδοσιακού τύπου προέρχονται από τον χώρο της κομμουνιστικής όρθοδοξίας, όποτε τό φαινόμενο της άνεργίας πάλι συνδέεται μέ την τεχνική υποανάπτυξη του νότου, ένψ μία άλλη κατηγορία αναλύσεων συνδέει τό φαινόμενο της φοιτητικής διαμαρτυρίας μέ μία γενικότερη αντίδραση έναντι του ντεγκωλισμού, τό σύστημα του οποίου εξασθένησε τις όδους της έκτόνωσης. Τέλος, μία άλλη ομάδα θεωριών μνημονεύει μία σειρά από περιπτωσιολογικά αίτια ένψ ο ίδιος ο Κ. Καστοριάδης, μέ τον Έ. Μορέν, υποστασιοποιεί την νεολαία ως φορέα μίας αντιγραφειοκρατικής φιλελεύθερης πρωτοπορείας, πράγμα πού δέν έξηγεί, όμως, πώς στην Ελλάδα ή νεολαία συμφιλιώθηκε μέ την ανάπτυξη της γραφειοκρατίας στο μέτρο πού αυτή ήταν ένας τρόπος άπορρόφησης των μαχητικότερων στελεχών της.

Έπικρίνοντας τον έρμηνευτικό αυτό πλουραλισμό, ο Λύκ Φερρύ, πρώην Υπουργός της Παιδείας, σέ ένα βιβλίο πού έγραψε μέ τον Άλαίν Ρενώ (*Η σκέψη του Μαΐου 1968*), καταλογίζει κυρίως άπουσία διεισδυτικότητας. Ο Λ. Φερρύ πιστεύει ότι στην γαλλική νεολαία προσφέρθηκαν σημαντικές πνευματικές εύκαιρίες, πού στην νιτσεική έμπειρία πήραν την μορφή του έργου του Φουκώ, στην χαϊντεγκεριανή του έργου του Ντερριντά, στην φροϋδική του Λακάν και στην μαρξιστική του Μπουρντιέ. Η διαπλοκή των έπιρροών αυτών προκάλεσε, κατά την διάγνωσή του, τον Μάιο του 1968. Έμμεσα, έτσι, ο Φερρύ άποκλείει την έπιρροή του Κ. Καστοριάδη, άφου ο τελευταίος αυτός αναφέρεται κυρίως στον Μάρξ και αυτό θά τον καταδικάσει, ένψ δέν αναφέρεται στους άλλους έκτός από τον έαυτό του, σύμπτωμα όπως θά ιδούμε ψυχαναλυτικά νιτσεικό. Η όργάνωση του Κ. Καστοριάδη *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*, πού δέν υποστήριζε μόνο την άλγερινή αντίσταση έναντι της Γαλλίας αλλά και κάθε αντιαποικιακό κίνημα, άκολουθούσε στο σημείο αυτό μία πολιτική άσυμβίβαστη μέ έναν γαλλικό ρεζιοναλισμό πού θά είχε τις ρίζες του στον Νότο. Και όμως, ή συνειδητοποίηση του άποκεντρωτικού αιτήματος στο σύνολό του θά ήταν άπαραίτητη προϋπόθεση της έπιτυχίας του. Στην Ελλάδα, ή κινητοποίηση των ιωνικών πληθυσμών ήταν εύκολότερη από την αντίστοιχη κινητοποίηση των στοιχείων του Νότου από ένα κίνημα υπό τον Κ. Καστοριάδη, μέ τις αυτονομιστικές έμπειρίες του παρελθόντος. Όπως

ὁ ἴδιος λέει, ὁ Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα δέν εἶχε ὀργανωτικές προσβάσεις οὔτε μεταξύ τῶν φοιτητῶν, ἐν πολλοῖς ἐπαρχιωτῶν, πού εἶχαν κινητοποιηθεῖ στό Παρίσι καί ὁ Κόν Μπεντίτ ἀπελάθηκε μόλις τέθηκε ἐπί κεφαλῆς τους. Ἀντίθετα, ἡ ἑλληνική Ἐνωσὴ Κέντρου ἄρχισε τὸν φοιτητικὸ ἀγῶνα πλαισιωμένη κυρίως μέ στελέχη ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ σοσιαλδημοκρατικὴ περιφέρεια τῆς Ἀχαΐας καί ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, πού ὑποστηρίχθηκαν ἀπὸ τίς ἐαμικές μᾶζες τῶν ἀθηναϊκῶν συνοικιῶν. Ἡ παρουσία στὴν ὀργάνωση Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα τῶν καθηγητῶν Λουρῶ καί Λαπασσάντ δέν ἀποτελοῦσε ὑπολογίσιμη στρατεύσιμη δύναμη. Θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ὁ Ἐ. Μορέν, πού εἶχε αὐτοχρισθεῖ «νεο-μάρανος» τοῦ γαλλικοῦ ἐβραϊκοῦ νότου, μέ τὸν Κόν Μπεντίτ, πού ἦταν ἐπίσης Ἑβραῖος, θά μπορούσε νά συμβάλει στὴν ἀναφορὰ τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος στὶς νότιες καταβολές του. Ἡ φροῦδικὴ ψυχανάλυση τῆς ἐβραϊκῆς συνείδησης, ὅμως, ἦταν ἀνάλογη μέ ἐκείνην τοῦ Λουρῶ, πού περιγράφει τὸ Κράτος τοῦ Παρισιοῦ ὅπως ὁ Φρόντ τὸ κράτος τῆς Βιέννης. Στὴν ἀναθεώρηση τῶν θεσμῶν τοῦ παρισινοῦ κράτους ἀπέβλεπε ἡ θεσμικὴ μεταρρύθμιση πού πρότειναν ὁ Λαπασσάντ μέ τὸν Λουρῶ, πού ἀναφέρεται στὴν ἀνάγκη ψυχαναλυτικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ Κράτους-τέρατος πού εἶναι τὸ ὑποσυνείδητο²¹. Θά μπορούσε νά διακρίνει, μάλιστα, κανεῖς, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς Ὄργάνωσης τοῦ Κ. Καστοριάδη, ἓνα σημεῖο ἀποδοκιμασίας, στὴν ἐνδιαφέρουσα θεωρία πού διατυπώνει ὁ Λουρῶ γιὰ τὴν αὐτοκαταστροφὴ τῶν ἀπογοητευμένων πνευματικῶν ἡγετῶν, στοὺς ὁποίους περιελάμβανε καί τὸν Ν. Πουλαντζᾶ, πού εἶχε αὐτοκτονήσει. Διαλύοντας τελικὰ τὴν Ὄργάνωση, ὁ Κ. Καστοριάδης ἀναγνώριζε τὰ ὅρια καί τοὺς περιορισμούς τῆς ιδεολογίας του καί ὑπαγόταν, μόνος του, στὴν ἐμβέλεια τῆς θεωρίας τοῦ Λουρῶ γιὰ τὸ ἀναπόφευκτο τῆς αὐτοκαταστροφῆς.

Θεωρητικά, τὸ χαρτί τῆς Ἀλγερίας, πού ὑποστήριζαν κυρίως οἱ Η.Π.Α. καί ὁ Ἕλληνας Μιχάλης Ράπτης ἢ Πάμπλο, ἀρχηγός τότε τῆς 4ης Διεθνούς, πού ἀκόμη καί ἐργοστάσιο πυρομαχικῶν εἶχε κατασκευάσει γιὰ τὸν ἀλγερινὸ ἀγῶνα, ἦταν μακροπρόθεσμα ἀσυμβίβαστο μέ τὰ συμφέροντα τοῦ γαλλικοῦ ρεζιοναλισμοῦ, πού ἦταν ὁ διάδρομος τοῦ γαλλικοῦ συνεχοῦς πρὸς τὴν Ἀφρική ἂν καί, ὅπως εἶπαμε, ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ρεζιοναλισμοῦ θά ἦταν ἡ μόνη πηγὴ συντήρησης τῆς φοιτητικῆς ἐπανάστασης.

Αὐτονομία καί μᾶγμα

Στὴν Ἑλλάδα, ἀντίθετα, τὸ στάτους τῶν ἰωνικῶν πληθυσμῶν εἶχε σ' αὐτὸ τὸ μεταξύ ἐρμηνευθεῖ, ὄχι μόνον σάν ὑποβίβασμός σέ πολίτες δεύτερης κατηγορίας, διάκριση πού εἶχε ἐπιταθεῖ μετὰ τὴν ἦττα τοῦ ΕΑΜ, ἀλλὰ καί σάν εὐλογο αἴτημα μεταφορᾶς πολιτιστικῶν θεσμῶν καί ιδεολογικῶν δομῶν ἀπὸ τίς χαμένες πατρίδες. Ἡ ἀντίθεση τοῦ Κ. Καστοριάδη στό Βυζάντιο καί τοὺς θεσμούς του δείχνει ἀδυναμία κατανόησης τακτικῶν ἀναγκαιοτήτων, πού ἀντίθετα, στὴν περίπτωσή τοῦ Ἀ. Παπανδρέου, ἐξασφάλισαν τὴν ἐκλογικὴ πλειοψηφία. Ὁ Κ. Καστοριάδης θεώρησε τὴν βεμπεριανὴ γραφειοκρατία σάν ἔννοια ἀφηρημένη καί ὑποστασιοποίησε τὰ μειονεκτήματά της, ἐνῶ ὁ Ἀ. Παπανδρέου στηρίχθηκε στὴν δυνατότητα τῆς προσφυγικῆς ὑπερνομαρχίας νά ἀναδεικνύει κοινοβουλευτικὲς πλειοψηφίες ἐναντι μιᾶς συμβολικῆς συμμετοχῆς στὴν διοίκηση. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1923, ὅταν ὁ Γ. Παπανδρέου ἦταν Ὑπουργός τῶν Ἐσωτερικῶν τῆς Στρατιωτικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1923 καί πρὶν καί ἔπειτα ἀπὸ αὐτήν, ὅταν σάν πολιτικὸς σύμβουλος, ἔκανε τὴν κατανομή τῶν προσφυγικῶν ἐκλογικῶν περιφερειῶν, ὑπῆρχε ἓνας πρῶτος ὑπαινιγμός ἐποικιστικῆς αὐτοδιοίκησης καί ἐκλογικῆς ὑπερβάθμισης πίσω ἀπὸ τὸν μᾶζικό καί προγραμματισμένο τρόπο τῆς ἐγκατάστασής τους στὴν Ἑλλάδα, πού σχεδὸν αὐτοδύναμα ἐξελίχθηκε, μετὰ τὸ 1981, στὸν σχηματισμὸ μιᾶς κρατικῆς, κομματικῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ Κ. Καστοριάδης ὄχι μόνον ταύτισε τὴν βυζαντινὴ μέ τὴν σταλινικὴ γραφειοκρατία ἀλλὰ καί καταδίκασε, στὴν περίπτωσή τῆς Πολωνίας, τὴν μπρεζνιεβικὴ παρέμβαση μέ τὸν Γιαρουζέλσκυ, τὴν ὁποία ὁ Ἀ. Παπανδρέου εἶχε ὑποστηρίξει²².

Ἡ ἰδέα τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ἰωνικοῦ προλεταριάτου τῶν δορυφορικῶν συνοικισμῶν ἔχει ὅπως εἶπαμε ἓνα ἱστορικὸ προηγούμενο. Τὸ 1949, μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, ὁ Γ.Γ. τοῦ ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδης καταγγέλλει, στὴν Γ' Συνδιάσκεψη, τὸν ἀρχιστράτηγο Μάρκο Βαφειάδη γιὰ τὴν ιδεολογικὴ του πλατφόρμα. Ἡ πλατφόρμα τοῦ Βαφειάδη, ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἔγινε βουλευτὴς τοῦ ΠΑΣΟΚ, προδικάζει τὴν ιδεολογικὴ διαφορὰ μεταξύ τῆς παραμαρξιστικῆς καί στὴν συνέχεια μεταμαρξιστικῆς θεώρησης τοῦ Κ. Καστοριάδη καί τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς τακτικῆς τοῦ Γ. Παπανδρέου, πού ἐξελίχθηκε στὸν νεομαρξισμό καί στὸν

νεομοντερνισμό, αντίστοιχα, τῶν Ἀ. Παπανδρέου καί Κ. Σημίτη.

Τό σχῆμα μεταξύ κομμουνιστῶν καί Ἰωάνων, πού εἶχε ταλαιπωρήσει τούς τροτσκιστές σέ ὅλη τήν διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου, ὀφείλεται, ὅπως εἶπαμε, στό ἀσυμβίβαστο μεταξύ τῆς πολιτικῆς ἔκφρασης δύο διαφορετικῶν ὑποεθνικῶν ταυτοτήτων. Θά ἦταν μάλιστα ἐνδιαφέρον νά ἐξετασθεῖ, μέ βάση τήν ὀργανωτική κοινωνική κομματική σύνθεση, ἐάν ἀνάλογες ὑποεθνικές διαφορές εἶχαν υπάρξει καί στήν Ρωσική ἐπανάσταση, στήν διάκριση μεταξύ μενσεβίκων καί μπολσεβίκων. Νά πῶς ἐκφράζεται ὁ Κ. Καστοριάδης ἐν προκειμένῳ. «Οἱ πολιτικές μου ἰδέες ἦταν οἱ ἴδιες τόν Δεκέμβριο τοῦ 1944 μέ τίς σημερινές... Τό σταλινικό Κομμουνιστικό κόμμα προσπάθησε νά πάρει τήν ἐξουσία. Οἱ μᾶζες ἦταν μαζί του καί κατά συνέπεια δέν ἐπρόκειτο περί πραξικοπήματος ἀλλά περί ἐπανάστασης. Ἄλλά δέν ἦταν ἐπανάσταση. Τίς μᾶζες τραβοῦσε ἀπό τήν μύτη καί εἶχε θέσει ὑπό ἐπαγρύπνηση τό σταλινικό κόμμα. Δέν ἐπρόκειτο περί ἴδρυσης αὐτόνομων μαζικῶν ἐργαλείων, πού δέν παίρνουν ντιρεκτίβες ἀπό ἔξω, πού δέν ὑπόκεινται στήν κυριαρχία καί τόν ἔλεγχο μιᾶς χωριστῆς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας, κομματικῆς ἢ κρατικῆς. Καί ρωτᾶει κανείς. Πότε ἀρχίζει μιᾶ ἐπαναστατική περίοδος; Ἡ ἀπάντηση εἶναι: ὅταν ὁ πληθυσμός διαμορφώνει τά αὐτόνομα ὄργανά του, ὅταν δραστηριοποιεῖται γιά νά δώσει τήν δική του μορφή στήν ὀργάνωση καί τούς κανόνες του»²³.

Πρόκειται ἐδῶ περί μιᾶς τυπικῆς μεθοδολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ Κ. Καστοριάδη, ὅπου ἡ καθολικότητα τῶν ἐννοιῶν ἐξασφαλίζεται μέ τήν μετατροπή τῆς πραγματικότητας σέ ἀφαίρεση, ὥστε νά προσλάβει φιλοσοφικό χρῆσμα. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ πραγματικότητα πού ἀποκρύπτει; Ἀπλούστατα: α. τό σχῆμα μεταξύ ΚΚΕ-ΕΑΜ δέν ὀφειλόταν στήν ἀπουσία τῆς μεταφυσικῆς αὐτονομίας ἀλλά στήν ἰωνική πλειοψηφία μέσα σ' αὐτό, πού δέν ἐπέτρεπε τήν κομμουνιστική καθοδήγησή του καί β. στήν ἴδια τήν σοβιετική διάσταση μεταξύ πληθυσμοῦ καί σταλινικῶν ὀργανωτικῶν κομματικῶν λειτουργιῶν. Οἱ τελευταῖες αὐτές ἔδιναν ἐθνικές κατευθύνσεις στίς μαζικές ὀργανώσεις, πού τίς ἀποτελοῦσαν διάφορες ὑποεθνικές μειονότητες, ὑποκείμενες στό κομματικό παράπτωμα τῆς ἐθνικῆς παρέκκλισης.

Στήν χρήση τοῦ ἀφηρημένου ὄρου «αὐτονομία», πού ὑποκαθιστᾶ τήν ἐλευθερία, ὁ Κ. Καστοριάδης προσθέτει μιάν ἄλλη ἐπιστημολογική ἀφαίρεση, πού τήν ἐμφανίζει καί μέ μορφή μα-

θηματικῆς ἐξίσωσης, τήν ἔννοια τοῦ μάγματος, πού ἐκφράζει τίς ἀνάμικτες καταστάσεις καί πού εἶναι καί αὐτή ἐπίσης ἀβέβαιη. Ἄλλά τό στοιχεῖο τῆς ἀβεβαιότητας, ὅπως τό εἶδαμε καί στήν περίπτωση τῶν Ἀχαιῶν πού δημιουργοῦν ἐνιαῖο μέτωπο μέ τούς Ἰωνες, εἶναι ἐπίσης ἔννοια σκόπιμα μεταφορική, εἰκονική καί συνοπτική καί ὄχι ποσοτική ἢ ποιοτική, ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε συνήθως στίς περιπτώσεις τῆς τακτικῆς τῶν μετωπικῶν συμμαχιῶν, ἐνῶ θά μπορούσε νά ἔχει ὑποβληθεῖ στήν ἐνδεδειγμένη πολιτική ἀνάλυση. Ἡ ἔννοια τοῦ μάγματος ὑπάρχει καί ἐπιτρέπεται μόνο στό μέτρο πού τά συμπτώματα δέν ἀναλύονται μέ τίς παραμέτρους πού ὁ Κ. Καστοριάδης χρησιμοποιοῖ, ἀλλά μέ ἐθνικά καί ὑποεθνικά, ἐθνοτικά κριτήρια, πού ὅμως ὁ μαρξισμός ἀποφεύγει καί δέν νομιμοποιεῖ.

Ἡ ἀντίφαση μεταξύ Homo Politicus καί Homo Philosophicus

Τά πολιτικά κείμενα καί οἱ συνεντεύξεις τοῦ Κ. Καστοριάδη, στά χρόνια πού ἐπακολούθησαν τήν ἀναχώρησή του (θά ἦταν ἀδιανόητο νά κάνει κανείς τέτοιες δηλώσεις στήν Ἑλλάδα εἴτε τόν ἐπαιρναν στά σοβαρά εἴτε, ἀκόμη λιγώτερο, ἂν δέν τόν ἐπαιρναν), μαρτυροῦν ἐπίσης τίς πολιτικές του φιλοδοξίες. Παραθέτω πρόχειρη σταχυολόγηση μερικῶν ἀπό τά «λαϊκιστικά» αὐτά κείμενα.

«(Ἀπορρίπτω) ἐβδομήντα χρόνια σταλινισμού, λενινισμού καί τροτσκισμού, πού καταρράκωσαν τήν ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ, συμπεραίνοντας ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἕνας παράδεισος... Κατά τήν διάρκεια δεκαετιῶν περίμενα νά ζήσω τό τέλος αὐτῆς τῆς ἱστορίας καί νόμιζα ὅτι θά ἦταν διαφορετικό. Μετά τήν Οὐγγρική ἐπανάσταση τοῦ 1956, ἡ πίστη μου ἀναζωπυρώθηκε (...) Ἐπί δεκαετίες, ἀκούγοντας τόν σταθμό Εἴ-ΡΩΠΗ 1, περίμενα ὅτι θά ἀναγγελόταν ἡ λαϊκή ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς Μόσχας. Τήν περίμενα ὅλη μου τήν ζωή, ἀλλά δέν ἦλθε... Στήν ἀρχή, ἦμουν χαρούμενος καί ἔτρεφα πολλές ἐλπίδες ἀλλά ἡ τεράστια ἀπογοήτευση ἦλθε γρήγορα (...) Ἀπό τότε καί μετά τήν ἡμερομηνία αὐτή, τά πράγματα ἄλλαξαν... μετά τήν πνευματική χρεωκοπία τῆς Δύσης, ἀκολούθησε ἐκείνη τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ λύπη μου εἶναι τεράστια γιά τήν σφαγή στήν Ρωσία κατά τήν διάρκεια 70 ἐτῶν καί στήν Ἀνατολική Εὐρώπη κατά τά τελευταῖα 40 χρόνια, πού στοίχισαν τήν ζωή σέ δεκάδες ἑκατομμυρίων ἀνθρωπίνων υπάρξεων.

Αυτοί που από 40 ή 50 χρόνια, ή και μετά ή πριν, αποκάλυψαν την πραγματικότητα στο ρωσικό καθεστώς, ήταν φωνές χαμένες στην έρημο. Οι σταλινικοί τους εμφάνιζαν σαν προπαγανδιστικά όργανα της δεξιάς, με τό γνωστό σόφισμα... “είσαστε πράκτορες της CIA”... Οι περισσότεροι, όπως ο Σάρτρ και πολλοί άλλοι, λάτρευαν δουλικά το ρωσικό καθεστώς... Οι περισσότερες ανθρώπινες υπάρξεις, που έναντιον κάθε λογικής και πιθανοφάνειας εξακολουθούσαν να πιστεύουν ότι υπήρχε σοσιαλισμός στην Ευρώπη, ήταν κερατάδες που δεν ήθελαν να τό παραδεχθούν... Σχετικά με την δυτική εξέλιξη —δημιουργική σε έντυπωσιακό βαθμό, που έφθασε στην ακμή της μεταξύ του 1750 και του 1950— αυτό που γίνεται σήμερα είναι γελοίο και δευτερεύον, απομίμηση και συγκρητισμός. Με την πολιτική απάθεια και τό ιδεολογικό κενό του σήμερα, ο οικολογισμός θά οδηγούσε σε ένα φασιστικό ή ολοκληρωτικό καθεστώς παρά σε μία δημοκρατική αφύπνηση... Οι θεοκράτες αυτοκράτορες του Βυζαντίου βρίσκουν την συνέχειά τους με τους Τσάρους όλων των Ρωσσιών, που έχουν, με την σειρά τους, την συνέχειά τους στον Στάλιν. Αυτή είναι ή πολιτική έκφραση της Όρθοδοξίας (...) Ό Λένιν και ό Στάλιν αντιπροσωπεύουν ένα κρατικό και θρησκευτικό δόγμα, όπως ήταν τό Βυζάντιο...

»Ποτέ δεν πίστεψα, ούτε πιστεύω, ότι θά είναι ποτέ δυνατή μία αναβίωση της θρησκείας στον Δυτικό Κόσμο... Αυτοί που έκαμαν την ομάδα και την επιθεώρηση Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα ή, αν μου τό επιτρέπετε, αυτό που προσωπικά πιστεύω ότι προσπάθησα να αλλάξω σε κάτι, στην παρούσα κατάσταση... Ήμασταν οι μόνοι, ίσως ήμουν ό μόνος, που από τό 1959-60, είχαμε πει και είχα πει, ότι τό πρόβλημα στις δυτικές ανεπτυγμένες κοινωνίες δεν ήταν οικονομικό, δεν ήταν ή σχετική εξαθλίωση ή ή πλήρης εξαθλίωση του προλεταριάτου... Ή κριτική αυτή άρχισε από άλλους —χωρίς άλλο από την Ρ. Λούξεμπουργκ— αλλά πιστεύω ότι ήμεις την πήγαμε πολύ μακρύτερα... Πιστεύω ότι πρόσφερα μία νέα κατανόηση της ανθρώπινης κοινωνίας και της ιστορίας... την αυτονομία. Θά πω άμέσως πώς έννοω την αυτονομία, και άς συμφωνήσει όποιος θέλει και όποιος διαφωνεί άς τραθήξει τό ρεβόλβερ του... Απόδειξη ότι ό Μιλόσεβιτς είναι ένοχος αποτελούν τά δημοσιεύματα του διεθνούς τύπου... Τά διεθνή μέσα ενημέρωσης είναι αναξιόπιστα...».

Με αυτή την πρόχειρη ανθολόγηση σπαραγα-

μάτων από συνεντεύξεις του²⁴, που δεν διακρίνονται, ίσως όρθά, για μετριοπάθεια και μετριοφροσύνη, δίνουμε μία εικόνα των αντινομιών που άλλωστε τυραννούσαν τό πνεύμα του ήδη από την περίοδο της Κατοχής. Με την τάση συνοπτικής καταδίκης του συστήματος στο σύνολό του, αντί της εξεύρεσης λύσεων άλλων, εκτός από την ουτοπική αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων, ό Κ. Καστοριάδης δεν δίνει απαντήσεις, πέρα από τό πρόσφατο εύρημα της «αυτονομίας». Την αυτονομία αυτή, ή όποία συνδέεται με μία Άθήνα χιμαιρική, ένθεν απέδρασαν πάντες οι εκμεταλλευτές και εκμεταλλεούμενοι, και που την ένέπνεε ό θαυμασμός όρισμένων έλληνιστών όπως οι όμοιοεάτες του Βερνάν και Βιντάλ-Νακέ, όχι τόσο για την γνώση του της Άρχαίας Έλλάδας όσο για την γνώση της έλληνικής και της γερμανικής φιλοσοφικής όρολογίας, που στην Γαλλία άπουσιάζει σε μία περίοδο που ή έλληνική δεν διδάσκεται πιά και σπανίζουν οι γερμανιστές περιωπής, ό Κ. Καστοριάδης την συνδέει και με τίς ιδέες του για την ψυχανάλυση. Πριν όμως να φθάσουμε εκεί, άς προσθέσουμε λίγα ακόμη για την αυτοδιαχείριση αυτή.

Έργατικά συμβούλια αυτοδιαχείρισης και Βαλκανική Κομμουνιστική Όμοσπονδία

Τό πρώτο αυτό σύνθημα, πολεμικό άλογο του τροτσικισμού, καταφέρεται έναντιον όλων των γραφειοκρατιών του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης και της Γιουγκοσλαβικής, όπου εφαρμόστηκε, τρία χρόνια μετά την αναχώρηση του Κ. Καστοριάδη από την Έλλάδα, από τον Σλοβένο δημοδιδάσκαλο Έδουάρδο Καρντέλλι και ένω ήμουν και εγώ εκεί, όπου διαπίστωσα τά άρνητικά αποτελέσματά του πληρώνοντας τίς καρφίτσες σε τιμές σακορράφας. Ή επίρριψη στον τιτοϊσμό της ευθύνης για συμπαιγνία με τον σταλινισμό, που κάπου επικαλείται ό Κορνήλιος, δεν αλλάζει τό γεγονός ότι ή τιτοϊστική κριτική για την άπουσία έσωτερικής δημοκρατίας στην Σοβιετική Ένωση και την μή τακτική σύγκληση των συλλογικών κομματικών όργάνων είναι εκείνη που ύπονόμεισε έσωτερικά τον σταλινισμό. Ή επιτυχία και ή ευρύτητα της συμμετοχής των τιτοϊστών στην επανάσταση της Βουδαπέστης του 1956, αλλά και σε όλα τά κινήματα διαμαρτυρίας της Άνατολικής Ευρώπης, δεν όφείλεται, όπως ύποστηρίζει ό Κ. Καστοριάδης, στην ικανότητα των Έργατικών Συμβουλίων να μεταβάλουν την κατάσταση της

ἀγορᾶς στίς Λαϊκές αὐτές Δημοκρατίες, ἀλλά στίς συγκρούσεις καί τίς διακρίσεις μεταξύ τῶν ἐθνοπολιτιστικῶν παραμέτρων, μεταξύ δυτικῶν καί ἀνατολικῶν Σλάβων, μόλις ἐξέλιπε ἡ γερμανική ἀπειλή, ἡ ὁποία τοὺς κρατοῦσε μεταξύ τους ἐνωμένους. Ὁ Κ. Καστοριάδης πίστευε ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῶν ἐργατικῶν συμβουλίων στήν ἐπανάσταση τῆς Βουδαπέστης, καί γενικώτερα κατά τίς κινητοποιήσεις σέ ὅλες τίς Λαϊκές Δημοκρατίες, ὀφειλόταν στήν ἔλξη τοῦ θεσμοῦ τῆς αὐτοδιαχείρισης ἀπό τοὺς ἐργάτες. Ἀλλά τό σύστημα εἶχε ἤδη χρεωκοπήσει στήν ἴδια τήν Γιουγκοσλαβία. Ὁ τιτοϊσμός τό εἶχε χρησιμοποήσει μόνον σάν λαϊκιστικό σύνθημα, μαζί μέ τήν ὀρθή καταγγελία τῆς ἀπουσίας τῆς ἐσωτερικῆς δημοκρατίας καί τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν συλλογικῶν ὀργάνων τοῦ σταλινικοῦ καθεστῶτος.

Ταυτόχρονα, ὅμως, τό Βελιγράδι εἶχε ἔλθει σέ ἐπαφή μέ τίς ἡγεσίες τῶν διαφωνούντων στό ἐσωτερικό τῶν ὁμόρων του χωρῶν στήν Ἀνατολική Εὐρώπη. Ὁ Τζότζε στήν Ἀλβανία, ὁ Πετρασκάνου στήν Ρουμανία, ὁ Ράικ στήν Οὐγγαρία, ὁ Σλάνσκυ στήν Τσεχοσλοβακία καί ὁ ἀρχιστράτηγος Μάρκος Βαφειάδης στήν Ἑλλάδα ἦταν πραγματικά διαθεθειμένοι νά ἐνσωματώσουν τίς χώρες τους στήν Γιουγκοσλαβική Ὁμοσπονδία, ἡ ὁποία ἤδη ἀποτελεῖτο ἀπό διάφορες ὁμόσπονδες Δημοκρατίες, σέ μιά παραδουνάβια ὁμοσπονδία κατά τό αὐστριακό προηγούμενο καί κατά τό μετέπειτα σχέδιο Κίςσιντσερ-Ὀλμπράιτ-Χόλμπρουκ. Παράλληλα, οἱ Γιουγκοσλάβοι εὐνοοῦσαν τήν τάση αὐτή ἐπιστρατεύοντας καί κινητοποιώντας τίς νοτιοσλαβικές μειονότητες στίς γειτονικές τους χώρες (στό οὐγγρικό Σζέγκενταν, στήν ρουμανική Τεμεσβάρη, στήν Μακεδονία τοῦ Πιρίν, στίς Ἀλβανικές Πρισρένη καί Πρίστινα, στόν Σταυρό τῆς Ὀχρίδας) καί συνιστῶντας, ταυτόχρονα, στήν χώρα τους ἐπιτροπές ἐθνικοαπελευθερωτικές, πού ἀποτελοῦσαν κομιτάτα μεταναστῶν ἔτοιμα νά ἐγκατασταθοῦν στίς ἐνσωματούμενες ὁμόσπονδες πρωτεύουσες σάν ἀπελευθερωτικές, ἐξόριστες κυβερνήσεις.

Ὁ σταλινισμός εἶχε ἀντιδράσει στό σχέδιο αὐτό, ἐκκαθαρίζοντας τοὺς ἡγέτες πού εἶχαν μετᾶσχει στήν συνομοσία (Τζότζε, Πετρασκάνου, Ράικ, Σλάνσκυ, Γκομούλκα), συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Βουλγαρίας Γ. Δημητρώφ. Ὁμως ἡ συμμετοχή τοῦ Γ. Δημητρώφ στό τιτοϊκό σχέδιο προϋπέθετε τόν ὄρο ὅτι ἡ Βουλγαρία θά ἐνσωματώνονταν στήν νέα Ὁμο-

σπονδία ὡς μονάδα ἰδρυτική, ἴση ἀριθμητικά μέ τίς λοιπές ὁμόσπονδες δημοκρατίες καί ὄχι ὡς μιά ἀπό αὐτές. Ὅπωςδῆποτε, ἡ συμμετοχή τῶν Λαϊκῶν Δημοκρατιῶν στό σύστημα τῶν Συμβουλίων τῆς Ἐργατικῆς Αὐτοδιαχείρισης δέν ἦταν παρά ἓνα τέχνασμα τῆς τιτοϊκῆς πολιτικῆς προπαγάνδας. Αὐτή ἡ σύνθετη δομική πραγματικότητα ἐπέτυχε ἓνα ἀποτέλεσμα προσδιοριστικό γιά τό φαινόμενο τῶν λαϊκῶν ἐπαναστάσεων στήν Ἀ. Εὐρώπη ἐναντίον τῆς Ρωσσίας. Ὁ Κ. Καστοριάδης ὅμως, θέλησε νά ἀγνοήσει τήν πραγματικότητα αὐτή καί νά προσαρμόσει τά ἱστορικά γεγονότα στά μαρξιστικά σχήματα τῶν Ἐργατικῶν Συμβουλίων²⁵.

Ἡ μητέρα μεταξύ ἐπαναστατικῆς αὐταρχικότητας καί συμβιβασμοῦ. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἀπροσδιόριστου καί ἡ μαρξιστική ἀναγκαιότητα.

Ὅσο γιά τήν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου, αὐτή ἀναπτύχθηκε ἀπό τόν Κ. Καστοριάδη μετά τήν ἐγκατάλειψη τοῦ παλαιοῦ συστήματος τῶν ἀξιών του, κατά τήν διάρκεια τῆς συνέντευξής του, τό 1981, μέ δύο ψυχαναλυτές τῆς Νέας Ὑόρκης, τόν Ντάβιντ Λιχενστάϊν καί τόν Ντόναλντ Μοσσέ. Ἀπό αὐτήν μαθαίνουμε ὅτι ὁ Κ. Καστοριάδης συνδέει πλέον τήν «αὐτονομία» μέ τήν ἐλευθερία, ὅπως θά τήν ἀνεύρισκαμε μόνον στήν ἀρχαία ἀθηναϊκή κοινωνία ὅπου, κατ' αὐτόν, δέν ὑπῆρχαν ἐκμεταλλευτές καί ἐκμεταλλεύμενοι. Ἐνῶ ὅμως εἶναι γνωστές οἱ συνθήκες διαβίωσης τῆς γυναίκας στήν κοινωνία αὐτή, ὁ Κ. Καστοριάδης συναρτᾷ τήν αὐτονομία μέ τό μητρικό σύμπλεγμα, ἀπό τό ὁποῖο πάντοτε νοσηρᾶ διακατεχόταν καί ἔτσι ἀναδεικνύει τήν ψυχανάλυση σέ σημεῖο συνάντησης τοῦ μαρξισμοῦ μέ τόν φροϋδισμό. Ἡ αὐτονομία, ὅπως πιστεύει, συνιστᾷ ἀνώτερη μορφή ἐλευθερίας, διότι ἐπιτρέπει στόν ἄνθρωπο νά ὑπακούει σέ νόμους τοὺς ὁποίους μόνος του ἔχει ἐπιβάλλει. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ ἀπό τήν πίσω πόρτα στά ἐργατικά συμβούλια, τά ὁποῖα καταργοῦν ἐπίσης τήν ἐκμετάλλευση. Ἡ σχέση τῆς αὐτονομίας μέ τήν ἑτερονομία εἶναι ἀντιθετική. Ἐτερονομικές κατά τόν μαρξισμό εἶναι οἱ κοινωνίες διάκρισης τῶν ἐκμεταλλευτῶν ἀπό τοὺς ἐκμεταλλεζόμενους. Τό ἄτομο διαμορφώνει τήν ἰδέα τῆς ἰσονομίας ἀπό τήν μητέρα του, ἡ ὁποία εἶναι ἡ πηγὴ τῶν σημασιῶν, ρόλος ὅμως τόν ὁποῖο αὐτή πρέπει ὀπωςδῆποτε νά ἐγκαταλείψει. Στήν σκέψη τοῦ παιδιοῦ ὅτι ἡ

μητέρα του είναι παντοδύναμη, αυτή ή ίδια πρέπει να απαντήσει ότι δεν είναι. Άλλοιως, εάν του προσφέρει τό στήθος της, αυτό θά ταυτίζεται με τό καλό και άν τό άρνηθεί θά ταυτίζεται με τό κακό. Τό διαφορούμενο αυτό είναι ή πηγή της αγάπης και του μίσους. "Όταν τό παιδί ανακαλύψει ότι ή μητέρα είναι ή πηγή του στήθους και των σημασιών, μιά περίοδος τελειώνει και μιά άλλη άρχίζει, όπου αυτό πρέπει πιά να καταλάβει ότι πηγή των σημασιών απλουστάτα δεν υπάρχει. Στην αλήθεια αυτή, όμως, ελάχιστοι καταλήγουν. Οί περισσότεροι νομίζουν ότι ή πηγή των σημασιών είναι ό Ίεχωβάς, ό κομματικός γραμματέας ή ό έπιστήμων. Στο ζευγάρι, έξ άλλου, όχι μόνον ή μητέρα πρέπει να άπεκδυθεί τόν παντοδύναμο ρόλο αλλά ούτε ό πατέρας ή τά αδέλφια πρέπει να άποτελούν τήν πηγή του νόμου. Τά αδέλφια είναι κυρίως εκείνα πού θεωρούν ότι ένα μέρος της φαντασιακής δύναμης άνήκει στο τοτέμ, τό όποιο είναι ή ένσάρκωση της πρωτόγονης έτερονομίας στην κοινωνία. Είναι ό αναπληρωματικός παράγων στην άλλοτριωμένη ψυχική οικονομία. Αυτό άποτελεί αυτοπεριορισμό μέσω του νόμου. Τό πολιτικό έρώτημα είναι άν αυτός ό παραπληρωματικός, άλλοτριωτικός παράγων είναι απαραίτητος για τήν ανθρώπινη συλλογικότητα. "Έτσι, έπειτα από έβδομήντα χρόνια ζωής, ό Κ. Καστοριάδης ανακαλύπτει ότι δεν υπάρχει θεωρητική άπάντηση στο έρώτημα αυτό. Μόνον από τά γεγονότα μπορεί κανείς να έξαρτήσει τήν ριζοσπαστική ή επαναστατική άπάντηση. "Η μόνη ανθρώπινη θέση είναι να πάρει κανείς επάνω του τό «άπροσδιόριστο» και να αναλάβει τούς κινδύνους χωρίς προστασία και έγγύηση. "Έχουμε τήν ευθύνη των πράξεών μας, καταλήγει ό Κ. Καστοριάδης τελικά²⁶.

Αυτές οι πράξεις, έξηγεϊ, έξαρτώνται από τήν φαντασία, πού είναι ή ικανότητα να θεωρεί κανείς πραγματικό εκείνο πού δεν υπάρχει. Ξεκόβει έτσι κανείς από τήν ικανότητα της προανθρώπινης ψυχής. "Η κοινωνία και οι θεσμοί επιβάλλουν τήν αναγνώριση μιās κοινής για όλους ρυθμισμένης πραγματικότητας, ή όποια δεν ύπακούει μόνον στις επιθυμίες της ψυχής. "Η κοινωνία είναι εκείνη πού επιβάλλει τήν πραγματικότητα σε μιά όντότητα πού παράγει εικόνες και ή όποια, χωρίς αυτήν τήν επιβολή, θά πέθαινε ή θά γινόταν υπερψυχωτική. "Αλλά ή επιβολή γίνεται, κατά κάποιον τρόπο, με τήν βία. "Η μητέρα βοηθάει τό παιδί να δώσει στον κόσμο και στον έαυτό του ένα νόημα διαφορετικό από εκείνο μιās άρχικής ψυχικής μονάδας.

Μόνον έμεις μπορούμε να αυτοθεσμιζόμαστε, αναγνωρίζοντας όμως ότι δεν μπορούμε να ζήσουμε χωρίς νόμους. "Υποσυνείδητο είναι τό παρελθόν, πού είναι παρόν μέσα στο παρόν, ενώ τό παρελθόν είναι και δεν είναι τό ίδιο με τό άσυνείδητο, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα όνειρα. Κάτω από τήν πλημμυρίδα της φαντασίας επιζούν κομμάτια της ψυχολογικής και βιολογικής αυτορρύθμισης του ζώου. "Η κοινωνία επιβάλλει τήν πραγματικότητα με τήν βία. "Η μητέρα προσδιορίζει τήν ταλάντευση της ζωής μας μεταξύ επαναστατικής άυταρχικότητας και συμβίασμου...

Αυτονομία του φαντασιακού ή φανταστικός αυτοεγκλωβισμός. Τό άκαθόριστο και τό μάγμα.

Με τό κεφάλαιο αυτό ξεκαθαρίζει ή τελευταία έκκρεμότητα του 1945, του ανοίγματος από τά άριστερά. Δεν άπάντησα ποτέ στα γράμματα πού ό Κ. Καστοριάδης μου έστειλε από τό Παρίσι, όχι διότι με ένοχλούν τά ψυχοσωματικά συμπτώματα αλλά διότι μου είχε ήδη έξομολογηθεί τήν λειτουργία του προβλήματος, τό μυστικό του της άμφιταλάντευσης μεταξύ επαναστατικής άυταρχικότητας και συμβίασμου. "Από τήν μητέρα μου ή από τόν πατέρα του (τόν όποιο είχα γνωρίσει πολύ καλά στο άδειο από έπιπλα, με μόνο τό πιάνο της Μητέρας, διαμέρισμα της όδου "Υπατίας 4), γνώριζα ήδη τό πρόβλημα αυτό. Τέτοια διλήμματα έχουμε όλοι μας αλλά τά αντιμετωπίζουμε χωρίς να τά ανάγουμε σε θέματα δημοσίας τάξης και παγκόσμιας άνατροπής, χωρίς κρίσεις υπερανθρωπισμού, με κοινό νοϋ, χωρίς λεονταρισμούς και με περισσότερη μετριοπάθεια. Με άπασχολούσε, κυρίως, ότι χρειάστηκαν τόσα χρόνια φιλοσοφικού θεάτρου και μεγαλορρημοσύνης για να ανακαλύψει κανείς τήν έννοια του «άκαθόριστου». Μπορούσε να καταλήξει στο σημείο αυτό γρηγορώτερα και με απλούστερο τρόπο. "Έτσι, κάνοντας έναν αναχρονισμό, επικαλούμαι εδώ τό συμπέρασμα του Κ. Σιμόπουλου. Είναι σαν να καλείς τόν έξορκιστή να προσφέρει τά μαγικά λόγια, τούς φιλοσοφικούς όρους πού άγνωεις, έκτελώντας τήν νενομισμένη ιεροτελεστία πού δεν γνωρίζεις. Να τί λέει ό Κ. Σιμόπουλος για τό κριτικό φανταστικό, όρο του Κ. Καστοριάδη, τόν όποιο θεωρεί μίτο της "Αριάδνης άπαραίτητο για να τόν ανακαλύψει κανείς, φοβισμένο, μέσα στον τεχνητό λα-

βύρινθο τῶν συλλογισμῶν στούς ὁποίους κρύφτηκε γιά νά συγκαλύψει, σάν τόν Φρόνυτ, μίαν ἐγγενή ἀδυναμία, γιά τήν ὁποία ὅμως δέν εἶχε, οὔτε αὐτός, λόγο νά σεμνύνεται ἢ νά αἰσχύνεται. «Τό δημιουργικό φαντασιακό», λέει ὁ Σ. Σιμόπουλος, «τό ἀντιλαμβάνεται ὁ Καστοριάδης σάν ἕναν ἀκόμα ὑπερβατολογικό (ἀνθρωπολογικά καί ψυχαναλυτικά ἐπεξεργασμένο) ὑπερπροσδιορισμό ὁ ὁποῖος, ἐνῶ πρόκειται νά ἀντικαταστήσει τίς ὑπερβατολογικές κατασκευές τῶν ὀρθολογιστῶν ἀνταγωνιστῶν του, ἐμπλέκεται στίς ἴδιες μέ αὐτούς ἀντικειμενικές ἀδυναμίες, καθώς ἐπιβάλλει, σέ σχέση μέ τίς ὑπόλοιπες δημιουργικές καί γνωστικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἕναν δεσποτισμό ἀνάλογο μέ αὐτόν τοῦ Λόγου καί ἴσως μάλιστα πιά ἀπειλητικό, καθώς δέν φαίνεται νά διαθέτει τά ἐσωτερικά κριτήρια πειστικῶς αὐτοελέγχου. Τό γεγονός ὅτι τά δανείζεται ἀπό τό ἀντίπαλο στρατόπεδο τοῦ Λόγου (παραδοσιακοῦ-ἀντικειμενικοῦ καί νεωτερικοῦ-ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ), ὑπογραμμίζει ἀκριβῶς τόν ἀντινομικό χαρακτήρα τῆς σκέψης τοῦ Καστοριάδη.»²⁷

Τήν ἀνακάλυψη ὅτι ἡ ἔλλειψη τῆς μητέρας, πού θά παρέδιδε τό κλειδί τῶν σημασιῶν, προσδιόρισε τήν ταλάντευση τῆς ζωῆς μεταξύ ἐπαναστατικῆς αὐταρχικότητας καί συμβίβασμοῦ, ὁ Κ. Καστοριάδης τήν εἶχε κάνει τό 1944 στήν Ἑλλάδα καί δέν χρειαζόταν νά ψυχαναλυθεῖ στό Παρίσι γι' αὐτό. Ἀπλῶς ἡ Γαλλία, χώρα τῆς μαρξιστικῆς ἐπαγγελίας, τοῦ ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά ἀναπτέρῳσι τίς σωτηριολογικές προσδοκίες, καθυστερῶντας τήν ὠρίμανση καί ἐπιταχύνοντας ἴσως τόν θάνατο.

Ὁ προελληνικός δυαδισμός καί ἡ ἑλληνική τριλειτουργικότητα

Στό ἀσιατικό χάος τῶν διαστάσεων καί ἀποστάσεων, σέ διαδικασίες συνεχοῦς ἀναπροσαρμογῆς, οἱ κατηγορίες τῆς σκέψης ἔπρεπε νά εἶναι ὅσο τό δυνατόν σταθερότερες καί ὁ λόγος χρειάστηκε κατά συνέπεια νά εἶναι ἀπλοποιητικός καί ἀντιθετικός. Ἡ ἀντίφαση προερχόταν ἀπό τήν ἀντιπαράθεση δυαδικῶν ἐννοιῶν κατά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τόν ἀνθρώπο. Γῆ καί Θάλασσα, νομάδες καί ἀγρότες, κύριοι καί σκλάβοι. Ἀπό τήν προσωκρατική διαλεκτική μέχρι τήν ἐγελιανή φαινομενολογία, αὐτό ἦταν τό πρόβλημα τῆς σύνθεσης τῶν δυαδικῶν ὄρων καί τῆς διαμόρφωσης τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Τά ἀρχέτυπα, ἐγγενῆ ἢ ἐπίκτητα, ἀναφέρονται στήν μέρα ἢ τήν νύχτα, τό φῶς

ἢ τό σκοτάδι, τό καλό ἢ τό κακό, τόν πατέρα ἢ τήν μητέρα, τό μῖσος ἢ τήν καλοσύνη, τό ὠραῖο ἢ τό ἄσχημο, τόν ἥλιο ἢ τήν σελήνη. Κατά τόν Przulski, ὅπως τόν ἀναφέρει ὁ Gilbert Durand²⁸, πέρα ἀπό τό ἰωνικό φαντασιακό, ἀπό τό Αἰγαῖο καί τήν Μεσόγειο μέχρι τήν Ἰνδία καί τόν Μεσαίωνα, τά ἀρχέτυπα καθορίζονται ἀπό τήν διαδοχή τῶν πολιτισμῶν, τοῦ κυνηγιῶ, τῆς κτηνοτροφίας καί τῆς γεωργίας (σελ. 139). Κατά τήν Κλεμάνς Ραμνού, αὐτά τά δύο ἀσυμβίβαστα καί ἀντιθετικά σύμβολα, ἡ γῆ καί τό χάος, εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, χαρακτηριστικά τῆς ἀρχαϊκῆς νοοτροπίας. Ἀπό τό ἀνελέητο χάος βγαίνει ἡ μαύρη μητέρα πού θά δημιουργήσει τό φῶς καί ἔπειτα, μόνη καί χωρίς ἔρωτα, θά γεννήσει ἕνα θανάσιμο πλάσμα πού θά ἀρνιέται νά ἐνωθεῖ μέ τούς ἀπογόνους τῆς Γῆς²⁹. Ἡ Νύχτα εἶναι ἡ πηγή τῶν πάντων. Ὁ μονισμός τῆς προηγῆθηκε τοῦ δυαδισμοῦ. Ἡ μυθολογία τῶν Πελασγῶν, τῶν Μινωϊκῶν, τῶν Ἑτρούσκων καί τῶν Ἀχαιῶν ἀποτελέστηκε ἀπό ἔριδες καί διαφωνίες γιά τήν προτεραιότητα τοῦ Οὐρανοῦ ἢ τοῦ Ὠκεανοῦ, τοῦ πατριαρχικοῦ ἢ τοῦ μητριαρχικοῦ κύκλου³⁰. Οἱ Ἴωνες καί οἱ πυθαγόρειοι ἐξηγοῦσαν τόν κόσμον μέ βάση τήν ἀντίθεση τοῦ κενοῦ μέ τό πλήρες, τοῦ θερμοῦ φωτός μέ τό ψυχρό σκότος, ἀντιμετωπίζοντας τήν δυαδικότητα παραδοσιακά, μέ τήν ἀπόσχιση, τόν ἀποχωρισμό, τό μάγμα ἢ μέ ἐθνικές, πολιτικές καί θεσμικές θεογονίες, κοσμογονίες καί γενεαλογίες. Μέ τίς ἀντιθέσεις αὐτές, οἱ προέλληνες προσπαθοῦσαν νά ἀνεβάσουν τήν γλῶσσα καί τό πνεῦμα σέ ἀνώτερα ἐπίπεδα θεωρητικῆς καί ἐννοιολογικῆς ἀφαίρεσης. Ἡ Ἴωνική, ὅπως καί ἡ προελληνική καί σέ σημαντικό σημεῖο ἡ πρωτοελληνική μεταβατική σκέψη, στηριζόταν σέ ἀρχέτυπα, πολωτικές ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιβάλλονταν στούς συλλογιστικούς κανόνες. Ἀντίθετα, στήν κυρίως εὐρωπαϊκή, ἡπειρωτική Ἑλλάδα, διαφορετική νοητική τάξη καί κατηγορίες ἐπικρατοῦσαν, στό μέτρο πού εἶχαν εἰσαχθεῖ τριαδικοί ἰνδοευρωπαϊκοί κανόνες καί δομές στούς θεσμούς καί τήν ὀργάνωση τῆς σκέψης καί τοῦ κόσμου. Ὁ Γ. Ντυμεζίλ, πού ἀνακάλυψε τήν ὑπαρξή τῶν ὀργανωτικῶν κανόνων τοῦ ἰνδοευρωπαϊκοῦ εὐρωασιατικοῦ χώρου, δίσταζε νά ὑπαγάγει σ' αὐτόν τόν ἑλληνικό πολιτισμό, τόν ὁποῖο θεωροῦσε ἐπηρεασμένο ἀπό τίς ἀνατολικές ἐμπειρίες του. Ὁ μαθητής του, ὁ Bernard Sergent, μέ τό βιβλίο του *Les trois fonctions indoeuropeennes en Grèce ancienne*, ἀποκαθιστᾷ τήν θέση τῆς Ἑλλάδας ὡς πολιτιστικοῦ συνόλου πού

λειτουργεί σύμφωνα με τὰ τριλειτουργικά υποδείγματα σκέψης, τόσο στα έπικά έργα, όσο και στην ποίηση και την τραγωδία. Στην επίσημη αυτή ιδεολογία, η Αθήνα είχε μίαν ιδιαίτερη θέση, θεωρώντας τον έαυτό της, ανάλογα με τις πολιτικές κυρίως περιστάσεις, πότε ιωνικό, πότε πελασγικό, πότε άττικό και πότε κατάλληλο να γίνει η ιθύνουσα έκφραστική ένωτική δύναμη, ο κοινός παρανομαστής των προελληνικών και των ινδοευρωπαϊκών στοιχείων του έλληνικού κόσμου ενώ, σε μερικές περιπτώσεις, όπως στην πλατωνική ουτοπική φυγή, τό δωρικό υπόδειγμα φαινόταν στην πιο τυπική ιωνική, άττική σκέψη, την πλατωνική, η μόνη δυνατότητα προστασίας από την έφιαλτική προσδοκία μιās επανάστασης των σκλάβων, από την οποία βασανιστικά υπέφερε, χωρίς να δύναται να αντιμετωπίσει ένα τέτοιο ένδεχόμενο με μιά κατάλληλη ριζική αναθεώρηση των δημοκρατικών θεσμών. Η περσική άκτινοβολία είχε διαβρώσει την μιά από τις λειτουργίες, την ιερατική, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο την διλειτουργικότητα, ενώ η υποταγή της στους Μακεδόνες, όταν επεχείρησαν την ένοποίηση των τριών τριλειτουργικών πολιτισμών, του ινδοευρωπαϊκού, του ινδοϊρανικού και του ινδικού, της έδωσε την δυνατότητα να θέσει τις πολιτιστικές της υπηρεσίες στην διάθεση των Μακεδόνων, ιδιαίτερα απαραίτητες μετά την δωρική άποχή. Οι άθηναϊκές όμως υπηρεσίες στηρίζονταν σε ένα ιωνικό υπόστρωμα τό οποίο είχε άπορροφήσει μεγάλο μέρος από προελληνικά στοιχεία. Οι υπηρεσίες αυτές παρασχέθηκαν και λειτούργησαν μέσα σε δυαδικά επικοινωνιακά πλαίσια, σχήματα και μεθόδους. Τό άθηναϊκό πο-

λιτιστικό σύστημα, τό οποίο είχε κληθεί να εκφράσει μιά λειτουργική δομή τριαδική, όπως εκείνη η οποία επικρατούσε στην ήγεμονική μακεδονική, ινδοευρωπαϊκή, ινδοϊρανική και ινδική ιδεολογία, δέν προσφερόταν στην τριαδική διάρθωση της ινδοευρωπαϊκής λογικής. Τό άσυμβίβαστο, η σύγκρουση των ινδοευρωπαϊκών με τὰ άθηναϊκά, εν πολλοίς προελληνικά σχήματα, παρεμπόδισαν τον έναρμονισμό του έλληνιστικού ευρωασιατικού πολιτισμού με τὰ αρχαϊκά δυαδικά μέτρα. Οι δυσλειτουργίες που προκάλεσε, η έλλειψη ανταπόκρισης και οι διαρθρωτικές, έννοιολογικές και οργανωτικές αδυναμίες του σχήματος οδήγησαν στην κατάρρευση της παγκόσμιας μακεδονικής αυτοκρατορίας. Σε ανάλογα συντονιστικά προβλήματα προσέκρουσε προφανώς και ο μετέπειτα έλληνικός πολιτισμός στό έσωτερικό του, όπου μιά συνεχής έλλειψη συντονισμού, ανταπόκρισης και συνεννόησης, λόγω της ταυτόχρονης χρησιμοποίησης δυαδικών και τριαδικών συμβόλων, προκάλεσε τις κατά καιρούς αποσυνθετικές τάσεις μέσα στις διάφορες πολιτικές μορφές του Βυζαντίου και του νεοελληνισμού. Η πρόσφατη άνοδος στην έξουσία και στην γραφειοκρατική διοίκηση σημαντικών σχηματισμών του παραδοσιακού ιωνικού, δυαδικού πολιτισμού, με τις άντιθετικές, άπλοποιητικές και μανιχαϊκές εκφράσεις των εκφυλιστικών και σοφιστικών διλημμάτων του, προκάλεσε πολλαπλά συμπτώματα άσυνεννοησίας σε όλες τις πολιτιστικές επαφές μεταξύ άλληλοδιαπλεκόμενων τριλειτουργικών και δυαδικών συμβόλων επικοινωνίας και κυκλοφορίας, ιδεών δομικά άσυμβίβαστων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Elements Orientaux dans la Religion Grecque Ancienne*, Colloque de Strasbourg 1958, E. Laroche-Koubaba.

2. Βλ. Henri Minczelew, *Histoire Générale du Bund, un mouvement revolutionnaire juif*, Denoel. Επίσης, Άβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του Έλληνικού Προλεταριάτου*.

3. Βλ. R. Altamira, *The Western Caliphate*, pp. 409-441, *The Cambridge Medieval History*, III.

4. Βλ. τὰ συγγράμματα του καθηγητή Βρυώνη.

5. Βλ. στό Λεξικό της Φιλοσοφίας την λέξη Brentano.

6. Βλ. Werner Jaeger, *Cristianesimo primitivo e Paideia Greca*.

7. Βλ. J.Y. Lacoste, *Dictionnaire de Theologie, Hellenisation du Christianisme-Platonisme Chretien - Theologie Paulinienne*.

8. Βλ. Στίνα, *Αυτόβιογραφία και Κ. Καστοριάδη, Είμαστε υπεύθυνοι για την Ιστορία μας*, σελ. 41.

9. Βλ. C. Castoriades, «Kairos», *Domains de l'Homme*, σ. 63.

10. Βλ. Σ. Χάντιγκτον, *Η σύγκρουση των πολιτισμών*.

11. Βλ. S. Poggi, *Husserl e la Fenomenologia και L'autre Europe*, pp. 84-123, n. 20, 1989.

12. 12.000 επί 40.000, βλ. Kathimerini, 2 June 2004.

13. Βλ. H.J. Muller, *The Loom of History*.

14. Βλ. *The Cambridge Medieval History III*, Chapter XX-XXI.

15. Α.Π. 155612/20.1.1946.

16. Βλ. Κ. Καστοριάδη, *Είμαστε υπεύθυνοι για την Ιστορία μας*, σελ. 168.

17. Για τό σχήμα αυτό βλ. την *Κοινωνιολογία και Δημοκρατία*, 1947, που είχα αφιερώσει στον Κ. Μακρυγιάννη.

18. Βλ. III Συνδιάσκεψη του Κ.Κ.Ε., 1949.

19. Βλ. Τέτα Παπαδοπούλου, *Για τον Κ. Καστοριάδη*, σελ. 59.

20. Βλ. και τίς αποκαλύψεις του Βιντάλ-Νακέ για τον ιδρυτή της θεωρίας της Ανατολικής Δεσποτείας Βιτφόγκελ και για την χρηματοδότηση του βιβλίου του από την Πρεσβεία των ΗΠΑ στο Παρίσι, *La Démocratie Grecque vue d'ailleurs*, p. 282-4 κ.ά.

21. Βλ. Rene Lourau., *L'Etat Inconscient*.

22. Βλ. C. Castoriadis, «Pologne, une autre defaite», *Domains de l'Homme*, II.

23. Βλ. «The logic of the magmas and the question of autonomy» (*The Castoriades Reader*, p. 312).

24. Βλ. Τ. Παπαδόπουλου, *Γιά τον Κ. Καστοριάδη. Ο άνθρωπος και οι ιδέες του*, σελ. 25-60.

25. Βλ. διατριβή μου στο Πανεπιστήμιο της Columbia «The Balkan Communist Federation and the Macedonian Question», 1954.

26. Βλ. C. Castoriades, «Psychanalyse et Société», *Domains de l'homme*, II, pp. 41-59.

27. Βλ. Κ. Σιμόπουλου, *Φαντασιακή αυτονομία ή φανταστικός αυτοεγκλωβισμός*, Νέα Έστια, Άπρίλιος 2000.

28. Βλ. *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*.

29. Βλ. Clemence Ramnoux, «Mythos et Logos», *Dictionnaire de la Grèce Antique*, p. 876.

30. Βλ. άν., σελ. 876.

Περικλῆς Γιαννόπουλος

Βίος, ἔργο καὶ αὐτοκτονία

Μελέτης Μελετόπουλος

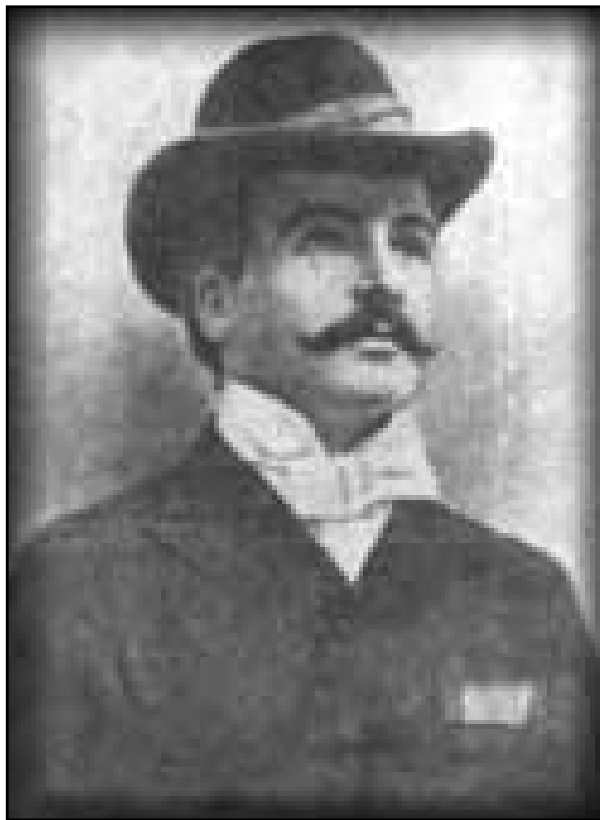
Εἰσαγωγή

Οἱ διανοούμενοι στὴν Νεοελληνικὴ Ἱστορία

Μετά τὴν Ἀπελευθέρωση καὶ τὴν συγκρότηση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἡ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας δὲν στηρίχθηκε σὲ κάποιον ἐπιστημονικὸ προγραμματισμὸ ἢ σὲ κάποιες ιδεολογικὲς κατευθύνσεις, ὅπως συνέβη στὶς περισσότερες βιομηχανικὲς χώρες τῆς Δύσης. Οἱ σημαντικώτεροι νεοελληνες διανοούμενοι τοῦ 19ου αἰῶνα (ὁ Σάθας, ὁ Παπαρρηγόπουλος κ.ἄ.) διαμόρφωσαν ἕνα ιδεολογικὸ περίβλημα, οἱ δομές ὅμως τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας προσδιορίστηκαν περισσότερο ἀπὸ τὰ κοινωνιολογικά ὑποπροϊόντα τῆς ὀλέθριας Τουρκοκρατίας: τὰ ἐκτεταμένα πελατειακά δίκτυα, τὴν κληρονομικὴ κοτζαμπασικὴ ὀλιγαρχία, τὴν πολιτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα καὶ τίς τυχοδιωκτικὲς φιλοδοξίες δυναμικῶν προσωπικοτήτων.

Μέσω τοῦ πελατειακοῦ συστήματος (καὶ στὴν οὐσία τῆς πελατειακῆς ἀντίληψης πού διαπερνοῦσε καὶ διαπερνᾷ καὶ σήμερα ὀλόκληρο τὸ φάσμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἀκόμη καὶ τῶν καθημερινῶν συναναστροφῶν), ἡ κοτζαμπασικὴ

ὀλιγαρχία, πού διαμορφώθηκε τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς, διαίωνισε τὴν πολιτικὴ τῆς κυριαρχία στὶς τοπικὲς κοινωνίες. Ἡ ὀλιγαρχία αὐτὴ ἐξουδετέρωσε τὸν Καποδίστρια, βραχυκύκλωσε τὴν Βαυαροκρατία καὶ τὸν Ὅθωνα καὶ ἐμπόδισε τὴν δημιουργία σύγχρονου κράτους καὶ κοινωνίας τῶν πολιτῶν, καθιστῶν-τας τὰ κοινοβουλευτικὰ συντάγματα τοῦ 1844 καὶ τοῦ 1864-75 τυπικὸ πρόσχημα τῆς κυριαρχίας τῆς. Ἡ ὀλιγαρχία τῶν «τζακιῶν» διέθετε τὴν ἱκανότητα τῆς ἀεναῆς ἀναπαραγωγῆς, τῆς ὀβιδιακῆς μεταμόρφωσης καὶ τῆς ἐπανεμφάνισής τῆς σὲ κάθε νέα φάση τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων. Ἡ πολιτικὴ, ἐξάλλου, τῶν Μεγάλων Δυνάμεων κυμαινόταν μεταξύ ἐνός ἄλλοτε γνήσιου καὶ ἄλλοτε ἰδιοτελοῦς φιλελληνισμοῦ, πού ἔσωζε τὴν Ἑλλάδα σὲ ὀριακὲς καταστάσεις (1827, 1897, 1944-49 κ.λπ.), καὶ τῆς διαίω-σης τῆς νεοελληνικῆς ἐξάρτησης, καχεξίας, δανεισμοῦ καὶ ὑπανά-

πτυξης, καὶ ἄρα διατήρησης τοῦ ἑλλαδικοῦ κρατιδίου σὲ θέση ἀποικίας.

Σ' αὐτὸ τὸ σκηνικὸ, καὶ ἰδίως σὲ ἐποχὲς ἀστάθειας, βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ διαδραματίσουν πρωταγωνιστικὸ ρόλο πρόσωπα πού δὲν προέκυπταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη πολιτικῆς ἔκφρασης κάποιας κοινωνικῆς τάξης οὔτε ἀπὸ κάποιο ιδεολογικὸ κίνημα. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ πρό-

σωπα μέ τυχοδιωκτικό χαρακτήρα. Διότι στίς βαλκανικές χώρες οί τυχοδιωκτικές φιλοδοξίες εύνουονται από τήν άνευ προϋποθέσεων κοινωνική κινητικότητα, κατάλοιπο τής όθωμανικής κοινωνίας, όπου ό Σουλτάνος μπορούσε νά διορίσει πρωθυπουργό έναν τυχαίο δούλο και μέ τήν ίδια εύκολία νά τόν εξαφανίσει από τό προσκήνιο, έκτελώντας τον ή φυλακίζοντάς τον.

Σ' αυτό τό σκηικό, οί διανοούμενοι, όταν πρότειναν ιδέες για τήν βελτίωση ή τήν ριζική ανασυγκρότηση του προβληματικού κρατιδίου (πού βρισκόταν μονίμως είτε σε κρίση είτε σε παρακμή) θεωρήθηκαν πάντοτε γραφικοί, έξωπραγματικοί και κατά βάθος επικίνδυνοι για τίς φαιλοκρατικές ισορροπίες του παλαιοκομματισμού. Όσάκις τό ιδεολογικό στοιχείο φάνηκε νά εισβάλλει στην πολιτική, γρήγορα έκφυλιζόταν σε άλλοθι, σε μηχανισμό επικάλυψης και τελικά αναπαραγωγής των παλαιοκομματικών δομών, του πελατειακού συστήματος, τής εύνιοιοκρατίας, τής οίκογενειοκρατίας, τής αναξιοκρατίας.

Οί δομές του πολιτικού σουλτανισμού παρέμεναν στο βάθος των καταστάσεων, πανίσχυρες και έτοιμες νά επιστρέψουν για άλλη μιά φορά στην επιφάνεια των πραγμάτων. Όλόκληρη ή περίοδος 1910-40, ή πύ ζωντανή, ρηξικέλευθη, δυναμική εποχή τής νεοελληνικής ιστορίας, κατέληξε στην νεκρανάσταση του παλαιοκομματισμού τό 1945, ως έναν τρεις δεκαετίες μέ πρωταγωνιστή τόν Έλευθέριο Βενιζέλο και άλλες εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες νά μήν μπόρεσαν νά μεταβάλουν κατ' ελάχιστον τόν τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς τής ελληνικής κοινωνίας.

Οί πύ άπροσάρμοστοι από τούς διανοούμενους πλήρωσαν ακριβά τίς άγκυλώσεις τους και τήν έμμογή τους σε κάποιες αξίες, είτε μέ τήν περιθωριοποίησή τους είτε και μέ τήν ζωή τους. Π.χ. ό Ίων Δραγούμης. Διότι τό τίμημα τής επιτυχίας στο βαλκάνιο πολιτικό σκηικό ήταν και είναι ή αποβολή τής ιδιότητας και τής εύαισθησίας του πολιτικού στοχαστή και ή προσχώρηση στίς χειρότερες όψεις του πελατειακού συστήματος και τής παλαιοκομματικής νοοτροπίας, και εν τέλει ό εκμαυλισμός και ή άφομοίωση. Έξέχον παράδειγμα ό Άνδρέας Παπανδρέου.

Η πνευματική συγκρότηση προκαλούσε πάντοτε ένα άπροσδιόριστο δέος στην μάζα των ήμιμαθών πολιτευτών και των άμαθών ψηφοφόρων, αλλά ταυτόχρονα εξέπεμπε κάτι τό έξωτικό, πύ απέτρεπε σχέσεις μεγαλύτερης οικειότητας και άμοιβαίας εμπιστοσύνης. Η καχυποψία στάθηκε έτσι τό βασικώτερο συστατικό στοιχείο

τής σχέσης ανάμεσα στην νεοελληνική πνευματική κοινωνία και στο πολιτικό σύστημα. Άντιθέτως, έκτιμήθηκαν προσόντα όπως ή έλλειψη ένδοιασμών, ή εύπελής δημαγωγία, ή κολακεία του πλήθους, ή εύκαμψία, ή προθυμία έξυπνότητας άλλοτρίων συμφερόντων, ή διαπλοκή, ή άνελευθερία τής σκέψης. Αυτά θεωρήθηκαν πύ «πρακτικά» και πύ κατάλληλα για τήν διεκπεραίωση των συμφερόντων των ψηφοφόρων (φυσικά μέ τήν άκρως βραχυπρόθεσμη έννοια).

Όμως, ή μόνη όδός για τήν πραγματική εθνική άνεξαρτησία — και ό μόνος τρόπος για νά παύσει ή ιδρυτική πράξη του νεοελληνικού κράτους νά άποτελεί διακήρυξη κενή περιεχομένου — ήταν ή δημιουργία δομών οικονομικής ανταγωνιστικότητας στην παγκόσμια αγορά και ταυτόχρονα άμυντικής επάρκειας. Έτσι ή χώρα θά γινόταν χρήσιμη στον δυτικό συνασπισμό, στον όποιον έξ όρισμού άνήκε, αντί για ούραγός και ιδιόρρυθμη — μέ τήν κακή έννοια — παραφάδα του. Αυτά όμως προϋπέθεταν κατάργηση συνθηκών αιώνων και άποκοπή από τήν παράδοση του όθωμανικού δεσποτισμού και του πολιτικού σουλτανισμού (πού σύμφωνα μέ τόν Max Weber χαρακτηρίζουν τίς μεσανατολικές και ασιατικές κοινωνίες).

Άλλά τόσο τό πολιτικό σύστημα, οί κορυφαίοι ταγοί του και ή μεγάλη μάζα των μεσαίων στελεχών του, και κυρίως τό έκλογικό σώμα, ήταν πάντοτε άπρόθυμοι νά προσχωρήσουν σε μιά τέτοια λύση. Διότι αυτό θά σήμαινε τό τέλος τής βολικής άνίσωσης μεταξύ ύπερκατανάλωσης και ύποπαραγωγικότητας, άρα του έξωτερικού δανεισμού και τής νεο-άποικιακού τύπου εξάρτησης από τήν έκάστοτε γενναϊόδωρη μεγάλη δύναμη. Θα σήμαινε τό τέλος τής εύκολης λύσης των μαζικών παρασιτικών διορισμών στο δημόσιο έναντι έκλογικών ανταλλαγμάτων και άρα τής διαίωσης τής πολιτικής κυριαρχίας του τοπικού κομματάρχη. Όμως τό σύστημα αυτό «έξυπηρετούσε» τούς πάντες ως άτομα, αν και τούς όδηγούσε σε καταστροφή σε συλλογικό επίπεδο (εθνική κυριαρχία, πολιτική έλευθερία, διοίκηση, οικονομία κ.λπ.). Έτσι, τό αυτοκτονικό αυτό σύστημα καθήλωσε τήν Ελλάδα σε παρακμή και εξάρτηση και ταυτόχρονα τήν κατέστησε άνίκανη νά άντιμετωπίσει τίς διαδοχικές εθνικές κρίσεις και τήν σταδιακή συρρίκνωση του Έλληνισμού, από τό τέλος του 19ου αιώνα έως σήμερα.

Άλλά και οί πακτωλοί χρημάτων, πύ διοχετεύθηκαν από τήν Δύση στην Ελλάδα τούς τελευταίους δύο αιώνες (άπό τά δάνεια τής Έπα-

νάστασης, τό προσφυγικό δάνειο τοῦ 1923, τό σχέδιο Μάρσαλ ὡς τά πακέτα Ντελόρ) δέν αξιοποιήθηκαν μέ παραγωγικό τρόπο ἀλλά τά οικειοποιήθηκαν ἐναλλασσόμενες ὀλιγαρχίες, οἱ ὁποῖες τά κατανάλωσαν γιά ἀτομικό πλουτισμό ἢ τά χρησιμοποίησαν γιά νά στηρίξουν τήν πολιτική τους παρουσία.

Ἐπειδή ἡ Ἑλλάδα δέν πέρασε ἀπό τήν διαδικασία τῆς ἐκβιομηχάνισης καί τῆς διαμόρφωσης ἀστικής κοινωνίας, ἀπουσίασε ἡ δημιουργία μιᾶς πραγματικῆς ἀστικῆς τάξης, πού θά ἐπέβαλλε τήν ἡγεμονία της μέ πολιτικά καί ἰδεολογικά μέσα. Ἀπεναντίας, οἱ ἐκάστοτε πολιτικές ἐξουσίες δημιουργοῦσαν πάντοτε τήν δική τους οικονομική ἐπιφάνεια, χρησιμοποιώντας τήν πολιτική τους ἐπιρροή γιά νά εὐνοήσουν τήν οικονομική ἀνοδο προσώπων τοῦ περιβάλλοντός τους ἢ καί ἄμεσα τοῦ ἑαυτοῦ τους. Δηλαδή στίς χώρες μέ ὀθωμανική παράδοση δέν ἐπικαθορίζεται ἡ πολιτική ἀπό τήν οἰκονομία, ἀλλά ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Αὐτή ἡ δομή συνολικῆς διαπλοκῆς ἐκφράζεται μέ τόν τουρκογενῆ ὄρο «ντοβλέτι», πού σημαίνει ἐξουσία ταυτόχρονα πολιτική, κοινωνική καί οικονομική.

Ἄρα, κάθε ἀπόπειρα ἐκσυγχρονισμοῦ δέν θά μπορούσε νά προκύψει — ὅπως ἔγινε στήν Δύση — ἀπό τούς ἰδεολογικούς καί πολιτικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε ἀστική τάξη. Ἔτσι, οἱ διανοούμενοι πού ἐπαγγέλλονταν μιᾶ τέτοια λύση ριζικῆς μεταρρύθμισης καί ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας κοινωνιολογικά κινούνταν στό κενό, καί μάλιστα βρίσκονταν σέ δομική ἀντίθεση μέ τό σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ συστήματος.

Ἄλλά καί, ἐν γένει, ἡ ἀπουσία συγκροτημένων κοινωνικῶν τάξεων, σέ μιᾶ κοινωνία ρευστή καί διαρκῶς ἀναδιατασσόμενη, ἄφησε τούς διανοούμενους κοινωνικά μετέωρους. Ἀκόμη καί στίς λιγοστές περιπτώσεις πού αὐτοί συμπορεύθηκαν μέ κάποιο πολιτικό κίνημα (κοινωνιολόγοι, σοσιαλιστές καί δημοτικιστές στόν πρόωμο βενιζελισμό, μαρξιστές στό ΚΚΕ) γρήγορα διαχώρισαν τήν θέση τους ἢ καί συγκρούσθηκαν μ' αὐτό (παράδειγμα ἡ τραγική μοναχική πορεία τῶν Γ. Κορδάτου, Σ. Μάξιμου, Δ. Γληνοῦ κ.ἄ. πού διαγράφηκαν καί ἐξοντώθηκαν πολιτικά, ἠθικά, ἀκόμη καί φυσικά ἀπό τό ΚΚΕ). Διότι τίς πολιτικές διεργασίες, ὅπως προαναφέραμε, προσδιόρισαν τό πελατειακό σύστημα, ἡ πολιτική τῶν μεγάλων δυνάμεων καί ὁ τυχοδιωκτισμός ἀνθρώπων χυδαίων ἢ κυνικῶν, ὅπως ὁ Γ. Κονδύλης ἢ ὁ Ν. Ζαχαριάδης. Ὅπως καί οἱ περιπτώσεις τῶν

ἀστῶν ἐκσυγχρονιστῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '50 (ὁ Γεώργιος Καρτάλης ἢ ὁ Σπύρος Μαρκεζίνης), πού συνάντησαν τήν σφοδρή ἀντίσταση τοῦ πολιτικο-βιομηχανικοῦ κατεστημένου.

Ἐπομένως, κάθε ἔννοια ἀνάπτυξης καί ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν δομῶν δέν μπορούσε παρά νά προέλθει ἀπό τούς κόλπους τοῦ ἴδιου τοῦ πολιτικοοικονομικοῦ κατεστημένου, πρᾶγμα ἀντιφατικό, αὐτοαναίρουμένο καί ἀδύνατον. Γι' αὐτό καί δέν συνετελέσθη.

Αὐτό τό πολιτικό κατεστημένο τῶν «τζακιῶν» καί τῶν συναφῶν συμφερόντων καί συμμαχιῶν ἐπέδειξε ἐκπληκτική ἀντοχή στόν χρόνο, διότι (1) ἐμφανίσθηκε ὡς καλός ἀγωγός τῶν γεωπολιτικῶν σχεδιασμῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, οἱ ὁποῖες μόνον σέ κρίσιμες περιστάσεις τόν παραμέρισαν ὡς ἀνεπαρκῆ καί ἐνίσχυσαν ἐξωπαλαιοκομματικές λύσεις (π.χ. τό 1910 καί τό 1940), (2) βραχυκύκλωσε, διασυνδέθηκε, ταυτίσθηκε καί διεπλάκη μέ τήν οικονομική ὀλιγαρχία, (3) δημιούργησε ἐλεγχόμενους μηχανισμούς ἐνημέρωσης καί ἐξουδετέρωσε σχεδόν ὅλες τίς πράγματι ἐναλλακτικές λύσεις, μέ τήν μέθοδο τῆς ἀποσιώπησης, τῆς συκοφαντίας, τῆς παραπληροφόρησης ἢ τοῦ ἐκμαυλισμοῦ, (4) μετά τό 1974 κατόρθωσε νά ἀποσυνθέσει τόν μεγαλύτερο ἱστορικό του ἀντίπαλο, τίς Ἑνοπλες Δυνάμεις, ἐπεκτείνοντας στό ἐσωτερικό τους τά πελατειακά δίκτυα καί τίς ποικίλες μορφές ἐξάρτησης, (5) κατόρθωσε νά ταυτισθεῖ μέ τήν ἔννοια τῆς συνταγματικῆς νομιμότητας καί τῆς δημοκρατίας, προβάλλοντας τίς ἔννοιες αὐτές μέ φορμαλιστικό τρόπο, ὡς ὑποτίθεται μόνος καί νόμιμος ἐκφραστής τους.

Ἦταν τόσο ἰσχυρή αὐτή ἡ δομή ὥστε, ὅταν τό 1981 σύμπας ὁ παραδοσιακός παλαιοκομματισμός σαρώθηκε καί ἐγκαθιδρύθηκε στήν θέση του μιᾶ νέα κυρίαρχη πολιτική δύναμη, τό ΠΑΣΟΚ, γρήγορα κι αὐτή ἀπέκτησε τά ἴδια ἀκριβῶς χαρακτηριστικά: τό δικό της πελατειακό δίκτυο, τά δικά της οικονομικά συμφέροντα καί διαπλοκές (τά λεγόμενα «νέα τζάκια»), τό δικό της παρακράτος, τήν δική της ἐλεγχόμενη ἐνημέρωση, τίς δικές της προσβάσεις καί διασυνδέσεις μέ τά ξένα κέντρα ἀποφάσεων, ἀλλά καί μεθόδους ἀναμφίβολα πιό τελειοποιημένες καί σύγχρονες (π.χ. προπαγάνδα ἐπιστημονικά σχεδιασμένη, πιό ἐκλεπτυσμένες μορφές ἐλέγχου τῆς κοινῆς γνώμης καί ἀντιμετώπισης τῶν ἀντιφρονούντων καί προπαντός μηχανισμούς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας). Τά «σοσιαλιστικά» (ἐπί Ἄ. Παπανδρέου) καί «ἐκσυγχρονιστικά» (ἐπί Κ.

Σημίτη) ιδεολογήματα, ἐνῶ δὲν εἶχαν ἀπολύτως κανένα πραγματικό ἀντίκρουσμα, ὑπῆρξαν τὰ ιδεολογικά ἄλλοθι τοῦ νέου κυρίαρχου συνασπισμοῦ, πού στήν οὐσία του δὲν διέφερε σέ τίποτε ἀπό τήν παραδοσιακή Δεξιά.

Ἔτσι, οἱ ὑπανάπτυκτες κοινωνικές δομές ἀναδείχθηκαν ἰσχυρότερες ἀπό τίς ἐκάστοτε διακηρύξεις, τίς προθέσεις καί τίς ιδεολογικές ἐπικλήσεις. Τό μοναδικό ἀποτέλεσμα τῆς θεαματικῆς πολιτικῆς μεταβολῆς τοῦ 1981 (ὅπως ἀκριβῶς καί ὄλων τῶν «θεαματικῶν» πολιτικῶν μεταβολῶν τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας, ἂν ἐξαιρέσει κανεῖς τό κίνημα στό Γουδί) ἦταν ἡ ἀναπαραγωγή, μέ νέα μορφή καί μέ νέα πρόσωπα, τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς συστήματος διακυβέρνησης καί κυριαρχίας.

Καί ἡ Ἑλλάδα, καί ἡ Δύση μακροπρόθεσμα, πλήρωσαν ἀκριβὰ τήν διαιώνιση τῆς παλαιοκομματικῆς κυριαρχίας: τό ἠθικό καί ιδεολογικό ἔλλειμμα τοῦ παλαιοκομματισμοῦ βρίσκεται στήν βάση τῆς μονίμως ἀσταθοῦς θέσης τῆς Ἑλλάδας στά πλαίσια τῶν δυτικῶν συνασπισμῶν. Ἡ μαζική προσχώρηση τμημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καί τῆς νεολαίας στό ΕΑΜ, κατά τήν Κατοχή, πού ὀφειλόταν στήν ἀδράνεια ἢ καί στήν συνεργασία μέ τοὺς κατακτητές μεγάλου μέρους τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, ὑποχρέωσε τοὺς ἄγγλους νά δώσουν μάχες γιά νά συγκρατήσουν τήν Ἑλλάδα στόν δυτικό συνασπισμό. Ἡ ἰδιότυπη ἀντιδυτική στάση τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης καθ' ὅλη τήν διάρκεια τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου, ἡ ἄρνηση διευκολύνσεων στοὺς ἀραβοϊσραηλινούς πολέμους τοῦ 1973, ἡ ἀποχώρηση ἀπό τό ΝΑΤΟ τό 1974, ὁ ἀντιαμερικανισμός στοὺς γιουγκοσλαβικούς πολέμους τῆς δεκαετίας τοῦ '90 καί στόν πόλεμο τοῦ Ἰράκ καί τοῦ Ἀφγανιστάν ἀποτελοῦν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ἡ Δύση ὑπέθαλψε καί συμμάχησε μέ παλαιοκομματικές ἡγεσίες, πειθήνιες ἀλλά ἀνίκανες νά χειρισθοῦν τὰ ἑλληνικά ἐθνικά θέματα ἐντός τῶν πλαισίων τῆς Δυτικῆς Συμμαχίας, προκαλώντας προβλήματα στήν ἐσωτερική συνοχή τοῦ ΝΑΤΟ.

Ἄλλά οὔτε μπόρεσε νά ἀξιοποιήσει τήν Ἑλλάδα ἡ Δυτική Συμμαχία ὡς χώρα ὑποδοχῆς ἐπενδύσεων ἢ ὡς μοχλό οἰκονομικῆς διεξόδου στά Βαλκάνια, γιά παράδειγμα. Στό ζήτημα τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσης, ἡ στάση τῆς Ἑλλάδας δὲν ἦταν δημιουργική, καί ἀποτελοῦσε μόνιμη βαλκάνια καί ἀνατολίτικη παραφωνία στήν εὐρωπαϊκή συγχροδία. Ἀσφαλῶς καί μία Ἑλλάδα σύγχρονη, ἰσχυρή καί ἀνεπτυγμένη θά ἐξυπηρετοῦσε τήν Δύση πολύ περισσότερο.

Ἄλλά χρειάζονταν καί ἐσωτερικές προϋποθέσεις. Ἡ λαμπερή μορφή τοῦ Καποδίστρια, οἱ ἀδέξιοι καί αὐταρχικοί Βαυαροὶ πού ἦλθαν ὅμως μέ καλές προθέσεις, ὁ νεοκλασικισμός, οἱ ἔστω καί εἰσαγόμενες δυτικές ιδέες, ἡ κοινοβουλευτική δημοκρατία, τό σχέδιο Μάρσαλ, ἡ ΕΟΚ, ὁ τουρισμός, τό μεταναστευτικό συνάλλαγμα, ὁ σοσιαλισμός, οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες, τὰ πακέτα Ντελόρ πού ἦρθαν ἀπό τήν Δύση ἐδῶ ἀπορρίφθηκαν ἢ διαστρεβλώθηκαν καί τελικῶς ἐνίσχυσαν τήν φαυλοκρατία. Ἔτσι δὲν εἶναι περίεργο πού ἡ Δύση ἀπαιτοῦσε καί ἀπαιτεῖ ἀπ' τήν Ἑλλάδα συμμόρφωση χωρίς δικαίωμα γνώμης. Διότι, προκειμένου νά ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ ἑλληνικά συμφέροντα, θά ἔπρεπε καί ἡ Ἑλλάδα νά μπορεῖ νά ἀντιπαραθέσει ἐπιχειρήματα καί κάποιες δυνατότητες προσφοράς, ἀφοῦ στίς διεθνεῖς σχέσεις δὲν ὑπάρχει ἐλεημοσύνη.

Ἄλλά καί ὁ ἴδιος ὁ ἑλληνικός λαός, παραγωγός καί ταυτόχρονα θύμα ὅλης αὐτῆς τῆς κατάστασης, μπορεῖ μὲν προσωρινά νά «βολεύεται», ἀλλά τό πληρώνει μέ βιοτική ὑποβάθμιση, ἀνασφάλεια, διοικητικό χάος, ὑψηλό ποσοστό αὐτοκινητιστικῶν δυστυχημάτων καί ὅλα τὰ ἄλλα προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει στόν καθ' ἡμέραν βίο του. Ἀπόδειξη ἡ μόνιμη ἀγανάκτηση τῆς κοινῆς γνώμης κατά τοῦ κράτους.

Οἱ προοπτικές πού ἀνοίγονται γιά τήν ἑλληνική κοινωνία εἶναι συγκεκριμένες: (α) σέ περίπτωση πού δὲν προχωρήσει ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, ἡ Ἑλλάδα θά καταστῆ ἓνα εἶδος Μαϊάμι τῆς Εὐρώπης, χωρίς τήν ἀσφάλεια πού προσφέρουν στό Μαϊάμι οἱ ΗΠΑ, χῶρος περιορισμένης ἐθνικῆς κυριαρχίας, μέ πιθανές σοβαρές ἐθνικές ἀπώλειες, ὑπό συνθηκῆς ἀνομίας, χῶρος ὑποδοχῆς λαθρομεταναστῶν, ξεπλύματος χρήματος καί λαθρεμπορίου, σταθμός στό ἐμπόριο ναρκωτικῶν, μέ μεγάλα ἐγκληματικά καρτέλ νά ἐλέγχουν τήν οἰκονομία, μέ τίς προνομιούχες περιοχές νά ἀγοράζονται ἀπό πλούσιους ξένους, τόν ἑλληνικό λαό νά συρρικνώνεται διαρκῶς καί τήν ἑλληνική φύση νά καταστρέφεται ὀλοσχερῶς· (β) σέ περίπτωση πού ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωση καταστῆ λειτουργική ὁμοσπονδία ἢ συνομοσπονδία, οἱ διαδικασίες λήψης τῶν ἀποφάσεων γιά τὰ ἑλληνικά ζητήματα θά μεταφερθοῦν στίς Βρυξέλλες καί στό Στρασβούργο, προοπτική πιθανῶς εὐεργετική, ἐάν ἡ ἴδια ἡ Εὐρώπη δὲν ἀφεθεῖ σέ μία παρακμιακή πορεία. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐσωτερική ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας φαίνεται ὅτι εἶναι ἀδύνατη, ἡ μόνη περίπτωση ἐπιβίωσης στήν παγκόσμια ἀνομία τῆς μετα-ψυχροπολεμικῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἐν-

ταξη σ' έναν ισχυρό ευρωπαϊκό οργανισμό, ικανό να της εγγυηθεί την οικονομική επιβίωση, ενώ ή σέ συνδυασμό μ' αυτήν ή ένταξη στο NATO των βαλκανίων γειτόνων θά εγγυηθεί την άμυντική επιβίωση. Σ' αυτήν την περίπτωση, ή ελληνική διανόηση — έντασσόμενη οργανικά στην ευρωπαϊκή διανόηση — ίσως θά έχει για πρώτη φορά την ευκαιρία να παίξει κάποιον ρόλο.

Μέχρι τότε, τά μεγάλα ζητήματα πού απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία ήδη πρίν έναν αιώνα παραμένουν ανοιχτά. Έτσι, δέν είναι περίεργο πού ή σκέψη του Περικλή Γιαννόπουλου, πού άσκησε μία από τίς οξύτερες και ριζικώτερες κριτικές στην νεοελληνική πολιτεία, παραμένει έκπληκτικά επίκαιρη.

Η ζωή και τό έργο του Περικλή Γιαννόπουλου

Ο Περικλής Γιαννόπουλος γεννήθηκε στην Πάτρα τό 1869 (σύμφωνα μέ άλλες πηγές τόν Φεβρουάριο του 1870). Ο πατέρας του ήταν γιατρός μέ καταγωγή από τό Μεσολόγγι, ενώ ή μητέρα του καταγόταν από την βυζαντινή οικογένεια των Χαιρέτδων. Άνάμεσα στους προγόνους του εκ μητρός συγκαταλέγεται ο Άγιος Σπυρίδων (ο προστάτης της Κέρκυρας), ο Φαναριώτης γιατρός και λόγιος Κήρυκος Χαιρέτης, πού συνέγραψε τό πρώτο σύγγραμμα νεοελληνικής αισθητικής, καθώς και οι πρωταγωνιστές της κρητικής επανάστασης του 1841 Άριστίδης και Θεόφραστος Χαιρέτης. Ο τελευταίος εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Πάτρα, ως διευθυντής του καταστήματος της Έθνικής Τραπέζης. Κόρη του ήταν ή μητέρα του Περικλή.

Ο νεαρός Γιαννόπουλος ήταν ένα παιδί μέ ξεχωριστή προσωπικότητα. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, πού τόν γνώρισε από μικρό, τόν περιγράφει ως «...ένα πανέμορφο παιδί θαυμασίας φύσεως και χαρακτήρος...»¹. Ήταν άριστος μαθητής και, όπως αναφέρει ο ίδιος, πολύ καλός στά μαθηματικά². Στά δεκαεπτά του χρόνια ο Περικλής πήγε στην Άθήνα να σπουδάσει ιατρική. Μετά όμως από έναν χρόνο εγκατέλειψε την Ελλάδα και έφυγε για τό Παρίσι, όπου έγγράφηκε στην εκεί ιατρική σχολή. Η έντυπωσιακή του εμφάνιση, ή ιδιόρρυθμη και κομψή του ένδυση, ή ελληνική του προσέλευση προκάλεσαν αίσθηση στην παρισινή νυκτερινή ζωή. Θεωρήθηκε ένα είδος έξωτικού Άπόλλωνα, πού κατέφθασε από την χώρα της ελληνικής μυθολογίας. Άποτέλεσμα ήταν ο νεαρός Γιαννόπουλος να πα-

ρασυρθεί από τίς διασκεδάσεις και να εγκαταλείψει τίς σπουδές του.

Η φάση αυτή κράτησε δύο χρόνια. Ο αϊφνίδιος θάνατος του πατέρα του όχι μόνον σπέρησε στον νεαρό Περικλή την οικονομική δυνατότητα να συνεχίσει τίς παρισινές του ήμέρες, αλλά και προκάλεσε βλάβη στην υγεία του, την οποία είχαν υποσκάψει οι καταχρήσεις. Σύμφωνα μέ τόν Γ. Κατσιμπαλή³, υπέστη νευρικό κλονισμό. Η συνέχιση των σπουδών του και ιδίως ή παρακολούθηση των μαθημάτων της Άνατομίας και της Έγχείρισης ήταν αδύνατες. Μέ συμβουλή του διάσημου καθηγητού Jean-Martin Charcot (δάσκαλου του S. Freud, ειδικού στά ύστερικά φαινόμενα πού θεράπευε μέ ύπνωση), εγκατέλειψε τίς σπουδές του και πήγε ν' αναπαυθεί στο Λονδίνο, στον αδελφό του πού έμπορευόταν εκεί.

Στην Άγγλία παρέμεινε οκτώ μήνες, όπου μελέτησε άγγλική και γαλλική λογοτεχνία, έζησε από κοντά τό κλίμα του συμβολισμού και του αισθητισμού και ολόκληρη την ατμόσφαιρα της ύστερης βικτωριανής εποχής, του fin de siècle. Η υγεία του όμως δέν βελτιώθηκε και ή νοσταλγία τόν οδήγησε στην επιστροφή στην Ελλάδα. Έτσι, τό 1893 γύρισε στην Άθήνα. Η επιστροφή του στάθηκε σωτήρια για την ψυχική και σωματική του ανάρρωση⁴. Όμως, εις τό εξής, σύμφωνα μέ τόν Τάσο Άθανασιάδη⁵, ή Δύση τάραιζε τους εφιάλτες του.

Στην Άθήνα ένεγράφη στην Νομική, χωρίς ποτέ να φοιτήσει. Άντιθέτως άρχισε να ασχολείται ενεργά μέ την φιλολογία και από τό 1894 άρχισε να δημοσιεύει σε έφημερίδες και περιοδικά μεταφράσεις έργων των Ντίκενς, Πόε, Λοτί, Ουάιλντ, Μπωντλέρ, Μιραμπό, Τελσέ κ.ά. Η πρώτη του λογοτεχνική εμφάνιση έγινε μέ μία σειρά πρωτότυπα «πεζά ποιήματα» στην έφημερίδα Άστυ, πού δημοσίευσε από τόν Μάιο του 1894 έως τόν Σεπτέμβριο του 1904⁶.

Την στροφή του προς την μελέτη της κλασικής ελληνικής παιδείας προκάλεσε ένας φίλος του, λόγιος, από τά Μέθανα, ο Άν. Γεννάδιος, πού του έγραψε: «Παύσε να διαβάσεις Baudelaire και λοιπά περιττώματα». Και τόν προέτρεπε να διαβάσει Έλληνες κλασσικούς.

Άπό τό 1899 άρχισε να δημοσιεύει άρθρα σε έφημερίδες όπως ή Άκρόπολις, τό Άστυ, ή Έστία, και σε περιοδικά όπως ή Κριτική, τά Παναθήναια, ο Νουμάς κ.ά. Άρθρογραφοῦσε επιθετικά για διάφορα νεοελληνικά ζητήματα. Τό ενδιαφέρον του όμως εστιάστηκε κυρίως σε ζητήματα αισθητικής και τέχνης, τά οποία θεωρη-

σε καθρέφτη τῆς νεοελληνικῆς παρακμῆς καί ὁδὸ γιὰ τὴν νεοελληνικὴ ἀναγέννηση. Τὰ ἔθνη, κήρυττε, δημιουργοῦνται μὲ πνευματικὰ θεμέλια. Ἄλλον τρόπο ἢ Ἱστορία δὲν βρῆκε. Ἀφοῦ οἱ ἄρχοντες τῆς Μελόνας δὲν τὸ κάνουν, θά τὸ κάνουμε ἑμεῖς⁷. Τὰ δημοσιεύματά του φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν μέρος εὐρύτερων ἐργασιῶν, πού δὲν εἶδαν ποτέ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Τὰ λογοτεχνικά του κείμενα ὑπέγραφε μὲ διάφορα περίεργα ψευδώνυμα, ὅπως: «Λωτός», «Ὀνούφριος», «Ξηροτάγαρος», «Ἀπολλώνιος», «Λίνος», «Μαϊάνδρος», ἐνῶ τὰ κείμενα κριτικῆς του ὡς «Νεοέλλη» (γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα) καί ἄλλα. Τὸ 1903 χρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορά τὰ «Ἴ. Ἄνεμος» καί «Θ. Θάνατος». Τὸ τελευταῖο τὸ χρησιμοποίησε στὰ τελευταῖα του κείμενα, τὸ 1904. Ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1902 ἄρχισε νὰ δημοσιεύει στὴν Ἀκρόπολι τοῦ ἐνθερμου ὑποστηρικτῆ του Βλάσση Γαβριηλίδη τὴν «Σύγχρονο Ζωγραφικὴ», πού ὀλοκλήρωσε σέ εἴκοσι συνέχειες. Ταυτόχρονα ἄρχισε, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1903, νὰ δημοσιεύει τὴν «Περίεργο Κριτικὴ» του, στὸ περιοδικὸ Κριτικὴ. Τὸ 1903-04 ἔκανε τίς περισσότερες δημοσιεύσεις του, περίπου σαράντα τὸ 1903 καί περίπου πενήντα πέντε τὸ 1904. Μετὰ ἐξαφανίστηκε ἐντελῶς ἀπὸ τίς δημοσιογραφικὲς στήλες μέχρι τὸ 1906.

Μέχρι ἐκεῖνο τὸ σημεῖο ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ἔχαιρε δημοσιότητα καί ἡ παρουσία του ἦταν θετικὴ, ὡς ἓνα εὐχάριστο παράδοξο τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς. Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία, σημειώνει ὁ Τ. Ἀθανασιάδης⁸, νόμιζε πῶς ὑποδέχεται τὸν δικὸ της Ὅσκαρ Οὐάιλντ, πού μὲ παραδοξολογίες θά διάνθιζε τὴν πλήξη τῆς. Γρήγορα ὅμως ἔγινε ἀντιληπτό πῶς οἱ ἰδέες τοῦ Γιαννόπουλου, πού στὴν οὐσία συνιστοῦσαν ὀλοκληρωμένο σχέδιο ἐθνικῆς ἀναδημιουργίας, ἦταν ἐπικίνδυνες γιὰ τίς παρακμιακὲς ἰσορροπίες καί τὴν ξενομανία τῆς κοινωνίας αὐτῆς.

Τὸ 1906 ἐξέδωσε τὸ πρῶτο του βιβλίον, τὸ *Νέον Πνεῦμα*, πού προκάλεσε θύελλα ἀντιδράσεων. Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ἔγραψε στὸν *Νουμᾶ*⁹ γιὰ τίς θέσεις τοῦ Γιαννόπουλου στὸ γλωσσικὸ ζήτημα: «...πόσο ἀφιλοσόφητα καί μὲ τί τρόπο χονδροειδέστατο μιλάει γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα...» Καί, πάλι στὸν *Νουμᾶ*¹⁰ ὁ Πάλλης εἶχε γράψει: «Νομίζω, παιδί μου, πῶς ἀεροκοπανᾶς καί τολμῶ νὰ σοῦ τὸ πῶ, ἀφοῦ τόσο μεγαλόφωνα ζητᾶς τὴν ἀλήθεια», γιατί ὁ Γιαννόπουλος τὸν εἶχε ἀποκαλέσει¹¹ «μουρλό κουκουλέμπορο τοῦ Λονδίνου». Ἐνῶ ὁ Μαλακάσης, κι αὐτός στὸν *Νουμᾶ*¹², μὲ ψευδώνυμο «Κακοκεφαλιᾶς», τὸν

εἰρωνεύθηκε μὲ τὸ τετράστιχο: «Γιὰ τ' ἄξιο “Νέο Πνεῦμα” σου — σοῦ πρέπει Περδικλέα — ἓνα μπουγαδοκόφινον — γιὰ περικεφαλαία». Προκειμένου νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο, πραγματοποίησε τὴν πρώτη του ἐμφάνιση ὁ Ἴων Δραγούμης — μὲ τὸ ψευδώνυμο *ΙΔΑΣ* — στὸν *Νουμᾶ*¹³: «Δὲν ξέρω ἂν λέει σωστά πράγματα τὸ βιβλίον τοῦ Γιαννόπουλου, μὰ ὅταν τὸ διάβαζα ἦταν σάν ἄνεμος νὰ φυσομανοῦσε μέσα μου τρομαχτικά καί νὰ συντάραζε τὸν ἐλληνισμό μου ὅλον καί νὰ μὲ λευθέρωνε, κι ἀφοῦ τὸ διάβασα μοῦ φάνηκε σάν τὸν βοριά τὸν παγωμένο πού μανιασμένος σαρώνει τοὺς βρώμιους ἀπὸ μικρόβια ἀέρηδες, καί ἀπὸ κάθε βρῶμα καί σκουπίδι καθαρίζει τὸν κόσμον. Τὸ βιβλίον του καθαρίζει τὸν Ἕλληνα πού ξέρει νὰ τὸ διαβάσει, καί ὁ Ἕλληνας τώρα εἶναι τόσο ψόφιος, εἶναι τόσο γεμάτος βρῶμα καί μικροπρέπεια πού σκουληχιάζει. Μπορεῖ νὰ τὸν εἶπαν τρελλό, ἐκεῖνον πού τὸ ἔγραψε· καί ὅμως εἶναι πιὸ σωστός καί πιὸ γνωστικός ἀπὸ κάθε Ἕλληνα σημερινό. Ἡ “φρονιμάδα” εἶναι τῶν πολλῶν· αὐτὴ μᾶς ἔφαγε καί μᾶς τρώει. Τὴν “τρέλλα” θέλω, αὐτὴ μὲ καθαρίζει ἀπὸ τὰ τρεῖς βαρεῖα καί βρώμια κατακαθίσματα, πού ἀφίνει μέσα μου περνώντας ἡ συγκαιρικὴ, ἡ ταπεινωμένη ἐλληνικὴ ζωὴ καί μὲ φαρμακώνει. Ἡ τρέλλα ἔχει μάτια καί βλέπει. Ἡ φρονιμάδα εἶναι τύφλα. Τρελλοὶ ἦταν οἱ προφῆτες καί γνωστικά τὰ ξεπεσμένα πλήθη».

Τὸ 1907 ὁ Γιαννόπουλος δημοσίευσε τὸ ἔργο του *Ἐκκλησις πρὸς τὸ Πανελλήνιον Κοινόν*. Οἱ πολιτικοὶ ἐσίγησαν, οἱ λίγοι καί ἰσχυροὶ τὸν πολέμησαν, τὸν χλεύασαν, ἀποκαλώντας τὸν «κίτρινο λιβελογράφο», «Δόν Κιχώτη» καί «Ἐπιθεωρητὴ τοῦ Ὑμηττοῦ», ἐπειδὴ ἔκανε μακροῦς καί μοναχικοὺς περιπάτους στὴν ἐξοχή. Ὁ Γιαννόπουλος ἀντέδρασε καίοντας ἓνα πολυσέλιδο ἔργο του *Περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς*, κλείστηκε στὸν ἑαυτὸ του, ἔβλεπε μόνον λίγους φίλους καί πήγαινε μοναχικὲς ἐκδρομὲς στὴν ὕπαιθρον.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Γιαννόπουλος διένεμε δωρεάν τὰ ἔργα του, χάρις τῆς διαδόσεως τῶν ιδεῶν του. Ἀλλὰ τὰ δύο βιβλία του συνάντησαν ποικιλία ἀντιδράσεων, ἀπὸ ἐπιθέσεις ἐναντίον του (ιδίως ἀπὸ τοὺς θιγομένους) ἕως τὴν ἀδιαφορία τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Γιαννόπουλος δὲν ἔλαβε ποτέ μέρος στίς σχετικὲς συζητήσεις, γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸ ἔργο του.

Τὴν τελευταῖα δεκαετία τῆς ζωῆς του ἐνισχυόταν οικονομικά ἀπὸ τὸν μεγαλοκτηματῆ Χαλκιόπουλο, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶχε παραχωρήσει καί ἓνα σπίτι κάτω ἀπ' τὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Χαλκιό-

πουλος, για να μην θίξει τον υπερευαίσθητο Γιαννόπουλο, τον είχε ήδηθεν διορίσει έπιστάτη των κτημάτων του στον θεσσαλικό κάμπο. Ο Γιαννόπουλος όμως είχε πάρει στά σοβαρά τον ρόλο του και πήγαινε συχνά στον θεσσαλικό κάμπο, όπου έμενε σε μία λασποκαλύβα που είχε κατασκευάσει ο ίδιος.

Σύμφωνα με μαρτυρίες¹⁴, στο τσιφλίκι του Χαλκιόπουλου, στά Φάρσαλα, ο Περικλής Γιαννόπουλος φορούσε γκέκινα, άσπρο φέσι στο κεφάλι, μάλλινο «ντουλαμά» και άσπρο αρβανίτικο πανταλόνι με μαύρες ρίγες. Βλαχόκαλτσες και τσαρούχια από βουβαλόδερμα. Ζούσε σε πλινθόχτιστη καμαρούλα, ισόγεια και σκοτεινή. Είχε ο ίδιος βουλώσει με λάσπη κάτι τρύπες. Είχε γκλίτσα. Κοιμόταν σε στρώμα καταγής, με βελόντζες. Φορούσε σταχτιά καπότα κι έλεγε ότι ποτέ έρωμένη δεν άγκάλιασε τόσο ζεστά και τόσο γλυκά τον έρωμένο της. Είχε κρεμάσει από την όροφή άγκάθια με καλλιτεχνικό τρόπο. Και μία εικόνα με άγγελάκι του Ραφαήλ. Ο Γιαννόπουλος εύρισκε πολύ ενδιαφέρουσα την ζωή των χωρικών και την παρακολουθούσε. Κάθε μέρα ανακάλυπτε και νέα πράγματα. Προσπαθούσε να έλληνοποιήσει τους χωρικούς: έλεγε ότι ο πυρήνας είναι έλληνικός, αλλά έχει επικαθήσει σκουριά.

Τό 1907-10 ή δημόσια παρουσία του Γιαννόπουλου εξαντλείται σε μερικές έπιστολές. Τό 1909 έπισκέφθηκε την Αίγυπτο και δημοσίευσε ένα κείμενο στο περιοδικό *Νέα Ζωή* της Άλεξάνδρειας¹⁵. Σύμφωνα με τον Τάσο Άθανασιάδη, κάποιο διάστημα ένθουσιάστηκε με την άνορθωτική προσπάθεια του «Στρατιωτικού Σύνδεσμου» και υπήρξε μάλιστα κάποια προσέγγιση κατά την Έπανάσταση του Γουδί. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, ο Κωστής Παλαμάς αναφέρει¹⁶ πώς πρώτος ο Περικλής Γιαννόπουλος του έκανε λόγο για την μεγάλη προσωπικότητα του Έλευθερίου Βενιζέλου, καθώς περπατούσαν ένα καλοκαιριάτικο απόγευμα στο Ζάπειο και σχολίαζαν την έλλειψη μιās ήγετικής προσωπικότητας στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Φαίνεται, ότι τον ένθουσίαζε κάθε ριζοσπαστική κίνηση: Είναι σύμπτωση ή ιδεολογική συμπάθεια προς τους Ίάπωνες τό παρακάτω χωρίο; «Τώρα κατά τον Νέον Αίωνα πρέπει να έργασθώμεν Ίαπωνικώς... εις τας κρίσιμους ώρας όπου θά άμφισβητείτο ρωσσοϊαπωνικώτατα ή Νίκη μεταξύ Νέκρας και Ζωής, μεταξύ Σαπίλας και Ύγείας, μεταξύ Άσχήμου και Ωραίου»¹⁷.

Η πολιτική δράση όμως δεν ήταν τό στοιχείο του Περικλή Γιαννόπουλου. Η εποχή που

άρχιζε ήταν μία εποχή δράσης. Και ο Γιαννόπουλος είχε περάσει σε φάση παρακμής. Τό μεγαλύτερο μέρος του έργου του έμενε ανέκδοτο και ή άπήχηση των βιβλίων του έλάχιστη, πράγμα που τον άπογοήτευε τρομερά. Η οικονομική του κατάσταση ήταν οίκτρη και ζούσε ξεπουλώντας ή ένεχυριάζοντας τά υπολείμματα της περιουσίας του. Άκόμη χειρότερα, ο αισθητικός και εκκεντρικός Γιαννόπουλος γερνούσε (έφθανε τά σαράντα, και τά σαράντα τό 1900 έθεωρούντο μία άξιοσέβαστη ήλικία).

Η σκηνοθεσία μιās αυτοκτονίας

Ο Γιαννόπουλος θεωρήθηκε στην εποχή του «ιδιόρρυθμος». Θα μπορούσε βεβαίως επιτόλεια να συναχθεί αυτό τό συμπέρασμα από την ιδιόρρυθμη προσωπικότητα και τον ιδιόρρυθμο βίο του, από την εκκεντρική του εμφάνιση και συμπεριφορά, από την ήθελημένη άπουσία επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Όμως, ή βίαιη ιδεολογική και αισθητική επίθεση που εξαπέλυσε έναντίον της νεοελληνικής κοινωνίας ήταν άπόρροια της ιδιορρυθμίας του ή αντίθέτως ή ιδιορρυθμία του ήταν άπότοκος της σύγκρουσής του με την νεοελληνική υπανάπτυξη και άθλιότητα; Η άποτυχία των σπουδών του και ή νευρική του κατάρρευση στο Παρίσι τον όδήγησαν μέσω ενός περίπλοκου μηχανισμού υπεραναπληρωματικής αντίστροφής στην ιδεολογική άπόρριψη της «Δύσης» ή ό άντερωπαισμός του ήταν άπότοκος του θαυμασμού του για τό αρχαιοελληνικό ιδεώδες; Μήπως ό τρόπος με τον όποϊον σκηνοθέτησε την θάνατό του ήταν ή εκδίκησή του στην κοινωνία που άγνόησε τίς ιδέες του ή ή έγκαιρη φυγή ενός ώραιοπαθούς που άρχισε να χάνει την νεότητά του;

Αυτά όλα τά έρωτήματα θα μπορούσαν να μās άπασχολήσουν σε ένα καθαρά ψυχαναλυτικό-όντολογικό επίπεδο, αν τό πλαίσιο ήταν ή Γαλλία του Βερλαίν ή ή Άγγλία του Όσκαρ Ουάιλντ. Άλλά εδώ τό πλαίσιο ήταν μία υπανάπτυκτη έξαρτημένη χώρα, που βίωνε την τραγική της αντίφαση με τό ένδοξο αρχαιοελληνικό και βυζαντινό της παρελθόν. Αυτή ή αντίφαση παρήγαγε προβληματισμούς για τά αίτια της εθνικής καχεξίας και τους τρόπους πιθανής άντιστροφής της, κι ό Περικλής Γιαννόπουλος σ' αυτό τό πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί, ώστε ή προσωπική του ιστορία να έρμηνευθεί σωστά και ν' άποκτήσει τό πραγματικό της νόημα.

Άπό τίς πηγές συνάγεται ότι, μετά την ου-

σιαστικά κυκλοφοριακή αποτυχία του βιβλίου του *Ἐκκλησις πρὸς τὸ Πανελλήνιον Κοινόν* (οὐτε κἄν τὰ βιβλιοπωλεῖα δέν τὸ ζήτησαν), ὁ Γιαννόπουλος περιτῆθε σέ κατάσταση μελαγχολίας καί κλείστηκε στόν ἑαυτό του. Δημοσίευσε μάλιστα μία δήλωση σέ κάποια ἐφημερίδα ὅτι παραιτεῖται ἀπό κάθε φιλολογική ἐργασία καί ἀναχώρησε γιά κάποιο διάστημα στήν Αἴγυπτο, στήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου δημοσίευσε τὸ κύκνειο ἄσμα του στήν ἀλεξανδρινή *Νέα Ζωή*.

Εἶχε ἀπογοητευθεῖ καί ἀπό τούς συγχρόνους του. Ἐπιστολή του στόν Νουμά: «Μήν ἀκοῦς τούς φίλους σου. Θά σέ θάψουν. Ὁ ἄνθρωπος πού ἀκούει τούς ἐλλαδικούς του φίλους εἶναι χαμένος»¹⁸.

Σέ πολλά παλαιότερα κείμενά του (τοῦ 1903, τοῦ 1907) γίνεται ἀναφορά στήν αὐτοκτονία ὡς ιδεώδη τρόπο θανάτου. Στό ἔργο του ὑπάρχει ἔντονο τὸ στοιχεῖο τῆς ματαιότητος. Συναντᾶ κανεῖς ἐκφράσεις ὅπως: «ἐπάνω εἰς τὸ ὀλίγον χῶμα πού πατοῦμεν, δι' ὀλίγα δευτερόλεπτα», «τά τρία δευτερόλεπτα τοῦ πόνου καί τῆς ἡδονῆς πού ἔχετε νά ζήσετε» κ.λπ.¹⁹ Ἐλεγε σ' ἕναν φίλο του: «Ἔσεῖς ἤμπορεῖτε νά ζήσετε καί πρέπει νά ζήσετε. Ἔσεῖς εἴσθε ἡ καρποφόρος ἐλαία, πού ζῆ, διά νά δώση τόν καρπὸν τῆς εἰς τόν κόσμον. Ἐγὼ ὅμως εἶμαι μία ἀνεμῶνη, ἐγὼ δέν εἶμαι προωρισμένος νά γίνω ὁ ὄριμος καρπός. Ἐμένα πρέπει νά μέ δρέψῃ ὁ θάνατος εἰς τὴν ὥραν μου»²⁰. Τόν τελευταῖο καιρὸ πρὶν αὐτοκτονήσῃ εἶχε ἀποκτήσει ἔμμονη ιδέα μέ τὴν αὐτοκτονία. Συνεχῶς ἐπανελάμβανε στοὺς φίλους του, δῆθεν χαριτολογῶντας, ὅτι προσεχῶς μεταβαίνει σέ μακρινὸ ταξίδι. Τόν τελευταῖο μῆνα τῆς ζωῆς του, ἄλλωστε, μιλοῦσε ἀπροκάλυπτα γιά τὸ σχέδιό του νά αὐτοκτονήσῃ ἔφιππος στήν θάλασσα. «Τὸ ἄλογο! Τὸ ἄλογο! Αὐτός εἶναι ὁ θάνατος! Νά καθαλλικέψῃς ἕνα ἄλογο καί νά πηδῆσῃς ἀπὸ τῆς μιάς ζωῆς στήν ἄλλη!»²¹ Μία ἄλλη φορά περιέγραψε στόν φίλο του Καμπούρογλου μέ λεπτομέρειες τὸν ιδανικὸ θάνατο πού εἶχε σχεδιάσει: «Νά πάρεις ἕνα ἄτι ὠραῖο καί κάτασπρο, χωρὶς σέλα, χωρὶς γάμουρα καί τίς ἄλλες ἀηδίες. Νά τὸ καθαλλικεύσῃς γυμνός καί νά τὸ πιάσῃς ἀπὸ τὴν χαιτή του μέ τὸ ἕνα χέρι, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο νά κρατῆς ὑψωμένο τὸ πιστόλι. Ἐχων δύο βάρη εἰς τὰ πόδια σου νά τὸ κτυπήσῃς δυνατὰ καί νά μπῆς μαζί του μέ ὅλη τὴν ὀρμὴ στὴ θάλασσα. Ὅταν δῆς ὅτι δέν μπορεῖ νά προχωρήσῃ πλέον, νά γύρης τότε καί νά πυροβολήσῃς εἰς τὸν κρόταφον. Τὸ ἄλογο ἀφοῦ σέ ξεφορτωθῇ, μὴν ἀνησυχῆς. Κολυμβῶντας αὐτὸ θά βγῆ ἔξω. Καί ὁ ἀναβάτης του θά χαθῇ μέσα στό βάθος τῆς ὠραίας μας θάλασσας, χωρὶς

νά ἀναφανῆ ποτέ»²². Σέ ἄλλη του συνομιλία μέ τόν Καμπούρογλου²³ γιά τὸ ἂν πρέπει νά καίγεται ἢ σορός τοῦ νεκροῦ (μέ ἀφορμὴ τὸν θάνατο τοῦ J. Maurèas), ὁ Γιαννόπουλος εἶπε: «Ἄλλοῦ μάλιστα· ἐδῶ ὅμως δέν ἔχουμε φράγκικα βρωμοχώματα. Ἐδῶ ἔχουμε τὸ ὠραῖο χωματάκι τῆς Ἀττικῆς. Ἐπειτα ἔχουμε τὴν θάλασσα καί τί θάλασσα!». Ἀλλά ἔσπευσε νά ἀρνηθεῖ ὅτι ἐννοοῦσε τὸν πνιγμό. Ἦταν φανερό ὅτι εἶχε σχεδιάσει μέ λεπτομέρειες τὴν σκηνοθεσίαν τοῦ θανάτου του. Κάποτε εἶχε γράψῃ: «...βιάζομαι, βιάζομαι φοβερά νά τελειώσω ταχύτατα, νά φύγω, νά εὑρεθῶ ὀλόκληρος εἰς τὸν ἰδικόν μου κόσμον... Καί βιάζομαι διότι φοβοῦμαι μήπως ὁ θάνατος μέ ὅλην τὴν ἀγάπην πού τοῦ ἔχω... καί μέ ὅλα τὰ φιλοφρονήματα πού τοῦ κάμνω κάθε στιγμὴν, μήπως ὑπὸ μορφὴν κεραμιδιοῦ ἢ κάθε ἄλλου ἐργαλείου μου κόψῃ τὸν ἀέρα καί μείνουν ὅλα χαρτιά γιά προσάναμμα καί εὐλαβῆς πόθος»²⁴. Τόν θάνατο θεωροῦσε μετάβαση στήν φύση ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε ὁ ἄνθρωπος ὡς «τυχαῖο παρακλάδι», ὅπως ἔλεγε. Οἱ φίλοι του προσπαθοῦσαν νά ἐξιχνιάσουν τίς προθέσεις του. Ὁ Γιαννόπουλος ἀπαντοῦσε μέ ὑπεκφυγές.

Τὸ τελευταῖο διάστημα πρὶν τὸ τέλος τῆς ζωῆς του εἶχε κάψῃ ὅλα τὰ ἀνέκδοτα ἔργα του. Μία ὀλόκληρη μέρα ἔκαιγε χειρόγραφα μέ τὴν βοήθεια τοῦ μικροῦ ἀνιψιοῦ του Κίμωνα Κρίτσα. Φαίνεται ὅτι εἶχε γράψῃ ἕνα πλῆρες ἔργο περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς καί ὅσοι εἶχαν ἀκούσει ἀποσπάσματα συνειδητοποίησαν τὸ μέγεθος τῆς ἀπώλειας. Ὁλόκληρο κιβώτιο κατελάμβαναν οἱ ἀνέκδοτες ἐργασίες του. Ὁ Γιαννόπουλος μάλιστα ἀνήγγειλε στόν φίλο του, γνωστὸ λόγιο καί ἔφορο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, Δ. Καμπούρογλου, ὅτι θά ἔκαιγε τὸ ἔργο του, γιατί κανεῖς δέν δεχόταν νά τὸ ἐκδώσει καί ὁ ἴδιος δέν διέθετε τὰ μέσα. Ὁ Καμπούρογλου ψύχραιμα τοῦ ἀντέτεινε ὅτι αὐτὸ θά ἦταν μιά ἀπώλεια γιά τὸν τόπο. Ὁ Γιαννόπουλος γελῶντας τοῦ ἀπάντησε ὅτι ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν Ἀθηνῶν καί ἡ ἀττικὴ ὀμορφιά, πού ἐνέπνευσαν τίς ιδέες του σ' αὐτόν, θά τίς ἐνέπνευαν καί σέ ἄλλους²⁵.

Ὁ Ἴων Δραγοῦμης, ἀπ' τούς ἐπιστήθιους φίλους του, πού εἶχε καλλιεργήσει ἐπίμονα στά βιβλία του τὸν σπόρο τῶν ιδεῶν του, μᾶς ἔδωσε ἀποκαλυπτικά στιγμιότυπα ἀπὸ τὴν πεισιθάνατη αὐτῆ διάθεσή του. «Μιά μέρα», γράφει στό ἡμερολόγιό του, «τὴν Κυριακὴ 4/17 Ἀπριλίου τοῦ 1910, πού ἀνεβαίναμε πρὸς τὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, ἀφοῦ μοῦ ἔδειξε δελτάριο μέ φωτογραφία κομματιοῦ τῆς ἀνάγλυφης ζω-

φόρου του Παρθενώνα μ' έναν ιππέα, πού πεζός συγκρατεί αφηνιασμένο άλλογο, και πού απ' τήν πίσω μεριά γραμμένους είχε μέ τό χέρι του Γιαννόπουλου στίχους του Πορφύρα γιά τίς έμορφίες του Μάρτη, μου ανήγγειλε τήν καταπληκτική πράξη πού είχε εκτελέσει λίγες ημέρες πρίν' είχε κάψει όλα του τά αγαπητότερα υπάρχοντα μαζί μ' όλα του τά χειρόγραφα, “άν και τ' αγαπούσα κ' επειδή τ' αγαπούσα” όπως μου εξήγησε. Σάστισα από τήν έκπληξη και τή λύπη. Του είπα πώς είναι έγκλημα αυτό πού έκαμε νά καταστρέψη τόση και τέτοιαν εργασία, απαραίτητη γιά τό έθνος και μάλιστα γιά μās τούς νεώτερους, πώς τούτο σημαίνει ότι δέν πιστεύει πιά στό μέλλον, πώς κι' άν αισθάνεται ότι τώρα δέν εύρίσκει έδαφος έτοιμο νά δεχτῆ τό σπόρο πού έσπειρε, ώστόσο θά μπορούσε νά καρποφορήσει ο λόγος του αργότερα και άλλα τέτοια. Τότε μου είπε ἤσυχα: “Σεῖς, οἱ νεώτεροι, θά κάμετε ὅ,τι δέν καταφέραμε μεις, οἱ τῆς γενεᾶς μου. Ἐπειδή ακριβῶς τό πιστεύω αυτό, κατάστρεψα τήν εργασία μου”. Ἀφού μίλησε μέ πολλήν εύθυμία γιά διάφορα φαινομενικῶς ζητήματα, μέ τρόπο έφερε τήν ὁμιλία στην αυτοκτονία, άν, δηλαδή, αυτή καθ' έαυτήν είναι πράξη ανδρεία ἢ δειλή. “Έλεγε πώς άλλοτε αισθανόταν τήν ανάγκη τῆς φυγῆς απ' ὄσους ανθρώπους και πράγματα δέν του ἄρεζαν ἢ τόν ἐνοχλοῦσαν· πώς τότε δέν είχε τή δύναμη τῆς ἀδιαφορίας, γι' αὐτά, ἐνῶ ἀφού ἀποχωρίστηκε απ' ὅλα και πέρασε χρόνια και χρόνια μέ τούς βράχους τῆς Ἀττικῆς και τά μάρμαρα τούτα τ' ἀρχαία, έγινε μαρμαρένιος κι ὁ ἴδιος και τώρα πηγαίνει στοῦ Ζαχαράτου και βλέπει τούς ἴδιους ανθρώπους και τά ἴδια πράγματα και δέν τόν ἐνοχλοῦν πιά καθόλου. Προσπάθησε ἔτσι νά κόψη κάθε δεσμό γιά νά γίνη ξεχωριστός και ξεριζωμένος και μόλις τώρα τό κατόρθωσε· “Δέν νομίζεις πρόσθεσε, πώς ἡ ἴδια πράξη μπορεί νά είναι και θετική και ἀρνητική, και δυνατή και ἀδύνατη; — Ναι, ἀποκρίθηκα, μά υπάρχουν πράξεις και στιγμές πού είναι πιό δυνατές παρά ἀδύνατες”. Ἐκεῖνος ἐπίμενε πώς ἀληθινά δυνατή στιγμή είναι ἡ τῆς νίκης, δηλαδή ἡ ἡρεμία και χαρά, ἀφού συντελεστή κάτι δύσκολο. Ἐγώ ἔλεγα πώς μεγαλύτερη είναι ἡ δύναμη τήν ὥρα πού ξοδεύεται, πού ἐκπορεύεται· πώς τό αἶσθημα πού ἀκολουθεῖ τήν προσπάθεια και τήν ἐπιτυχία δείχνει μᾶλλον ἀδυναμία, κούραση κι' ευχαρίστηση γιά τό ξεκούρασμα. Τότε έφερε γιά παράδειγμα τήν πράξη τῆς αυτοκτονίας. Δέν ἐνοιωσα καθόλου τήν ἀληθινή του σκέψη· οὐδέ στιγμή πήγε ὁ νοῦς μου σ' ὅ,τι είχε ἀποφασισμένο πιά. Τόν ἔβλεπα τόσο γεμάτο

ζωή, ἐνθουσιασμό γιά ὅ,τι ὠραῖο και πίστη στό μέλλον. Ὑποστήριξα μέ θερμή τήν ἰδέα πώς ἡ αυτοκτονία είναι σημάδι ἀδυναμίας και δέν υπεχώρησα. Ἐκεῖνος πολύ ἤρεμα προσπαθοῦσε νά μέ πείσει πώς υπάρχουν περιστάσεις και περιπτώσεις ὅπου ἀπεναντίας ἡ αυτοκτονία είναι δείγμα ἀνδρείας, πράξη θετική. Στόν ἀνήφορο ἔκοψε δύο παπαρουνες, τές ἐφόρεσε και είπε: “Αὐτά τά λουλούδια τ' αγαπῶ και τά ὀνομάζω τῆς Περσεφόνης”. Ἐξακολουθήσαμε ὡστόσο τή συζήτηση, χωρίς βέβαια νά πείσει κανέναν μας τόν ἄλλον. Αὐτός ἦταν ὁ τελευταῖος μας περίπατος»²⁶.

Ἡ αυτοκτονία του Περικλῆ Γιαννόπουλου ἦταν θεατρικά σκηνοθετημένη και ἔδωσε στόν σκηνοθέτη και πρωταγωνιστή τῆς ἀκόμη μεγαλύτερη δημοσιότητα και ὑστεροφημία κι ἀπό τήν ἴδια τήν θεατρική ζωή του και ἀπό τό ἴδιο τό ἐξαιρετικά σημαντικό και καθόλου θεατρικό ἔργο του. Ἡ αυτοκτονία αὐτή — πιό διάσημη, ἴσως, ἀπό του Καρυωτάκη, του Συκουτρῆ και τῆς Πηνελόπη Δέλτα, ἡ πιό θεαματική αυτοκτονία του ἐλληνικοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα — δημιούργησε μεγάλο θόρυβο και πολλά ἐρωτηματικά, ὁ ἀπόηχος τῶν ὁποίων φθάνει μέχρι τίς ἡμέρες μας.

Ὁ Γιαννόπουλος, ἄγνωστο γιατί, είχε ὀρίσει ὡς ἡμέρα τῆς αυτοκτονίας του τήν Μεγάλη Πέμπτη του 1910, ἀλλά ἀναγκάστηκε νά τήν ἐπισπεύσει, διότι ὁ θεῖος του Χαιρέτης στό Λονδίνο (τόν ὁποῖον είχαν προειδοποιήσει οἱ φίλοι του Γιαννόπουλου) ἀπειλοῦσε νά ἔλθει σιδηροδρομικῶς στην Ἀθήνα ἐάν δέν ἐλάμβανε καθησυχαστική ἀπάντηση. Μάλιστα ὁ Χαιρέτης του τηλεγράφησε ὅτι ἀσθένησε και τόν χρειάζεται ἐπειγόντως, ἀλλά τό τηλεγράφημα ἔφθασε τήν ἐπομένη του θανάτου του. Τίς τελευταῖες μέρες τῆς ζωῆς του ἔκανε ἀποχαιρετηστήριες ἐκδρομές κι ἔτρωγε μέ ἀπόλαυση (ἐνῶ σ' ὅλη του τήν ζωή ἀδιαφοροῦσε γιά τήν τροφή του), πράγμα πού οἱ φίλοι του σημείωναν μέ ἀνησυχία. Τίς νύχτες περιφερόταν ξαπλωμένος σέ μόνιππο, φορτωμένο μέ ἄνθη πασχαλιάς, σάν νά κηδεύοταν μόνος του.

Τήν παραμονή τῆς αυτοκτονίας του, ὁ Γιαννόπουλος πήγε στόν κινηματογράφο μέ τό ζεύγος Κατσίμπαλη, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Γ. Κατσίμπαλης σέ βιογραφικό σημείωμα του Γιαννόπουλου πού συνέγραψε λίγες μέρες μετά τόν θάνατό του. Ἦταν εύθυμος, ἔπιανε κουβέντα μέ ἀγνώστους, γελοῦσε ἤχηρά. Μετά πήγαν σέ μιᾶ ἔρημη μπουραρία. Ὁ Γιαννόπουλος ἔβγαλε ἀπό τήν τσέπη του και διάβασε στους φίλους του τό ποίημα «Τό τριαντάφυλλο και τό ἀηδόνι» του Ὁσκαρ Ουάιλντ, σέ δική του μετάφραση (εἶχε δημοσιευθεῖ στά

Παναθήναια), μέ φωνή βραχνή καί ἀλλοιωμένη. Ὅταν τελείωσε, προανήγγειλε στους φίλους του ὅτι τήν ἐπομένη θά πραγματοποιοῦσε μία ἐκδρομή καί ἀγόρασε ἀπό τήν μπουραρία τρόφιμα καί μύρα. Στήν συνέχεια τούς ἀγκάλιασε καί τούς ἀποχαιρέτησε χωρίς νά πει λέξη.

Τήν παραμονή τοῦ θανάτου του χάρισε στους στενοῦς του φίλους ὁμοίμορφες εἰκόνες ἀρχαίων ἀναγλύφων (ἕναν ἔφηβο ἰπέα ἀπό τήν ζωοφόρο τοῦ Παρθενῶνα), μέ τήν παραγγελία νά μήν γίνε καμμία μνεία περί τῆς αὐτοκτονίας του.

Τήν ἡμέρα τῆς αὐτοκτονίας του, ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ἔφθασε στόν Σκαραμαγκᾶ μέ ἄμαξα, ἐνῶ ἔβρεχε ραγδαία. Ἐκεῖ ὑπῆρχε ἕνα μικρό φυλάκιο καλωδίων, ὅπου κάθισε, γεμάτισε, ἤπιε μύρα καί ζήτησε ἀπό τόν ἄμαξᾶ νά ἀποζεύξει τό ἄλογο. Ὁ ἄμαξᾶς φαίνεται ὅτι ἀντελήφθη τί γίνεται καί δίστασε, καί ὁ Γιαννόπουλος γιά νά τόν πείσει τοῦ ἔδωσε σημεῖωμα θεβαιωτικό ὅτι δέν ἔλαβε χώρα ἐγκλημα. (Τό σημεῖωμα αὐτό βρέθηκε μέ τόν χαρτοφύλακά του, τό ἀδιάβροχο, τό καπέλλο του καί τό καλαθάκι τοῦ φαγητοῦ στό φυλάκιο). Ἐδωσε ἐπίσης στόν ἄμαξᾶ μία ἀνθοδέσμη μέ πασχαλιές, γιά νά τήν δώσει στήν ἐξαδέλφη του κυρία Κρίτσα.

Μετά πλύθηκε καί ἀλείφθηκε μέ ἀρώματα, στεφανώθηκε μέ ἀγριολούλουδα, κρέμασε πάνω του ἕναν κομψό σάκκο γεμάτο βαρίδια, φόρεσε τίς γκέττες του καί τά γάντια του, ἀνέβηκε στό ἄλογο καί κάλπασε στά μαινόμενα κύματα, μέσα στήν ἀνοιξιὰτικη μπόρα. Ὅταν ἔφθασε ἔφιππος, πάνω στό ἄλογο πού κολυμποῦσε, στά βαθιὰ, πυροβόλησε στό κεφάλι του, πέθανε ἀκαριαία καί ἔπεσε στή θάλασσα. Τό ἄλογο βγήκε στήν συνέχεια στήν στεριά. (Φαίνεται ὅτι ἔκανε συχνά θαλάσσιες ἐκδρομές ἔφιππος, μέ τό ἴδιο πάντα ἄλογο, κι ἔτσι αὐτό εἶχε συνηθίσει τήν διαδικασία.) Τό ρολόι του, δῶρο τοῦ Κατσιμπαλη ἀπό τό Παρίσι, ἔγραφε 11:03. Στήν τσέπη του εἶχε μόνον ἕνα σκουριασμένο νόμισμα, κατά τό ἀρχαϊκό ἔθιμο.

Αὐτά συνάγονται ἀπό τήν ἐκθεση τοῦ ἱατροδικαστῆ καί τήν ἔρευνα τῆς ἀστυνομίας καί τῶν δημοσιογράφων, πού δημοσιεύθηκαν τά ἐπόμενα χρόνια²⁷.

Τήν ἐπομένη μέρα βρέθηκαν στό φυλάκιο τοῦ Σκαραμαγκᾶ τά πράγματά του, μαζί μέ δύο ἐπιστολές. Ἡ μία ἀπευθυνόταν πρὸς τόν ἐξαδέλφου του ἐπίλαρχο Κρίτσα καί ἔγραφε ὅτι ἔφυγε «γιά τό μακρινό ταξεῖδι», ἄφηγε διάφορες παραγγελίες καί τόν παρακαλοῦσε, ἐάν εὑρίσκε τό πτώμα του ξεβρασμένο στήν ἀκτῆ, νά τό ξαναρίξει στήν θά-

λασσα. Ἡ ἄλλη ἀπευθυνόταν σέ ὅποιον εὑρίσκε τίς ἐπιστολές καί παρακαλοῦσε νά παραδοθεῖ ἡ ἄλλη ἐπιστολή στόν Κρίτσα καί νά μήν πειράξει κανεῖς τό πτώμα του, ἄν τό εὑρίσκε στήν ἀκτῆ.

Ὁ ἐπίλαρχος Κρίτσας, μόλις ἔλαβε τήν ἐπιστολή, πήγε στόν Σκαραμαγκᾶ καί ἀλώνισε ὅλη τήν ἀκτῆ, γιά νά ἀνακαλύψει τό σῶμα τοῦ Γιαννόπουλου, χωρίς ἀποτέλεσμα. Ἡ σορός τοῦ Γιαννόπουλου ξεβράσθηκε τελικά ἀρκετές μέρες ἀργότερα (19/4/1910). Τήν ἐντόπισαν κάποιοι χωρικοί, εἰδοποίησαν τόν ἀστυνόμο τῆς Ἐλευσίνας, ὁ ὁποῖος τήν παρέλαβε καί τήν μετέφερε μέ κάρρο στό νεκροταφεῖο τῆς Ἐλευσίνας, ὅπου τό ἐξέθεσε πρὸς ἀναγνώριση. Ὑποπτευόμενος ὅτι ἀνήκει στόν Γιαννόπουλο, εἰδοποίησε τίς ἀρχές καί τούς συγγενεῖς του. Κατέφθασε στήν Ἐλευσίνα ὁ ἐπίλαρχος Κρίτσας μαζί μέ τόν Κατσιμπαλη, οἱ ὁποῖοι ἀναγνώρισαν τόν νεκρό. Ἀλλά μέ ἐκπληξῆ ἀνακάλυψαν ὅτι τό πτώμα ἦταν πλυμένο, λουσιμένο μέ μύρα καί στεφανωμένο μέ λουλούδια. Ὁ ἀστυνόμος διευκρίνησε ὅτι μέ τό πρωινό τραῖνο εἶχαν κατέβει ἀπό τήν Ἀθήνα «δύο κυριαί ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ», οἱ ὁποῖες «ἀνῆκαν εἰς τήν ἀνωτέραν τάξιν», ἔκαναν τήν δουλειά τους καί ἔφυγαν χωρίς νά ἀποκαλύψουν τήν ταυτότητά τους.

Οἱ Κρίτσας καί Κατσιμπαλης ἀποφάσισαν νά τόν θάψουν στήν Ἐλευσίνα. Σύμφωνα μέ κάποια πληροφορία, μεσολάβησε σχετική ἐντολή τοῦ πρωθυπουργοῦ πρὸς τόν Διευθυντή τῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν. Ἐνας ἱερέας κι ἕνας ψάλτης ἔψαλαν τήν νεκρῶσιμη ἀκολουθία, ἐνῶ ἡ σορός εἶχε τυλιχθεῖ μέ λινομέταξο σεντόνι πού εἶχε προσφέρει ἀρχόντισσα τῆς Ἐλευσίνας καί εἶχε σκεπασθεῖ μέ ἄνθη πού παρήγγειλαν οἱ φίλοι του, ἀπ' αὐτά πού προτιμοῦσε ὁ Γιαννόπουλος. Κόρες τῆς Ἐλευσίνας, φορῶντας τήν παραδοσιακή τους ἐνδυμασία, περιέλουσαν τό πτώμα μέ νερό ἀπό ὑδρία, σύμφωνα μέ τό ἀρχαιοελληνικό ἔθιμο πού ἐπεβίωνε ἀκόμα ἐκεῖ, τοποθετῶντας στήν συνέχεια τήν ὑδρία μέσα στόν τάφο. Τήν ὥρα τῆς ταφῆς ἐθεάθησαν οἱ δύο ἄγνωστες γυναῖκες ἀπό τήν Ἀθήνα, νά παρακολουθοῦν ἀπό ἀπόσταση. Πολύ ἀργότερα ἔγινε γνωστό ὅτι ἦταν ἡ ζωγράφος Σοφία Λασκαρίδου, ἡ μόνη γυναίκα τῆς ζωῆς τοῦ Π. Γιαννόπουλου, σύμφωνα μέ τόν Τάσο Ἀθανασιάδη, καί μία φίλη τῆς.

Ἡ αὐτοκτονία τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου προκάλεσε σάλιο στήν ἀθηναϊκή κοινωνία τοῦ 1910. Ὁ Παλαμᾶς, ὁ Σικελιανός καί ἄλλοι ποιητές τόν θρήνησαν μέ ποιήματα. «Ἦρθα νά ἰδῶ τήν ἀνοιξη, μᾶς ἔλεγες στερνά — γι' αὐτήν

μονάχα ήρθα στή ζωή — τήν είδα, τήν κατάλαβα, τής ρούφηξα τά μυστικά — τώρα ξαναγυρίζω στή ζωή» (Μυρτιώτισσα, Ἀπολλώνιος Θρήνος). «...καί πού γοργά τή ζήση του, πού ζούσε ανάμεσό μας — καί ξαφνικά, τήν τράβηξε μέσ' ἀπό μᾶς καί φεύγει — καθώς τραβάς τό χέρι σου νά μή σοῦ τό μολέψει — τό χέρι κάποιου ἀνάξιου μέ τό χαιρετισμό του» (Κωστής Παλαμάς). «Νέος μαζί κι ἀρχαῖος...» (Μ. Μαλακάσης), «ᾠ Ἀττική, καί κανέννας τά λεπτά σου — τά μύρα δέν ἀνάσανε μέ τόσον — ἀρχοντική τήν αἴσθηση, κανέννας — τά ἀνέλπιστά σου χρώματα δέν πῆρε» (Σικελιανός). Τόν ωραιότερο ἐπικήδειο δημοσίευσσε στήν ἐφημερίδα του, τήν Ἀκρόπολι, στίς 12 Ἀπριλίου 1910, ὁ σταθερός ὑποστηρικτής καί θαυμαστής τοῦ Γιαννόπουλου, ὁ Βλάσσης Γαβριηλίδης: «Τίς ἦτο ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, ὁ θαλασσοκτονήσας; ...ἦτο ὁ ἐξοχώτερος τῶν νέων Ἑλλήνων... Διά τό πλῆθος τῶν Ρωμιῶν ἦτο ἕνας ἀγνωστος. Διά τό ἄνθος τῶν ἡμιμαθῶν μας ἕνας περιέργος. Διά μερικούς λογίους χαμάληδες ἕνας λιβελλογράφος... Ὡς ἔφηβος ἐκρίνετο Ἀλκιβιάδης... Ὡς ἀνδρός ἐπεβάλλετο πάντοτε ἡ πλαστικότης, ἡ ἀριστοκρατικότης, ἡ ἐλληνικότης, ἡ δροσερότης τῆς κλασσικῆς του ἐμφάνισης... Εἶχε ἐμπρός μας τόν Ἄτλαντα μιᾶς Ἰδέας, μιᾶς Φιλοσοφίας, ἐνός Συστήματος, μιᾶς Δράσεως, μιᾶς Ἀναγεννήσεως, μιᾶς Μεταρρυθμίσεως, μιᾶς Μεταμορφώσεως τοῦ ἔθνους — ὅλα αὐτά στρωμένα κάτω ἀρχιτεκτονικώτατα, μέ τόν διαβήτη τῆς μεγαλοφυΐας... Τί ἤθελε; Νά ἀναγεννήσει τό Ἑλληνικόν! Τί ἐπεζήτητε; Νά μεταβάλλῃ τούς Ρωμηούς εἰς Ἑλληνας. Τί ἐφρόνει; Ὅτι ὁ κόσμος καί ὁ πολιτισμός μίαν ἀριστοκρατίαν ἔχει, τούς Ἑλληνας!... Πῶς τούς ἤθελε;... Νά ἐπανέλθουν εἰς τήν παλαιάν τους δόξαν. Νά γίνουν πάλιν τό ἄλλας τῆς γῆς, τοῦ Πολιτισμοῦ τό ἄλλας. Διά τίνων μέσων; Διά τῆς Ἑλληνοποιήσεως τῶν πάντων, θεάτρου, ἐκκλησίας, ἀρχιτεκτονικῆς, γλώσσης, ἤθους, βίου. Ὅχι δέ ἐπί τό παλινδρομικώτερον καί τό καρναβαλιστικώτερον, ἀλλά μόνον ἐπί τό αἰσθητικώτερον... Ἦταν Σάτυρα, Ἀνατομία, Ἐμπνευσις, Προφητεία, Πλάσις, Κοσμουργία. Ἄλλ' ἦτο ὕφος ἐκεῖνο εἰς τό ὅποιον ἦταν γραμμένα ἡ Κατακλυσμός, Ἀνατροπή, Σεισμός, Κρήμισμα, Ἐκρηξίς, Λάβα, Χαλάζι, Πλημμύρα; Καί συγχρόνως ὅμως ἀνατολή ἡλίου, βλάστησις τροπικῶν, ἀνεμώνας, παπαρούνα, πασχалиές, κρίνοι, τριαντάφυλλα τοῦ Μάρτη, τοῦ Ἀπριλη, τοῦ Μάη;... Διατί ἀπέθανε; Διότι δέν τόν ἤθελε ἡ Γῆ ἡ Ἑλληνική. Δέν τόν ἐσῆκωνεν

ἡ Κοινωνία ἡ Ἑλληνική. Τόν ἀπρηχθάνετο ἡ Ζωή ἡ Ἑλληνική. Τόν ἔτρεμεν ὡς πολύ ἄγριον χειροῦργον ἡ Φθίσις ἡ Ἑλληνική. Τόν ἐμίσει τόν ἐρίγδουπο Ποσειδῶνα ἡ Τελματίτις ἡ Ἑλληνική. Μεταξύ αὐτοῦ τοῦ Μεγάλου καί τῆς συγχρόνου Ἑλληνικῆς Μικρότητος γέφυρα δέν ἠδύνατο νά ζευχθῆ. Καί ἐπήδησε εἰς τό καθάριον κύμα ἀνθοσπεφάνωτος ὁ Ἀπόλλων τοῦ Γαλανοῦ, ὁ Ἀπόλλων τῆς Ἀναγεννήσεως».

Ἄλλοι ὅμως βρῆκαν τήν εὐκαιρία νά ἐπιτεθοῦν ἐναντίον του, νά ἀπαξιώσουν τό ἔργο του μέσῳ τῆς αὐτοκτονίας του. Ἀνάμεσα στήν πλεθώρα δημοσιευμάτων στά ἔντυπα τῆς ἐποχῆς, ἐντοπίζει κανεῖς ἕνα εἰρωνικό σημεῖωμα (Χρόνος, 14-4-1910), διαμαρτυρίες («Ἵπέροχος ὁ αὐτόχειρ» τοῦ Βουτετάκη, ἀπόκριση στό ἄρθρο τοῦ Β. Γαβριηλίδη, στήν ἐφημερίδα Σκρίπ, 16-4-1910) καί τό «Εἴμεθα καλά;» τοῦ «Δεῖνα», στό ὁποῖο ὁ «Δεῖνας» διαμαρτύρεται γιά τόν θόρυβο καί τά ἐγκώμια γύρω ἀπό τόν Γιαννόπουλο (στήν ἐφημερίδα Χρόνος, 16-4-1910), πολλά κείμενα κάποιου Δ. Ἀναστασόπουλου ὁ ὁποῖος καταγγέλλει τόν Γιαννόπουλο ὅτι ἐκλεψε τίς δικές του ιδέες («Αὐτός», Χρόνος 19-4-1910, «Ντροπή σου κύριε Γαβριηλίδη», Χρόνος 19-4-1910 καί «ᾠ Ἑλλάς μου! Ἑλλάς μου!», ἐφημερίδα Ἐστία, 21-4-1910, «Φιλολογική ἀνανδρία», ἐφημερίδα Χρόνος 10-11-13-15-17/5/1910).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ὅτι καί πολλές ξένες ἐφημερίδες ἔγραψαν γιά τήν θεαματική αὐτοκτονία τοῦ Γιαννόπουλου (Νέα Βιενναία Τάγκελντ, Στάμπα Τουρίνου κ.λπ.). Ὁ Ξενοπούλου, τέλος, συνέθεσε δρᾶμα σέ τέσσερις πράξεις ἐμπνευσμένο ἀπό τόν θάνατο τοῦ Π. Γιαννόπουλου τό 1915. Κείμενα γιά τόν Γιαννόπουλο (βιβλία, ἄρθρα κ.λπ.) συνέχισαν νά δημοσιεύονται σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰῶνα, τό δέ περιοδικό Ἑλληνικά Γράμματα ἔκανε ἀφιέρωμα στόν Γιαννόπουλο τό 1938.

Ἀσφαλῶς καί ὁ Γιαννόπουλος ἔγινε (ὡς συνήθως συμβαίνει) σημαία ἀκροδεξιῶν κύκλων (π.χ. Βεζανής) καί ποικίλων παρερμηνειῶν, ὅμως ὁ ἀναγνώστης πού θά προσεγγίσει τόν συγγραφέα μέσῳ τῶν ἴδιων του τῶν κειμένων καί ὄχι μέσῳ τρίτων θά ἀποκτήσει ἀσφαλῶς ἴδια ἀντίληψη τοῦ πόσο μακριά ἀπό ἰδεολογήματα (ἄλλωστε χρονολογικά μεταγενέστερα) βρισκόταν.

Ἡ προσωπικότητά του καί οἱ ιδέες του

Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ἦταν μία ἰδιόρρυθμη προσωπικότητα. Ἦταν καυστικός καί εἰ-

ρων. Διαπληκτιζόταν με τούς αναγνώστες του: «Ἀγαπητοί μου ἡλίθιοι», τούς ἀποκαλοῦσε³⁸. Ἄν καί μιλοῦσε λυρικά, διάνθιζε τόν λόγο του μέ σάτιρα. Σατίριζε τούς πάντες καί τά πάντα, σατίριζε ἀκόμα καί τά τοπία ὅταν δέν τοῦ ἄρεσαν. Τόν Λυκαβηττό τόν ἀποκαλοῦσε «ὄρος Ἄραράτ», γιατί τοῦ φαινόταν ξένος στό ἤπιο ἀθηναϊκό τοπίο. Γιά τήν «Προσευχή στήν Ἀκρόπολη» τοῦ Ἑρνέστου Ρενάν ἔλεγε: «Ἕνας κοιλαράς..., ἕνας φαγάς, ἕνας παπᾶς νά θέλει νά προσευχηθεῖ εἰς τήν Ἀθηᾶν». Γιά τόν διευθυντή ἑνός περιοδικοῦ ἔλεγε: «Περιπατεῖ καθήμενος». Γιά τόν Κ. Χρηστομᾶνο εἶπε: «Θαυμαστός ἄνθρωπος καί περίεργος. Μέ τό ἕνα χέρι προσπαθεῖ νά ταξινομήσει τά ἄστρα. Μέ τό ἄλλο κρατεῖ ἕνα ξύλο καί ἀνακατεύει τενεκέν πλήρη ἀκαθαριῶν...»³⁹. Τόν Νεοκλή Καζάζη ἀποκαλοῦσε εὐγενικό ἀλλά ἡλίθιο³⁰. Γιά τήν Ἄρρωστη Δούλα τοῦ Ψυχάρη: «Αὐτή ἡ Ἄρρωστη Δούλα ἐφτάψυχη εἶναι, δέν θά πεθάνη τέλος πάντων μιά φορά;»³¹

Εἶχε ἐντυπωσιακή καί ταυτόχρονα ιδιόρρυθμη ἐμφάνιση. Φοροῦσε ροῦχα πού τοῦ ἔστειλε ὁ ἀδελφός του ἀπό τό Λονδίνο ἀλλά καί φανελλένια κοστούμια, πού τά ἀγόραζε ἀπό τά καρροτσάκια τῆς ὁδοῦ Αἰόλου καί διασκεδάζε νά τά ἐμφανίζει στούς φίλους σάν ἐγγλέζικα, ἀποκαλύπτοντας στήν συνέχεια τήν πραγματική τους προέλευση. Φοροῦσε γραβάτες ἱππασίας καί φουλάρια, ἔβαζε τριαντάφυλλο στήν μπουτονιέρα, κρατοῦσε πέτσινο χαρτοφύλακα καί μπαστοῦνι ἀπό κερκυραϊκή ἔληά. Ἴππευε μέ χάρη. Ἀπεχθανόταν τούς σόλοικους συνδυασμούς χρωμάτων, ἀγαποῦσε τούς οὐδέτερους χρωματισμούς. Ἀποκαλοῦσε κόρακες τούς μαυροντυμένους κυρίους³². Ὁ φίλος του Ἄριστος Καμπάνης τόν περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Ὡραῖος. Ὁξύς. Παρατηρητικός. Σατιριστής. Πύρινος. Καί ἐν τούτοις φιλήδονος. Γλυκύς. Θηλυκός. Ἦπιος». Ὁ Καμπάνης, πού τόν γνώριζε καλά, παρατηρεῖ ὅτι ἦταν ἕνας σύνθετος ἄνθρωπος, πού μέσα του συνυπῆρχαν ἀρμονικά τό ἀρσενικό καί τό θηλυκό στοιχεῖο³³.

Γιά νά εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερος, δέν θέλησε ποτέ του νά ἐργασθεῖ, δέν δέχθηκε ποτέ κάποια δημόσια ἢ ἰδιωτική θέση. Δέν δέχθηκε ποτέ, ἐξ ἄλλου, νά παντρευθεῖ, παρά τό γεγονός ὅτι πολλές καί πλούσιες κόρες τόν ἐρωτεύθηκαν. Ἦταν ἀσκητικός καί λιτοδίαιτος³⁴. Εἶχε περιορίσει, μέ τεράστια δύναμη θελήσεως, τίς ἀνάγκες του στά ἐλάχιστα. Τρεφόταν σχεδόν μέ ἀέρα, ἀναφέρει ὁ Γρ. Ξενόπουλος³⁵. Κατόρθωνε νά ζεῖ μέ τά λείψανα τῆς περιουσίας του, πότε πουλῶντας καί πότε ἐνεχειριάζοντας. Δέν καταδεχόταν ὅμως τί-

ποτε ἀπό κανέναν. Φίλοι καί συγγενεῖς του κατέφευγαν σέ τεχνάσματα γιά νά τόν ἐνισχύουν οἰκονομικά. Ἡ ἀδράνεία του αὐτή δέν ἦταν ὅμως ἀποτέλεσμα ὀκνηρίας. Ὅταν ἤθελε, ἦταν ἐξαιρετικά δραστήριος, π.χ. ὅταν συνεργάσθηκε μέ τόν Χρηστομᾶνο στήν Νέα Σικηγή, ἐννοεῖται ἀμισθί. Θεωροῦσε ὅτι οἰαδήποτε βιοποριστική δραστηριότητα θά τόν ἐβγαζε ἀπό τόν δρόμο του³⁶. Θεωροῦσε ἐπάγγελμά του, καί μάλιστα ἦταν περήφανος γι' αὐτό, τήν περιπλάνηση καί τήν περισυλλογή. «Θέλω νά κατοικήσω ἐδῶ στήν Ἀκρόπολη, διά νά εἶμαι σιμά στήν δουλειά μου», ἔλεγε. Πήγαινε στήν ἐξοχή μέ ὕφος ἀνθρώπου πού σπεύδει πρὸς τά μεγαλύτερα συμφέροντα, ἐνῶ αὐτός ἤθελε νά δεῖ πῶς ζωντανεύουν τά μάρμαρα στό μεσημεριάτικο φῶς τοῦ καλοκαιρινοῦ ἡλίου³⁷. Λάτρευε τήν Ἀττική. Ἡ «θεία γυμνότητα» τῆς Ἀττικῆς τοῦ ἔδινε τήν ἐντύπωση ἀγάλματος τοῦ Πραξιτέλους³⁸. «Τό ἀττικόν σκότος κυρίως εἰπεῖν δέν εἶναι σκότος», ἔλεγε³⁹. «Ἐπρεπε νά ἰδῆ τόν Ὑμηττό», γράφει ὁ Νιρβάνας, «αὐτήν τήν ὥραν, ἔπρεπε νά συναντήσῃ τό κῦμα τοῦ Φαλήρου αὐτήν τήν στιγμήν, ἔπρεπε νά παρευρεθῆ εἰς ἕνα ἄνθινον γάμον ἐγκαίρως». Ἐδινε ραντεβού μέ τά λουλούδια καί, ὡς τέλειος τζέντλεμαν, πήγαινε στήν ὥρα του⁴⁰.

Μελετοῦσε κι ἔγραφε τά μεσημέρια, γιατί τό μεσημεριανό φῶς τοῦ ἔδινε σπάνια πνευματική διαύγεια⁴¹. Κάποτε ἀγόρασε ἀπριλιάτικα τριαντάφυλλα, «τριαντάφυλλα τ' Ἀπρίλη», τά ξέρανε καί τά κάπνιζε⁴². Ἦταν ἱπποτικός, ἀλλά ὄχι διπλωμάτης. Ὅταν ἐξέδωσε τό μαχητικό Νέον Πνεῦμα του, τό ἔστειλε μεταξύ ἄλλων καί στόν πρῶην ὑπουργό Λεβίδη. Ὁ Λεβίδης τόν συνάντησε κάποτε τυχαῖα καί τοῦ εἶπε: «Εἰς μερικά διαφωνοῦμεν». Καί ὁ Γιαννόπουλος ἀπάντησε εἰρωνικά: «Ἐγώ ἤλπιζα ὅτι θά διαφωνοῦσαμεν εἰς πολλά...»⁴³. Ὅταν μελετοῦσε τήν ἐλληνική ἀρχιτεκτονική, εἶχε προμηθευθεῖ ἕνα ποδήλατο, γιά νά ἀποτυπώσει ὅλα τά σπίτια τῆς πρωτεύουσας καί τῶν προαστείων, ἄν καί σχεδίαζε πολύ κακά. Σ' ἕνα σπίτι, ρώτησε μιά γορή ὑπρέτρια πού ἔπλενε τίς σκάλες: «Τίνος εἶναι, κυρά μου, αὐτό τό σπίτι;» «Γιατί ρωτᾶς;» εἶπε καχύποπτα ἡ γορή. «Ποιός εἶσαι τοῦ λόγου σου;» «Εἶμαι εἰσπράκτορας τοῦ φόρου», ἀπάντησε χλευαστικά ὁ Γιαννόπουλος. «Τόν κακό σου τόν καιρό», φώναξε ἡ γορή. Ὁ Γιαννόπουλος ξεκαρδισμένος κατέγραψε τό περιστατικό στό σημειωματάριό του⁴⁴.

Στό γραφεῖο του, στήν οἰκία κάτω ἀπ' τήν Ἀκρόπολη πού τοῦ εἶχε παραχωρήσει ὁ μεγαλοκτηματίας Χαλκιάπουλος, ἔβαζε χρυσάνθεμα

στό νερό και τ' ἄφηνε νά μαραίνονται, γιά νά παρακολουθεῖ τόν σταδιακό μαρασμό τους⁴⁵, στοιχειό πού δείχνει καί κάποια ἐμμονή στήν ιδέα τοῦ θανάτου. Ἀπό τό παράθυρο τοῦ σπουδαστηρίου του φαινόταν ἡ Ἀκρόπολη. Δούλευε τά μεσημέρια, γιατί τό μεσημερινό φῶς τοῦ ἔδινε σπάνια διαύγεια⁴⁶.

Ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μέ ἀξιοπρέπεια καί εὐαισθησίες, ἦταν σέ πλήρη διάσταση μέ τήν νεοελληνική πραγματικότητα: «Ἀλλά καί τί ὥραϊα νά μήν ὑπάρχει ἐκεῖ οὔτε γῆ οὔτε θάλασσα, οὔτε βουνό, οὔτε δένδρο, οὔτε Τριανταφυλλάκος, οὔτε Ψυχάρης, οὔτε Μιστριώτης, οὔτε ἐκλογεῖς, οὔτε ἄνθρωποι, οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε πουλί, οὔτε ἄνθος, οὔτε ἄρωμα, οὔτε γραμμή, οὔτε ἦχος, οὔτε χρῶμα καί νά μήν εἶναι δυνατόν τίποτε νά γεννηθῆ καί τά δημιουργῆ κανεῖς ὅλα μόνος του ὅπως τά θέλει»⁴⁷.

Ὁ Παῦλος Νιρβάνας ἔλεγε⁴⁸ ὅτι ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος διδάσκει τόν Ἑλληνισμό μέ τόν πιό ἀνθελληνικό τρόπο: μέ τήν ὀργή, τήν τρικυμία, τήν φραστική καταιγίδα. Δηλαδή ὄχι μέ τό ἀττικό μέτρο, τήν ἐκφραστική λιτότητα, τήν γαλήνη τοῦ συναισθήματος.

Ἀλλά σ' αὐτό ἔφταιγε ὁ περίγυρος. Τόν ἐνοχλοῦσαν οἱ ἀκαλαίσθητες οἰκίες τῶν νεοπλούτων παντοπωλῶν τῆς ὁδοῦ Κηφισσίας (σημερινῆς Βασιλίσσης Σοφίας), ἡ κοιλιά καί τό πάχος τοῦ «ἀξιότιμου κ. Τριανταφυλλάκου», ἡ ρινοφωνία τῶν ψαλτῶν, ἡ ἀσέβεια τῶν λατόμων ἐπί τῶν ἱερῶν ἀττικῶν λόφων, ἡ ἰταλική καί ἡ γερμανική μουσική, τά art nouveau σαλόνια, οἱ καθαρευουσιάνοι ἀλλά καί οἱ ψυχαριστές⁴⁹. Ἦταν σέ ἀντίθεση μέ τούς πάντες: «...οἱ κ.κ. λεξινόμοι, λεξιφάγοι, λεξιμανεῖς, γλωσσομανεῖς, μορφομανεῖς παρακαλοῦνται νά γυρίζουν τό φύλλον». Ἦταν σέ ἀντίθεση ἀκόμη καί μέ τόν πληθυντικό εὐγενείας, ἐφ' ὅσον ἦταν ἄγνωστος στούς ἀρχαίους καί στήν ἐκκλησιαστική παράδοση, ὅπου ὁ Θεός προσφωνεῖται στόν ἐνικό: «Σύ, Κύριε...». Σέ μία μικρή ἐπαρχιακή κοινωνία, πίστευε, ὁ πληθυντικός ἦταν σχολαστική κωμωδία⁵⁰. Βλέποντας κάποτε ἕνα πορτραῖτο τοῦ Μπίσμαρκ ἀπό τόν Λέμπαχ ἀνεφώνησε: «Τί φρύδια εἶναι αὐτά! Κύριε καί Θεέ μου! Ἄλλ' ἐμεῖς στόν τόπο μας τά φρύδια αὐτά τά μεταχειριζόμεθα γιά φράκτες στ' ἀμπέλια!»⁵¹.

Στήν Ἑκκλησίαν στό Πανελλήνιο Κοινό⁵² ὁ Γιαννόπουλος προσδιόριζε τήν ἐργασία του ὡς ἐξῆς: «Ἡ ἐδῶ ἀγγελολομένη Ἑργασία εἶναι Ἑρως... Ἑρως Παγκάλου Ἑλληνικῆς Ἀνθρω-

πότητος, τολμῶν νά ἐπιχειρήσει τήν πρός αὐτά ὅλα στροφήν μέ μίαν κυρίως βαθυτάτην ἡδονική ἐπανάστασιν τοῦ Ὁραίου κατά τοῦ Ἄσχημου». Ἡ Ἄσχημεια καί ἡ Παραφροσύνη, μέσα στήν θεία ἐλληνική φύση, ἦταν ὁ κεντρικός στόχος τοῦ Γιαννόπουλου, εἶναι ἡ κορυφαία ἐνδειξή ἐκπεσμοῦ τοῦ Ἑλληνα, «τοῦ προκατακλυσμιαίου αὐτοῦ ἐπιβήτορος τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ νικηφόρου βιοπαλαιστοῦ καθ' ὅλας τὰς γεωγραφικάς ἐντάσεις τῆς Γῆς...»⁵³.

Τό ἐλληνικό στοιχεῖο, γιά τόν Γιαννόπουλο, ἀποτελεῖ τό ἄνθος τῆς ἀνθρωπότητος, τοῦ πολιτισμοῦ καί τοῦ κάλλους. Τό κάλλος εἶναι τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς ἐλληνικῆς φύσης, τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καί τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ γενικώτερα. Εἶναι τό μέτρο τῆς ἁρμονίας στόν κόσμος, εἶναι τό μέτρο τοῦ Ἀνθρώπου. Αὐτό ἐννοεῖ ὁ Γιαννόπουλος γράφοντας⁵⁴ «οὐδεὶς ἄνθρωπος μή Ἑλληνας».

Κατήγγειλε τήν οἰκτρότητα τοῦ Σχολείου καί τῆς Παιδείας, πού δημιουργοῦν ἄρχουσα τάξι ἀγράμματη καί μισελληνική καί ἐκπέμπουν τήν πιό ἡλίθια ἀερολογία τῶν ὑψηλῶν σηματοφόρων τῆς ἐλληνικῆς ιδέας, ὥστε ὁ κόσμος κατάντησε νά πιστεύει ὅτι ὁ πραγματικός Ἑλληνισμός εἶναι καί αὐτός ἀερολογία. Ἔτσι, ἡ παιδεία δημιουργήσε ἕνα χάσμα μεταξύ τοῦ ἐλληνικοῦ ιδεολογικοῦ κόσμου καί τοῦ πραγματικοῦ⁵⁵. Ὁ Γιαννόπουλος ἤθελε νά τραβήξῃ τήν ἐλληνική νεότητα ἀπό τά «κατασκότεινα κάτεργα ὅπου σαπίζει δουλεύουσα εἰς ὅλους τούς φραγκικούς καί ἐλληνοβλαχικούς ζυγούς πρός τόν ἐλληνικόν ἥλιον, διότι πάντως ἡ Νεότης θά εἶναι εἴτε ἡ σημερινή, εἴτε ἡ αὐριανή εἴτε ἡ μεθαιριανή, ἡ Σημαία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀναγεννήσεως»⁵⁶. Ὁ Γιαννόπουλος ἔγραφε τίς ἐργασίες του μέ σκοπό κάθε Ἑλληνας νά μπορεῖ νά ξαναβρίσκει σέ κάθε γραμμῆ τίς δυνάμεις του καί νά ἀντλεῖ τά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικότητάς του⁵⁷. Γι' αὐτό καί ἡ ἐργασία του εἶναι «κρημνιστική, σαρωτική, καθαριστική... ὅλου τοῦ ιδεολογικοῦ καί πραγματικοῦ τωρινοῦ κόσμου»⁵⁸.

Ὅλα τά ραπίσματα καί τά μαχαιρώματα πού δέχεται ὁ Ἑλληνισμός (ἐννοεῖ προφανῶς τόν πόλεμο τοῦ 1897, τόν βουλγαρικό σωβινισμό στήν Μακεδονία κ.λπ.) ἔδωσαν πρωτίστως τήν ἀφορμή τους στήν Ἑλλαδική ἀποσύνθεση⁵⁹. Ὁ Θεός νά σώξει, ἔγραψε στήν Ἑκκλησίαν του, τούς ἀντεροβγάλτες τῆς Μακεδονίας, ἕως ὅτου μᾶς ξυπνήσουνε μέ τίς μαχαιριές τους ἀπό τίς δουλιτσες μας καί τούς ὑπνάκους μας καί τίς ἀδιαφορίες μας καί τίς ἀτολμίες μας καί τίς ἀνανδρίες

μας και τις ἀφιλοτιμίες μας και τις διαλλείψεις θάρρους και μυαλού⁶⁰.

Ὁ Γιαννόπουλος ζητοῦσε «νά σαρωθῆ ὅλη ἡ εὐρωπαϊκὴ κόπρος ἀπὸ τὴν γῆν μας»⁶¹. Ἔτσι, κατήγγελλε τὴν ξενοδολεῖα: «Ἑλληνικὴ Φυλὴ τί φωνάζεις; Μπήχαν κλέφτες στὸ μανδρὶ; ἐάν σοῦ βαστάει ἔμπα διώχτους», γράφει στὴν Ἐκκλησίαν στὸ Πανελλήνιο Κοινὸ⁶² ἢ «Ἑλληνικὴ Φυλὴ εἶσαι ἀνήθικος: διότι θέλεις οἱ φραγκικοὶ Στρατοὶ καὶ Στόλοι νά σοῦ φυλᾶν τ' ἀμπέλια σου... Κυρά τ' ἀμπέλια σου φύλα τα μόνη σου κι ἄφηγε τὸν κόσμον ἤσυχον... Ἑλληνικὴ φυλὴ δέ μᾶς λές: κοκότα κατάντηρες καὶ δέ σέ μέλει καὶ δέ μιλάς γιὰ τίποτε ἄλλο παρά ποιὸς Φράγκος σέ χαιδεῖ καὶ ποιὸς σέ φίλησε καὶ τίνος ἀρέσεις;».

Ἡ ξενοδολεῖα, σύμφωνα μὲ τὸν Γιαννόπουλο, ἀρχίζει λοιπὸν ἀπὸ τὴν διεθνή θέση τῆς χώρας καὶ φθάνει μέχρι τὴν τέχνη. Ἡ Ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδος θὰ προέκυπτε αὐτομάτως ὅταν ὁ Ἑλληνισμὸς θὰ ἀνακάλυπτε τὸν ἑαυτὸ του καὶ θὰ ἀφύπνιζε τίς ὑπνώττους δυνάμεις του⁶³.

Ὁ Γιαννόπουλος ἦταν ὁ πρῶτος, στὰ πλαίσια τοῦ ἐξαρτημένου ἀπὸ τίς μεγάλες δυτικὲς δυνάμεις κρατιδίου, πού διατύπωσε τὴν ριζοσπαστικὴ ἀποψη ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι ἀνώτερος τοῦ δυτικοῦ. Ἀποκαλοῦσε μάλιστα περιφρονητικὰ εὐρωπαϊκὸ κάθε τί πού δέ τοῦ ἄρεσε⁶⁴.

Ἡ Δύση, γιὰ τὸν Γιαννόπουλο, εἶναι «ὁ οὐρανὸς κλειστός, αἰωνία συννεφιά, αἰωνία μαυρίλα, αἰώνων πένθος, αἰωνία ὀμίχλη, αἰωνία πάχνη, αἰωνία ὑγρασία, αἰωνία μούχλα, αἰωνία σαπίλα, καμπουρογραμμία Γῆς, ξυλογραμμία δένδρων, βάρος καὶ πάχος καὶ πύκνα ἀέρος, στούπωμα τῶν πάντων μὲ μπαμπάκια ὀμίχλης, γῆ κλειστή, ἀέρας κλειστός, σπῆτι κλειστό, ροῦχο κλειστό, σῶμα κλειστό, ἄνθρωπος κλειστός, πνεῦμα κλειστό, οὐρανὸς σκότος, γῆ πένθος, τὰ φῶτα λύπη, τὰ ζῶα μελαγχολία, ὁ ἀέρας ὑγρὰ πηκτὴ μαυρίλα, ὄλος ὁ ἔξω κόσμος σπρώχνει τὸν Ἄνθρωπο σέ ἓνα καταφύγιο, σέ ἓνα ὑπόγειο. Καὶ ἐκεῖ ζεῖ μίαν ζωὴν τεχνητὴν... Καὶ ζεῖ ἐκεῖ μὲ ἓνα ψεύτικον Φῶς, μίαν ζωὴν ψεύτικη. Πεύτικον φῶς. Πεύτικον πνεῦμα. Πεύτικαι τέχναι. Γνωρίζει τὸ ἀληθινὸν Φῶς, τὸ ἀληθινὸν πνεῦμα, τὴν ἀληθινὴν τέχνην ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλίαν, τὰ βιβλία»⁶⁵. Στὸ ἴδιο κείμενο⁶⁶ γράφει τὰ ἐξῆς: «...κάθε ἄνθρωπος, κάθε Γῆς — ὅταν δέν εἶναι τρελλὸς σάν Ἐσᾶς — ἀφήνεται φυσικὰ εἰς τὴν Φύσιν του καὶ εἰς τὴν γύρω του Φύση καὶ ἐκφράζει Αὐτὴν καὶ Ἐαυτὸν. Διότι ὁ κάθε ἄνθρωπος κάθε Γῆς δέν εἶναι δυνατόν παρά αὐτὸ νά κάμῃ φυσικῶς καὶ ὅ,τι καὶ ἂν θελήσῃ ἄλλο δέν δύναται παρά αὐτὸ, καὶ

αὐτὸν μόνον θὰ κάμνει, ὅσον καὶ ἂν νομίζει ὅτι κάμνει ἄλλο, ὅσον καὶ ἂν προσπαθεῖ νά κάμῃ ἄλλο τι· καὶ ὅταν προσπαθεῖ νά κάμῃ ἄλλο τι, δέν κάμνει οὔτε αὐτὸ πού δύναται νά κάμῃ καὶ χάνει πᾶσαν ἀτομικότητα καὶ γίνεται γελοιοδῆστος καὶ γίνεται τὸ παίγιον εἰς τὸ ἀρρώστημα καὶ τὸ μασκάρωμα καὶ τὸ πάθιασμα τῆς Γῆς του ὅπως Σεῖς. Καὶ ὅταν ὁ κάθε λαὸς, ὁ οἰοσδήποτε Λαὸς, παίρνει πράγματα ξένα εἴτε θέλων, εἴτε χωρὶς νά τὸ καταλαμβάνει, ὅπως Σεῖς, τὰ ἀλλάζει καὶ τὰ στραβώνει, καὶ τὰ μεταμορφώνει ὅπως Σεῖς. Καὶ ὅταν ὁ οἰοσδήποτε λαὸς παίρνει πράγματα ξένα καὶ ἄσχετα πρὸς τὴν φύσιν του καὶ τὴν ζωὴ του εἶναι ψεύτης, ψεύτης, ψεύτης, καὶ ὅταν ὁ Σκοτεινὸς Λαὸς παίρνει τοῦ Φωτεινοῦ τὰ πράγματα καὶ οἱ Φωτεινοὶ τοῦ Σκοτεινοῦ εἶναι καὶ οἱ δύο παρομοίως τρελλοί. Καὶ ὅταν ὁ Σκοτεινὸς Λαὸς παίρνει τὰ πράγματα τοῦ Φωτεινοῦ, τὰ σκοτεινιάζει καὶ τὰ σκοτώνει καὶ τὰ ξεπατώνει. Καὶ ὅταν ὁ Φωτεινὸς Λαὸς παίρνει τὰ πράγματα τοῦ Σκοτεινοῦ... στραβώνεται. Καὶ ὅταν οἱ Σκοτεινοὶ Λαοὶ παίρνουν εἰς τὰ χέρια των τὸ Πνεῦμα καὶ τὰς Τέχνας, τὸ Πνεῦμα γίνεται Σκότος, τὸ Ὁραῖον γίνεται Φρίκη, ἡ Ζωὴ γίνεται ΚΟΛΑΣΙΣ».

Ὁ ἀγῶνας ἐναντίον τῆς ξενομανίας, λοιπὸν, εἶναι τὸ πρῶτο καθῆκον ὅσων ποθοῦν μιά νέα Ἑλλάδα.

«Ἡ ξενομανία» κραυγάζει ὁ Γιαννόπουλος «εἶναι χωριατιά. Εἶναι προστυχιά. Εἶναι κουταμάρα. Εἶναι ἀφιλοτιμία. Εἶναι ἀφιλοπατρία. Καὶ εἶναι ξυππασιά. Καὶ εἶναι ἀμάθεια.

»Αὐτὸς ὁ ἀνώτερος, ὁ πλούσιος, ὁ ἀνεπτυγμένος, ὁ ταξιδεμένος, ὁ παντογνώστης, ὁ παντοκρίτης, ὁ ἱατρός, ὁ δικηγόρος, ὁ πολιτικός, ὁ παππᾶς, ὁ δάσκαλος, ὁ καθηγητής, ὁ τραπεζίτης, ὁ ἔμπορος, ὁ ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος, πού πῆγε στὴν Εὐρώπη καὶ ἐγύρισε ξενομανής, εἶναι ἀμαθής. Ἐπῆγε καὶ ἐγύρισε κούτσουρο. Γι' αὐτὸ εἶναι ξενομανής. Ἐπῆγε καὶ ἐγύρισε χωριάτης, γι' αὐτὸ εἶναι ξενομανής. Ὅ,τι εἶναι, ὅ,τι ἔμαθε δέν τοῦ ἐχρησίμευσε εἰς τίποτε. Δέν ἐδιόρθωσε τὸ κεφάλι, τὸ ἐγάλασε. Δέν ἐφωτίσθηκε, ἀλλὰ ἐτυφλώθηκε γιὰ πάντα. Δι' αὐτὸ, εἶναι ξενομανής.

»Κάνει τὸν Εὐρωπαῖο, ἀλλὰ δέν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὸν Εὐρωπαῖο, τὸ κεφάλι του κάθε ἄλλο παρά ἔχει σχέση μὲ τὸ τωρινὸ Εὐρωπαϊκὸ κεφάλι. Ὁ ἰδικὸς μας Ἑσπεριοειδής εἶναι σάν τὸν ἀράπη πού πηγαίνει στὸ Παρίσι καὶ φορεῖ Παρισινὰ ροῦχα. Εἶναι ξενομανής, διότι ἅμα τοῦ ἀφαιρέσεις αὐτὸ, δέν μένει τίποτε ἄλλο ἀπ' αὐτόν.

Ἀφαίρεσέ του τά ρούχα, τά τέσσερα ξένα λόγια, τό τσάι, τά δέκα ὀνόματα πού ἐπαναλαμβάνει, τίς δέκα ιδέες πού ἔμαθε καί βάλε τον νά ἐργασθεῖ. Δέν εἶναι ἱκανός νά σκεφθεῖ νά κάνει τό παραιμικρό. Εἶναι ἕνα μυαλό τιποτένιο, ἕνα κεφάλι ἐντελῶς ἄχρηστο γιά κάθε τι. Ὅλη του ἡ ζωή, ὅλη του ἡ δύναμη, ὅλη του ἡ σοφία εἶναι νά λέγει καί νά ξαναλέγει τά τέσσερα πράγματα πού ἔμαθε... Εἰπέτε τους», σημειώνει ὁ Γιαννόπουλος, «νά ἐνδύσουν τόν στρατό μέ θαυμάσια Ἑλληνικά ὑφάσματα καί ἐνδύματα γιά νά μένουν στόν τόπο ἑκατομμύρια ἑκατομμυρίων πού φτερουγίζουν τόσα ἔτη τώρα, πρὸς τήν σκέπη τῶν ξένων γιά νά ἔχουν τόν ὠραιότερο, ζωγραφικώτερο καί φθηνότερο στρατό τοῦ κόσμου. Ὅλοι θά φριξοῦν γιά τήν βαρβαρότητά σας, γιά τήν κουταμάρα σας, γιά τήν προστυχιά σας, γιά τήν ἀμάθειά σας... Αὐτά τά ὁποῖα σεῖς εἶχατε... αὐτά πωλοῦνται στό Λονδίνο ὡς εὐγενέστατα καί ὠραιότατα... Πετάξετε τά ταπέτα τά ψεύτικα πού πληρώνετε τόσο ἀκριβά καί ἐπειτα ἀπό ἕναν χρόνο δέν ἔχετε τίποτε. Βάλετε τίς Ἑλληνικές ἀναδρομίδες τίς αἰώνιες... Εἶναι πρόστυχοι, γελοῖοι οἱ καναπέδες μέ τά εὐρωπαϊκά παλλητόπανα, τά ὁποῖα κάνει ἡ Εὐρώπη γιά τοὺς κουτούς καί βαρβάρους λαούς πού φέρουν ὅλα τή μάρκα «διὰ τήν Ἀνατολήν»... Γιατί νά σᾶς διευθύνει καί νά σᾶς ἐπιβάλλει τό γούστο του ὁ κάθε ἐργοστασιάρχης καί ἔμπορος τοῦ Μονάχου καί τῆς Μασσαλίας; Σεῖς δέν εἴσθε ἄνθρωπος; δέν ἔχετε γούστο; δέν ἔχετε καί σεῖς δικαίωμα νά κάμετε μόδα οὔτε στόν τόπον σας, οὔτε μέσα εἰς τό σπίτι σας; Γιατί νά εἴσθε Σκλάβος;»⁶⁷

Ὁ Γιαννόπουλος κατηγοροῦσε τοὺς ξένους ἀρχιτεκτονικούς ρυθμούς. Δέν τοῦ ἄρεσε καὶ ὁ νεοκλασικισμός, διότι ἦταν ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων ναῶν, πού δέν ἦταν σωστό νά ἐφαρμόζεται σέ κατοικίες. Τόν νεοκλασικό ρυθμό θεωροῦσε «κακουργική πλαστογραφία» τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος⁶⁸. Ἦθελε τήν ἐξέλιξη τῆς γνήσιας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης. Ἦθελε νά γκρεμίσει καί νά ξαναχτίσει τήν Ἀθήνα⁶⁹. Τοῦ ἄρεσαν λίγα ἀπλά νεοελληνικά σπίτια τῆς Ἀθήνας. Τοῦ ἄρεσε καί τό Ὄφθαλμιατρεῖο. Ἀλλά ἀπέριπτε τήν πλειονότητα τῶν κτισμάτων. Ἐλεγε ὅτι ἔπρεπε νά ἰδρυθεῖ φρενοκομεῖο σπιτιῶν, ὅπου θά ἔκλειναν τοὺς τρελλοὺς ἰδιοκτῆτες, τοὺς ἀκαλαίσθητους ἀρχιτέκτονες καί τά παράφρονα καί παραπαίοντα σπίτια⁷⁰. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος πολέμιος τοῦ Kitsch στήν Ἑλλάδα, σχεδόν ἕναν αἰῶνα πρὶν υἱοθετηθεῖ ὁ ὅρος⁷¹. Σκόπευε, «ἐάν τό κοινόν φανεῖ ἐντελῶς διατεθειμέ-

νον νά δεχθεῖ αὐτήν», νά δημοσιεύσει πρῶτα τήν Ἑλληνική Ἀρχιτεκτονική, δηλαδή τό Ἑλληνικό Σπίτι, ὥστε ὁ Ἕλληνας νά χτίζει τό σπίτι του σύμφωνα μέ τό κλίμα, τήν ζωή του, τήν αἰσθητική του, τήν ἐσωτερική καί τήν ἐξωτερική φύση⁷².

Ὁ Γιαννόπουλος εἶχε κατανοήσει — ἴσως ἦταν ὁ μόνος στήν ἐποχή του — τήν τεράστια σημασία τοῦ Πολιτισμοῦ γιά τήν κοινωνική ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀπευθυνόμενος στοὺς συγχρόνους του καλλιτέχνες, ζωγράφους, γλύπτες, ἀρχιτέκτονες καί μουσικούς, σημείωνε τά ἑξῆς:

«Τό ἰδικόν μου ἔργον εἶναι νά καταστήσω τήν ἀερολογία ἀδύνατον· νά κατεβάσω ὅλους ἀπό τά ἀναπαυτικά σύννεφα, εἰς τήν πετρώδη γῆν· νά σᾶς τρελλάνω τόσον φωνάζων καί νά σᾶς παρυσιάσω τόσα ἴχνη, ὥστε καί εἰς σᾶς, ἀγαπητοί μου καλλιτέχναι, νά καταστή ἄδύνατον νά ὀμιλήτε νεφελῶδῶς καί εἰς τοὺς πολλοὺς νά καταστή νοητόν ὅτι εἶναι δυνατόν νά ζητήσωμεν πραγματικῶς ἑλληνικὰς μορφὰς τῶν τεχνῶν».

Καί ὁ Γιαννόπουλος συνεχίζει τήν κριτική του:

«Ὑπό τό Παρισινόν φόρεμα τοῦ Συντάγματος καί τῆς Βασιλείας καί τοῦ πολιτισμοῦ ζῆ καί θριαμβεύει ὁ προγονικός κλεφτισμός. Ὑπό τό παρισινόν φόρεμα τοῦ τωρινοῦ Ἀρχοντοχωριάτου, τοῦ ξεπασμένου πού εἶναι ὁ κάθε τωρινός Ἕλληνας, λάμπει ὀλοφάνερος δι' ὅλων τῶν σωματικῶν γραμμῶν, κινήσεων ψυχικῶν καί διανοητικῶν καί καλλιτεχνικῶν ἐκφράσεων: ὁ κλέφτης. Ὅπως ὅλοι οἱ κλάδοι, ὅλη ἡ Ἑλλάς καί ὅλαι αἱ τέχναι εἶναι διωργανωμένοι σαφῶς κατὰ τό κλεφτικόν σύστημα. Ὁ κλεφτισμός εἶναι ὅμοιος εἰς τήν πολιτικήν, τόν στρατόν, τήν παιδείαν, εἰς τό κάθε τί καί εἰς τὰς Τέχνας. Δέν ὑπάρχει Ζωγραφική, Γλυπτική, Ἀρχιτεκτονική, Μουσική· ὑπάρχει κλεφτισμός Ζωγραφικῆς, Γλυπτικῆς, Ἀρχιτεκτονικῆς, Μουσικῆς. Δέν ὑπάρχουν Τέχναι συντεταγμέναι, ὠρισμέναι, ἀκολουθοῦσαι συστηματικῶς, πειθαρχικῶς κανένα δρόμον. Ὑπάρχουν λημέρια, οἰκόπεδα, θέσεις, τά ὁποῖα ἀρπάζονται δυνάμει τοῦ δικαιώματος τοῦ ἰσχυροτέρου. Δέν ὑπάρχουν καλλιτέχναι συστηματικοί, ἐκ συστηματικῶν σχολείων, συστηματικῶς μορφωμένοι, συστηματικῶς προχωροῦντες πρὸς μίαν ἐκφρασιν Ἑθνικήν. Ὑπάρχουν μπουλούκια. Οἱ καλλιτέχναι κάθε τέχνης ἀποτελοῦν ἐθελοντικά, πανελεύθερα, ἀσύντακτα μπουλούκια. Δύο, τρία, τέσσερα παλληκάρια ἀνακυρήσσουν ἕνα καπετάνιο, συσπειροῦνται εἰς μίαν ἀμυντικήν καί ἐπιθετικήν συμμορίαν, πρὸς κατάκτησιν οἰκοπέδων,

άρπαγήν καί ἐγκατάστασιν. Ὅπως ἡ πολιτική, ὁ στρατός καί τό κάθε τί οὕτω καί τά σωματεῖα τῶν καλλιτεχνῶν εἶναι ἄτακτα σώματα. Ἐντός αὐτῶν καί ἐκτός αὐτῶν, διακρίνονται καί ὑπάρχουν, τυχαίας γνώσεως, τυχαίας ἀνατροφῆς, τυχαίας ἀναπτύξεως, τυχαίας αἰσθητικῆς, ἄτομα θαυμάσια. Καί τίποτε ἄλλο. Ἄλλ' αὐτά, ὅπως ἐν τῷ συνόλῳ των δέν ἀποτελοῦν Κράτος, ἐν μέρει δέν ἀποτελοῦν Τέχνας».

«Καί εἶναι λυπηρότατον, νά μικραίνονται, νά ἐξαντλοῦνται, εἰς ματαίους ἀγῶνας, τόσο ἀνθρωποι, νά χάνωνται· τόσοι, οἱ ὅποιοι, ἐάν τά πράγματα ἦταν εἰς τήν θέσιν των, θά ἦταν αὐτοί οἱ ἴδιοι ἑκατονταπλασίως ἀνώτεροι...»

«Οἱ Καλλιτέχναι ὄλων τῶν κλάδων — ὅπως καί ὄλοι οἱ ἄλλοι Ἕλληνες — ἀναμένουν ἀπό τάς Κυβερνήσεις τήν διόρθωσιν τῶν πραγμάτων. Αὐτό εἶναι ἡ ἐσχάτη βλακεία... Καί εἶναι ἀκατανόητον, πῶς ἀνθρωποι μέ κοινόν νοῦν, κυττάζοντας ἕναν ἕναν τοὺς ἀνθρώπους τῆς πολιτικῆς, εἶναι δυνατόν νά περιμένουν τό παραμικρότερον πρᾶγμα ἀπό αὐτούς... Τίποτε δέν θά κάμουν ποτέ των οἱ πολιτικοί· καί οἱ πολιτικοί θά εἶναι οἱ τελευταῖοι πού θά ἀνθρωπιστοῦν...»

«Καί πρέπει νά ξεριζωθεῖ καί ἡ Συβαριτική, ἡ Βραχμανική σταυροχερηδόν καί σταυροποδηδόν, ἀναμονή τῶν καλλιτεχνῶν ἀπό τόν οὐρανόν, ἀνθρώπων ἀναμορφωτῶν. Πρέπει νά γίνῃ νητόν ὅτι ὁ Θεός ἐβαρύνθη πλέον νά ἐπεμβαίῃ καί νά στέλνῃ ἀγγέλους ἐξ οὐρανοῦ. Καί καιρός νά παύσουν τά μοιρολογήματα, τά χηρῶν καί ὀρφανῶν ἐκφωνήματα καί ὄχι ἀνδρῶν. Καιρός νά παύσουν τά ἀπελπίσματα καί τά ἀνασπενάγματα, ἡ ἐποχή, ἡ κοινωνία, ἡ πολιτική, ἡ κατάστασις καί νά ἀρχίσῃ ὁ ἀγών. Οἱ ἄνδρες ποτέ δέν κλαίουσιν ἀλλ' ἀγωνίζονται. Ἀγωνίζονται μέ αἷμα καί μέ πῦρ.

»Καί ἀγωνίζονται πρῶτοι-πρῶτοι, καί πρῶτοι εἶναι οἱ ἀνθρωποι τῶν ἰδεῶν καί τῶν τεχνῶν... Ἀγωνισθεῖτε λυσσωδῶς νά μεταβάλλετε τό περιβάλλον. Τί περιμένετε; Ἀπό ποῖον περιμένετε; Ἀπό τοὺς πολλούς, ἀπό τά πρόβατα; Αὐτοί ἔχουν τό δικαίωμα νά περιμένουν ἀπό σᾶς· σεῖς εἶσθε οἱ ἡγέται, οἱ λαμπαδοφόροι, οἱ σημαιοφόροι... Ἐκτός τῆς πολιτικῆς. Μακράν τῆς πολιτικῆς. Σάν ἀνθρωποι αὐτόβουλοι, ἐλεύθεροι, ζωντανοί. Διά τῆς ἰδιωτικῆς, διά τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας... Καί μόνον οὕτω θά ἀλλάξῃ ἡ κατάστασις, ἂν ἀρχίσετε νά τήν ἀλλάζετε ἐσεῖς. Καί διά νά ἀρχίσετε νά ἀλλάζετε αὐτήν, ἡ πρώτη ἀρχή εἶναι νά ἀρχίσετε ἀλλάζοντας τοὺς ἑαυτοὺς σας. Εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατον, νά μεταμορφώσῃ

τίποτε ὁ κάθε Δηλιγιάννης πρὶν ἀναμορφώσῃ τόν ἑαυτόν του. Εἶναι ἀδύνατον νά ἀναμορφωθοῦν αἱ τέχναι, πρὶν ἀναμορφωθοῦν οἱ Καλλιτέχναι... Ἀναμόρφωσις ἐνός κλάδου εἶναι ἀναμόρφωσις τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ».

«...Οἱ τωρινοὶ καλλιτέχναι θεωροῦν τάς τέχνας οἰκόπεδά των μανδρωμένα καί νομίζουν ἱεροσυλίαν τό νά βάλῃ ἕνας ἄλλος τό μάτι του μέσα, καί δέν ἐπιζητοῦν τήν συνεργασίαν καί τήν βοήθειαν τῶν καί τῶν ἀνθρώπων δυναμένων νά τοὺς δια φωτίσουν... αἱ φωναί των διά τάς τέχνας των εἶναι φωναί διά τό στομάχι των μόνον, διά τό κέφι των μόνον, διά τό ἀτομό των μόνον, διά τό Ἐτσιθέλω των μόνον...»

Ὁ κάθε Ἕλληνας μόνος του νομίζει ὅτι εἶναι Δηλιγιάννης. Ἡ σημερινή ἐποχή, ἐκτιμᾷ ὁ Π. Γιαννόπουλος, «δέν εἶναι ἄλλο παρά συνάθροιση μηδαμινοτήτων, δηλαδή σκόνῃ».

Ἔτσι, λοιπόν, ὁ Γιαννόπουλος καλεῖ ὄλους τοὺς καλλιτέχνες νά συσπειρωθοῦν γύρω ἀπό τοὺς λίγους κορυφαίους, τόν Ἰακωβίδη, τόν Λύτρα, τόν Ἄννινο. «Νομίζετε ὅτι τέχνη εἶναι νά ἔχετε ψηλά τήν μύτη σας — ἀντί ν' ἀνοίγετε ἐκθέσεις, νά τίς κλείσετε. Ἀντί ἐκθέσεων, κατορθώσατε νά ἔχετε μίαν Ἀγοράν παντοτεινήν καί ἐλευθέραν εἰς τόν καθένα».

Πρέπει λοιπόν νά συγκροτηθοῦν πρῶτα πραγματικές ἰδέες, πραγματικά θεμελιωμένους ἰδεολογικός κόσμος, ὥστε νά ὑπάρξῃ τέχνη. Πρέπει νά δημιουργηθεῖ ἕνα ἑλληνικό Πολυτεχνεῖο. Γι' αὐτό πρέπει πρῶτα νά ἐκπονηθεῖ ἕνα σύνολο μελετῶν, πού νά καθορίσει τόν ἀνύπαρκτο σήμερα αἰσθητικό καί ἰδεολογικό μας κόσμο. Πρέπει πρῶτα-πρῶτα νά ἀπαντηθεῖ τό καιρῖο ἐρώτημα «Τί εἶναι ὁ Ἕλληνας».

Ὁ Γιαννόπουλος θεωροῦσε ὅτι ἡ γερμανική μουσική ἦταν «ἐκδήλωσις ψυχικῆς ἀνησυχίας, νόσου, πάθους, ἀρρώστειας, θανάτου. Καί κάμνει θανάσιμον ἐπιρροήν εἰς τά ὄργανά μου». Ὑποστήριζε ἀπεναντίας ὅτι ἡ μουσική πρέπει νά εἶναι πηγὴ ἡδονῆς καί ἡρεμίας, ὅπως κάθε τέχνη. Καί πίστευε ἀκράδαντα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὁπωσδήποτε εἶχαν ἀναπτύξει σπουδαία μουσική, ἀφοῦ εἶχαν σπουδαία γλυπτική, ἀρχιτεκτονική, λογοτεχνία κ.λπ.⁷³ Ἀποψη πρωτότυπη καί πειστική.

Ἔτσι τελικῶς, ὁ Γιαννόπουλος ἀπέκλειε κάθε στείρα ἀπομίμηση. Οὔτε μπορούμε νά σκλαβωθοῦμε στοὺς νόμους πρὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν οὔτε νά γίνουμε φελλάχοι στοὺς εὐρωπαϊκοὺς νόμους⁷⁴.

Οἱ τωρινοὶ Ἕλληνες, ἐπισημαίνει ὁ Γιαννό-

πουλος, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά «ψῆφος καί μισθός». Ἡ συζήτηση μαζί τους εἶναι ἀδύνατη. «Κάθε συζήτησις εἶναι δέκα ἐκνευριστικά πηδήματα πρὸς τόν τάφον καί τίποτε ἄλλο». Τόν σύγχρονο Ἕλληνα δέν τόν πείθεις οὔτε γιά τό χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ. Τό ἐπάγγελμά του εἶναι νά μήν πείθεται. Διότι ἂν πεισθεῖ θά ἀναγκασθεῖ νά κινηθεῖ, νά ἐνεργήσῃ καί νά ἐργασθεῖ⁷⁵. Καί, τελικῶς, οἱ ἄντρες «χάνουν τήν ἀνδρικήότητά των καί τούς πίπτουν τά νεφρά ἀπ' τά τριάντα, ἀρπάζουν μίαν θέσιν, καί κρύβονται καί χάνονται καί δέν ὑπάρχουν καί ἀναφαίνονται εἰς τό τέλος τῆς ζωῆς των θεόγεροι καί θεόψωροι Ἱερεμίου»⁷⁶. Ἔτσι, τό ἐλληνικό ἔθνος δικαιοτάτα κατήντησε τό αἶσχος τῆς Οἰκουμένης⁷⁷.

Ὁ Γιαννόπουλος δέν εἶχε ἄμεσες πολιτικές φιλοδοξίες, περιφρονοῦσε ἄλλωστε τίτλους καί ἀξιώματα. Ἀσκοῦσε ὅμως ὀξύτατη κριτική σ' ὀλόκληρο τό κατεστημένο (πολιτικό, ἀκαδημαϊκό κ.λπ.) τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Οἱ ταγοί, πίστευε, ἔχουν νά διδαχθοῦν πολλά ἀπό τόν λαό, ὅχι νά τόν διδάξουν⁷⁸. Ἦθελε μία ἐξέγερση «ἀνθρωπισμοῦ καί ἐθνισμοῦ, βαθυτάτη, σιδηροδέουσα κάθε ἄλλο μικρόν, εὐτελές, ἀτομικόν, ἐγωιστικόν αἶσθημα, δυνατόν νά ἐπιτρέψῃ μίαν ἐλπίδα μιᾶς ἀρχῆς ἐντίμου ἐθνικῆς ὑπάρξεως»⁷⁹. Ὅπως ὁ Δραγούμης, ἔτσι καί ὁ Γιαννόπουλος πίστευε ὅτι τό νεοελληνικό κράτος πρέπει νά ἀποτελεῖ ἐθνικό κέντρο ὀλόκληρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀφοῦ ὁ Ἑλληνισμός — ὑπόδουλος καί ἐλεύθερος — ἀποτελεῖ ἐνιαία πολιτισμική ὄντοτητα. Τά καθήκοντα ὅμως τοῦ μικροῦ ἐλλαδικοῦ κράτους ἀφοροῦν ὀλόκληρο τόν Ἑλληνισμό. «Ἐνα ἔθνος ὀλίγων στρεμμάτων πρέπει νά σκεφθῇ τά κολοσσιαῖα ζητήματα ὀλόκληρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ», ὑπογραμμίζει ὁ Γιαννόπουλος. Ὅμως, δέν ὑπάρχει Κυβέρνηση μέ ἀντίληψη ἐθνικοῦ συμφέροντος. Ἡ ἱστορία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοῦ πρώτου αἰῶνος τῆς ἐλευθερίας μας, εἶναι ἱστορία μόνον τῶν Ἀθηνῶν, «τοῦ Πειραιῶς μή συμπεριλαμβανομένου»⁸⁰. Ἦταν ὁ πρώτος πού συνέλαβε ὅτι ὁ 19ος αἰῶνας — ἀπό τό 1830 μέχρι τήν ἐποχή του — ἦταν ἕνας αἰῶνας χαμένος γιά τόν Ἑλληνισμό. Κι ὅτι ὅλα ἔπρεπε νά ξεκινήσουν ἀπό τήν ἀρχή. Θεωροῦσε ὅτι τά ἐλληνικά προβλήματα ἔχουν τήν ρίζα τους στά βάθη τῶν αἰώνων. Ὅλες οἱ βάσεις τῶν ἐθνικῶν ιδεολογικῶν συστημάτων στηρίχθηκαν σέ σαθρό καί ἱστορικά ἀνεξερεύνητο ἔδαφος. Κάθε Ἕλληνας ἐρμηνεύει τήν ἱστορία κατὰ τό δοκοῦν, πλάθει μέ τήν φαντασία του ἀπό μία δική του ἐθνική ἱστορία. Ἀπο-

τέλεσμα: ἔλλειψη πάσης συνεννοήσεως στά μεγάλα ἐθνικά ζητήματα, ὅπως τό γλωσσικό, τό μακεδονικό κ.λπ. Ἀπαιτεῖται ἀντικειμενική ἱστορική γνώση, γιά νά γεννηθοῦν λογικές καί πραγματικές ιδέες⁸¹. Ἀποκαλοῦσε τήν ἰθύνουσα τάξη «ἐπισκευαστές σοβατζῆδες τῆς Ψωροκώσταινας»⁸², ἐννοῶντας ὅτι ἐδῶ δέν ἀρκοῦσαν προσωρινά μπαλώματα ἀλλά ριζική ἀνοικοδόμηση. Ἦθελε νά ἐμφυσήσῃ ἰδανικά στήν ἐλληνική νεολαία, ἡ ὁποία καθῶς ἔγραφε «οὔτε ἀγαπᾷ, οὔτε μισεῖ, οὔτε γλεντᾷ, οὔτε ἀγγίζεταί, οὔτε κινεῖται, οὔτε καί αὐτοκτονεῖ»⁸³.

Ὁ Γιαννόπουλος ἦταν ἀντιμιλιταριστής. Ὁ Ἕλληνα, ἔγραψε, δέν εἶναι στρατιώτης παρά ἐξ ἀνάγκης καί γιά μία στιγμή διότι εἶναι Ἄνθρωπος⁸⁴. «Κάθε βιβλίο πού δέν ἔχει τόν Ἄνθρωπον ἀπέναντί του... εἶναι ἄχρηστον, ἀηδές, μισητόν»⁸⁵. Ὁ ἀληθινός ἀνθρωπισμός καί ἡ ἀληθινή ζωή εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξῃ ἐδῶ, στό φῶς, στόν «ἡμερότατον λαό τῆς Γῆς»⁸⁶.

Ἦταν φιλελεύθερος. Ἐξαιρεῖ τήν «πλήρη ἐλευθερία ἐκφράσεως τῆς ιδέας»⁸⁷. Τήν Ἑλλάδα ὀρίζει ὡς «τόπο Πανελευθερίας». Ἀλλά ἐλευθερίας ὀργανωμένης. Διότι «ἔθνος δέν εἶναι νά κάνει ὁ καθείς ὅ,τι τοῦ κατέβει». Οἱ Ἕλληνες, ὑποστηρίζει ὁ Γιαννόπουλος, εἶναι πανελεύθεροι καί πρέπει νά εἶναι, ἀλλά πρέπει μόνοι τους νά δημιουργήσουν συνδετικούς ἴστους, μόνοι τους καί ὅχι νά τούς εἰσαγάγουν, ἀφοῦ κανένας ἄλλος λαός δέν τούς μοιάζει μέ τίποτε⁸⁸.

Ἄλλωστε ἦταν ὑπέρμαχος τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας: «Τά πάντα πρέπει νά περιέλθουν εἰς χεῖρας τῆς Ἰδιωτικῆς Πρωτοβουλίας». «Ἡ κυβέρνηση πρέπει νά κοιτάζει τήν δουλειά της, πού εἶναι Στόλος, Στρατός, Ἄμυνα καί τίποτε ἄλλο»⁸⁹. Καί ἄλλου: «...χάρις εἰς τήν ἰδιωτικὴν πάντα πρωτοβουλίαν μερικῶν ἐνεργητικῶν ἀνθρώπων...»⁹⁰.

Ἦταν ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ἕνας ἀκόμη ἀρχαιοπληκτος; Πίστευε στήν στείρα ἀναβίωση καί ἀπομίμηση τοῦ κλασσικοῦ ιδεώδους, πού ὑπῆρξε κύριο ἐμπόδιο στήν γέννηση ἑνός αὐθεντικοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ;

Σέ μία κριτική του πρὸς τόν Γιαννόπουλο σέ πρωινή ἐφημερίδα, ὁ Α. Φιλαδελφεύς ἔθεσε τό ἐξῆς ἐρώτημα: «Ἀρκεῖ μία ὠραία φύση γιά νά παραγάγει σέ οἰαδήποτε ἐποχή τέχνη μεγάλη, ἐφάμιλλη πρὸς τήν ἀρχαία ἐλληνική;»

Ἰδοῦ ἡ ἀπάντηση τοῦ Γιαννόπουλου: «Δέν θέλουμε ἐπιστροφή στό παρελθόν. Τό παρελθόν προσφέρει ὕλικά, φωτισμό τοῦ παρόντος, ὁδηγίες γιά τό αὔριο. Ἐγώ δέν ἀνεβάξω κανέναν στούς

ἀρχαίους, ἀπεναντίας κατεβάζω ὅλους τούς ἀρχαίους θεούς καί ἥρωες στοῦ Ζαχαράτου (σ.σ. καφενεῖο τῆς ἐποχῆς), γιά νά κατανοήσω τό παρόν». Θά μπορούσε ἔτσι κανεῖς νά παραλληλίσει τήν στάση τοῦ Γιαννόπουλου ἐναντι τοῦ παρελθόντος μέ τόν «δημιουργικό ἱστορισμό», πού λίγες δεκαετίες ἀργότερα προσπάθησε νά θέσει ὁ Δ. Γληνός στήν θέση τῆς στείρας καί μιμητικῆς ἀρχαιοπληξίας.

Ὁ Γιαννόπουλος δέν ἐπιζητοῦσε ἄλλωστε προγονικές δόξες: «Δέν ἐννοῶ Φειδίας ἀλλά Ἄννινους»⁹¹.

Πίστευε στήν ἀπόλυτη ἐπίδραση τῆς Φύσης στόν Ἄνθρωπο καί ἄρα, μέσῳ τῆς ἐπίδρασῆς τῆς στόν Ἄνθρωπο, καί στήν Τέχνη. Ἡ Φύση δημιουργεῖ εἶδη λύκων, προβάτων, τριανταφύλλων καί ἀνθρώπων, πίστευε ὁ Γιαννόπουλος. Ἄρα καί τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεών τους. Ἀπόδειξη τό γεγονός ὅτι ὅσοι κατακτητές καί ὅσες μεγάλες δυνάμεις προσπάθησαν νά καταπνίξουν τόν ἐθνικό χαρακτήρα τῶν διαφόρων φυλῶν, ἀπέτυχαν οἰκτρά⁹². Ὅσο κι ἂν οἱ Ἕλληνες παραφρονήσουν, θά μείνουν γιά πάντα Ἕλληνες — ὅπως ὁ βάρβαρος κι ἂν παραφρονήσει, θά μείνει γιά πάντα βάρβαρος. Οἱ Ἕλληνες, κι ἂν βάλουν ἡμίψηλο καί ρεντιγκόντα, Γλάδστονες δέν θά γίνουν ποτέ. Διότι ἡ θάλασσα, ἡ γῆ, τά βουνά, ὁ ἀέρας, ὁ ἥλιος, τά φυτά, τά ζῶα δέν ἐξευρωπαϊζονται. Ὁ ἄνθρωπος κάνει ὅ,τι τόν ἐξαναγκάζει ἡ φύση, ἀκόμη κι ἂν νομίζει ὅτι κάνει κάτι ἄλλο⁹³. Γι' αὐτό καί εἶχε ἐνθουσιαστεί πού ὁ ἀρχαιολόγος Ἀρβανιτόπουλος προσπάθησε ν' ἀποδείξει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦσαν αὐτόχθονες⁹⁴.

Ἡ πολιτική σκέψη τοῦ Γιαννόπουλου δέν ἐκπήγαξε ἀπό κάποιο ἰδεολογικό κίνημα ἢ ρεύμα. «Δέν ἔχω καμμίαν πεποίθησιν», διευκρινίζει⁹⁵, «εἰς τίποτε. Δέν ὑπάρχει ἀλήθεια ἀδιαφιλονίκητος, ἐκτός ἴσως τῶν μαθηματικῶν, τά ὅποια δέν γνωρίζω οὔτε ὑπάρχει ἐλπίς νά μάθω. Καθῆκον ἐπί τῆς γῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ν' ἀμφιβάλλη. Εἰς ἕνα πρᾶγμα δέν πρέπει ν' ἀμφιβάλλη: εἰς τήν ὑπαρξήν τοῦ ωραίου». Ἔτσι, στό βάθος τῆς σκέψης του δέν ὑπῆρχε ἡ πολιτική, ἀλλά ἡ τέχνη.

Ὁ Γιαννόπουλος ἀρνείτο ὅτι ἦταν ἐπαγγελματίας κριτικός. Ὡς σωστός Ἕλληνας, αἰσθανόταν κάθε εἰδικότητα σάν ζυγό! Ἄλλωστε, ἡ κρίση καθ' ἑαυτή δέν ἦταν γι' αὐτόν σκοπός. Ὁ σκοπός του ἦταν ἄλλος, ἦταν ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση. Ἡ κριτική του εἶναι ἔτσι περιέργη, χωρίς σύνορα καί χωρίς συνέχεια⁹⁶. Εἶναι κριτική κατά πάντων.

Ὁ Γιαννόπουλος πίστευε ὅτι οἱ μηδαμινότη-

τες μόνον φοβοῦνται νά ἀναγνωρίσουν τήν ἀξία τοῦ ἄλλου, οἱ μεγάλοι καλλιτέχνες ἀπεναντίας σπεύδουν ἀφοβα νά ὑποκλιθῶν καί νά ἀναγνωρίσουν κάθε ἀξία⁹⁷ γι' αὐτό καί ζητοῦσε μία κριτική «χωρίς σαλιαρίσματα καί ἀναγλυψίματα καί Δεληγιαννισμόν ἐκφράσεως», ἀλλά δίκαιη, «χωρίς νά εἶναι πάλι καί μπαλτᾶς ἀναίσθητος καί τυφλός». «Ἡ κριτική», διακήρυσε, «δέν εἶναι Ἄγγελος Βλάχος. Εἶναι ἔρως»⁹⁸. Ἦθελε διάλογο, καί ὄχι ἄγονες φορμαλιστικές ἀντιπαραθέσεις: «Ἄλλ' ἐγώ δέν ἀγαπῶ τήν δικηγορίαν, ἀλλά τήν ζήτησιν (συζήτησιν)»⁹⁹. «...ἀντί τῶν ἀντιρρήσεων εἰς τάς ὁποίας ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμεθα ὀξύτατοι, ἀκένωτοι, δαιμόνιοι, προτιμῶ καί ζητῶ τήν συνεργασίαν μέ τόν καθένα, τήν συμμελέτην, τήν ἀλληλοβοήθειαν...»¹⁰⁰. «Δι' ἐμέ ἰδεολογικός ἐχθρός καί φίλος εἶναι λέξεις καί ἐννοιαί ἀγνωστοί. Εἶμαι φίλος αὐτόκλητος καί ὑπερασπιστής αὐτόκλητος τῆς κάθε ὀρθῆς καί ωραίας ἰδέας ἢ ἔργου τοῦ οἰουδήποτε τινός καί πολέμιος θανάσιμος — θά ἐπεθύμουν νά εἶχον τήν δύναμιν νά εἶμαι θανασιμώτατος — κάθε στραβῆς καί ἀσχήμου ἰδέας τοῦ κάθε καί φιλτάτου μου ἀκόμη ἀνθρώπου»¹⁰¹.

Ἡ κριτική του δέν ἀπευθυνόταν στήν ὑποκρισία ἢ τήν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀστικού πολιτισμοῦ, ἀφοῦ οὔτε κἂν τέτοιος δέν ὑπῆρξε στήν νεώτερη Ἑλλάδα. Ἡ σκέψη τοῦ Γιαννόπουλου εἶχε ἕναν δραματικώτερο τόνο, γιατί τό πρόβλημα τῆς Ἑλλάδας ἦταν ὑπαρξιακό καί ὄχι ἀπλῶς κοινωνιολογικό ἢ πολιτιστικό. Γι' αὐτό καί ἡ κριτική του εἶναι ἐξαιρετικά ὀδυνηρή, γιατί συμπεκνώνει τό νεοελληνικό δράμα.

Σ' ἕνα ξεχασμένο κείμενό του, τά «Τηλεφωνήματα» (γράφηκε τό 1903 ἀλλά δημοσιεύθηκε μόλις τό 1916 στόν Νουμά, ἀφοῦ ἀνακαλύφθηκε σέ κάποιο συρτάρι), ὁ Γιαννόπουλος προσδιόρισε σ' αὐτά τά πλαίσια τόν σκοπό τῆς ἐργασίας του: ἀπευθύνεται πρὸς τούς πολλούς, τούς πολλούς θέλει ν' ἀφυπνίσει καί ν' ἀπελευθερώσει, τῶν πολλῶν τήν ψυχὴ θέλει ν' ἀναστήσει. Θέλει νά πετάξει ἕνα πλῆθος ἰδεῶν, ἀπό τό ὅποιο ὁ καθένας νά προσλάβει ὅ,τι θέλει καί νά δημιουργήσει ὅ,τι θέλει. «Ἐγώ», ἔγραφε, «τίποτε δέν σᾶς ζητῶ καί τίποτε δέν ἔχετε νά μοῦ δώσετε. Ἐπαίνους δέν θέλω. Δόξαν σᾶς τήν χαρίζω. Ἐγώ θά σᾶς ἀδειᾶσω εἰς τό κεφάλι ὅ,τι εἶναι χρήσιμον, κινήτικόν, ἡδονικόν τῆς ζωῆς σας· γρήγορα, γρήγορα καί ἔπειτα χαίρετε, χαίρετε. Ἐγώ μίαν φοράν θά ζήσω, δέν θά ζήσω δύο. Καί ὅταν περάσει ἡ νεότης, τά ρέστα σᾶς τά χαρίζω. Κι ἐγώ δέν ἔχω σκοπό νά φάω τά νειάτα μου μέ σᾶς.

Ἐγὼ τὴν μόνην δόξαν πού ἐξήλευσα εἶναι ἡ δόξα τῶν φιλιῶν.

»Θέλω νά αἰσθάνομαι τό κεφάλι μου ἄδειο, κούφιο, φορτωμένο μέ τό σπεφάνι τῶν φιλιῶν. Καί θέλω νά πεθάνω νέος. Καί θέλω νά πεθάνω ὀρθός. Θά κάμω ὅ,τι εἶναι δυνατόν γιά νά σᾶς πείσω νά τά πάρετε, γιά νά σᾶς δείξω ὅτι εἶναι χρήσιμα διά σᾶς. Θέλετε νά τά πάρετε; Πάρετέ τα, εἶναι δικά σας. Δέν θέλετε; Τύφλα σας!»

«Οἱ ιδέες μου», γράφει ὁ Γιαννόπουλος, «εἶναι “πέταγμα ιδεῶν”, διότι ἡ ζωὴ εἶναι ὀλίγη, ἡ ὥρα τῆς ζωῆς περνᾷ, καί εἶναι μόνον νύξεις»¹⁰². Καί ἀλλοῦ: «Κάθε πρᾶγμα εἰς τὴν ζωὴν εἶναι ἔρως, μέθη, φιλῆμα. Ἄλλως κουτόν τό κάθε τί... Δέν δίδω μία πεντάρα, διά κανένα βιβλίον καί διά κανένα ὄνομα, καί διά καμμίαν ιδέαν τὴν ὁποίαν νά μήν ἐγέννησεν ὁ ἔρως, ἡ μέθη, τό φιλῆμα...». Κάθε βιβλίον εἶναι ἄχρηστο «τὴν ὥραν πού ζεῖ κανεῖς, τὴν ὥραν πού εἶναι δυνατόν νά φιλήσῃ ἢ νά φιληθῇ, νά φιλήσῃ ἄνθη ἢ νά φιληθῇ ἀπό χρώματα, νά περιπατήσῃ, νά ἰδῇ ἄνθρώπους νά περιπατοῦν, νά κάθωνται, νά περάσῃ κανεῖς ὀλίγα θαυμάσια λεπτά τῆς ὥρας μέ τόν Κορυδαλάκη, νά ἰδῇ ζῶα, δένδρα, βουνά, νά διαβάσῃ τό βιβλίον τῆς φύσης, νά ἰδῇ τό πανόραμα τῆς ζωῆς»¹⁰³.

Τὴν κοινωνία θεωρεῖ εὐμετάβλητη καί εὐπλαστική μᾶζα: «...δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά πρώτη ὕλη, μόνον πηλός. Κάθε κοινωνία εἶναι πλάσμα τῶν ὀλίγων... Ἡμεῖς εἴμεθα οἱ αἵτιοι, οἱ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος. Ἡμᾶς βαρύνει ὀλόκληρος ἡ εὐθύνη τῆς ἐλευσινότητός μας. Οὔτε οἱ Δηλιγιάννηδες, οὔτε οἱ Τρικυπηδες πταῖουν. Αὐτοὶ εἶναι δεύτεροι. Καί δι’ αὐτό πρέπει ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος νά ἀναλάβωμεν τὴν θέσιν μας, νά ἐκτελέσωμεν τό καθήκον μας, νά τεθῶμεν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τοῦ πυρός»¹⁰⁴. Ἦθελε ὅλοι, καί κυρίως οἱ «φωτισμένοι μας δάσκαλοι», πού δέν ξέρουν τίς τούς γίνεται, νά κάτσουν στὰ θρανία. Σκοπός του ἦταν «νά πολεμήσωμεν τὰς ιδέας τῶν πολλῶν, νά ἀναγκάσωμεν αὐτούς νά ἐλληνοφρονήσουν, ἀνασύροντες τὴν προσωπίδα τοῦ ξενισμοῦ, καταδεικνύοντες τὴν κουταμάρα των, τὴν ξιππασίαν των, τὸν χωριατισμόν των, τὴν ἀμάθειάν των...»¹⁰⁵. «...ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι τῶν ιδεῶν νά προσφέρωμεν ἑαυτὸν ὀλοκαυτώματα εἰς τὴν σύγχρονον ἐλευσινότητα διά νά εὐκολύνωμεν τούς ἐρχομένους ὀπισθεν ἡμῶν»¹⁰⁶. Πίστευε ὅτι ἡ ἔνδεια ἀποτελεῖ παράσημο γιά τούς Ἰδεολόγους καί τούς Καλλιτέχνες¹⁰⁷.

Ὁ Γιαννόπουλος πίστευε ὅτι, γιά νά καθαρῖσει ὁ βόρβορος πού μᾶς περιβάλλει, δέν θά στείλει ὁ Θεός κανέναν ἄγγελον ἐξ οὐρανοῦ, ὁ καθε-

νας πρέπει νά καθαρῖσει τὸν χῶρο του, εἰδάλλως τό κάθε ἔργο μας θά φέρει τὰ ἔχνη τοῦ περιβάλλοντος βορβόρου¹⁰⁸.

Ἡ πραγματικὴ ἐλληνικὴ Ἀναγέννηση, σύμφωνα μέ τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο, θ’ ἀρχίσει ἀπὸ τίς Ἰδέες. Ὅσο ἀναγκαῖοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι γιά τὴν ζωὴ καί τὴν εὐημερία ἑνός λαοῦ, τόσο ἐξίσου καί πολύ περισσότερο εἶναι οἱ ὑπηρετές τῶν Ἰδεῶν¹⁰⁹. Ἀλλά ἡ Ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρέπει νά εἶναι καθολικὴ. Δέν μπορεῖ νά σταθεῖ Κοινωνία καί Τέχνη μέ τίς ἐξαιρέσεις. «Οἱ ἐξαιρέσεις δέν ἔχουν καμμίαν σημασίαν. Παύσετε τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἐλευσινῶν νά κρύβετε πίσω τῶν σπανιωτάτων ἐξαιρέσεων»¹¹⁰. «Οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὰ ἔργα»¹¹¹. «Ἐχετε ἄνθρώπους; ἔχετε τὰ πάντα. Δέν ἔχετε; οἱ θησαυροὶ τοῦ Ρότσιλντ, οἱ στρατοὶ τῆς Ἰαπωνίας καί οἱ στόλοι τῆς Ἀγγλίας δέν σᾶς ὠφελοῦν εἰς ἀπολύτως τίποτε»¹¹². Πίστευε ἐξᾄλλου ὅτι: Τό μέγα κριτήριο θά εἶναι ὁ Λαός¹¹³.

Ὁ Γιαννόπουλος διάβαζε ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφείς, ἀλλά καί τὸν γάλλο ἱατροφιλόσοφο Καμπανές, τὸν ἄγγλο Wats. Ὁ T. Ἀθανασιάδης ὑποστηρίζει ὅτι δέν ἦταν δυνατόν νά μήν ἔχει ἐπιηρεασθεῖ ἀπὸ ξένα ρεύματα. Ἀπ’ ὅλες τίς προσωπικότητες θαύμαζε περισσότερο τὸν Ναπολέοντα¹¹⁴. Ἦταν ἐχθρός τοῦ Δημοσθένη καί θεωροῦσε τὸν Ἀλέξανδρο ὡς τὸν μεγαλύτερο Ἑλληνα. Ὁ Ἑλληνιστικὸς πολιτισμὸς ἦταν, σύμφωνα μέ τὸν Γιαννόπουλο, ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ Κλασσικοῦ¹¹⁵. Πίστευε ὅτι τό κλειδί κατανόησης τῆς συνολικῆς μας ἱστορίας εἶναι τό Βυζάντιο, τό ὁποῖο ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία ἔχει βυθίσει σέ ἀπίθμενο βάθος βορβόρου. Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ Ἱστορία πού γράφτηκε χωρὶς τό κλειδί αὐτό, πού ἀποτελεῖ συρραφὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἱστοριῶν καί ἀντιλήψεων, συρραφὴ δουλική, μέ πνεῦμα μαθητοῦ πού τρέμει τὸν Εὐρωπαϊὸ δάσκαλο. Δέν φάνηκαν ἀκόμη ἄνθρωποι μέ πύρινο πάθος, πού νά μελετήσουν τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία ἐλεύθεροι ἀπὸ δουλικὰ αἰσθήματα πρὸς τὴν Εὐρώπη. Ὑπάρχει πλήρης ἄγνοια γιά τὸν πραγματικὸ Ἑλληνα, ὁ ὁποῖος εἶναι ἓνας Ὀδυσσεύς πού μεταμορφώνεται ἐξωτερικῶς σέ κάθε ἱστορικὴ ἐποχὴ. Καί ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι ἱστορικοὶ καί ἄλλοι ἐπιστήμονες, μιλῶντας γιά τὰ ἐλληνικά πράγματα ἀγνοοῦν πλήρως τὸν Ἑλληνα ἄνθρωπο. Ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία ἔχει συνοχὴ τόση, ὥστε κάθε ἐποχὴ τῆς μόνον σέ συνάρτησιν μέ τίς ἄλλες ἐποχές τῆς μπορεῖ νά ἐξετασθεῖ¹¹⁶.

Ἡ στάση του πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ἦταν ἐπιθετικὴ: τοῦ προκαλοῦσε ἀποστροφή τό θέαμα «τοῦ ἀνόστου μιᾶς κοιλίας μέ ζακέ ἱερολογού-

σης». Καί: «ὅταν μοῦ λένε ἐμένα νήστευε, νήστευε καί ἐγώ βλέπω μέ τά μάτια μου ὅτι ὁ λέγων τρώει καπόνια πρωί, μεσημέρι καί βράδυ, ὁ λόγος του μοῦ φέρει μόνον ὄρεξιν ὠραίου φαγητού». Ἄλλου: «...σεῖς νομίζετε ὅτι μέ ἐγκυκλίους καί ἑκατόν κενοτάτας φράσεις θά διορθώσετε τόν κόσμον...». Ἦ: «Καί θά καμπανίζω σάν Ρωσική καμπάνα. Κάτω οἱ πένθιμοι πάτριοι, κάτω τά πένθιμα πάτρια, τά σαχλά, τά σχολαστικά, τά κουτά»¹¹⁷.

Ὁ Γιαννόπουλος ὑποστήριζε ὅτι ἡ χριστιανική θρησκεία κόλλησε στήν Ἑλλάδα ὑπερβολικό ἀσκητισμό καί περιφρόνηση πρὸς τήν χαρά τῆς ζωῆς. Ὅμως οἱ βυζαντινοὶ Ἕλληνες εἶχαν δώσει γελαστή μορφή στόν χριστιανισμό, εἶχαν εἰσαγάγει σ' αὐτόν τήν λατρεία τοῦ Διονύσου καί τοῦ Ἀπόλλωνα. «Πρέπει νά κάμνωμεν μίαν θρησκείαν: τήν θρησκείαν τῶν προγόνων. Πρὸς αὐτούς νά θρησκευόμεθα, πρὸς αὐτούς νά προσευχώμεθα», ἔλεγε¹¹⁸. Ὁ Ἅγγελος Σικελιανός, θαυμαστής καί φίλος του καί ὁπαδός τῶν ιδεῶν του, τόν «κατηγόρησε» ὅτι δέν ἀναγνώρισε ὅσο ἔπρεπε τήν ἀρνητική ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς θεοκρατίας¹¹⁹, ἂν καί ὁ ἴδιος ὁ Σικελιανός ἦταν παρά τίς παγανιστικές διακηρύξεις ἐνεργός χριστιανός, μετελάμβανε κ.λπ.¹²⁰

Ἡ γραφή τοῦ Γιαννόπουλου εἶναι παραστατικώτατη: «Ἐγώ δέν κάμνω Ἱστορίας ἀλλά Εἰκόνας»¹²¹. Τά κείμενα τοῦ Γιαννόπουλου εἶναι γραμμένα σέ μιά ἰδιότυπη δημοτικίζουσα καθαρεύουσα. Ὅπως καί ὀρισμένοι μεταγενέστεροι (π.χ. ὁ Κ. Καραβίδας), εἶναι γλωσσοπλάστης, δημιουργεῖ ἰδιότυπες καί πρωτότυπες λέξεις γιά νά ἐκφράσει τίς ἰδιότυπες καί πρωτότυπες σκέψεις του. Αὐτό βέβαια εἶναι εὐκολώτερο στήν Ἑλλάδα, πού τό γλωσσικό ζήτημα ἦταν καί εἶναι ἄλυτο. Ὑπάρχει μιά μαρτυρία¹²² ὅτι ὁ Γιαννόπουλος, πρὶν πεθάνει, εἶχε λάβει ὀριστική θέση ὑπέρ τῆς δημοτικῆς. Δέν εἶναι ἀπίθανο, ἂν σκεφθεῖ κανεῖς τήν στενή του σχέση μέ τόν ὑπέρμαχο τῆς δημοτικῆς Δραγούμη. Ὁ Τ. Ἀθανασιάδης ἀναφέρει¹²³ ὅτι θεωρητικά ἦταν δημοτικιστής, ἂν καί ἔγραφε ἀπό μαχητική τακτική ἢ καί συνήθεια στήν καθαρεύουσα. Ἀλλά στήν οὐσία ὁ Γιαννόπουλος ἦταν καί σ' αὐτό τό ζήτημα ἐναντίον τῶν πάντων. Τηροῦσε μιά τρίτη θέση, θεωρώντας ὅτι ἡ Γλωσσική κατάρα, πού μαστίζει τόν νεώτερο Ἑλληνισμό, εἶναι προῖόν «τοῦ βλακώδους ὀπισθοδρομικοῦ μυστριωτισμοῦ καί τοῦ κτηνώδους παρά φύσιν ψυχαισμοῦ»¹²⁴. Θεωροῦσε δέ ὅτι «ἡ ὑπερκαθαρεύουσα εἶναι τό φόρεμα πού κρύπτει κάθε κενότητα πνεύματος»¹²⁵.

Ὁ Γιαννόπουλος πίστευε στήν ἀξία τῶν ἐξειδικευμένων δημιουργημάτων: «Δέν ζητῶ τέχνες μεγάλας, ἀλλά μικροσκοπικάς»¹²⁶. Τέλος ὁ Γιαννόπουλος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἕνας πρόδρομος τοῦ σουρρεαλισμοῦ καί τῆς αἰσθητικῆς τῶν cartoon. Ἴδου ἕνα σχετικό δείγμα γραφῆς: «Ἄμα ἰδῆ λινάτσα, τοῦ μυρίση μπογιά — δηλητηριασμένος ἀπό μπογιά! — μαίνεται. Σείονται τά τρίποδα, βογγοῦν οἱ λινάτσες, τρέμουν τά τελάρα. Καί ἡ Καλλιτεχνία ἀρχίζει. Στόκ: τσοῦκ: πάφ: πούφ: γρονθοκοπήματα, κλωτσήματα, μπατσήματα, χαστουκίσματα, μέ μπογιά: οἱ μουστάρδες ἐκόλλησαν εἰς τρία δευτερόλεπτα. Νά τά ἔξοχα καί τά θαυμάσια, τά ἀνατρεπτικά ὄλου τοῦ ἐλληνικοῦ ὠραίου, ὄλου τοῦ ὠραίου τῆς Γῆς, τά διά δυναμίτιδος ἀνοικτικά Νέων Κόσμων, τά ἐξελικτικά, τά ὑπεράνθρωπα... Γαῖδουροσώματα, Βουβαλοσώματα. Κάθε ΣΤΟΥΚ, καί νά ὁ Στούμπ: καί νά ὁ Μπεέεκλουκ: καί νά ὁ Μπρουπρίτσο γάουγάουρ. Καί νά ὁ Νέος Προφήτης τοῦ Ὁραίου, ὁ νέος ἐκ τοῦ Βορᾶ...»¹²⁷ Δέν δεχόταν διδακτικά ὕφη ἀπό καθέδρας: «Εἶμαστε ὅλοι κατὰ τό Σύνταγμα ἴσοι, ἄρα δέν μέ διδάσκετε μόνον ἐσεῖς, θά σᾶς διδάσκω καί ἐγώ»¹²⁸.

Ὁ Σπύρος Μελάς σημειώνει ὅτι στά χειρόγραφα πού ἔκαψε ὁ Γιαννόπουλος πρὶν τήν αὐτοκτονία του ὑπῆρχαν διηγήματα σουρρεαλιστικῆς φαντασίας¹²⁹.

Ὁ Γιαννόπουλος σχεδίαζε νά γράψει γιά τά ἐθνικά ἰδανικά, τήν ἐλληνική ἀρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική, μουσική, γλῶσσα, θέατρο, φιλολογία, ἐλληνική γραμμική καί χρῶμα, ἐκκλησία, πολυτεχνεῖο, πανεπιστήμιο, πολίτευμα, Ἑλληνίδα κ.λπ. Στήν συνέχεια σκόπευε νά γράψει: «Ἀπό τά νέα ἐρείπια πρὸς τό φῶς», «Οἱ Θεοί», «Ἑλληνική Ἀναγέννησις», «Ὁ Ἑλλη»¹³⁰. Μετά τήν Ἐκκλήσιν πρὸς τό πανελλήνιον κοινόν ἐπρόκειτο νά ἐκδόσει τήν Ἀρχιτεκτονική¹³¹. Πρὶν αὐτοκτονήσει, ὅμως, ἐξαφάνισε τό ἀνέκδοτο ἔργο του¹³². Σύμφωνα μέ μαρτυρίες ἔκαψε ἕνα κολοσσιαῖο ἔργο, περί Ζωγραφικῆς, περί Ἀρχιτεκτονικῆς, πεζούς στίχους, περιγραφές σμαραγδονήσων καί ἀπτικῶν μεσημεριῶν, ἀπό ὀργή πού κανεῖς δέν ἐξέδιδε τά ἔργα του. Εἶχε μάλιστα καταρτίσει ὀλοκληρωμένο σχέδιο λειτουργίας Ἐθνικοῦ Θεάτρου¹³³. Θέλει τό θέατρο μοχλό ἀνατροπῆς τῆς καθεστηκυίας τάξεως πραγμάτων. Ἀπευθύνεται, σ' ἕναν φανταστικό διάλογο, στοὺς θεατρικούς καί καλλιτεχνικούς παράγοντες τῆς ἐποχῆς του: «Μά κύριε», τοῦ λένε αὐτοί, «θέλομεν νά ζήσωμεν, κινδυνεύομεν νά ψοφήσωμεν». «Νά μή ζήσετε καί νά ψοφή-

σετε. Και νά ψοφήσετε μίαν ώραν ἀρχύτερα. Αυτό ἀκριβῶς χρειάζεται»¹³⁴.

Ἔλεγε ὅτι ἀγωνίζεται ὥστε μία μέρα οἱ μακρinoί μας ἀπόγονοι νά σταθοῦν ὑπερήφανοι ἐνώπιον τοῦ κόσμου μέ πάμφωτο τό πρόσωπο¹³⁵.

Οἱ ἐπιδράσεις πού ἀσκήσε ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ἦταν — ὅπως ὅλες οἱ ἐπιδράσεις — ποικίλες, ἄμεσες ἢ ἔμμεσες, γνωστές καί ἄγνωστες. Μέχρι σήμερα τά κείμενά του ἐκδίδονται, ἐπανεκδίδονται, διαβάζονται, βρίσκουν ὁπαδούς καί θαυμαστές. Φυσικά, ὅπως συμβαίνει μέ ὅλους τοὺς νεοέλληνες στοχαστές, ὁ θαυμασμός πρὸς τό ἔργο τοῦ Γιαννόπουλου εἶναι ἐπιφανειακός καί δέν φθάνει στό ἐπίπεδο μίας ἀντίστοιχης συμπεριφορᾶς. Δηλαδή οἱ θαυμαστές καί οἱ αὐτοαποκαλούμενοι «ὁπαδοί» τοῦ Γιαννόπουλου διαψεύδουν ἔμπρακτα, μέ τίς πολιτικές ἐπιλογές τους, ἀλλά καί τήν ἀπλή καθημερινή συμπεριφορά τους, τήν οὐσία τῶν ἰδεῶν τοῦ συγγραφέα.

Τό σημαντικώτερο ἴσως ἀφιέρωμα στόν Π. Γιαννόπουλο δημοσιεύθηκε τό 1938 στήν μηνιαία ἐπιθεώρηση *Τά Νέα Γράμματα* τοῦ Ἀ. Καραντώνη. Τό ἀφιέρωμα ὅμως τοῦ Καραντώνη ὑπέστη λογοκρισία, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος στό τέλος τοῦ τεύχους.

Στήν ἐποχή του, ὁ Γιαννόπουλος εἶχε τήν τύχη νά διαθέτει σπουδαίους θαυμαστές: ὁ Ἄγγελος Σικελιανός, στενός του φίλος καί θαυμαστής, συνδέοταν μαζί του καί ἰδεολογικά, λόγω τῆς κοινῆς προσήλωσης στό ἀρχαιοελληνικό ἰδεῶδες. Ὁ Βλάσσης Γαβριηλίδης τῆς Ἀκροπόλεως ὑπῆρξε σταθερός φίλος του καί ὑποστηρικτής του. Ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος τόν διαφήμιζε, τόν ἐξεθειάζε, διένεμε τά βιβλία του ὡς δῶρο. Ὁ Ξενόπουλος θεωροῦσε ὅτι ὁ Γιαννόπουλος δίδασκε μέθοδο σκέψης καί δράσης¹³⁶. Ὁ Ἰωάννης Δραγούμης ἦταν ἓνα εἶδος ἐξ ἀπορρήτων καί alter ego τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου: σέ μία de profundis ἐπιστολή του πρὸς τόν διευθυντή τοῦ *Νουμᾶ*, ὁ Γιαννόπουλος προσθέτει τό ἐξῆς ὑστερόγραφο: «Τά τέτοια ἀπολύτως μεταξύ μας. Οὔτε κουβέντα μέ κανέναν ἄλλον, ἐκτός Δραγούμη»¹³⁷. Οἱ ἐπιδράσεις μέ τόν Δραγούμη ἦταν ἀμοιβαῖες καί εἶναι δύσκολο νά διαχωρίσει κανεῖς τήν ἀρχική πηγή ἀλληλεπίδρασης. Ἐκτιμοῦσε τόν νεαρό τότε ἀρχιτέκτονα Δημήτρη Πικιώνη, γιά τόν ὁποῖον ἔλεγε: «Ἐάν ζήσῃ αὐτό τό παιδί ὠρισιμένως τό καλλιτεχνικόν ζήτημα εἰς τήν Ἑλλάδα ἐλύθη»¹³⁸. Στήν Ἀγγελική Χατζημιχάλη ἐνέπνευσε τήν ἀγάπη στήν ἐλληνική λαϊκή τέχνη, μακριά ἀπό τά δυτικά πρότυπα.

Σύμφωνα μέ τόν Τάσο Ἀθανασιάδη¹³⁹, ὁ Γιαννόπουλος ὑπῆρξε δραματιστής, παράφορος καί ἀνιδιοτελής. Εἶχε δραματισθεῖ τήν νεοελληνική ἀναγέννηση καί διεξήγαγε διμέτωπο ἀγῶνα ἐναντίον τῆς σύγχρονῆς του Εὐρώπης καί τῆς σύγχρονῆς του Ἑλλάδας. Πρότυπό του, σύμφωνα μέ τόν Ἀθανασιάδη, ἦταν ὁ Ντ' Ἀνουόντσιο. Ἡ αἰσθητική ὑπῆρξε τό εὐαγγέλιο τῆς θρησκείας του.

Πράγματι, ἡ αἰσθητική ἦταν γι' αὐτόν τρόπος ζωῆς: «Καί χωρίς Ζωή Χρυσολουμένη θανασίμως, Ἡδονική, τολμηρότατα τεντωμένη πρὸς ὅλες τίς Ἡδονές τῶν Αἰσθήσεων Ὀλων, δέν εἶναι δυνατόν “Νουμᾶ” μου νά γίνῃ “Φιλολογικό κρασί”, πραγματική Τέχνη Ἀνασταίνουσα, Ζωογονοῦσα τό τωρινό Ἀνθρωποκούφαρο»¹⁴⁰.

Δέν ἐπιζητοῦσε αἰφνίδιες μεταβολές. Διότι καί στήν φύση κάθε βίαιη μεταβολή ποτέ δέν ἔχει καλά ἀποτελέσματα. Καί ἡ Ἑλλάδα θέλησε νά γίνῃ Παρίσι ἐντός δέκα ἡμερῶν καί ἰδοῦ τά ἀποτελέσματα¹⁴¹. «...ἀπό τήν σκέψιν τουλάχιστον τῶν Ἰδεολόγων, πρέπει νά ξεριζωθῇ αὐτή ἡ παιδιαστικωτάτη ἰδέα τοῦ αὔριον τό πρωί. Αὔριον τό πρωί στόλον. Αὔριον τό πρωί στρατόν. Αὔριον τό πρωί Ἐκπαίδευσιν. Αὔριον τό πρωί Θέατρον... Διότι αὐτός εἶναι ὁ μόνος τρόπος τοῦ νά μήν ἐξυπνήσωμεν κανένα πρωί οὔτε μετά ἓνα αἰῶνα καί νά ἰδοῦμεν ποτέ μας τίποτε... κάθε ἐθνικόν ἔργον ὅταν μάλιστα αἰ περιστάσεις εἶναι τόσον ἀντίζοες θέλει ἓναν Αἰῶνα, διά νά δώσῃ πραγματικόν καρπόν. Ἔργον τῶν τώρα, αὐτόν τόν Αἰῶνα, εἶναι νά στήσουν τό Ἄλφα τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων...». Ὅταν ὑπάρχουν Ἀνθρωποι εἶναι δυνατόν νά στηθεῖ ἓνα Ἔθνος ὁλόκληρο ἐντός εἰκοσαετίας. Ὅταν δέν ὑπάρχουν, δέν ἀρκεῖ οὔτε ἑκατονταετία¹⁴².

Πίστευε στήν νομοτελειακή ἐπικράτηση τῶν ἰδεῶν του: «...Πιστεύω ἀκραδάντως», ἔγραψε κάποτε ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος¹⁴³, «ὅτι θά γεννηθῇ μοιραίως νέος κόσμος ἐλληνικός, μολονότι ἐπίσης ἀκραδάντως πιστεύω ὅτι δέν θά ἰδῶ οὔτε τό Ἄλφα, πρᾶγμα πού μοῦ εἶναι ἀδιάφορον... Περνώ μόνον ἀπό τό σήμερον, διά νά πάω εἰς τό αὔριον, τό ἐλληνικόν αὔριον, πού μέ ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι βλέπω, ἀπό τήν ζωή μου αὐτήν, ἀπό κάθε κολοκυθένιον Ἐγῶ...». Αὐτός ὁ κόσμος, «διὰ τόν ὁποῖον εἴμεθα πλασμένοι καί τόν ὁποῖον ἐγώ βλέπω καθαρά», θά ἔρθῃ ὅπωςδήποτε: «Ἀλλά καί ὅ,τι καί ἂν κάμετε, καί εἰς τό τέλος τέλος μοῦ εἶναι ἀδιάφορον τί θά κάμετε οἱ τωρινοί, οἱ Μέλλοντες μοιραίως θά τό κάμουν»¹⁴⁴.

Τό Νέον πνεύμα (1906)

Στόν αιώνα πού ἀκολούθησε τήν Ἀπελευθέρωση, ἐπισημαίνει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, ἡ νεοελληνική πνευματική κοινωνία δέν κατόρθωσε νά κατανοήσει τήν ἑλληνική πνευματική κληρονομιά καί νά θέσει τίς βάσεις δημιουργίας ἐνός Νέου Ἑλληνικοῦ Κόσμου, κατ' ἀρχάς σέ πνευματικό ἐπίπεδο καί — ὡς ἀπόρροια αὐτοῦ — σέ πραγματικό ἐπίπεδο. Ἡ πνευματική τρικυμία, ἡ σύγχυση καί ἡ ἀκαταληψία τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ ὀφείλεται στήν παντελῆ ἀπουσία κατανόησης, ἀπό τόν Ἑλληνα, τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος. Ὁ πανζουρλισμός πού ἐπικρατεῖ σέ ὅλα τά νεοελληνικά ζητήματα, ἱστορικά, ἀρχαιολογικά, στρατιωτικά, κοινωνικά, γλωσσικά, ὀφείλεται στόν συνολικό ἀποπροσανατολισμό καί στήν παραφροσύνη πού ἐπικρατεῖ ἀπό τήν ἡμέρα πού οἱ δύο Μαυρομιχαλαῖοι μαχαίρωσαν τόν Καποδίστρια. Ἡ ἀγνοια τῆς πραγματικῆς Ἱστορίας ὀδηγεῖ ὅμως στήν ἀκαταληψία τοῦ παρόντος. Αὐτοί πού πιά βαθεῖα ἀπό ὄλους ἀγνοοῦν τήν αἰώνια ἑλληνική ὑπόσταση εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ κυβερνητές. Ἀποτέλεσμα: ἡ τέλεια ἀνικανότητά τους νά δημιουργήσουν ὅ,τιδήποτε λογικό, δηλαδή φυσιολογικό, ὅπως καί ἡ τερατώδης πίστη ὅτι ὁ Εὐρωπαῖος ὑπερέχει φύσει τοῦ Ἑλληνα, ὅπως ὁ Ἄγγλος τοῦ Ἰνδοῦ. Ὅπως, τέλος, καί ἡ προσπάθεια διεξόδου διά τῆς ἔξωθεν παραλαβῆς τῶν πάντων, προσπάθεια ἀφιλοσόφητη καί μωρότατη, πού ὀδηγεῖ σέ μεταφράσεις, παραφράσεις, ἀπομιμήσεις, παρωδίες, σαλατοποίηση. Μέ ἰδεολογικά καί πραγματικά εὐρωπαϊκά σαρίδια ἐπιχειρήθηκε ἡ δημιουργία στόν τόπο τοῦ Φωτός ἐνός δῆθεν κράτους, στήν πραγματικότητα βαβυλωνίου πύργου, καθολικά ἀχρηστοῦ καί χρησίου μόνο στούς δημιουργούς του, τούς ἀμαθέστατους δικηγορίσκους καί κατεργαρέους. Συνέπεια αὐτοῦ τό ναυάγιο ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ζητημάτων, ἀπό τό στρατιωτικό ἕως τό σταφιδικό. Συνέπεια ἐπίσης ἡ καλπάζουσα φθίσις χαρακτῆρων, καρδιῶν, μυαλῶν καί ψυχῶν, ἡ γενική ἀποκαρδίωση, ἡ ἀπουσία ὄχι μόνον Στρατοῦ, Στόλου, Πανεπιστημίου, Πολυτεχνείου, πού παρέχουν χαρτοπαπλώματα πρὸς περικάλυψη διαρπαγῶν καί μισθοφαγιῶν, ἀλλά ἔστω καί ἐνός ἑλληνικά — δηλαδή φυσιολογικά — ὀργανωμένου συστήματος σέ οἰονδήποτε κλάδο. Τό κράτος τό ἑλληνικό θά μπορούσε λοιπόν ν' ἀποκαλεῖται, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, «Ἑλλαδικόν Δηστρικόν Φρενοκομεῖον».

Οἱ ἴδιοι οἱ ἥρωες τοῦ 1821, πού χάρισαν στήν

Ἑλλάδα τήν Ἐλευθερία της, εἶναι οἱ ἴδιοι ὑπεύθυνοι γιά τήν νεοελληνική καχεξία, λόγω τῆς φιλοδοξίας καί φιλαρχίας τους. Συνετέλεσε στήν καχεξία αὐτή καί ἡ εὐρωπαϊκή πολιτική, πού ἐξ ἀρχῆς ἤθελε καί ἐπέβαλε τήν ἑλλαδική ἀποσύνθεση. Ἀλλά εὐθύνονται βεβαίως καί οἱ Ἑλληνες, ἰδεολόγοι καί πολιτικοί, πού δέν παρουσίασαν κάποιο λογικό, συνολικό σχέδιο Ἑθνικῆς Δημιουργίας. Ἐν μέσῳ τῶν ἀμαθῶν δικηγορίσκων καί τῆς μεταφραστικῆς-ἀποστηθιστικῆς ξένων συστημάτων καί ἰδεῶν ἀντιμετώπισης ἢ μᾶλλον μὴ ἀντιμετώπισης τῶν ζητημάτων, ἡ πραγματική Ἀναγέννηση δέν ἦταν δυνατόν παρά νά μείνει πόθος καί λέξη κενοῦ περιεχομένου, χρήσιμη μόνον γιά νά φουσκώνουν τά λόγια τῶν μισθοφάγων ἐθνορητόρων, νά συγκαλύπτονται οἱ πατριδέμποροι καί ἐθνοκάπηλοι, νά αὐταπατῶνται οἱ μακάριοι ἠλίθιοι καί νά ἐξαπατᾶται ὁ Ἑλληνισμός καί ἡ Εὐρώπη.

Ἀλλά εἶναι πιά καιρός, ὑποστηρίζει ὁ Γιαννόπουλος, μετά ἀπό ἐμπαιγμούς ἐνός ὀλόκληρου αἰώνα, εἴτε νά δημιουργηθεῖ πραγματικό ἑλληνικό κράτος εἴτε νά ἀφεθοῦν οἱ νεοελληνες, νά ἐξωθηθοῦν μάλιστα νά γλεντήσουν μέ ἀρπαγές καί ἡδονές τόν βραχὺ τους βίο, στό τέλος τοῦ ὁποίου καιροφυλακτοῦν τό βουλγαρικό μαχαίρι καί τό χριστιανικώτατο αἰμόφυρτο στόμα τῆς Ἀσπρῆς Ἀρκούδας (Ρωσσίας) καί ὅλων τῶν ἄλλων μεγάλων Ληστοπειρατῶν. Ἀλλά ἂν δέν εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ ἑλληνική Ἀναγέννηση, τουλάχιστον νά δημιουργηθεῖ μία ὁποιαδήποτε τίμια Πατρίδα, παστρική καί τίμια, ἕνα ἀπλό κράτος μέ ἀπλή προβατική λογική, μία ὁποιαδήποτε μορφή ἐποχῆς λιγώτερο χυδαία, λιγώτερο ἀναιδής καί λιγώτερο ἐξολοθρευτική καί τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τήν προοπτική αὐτή, πού ἐμπόδισαν οἱ Κλέφτες καί ἡ πολιτική τους κυριαρχία στήν μετεπαναστατική Ἑλλάδα, θά μπορούσε, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, νά ἐξασφαλίσει ἡ Δυναστεία, ἐάν ἐλληνοποιεῖτο καί σχημάτιζε γύρω της μία νέα ἑλληνική ἀριστοκρατία τοῦ πνεύματος. Ἀλλά οἱ Βασιλεῖς περιφρόνησαν τό αἷμα τοῦ λαοῦ τους, κι ὅταν τό αἷμα αὐτό εἶναι τό ἑλληνικό αἷμα, οἱ βασιλεῖς δέν εἶναι ἄξιοι τοῦ ὀνόματός τους.

Προορισμός τοῦ ἑλλαδικοῦ κρατιδίου, συνεχίζει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, ἦταν νά μετακαλέσει ἀπό παντοῦ τούς καλύτερους Ἑλληνες καί νά συγκροτήσει ἕνα ἐλεύθερο σημεῖο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπρεπε τό κρατίδιο νά γίνει ὁ Στρατιώτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐκτελεστής ἐιδικῆς ἐντολῆς: πρῶτον, τῆς ἠθικῆς καί πνευματικῆς

ένωσης και ανασυντάξεως του Ἑλληνισμοῦ, δεύτερον, τῆς Ἀπελευθερώσεώς του και, τρίτον, τῆς Ἀναγεννήσεώς του. Οὕτως ὥστε νά ἀνατραφεῖ και νά καλλιεργηθεῖ Λαός ἰκανός νά ἀντικρύζει περήφανα τό Παρελθόν και τό Παρόν, χωρίς νά δέχεται κατάμουτρα τό δικαιοῦτατο πτύσιμο τοῦ κάθε διαβάτη, δυνατοῦ ἢ ἀδύνατου. Καί ὁ ἡγεμόνας αὐτοῦ τοῦ κρατιδίου νά αἰσθάνεται ὅτι εἶναι ὁ Αὐτοκράτωρ ἐν μικρογραφία τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ και νά ἐπιδιώξει νά λύσει τό Ἀνατολικό Ζήτημα, τό ὁποῖο στήν οὐσία εἶναι τό Ἑλληνικό ζήτημα.

Ὅμως μέ ψεύδη δέν δημιουργοῦνται ἔθνη. Μόνον βάσει τῆς πραγματικότητος, δηλαδή τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ τό νεοελληνικό. Ἄλλη Ἑλλάς δέν μπορεῖ νά υπάρξει, διότι αὐτό υπαγορεύει ἡ φύση τῶν πραγμάτων. Ἡ φύση δέν μεταβάλλεται, ἀλλά κάνει κόσκινο τούς τρελλούς, τούς μεταβάλλει, τούς ἐξαναγκάζει νά εἰσέλθουν στήν φυσική ὁδῶ.

Ἡ Ἑλλάδα, λοιπόν, ἢ θά εἶναι μεγάλη ἢ θά εἶναι δούλη ἢ, ἀκόμα χειρότερα, οὐτιδαμή, ὅπως ἡ σημερινή.

Ἡ Ἱστορία τοῦ πρώτου αἰώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἐπισημαίνει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, γράφηκε ἀπό τήν χατζάρα τῶν Κλεφτῶν και τό τακοῦνι τῶν βουλευτῶν. Οἱ Κλέφτες ἐλευθέρωσαν τήν Ἑλλάδα κι ἀμέσως μετά τήν ἐσκότωσαν. Οἱ Κλέφτες (ἐξαιρουμένων τῶν Νησιωτῶν, πού εἶναι οἱ μόνοι σεμνοί, λογικοί, ἀληθεῖς πατριῶτες) νόμισαν ὅτι ὁ Ἑλληνισμός, πού τούς ἐνεφύσησε τήν πνοή τῆς Ἀνεξαρτησίας και τούς ὥθησε νά μεταχειρισθοῦν τό ἀτομικό τους αἶσθημα τῆς Ἐλευθερίας και τό πλιατσικολογικό τους αἶσθημα γιά τό πανελλήνιο καλό και τήν δημιουργία πατρίδας, νόμισαν ὅτι ὁ Ἑλληνισμός ἤθελε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τά δεσμά του γιά νά καταστήσει αὐτούς ἄρχοντες και βασιλίσκους. Καί οἱ εὐζωνοὶ αὐτοὶ διήθουναν τά πάντα σύμφωνα μέ τήν ἀγραμματοσύνη τους, τό τοπικό τους συμφέρον, τό ἀτομικό τους συμφέρον και τήν μανιακή τους φιλαρχία, ἀντί νά χῶσουν τό σπαθί τους στήν θήκη του και νά ὑποταχθοῦν στό πνεῦμα. Ἄντί γι' αὐτό οἱ Κλέφτες ὑποδούλωσαν τό πνεῦμα, ἂν και ὑπεδύοντο ὅτι τό σέβονται, ἀλλά στήν πραγματικότητα οὐδέποτε ὑπάκουσαν σέ καμμιά ἰδέα και καμμιά λογική. Τούς διανοοῦμένους τούς περιφρόνησαν, τούς πέταξαν ἔξω ἀπό τήν διεύθυνση τοῦ κράτους και τούς καθόρισαν στό πρωτότυπο βασιλεῖο τους ὡς ἀναγκαῖο διαφημιστικό, πανηγυρικό κακό.

Οἱ φουστανελάδες αὐτοί, συνεχίζει ὁ Γιαννό-

πουλος, μουρλαθέντες ἀπό τήν ἡμιμαθῆ ἐπαφή μέ τόν ἰδεολογικό κόσμο τῆς Εὐρώπης, ἐμπαιζόμενοι ἀπό τά παιχνίδια τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, προσπαθοῦσαν νά ἐκμαιέσουν τήν εὐνοια τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, μέ ἀποτέλεσμα νά τά κάνουν κυριολεκτικῶς θάλασσα. Στήν Βουλῆ τους δέν ἔχουν θέση, λόγο, βαρύτητα, σημασία καμμιά τά πανελλήνια συμφέροντα, οὔτε ὑπάρχουν ἀντιπρόσωποι τοῦ ὁδοσεικῆ ἀγωνιζομένου Ἑλληνισμοῦ τῆς Οἰκουμένης. «Εἶναι, ἢ Βουλῆ τους», γράφει χαρακτηριστικά ὁ Γιαννόπουλος, «μπουλούκι ἀγραμμάτων, ἀνηθίκων και ἀπελεκῆτων κουτσούρων, τσουλικό λημέρι πρὸς διαρπαγή τῆς γῆς, τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς και τῆς περιουσίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτονομήθηκαν ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, σκότωσαν τόν Καποδίστρια, ἔδωξαν τόν Ὅθωνα, συνέταξαν βλακικά Συντάγματα ἀμαθῶν μεταφραστῶν, διότι ἤθελαν βασιλέα μή βασιλεύοντα, διότι δέν ἤθελαν θεσμούς, γιά νά εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθεροι και ἀπόλυτα κύριοι τῆς Ἑλλάδος. Στόν Γεώργιο Α' ἐξ ἀρχῆς ξεκαθάρισαν: “Ἐμεῖς θά εἴμαστε οἱ πραγματικοὶ βασιλεῖς. Ὁ καθένας ἀπό μᾶς βασιλεύει σέ ἓνα τμήμα τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας. Ἐσύ θά εἶσαι ὁ τυπικός βασιλεύς. Ἐπεμβάσεις δέν δεχόμεστε. Τόν Ὅθωνα τόν διώξαμε, διότι ἐπενέβαινε. Ἐμεῖς θά κάνουμε ὅ,τι θέλουμε, ἀλλά θά φαίνεται ὅτι τό κάνεις ἐσύ. Ἀλλά μήν σέ νοιάζει, διότι θά εἶσαι Ἀνεύθυνος. Ἐμεῖς θά ἔχουμε ὅλη τήν εὐθύνη. Ἀλλά και γιά μᾶς μήν σκοτίζεσαι, διότι ἐμεῖς γνωρίζουμε νά ἀλληλοαπαλλασώμεθα κάθε εὐθύνης”. Ὁ μικρός τότε Βίλ, (ὁ Γεώργιος Α'), γράφει ὁ Γιαννόπουλος, ὁ ξανθός Εἴρων, πού εἶχε ὡς ἰδεῶδες του νά μήν βασιλεύει, συμφώνησε μέ τούς μεταμορφωμένους φουστανελλάδες, τῶν ὁποίων ἡ κοιλιά τοῦ καθενός περιέκλειε και μία ἐπαρχία. Ἀλλά μέ μία ἐξαιρεση: τά ἐξωτερικά ζητήματα. Ἐνῶ οἱ ὑπουργοὶ γενικά εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως κούτσουρα, γιά τό ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν ἔπρεπε νά διαλέγονται τά πιό κούτσουρα. Ἀκόμη και γιά τό διπλωματικό σῶμα ἐπιλέγονται τά πιό κούτσουρα, και γιά κάθε ἀσφάλεια τούς ἀφαιρεῖται τό μεδούλι και τούς κόβεται τό ὀπτικό νεῦρο, ὥστε ἀπό Διπλωμάται νά γίνουν Στραβομάται. Ἐπειδὴ ὅμως ὑπάρχει ἀνάγκη τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, πρέπει νά τούς γίνονται τά κέφια γιά νά δίνουν χρήματα κι ἐπειδὴ ὑπάρχει ἀνάγκη τοῦ ὁμογενειακοῦ Ἑλληνισμοῦ πρέπει νά φαίνεται ὅτι ἡ Ἑλλάς ἐνδιαφέρεται γι' αὐτόν ὥστε κι αὐτός νά δίδει χρήματα. “Ἐτσι, Μεγαλειότατε, ἐμεῖς θά κάμωμεν εἰς τήν Ἑλλάδα ὅ,τι κάνουν στά Κράβαρα. Θά τῆς κό-

ψωμε τά δάκτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ, θά στραγγαλίσουμε τό ἄλλο, λίγο πιπέρι στό στόμα, ἕνα σουβλί στό ἕνα μάτι, ἕνα τρίψιμο μέ κρεμύδι στό ἄλλο καί Σύ, Μεγαλειότατε, θά τήν γυρίζεις στούς δρόμους τῆς Εὐρώπης καί θά κλαίγεται λέγοντας: Ἐφεντάδες μου, κάμετε ἐλεημοσύνη στή καυμένη τήν σακάτιστα, λυπηθεῖτε τήν ἀόμματη, ἀφεντάδες μου, νά συχωρεθοῦν τά πεθαμένα σας. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, θά βρεῖς καί μία ὠραία νύφη, ὥστε νά συμπεθερέψουμε μέ τήν Εὐρώπη καί ἡ ἐξωτερική μας πολιτική θά εἶναι ἡ Πολιτική τῶν Συμπεθερών. Κι ἂν φωνάζει κάποτε ὁ Παληοραγιας, μή σέ μέλλει, ἐμεῖς θά τόν ἀποκτηνώσουμε ἐντελῶς, μέ τήν ὑποπαιδεία καί τήν δημοσιοῦπαλληλοποίηση. Κι ὅσο γιά μᾶς, ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ παράς μας καί ὁ μισθός μας. Πρέπει νά προσέχεις νά μένουμε ὅλοι εὐχαριστημένοι. Καθ' ἑνας μέ τήν σειρά του”.

Οἱ ἰθύνοντες τῆς Ψωροκώσταινας φρόντισαν λοιπόν νά πατάξουν κάθε Χαρακτήρα, κάθε Ἄξια, ὥστε νά διαμορφώσουν δούλους, γαϊδούρια γιά νά καθαλλικεύουν».

«Ὅσο γιά τήν Μεγάλη Ἰδέα», ὑπογραμμίζει ὁ Γιαννόπουλος, «αὐτή εἶναι κολοκύθια τῶν δασκάλων, τῶν ἐθνορρητόρων, τῶν ὑστερικῶν πατριωτῶν, τῶν ποιητῶν καί τῶν μουρλῶν. Κρήτες, Μακεδονίες, Θεσσαλονίκες, Κωνσταντινουπόλεις εἶναι ὄνειρα ἀερολόγων. Ἐμεῖς εἴμαστε πρακτικοί. Γιούχα ἡ Μεγάλη Ἰδέα καί Ζήτω τό Χρηματιστήριο. Τό Χρηματιστήριο, ἀλλά ὄχι ἡ παραγωγική δραστηριότητα, ἡ ὁποία καταπνίγεται ἀπό τόν φοροεισπράκτορα καί λεηλατεῖται ἀπό τούς κυβερνῶντες Κλέφτες, διότι αὐτοί θέλουν νά ἔχουν μόνον δουλεύοντα κτήνη, φορολογήσιμα. Καί ἔτσι στήν Βουλή, ἐνῶ μερικοί Συνταγματολόγοι σεληνιαζόνται καί γρονθοκοποῦνε τόν ἀέρα μέ ξένες σοφίες περί ἀνυπάρχτων Συνταγμάτων, οἱ πολλοί, οἱ πρακτικοί, βουθά λεηλατοῦν τά πάντα. Ἐτσι, ἐνῶ ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια ὑποτίθεται ὅτι δαπανῶνται γιά τόν Στρατό, ὑπάρχει ἕνας Στρατός-Κοπρίτης, χωρίς οὔτε ἕναν λόχο σωστό. Τό ἴδιο καί μέ τόν Στόλο. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἀνύπαρκτη, κανείς δέν μπορεῖ νά προσέλθει χωρίς ἕναν λόχο βουλευτῶν. Τό κράτος ληστεύει τόν πολίτη καί ὁ πολίτης τό Κράτος».

«Ἰπό τήν διεύθυνση αὐτοῦ τοῦ κράτους-παρωδίας», συνεχίζει ὁ Γιαννόπουλος, «διαβιοῖ μία κοινωνία φραγκοηλιθίων, ἀπό τήν ὁποία λείπει καί ἀποφεύγεται καί μισεῖται μόνον κάθε ἴχνος Ἑλληνισμοῦ. Κοινωνία χωρίς νόημα, χωρίς συναίσθηση, χωρίς ἐθνικές ιδέες, χωρίς κοινωνικές ιδέες, χωρίς οἰκογενειακές καί κοινωνικές ἀξίες,

χωρίς διακρίσεις τάξεων, μία κοινωνία ὅπου κυριαρχεῖ ἡ δίψα τοῦ ἀλληλοδυσφημισμοῦ καί τοῦ ἀλληλολασπώματος, μία κοινωνία ἀπομίμηση τῆς δυτικῆς, ὅπου ἡ κοκκοτογκουβερνάντα πέταξε τήν οἰκογένεια στόν ἀέρα καί ὅπου τό γαλλικό μυθιστόρημα ἀποτέλειωσε τά μυαλά, τίς καρδιές, τίς ψυχές, μία κοινωνία ἀδέσποτη, ὀχλοκρατούμενη καί χυδαιομανής, μέ μία ἀριστοκρατία-πενταροκρατία, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρώπους τυχάρπαστους, ἀπό τόν κάθε ἕναν πού ἀρπάξε ἕνα κολάρο καί μία βελάδα, μία θέση ἢ ἕνα οἰκόπεδο, πού βλέπει ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε πραγματικό σ' αὐτό τόν τόπο, τίποτε ἀνώτερο ἀπ' αὐτόν, κι ἀφοῦ ἀρπάξει τό βασιλικό ψωμοτύρι μέ τά βρωμόμερα του καί τίς μπουκάλες μέ τό κρασί καί μέ τσέπες πού σπάζουν σάλτσες καί τούρτες, ἐξαφανίζεται ἀφήνοντας πίσω του θρίμματα καννιβάλων».

«Ἄλλωστε καί οἱ ναοί, σκοτεινιασμένοι καί κροτοῦντες ἀπό τό διαρκές πενταροκόπημα σάν μπακάλικα μέ παππάδες λιγδωμένους ξυλοσχίστες, μέ Μητροπολίτες Δούλους καί μέ αὐτόν τόν Θεό συρόμενο στούς δρόμους κατά τήν ἡμέρα τῆς κηδείας του. Τό Ἑλλαδικό πνεῦμα», γράφει χαρακτηριστικά, «ἀποβλακώθηκε, ἐν μέσῳ μυστριωτισμοῦ καί ψυχαρισμοῦ, ἀπολίθωμα βλακοδιδασκαλισμοῦ καί αὐτάρεσκου βλακοκατεργαρισμοῦ, στρατιωτικοῦ περικλειτισμοῦ, ναυτικοῦ φασουλισμοῦ, κοινωνικοῦ σαπισμοῦ, ἐμπορικοῦ σαραφισμοῦ, ἰδεολογικοῦ τζουμπεδισμοῦ, φιλολογικοῦ φουστανελισμοῦ καί καλλιτεχνικοῦ γαϊδουρισμοῦ. Ἡ Βουλή τῶν ὑλακτούντων σχύλων στά ἀτομικά συμφέροντα, παραμένει βουβή στά κρίσιμα ζητήματα. Ὁ συρφετός καγγάζει ὅταν ἕνας Δραγούμης (σ.σ. ὁ Στέφανος Δραγούμης) ζητᾶ νά ἀπαγορευθεῖ οἱ κορυφαῖοι πολιτικοί νά εἶναι συγχρόνως καί μισθωτοί δικηγόροι ἐταιρειῶν καί τραπεζῶν. Τό Πανεπιστήμιο εἶναι κατακόμβη τοῦ σώματος, τάφος νεότητος καί τό ἐπιστημονικό πνεῦμα μεταβλήθηκε σέ μπακαλικό πνεῦμα μέ σκοπό τήν πενταρολογία. Ἰσχύει ὁ πανελλαδικός διωγμός κάθε ἀξίας, ὁ μισονείσμός τῶν γέροντων, παντοῦ κυριαρχοῦν ἐθνορρήτορες πάσχοντες ἀπό τήν ἀνιάτη ἐλλαδική πατριδοῦρια. Ἡ ρητορεύουσα ἐπί ἕναν αἰῶνα χυδαιοπάτη Ἑλλάς οὔτε ψευδορρήτορες πλέον δέν κατορθώνει νά παράγει καί ὅλη ἡ Ἑλλάς κρέμεται ἀπό τό στόμα τοῦ μοναδικοῦ δασκαλομελιρρύτου Λάμπρου, τοῦ νηρίζοντος καί σισιρίζοντος, σφυρηκτοῦ τῶν περασμένων μεγαλείων».

«Τό χειρότερο ὅλων», ἐπισημαίνει ὁ Γιαννόπουλος, «εἶναι ἡ ἐλεεινότης τῆς νεότητος. Ἄλ-

λά ἔθνος χωρίς νεολαία εἶναι ἀνοιξη χωρίς ἄνθη. Ἡ ἑλληνική νεολαία, ἡ σχολική, ἡ σπουδάζουσα, ἡ στρατευομένη, ἡ πανεπιστημιακή, ἡ διανοούμενη, ἡ καλλιτεχνίζουσα, ἡ πτωχή καί ἡ τρισεχειρότερη πλούσια εἶναι νεότης ἄψυχος, ἄκαρδος, ἄμυαλος, ἀνανδρος, ἀνελεύθερος, μέ ἀποῦσες ὅλες τίς νεανικές ἐκδηλώσεις, νεότης τῆς ψῆφου καί τοῦ μισθοῦ. Τά σχολεῖα ἐκφουρνίζουν ἀγράμματα καί ἀνάγωγα καί μισελληνικά καί φραγκομανῆ κούτσουρα. Τά Πανεπιστήμια ἐκβράζουν, ἀντί γιά νέους ἀνθρώπους, σαπισμένη ἀνθρωπότητα σάπιων δικηγορίσκων καί τιποτένιων ἐπιστημόνων καί δέν ὑπάρχει οὔτε μία, ἰδιωτική τουλάχιστον, σχολή ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς, ἑλληνικῆς γλυπτικῆς, ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ ἑλληνικῆς μουσικῆς. Καί δέν ὑπάρχει οὔτε κἄν ἓνα μάζεμα ἀνθρώπων πού νά ἐκπροσωποῦν ἔστω μία ἰδέα. Ἔτσι ἡ νεότητα στρέφεται μέ μοναδική λύσσα στήν πενταροθηρία, στήν θεσιθηρία, στήν ψηφοθηρία, προικοθηρία καί στόν ἐξευτελισμό τῶν πάντων, ἐπαγγελμάτων, ἐθνικῶν καί κοινωνικῶν ἀρχῶν, ἰδεῶν καί πραγμάτων. Νέοι τρέμοντες τήν νεότητα».

Ὁ κουτοπόνηρος ραγιάς, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, φαινομενικά μέν εἶναι ἐξυπνος, ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι ἐξυπνόβλακας, γιατί ἐπιδιώκει νά ἐξηγηρητήσῃ τά στενώτατα ἀτομικά καί ἀρπακτικά του συμφέροντα, ἐνῶ στήν πραγματικότητα μέ τόν ἀτομικισμό του βγάζει τά ἴδια του τά μάτια.

Αὐτή εἶναι ἡ σημερινή Ἑλλάς, συμπεραίνει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος. Καί θά ἦταν ἀνεξήγητο θαῦμα πῶς εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχει αὐτό τό τερατώδες κατασκευάσμα, ἄν δέν τόν ἐστήριζε ἡ Ἱερή Συμμαχία τῶν Μεγάλων Κροκοδείλων, πού ὑπέκυψαν στήν ἠθική πίεση τῶν Λαῶν καί δημιούργησαν ἔθνος Ἀνεξάρτητο φαινομενικῶς, ἀλλά δένοντάς το χειροπόδαρα καί ἐξωθώντας το σέ ὅλους τούς κρεμνούς καί τούς καταποντισμούς.

Ποιά εἶναι ἡ διέξοδος σέ ὅλα αὐτά; Μία καί μοναδική, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο. «Ἐνα πρῶί, οἱ τωρινοί ἀγράμματοι βλάκες θά βρεθοῦν ἐπαναστημένοι χωρίς νά ξέρουν γιατί καί χωρίς νά ξέρουν πού πηγαίνουν. Ἐδῶ καί λίγο καιρό (σ.σ.: πλησίαζε τότε τό κίνημα τοῦ Γουδί) ἄρχισαν ὅλοι νά αἰσθάνονται, νά ποθοῦν καί νά ἐπικαλοῦνται αὐτήν τήν ἐπανάσταση, γιά νά τούς γλυτώσει ἀπό τόν ἀνήθικο ἑαυτό τους. Ἀλλά, καθώς ἡ ποιότητα τῶν ἀνθρώπων εἶναι σκάρτη, σκάρτη θά εἶναι καί ἡ Ἐπανάσταση. Καί ἡ Ἐπανάσταση αὐτή, ὅπως καί ὀποιαδήποτε ἄλλη μεταβολή, θά ἐξαπα-

τήσει τούς Ἕλληνες καί θά τούς βυθίσει σέ χειρότερους τραγελάφους, σέ χειρότερα σκότη, θά τούς ἀποτελειώσει, θά τούς ἀποκοιμίσει, γιά νά πεταχτοῦν μετά ἀπό λίγα χρόνια ἀργότερα ὄρθιοι ἀπό τόν νέον τους ὕπνο καί νά δοῦν μπροστά τους τό ἱστορικό τους τέλος. (Δραματική προφητεία γιά τήν ἐποχή 1909-1922)».

Ἄς συγκρίνει κανεῖς τό 1821 καί τό 1897, συνεχίζει ὁ Γιαννόπουλος. «Ἡ ἐποχή τοῦ 1821 ἦταν Ἀνθρωπότης Μαρτύρων καί Ἡρώων (ἡ ἔκφραση χρησιμοποιήθηκε καί ἀπό τόν Δραγούμη στό «Μαρτύρων καί Ἡρώων Αἶμα»). Ἡ Ἐποχή τοῦ 1897: Μία Ἑλλάς-Κόπρος, μία Ἀνθρωπότης Δικηγορίσκων, Ὑπαλληλίσκων, Χαρτοπαικτῶν καί Βουλευτῶν, ἐποχή χρεωκοπιῶν καί ἡττῶν. Ἐποχή ἀποσύνθεσης, ἐποχή σαπρώδης, γυναιώδης, γραυώδης, κλαψιάρια, τρεφομένη μέ κόλυβα μνημοσύνων καί ἐπιταφίους λόγους, μέ ἀέρα ἀποπνικτικό ἀπό σαπίζοντα ἄνθη κηδειῶν καί σύννεφα μολυβένια ἐθνικῶν ἀτιμασιῶν. Ἡ Βουλή, γῶρος ἐκπνέων λιποθυμιστική δυσωδία μουχλιασμένων λόγων, δέχεται τήν κοφτή κατάρρα κάθε διαβάτη. Ἐξω ἀπ' αὐτήν ψῆφοι, μισθοί, ἀργόμισθοι, θεσιθῆρες, ὄχλος ψήφων καί ὄχλος βουλευτῶν, μολυβένιοι στρατιῶτες καί ζευζέκηδες πού ἀνεβοκατεβαίνουν στά πρόθυρα. Αὐτή εἶναι ἡ πραγματική Ἑλλάς καί δέν διορθώνεται οὔτε μέ ἀσβεστώματα, οὔτε μέ μπογιατίσματα, οὔτε μέ ἀποκεντρώσεις, οὔτε μέ ἐθνοσυνελεύσεις, οὔτε μέ μπαλωματῆδες πνευματικῶς ἀνικάνους καί ἠθικῶς κατρακυλῶντες κάθε πρῶί δέκα βαθμίδες πρὸς τήν Ἀνηθικότητα. Αὐτό τό ἀναρχικό σκουληκομάζεμα δέν μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ Ἑλλάς, ἀφοῦ κάθε ἀνθρώπος πού αἰσθάνεται ἑλληνικά μπορεῖ περισσότερο νά συνεννοηθεῖ μέ κάθε ἀνεπτυγμένο Εὐρωπαῖο, ἀλλά εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο μέ τόν μισέλληνα ἰθαγενῆ. Καί εἶναι πραγματικό αἶσχος νά ἀποκαλεῖται Ἑλληὴν τό σημερινό ἀνθρωπόπλασμα. Τό πολὺ πολὺ νά ὀνομασθεῖ Φραγκοπαλιωρωμῆς. Εἶναι ἀνήθικο νά ὀνομάζεται Ἑλληὴν, ὄν τό ὅποιο ζεῖ ἓναν αἰῶνα τώρα δίπλα στά ἀρχαῖα ἀγάλματα καί στούς ἀρχαίους ναούς χωρίς νά συγκινεῖται οὔτε ὅσο τά γιδοπρόβατα, χωρίς νά ἔλκεται ἀπό τό οὐράνιο ἄνθος καί τό ὕφασμα τοῦ Ὠραίου οὔτε ὅσο τό σκουληκι ἀπό τό ἄνθος. Στό βάθος τῆς ψυχῆς του, κανένα ἀπό τά ἄσχετα αὐτά ἐλλαδικά ὄντα δέν πιστεύει ὅτι αὐτή εἶναι ἡ Ἑλλάς».

Ποιά εἶναι ἡ λύση; διερωτᾶται ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος. Καί ἀπαντᾷ: «ἡ βαθύτατη πνευματική Ἐπανάσταση. Πού συνεπάγεται καί βαθύτατη ἠθική ἐπανάσταση. Ἐπανάσταση σέ ὅλα

τά επίπεδα: επανάσταση άτομική και κοινωνική, πολιτική και ιδεολογική, φιλολογική και καλλιτεχνική, πού νά γεννήσει φῶς και νά καταρρακώσει τά σκοτάδια και τά ψέμματα. Νά μεταβάλει ἄρδην τόν Ἑλλαδικό Ἐγκέφαλο, τόν ἀγράμματο ἀλλά διαρκῶς ἔτοιμο νά ἀναμορφώσει μέ τήν ἀναίθεια ἀσυναίσθητου κούτσουρου ἀκόμη και τό ἡλιακό σύστημα. Ἐπανάσταση πού νά καταργήσει ὀριστικῶς ὅλες τίς παλαιές ἀξίες και νά δημιουργήσει νέες, νά καταργήσει ὅλες τίς σαπρές και ἐξολοθρευτικές ὅπως ἀποδείχθηκαν ιδέες πού βασίλευσαν τόν τελευταῖον αἰῶνα σέ ὅλες τίς ἐθνικές και κοινωνικές ἐνέργειες. Ἐπανάσταση πού νά καταρρίψει τό βλακῶδες ἀξίωμα ὅτι οἱ φορεῖς τῆς παρακμῆς μποροῦν νά ἀναμορφώσουν τά πράγματα. Πνευματική επανάσταση πού νά ἀφυπνίσει τά αἰσθητήρια τῆς Ἐντροπῆς, τῆς Τιμῆς, τῆς Ἀνδρικότητος, τῆς Ἐθνικότητος, τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, πού νά συντρίψει τήν ραγιαδική αὐτοπεριφρόνηση και στήν θέση τῆς νά βάλει τήν ὀδυσεϊκή αὐτοπεποίθηση. Ἐπανάσταση πού νά μεταμορφώσει τόν τουρκοραγιαῖ, τόν παληρωμαῖ, τόν χωριατοπολίτη και τόν ἀπεχθέστερο, χυδαῖοτερο και ρυπαρότερο φραγκοραγιαῖ σέ Ἑλληνα. Πού νά διαλύσει τήν ξενομανία τῶν ἀρχοντοχωριατῶν και νά ἐλευθερώσει τοὺς Ἑλληνας ἀπό τοὺς Ἑλλαδικούς και Εὐρωπαϊκούς πνευματικούς ζυγούς. Πού νά καταδείξει χειροπιαστά ὅτι ὁ Ἑλληνας δέν στερεῖται κανενός αἰσθητηρίου ἢ διανοητικοῦ ἐργαλείου γιά νά εἶναι ἴσος μέ κάθε ἄλλον και νά δημιουργεῖ τήν ζωὴ του σύμφωνα μέ τήν ἐσωτερική του φύση, τήν γῆ και τό κλίμα του, ὅτι δέν ἔχει ἀνάγκη νά ἐκπολιτισθεῖ ἀπό βαρβάρους, ὅτι ἔχει δικό του πολιτισμό βαθύτερο και ἀνώτερο, ἔμφυτο και ἐθνικό πολιτισμό, πού ὑπερέχει στά πάντα, ὥστε νά μήν χρειάζεται νά τρέχει στοὺς δρόμους τῆς Εὐρώπης και νά ρωτᾷ ἂν κάθε τί πού κάνει στό σπίτι του ἀρέσει στόν Φράγκο. Ἐπανάσταση πού νά κατα φωτίσει τά ἱστορικά κακουργήματα τῶν Φράγκων κατά τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀλλά και νά ρίξει καυτό φῶς στόν Ἑλλαδικό κλεφτόκοσμο και νά ἀπελευθερώσει γιά πάντα τόν Ἑλληνα ἀπό τήν ιδέα ὅτι μέ τά πλιατσικολογικά και κλεφτοκοταδικά ἔνστικτα διπλωματᾶδων δικηγορίσκων και τά δικολαβικά, ἀνάξια βιλέμματος, ἀνάξια σοφίσματα τους, εἶναι δυνατόν νά ἐπιχειρηθεῖ ποτέ ἀναδημιουργία Ἑλλάδος. Ἐπανάσταση πού νά κατα φωτίσει τό γεγονός ὅτι ἐφ' ὅσον ὑπάρχει Βουλευτής ἀδύνατον νά ὑπάρξει νόμος, ὅτι ἐφ' ὅσον δέν ὑπάρχει Νόμος, ἀδύνατον Λαός διεφθαρμένος ὡς τό κόκκαλο νά

ἐκλέγει ἀνθρώπινους ἀντιπροσώπους, ὅτι μέ Ἑλλάδα διεφθαρμένο ὡς τό κόκκαλο, πού ὅταν εἶναι ἀδιόριστος προσωποποιεῖ τήν ἔννοια ἐρπετό και μόλις διοριστεῖ τόν τυραννικώτερο, μαχμουρλικώτερο και ἐκβιαστικώτερο Ἀλῆ Πασᾶ, δέν εἶναι δυνατόν νά γίνε τίποτε. Ἐπανάσταση πού πρέπει νά ἀπελευθερώσει στρατιωτικῶς τό ἐσωτερικό τῆς Ἑλλάδος ἀπό τοὺς πολυῶνυμους βασίβουζούκους τυραννίσκους, νά μεταμορφώσει τόν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων ἠθικά και πνευματικά, γιάτί χωρίς μιὰ τέτοια ἀναμόρφωση τά πάντα εἶναι μάταια και ἐμπαικτικά. Ἐπανάσταση πού θά ἐξοπλίσει τήν Ἑλλάδα, ἀλλά ταυτόχρονα θά πιστοποιήσει ὅτι τό ἠθικό, ὁ χαρακτήρας εἶναι ἡ μεγίστη δύναμη ἑνός λαοῦ και ὅτι ὅταν αὐτά εἶναι σάπια, ὅπως ἐδῶ, τότε κάθε ὕλική δύναμη εἶναι ἄχρηστη. Ἑλλάς δέν θά δημιουργηθεῖ ποτέ μέ κλέφτες και μεταμφιεσμένους κλέφτες, τριακόσιους ἢ διακόσιους ἢ ἑκατό, μέ ἐκλογές, Συντάγματα, Ἐθνοσυνελεύσεις, λαϊκές ψηφοφορίες, και τά παρόμοια προαιώνια ἐμπαικτικώτατα ξεράσματα, και μέ λαό συστηματικῶς διαφθαρέντα μέχρι τό κόκκαλο, ἀπό τά ἀνώτερα στρώματα ἕως τά κατώτατα, λαό πού ἔχει ἀποβλακῶθεῖ σέ τέτοιο σημεῖο ὥστε νά ἐμφανίζεται χυδαῖοτατα ὅτι ἔχει ἐλευθερίες, διότι ἔχει ψῆφο, ἐνῶ εἶναι ἐλεεινότατος Σκλάβος ἑκατομμυρίων ἀτίμων σκλαβιῶν. Ἑλλάς θά δημιουργηθεῖ ὅταν πολλοὶ ἄνθρωποι τῶν Ἰδεῶν, καθ' ὀλοκληρίαν αὐτοθυσιαζόμενοι και ἀφοσιούμενοι, συνθέσουν και στήσουν ὄρθο, πλήρη τόν Ἐθνικό Ἰδεολογικό Κόσμο, πατήσουν στόν λαϊκό τήν Ἑλλαδική ἀναρχική και χυδαῖα τρέλλα και προβάλουν ἕνα τολμηρό και τελειωτικό φῶς σέ ὅλες τίς στιγμές τοῦ παρελθόντος. Ὅταν ἀπογυμνωθεῖ ὁ Ἑλληνας ἀπό ὅλα τά σαρίδια μέ τά ὅποια φόρτωσε τήν ψυχὴ του και τό πνεῦμα του, ἀπό ὅλα τά κουρέλια μέ τά ὅποια φόρτωσε τό σῶμα του.

Μόνον ἔτσι εἶναι δυνατόν νά ἐλληνοποιηθεῖ ἡ Ἑλλάδα, νά ἀναπτυχθοῦν και ἠθικοποιηθοῦν οἱ διευθύνουσες τάξεις και μέσω τοῦ παραδείγματός τους ὁ Λαός, και ἔτσι νά διασωθεῖ ὁ Ἑλληνισμός ἀπό τίς ἐπισωρευόμενες καταστροφές πού θά τόν ἀποτελειώσουν, ἀπό τόν ἐπικείμενο τελειωτικό ἀλληλοσπαραγμό του».

Ἡ Ἐκκλησις πρὸς τό Πανελλήνιον Κοινόν (1907)

Ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ὡς σήμερα, ἐπισημαίνει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, δέν φάνηκε καμία συνολική ἐργασία, πού νά

ἐξηγεῖ ἀπό τήν ρίζα του τό ἑλληνικό φαινόμενο, μέ βάση τήν γνώση τῆς ἑλληνικῆς γῆς καί τῆς ἑλληνικῆς βιολογικῆς ἰδιοσυγκρασίας (τοῦ «ἑλληνικοῦ ζώου», γράφει ὁ Γιαννόπουλος), πού νά ἀναλύει ὀλόκληρο τό παρελθόν καί τό παρόν καί ἐξ αὐτῶν νά σχεδιάζει τό ἑλληνικό μέλλον. Οἱ ξένες ἐργασίες εἶναι ὡς ἐπί τό πλεῖστον τμηματικές. Οἱ ἑλληνικές (μᾶλλον ψυχρά φιλελληνικές) εἶναι ἠλίθια μιμητικές καί μεταφραστικές. Ἄλλωστε δέν εἶναι καθήκον τῶν ξένων ἐπιστημόνων νά σχεδιάσουν τό ἑλληνικό μέλλον. Ἄλλά ἂν δέν ὑπάρξει μιᾶ τουλάχιστον ἐργασία, ἀναλυτική καί συνθετική, τοῦ παρόντος, τοῦ παρελθόντος καί ταυτόχρονα σχεδιαστική τοῦ μέλλοντος, μία ἐργασία πού νά γεννήσει χίλιες ἄλλες, ἡ ἑλληνική φυλή εἶναι ἀδύνατον νά ἀποκτήσει συναίσθηση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, νά ὀρθοποδήσει καί νά προχωρήσει γενναῖα πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὁ Ἑλληνισμός θά παραμείνει γίγας πεσμένος ἀνάσκελα, τρωγόμενος ἀπό μύγες καί σκουλήκια, καί κάθε ἐλπίδα ἀνάκαμψης ἀληθινοῦ ἑλληνισμοῦ θά παραμένει ἀπλῶς ματαιοπονία καί οὐτοπία.

Ὁ Ἑλληνας, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, εἶναι προϊόν τῆς ἑλληνικῆς Γῆς. Καί ὅπως ἡ ἑλληνική Γῆ συνέβη νά εἶναι ἡ ἡμερώτερη, ἡ πιό φιλόανθρωπη γῆ αὐτοῦ τοῦ πλανῆτη, ἔτσι καί τό εἶδος πού γέννησε ἦταν ἡ αὐθεντικώτερη μορφή τοῦ Ἀνθρώπου.

Κάκιστα ἀποδίδεται, θεωρεῖ ὁ Γιαννόπουλος, ὁ τίτλος «Ἀνθρωπος» σέ ὁμοιοφανῆ ζωολογικά προϊόντα τῶν ἄλλων γαιῶν, πού εἶναι ἀπλῶς ἀνθρωποειδῆ. Ἡ Ἱστορία τῆς φυλῆς μας εἶναι ἡ Ἱστορία τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ. Αὐτές οἱ σκέψεις, σπεύδει νά διευκρινίσει, δέν ἔχουν καμμιά συγγένεια μέ τόν «φουσκολόγο καί ἀεροκοπανικό» πατριωτισμό τοῦ ψοφούντος πρώτου αἰῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας μας. Οὔτε καί μέ τήν χονδροκέφαλη καί στενοκέφαλη Φραγκοσοφία.

«Δέν θά κρίνετε Σεῖς οἱ Φράγκοι — τά χθесινά Ἀγριογούρουνα — Ἐμᾶς, ἀλλ' Ἐμεῖς θα κρίνωμε Σᾶς καί τόν πολιτισμό σας», σημειώνει στό περιθώριο τοῦ κειμένου ὁ Γιαννόπουλος. Καί ἐδῶ οἱ νεοἑλληνες συζητοῦν μέ τούς Φράγκους ἂν ἡ Μακεδονία εἶναι δική μας γῆ. Τά ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ δέν θά τά δώσει καμμιά φράγκικη ἐπιστήμη, ἀλλ' ἡ ἴδια ἡ ἑλληνική φύση. Ἡ Γῆ του, πού εἶναι τό Πᾶν, γιατί οἱ ἐκάστοτε Ἑλληνες εἶναι ἀπλῶς προϊόντα τῆς.

Ἀπό τήν Ἑλλάδα προέκυψε καί καθορίσθηκε ὁ Τύπος τοῦ Ἀνθρώπου ὄχι μόνον γιά τήν ἴδια ἀλλά καί γιά ὅλη τήν Οἰκουμένη. Ὅλες οἱ πνευματικές ἀριστοκρατίες ὅλων τῶν χωρῶν αὐτόν

ἔχουν ὡς ὑπόδειγμα καί προσπαθοῦν νά ἐπιτύχουν, ἄσχετα ἐάν δέν τό ἐπιτυγχάνουν ὅπως οἱ ἴδιοι τό ὁμολογοῦν. Ἄλλά οἱ νεώτεροι Ἑλληνες πρέπει νά παύσουν νά φαντάζονται ὅτι ἡ ἔμπνευση ἀπό τόν ἑλληνικό τύπο Ἀνθρώπου ἔχει οἰαδήποτε σχέση μέ τόν σημερινό «Κτηνοδιδασκαλισμό» καί τόν «ἵπποποταμώδους ἀναισθησίας, ἐγκληματικῆς ἀμαθείας ἀρχαιολατρευτισμόν», ὁ ὁποῖος εἶναι «τό ἀποτροπαιότερον ἔλκος τῆς φυλῆς, τό ἐμποδιστικώτερον, στρεβλωτικώτερον καί ἀποκτηνωτικώτερον ἀνθρωποπλαστεῖον». Ἄν τό ἑλληνικό ἔθνος θέλει νά ζήσει, ἔπρεπε πρό πολλοῦ νά ἔχει ξεπατώσει αὐτόν τόν «τρισηλίθιο ἀρχαιομαῖμουδισμόν καί τούς ἀποστόλους του μέ φόλες στριχνίνης».

Ἀπαύγασμα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἡ Ἀθήνα. «Ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμός ἔθιξε τό Θεῖον πλάσας τὰς Ἀθήνας». Στήν Ἀθήνα συγκεντρώθηκε τό ἄνθος ὅλων τῶν ἀπειράριθμων ἑλληνικῶν Γενῶν, πολυειδές καί πολύμορφο, ἐνώθηκε καί ἐπλασε νέο Γένος: τό Ἀθηναϊκό, πού ἀποτελεῖ τήν τελείωση, ἰδεολογική καί πραγματική, τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ καί ἐκφράζει τήν ὑπέρτατη θρησκεία τῆς Οἰκουμένης, τήν λατρεία τοῦ Ὁραίου, τοῦ Ἀληθοῦς, τοῦ Ἀγαθοῦ. Θρησκεία ἀπαλλαγμένη ἀπό τίς κακομοιρίες τῶν θεῶν-κομματαρχῶν, τούς φανατισμούς καί τίς ἀμάθειες, τήν ἀντίθεση πρὸς τήν ἔρευνα, τήν πρόοδο καί τήν κίνηση πρὸς τὰ ἐμπρός.

Ἡ τύχη τῶν ἀνθρωπειῶν κάρησε στό κεφάλι τῶν Ἑλλήνων καυτό καί βαρύτατο Στέμμα. Αὐτή εἶναι ἡ θεϊκή καί τρομερή Μοῖρα ἔνεκα τῆς ὁποίας «ὦ κάθε τωρινό Μουντζούρηδες, δέν εἴσθε ἐλεύθεροι νά κάνετε ὅ,τι θέλετε ἀλλ' ἡ πρέπει νά περπατῆτε ἡρωϊκά στόν κόσμον πρὸς κάθε μέρα Νέα Ὑψη, ἄφθαστα ἀπό κάθε ἄλλον ἢ νά ξεπατωθεῖτε».

Ὁ προορισμός τοῦ Ἑλληνα στόν κόσμον αὐτόν, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, ἦταν καί εἶναι σέ κάθε ἐποχή, σήμερον καί αὔριο, ὁ Ἐξανθρωπισμός τῆς Οἰκουμένης. Θέμα ἐπίκαιρο, διότι τώρα ἀρχίζει νά φαίνεται ἡ σήψη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί νά καταγγέλεται ἀπό τούς ἴδιους τούς Εὐρωπαίους.

Δέν χρησιμεύει σέ τίποτα «ἐμεῖς μόνον νά εἴμεθα περίφημοι». Ἡ φύση τῶν πραγμάτων καί ἡ μοῖρα μας εἶναι νά ἐξανθρωπίσουμε τόν κόσμον.

Ὁ Περικλῆς, ἀττικὸς ἄνθρωπος, ἔβλεπε, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο ἕναν «Ἑλληνισμᾶκο» μέ τήν Ἀθήνα του ἀρχουσα, καί τό ἐπέτευχε μέ τόν Λόγον. Ὁ Φίλιππος κατόρθωσε νά τά

βγάλει πέρα μέ ὄλους τούς Ρωμηούς καί εἶχε πεί στον «ὑπερτέλειον μέν ρήτορα, ἀλλά στενοκέφαλον καί στεγνοκέφαλον δυσκοίλιον καί γρουσουζικον τοπικιστήν, πού ἐφοβέριζε τήν Ἄρτα, ἀπό τήν Πνύκα: Σκασμός». Μετά εἰσέρχεται στήν παγκόσμια σκηνή, θεόπνευστος καί θεοεἰκελλος, ὁ Ἀλέξανδρος. Ὁ Ἀλέξανδρος, διαφορετικός ἀπό τόν «ἄμυαλο καί κατσικοκλέφτη» Ἀχιλλέα ἢ «τόν ὠραῖο καί διανοητικό ἀλλά χαμένον στά σαλόνια καί ἀποτυχόντα» Ἀλκιβιάδη, συνδύαζε ὄλες τίς ιδιότητες, τῆς ἀρετῆς, τοῦ κάλλους καί τῆς διανοίας. Ὁ Ἀλέξανδρος ἔβλεπε ὅτι ὁ Λόγος ἦταν «σάν μπουκέτο σταχυῶν κοντά σέ στόμα γαϊδάρου», ὅτι γιά νά διατηρηθοῦν αὐτά χρειάζοταν ἕνας «μέγιστος ἐλληνικός θώραξ» καί ὅτι σκοπός τοῦ Ἑλληνισμοῦ μοιραῖος εἶναι ὁ Ἐξανθρωπισμός τοῦ Κόσμου καί ἡ παγκόσμια πνευματική κυριαρχία. Γιά νά γίνουν αὐτά δέν ἀρκοῦσε ὁ Λόγος τοῦ Περικλέους, ἀλλά ἀπαιτεῖτο μία βουβή στερεά Φάλαγξ καί ἡ ἐπιβολή τῆς ἀπολύτου δυνάμεως. Ἡ ὁποία ἔπρεπε νά ἐπιβληθεῖ πρωτίστως στους Ἑλληνες.

Ὁ Ἀλέξανδρος δέν εἶχε νά φοβηθεῖ τόσο τούς ἐχθρούς, ὅσο τούς Ἑλληνες, πού ἔχουν μέσα τους τό στοιχεῖο τῆς αὐτοκαταστροφῆς, στοιχεῖο κυρίαρχο στόν δαιμόνιο ψεύτη καί τρομερό ἡθοποιό Ἑλληνα, ὅσο κι ἂν ἐπικαλεῖται διάφορα ἄλλα προσχήματα. Ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν ὁ μόνος κοσμοκράτης ἄξιος τοῦ ὀνόματός του. Μετά ἀπ' αὐτόν ὁ κόσμος δέν ξαναεἶδε ἀκόμη παρά ἀπόπειρες μεταφράσεων ἀπό «προστυχορωμαίους Καίσαρας, παρά ἀγενεῖς, τιποτένιους, κοντοχόντρους, ἀφήνοντας πίσω των μόνον αἵματα καί ἐρείπια». Ὁ Ἀλέξανδρος ἀντιθέτως δημιούργησε ἔργο σύμφωνα μέ τήν Λογική, τήν Φύση, τήν φορά καί τήν ὥρα τῶν πραγμάτων. Ἔσπασε τήν βάρβαρη δύναμη πού αἰώνια ἐμπόδιζε τόν δρόμο, πού ἀπειλοῦσε κάθε λίγο νά χυθεῖ καί νά πνίξει τόν Ἑλληνισμό καί ἀνοιξε τήν Ἀνατολή στό Ἐμπόριο καί τό Πνεῦμα. Ἔσπειρε σοφώτατα τόν ἐλληνικό Σπόρο, ρίζωσε χιλιάδες χιλιάδων κοινότητες, ἴδρυσε πόλεις φάρους πολιτισμοῦ γιά τήν Ἀνθρωπότητα, δημιουργώντας παγκόσμιο δίκτυο Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, ἔτσι ὥστε νά μήν ὑπάρχει πλέον ἀνάγκη οὔτε Διαδόχων οὔτε μεγάλων Κρατῶν γιά νά ὑπάρξει.

Ἔτσι, ἡ ἀκίνητη Ἀνατολή φαινόταν νά κινεῖται, γιὰ τήν κινούσε ὁ Ἑλληνισμός, μέσω τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν δικτύων. Ἀλλά ἡ ἐμπορικότητα τῶν Ἑλλήνων εἶναι μέσον διοχέτευσης τοῦ φωτός καί τοῦ πολιτισμοῦ.

Μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου οἱ Ἑλλη-

νες ἀναπαρήγαγαν τήν διχόνοια καί τήν φθορά, τούς περιφνημούς αὐτούς δύο δραματούργους συγγραφεῖς τῆς ἐλληνικῆς Ἱστορίας. Τό μοιραῖο ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ παρέμβαση τοῦ Ρωμαίου χωροφύλακα. Μετά ἀπό μερικούς αἰῶνες δουλείας, ὅμως, ὁ Ἑλληνισμός ὑφάρπαξε τό ρωμαϊκό στέμμα ἀπό τό κεφάλι τοῦ Ρωμαίου ἀφ' ἑνός καί ἀφ' ἑτέρου τήν θρησκεία ἑνός τυχεροῦ πού μᾶς συνάντησε (καί φώναξε μόλις μᾶς εἶδε: τώρα θά δοξασθῶ) Θεοῦ. Ἔτσι κατέστη διπλός αὐτοκράτωρ τοῦ πραγματικοῦ καί τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, γι' αὐτό καί στόν Δικέφαλο Ἀετό, τό σύμβολό του, ἔχει δύο ισότιμες καί ισόθρονες κεφαλές. Ἔτσι, παρά τήν λυσσαλέα ζηλοτυπία τοῦ Φράγκου, πού προσπάθησε νά παίξει κι αὐτός τόν διάδοχο τῆς Ρώμης, ἡ ἐξάπλωση καί ἀνθήση καί ἐπικράτηση τόσο τοῦ Χριστιανισμοῦ ὅσο καί τῆς Ρώμης ὀφείλονται στόν Ἑλληνισμό. Δέν ἐκρωμαίσθηκε λοιπόν οὔτε ἐκχριστιανίσθηκε ὁ Ἑλληνισμός, ἀλλά ἀντιθέτως ἡ Ρώμη καί ὁ Χριστιανισμός ἐξελληνίσθησαν.

Ἡ σχέση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ τόν Χριστιανισμό εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα πού ἀπασχολεῖ τόν Περικλῆ Γιαννόπουλο στήν Ἐκκλησίαν του. Γιά νά αἰσθανθεῖ τόν Ἑλληνισμό τῆς ἡ ἐλληνική φυλή, πιστεύει, πρέπει νά περιορίσει τό χριστιανικό τῆς συναίσθημα, ὅπως στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους περιόρισε τήν ἐλληνικότητά τῆς χάριν τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ Ἑλληνες δέν εἶναι ἀπλῶς χριστιανοί, εἶναι χριστιανοποιοί, διότι ὁ Χριστιανισμός στηρίζεται κατά μέγα μέρος στόν Ἑλληνισμό. Ἡ νέα θρησκεία θά χανόταν στους ὑπονόμους τῆς Ρώμης καί τῶν ἄλλων πόλεων, ἂν οἱ Ἑλληνες δέν τόν σήκωναν. Ὁ Χριστιανισμός δέν προσέφερε τίποτε στόν Ἑλληνισμό πού νά τό χρειάζοταν ὁ τελευταῖος. Ἀπεναντίας, ὁ Ἑλληνισμός ἔδωσε τά πάντα στόν Χριστιανισμό. Ἀπό τήν θρησκευτική τελετουργία, πού βασίσθηκε στό ἀρχαῖο δράμα, ἔως τόν ὀρθόδοξο ἀρχιτεκτονικό ρυθμό, πού θεμελιώθηκε στήν ἐλληνική ἀντίληψη.

Τό Βυζάντιο, πού ἀποτελεῖ τήν ἱστορική σύνθεση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ, ἔχει παραμορφωθεῖ ἀπό τήν δυτική ἱστοριογραφία. Ὁ βυζαντινός κόσμος, πού ἔχει τόσο συκοφαντηθεῖ, εἶχε τόση ἀρετή καί τόση κακία ὅση κάθε κόσμος.

Ἡ πολιτική μεγαλοφυΐα τοῦ Ἑλληνισμοῦ συνέθεσε τό ρωμαϊκό καί τό χριστιανικό στοιχεῖο, γιά νά διευκολύνει καί νά ἐπενδύσει τήν κυριαρχία του. Κάτω ὅμως ἀπό τά ἐνδύματα αὐτά ὁ Ἑλληνισμός συνέχισε τήν μακραίωνη πορεία του. Ἡ μεγαλύτερη ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά

τόν Ἑλληνισμό, ἐπισημαίνει ὁ Γιαννόπουλος, εἶναι ὅτι ἀπέδειξε πῶς ἡ γνησιότητα καί ἡ εἰδωλολατρική φύση τῶν Ἑλλήνων ἐπιβιώνει κάτω ἀπό κάθε φόρεμα.

Γι' αὐτόν τόν λόγο, θεωρεῖ ὁ Γιαννόπουλος, ἡ σχέση τῆς Ἐκκλησίας μέ τόν λαό στήν Ἑλλάδα δέν εἶναι ἀντιθετική καί συγκρουσιακή ὅπως στήν Δύση. Ὁ Ἑλληνας παπᾶς δέν ἔχει καμμία σχέση μέ τόν φραγκόπαπα. Ἄν ἕνας ταγματάρχης καί ἕνας παπᾶς ἀλλάξουν τά ροῦχα τους, ἀδύνατον νά διακριθεῖ ποιός εἶναι ὁ παπᾶς καί ποιός ὁ ταγματάρχης.

Κάθε λαός κάθε ἐποχῆς, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, ἔχει τήν ἀνάγκη τοῦ μεταφυσικοῦ δέους. Κάθε μεταφυσική εἶναι θετική ὅταν δέν μειώνει τίς δυνάμεις τῆς Ζωῆς, δέν ἀποσύρει τόν λαό ἀπό τήν Γῆ, δέν τοῦ στερεῖ τίς χαρές καί τίς ἡδονές τῆς ζωῆς. Καί ὅταν δέν ἐρχεται σέ σύγκρουση μέ τά ἄλλα μεταφυσικά δέη τῶν ἄλλων λαῶν καί δέν ἐπιδιώκει νά τά καταστρέψει. Στά πλαίσια τοῦ χριστιανισμοῦ συγκρούεται ἡ μισαλλόδοξη θεομανία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού διέφθειρε τόν δυτικό κόσμο, μέ τήν ὀρθόδοξη, δηλαδή τήν ἐλληνική φωτεινή ἀντίληψη. Χρέος λοιπόν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι νά καταπολεμήσει τόν καλογερισμό, νά περιορίσει τήν θρησκεία στά πρόποντα καί νά ἀπελευθερώσει τό πνεῦμα, πού θά ὀδηγήσει καί θά φωτίσει τόν Ἑλληνισμό. Κανείς δέν πρέπει νά πολεμήσει τήν Ἑλληνική Ἐκκλησία, ἀπεναντίας χρέος εἶναι νά πολεμήσει ὑπέρ αὐτῆς γιά νά τήν ἐπαναφέρει στήν λαμπρότητα τῶν πρώτων χρόνων. Ἔτσι ὥστε νά ἀναδυθεῖ τό ἐλληνικό φῶς. Διότι, ὡς χριστιανοί, οἱ Ἑλληνες εἶναι χαμένοι στό καλογερισίο πνεῦμα τῆς παγκόσμιας χριστιανοσύνης. Ἐνῶ ὡς Ἑλληνες εἶναι δυνατόν νά ξεχωρίσουν καί νά σωθοῦν.

Οἱ θρησκείες, πιστεύει ὁ Γιαννόπουλος, δέν ἀδελφώνουν θηρία. Μόνον τά συμφέροντα καί ἡ δύναμη ρυθμίζουν τίς διεθνεῖς σχέσεις. Τά περί ὀρθοδόξων ἀδελφῶν κ.λπ. εἶναι ἀερολογίες καί βλακειές, πού δέν ὑποκαθιστοῦν τίς πραγματικές δυνάμεις. Πῶς, γιά παράδειγμα, θά ἀντιμετωπίσουν τόν Σλαβισμό οἱ Ἑλληνες μέσῳ τοῦ χριστιανισμοῦ;

Ὁ χριστιανισμός μᾶς χρησίμευσε ὡς θαυμάσιο πολιτικό ὄπλο καί μέσον γιά τήν χιλιετή μας κοσμοκρατορία καί, μετά τό 1453, ὡς ἀγκυρα σωτηρίας. Αὐτό ὅμως εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τόν διχασμό τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Τό ἐλληνικό πνεῦμα κατασπαταλήθηκε ἔκτοτε γιά νά συνδύσει τά ἀσυνδύαστα, νά μεταμορφώσει τά ἀμετα-

μόρφωτα, νά πείσει τόν ἑαυτό του γιά πράγματα φύσει ἀντίθετα, νά σταματήσει νά ἐρευνᾷ πού ὅμως εἶναι τό κυριώτερο χαρακτηριστικό του, νά σταθεῖ ἐνῶ εἶναι κίνηση, νά ἀνυψώσει τήν θρησκεία σέ ἀνώτατη πνευματική ἀρχή ἐνῶ τό Πνεῦμα δέν γνωρίζει ἀρχές καί ἐξουσίες. Ἔτσι, ὁ χριστιανισμός μᾶς ἔκανε καί καλό καί κακό. Ἐνῶ στήν Δύση οἱ βάρβαροι ἀποσπάσθηκαν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί δημιούργησαν τό ἔκτρωμα τοῦ Βατικανοῦ, ἀπό τό ὁποῖο ἀγωνίζονται ἀκόμη καί σήμερα νά ἐλευθερωθοῦν. Καί δέν συνειδητοποιοῦν ὅτι ὁ Ἑλληνισμός, μαχόμενος κατά τῶν παπῶν, ἀγωνιζόταν ὑπέρ τῆς δικῆς του ἐλευθερίας.

Γενικώτερα, συνεχίζει ὁ Γιαννόπουλος, ὁ χριστιανισμός ἀποτελεῖ ξένο σῶμα γιά τόν Ἑλληνισμό, διότι ὁ Θεός τῶν χριστιανῶν εἶναι δυσαρεστημένος κατά τοῦ κόσμου, ὅλο χολή κατά τῶν ἐπιγείων, ἀγνοεῖ τήν ἐλληνική ἰδέα καί τήν ἀγάπη τῆς ζωῆς, μισεῖ τήν σάρκα, τό σῶμα καί τήν σωματική ὁμορφιά, ἐνῶ ἡ λατρεία τοῦ ωραίου σώματος ἀποτελεῖ τήν ἴδια τήν ὑπόσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού μισεῖ τίς ἡδονές τῆς ζωῆς τίς ὁποῖες οἱ Ἑλληνες προαιωνίως κυνηγοῦν, μισεῖ τίς χαρές τῆς ζωῆς, ἐνῶ οἱ Ἑλληνες, παρά τά ὅσα ψευδῶς λένε στούς ἄλλους καί στόν ἑαυτό τους, δέν σκοτίζονται παρά γιά τήν ἐδῶ ζωή· ἕνας θεός πού θύμωσε ὅταν τοῦ ἔφαγαν ἕνα ψωρόμηλο ἀπό τό περιβόλι του καί κάτι ἱστορίες ἐπιληπτικῶν Ἑβραίων προφητῶν, πού κανένα Ἑλληνόπουλο δέν εἶναι δυνατόν νά χωνέψει.

Γι' αὐτό καί πρέπει τόν Θεό αὐτόν νά τόν ἐλληνοποιήσουμε, νά τοῦ κατευνάσουμε τά νεῦρα, νά τόν κάνουμε νά ἀγαπήσει τήν Ζωή, τήν Γῆ, τίς ἡδονές, δηλαδή τόν ἐβραϊκό θανατισμό νά μεταμορφώσουμε σέ ἐλληνικό ζωισμό. Εἶναι λοιπόν ἀδύνατον νά ψευδῶμεθα ἐθνικῶς καί ν' αὐτοκτονοῦμε, κρύβοντας τήν δύναμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ μας χάριν τοῦ Χριστιανισμοῦ μας.

Κατά τόν Γιαννόπουλο, ἡ βυζαντινὴ περίοδος δέν ὀλοκληρώθηκε πνευματικά καί πολιτικά. Εἶναι ἄγνωστο πού θά κατέληγε, σέ ποιόν πολιτιστικό τύπο.

Ὁ Ἰουλιανός, πού ἀποκλήθηκε «παραβάτης» ἀπό τοὺς πραγματικούς παραβάτες τοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδεώδους, προσπάθησε νά καταπολεμήσει τήν φυγομαχία «τῶν αἰώνιων παληρωμῶν ἀπὸ ὅλα τά ἐθνικά καθήκοντα, πού τώρα ἔχουν ὅλοι τους ἀπὸ ἕνα κρυμμένο ράσο στήν κασέλα τους καί μόλις τοὺς ζητήσης φυγομαχοῦντες τυλίγονται μ' αὐτό καί παρουσιάζονται σάν Ὅσιοι ἱεροὶ καί ἀπαραβίαστοι καί σοῦ λέγουν ὅτι

ἀνήκουν στον Θεό και θέλουν να σώσουν την ψυχή τους...».

Τό Βυζάντιο, σύμφωνα με τον Γιαννόπουλο, ήταν ένα δισυπόστατο κράτος με δύο αρχές, την κοσμική και την θρησκευτική. Τό κρατικό συμφέρον εξασφάλιζε πρωτίστως ο Αυτοκράτωρ. Ο Αυτοκράτωρ κρατούσε σε ύποταγή την εκκλησία. Ἀφ' ἧς στιγμῆς κατέρρευσε ἡ Αυτοκρατορία, ἡ Ἐκκλησία ἔμεινε μόνη της και σκότισε τὴν ἐθνική συνείδηση και τὴν υπέταξε στον παπαισμό. Ἡ Ἄλωση ἦταν ὀλέθρια ὄχι μόνο για τὸν ἑλληνισμό, ἀλλά και για τὸν κόσμο, διότι ἐάν ἀντιμετωπίζονταν οἱ Τούρκοι και ὁ Ἑλληνισμός παρέμενε ἐπικεφαλῆς τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ και κατά τὸ 16ο, 17ο, 18ο, 19ο αἰῶνα, «δέν θά ἐγουρουνοποιούντο ἀπό τούς Δυτικούς ὅλα τὰ Ἰδανικά τοῦ Ἀνθρώπου» μέσω τοῦ ἐπικρατήσαντος ὕλισμου και θά ἐπικρατούσε ὁ Ἀνθρωπισμός κι ἀντί να ἐξαπλωθῆ τὸ φραγκικό σκοτάδι... θά φωτιζόταν ὁ δυτικός κόσμος ἀπό τὸ ἑλληνικό φῶς. Ἀλλά μία ἀγέλη σιδηρόφρακτων — διότι ἀνανδρῶν — λύκων, τῶν Φράγκων, ἐπέπεσε λυσσαλέα στό Βυζάντιο για να ἐπιβάλῃ τὸ σκοτός. Διότι ὅλα τὰ στοιχεῖα ἀνθρωπισμοῦ στήν Δυτική Εὐρώπη εἰσῆχθησαν ἀπό βυζαντινές πριγκίπισσες ἢ ἀκόμη και δούλες τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων, πού πῆγαιναν στίς εὐρωπαϊκές αὐλές ὡς νύφες. Ἄν οἱ Φράγκοι εἶχαν κάποιο ἴχνος τιμιότητας, ὄχι τὴν Ἀρχαιότητα ἀλλά τὸ Βυζάντιο θά ἔκαναν εἰκόνισμα.

Ἡ βυζαντινὴ περίοδος πρέπει να ἀποκαταθεῖ ἀπό τίς δυτικές στρεβλώσεις, να ἀποκατασταθεῖ στήν ἀληθινή της θέση και να ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἰσότιμη και ὁμοούσια ἀδελφὴ τῆς ἀρχαίας. Στό βυζαντινὸ σημεῖο πρέπει να σταθεῖ ὁ Ἑλληνας, για να κατανοῆσει σωστά τὸ παρελθόν, τὸ παρόν και τὸ μέλλον του.

Μετά τὴν Ἄλωση οἱ Τούρκοι περιποιήθηκαν τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία και τῆς παραχώρησαν προνόμια, ὅπως ποτέ δέν ἔκαναν οἱ Βυζαντινοὶ Αυτοκράτορες, οἱ ὁποῖοι κρατούσαν ὑποταγμένη τὴν Ἐκκλησία χάριν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος. Ἀντιθέτως οἱ Τούρκοι ἐχμεταλλεύθησαν τὸν καλογερισμό, φύσει πολέμιο τοῦ κράτους, και τὸν κατέστησαν για πρώτη φορά ἀπόλυτο κυρίαρχο τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὁ χριστιανισμός, ἐνῶ φαινόταν ὅτι ἔσωζε τὸ ἔθνος και πράγματι τὸ διέσωζε ἐν μέρει, ὑπῆρξε ὁμως διδάσκαλος δουλείας, ἐμφανίζοντας τὴν σκλαβιά ὡς θεϊκὴ τιμωρία. Τὸ ἑλληνικό ἔθνος δέν τὸ διέσωσε ὁ χριστιανισμός του, ἀλλά ὁ ἑλληνισμός του. Ἡ πνευματικὴ ἡγε-

σία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐγκατέλειψε ἄλλωστε τίς ἑλληνικές χῶρες μετά τὸ 1204, διότι τὸ πνεῦμα δέν μπορεῖ να συνυπάρξει με τὸν Τούρκο και τὸν καλόγερο. Αὐτὴ ἡ φυγὴ δημιούργησε τὴν ἰταλικὴ ἀναγέννηση.

Ἡ Ἄλωση θεωρήθηκε μοιραία και μὴ ἀναστρέψιμη, πραγματικός θάνατος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γι' αὐτὸ και ἡ ἐλπίδα ἀπελευθέρωσης ἀποκλήθηκε Ἀνάσταση τοῦ Γένους. Τὴν Ἀνάσταση αὐτὴ οἱ Ἑλληνες ἀπαιτοῦσαν ἀπό διάφορες πλευρές, Ρώσους κ.λπ. Ἡ Ρωμηροσύνη περιέπεσε σε κατάσταση ἀθλιότητας. Οἱ Ἑλληνες μοιρολογοῦσαν ἐθνικῶς και ἀτομικῶς ἔκαναν περίφημα τίς δουλεῖτσες τους.

Ὁ Ζυγός ἔπλασε και ἀποκρυστάλλωσε τούς τρεῖς κυριώτατους πανελλήνιους τύπους, πού διευθύνουν κατά βάθος τὴν φυλὴ, πρὶν, κατά και μετά τὴν Ἐπανάσταση: τὸν Καλόγερο, τὸν Δάσκαλο, τὸν Ἐμπορο. Οἱ τρεῖς αὐτές κατηγορίες διδάσκαν φρόνηση και ὑπομονὴ ἐν ὄψει εὐρωπαϊκῆς βοήθειας. Ὅλα αὐτὰ δημιούργησαν τὸ Πανελλήνιο Παρόν, τὴν τελειότερη ρωσικὴ σαλάτα, γεγονός πού κάνει να μοιάζει με θαῦμα τὸ γεγονός τῆς Ἀπελευθέρωσης, ἐνῶ θαῦμα στήν πραγματικότητα εἶναι ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ κατόρθωσε να εἶναι δούλη ἐπὶ τὸσους αἰῶνες.

Με τὴν ἀφύπνισή της, μετά αἰῶνες τουρκικοῦ ληθάργου, ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ βρέθηκε για πρώτη φορά σ' ἓναν κόσμο πού ἄλλαξε ριζικά κατά τὴν ἀπουσία της ἀπό τὸ προσκήνιο. Ἐνας κόσμος βιομηχανικός, πού χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ μικρά κράτη «ὡς ἀποπατήρια τῆς ἐμπορικῆς και βιομηχανικῆς δυσκοιλιότητός του, τοποθετοῦν εἰς τὴν μποῦκα κάθε ὑπονόμου πού φθάνει σε κάθε κρατίδιο ἀπό ἓνα βασιλάκο διά να προσέχη να μὴ βουλῶσῃ...» Ὁ κόσμος αὐτός, ὁ δυτικός, βροντοφωνάζει ὅτι αὐτός ἀνακάλυψε και διέσωσε τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ ἀπό τὰ ρυπαρά μας βυζαντινά χέρια, ὅτι αὐτός τὸν προήγαγε και τὸν τελειοποίησε, ὅτι «...ἡ Ἀφροδίτη ἐσυχάθη τὸ γλυκόφωτο και πανεύμορφο Μητρικό Χῶμα με τὸ ζαχαρένιο θυμάρει και τὸ ξανθὸ πεῦκο και τὸ Σαπφικό ἀκρογιάλι με τὰ μεθυστικά φωτοφιλιὰ και ἐρωτεύθη τὴ Μούγλα και τὴ Σαπίλα και τὴ Σκοτεινιά και ἐπεθύμησε να ἐξελιχθῆ και ἐκπολιτισθῆ και ἐξωραίσθῃ κι ἐφόρεσε κορσέ... και προσπάθησε, ἡ Δύση, να μᾶς πείση, ὅτι ἐμεῖς δέν εἴμαστε ἐμεῖς, ἀλλά ἄλλοι, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἐμεῖς και ὅτι ἐμεῖς δέν εἴμαστε τίποτε!».

Ἀσφαλῶς ὁ Ἑλληνισμός, θεωρεῖ ὁ Γιαννόπουλος, πρέπει να παύσει να ζητάει εὐγνωμοσύνη ἀπό τὴν Δύση. Ἀλλά πρέπει και να παύσει

νά δέχεται ό,τιδήποτε λόγω εύγνωμοσύνης, διότι τότε έπιβεβαιώνει τήν άνικανότητά του. Από τούς δυτικούς, ό Έλληνας έχει καθήκον νά σεβασθεί μόνον τούς όλίγιστους πού βλέπουν τό φώς τό ελληνικό. Οί Έλληνες πρέπει νά σκεφθούν ποιός πολιτισμός είναι πιό ανθρώπινος, αυτός πού άνύψωσε όλες τίς ανθρώπινες αξίες ή αυτός πού προάγει τήν άλογοφαγία, γατοφαγία και τήν βρώσι σάπιων κρεάτων και μουχλιασμένων τυριών, τήν μανιακή εργασία, τήν δουλεία του χρήματος, τόν πολιτισμό πού μετέβαλε τόν άνθρωπον σε άνελεύθερο, κτηνώδη και δυστυχή, μέ μόνο ιδανικό τόν «μπακαλοχρηματιστηριασμό τών πάντων».

«Τό νεοελληνικό κρατίδιο ξεκίνησε τήν πορεία του μέ τήν μοναδική πνοή του '21, χωρίς ούτε νά υποφιασθεί τήν ανάγκη νά σκεφθεί τά πάντα έξ άρχής, μετατοπίζοντας μόνον τήν τουρκοσκληδιά από ένα μικρό κομμάτι γής και άντικαθιστώντας την μέ τήν φραγκοσκληδιά. Και ή πνοή του '21, πού δέν ήξερε από πού έρχεται, τί είναι και πού πάει, μέ όλον της τόν ήρωϊσμό, παλληκαρισμό, άρχοντισμό, φαναριωτισμό, καταβυθίστηκε αυτανόρη στον «φραγκομπακαλογατισμό» τής Μελούνας. Από αυτό τό έλος μόνον άτομικές εκφράσεις πόνου και άνδρισμού εκδηλώνονται εκτοτε, σαν τόν κουκο πού δέν φέρνει τήν Άνοιξη. Πότε από έναν παππά πού βαφτίζεται ιερέυς Έλληνα, πότε από έναν Στρατιώτη πού χάνεται από τόν καφερέ και μεταμορφώνεται σε πύρινο λουλουδι των μακεδονικών τοπίων, λίγα αναβλύσματα άγίων κατακόκκινων αίμάτων, πιτσιλίζοντα τά μπακαλοπρησμένα μούτρα της χριστιανοπορνωκώτατης Ευρώπης. Η ελληνική φυλή ζει μέ ψέμματα και αποφεύγει νά σκεφθεί, αποφεύγει τήν αναπόφευκτη ανάγκη μιας έξ άρχής αναλύσεως και ανασυνθέσεως όλόκληρου του παρελθόντος της. Έτσι, ήδη έναν αιώνα μετά τήν Άνεξαρτησία, ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Αίγυπτο, ούτε στην Κύπρο, ούτε στην Κρήτη, ούτε στην Πόλη ούτε στην τρισάθλια Αθήνα ούτε πουθενά δέν υπήρξε ένας καν πυρήνας εθνικής συνειδήσεως φωτεινής νέας, πού νά δίνει τήν Ιδέα και τήν Κίνηση και νά φωτίσει τόν δρόμο της φυλής προς τά εμπρός. Ούτε τό καλογηρικό, κατακουρασμένο, απογοητευμένο, δουλο, σκοτεινό Πατριαρχείο, πού δέν γέννησε ποτέ του καμμία νέα μορφή, πού δέν εξέφρασε ποτέ του τίποτε, δέν μπορεί νά κάνει κάτι νέο. Ένώ τά άφυπνισμένα άτομα, πού βλέπουν τουλάχιστον τό πραγματικό χάλι της φυλής, είναι πελαγωμένα σε χάος ιδεών

και γνωμών, είναι διεσπαρμένα παντού. Χωρίς καμμία επικοινωνία, ενότητα και συνεπώς χωρίς καμμία δύναμη. Ένώ ή πλειοψηφία ακολουθεί τά τυχαία ρεύματα της πανελληνίας κοινής γνώμης, τά άλογα, τά τυχαία, τά ασόβαρα, τά μάταια.

Νά ποιό λοιπόν είναι τό ελληνικό πρόβλημα: έχει ή ελληνική φυλή μέσα της τήν δύναμη νά ξανανθίσει ψυχικά και σωματικά; νά δημιουργήσει νέον πολιτισμό, άξιο της ιστορίας της; συνεχίζοντας έτσι τόν προορισμό για τόν όποιο υπάρχει στην γή, δηλαδή τόν εκπολιτισμό της ανθρωπότητας; Αν δέν μπορεί, τότε καλύτερα νά παύσει νά υπάρχει ή ελληνική φυλή, καλύτερα οί άλλοι λαοί, μικροί και μεγάλοι, νά τήν ξεπατώσουν τό ταχύτερο σαν πεθαμένο και άχρηστο οργανισμό, και μάλιστα οί άριστοι των Έλλήνων νά συνταχθούν μέ κάθε εχθρό, δουλειά πού γνωρίζουν άλλωστε πολύ καλά από τήν εποχή των Περσών. Διότι αυτή ή φυλή, πού χρειάστηκε είκοσι αιώνες για νά φθάσει στον Παρθενώνα και άλλους δεκα μέχρι τήν Αγία Σοφία, χρειάστηκε άλλους δεκα πέντε αιώνες για νά φθάσει στο πουθενά. Κι αυτό τό πουθενά αξίζει τήν εξαφάνισή της».

Σ' αυτόν τόν κακό και ψυχρό καιρό του ελληνικού λαού, συνεχίζει ό Γιαννόπουλος, τόν όποιο ό ίδιος δημιούργησε χρειάζεται Έργασία καθοδηγητική, πού νά δώσει τίς γενικές γραμμές της ελληνικής αναγέννησης. Η Έργασία αυτή, διηγείται ό Περικλής Γιαννόπουλος, ζει και υπάρχει και μάλιστα κοντεύει νά γίνει γεροντοκόρη. Έννοει φυσικά τό ίδιο του τό έργο, τό όποιο περιφρόνησε ή κοινωνία της εποχής του. Νά ή ιστορία της: «Ένα Πραγματικό Παιδί, του όποίου οί γονείς αγαπούσαν τήν Έλληνική Γή και τήν Ευμορφία κι έτρεχαν μέ τ' άλογα στά βουνά και στους κάμπους κι όπως εκ των ύστερων φαίνεται εκανεν άταξίες, άφοσιωμένος εις τά βαρύτατα Έργα της Νεότητος, πίνων τό κρασί του, τό φιλι του, τόν στίχο του, τόν Ήλιο του, στους άφρους των θαλασσών και τίς πέτρες των βουνών, αναθέτον μέ εύγνωμοσύνη στις Γλυκύτατες Προστατευτικές Παναγίες πού μελαγχολούν μόνες τους στα Έρημοκλήσια μενεξέδες και δάφνες και στις Μαρμάρινες Θεές τριαντάφυλλα, εύρέθη χωρίς νά ξέρη πώς όσα ειχε καταπιη, όλα, νερά, βουνά, κάμπους, ουρανούς, εκκλησίες, δένδρα, ζωα και ανθρώπους και μάρμαρα και από τότε πάει καιρός, πολυς καιρός, του 'στριψε και νομίζει ότι είναι εγκυος απ' όλα αυτά, απαράλλακτα όπως ό Κύριος Παρασκευάς, μέ μόνη τήν διαφορά, ότι του Κυρίου Παρασκευά ή φαντασία του εκατέβη στην κοιλιά κι έγινε παιδί, ενώ του

ἐδῶ Παρασκευᾶ ἔμεινε στό κεφάλι κι ἐγίνη Κόσμος».

Ἄλλά νά πῶς προδιαγράφει καί τόν μελλοντικό πνευματικό κόσμο: ἄν πρέπει νά κατασυντριβοῦν, γράφει, ὅλα τά Ἐόανα πού δημιούργησαν αὐτήν τήν κατάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καί νά ξεριζωθοῦν ὅλα τά ψέμματα, πρέπει ὁμοίως νά πολεμηθεῖ στό μέλλον κάθε δημιουργία νέας ψευτιᾶς καί νέων ψευτῶν. Ἡ ἐργασία πού πρέπει νά γίνει δέν πρέπει νά εἶναι ἔρευνα, ἀνάλυση καί ἀνασύνθεση, «χάριν ἱστοριογραφίας ἢ φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας ἢ χάριν κοκκορικής συγγραφικῆς φιλοδοξίας». Πρέπει νά εἶναι ἐργασία πραγματική, «ρίπτουσα πράγματα, ἀντιβάλλουσα πράγματα, καταλήγουσα πάντοτε εἰς ἓνα ὑποδεικνυόμενον πρᾶγμα», διότι σκοπός τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι τό Αὔριο, ἡ Ἑλληνική Ἀναγέννηση. Πρέπει νά εἶναι ἐργασία κρημνιστική, σαρωτική, καθαριστική ὅλου τοῦ ἰδεολογικοῦ καί πραγματικοῦ τωρινοῦ κόσμου, «ἀνήλεῃ κεφαλοκρουστική καί κεφαλοσπαστική πολεμική», «συντριπτική μηχανή τῶν ἡλιθίων καλουπιῶν καί τῶν Ἀρχαιοβλακογραμματικῶν καί τῶν Νεοβλακογραμματικῶν», σέ γλῶσσα «ἀχαλινώτως ἐλευθεριάζουσιν γραμματικῶς», γιατί ὅπως ὅλα τ' ἄλλα ἔτσι καί ἡ γλῶσσα πρέπει νά γίνει τρίμματα καί πρώτη ὕλη πρῶτα, γιά νά ἀναπλασθεῖ ἔπειτα σέ νέα μορφή ἀληθινή, ἀποτελούμενη ἀπό ὅσα ἀποτελοῦν αὐτήν καί ἐμᾶς. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, γράφει ὁ Γιαννόπουλος γιά τόν ἑαυτό του, χάριν τῆς ἐργασίας του ἀπέφυγε κάθε ἀνάμιξη, ἐπαφή καί ἀπέκρουσε κάθε συμπάθεια, γιά νά ἔχει τό ἡθικό δικαίωμα νά συγγράψει καί νά διατηρήσει ἀπόλυτο τό κῦρος τῆς ἀγνότητος. Γι' αὐτό καί ἡ ἐργασία του εἶναι Ἄγῶνας καί Πόλεμος. Σέ ἐποχή μάλιστα πού ὁ κάθε ράφτης, παπουτσῆς, τσαγκάρης, γιατρός θέλει νά διευθύνει τά ἐσωτερικά τῆς φυλῆς ἐνῶ ποτέ του δέν ἔφτιαξε οὔτε ἓνα παντελόνι σωστό, οὔτε ἓνα παπούτσι, οὔτε ἓνα συνάχι δέν ξέρει νά γιατρέψει, ἐπιβάλλεται νά ἐπιβληθεῖ ἓνας κεραυνώδης Σκασμός καί νά ἐπιβληθεῖ ἡ ἐθνική λογική, ἐνῶ κάθε ἐπίεικεια πρέπει πλέον νά θεωρεῖται καθαρῶς ἐγκληματική.

Ἔτσι, εἶναι ἀναγκαῖο νά βοηθηθοῦν νά ἀνέλθουν οἱ πολλοί, ἀλλά καί συγχρόνως νά μετουσιωθεῖ ὁ ἰδεολογικός κόσμος ἀπό ἀέρια σέ πράγματα καί οἱ ἰδεολογικοί ταγοί ἀπό στριφογυριστές δερβίσσες σέ ἐργάτες. Κι ἐνῶ θεωροῦνται γνωστά τά πράγματα καί τά μέσα τῆς ἀλλαγῆς καί τά ἔργα πού πρέπει νά γίνονται, ἀπεναντίας εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα — καί ὀλόκληρη ἡ Ἑλ-

λαδούλα καί τό Πανελλήνιο ὀλόκληρο δέν ἔχει πάρει χαμπάρι περί τοῦ τί ἐννοεῖ ὅταν μιλάει γιά Ἑλληνική Ἀναγέννηση καί τοῦ γιγαντιαίου ἔργου πού τοῦ ἐπιβάλλεται νά ἀναλάβει.

Ἔτσι, καταλήγει ὁ Γιαννόπουλος, ἡ Πανελλήνια Νεότης πρέπει νά καταλάβει ὅτι μόνον ἡ δική της στροφή πρὸς τήν Ζωή, ἡ δική της Ὁρμή πρὸς τρελλή ἔκφραση τῆς κατασκληρωμένης Ἐλευθερίας, Χαράς, Ἡδονῆς τῆς Ζωῆς, μέ φῶς, κρασί, φίλι, τραγούδι, γέλιο, ἐλεύθερα, φανερά καί σκαστά ὅλα μπροστά στή μύτη τοῦ κάθε Γέρου, τοῦ κάθε Σοβαροῦ, τοῦ κάθε Γεροντομπασμένου, μόνον αὐτή μπορεῖ νά σαρώσει τήν βαθύτερη πληγή ὄλων τῶν Ἑλληνικῶν Φαινομένων.

Πρέπει νά σαρωθεῖ τό πανελλήνιο «ἰδανικό» τοῦ καλογερο-δασκαλο-γεροντισμοῦ, πού δημιούργησε καί ἀνέθρεψε αὐτήν τήν γεροντομπασμένη ἀπό τήν ἐφηβική της ἡλικία Ἑλλάδα. Γι' αὐτό καί ὁ πρῶτος ἀγῶνας πρέπει νά εἶναι τοῦ Φωτός ἐναντίον τοῦ Σκότους, τοῦ Ὠραίου κατά τοῦ Ἀσχημοῦ, τῆς Νεότητος κατά τοῦ Γεροντισμοῦ τῆς φυλῆς.

Ἡ Νεότης, πού μετάλαβε ἀπό τό ὄραιο αἶμα τοῦ Παύλου Μελά, πού ἀνθίζει τά πύρινα ἀνθη πού λέγονται Ἄγρας Τέλλος, πού ἔχει μπροστά της ἓνα πρότυπο Ἰδανικοῦ Νέου Ἑλληνα καί τό «Ἡρώων καί Μαρτύρων Αἶμα», μία Νεότης πού πέταξε ἀπό τά στήθη της ἓναν ὀλόφωτο «Γυιό τοῦ Ἰσχιου», μπορεῖ νά ἔχει τήν πεποίθηση ὅτι ἄρχισαν νά φυτρώνουν τά γνήσια Ἑλληνικά Ἄνθη στήν ἐλληνική γῆ καί δύναται νά ὀρμήσει ἀσφαλῆς καί βεβαία γιά τήν νίκη πρὸς τό Φῶς.

Καί ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος τελειώνει μ' ἓνα ρητορικό ἐρώτημα: «Ἐρωτᾶσθε λοιπόν, ἐρίτιμοι κύριοι Ἑλληνες, ἔχετε ὄρεξιν νά σκεφθεῖτε;».

Ἡ Ἑλληνική Γραμμὴ (περιοδικό Ἀνατολή, Μάιος 1901)

Στήν Ἑλληνική Γραμμὴ, ὁ Γιαννόπουλος παρουσιάζει ἓνα αἰσθητικό «Σύνταγμα» γιά μία νέα ἐλληνική τέχνη. Κάθε Γῆ, ὑποστηρίζει, πλάθει τόν ἄνθρωπο κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωσή της. Πρῶτο βῆμα λοιπόν εἶναι ἡ κίνηση πρὸς τήν Γῆ, ἡ κατανόησή της καί ἡ αἰσθησή της. Αὐτή εἶναι ἡ κυριώτερη προϋπόθεση γιά τήν διαμόρφωση τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κόσμου, μετά τήν ὀλοκληρωτική ἀποτυχία τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐμβολιασμῶν ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς.

Ποιά εἶναι ἡ ἐλληνική γραμμὴ; «Μία γίδα

είναι ἐπάνω εἰς τούς μακρινούς λόφους τῶν σφαιρίων ἢ ἐπάνω εἰς τοῦ Φιλοπάππου· τὴν βλέπετε ὅπως τὴν γίδα τοῦ λεπτοουργήματος πού κρατεῖτε εἰς τὰ χέρια σας». Τὰ ἀραιὰ δένδρα τῆς Ἀττικῆς εἶναι «φυσιογνωμίες ἐπιφανεῖς... κάθε καπνός γινόμενος ἀσημένιος, ἀεροπορεῖ χωριστὰ εἰς τὸ χρυσοῦν φῶς». Αὐτὴ ἡ διαυγέστατη Γραμμὴ, σύμφωνα μὲ τὸν Γιαννόπουλο, εἶναι ἡ θεμελιώδης ἰδέα, ἡ θεμελιώδης βάση, ἡ ἀναπότρεπτη Ἀνάγκη, πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ συμμορφωθοῦν ὅλες οἱ τέχνες.

Ἡ ἑλληνικὴ γραμμὴ, θεωρεῖ ὁ Γιαννόπουλος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ λεπτότητα. Κάθε ὑπερβολικὴ ἐξόγκωση, κάθε φόρτωμα χτυπᾶ ἄσχημα. Ἡ περιγραφή καὶ ἔκφραση τῶν ψυχικῶν καταστάσεων μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ ἐλαφρότατες διακυμάνσεις τῆς γραμμῆς. «Πουθενὰ μαυρίλα, πουθενὰ θηριωδία, πουθενὰ πάλη, πουθενὰ μῖσος, πουθενὰ κτηνωδία, πουθενὰ ὀξύτης, πουθενὰ χολή, πουθενὰ ἀπαισιοδοξία, πουθενὰ τεραστιότης, πουθενὰ ὄγκος, πουθενὰ κόμπος, πουθενὰ ἀνάμιξις, πουθενὰ σύγχυσις, πουθενὰ θεομηρία, πουθενὰ βαρυσοφία, πουθενὰ ἀπελπισία, πουθενὰ βαρυθυμία, πουθενὰ καρηβαρία, πουθενὰ συλλογισμός. Παντοῦ φῶς, παντοῦ ἡμέρα, παντοῦ τερπνότης, παντοῦ ὀλιγότης, ἄνεσις, ἀραιότης· παντοῦ εὐταξία, συμμετρία, εὐρυθμία· παντοῦ ἡμερότης, χάρις, ἰλαρότης· παντοῦ παίγνιον ἑλληνικῆς σοφίας, διάθεσις γελαστικὴ, εἰρωνεία Σωκρατικὴ· παντοῦ φιλανθρωπία, συμπάθεια, ἀγάπη· παντοῦ ἡμερος, πόθος ἄσματος, φιλήματος· παντοῦ πόθος ὕλης, ὕλης, ὕλης· παντοῦ ἠδονὴ Διονύσου, πόθοι φωτομέθης, δίψα ὠραιότητος, λίκνισμα μακαριότητος· παντοῦ πέρασμα ἀέρος θουρίου, ἀέρος ὀρμῆς, ἀέρος ἀκτιμότητος, σφριγηλότητος καὶ παντοῦ μαζί πέρασμα ἀέρος μελαγχολίας καλλονῆς, λύπης καλλονῆς, θρήνου θνήσκοντος Ἀδώνιδος. Καὶ παντοῦ ἀήρ φωτεινοῦ θουρίου δένων τὰ μέλη καὶ μαζί ὁ ἀήρ φλογέρας λύων τὰ μέλη μὲ ἠδυπάθειαν. Καὶ παντοῦ πέρασμα ἀέρος φέρον ὀλοφυρμούς Ἀφροδίτης καὶ μαζί δυνατὸν Σατυρικὸν ὀξύ.»

Ἡ ἑλληνικὴ γραμμὴ, σύμφωνα μὲ τὸν Γιαννόπουλο, εἶναι ἀπαλή, κατεβαίνει γλυκύτατα, κυματίζει μὲ μεγάλα ἤρεμα κύματα, ἀνεβαίνει ἀρμονικά, κατεβαίνει συμμετρικά, γράφει στὸν δρόμο τῆς ὠραία καμπυλώματα. Εἶναι μία μόνη γραμμὴ, σάν τὴν παλιὰ μας τέχνη, ὅπου ὅλα τὰ οἰκοδομήματα φαίνονται ἀδελφία, καὶ ὅμως κανένα δὲν μοιάζει μὲ τὸ ἄλλο, σάν τὴν βυζαντινὴ τέχνη, σάν τὰ δημοτικὰ τραγούδια, πού εἶναι κυρίως ἓνα τραγούδι καὶ κανένα ἴδιο μὲ τὸ ἄλλο,

ὅπως ἡ ἑλληνικὴ γῆ, πού εἶναι ἴδια καὶ ταυτόχρονα ἐντελῶς ἀνόμοια. Δηλαδή ἡ ἐνότης τῶν σπουδαίων χαρακτηριστικῶν καὶ ἡ ἄπειρη ποικιλία τῶν δευτερευόντων.

Ἡ ἑλληνικὴ γραμμὴ εἶναι καμπύλη, ὅπως οἱ καμπύλες τοῦ Παρθενῶνα κι ἓνας καλλιτέχνης δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀρμονίσει τίς γραμμές του πρὸς τὴν τριγύρω ἀρμονικὴ καμπύλη. Ἡ ἑλληνικὴ γραμμὴ ἐκφράζει τὸ παράδοξο μίγμα τῆς ἑλληνικῆς προσωπικότητος, πού συνθέτει τὴν ἐλαφρὰ ἐορτὴ καὶ κάποια περίσκεψη καὶ μελαγχολικὴ ἐνατένιση τοῦ κόσμου. Ἡ καμπύλη ἑλληνικὴ γραμμὴ εἶναι μουσικὴ, διότι προξενεῖ στὴν ἀκοή μουσικὴ μέσῳ τῆς ὁράσεως.

Ἄν ἀπὸ τίς φυσικὲς γραμμές στρέφει κάποιος τὰ μάτια του πρὸς τὴν πόλη, θὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ κόσμος αὐτός δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὴν φύση, δὲν εἶναι φυσικός, δὲν εἶναι λογικός, εἶναι ξένος. Ὅγκοι προτεταμένοι, βαρεῖς, ἄξεστοι· γραμμές κοκκαλιάρικες, γωνιώδεις, τσακισμένες, σύγκρουση, παραζάλη ὄγκων, σύγκρουση καὶ παραζάλη γραμμῶν. Νομίζει κανεὶς ὅτι εἶναι φωτογραφία ἐγκεφάλου ἑνὸς τωρινοῦ ἀνθρώπου, μὲ τίς γρονθοκοπούμενες ἰδέες του. Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ ἰδρωθεῖ φρενοκομεῖο γιὰ τὰ τρελλὰ σπίτια. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὄγκοι ἐκφράζουν ἀσυναρτησία, σύγκρουση, βάρος, πλήθος, χωριατιά, ἀνοικονόμητα πράγματα· νομίζετε ὅτι εἶναι μπροστά σας ἓνας ἄθλιος ἑκατομμυριούχος, μὲ φουσκωμένη γαστέρα, μὲ γούνες, ψηλά καπέλλα, μὲ ἀλυσσίδες, μὲ μπαστούνια, μὲ κολλάρα, ὅλα ξιπασμένα, τεντωμένα σὲ ἓνα φούσκωμα τόσο θρασύ καὶ ἐνοχλητικὸ καὶ ἐπιμόνως ἐπιβλητικό, ὥστε νὰ προκαλεῖ τὸν πόθο τοῦ ραπίσματος. Διότι ἡ ἐπικρατοῦσα γραμμὴ καὶ στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὴν Γλυπτικὴ καὶ στὴν Ζωγραφικὴ καὶ τῶν ἐπίπλων καὶ ὅλων τῶν πραγμάτων εἶναι χονδροειδεῖς ἀπομιμήσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς, ἀντιγραφὴ τῆς καὶ μάλιστα ἀμαθῆς καὶ βάνουση. Καὶ ἐπικρατεῖ «ἀπὸ τὰ μαρμαρόσπιτα πού ζοῦμε ἡμίνεκροι ἕως τὰ μαρμαρόσπιτα πού τρυπῶνουμε νεκροί».

Ἡ εὐρωπαϊκὴ φύση, ἀντιθέτως, εἶναι ἄγρια. Οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἔχουν πρόσφατη βαρβαρικὴ προέλευση καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξημερωθοῦν σὲ πέντε αἰῶνες, ὅπως ἓνας χωριάτης δὲν ἐξευγενίζεται — ἀναλογία, σύμφωνα μὲ τὸν Γιαννόπουλο, ἀκριβῆς — σὲ 5 ἡμέρες. Καὶ στὰ ἐξαιρετικώτερα ἀκόμη ἔργα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ διακρίνει κανεὶς καθαρά τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἀγρίου καὶ βαρβάρου θυμοῦ. Ἡ εὐρωπαϊκὴ γραμμὴ, ἐξ ἄλλου, εἶναι γέννημα φυσικὸ καὶ

μοιραίο τῆς εὐρωπαϊκῆς φύσης, τῆς μαύρης, βρεγμένης, παχείας, βαρείας γῆς, τῆς ὀμίχλης, τῆς πάχνης, τῆς συννεφιάς, τῆς βροχιάς, τοῦ χιονιοῦ, τοῦ κρύου, τῶν γιγαντιαίων ὄρειων ὄγκων, τῶν πυκνῶν ὀρυμῶν, τῶν κλεισμένων σπιτιῶν, τῶν τυλιγμένων σωμάτων, τῶν σπιτιῶν πού καίνε κώκ, τῶν βημάτων πού καίνε ἀλκοόλ. Ἐκεῖ ὑπάρχουν βουνά θυμωμένα, μέ ἀγριόχοιρους ἐξαγριωμένους, δένδρα μέ τρίχωμα ἀγριοχοίρων καί ἄνθρωποι μέ φόρεμα ἀρκούδας. Ὅλα τά στοιχεῖα τῆς φύσης εἶναι ἐξαγριωμένα, ἐφορμῶν ραβδίζοντας μέ κατακλισμούς βροχῶν, μέ καταρράκτες χαλαζιοῦ, μέ ποταμούς χιονιοῦ, καταιγίδες ἀπό σύννεφα καί ἀνέμους. Οἱ Ἄλπεις ἐκφράζουν γεωλογικῶς, αἰσθητικῶς, φυτικῶς τήν χαρακτηριστική εἰκόνα τῆς ψυχῆς τοῦ Εὐρωπαϊοῦ. Καί ἡ γραμμή αὐτή δέν ἔχει τίποτε νά κάνει μέ μᾶς, δέν χωράει ἐδῶ, ὅπου τό θεῖο φῶς ἀπογυμνώνει, χτυπᾶ ἀνηλεῶς καί φονεῦει κάθε τι ξένο.

Ἔτσι, ὑποστηρίζει ὁ Γιαννόπουλος, οἱ νεοέλληνες πρέπει εἰδικά νά ἀποβάλλουν τήν περιφρόνηση πού ἔχουν πρὸς κάθε τί τό ἐλληνικό καί πρὸς τήν ἐλληνική γῆ, διότι εἶναι ἀδύνατον ἄνθρωποι πού εἶναι ζωγράφοι, γλύπτες, ἀρχιτέκτονες, τῶν ὁποίων κύρια ὄργανα εἶναι τά μάτια, νά μήν μποροῦν νά διακρίνουν τήν ἡμέρα ἀπό τήν νύχτα.

Τό Ἑλληνικόν χρῶμα (ἐφ. Τό Ἄστυ, 1904)

Βάση τῆς Ἑλληνικῆς Αἰσθητικῆς, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, πρέπει νά εἶναι ὄχι οἰαδήποτε Τέχνη, ἀκόμη καί ἡ ἀρχαιοελληνική, ἀλλά ἡ ἐλληνική Γῆ καί ἡ φύση πού μᾶς περιβάλλει. Γι' αὐτό καί τά κτίρια δέν πρέπει νά προσβάλουν τήν λεπτή ἐλληνική γραμμή: «Διά νά ἰδεῖτε ζωηρότατα τήν λεπτότητα αὐτήν, ὅταν εὐρεθῆτε εἰς τό Παλαιόν Φάληρον παρατηρήσατε τό σάν βαρῦ ὄνειρον κακοστομαχισμένον καραθανασοπούλειον Ἄκταϊον, τό θεόκλειστον σάν βαρυποίνων καταδίκων φρούριον. Νομίζει κανεῖς ὅτι θά τό βουλιᾶξῃ τό Φάληρον ἀπορεῖ αἰσθητικῶς πῶς εἶναι δυνατόν τόσον λεπτή βάσις, τόσον λεπτή Γῆ, νά βαστάξῃ τόσον ὄγκον, τόσον βάρος. Παρατηρήσατε τά Βουνά ἐλαφρότατα, ἐλαστικώτατα, συστέλλονται, διαστέλλονται, ὑψώνονται, χαμηλώνουν, μεγαλώνουν, μικραίνουν, κινοῦνται, περπατοῦν, πηγαινοέρχονται. Τά βουνά τῆς Αἰγίνης ἐρχονται ἐνίοτε εἰς τό Φάληρον. Ὁ Ὑμηττός τό πρωί φεύγει μακράν· συνήθως φαίνεται ἀπέχων δύο βήμα-

τα· περί τά βασιλέματα καταφθάνει εἰς τό Ζάπειον· τό χέρι μας ἀνεπαισθήτως σηκώνεται νά τοῦ θωπεύσῃ τήν πλάτην. «Ἡ Φύσις εἶναι μία μαγική εἰκόνα, εἶναι καί δέν εἶναι, εἶναι μία ὀπτασία κι ὁ θεατής φοβεῖται διαρκῶς ὅτι θά φύγῃ καί θά χαθῇ σάν αἶγλο πλάσμα τῆς φαντασίας. Δέν ὑπάρχει οὔτε μία στιγμή κατά τήν ὁποία τό ἕνα ὑψωμα νά μοιάζει μέ τό ἄλλο. Ἡ Ἀυλότης αὐτή εἶναι τό πρῶτο χαρακτηριστικό τοῦ ἐλληνικοῦ χρώματος. Ἐδῶ τό πᾶν εἶναι φῶς. Ἔτσι προκύπτει ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνόητος τοῦ χρώματος, ἡ ἀνάγκη τῶν ὀλίγων χρωμάτων, ἡ ἀνάγκη τοῦ σχεδόν ἐνός χρώματος, ἡ ἀνάγκη τῆς ἐλαφροτάτης διαφορᾶς μεταξύ φωτός καί σκιᾶς, ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη τοῦ φωτεινοτάτου χρώματος. Τό κύριο χρῶμα, τό χαρακτηριστικό ἐλληνικό χρῶμα, εἶναι τό κυανοῦν. Ἐνα κυανοῦν πού δέχεται τούς καταγωνισμούς τοῦ Ἀργύρου καί τοῦ Χρυσοῦ καί μάλιστα περνοῦν χρώματα ἀκόμη ἀσυλληπτότερα, χροϊκές αὔρες πού μεταμορφώνουν τήν κοσμική ὕλη σέ σωρούς ἀπό σκόνη πολύχρωμων χρυσαλίδων, τά ὄρη σέ ἀναμμένη ἀρωματική σκόνη, τά χρώματα σέ γλυκύτατες φλόγες. Μόνον τέτοια οὐράνια χρώματα καί τέτοιοι παραδεισένιοι οὐρανοί μποροῦν νά γεννήσουν μεταξύ τῶν ἀνθρωποειδῶν ζώων τόν ἄνθρωπο Ἑλληνα, τό ἡμεροῦν ἄνθος τῆς γῆς».

Εἶναι τόσο ὠραία ἡ θέα τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου τό σούρουπο, ὥστε ὁ Γιαννόπουλος εὐχεται: «Ἦ ὠραῖε θεέ τῆς Ἑλλάδος. Μίαν μοναδικήν φοράν τά χεῖλη μου ἐκινήθησαν εἰς δέησιν, μίαν μοναδικήν φοράν ἐπρόφεραν αἴτησιν, νά εἶναι ὦρα παρομοία καί παρόμοιον τό θέαμα, ἡ ὦρα πού θά κλείουν οἱ λατρεύοντες ὀφθαλμοί μου...».

Ἄς φαντασθεῖ κανεῖς, γράφει ὁ Γιαννόπουλος, ὅτι διαθέτει πλοῦτο θεοῦ. «Τί παλάτι θά ἠθέλατε; Κλείσετε τά μάτια σας καί φαντασθεῖτε. Ἐπειτα ἀνοίξετε τά μάτια σας: Τό ἔχετε ἐμπρός σας, ὠραιότερον τοῦ ὠραιότερου ὄνειρου. Εἶναι ἡ Γῆ σας». Ἡ Ζωή ἐδῶ εἶναι γλυκειά, εἶναι ὠραία, εἶναι ἕνα ἐλαφρότατο ὄνειρο, ἕνα χαρίεν, γαλήνιο ὄνειρο, ἕνα ὠραίο, ταχύ, περαστικό φωτοπαίγνιο, ἕνα ἐλαφρῦ μεθύσι ὀλίγης ὥρας, ἕνα αἰθέριο τραγουδιστικό ζάλισμα φώτων. Αὐτή ἡ ὀπτασία κρατᾶ τούς Ἑλληνας Ὀδυσσεῖς κατά τίς ἀπέραντες ὁδύσειές τους ἀνά τούς λαούς καί τίς χῶρες τῆς οἰκουμένης.

Ἡ τωρινή μας ζωγραφική εἶναι ξένη πρὸς ὅλα αὐτά, ἐπισημαίνει ὁ Γιαννόπουλος, καί δέν γνωρίζει ἀκόμη τόν τόπο. Ὁ ἐξωτερικός κόσμος δέν ἔχει μετουσιωθεῖ σέ πνεῦμα καί τέχνη.

Ἡ ἀρχαία τέχνη ἦταν πολύχρωμη. Τά μαρ-

μάρινα αγάλματα ἦταν πολύχρωμα. Ἡ εὐρωπαϊκή αἰσθητικὴ ἐπολέμησε λυσσαλέα ὡς ἀδύνατη, ὡς ἀφάνταστη, ὡς ἀντιαισθητικὴ, ὡς βάρβαρη τὴν ἀρχαία μαρμάρινη πολυχρωμία. Ἔτσι τὰ νεοελληνικά αγάλματα εἶναι κρύα καὶ νεκρικά: «...τούς Ζάππηδες, τούς Βαρβάκηδες, τούς Βύρωνες, αὐτούς τούς εἰς τὰ καλά καθούμενα, τούς ἐξαφνικά ἀλευρωμένους...». Ἀλλά καὶ ὅταν ὑπάρχουν τα νεοελληνικά χρώματα δέν εἶναι φυσικά, εἶναι ἄσχετα καὶ ξένα πρὸς τὴν Γῆ μας, ὅπως τὰ μάρμαρα «τῶν ὁποίων τό θηριῶδες λευκόχρωμα κυρίως ἐδιόρθωσεν ὁ καλλιτέχνης Ἡλιος μέ τόν καιρόν...» Ἡ ἐντύπωση πού προκαλεῖ ἡ εἰκόνα τῆς σημερινῆς Ἀθήνας, γράφει ὁ Γιαννόπουλος, εἶναι αὐτὴ μιᾶς ἐπίσημης εὐρωπαϊκοῦ χαρακτήρα τελετῆς, πού κατρακυλᾷ ἀπό τὰ Ἀνάκτορα στήν Μητρόπολη ὑπὸ τό σατιρικό μαστίγιό τοῦ Ἑλληνα Ἡλίου. Ἐκεῖ φαίνεται ὅλη ἡ βαρβαρότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν χρωμάτων καὶ ἡ ἐλεεινὴ κωμικότητά τους, ἀπό τὰ μαῦρα κασόνια τῶν ἀμαξῶν ὡς τὰ κορακόφτερα φράκα καὶ τὰ θερνωμένα λούκια πού φοροῦμε γιά καπέλλα, τὰ φορέματα τῶν γυναικῶν καὶ τίς γυναικοειδεῖς στολές τῶν στρατιωτικῶν, πού μοιάζουν μέ «τὴν χρωματικὴ κανιβαλικότητα Γυφτοπούλας μέ δυνατοπράσινο φουστάνι, ἡρακλειοκόκκινον — φωτιά — κορμάκι, μέ κουδούνι καὶ τριανταφυλλόχρωμο μανδῆλι εἰς τό χέρι καὶ κίτρινον εἰς τό κεφάλι...». Ἔτσι, στά πλαίσια τῆς ἀστικῆς ἐνδυμασίας, τό λεπτοφυές καὶ ἀπαλόγραμμα καὶ λυγρό ἐλληνικό σῶμα καταβάλλει αὐτοκτονικές προσπάθειες, ἐπισημαίνει ὁ Γιαννόπουλος, νά μιμηθεῖ τό εὐρωπαϊκό κουτσοσυρικό σῶμα, μπαίνοντας μέσα στίς στενές στολές τῶν Εὐρωπαίων ἀξιωματούχων, «εἰς τό εὐρωπαϊκό βαρβαροβλακόρρουχον, τό δένον, σφίγγον, ξυλιάζον, ἀποπνίγον, θλάζον ὅλας τὰς γραμμὰς καὶ ὅλας τὰς κινήσεις, τό ἀποκουτσοσυραῖνον καὶ ἀποβλακῶνον καὶ ἀποτριχαντῶνον καὶ ἀπομασκαρῶνον τόν Ἄνθρωπον...».

Τό Ἑλληνικό Φῶς διαπερνᾷ κάθε χρωματιστό γυαλί καὶ κάθε χαρτί καὶ κάθε πανί, διακωμωδῶντας καὶ ἀποδεικνύοντας τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Κι ὅμως, οἱ νεοελληνες χρησιμοποιοῦν μπογιὰ σάν ζαχαροπλαστικὸ ὕλικο, καὶ τὰ ἔργα τους ἔχουν αἴσθηση ζαχαροπλαστικῆς πάστας. Ἔτσι, τὰ νεοελληνικά ἔργα δίνουν τὴν τελικὴ ἐντύπωση τοῦ σώματος τῆς μπογιᾶς. Αὐτὴ τὴν τέχνη ὁ Γιαννόπουλος ἀποκαλεῖ «περίδρομο, μπελᾶ, ψευτιά, κακοῦθια, βαρβαρότητα, γροιλανδέζικη ἀναισθησία, γερμανομπογιές, γοτθοτεχνίες, ὄστρογοτθοτροπίες. Λεῖπει ἡ Εὐγέν-

νεια. Κυριαρχεῖ πλῆθος χρωμάτων, πλῆθος χονδροτάτων, ἄξεστάτων, θηριοδεστάτων ἀντιθέσεων. Λεῖπει ἡ χαρά, ἡ λαμπρότης, ὁ Γέλως, ἡ Ἥδονή».

Χαρακτηριστικὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, εἶναι τό σκοτάδι. Ἐνῶ γιά νά δεῖ κανεὶς ὁποιοδήποτε πράγμα στόν κόσμον αὐτό ζητᾷ φῶς, γιά τὴν εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ πρέπει νά ἀπομακρυνθεῖς, νά χαμηλώσεις τὰ φῶτα, νά μισοκλείσεις τὰ μάτια.

Ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ νεοελληνες ζωγράφοι ζωγραφίζουν τὴν ἐλληνικὴ γῆ, χρησιμοποιοῦν ὡς βάση τους τὴν εὐρωπαϊκὴ αἰσθητικὴ.

«Οἱ τωρινοί», γράφει ὁ Γιαννόπουλος, «ἔχουν φάγει τρελλόχορτον καὶ ἔχουν πῖει τρελλό νερον. Φεύγουν ἀπό τὴν Ἡμέραν καὶ πηγαίνουν εἰς τὴν Νύκτα. Ζητοῦν ἀπό τὴν Νύκτα τὰ ἔργα τῆς Ἡμέρας. Ζητοῦν ἀπό τὴν Νύκτα τὰς τέχνας... γραμμῶν καὶ χρωμάτων... πηγαίνουν εἰς τό Ἑρεβος νά ἴδουν τό Φῶς. Εἰς τό Παρίσι... Μόναχον». Ὑφίστανται ἔτσι «Βαρβαροβόρειον Πνευματικόν Ζυγόν».

Ἐνας Γερμανός, λόγου χάριν, μέ «σῶμα ὕλικῆς συστάσεως καὶ γραμμικῆς λεπτότητος πελασγικοῦ βάθρου, μέ στόμαχον εἰς τόν ὁποῖον ἡ μύρα ἀγωνίζεται νά τρίψη τὰ δυνατώτερα λουκάνικα καὶ τὰ ξυλωδέστερα λαχανικά, μέ ἐγκέφαλον παχύν, βαρύν, πυκνόν, σκοτισμένον, ὀμιχλώδη, λαβυρινθώδη ἀπό τούς ἐσωτερικούς ἀτμούς τῶν ζυμώσεων καὶ στουμπωμένον ἀκόμη ἀπό τόν πεπρισμένον ἀτμόν ἑκατόν ἀτμοσφαιρῶν τῆς ὀμιχλογερμανοσοφίας καὶ ἀκόμη ἀπό τούς καπνοὺς τῆς πίπας, μιμεῖται ὅ,τι βλέπει πάντοτε... μέ ἓνα ζευγάρι γυαλιά, συνήθως μέ δύο, ὄχι σπανίως μέ τρία, καὶ ἐκφράζει διὰ τῆς τέχνης του ὅ,τι εἶναι ἡ Γῆ του καὶ ὅ,τι εἶναι αὐτός. Ἔπειτα τό βλέπει, τό εὐρίσκει ὅμοιον, τοῦ ἀρέσει καὶ ἔπειτα τρέχει, φορεῖ τὴν ρόμπα του, φορᾷ τὴν σκούφια του, ἀνάβει τὴν σόμπα του, κρεμιέται εἰς τὴν πίπα του, μένει ἐκεῖ ὀκτῶ μῆνες καὶ σοῦ πετᾷ 32 τόμους Αἰσθητικῆς, ὅπου τό Ὁραῖον τῆς οἰκουμένης ἐξηγεῖται, σχολιάζεται, διορθώνεται κατὰ τὴν ρόμπα, τὴν πίπα, τὴν σκούφια καὶ τὴν βαρβαροσαπίλα κάθε Φονπρίτζ, Μπουρούμ-προυμπούμ, Γκεμποργκενλιούχενφστνξ. Τί διάβολον θέλει ὁ Γερμανός, ὁ Σουηδός, ὁ Παρισινός, ὁ Λονδρέζος νά ὀμιλῇ διὰ πράγματα... πού δέν βλέπει! Καὶ νά νομοθετῇ ἐπὶ πραγμάτων πού δέν βλέπει».

Κι ἔτσι οἱ δυτικοευρωπαῖοι, «οἱ ἀρχισκαπανεῖς αὐτοὶ τοῦ Ἐεπατωμοῦ τοῦ Ὁραίου ἐρρίφθησαν εἰς τὰ βουστάσια των καὶ εἰσήγαγον εἰς τὴν

Τέχνην ὄλην τήν Βουστασιακὴν ἀγελαδινὴν καὶ ὀλλανδοτουρικὴν Ἀνθρωπότητά των, εἰσήγαγον εἰς τὴν Ζωγραφικὴν τὰ μακελειὰ καὶ τὰ πλουσιώτατα χασαποπουλειὰ μὲ τὰ κρεμασμένα μπούτια, σβέρκους, στήθη, κοιλίες, τὰ λαμπρόαιμα γυναικοκρέατα... Καὶ οἱ θεόζουρλοι ἐντελῶς διὰ τρελλομανδύαν, Ἀθεοφοβώτατοι καὶ ἀξιοκρεμαστότατοι ξεκινᾶτε καὶ πηγαίνετε καὶ διδαχθῆτε τὰς τέχνας τοῦ Φωτός εἰς τὰ κέντρα τοῦ Σκότους, εἰς αὐτὸν τὸν ὀμφαλὸν τοῦ Ἑρέβους, τὸ Μόναχον, Σεῖς... Ἐνῶ ὅλοι οἱ Μεγάλοι Βόρειοι, ὅλοι οἱ Ἄγγλοι, ὅλοι οἱ Γάλλοι, ὅλοι οἱ Γερμανοί, οἱ ὁποῖοι εἶπον κάτι φωτεινόν, καὶ ἔγραψαν κάτι, καὶ ἐτραγοῦδησαν κάτι, καὶ ἐπλησίασαν κατὰ τι πρὸς τὸ Φῶς ἢ δὲν ἐπλησίασαν καθόλου, ἀδιαφοροῦν, κατεβαίνουν ὅλοι εἰς τὴν Ἰταλίαν διὰ νὰ ἰδοῦν τὸ Φῶς. ... Ὁμίχλαι λοιπὸν ζωγραφισμένα ἀπὸ Στραβούς, μὲ δυναμωμένα φῶτα βγαίνοντα εἰς πηκτομπογιές σάν δάκτυλα... Μόλις μία στιγμή Νεότητας, καὶ ἀμέσως σόμπα, ρόμπα, πίπα, σχόλια καὶ παχυσαρκία καὶ νερούλοσαρκία καὶ μπουροσαρκία καὶ βιβλιογραφία καὶ βιβλιογεννοβολία».

Καὶ συνεχίζει: «Κάτω λοιπὸν ὄλα σύρριζα, πρόρριζα. Ὅλοι αἱ Μιμήσεις. Ἀνεξαιρέτως ὄλοι. Τὰ πάντα πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθοῦν, νὰ κλωτσοπατηθοῦν καὶ νὰ πεταχθοῦν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Γῆν. Μὴν ξαφνίζεσθε καὶ μὴν τρομάζετε Σκλάβοι».

Ἡ ἑλληνικὴ γῆ, σημειώνει ὁ Γιαννόπουλος, εἶναι ἡ ὠραιότερη γῆ τοῦ κόσμου καὶ οἱ Ἕλληνες τὸ ὠραιότερο εἶδος τοῦ κόσμου. Ἡ ἑλληνικὴ γῆ παράγει σταφίδα, μάρμαρο, λάδι, πνεῦμα, τέχνες καὶ ἀνθρώπους. Πρέπει οἱ Ἕλληνες νὰ πιστέψουν τὴν γῆ τους, νὰ τὴν ἐμπιστευθοῦν, νὰ τὴν λατρέψουν, νὰ τὴν μιμηθοῦν καὶ νὰ διδαχθοῦν ἀπ' αὐτήν. Θὰ πλησιάσουμε τὴν φυσικὴ μας εὐγένεια ἂν πετάξουμε ὄγκους ὑλῶν, πλήθη γραμμῶν, ὄγκους, πλήθη καὶ ὄλες χρωμάτων, ἀφαιρῶντας, ἐλαφρύνοντας, ἀπλοποιῶντας, ἀβροποιῶντας τίς γραμμές καὶ τὰ χρώματα, ἀπομακρυνόμενοι ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα. Ἔτσι ἡ τέχνη θὰ καταστῆ ἑλληνικώτερη καὶ θὰ προκύψει ἡ ἑλληνικὴ αἰσθητικὴ, ριζικὰ ἀντίθετη τῆς εὐρωπαϊκῆς.

Καὶ καταλήγει: «Καμπανίζω καὶ κουδουνίζω, Σκλάβοι: ἀποτινάζοντες τὸν εὐρωπαϊκὸ ζυγόν, βυθιζόμενοι εἰς τὴν Ἔσω καὶ Ἐξω Φύσιν μας, ἐλευθεριώτατα ἐκφράζοντες ἀμφοτέρα, ἐλευθεροῦσθε καὶ ζῆτε, καὶ ἀνανεοῦσθε καὶ ἀνανεοῦτε τὸν Ἐδῶ καὶ Ἐξῶ κόσμον, δηλαδὴ εἰσέρχεσθε εἰς τὴν Ἀναγέννησιν».

Ἡ Σύγχρονος Ζωγραφικὴ (Ἀκρόπολις, 1902-1903)

Στὴν Σύγχρονον ζωγραφικὴν τοῦ ὁ Γιαννόπουλος ξεκινᾶ μὲ τὴν πικρὴ διαπίστωση ὅτι πολὺ πρὶν τὴν πολιτικὴ μας χρεωκοπία ἔλαβε χώρα ἡ πνευματικὴ. Ἡ ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ ξέφυγε ἀπὸ τὴν εὐθεία ἐνατένιση τοῦ ἀντικειμένου τῆς καὶ ἀντιμετωπίζει τὴν νεοελληνικὴ πραγματικότητα, πού καλεῖται νὰ ἀπεικονίσει, μὲσῶ ξένων θεωριῶν, ξένων βιβλίων.

Ἡ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ ὑφίσταται χάρις σέ μερικὲς δυνατὲς ἀτομικότητες (Βολωνάκης, Λύτρας), ἀλλὰ ἀπέτυχε νὰ γίνῃ κοινωνικὴ ἀνάγκη καὶ τὸ εὐρύτερο κοινὸ τὴν ἀγνοεῖ. Ἔτσι, στὴν νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ δὲν ὑπάρχουν παραδόσεις, σχολές, ἀλληλεπιδράσεις.

Σπανίζον οἱ ἐξαιρέσεις τύπου Γύζη. Ὁ Γιαννόπουλος ἐξυμνεῖ τὸν Γύζη, διότι «δὲν εἶναι ξιπασμένος ἀντιγραφεὺς τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ, οὔτε ἡλίθιος μιμητὴς τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ δημιουργὸς ἔργων τέχνης καὶ μορφῆς ἑλληνικῆς, πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν τωρινὴ ὕλικὴ πραγματικότητα». Ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα «ἀποθνήσκουν τάχιστα ὄλες οἱ μεγαλειότητες καὶ μακροβιοῦν μέχρις ἀπελπισίας ὄλες οἱ μηδαμινότητες».

Ποῖο εἶναι τὸ πνευματικὸ, αἰσθητικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο παράγεται ἡ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ; Κυρίως ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Ἀναγκαῖα λοιπὸν ἡ γνώση τῆς κοινωνίας αὐτῆς. Νὰ πῶς τὴν περιγράφει ὁ Γιαννόπουλος:

«Κοινωνία ἡ ὁποία ἐπέταξε τὴν φουστανέλλα προχθές καὶ ἐφόρεσε εὐρωπαϊκά. Κοινωνία ἡ ὁποία ἐπέταξε συγχρόνως κάθε ἰδέαν καὶ αἶσθημα ἑλληνικόν καὶ ἤρπασε κάθε φραγκικόν. Καὶ ὅπως εἶναι μὲν εὐκόλον νὰ πετάξῃ κανεὶς ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά φορέματα, ἀλλὰ δυσκολώτατον νὰ προμηθευθῇ καλὰ ξένα καὶ νὰ φορέσῃ καλὰ τὰ ξένα, ἔμεινε θεόγυμνος. Κάτι χειρότερον. Ἐπῆρε καὶ ἐφόρεσεν ὅ,τι ἔτυχε καὶ εὐρέθη ἐνδεδυμένη ἀρλεκινικά, δηλαδὴ κωμικώτατα. Εὐρέθη μὲ μίαν μανίαν μίσους κατὰ τῶν ἰδικῶν τῆς πραγμάτων καὶ μίαν τραγικὴν ξιπασίαν πρὸ τῶν ξένων. Εὐρέθη ἀρπάζουσα μὲ μονομανίαν ἀρχοντοχωριάτου κάθε λάμποντα ξένον τενεκέν».

Ὅπως πάντοτε καὶ παντοῦ, ἡ κοινωνία εἶναι μόνον ὁ πηλός, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ διευθύνοντες τίς ἰδέες καὶ τὰ πράγματα πλάθουν τὰ φορέματα τῶν ἰδεῶν. Στὸν ἰδεολογικὸ μας κόσμον, ἐπικρατοῦν οἱ τρικουπικὲς ἰδέες, «ἰδέαι τραγικῶς ξιπασμένου εὐρωπαϊσμοῦ», ὅπως καὶ οἱ δηλιγιαννικὲς ἰδέες εἶναι «ἰδέαι ἀγνοτάτου κλεφτισμοῦ».

Αυτή ή κοινωνία δέν μπορεί κᾶν νά παιδεύσει τά τέκνα της, ὑποστηρίζει ὁ Γιαννόπουλος. Νέοι ἀπό χαμηλές κοινωνικές τάξεις ἔρχονται στήν κοινωνία τῶν Ἀθηνῶν καί βρίσκουν τό κενό. Ἡ χαμηλή προέλευση δέν εἶναι μομφή, ἀλλά τιμή. Ἀλλά καθίσταται μειονέκτημα, ὅταν οἱ προσερχόμενοι ἀπό χαμηλά, ὅταν εἰσέρχονται στόν κόσμον τῶν γραμμάτων ἢ τῶν τεχνῶν, δέν βρίσκουν ἐκεῖ κόσμον ἀνώτερο διανοητικά καί αἰσθητικά, πού νά τούς προσδώσει ἐπικτήτη εὐγένεια, λεπτότητα, μόρφωση καί καλαισθησία.

Ἔτσι, ἰδοῦ πῶς διαμορφώνεται, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, ὁ χαρακτηριστικός τύπος τοῦ νεοέλληνα καλλιτέχνη: «Αἱ ζωγραφικαί του σπουδαί εἶναι αἱ τῆς Ζωγραφικῆς Σχολῆς τοῦ Πολυτεχνείου. Δηλαδή ἡ στοιχειώδης γνώσις τοῦ χαράσσειν τό σχῆμα καί ἀνακατώνειν τό χρῶμα. Δηλαδή σπουδαί ἀνάλογοι καί ἰσοδύναμοι πρός τάς ἀλληλοδιδασκαϊκᾶς. Καλαισθησία ἀγαθοῦ νοικοκύρη. Πνευματική μόρφωσις οὐδεμία. Πᾶσα ὁδός πρός τόν διανοητικόν κόσμον κλειστή. Μέ τοιαῦτα ἐφόδια ἕνα πῆδημα εἰς τήν Εὐρώπην. Δηλαδή μετά διαμονήν ἐτῶν εἰς ὑπόγειον ὅπου δέν εἰσδύει ἀκτίς οὔτε λευκοῦ φωτός, ὀρμητική ἐξοδος εἰς τό φῶς καί ἐνατένισις τοῦ ἡλίου. Δηλαδή θάμβωμα καί παραζάλη. Συνήθως αὐθωρεῖ ἐναγκαλισμός τῶν κορυφαίων ἐκκεντροτήτων, ἀπομίμησις αὐθωρεῖ. Διαμονή ἐνίοτε ὀλίγων μηνῶν πάντοτε ὀλίγων ἐτῶν. Ταχυτάτη ἐπάνοδος καί φόρα τό σπαθί... Μετά τούς πρώτους ἐξαφνισμούς καί τάς διαφημίσεις τῶν ἀγαθῶν οἰκείων καί φίλων, μελαγχολία καί ἀπογοήτευσις... Καί σιγαλά-σιγαλά ἀπογύμνωσις ἀπό ὅλα τά φούμαρα, λήθη τῶν ὀλίγων ἐναποταμιευθέντων σχημάτων καί τεχνοτροπιῶν πρός ἀπομίμησιν, ἐξάντλησις αὐτῶν καί ἐπί τέλους μελαγχολική ἐνατένισις περὶ τῶν τεσσαροκονταετιᾶν τῆς τριγύρω ζωῆς». Καί μ' αὐτά ἀποκτοῦν ὕφος ὄχι τουλάχιστον ἀριστοῦχο μαθητοῦ, ἀλλά διδασκάλου.

Ἄν ἐξετάσει κανεῖς μέχρι σήμερα τήν νεοελληνική ζωγραφική, θεωρεῖ ὁ Γιαννόπουλος, μπορεῖ νά τήν ὀνομάσει τέχνη; ἡ εἰλικρινῆς ἀπάντησις εἶναι: ὄχι. Μάλιστα φόβος εἶναι μήπως δέν προχωρᾶμε κᾶν πρός μία ἀρχή. Εἴμαστε βρέφη καί ἐπιμένουμε νά μένουμε βρέφη, πού θέλουν νά παίξουν μέ τούς μεγάλους. Οἱ κυβερνῶντες παίζουν τό ἔθνος. Οἱ στρατιῶτες παίζουν τόν στρατό. Οἱ γλυπτες παίζουν τήν γλυπτική. Καί οἱ ζωγράφοι τήν ζωγραφική.

Ἡ νεοελληνική ζωγραφική μοιάζει μέ τά φθηνά εὐρωπαϊκά περιοδικά. Στηρίζει τό «κῦρος

της» στό «δέν βαριέσαι», «δέν πειράζει», «δέν καταλαβαίνει ὁ κόσμος». Εἶναι προσπάθεια παρουσιάσεως ἡμιτελῶν ἀφρημένων ἔργων ὡς τελειωμένων. Τό σύνολο τῶν ἐντυπώσεων: ἔλλειψη σχεδίου, ἔλλειψη πρωτοτυπίας, ἀγριότης χρωμάτων, χονδροτάτη ἀντίληψη γραμμῆς μέχρι τοῦ ἀνυποφόρου, ζωγραφική κατὰ συνθήκην.

Δέν ἔγινε ἀκόμη κατανοητό ὅτι σ' ἕναν πάγκαλο τόπο, ὅπως ἡ Ἑλλάδα, οἱ ζωγράφοι εἶναι καταναγκασμένοι νά εἶναι ἄριστοι σχεδιαστές. Ἐδῶ τό φῶς δέν παίζει, φωτίζει ἀνηλεῶς κάθε ἀτέλεια τοῦ σχεδίου. Οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι, ἐνῶ περιβάλλονται καί ἀντικρύζουν καθημερινά μία ἐκπληκτική φύση, ἀντιγράφουν τόν ἐσωτερικό τους κόσμον, πού συντίθεται ἀπό τά χρώματα καί τά σχήματα τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς. Τά αἰσθητήρια ἀρκούδας τῶν Ρώσων, τῆς φώκιας τῶν Ἀγγλῶν καί τοῦ ἀγριόχοιρου τῶν Γερμανῶν. Οἱ Εὐρωπαῖοι ὅμως δημιουργοῦν τέχνες καταβάλλοντες ὑπεράνθρωπες προσπάθειες νά μεταβάλλουν τήν ἴδια τους τήν φύση. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ καλλιτέχνης εἶναι ὁ ὕπατος ἱερεὺς τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἐδῶ ὅλοι κοροϊδεύουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον, ἀποδίδοντας ἀλλήλοις τό φιλοφρόνημα τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ καλαισθησία τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων ζωγράφων, σύμφωνα μέ τόν Γιαννόπουλο, εἶναι ἀκαλαισθησία. Ἡ ζωγραφική τους ἔχει μόνον ἱστορική ἀξία, διότι ἀποτελεῖ μνημεῖο τῆς σύγχρονης μας θρησκευτικότητος. Αὐτό βέβαια θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ πλεονέκτημα, διότι ἔτσι ὑπάρχει ἕνας κλάδος ἀνέπαφος, γιά νά τόν δημιουργήσουμε ἀπό τά θεμέλια μέχρι τήν κορυφή.

Ποῖο θά ἦταν τό καλύτερο διαβατήριο τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς στήν παγκόσμια καλλιτεχνική κοινότητα; Ἡ πρωτοτυπία. Καί πρωτοτυπία, ὑποστηρίζει ὁ Γιαννόπουλος, δέν σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐναρμόνιση τῆς τέχνης μέ τήν φύση. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δημιούργησαν τά ἀρχιτεκτονικά τους ἔργα ὄχι γιά νά ἐξευτελίσουν τήν φύση μέ τήν δύναμη καί τόν ὄγκο τους, ἀλλά ὡς φυσικό ἄνθος τοῦ βράχου σέ ἀρμονία πρός τό περιβάλλον.

Ἡ γῆ εἶναι ὁ φυσικός ναός τῆς τέχνης, εἶναι ὁ ὑπέρτατος διδάσκαλος τῆς τέχνης. Ἡ γῆ τῆς Ἀττικῆς εἰδικώτερα, πού εἶναι ἡ γεωγραφική ἀπόληξη τῆς Ἑλλάδας. Ἐνῶ στήν δυτικοευρωπαϊκή τέχνη κάθε γραμμή συγκρούεται ἀπὸτομα μέ τίς ἄλλες, τά ἀρχαῖα ἀγάλματα εἶναι μία μετάφραση πού βοηθᾶ τήν ἀνάγνωση τῆς δικῆς μας φύσης. Στήν δυτικοευρωπαϊκή ζωγραφική ὑπάρχει «προβατική νοσταλγία τοῦ πρασίνου»,

ἐνῶ ἡ ἑλληνική φύση ἐπιδεικνύει «θαυμασία γυμνότητα γῆς πολυχρώμου». Κάθε ἑλληνικό πρᾶγμα εἶναι ἀόρατο, λόγῳ τοῦ κάλλους του, γιὰ χονδρούς ὀφθαλμούς.

Ἡ ἑλληνική τέχνη εἶναι διαχρονική. Ὁ Ἕλληνας ἄνθρωπος καί ἡ ἑλληνική τέχνη εἶναι μία σέ ὅλες τίς ἐποχές. Ἡ ἀρχαία, ἡ βυζαντινὴ καί ἡ τέχνη τοῦ Γύζη εἶναι τό ἴδιο καί τό αὐτό. Τὴν τέχνη τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου τὴν βρῖσκουμε σέ κάθε Μεγαρίτισσα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Ὅπως ἀκριβῶς τὰ δημοτικὰ τραγούδια συνιστοῦν ἐνότητα μέ τὰ ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτη καί τοῦ Παράσχου. Τό σῶμα τό ἑλληνικό εἶναι πάντοτε μπροστά μας. Ἡ σωστή τέχνη ὅμως δέν εἶναι ἡ βάνουση ἀντιγραφή κάθε χωρικοῦ, ἀλλά ἡ ἐξαγωγή ἀπό τό φυσικό τοῦ καλλιτεχνικοῦ στοιχείου.

Ποιές εἶναι οἱ δυνατές πηγές ἐμπνευσης τῆς νεοελληνικῆς τέχνης; Ἀνάμεσα σ' αὐτές, ὑποστηρίζει ὁ Γιαννόπουλος, βρῖσκονται τόσο ὁ λαϊκός ὅσο καί ὁ θρησκευτικός κόσμος. Ἡ θρησκευτικότητα τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἰδιότυπη καί παραπέμπει στήν πολυθεΐα τῆς ἀρχαιότητος: ἡ σχέση τοῦ Ἕλληνα μέ τοὺς Ἁγίους του εἶναι ὅπως μέ τοὺς Ἀρχαίους Θεούς καί ὅπως μέ τοὺς βουλευτές του: συναλλάσσεται, ἀνταλλάσσει φιλοφρονήσεις καί δῶρα, γορτάζει, χορεύει, τραγουδᾷ μαζί τους. Ἔτσι, τὸν θρησκευτικό μας κόσμο, πού σήμερα μοιάζει καταθλιπτικός, γεροντοκρατικός καί ἀποξηραμένος, πρέπει νά ἀναδημιουργήσουμε μέ ὅλη τὴν ζωηρότητα καί φαιδρότητα τῶν χρωμάτων, νά ἐπενδύσουμε μέ χαρούμενη καί ἐορταστική καί χρυσοστόλιστη ζωγραφικὴ ὅλους τοὺς τοίχους τῶν ναῶν μας, νά δημιουργήσουμε μία νέα ἀντίληψη καί νέα μορφή στήν χριστιανικὴ μας τέχνη.

Ὁ βυζαντινός μας κόσμος εἶναι κι αὐτός ἐντελῶς ἀνεκμετάλλευτος. Τό Βυζάντιο συγκέντρωσε ὅλες τίς πολύτιμες ὕλες ἀπὸ Ἀνατολή καί Δύση, ἀπὸ ὅλες τίς βαρβαρικές χῶρες, ὥστε νά τίς συνδυάσουν ἑλληνικά χέρια, νά τίς μεταμορφώσουν σέ στολίσματα «τοῦ ἐνός Ἕλληνας δεσπότη, ὁ ὁποῖος βασιλεύει ἐπὶ τοῦ μείγματος ὄλων τῶν φυλῶν». Ὁ βυζαντινός κόσμος, ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως καί θησαυρός πολύτιμος γιὰ τὴν δημιουργία νέων δημιουργημάτων, εἶναι γιὰ μᾶς ἀκριβῶς ὅ,τι ἦταν γιὰ τοὺς ἀρχαίους ὁ μυθολογικός τους κόσμος.

Ἐξίσου, πηγές ἐμπνευσης τῆς νεοελληνικῆς τέχνης εἶναι ὁ ἑλληνικός φυσικός κόσμος, ὁ λαϊκός, ὁ κόσμος τῆς σκλαβιάς, ὁ ἥρωικός, ὁ μυθολογικός κόσμος, ὅπως καί ὁ ἐξιδανικευμένος κόσμος.

«Μὴν τρέχετε εἰς τὴν Εὐρώπην διψῶντες γι' Ἀφέντην», συνιστᾷ ὁ Γιαννόπουλος. Ὁ Εὐρωπαϊσμός, διότι εἶναι ἀπομίμηση, δέν εἶναι πρόοδος, ἀλλ' ὀπισθοδρόμηση. Πρόοδος εἶναι ἡ χειραφέτηση ἀπὸ κάθε μίμηση, ἡ ἐλευθέρωση ἀπὸ κάθε δουλεία, ἡ στροφή πρὸς τὴν φύση. Ζωγράφος εἶναι αὐτός πού σπούδασε μέν ἀλλά μπορεῖ νά ἐκφράσει τὸν ἑαυτό του.

Ἔπάρχουν, σύμφωνα μέ τὸν Γιαννόπουλο, δύο εἶδη καλλιτεχνῶν: οἱ μεγαλοφυΐες, οἱ ὁποῖες πετοῦν τὴν τέχνη στὰ ὕψη, καί οἱ πολλοί, οἱ ὁποῖοι ὅμως θεμελιώνουν, μορφοποιοῦν, προάγουν τὴν τέχνη. Ἔχει λοιπὸν σημασία ἡ ποιότητα τοῦ μέσου ὄρου. Ἔτσι, οἱ Ἕλληνες καλλιτέχνες πρέπει νά γίνουν ἄξιοι τοῦ ὀνόματός τους. Ἡ Τέχνη δέν εἶναι μόνον ἐπάγγελμα, βιομηχανία, ἐμπόριο. Ἡ Τέχνη εἶναι Ἔρως. Ἡ Τέχνη δημιουργεῖ τὴν Πατρίδα. Κανείς δέν ἔχει τό δικαίωμα νά σκέπτεται καί νά ἐργάζεται ἀτομικά, ἀλλά μόνον γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς πατρίδας. Γιατί Πατρίδα δέν θά πεῖ τίποτε χωρὶς δική της Ζωγραφικὴ, Γλυπτική, Ἀρχιτεκτονική, Φιλολογία, Μουσική καί τόσα ἄλλα.

Μ' ὅλ' αὐτά, πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε, τονίζει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, τὸν ὀρίζοντα τῶν ἰδεῶν καί τῶν πραγμάτων, πού μᾶς ἔφραξε ἐπὶ ἕναν αἰῶνα τὸν ὠραῖο δρόμο πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Ἀναγέννηση.

Ἑλληνικὴ Μουσικὴ Ἐμπρός¹⁴⁵

Ὅπως καί γιὰ κάθε ἄλλο νεοελληνικό ζήτημα, ὑποστηρίζει σ' αὐτό τό κείμενό του ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, τό κλειδί κατανόησης τῆς σύγχρονης μουσικῆς εἶναι ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Γιὰ νά προσεγγισθεῖ τό θεωρητικό πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς χρησιμώτεροι ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶναι «ἕνας ψάλτης ἐντελής ἐκκλησιαστικός μουσικός, θεωρητικός καί πρακτικός, γνώστης καί ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαίας μουσικῆς φιλολογίας, ἐντελής συλλέκτης καί ἐκτελεστής ἀηδονικώτατος τῆς δημοτικῆς μούσης». Ὁ Γιαννόπουλος ζητᾷ ἑλληνικὴ μουσικὴ παιδεία: συλλογὴ, ἔρευνα καί ἐμβάθυνση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς μουσικῆς, θεωρητικὴ καί πρακτικὴ κατοχὴ τῆς βυζαντινῆς, συλλογὴ, ἔρευνα καί ἐκτέλεση τῆς δημώδους. Αὐτὰ εἶναι τὰ καθήκοντα τῶν συγχρόνων, ὥστε νά θέσουν τίς βάσεις γιὰ τὴν ἐργασία τῶν αὐριανῶν μουσικῶν. Αὐτός θά ἦταν ἕνας πραγματικός «πατριωτισμὸς μουσικῆς», ὑποστηρίζει.

Σέ ἄλλα κείμενά του¹⁴⁶ ζητᾷ τὴν φωτογρα-

φική περισυλλογή, από όλα τὰ μέρη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὄλων τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, «διά νά περισωθῆ ἓνας ὀλόκληρος χιλίων Κροίσων Μουσικός θησαυρός ἀφθάστου ποιότητος».

Ζητᾶ ἐπίσης νά ἐρευνηθεῖ ἡ σχέση δημοτικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καί ἀρχαίας μουσικῆς καί νά γίνεи συστηματικὴ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἂν ὄχι μέσω τοῦ Κράτους, μέσω τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, «διά παντός μέσου, διά πάσης βίας». «Ἐνας αἰὼν ἤδη ἐχάθη καθ' ὀλοκληρίαν, δέν εἶναι δυνατόν καί δέν ἔχομεν σκοπὸν ν' ἀφήσωμεν νά χαθῆ καί δεῦτερος, χωρίς νά κάμωμεν ἀπολύτως τίποτε»¹⁴⁷.

«Τὸ Ὡδεῖο λοιπὸν πρέπει νά περισυλλέξῃ καί νά ἐκδώσει εἰς ἓνα ἔργο τίς ἐλάχιστες περὶ ἀρχαίας μουσικῆς συγγραφές τῶν ἀρχαίων μέ ὅλα τὰ διεσπαρμένα σέ κάθε συγγραφέα χωρὶα περὶ μουσικῆς, ἵνα ἔχωμεν αὐτάς τὰς πηγὰς, ὥστε νά σχηματίσουμε σαφῆ ἰδέα τῶν μουσικῶν τους ἀντιλήψεων καί τοῦ μουσικοῦ τους αἰσθήματος. Δέν ὄφειλε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο νά περισυλλέξει εἰς ἓνα ὄλο τὰ στοιχεῖα τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, νά μελετήσῃ κατὰ βάθος, νά ὀρίσει θεωρία, σύστημα, αἴσθημα; Δέν ὄφειλε νά ἔχει ἀναθέσει στοὺς εἰδήμονες τὴν μελέτη τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν; Δέν ὄφειλε νά ἀναθέσει σέ καταλλήλους ἀνθρώπους τὴν φωνογραφικὴ περισυλλογή, ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἢ καί τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, γιὰ νά περισωθεῖ ἓνας ὀλόκληρος χιλίων Κροίσων Μουσικός θησαυρός ἀφθαστῆς ποιότητος; νά μελετήσῃ τὴν σχέση τῆς Δημοτικῆς πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴ καί τὴν ἀρχαία; νά καταρτισθεῖ, γιὰ νά ὑπάρχει, ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικῆς...».

Τὸ Νεοελληνικὸ Θέατρο¹⁴⁸

Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος χαρακτηρίζει τὸ σύγχρονό του νεοελληνικὸ θέατρο ὡς συνολικὰ ἀποτυχημένο. Πράγματι, τὴν ἐποχὴ πού ἔγραφε, οἱ μεγάλες θεατρικὲς ἐπιτυχίες καί οἱ κορυφαῖες θεατρικὲς προσωπικότητες τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰῶνα δέν εἶχαν ἀκόμα ἐμφανισθεῖ στὴν ἑλληνικὴ σκηνή. Ὁ Γιαννόπουλος θεωρεῖ ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ἀποφάσισε νά παιδαρίσει σέ ὄλους τοὺς τομεῖς ἓναν ὀλόκληρον αἰῶνα, γιὰ νά πειραματισθεῖ καί νά ἀποδείξει τὰ ἀπλούστατα τῶν πραγμάτων. Ἔτσι, καί τὸ θέατρο ὑπέστη τὰ δεινά τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ καί τῶν ἀποτυχημένων πειραματισμῶν. Φυσικὰ συνετέλεσε καί ἡ ἀπουσία κρατικῆς μέριμνας. Καί οἱ καλλιτέχνες, πού αἰτιῶνται τὸ

Κοινό, ἐνῶ αὐτοὶ καθημερινῶς τὸ ἐκφραρίζουν, προσφέροντάς του τὴν ρυπαρώτερη τροφή.

Θά μπορούσε, ὑποστηρίζει ὁ Γιαννόπουλος, ἡ Κυβέρνηση ἢ ὁ Δῆμος Ἀθηναίων νά συμβάλει στὴν δημιουργία θεάτρου. Ἀλλὰ καί οἱ δύο αὐτοὶ θεσμοὶ ἀποτελοῦν «ἀκαλαίσθητα μηδενικά». Ἄρα μένει νά τὸ δημιουργήσει ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία.

Τὸ Θέατρο ἀποτελεῖ θεσμό μέ τεράστια σημασία. Εἶναι ἓνα εἶδος ἰσόβιου σχολείου ἐνηλίκων, καθημερινὸ διδακτῆριο καί διασκεδαστῆριο ὀλόκληρου τοῦ Λαοῦ.

Ἄλλες οἱ συνοικιακὲς «μάντρες» (οἱ συνοικιακοὶ θίασοι τῆς ἐποχῆς) καί ὅλα τὰ «μπουλούκια» καλὸ θά ἦταν νά ἐνωθοῦν σ' ἓνα ἐθνικὸ θέατρο. Ἐπειδὴ ὑπάρχει ξενομανία, θά μπορούσαν τὸ καλοκαίρι νά παίζονται ἑλληνικὰ ἔργα καί τὸν χειμῶνα εὐρωπαϊκά. Πηγῆ ἐμπνευσης καί πρωτοτυπίας θά μπορούσαν νά ἀναζητηθοῦν στό σύνολο τοῦ λαϊκοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, ἀπὸ τὴν Ἄλωση μέχρι τίς μέρες μας. Ἀλλὰ καί στὴν σάτιρα τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητας. Τὸ κριτήριό θά εἶναι ὅπωςδήποτε ὁ λαός. Ἡ «λαοβροντή» θά καταποντίζει ἢ θά ἀνυψώνει τὰ θεατρικὰ ἔργα.

Ὁ Γιαννόπουλος βλέπει στό θέατρο ἓναν μηχανισμό ἐξύψωσης τῆς λαϊκῆς παιδείας, δηλαδή στὴν οὐσία ἓναν τρόπο δημιουργίας πνευματικῆς καί πολιτικῆς κοινωνίας. Ταυτόχρονα θέλει τὸ θέατρο μοχλὸ ἀνατροπῆς τῆς καθεστηκυίας τάξεως πραγμάτων. Ἀποθέτει στό θέατρο εὐρύτερη ἐθνικὴ σημαία καί καταρτίζει ὀλόκληρο σχέδιο δημιουργίας ἐθνικῆς θεατρικῆς σκηνῆς. Ὅπως γιὰ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, ἔτσι καί γιὰ τὸ θέατρο πιστεύει ὅτι ἀπαιτεῖται μακρὰ καί συστηματικὴ προετοιμασία.

Ἀποτίμηση

Δέν συμφωνῶ διόλου μέ τὸ συμπέρασμα τοῦ ψυχιάτρου Πέτρου Χαρτοκόλλη, στὴν πρόσφατη μελέτη του γιὰ τοὺς «ἰδανικοὺς αὐτόχειρες» τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, ὅτι ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος δέν ἄφησε σημαντικὸ λογοτεχνικὸ ἔργο¹⁴⁹. Ἀπεναντίας, τὸ ἔργο του ὑπῆρξε μία καυτὴ ἀνατομία τῆς πρόωρης νεοελληνικῆς παρακμῆς καί βρίσκεται στὴν ἀρχὴ μίας ριζοσπαστικῆς ἀντίληψης, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ νεοελληνικὴ κοινωνικὴ καί πνευματικὴ πορεία εἶναι ἓνα πελώριο λάθος.

Θά ἀποτολμοῦσα τὰ ἐξῆς συμπεράσματα γιὰ τὸ ἔργο καί τὴν ὅλη πνευματικὴ παρουσία τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου.

Πρώτον: αναμφισβήτητα τό έργο του αποτελεί καταγγελία, γελοιοποίηση και σύγκρουση με όλόκληρη την κοινωνία της εποχής του, τύπου και επιπέδου Όσκαρ Ουάιλντ. Ο ιδιόρρυθμος βίος του Γιαννόπουλου αποτέλεσε μία πρόκληση για την συντηρητική κοινωνία της εποχής του, όχι μόνον με την αισθητική κατά βάσιν κριτική της κοινωνίας της εποχής του, αλλά και με την διά του τρόπου ζωής του απόρριψη και αποστασιοποίησή του απ' αυτήν.

Δεύτερον: ή πρωτοτυπία του Γιαννόπουλου έγκειται στό γεγονός ότι δέν επιλέγει την μέθοδο της πολιτικής κριτικής, αλλά μία μέθοδο συνολικής κριτικής, σέ όλα τά επίπεδα της νεοελληνικής ζωής, με αιχμή την αισθητική.

Τρίτον: ο Γιαννόπουλος είναι ένας μεγάλος σουρεαλιστής, πρίν την εμφάνιση του σουρεαλισμού. Όλη ή δομή της σκέψης του αλλά και ο τρόπος γραφής του παραπέμπουν στόν σουρεαλισμό ή προλέγουν τόν σουρεαλισμό, καθώς και παρεμφερείς επαναστατικές κινήσεις στόν χώρο της λογοτεχνίας, π.χ. ή αυτόματη γραφή. Σουρεαλιστική ήταν επίσης ή εμφάνιση και ο βίος του.

Τέταρτον: ο Γιαννόπουλος είναι ο εισηγητής του Έλληνοκεντρισμού, αλλά ο έλληνοκεντρικός χαρακτήρας του προκύπτει από τίς ευρωπαϊκές έμπειρίες του, και άρνητικά, διότι ήσαν τραυματικές γι' αυτόν και θετικά, διότι ήρθε σ' έπαφή με την ευρωπαϊκή πνευματική πρωτοπορία της εποχής του.

Πέμπτον: κανείς άλλος νεοέλληνας διανοούμενος δέν διατύπωσε τόσο σκληρή κριτική στόν σύγχρονο Ευρωπαϊκό πολιτισμό όσο ο Γιαννόπουλος και μάλιστα όχι από βάλκανική-ανατολική-επαρχιωτική σκοπιά αλλά με πλήρη αυτοπεποίθηση για την συγκριτική ύπεροχή του (διαχρονικού) ελληνικού πολιτισμού.

Έκτον: ο Γιαννόπουλος παρουσιάζει, πάλι πρίν από την εποχή του, μία οικολογική αντίληψη στά έργα του. Όχι μόνον τά κείμενά του, αλλά και ή ίδια ή ζωή του είχε οικολογικό, και μάλιστα με την σημερινή έννοια, χαρακτήρα. Και πρακτικά, υπό την έννοια ότι πέραγε μεγάλο μέρος της ζωής του στην ύπαιθρο, ασχολούμενος με τά φυτά, τά λουλούδια κ.λπ. και πεθαίνοντας έφιππος στην θάλασσα. Άλλά και θεωρητικά, διότι θεώρησε ότι ή ανθρώπινη δράση και δημιουργία, ή πολιτική και ή τέχνη πρέπει νά αποτελούν εποικοδόμημα της φύσης, τών φυσικών δεδομένων κάθε τόπου. Και την ποιότητα της ελληνικής τέχνης συνέδεσε με την ιδιαιτερότητα του ελληνικού τοπίου.

Έβδομο: τό ανεφάρμοστο τών ιδεών του Γιαννόπουλου προκύπτει από την πικρή αλήθεια ότι ή Ελλάδα που προέκυψε από την Ελληνική Έπανάσταση δέν ήταν ένα αυτόνομο κράτος που μπορούσε νά αυτοπροσδιορισθεί πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά, αλλά μία εξαρτημένη αποικία τών «προστατιδών δυνάμεων», που ελεγχόταν πλήρως σέ όλα τά επίπεδα, πράγμα που εξακολουθεί νά συμβαίνει και σήμερα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περ. *Παναθήναια*, 31-12-1907.
2. «Μία περίεργος κριτική», στό περιοδικό *Κριτική*, 1903.
3. Βιογραφικό σημείωμα που γράφηκε λίγες μέρες μετά τόν θάνατο του Π. Γιαννόπουλου και δημοσιεύθηκε στό *Νέα Γράμματα*, τεύχος 1-3, χρόνος Δ', 1938.
4. Τ. Άθανασιάδης, «Περικλής Γιαννόπουλος: ο Άπροσάρμοστος του 20ού αιώνας», στό *Άπαντα Π. Γιαννόπουλου*, Νέα Θέσις, 6' έκδοση, Άθήνα 1993.
5. έ.ά.
6. Βλ. σχετικό κατάλογο δημοσιευμάτων στό τέλος.
7. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9 1904.
8. Τ. Άθανασιάδης, έ.ά.
9. άρ. 213, 1906.
10. 15/10/1906.
11. «Νέον Πνεύμα», σ. 31.
12. άρ. 214, 1906.
13. άρ. 217, σ. 5.
14. *Άκρόπολις*, 13-4-1910, ύπογραφή ΣΤΑΜ. ΣΤΑΜ.
15. *Έτος VI*, 1909-10, σ. 342-44.
16. Σέ δημοσίεμά του τό 1920 στό «Έμπρός».

17. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9 1904.
18. Π. Ταχόπουλος, *Τά Έλληνικά Γράμματα*, 1/2/1929. Βιογραφικό σημείωμα Κατσίμπαλη: γράφηκε λίγες μέρες μετά την αυτοκτονία του Π. Γιαννόπουλου. Τό *Άφιέρωμα του Καραντώνη* υπέστη λογοκρισία, όπως όμολογεί ο ίδιος στό τέλος του αφιερώματος.
19. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
20. Παύλος Νιρβάνας, έφ. *Άθήναι*, 15-4-1910.
21. *Έστία*, 12-4-1910.
22. *Έμπρός*, 13-4-1910.
23. έ.ά.
24. «Μία περίεργος κριτική», στό περιοδικό *Κριτική*, 1903.
25. *Άφήγηση Καμπούρογλου* στην έφημερίδα *Έμπρός*, 13-4-1910.
26. *Ημερολόγιο Δραγούμη*, Κυριακή 4/17 *Άπριλίου* 1910.
27. Βλ. βιβλιογραφία.
28. «Μία περίεργος κριτική», στό περιοδικό *Κριτική*, 1903.

29. Α. Καμπάνης, *ἐφ. Ἀκρόπολις*, *ἔ.ἄ.*
 30. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 31. *Νέα Γράμματα*, *ἔ.ἄ.*
 32. Α. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 33. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 34. Τ. Ἀθανασιάδης, *ἔ.ἄ.*
 35. *Νέοι Καιροί*, 19-4-1910.
 36. Γρ. Ξενόπουλος, *ἔ.ἄ.*
 37. Π. Νιρβάνας, 15-4-1910, *ἐφ. Ἀθήναι*.
 38. Ἀρίστος Καμπάνης, *Νέα Ἑλλάς*, 8-12-1913.
 39. Ἀ. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910. *Τὰ Νέα Γράμματα*, *Μηνιαία Λογοτεχνική Ἐπιθεώρηση*. Διεύθυνση: Α. Καμπάνης, τεύχος 1-3, σελίδες 296, *χρόνος Δ'*, 1938.
 40. *ἔ.ἄ.*
 41. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 42. *ibid.*
 43. Καμπάνης, *ἔ.ἄ.*
 44. Καμπάνης, *ἔ.ἄ.*
 45. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 46. Ἀρίστος Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 47. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 48. *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 49. *ἔ.ἄ.*
 50. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 51. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 52. *σ. 240-241.*
 53. *ibid.*
 54. *Ἡ Ἑλληνική γραμμή*, *σ. 31.*
 55. *Ἑκκλησις*, 235.
 56. *Ἑκκλησις*, *σ. 242.*
 57. *Ἑκκλησις*, 236.
 58. *ἔ.ἄ., σ. 232.*
 59. *Ἑκκλησις*, *σ. 242.*
 60. *Ἑκκλησις*, 170.
 61. *Τό Ἑλληνικόν χρώμα*, *σ. 71.*
 62. *Ἑκκλησις*, *σ. 176.*
 63. Α. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 64. *ibid.*
 65. *Τό Ἑλληνικόν χρώμα*, *σ. 59.*
 66. *ἔ.ἄ., σ. 66.*
 67. «Ἡ Ξενομανία», *Νουμάς*, 16-1-1903.
 68. *Ἑκκλησις*, 179.
 69. Ἀρίστος Καμπάνης, *Νέα Ἑλλάς*, 8-12-1913.
 70. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, *ἔ.ἄ.*
 71. Γρ. Ξενόπουλος, *ἐφ. Νέοι Καιροί*, 19-4-1910.
 72. *Ἑκκλησις*, 237.
 73. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*.
 74. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 75. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον», 28/8 - 1/9/1904.
 76. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 77. *Ἑλληνικήν Μουσικήν Ἐμπ...*, 82.
 78. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 79. *Ἑλληνικήν Μουσικήν Ἐμπ...*, 83.
 80. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 81. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 82. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, 2-15/5/1910.
 83. *ἔ.ἄ.*
 84. *Ἑκκλησις*, 177.
 85. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 86. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 87. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 88. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 89. *ἔ.ἄ.*
 90. *Ἑκκλησις*, 211.
 91. «Ὅχι Ἀττικός ἀήρ ἀλλά Ἀττικόν Χῶμα», *Ἀκρόπολις*, 16/1/1903.
 92. *ibid.*
 93. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 94. Ἀρίστος Καμπάνης, 2-15/5/1910.
 95. *ibid.*
 96. *Περιοδικό Κριτική*, 1903.
 97. *Ἑλληνικήν Μουσικήν Ἐμπ...*, 80.
 98. *Περιοδικό Κριτική*, 1903.
 99. «Ὅχι Ἀττικός ἀήρ ἀλλά Ἀττικόν Χῶμα», *Ἀκρόπολις*, 16/1/1903.
 100. «Ὅχι Ἀττικός ἀήρ ἀλλά Ἀττικόν Χῶμα», *Ἀκρόπολις*, 16/1/1903.
 101. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 102. *σ. 75.*
 103. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 104. «Ὅχι Ἀττικός ἀήρ ἀλλά Ἀττικόν Χῶμα», *Ἀκρόπολις*, 16/1/1903.
 105. «Ὅχι Ἀττικός ἀήρ ἀλλά Ἀττικόν Χῶμα», *Ἀκρόπολις*, 16/1/1903.
 106. «Ὅχι Ἀττικός ἀήρ ἀλλά Ἀττικόν Χῶμα», *Ἀκρόπολις*, 16/1/1903.
 107. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 108. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 109. *Ἑκκλησις*, *σ. 241.*
 110. *Ἑκκλησις*, 208.
 111. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 112. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 113. «Τό Ἑλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», *ἐφ. Τό Ἄστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
 114. Καμπάνης, *Ἀκρόπολις*, *ἔ.ἄ.*
 115. Καμπάνης, *Νέα Ἑλλάς*.
 116. «Πρός τήν ἑλληνικήν ἀναγέννησιν», *Ἀκρόπολις*, 11-13/3/1903.
 117. «Μία περίεργος κριτική», *στό περιοδικό Κριτική*, 1903.
 118. Καμπάνης, *Νέα Ἑλλάς*.
 119. Ἀ. Σικελιανός, *Κείμενο γιά τόν Π. Γιαννόπουλο*, γραμμένο τό 1919 καί δημοσιευμένο στα *Νέα Γράμματα*.

120. Σύμφωνα με την Άννα Σικελιανού, σε συνέντευξη της προς τον συγγραφέα του αφιερώματος.
121. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
122. Του Π. Ταγκόπουλου στο περιοδικό *Έλληνικά Γράμματα*, 1/2/1929.
123. έ.ά.
124. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
125. «Μία περίεργος κριτική», στο περιοδικό *Κριτική*, 1903.
126. «Όχι Άττικός άήρ αλλά Άττικόν Χώμα», *Άκρόπολις*, 16/1/1903.
127. *Τό Έλληνικόν Χρώμα*, σ. 62.
128. «Μία περίεργος κριτική», στο περιοδικό *Κριτική*, 1903.
129. Σ. Μελάς, πρόλογος στο τομίδιο *Ξενομανία*, Ροές, Άθήνα 1995, σ. 9, όπως παραπέμπει ο Πέτρος Χαρτοκόλλης στο βιβλίο του *Ίδανικοί Αυτόχειρες*, Έστία, Άθήνα 2003, σ. 35.
130. *Νέα Γράμματα*, Ν. Ξενόπουλος, περ. *Παναθήναια*, 31-12-1907.
131. Καμπάνης, *Άκρόπολις*.
132. Καμπάνης, *Νέα Έλλάς*.
133. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
134. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
135. «Μία περίεργος κριτική», στο περιοδικό *Κριτική*, 1903.
136. Περιοδικό *Παναθήναια*, 31-12-1907.
137. Δημοσιεύθηκε στο αφιέρωμα των *Νέων Γραμμάτων*.
138. Σύμφωνα με άρθρο του Κ. Καμπάνη, *Άκρόπολις*. Της ίδιας γενιάς με τον Λέ Κορμπυζιέ αλλά με

πορεία αποκλίνουσα από αυτήν της ευρωπαϊκής τέχνης της εποχής του, ο Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968), ζωγράφος, αρχιτέκτονας και φιλόσοφος, υπήρξε ο ένθερμος απόστολος της ελληνικότητας στην αρχιτεκτονική, αντιλαμβανόμενος πρώτος ότι οι λύσεις του μοντέρνου κινήματος είναι πλαστικά ασυμβίβαστες με την ελληνική παράδοση και βέβαια με την ελληνική φύση. Πίστευε ότι: «Η βαθύτερη ουσία της λαϊκής τέχνης δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθεί παρά από τον καλλιτέχνη, πού ή όρασί του, πλέρια μυημένη εις την μυστικήν γλώσσα του σχήματος, θά μπορούσε να συλλάβη μέσον της μορφής τό ιδεολογικό πού κρύβεται εις τό βάθος της περιεχόμενου. Με άλλους λόγους, ή ουσία τούτη δεν είναι δυνατόν να κατακτηθεί παρά από τον καλλιτέχνη πού θέ να 'ταν μαζί και φιλόσοφος» (Μαρίας Θερωού, «Ό Άγνωστος Πικιώνης», *Τό Βήμα*, 11/11/2001, Τό άλλο βήμα, σ. 8).

139. Ό Άπροσάρμοστος του *Εικοστού Αιώνας*.
140. *Νουμάς*, 214, 1906.
141. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
142. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
143. Περιοδικό *Κριτική*, 1903, «Μία περίεργη Κριτική».
144. *Εύχροία*, σ. 74.
145. Έφ. *Άστυ*, 25-27-28 Ιουλίου 1904.
146. «Καί περί Έλληνικής Μουσικής τίποτε;», έφ. *Τό Άστυ*, 18/7/1904.
147. «Καί περί Έλληνικής Μουσικής τίποτε;», έφ. *Τό Άστυ*, 18/7/1904.
148. «Τό Έλληνικόν Θέατρον - Τό Νέον Θέατρον», έφ. *Τό Άστυ*, 28/8 - 1/9/1904.
149. Π. Χαρτοκόλλης, *Ίδανικοί Αυτόχειρες*, Έστία, Άθήνα 2003, σ. 35.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Π. Γιαννόπουλος, *Άπαντα*, Πρόλογος-επιμέλεια: Δ. Λαζογιώργος, Νέα Θέσις, Άθήνα 1993, 6' έκδοση.
- Π. Γιαννόπουλος, *Η Έλληνική γραμμή και τό ελληνικόν χρώμα*, Νέα Σύνορα Α.Α. Λιβάνης, Άθήνα 1992.
- Μηηνιαία *Έπιθεώρηση Τά Νέα Γράμματα* (Διεύθ.: Α. Καραντώνης), *Άφιέρωμα στον Π. Γιαννόπουλο*, τεύχος 1-3, χρόνος Δ', 1938.

Σπ. Μελάς, *Π. Γιαννόπουλος: Δάσκαλος του Γένους*, Άθήνα 1971.

Κλ. Παράσχος, *Π. Γιαννόπουλος*, Άθήνα, s.d.

Α. Σικελιανός, *Π. Γιαννόπουλος*, Άθήνα, s.d.

Συνέντευξη της Άννας Σικελιανού στον Μελέτη Μελετόπουλο, 8-1-2002.

Βιβλιογραφία Περικλῆ Γιαννόπουλου*

Γ. Κατσίμπαλης

Α΄. ΕΡΓΑ

α΄. Ἐκδόσεις

Νέον Πνεῦμα, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἀθῆναι 1906, σ. 48.

Ἐκκλησις πρὸς τὸ πανελλήνιον κοινόν, Ἐκδοσις Ι.Δ. Κολλάρου, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἀθῆναι 1907, σ. 75.

β΄. Σέ περιοδικά καί ἐφημερίδες

Charles Dickens: Ὁ θάνατος τοῦ μεθύσου (μετάφραση μέ τὸ ψευδώνυμο Λωτὸς), περ. Νέον Πνεῦμα, Ἔτος Β΄, τόμ. 2, 1894, σ. 5-14.

Edgar Poe: Τὸ κοράκι (μετάφραση μέ τὸ ψευδώνυμο Λωτὸς), περ. Νέον Πνεῦμα, ἔτος Β΄, τόμ. 2, 1894, σ. 404-05.

Πιέρ Λοτί: Στόν τάφο τῶν Σαμουράις (μετάφραση μέ τὸ ψευδώνυμο Λωτὸς), περ. Νέον Πνεῦμα, ἔτος Β΄, τόμ. 8, 1894, σ. 812-16.

Κλεοπάτρα (πεζὸ ποίημα μέ τὸ ψευδώνυμο Λωτὸς), ἐφ. Ἀκρόπολις, 8 Μαΐου 1894.

Τὸ φιλί τοῦ σατύρου (Στή ζωγραφιά τοῦ Ρώπς), (πεζὸ ποίημα μέ τὸ ψευδώνυμο Λωτὸς), Ἡμερολόγιον Ποδογύρου τοῦ 1896, σ. 57-59.

Ἡ ὄπτασία τοῦ ἀγίου Ἀντωνίου (Εἰκὼν τοῦ Ρώπς), (πεζὸ ποίημα μέ τὸ ψευδώνυμο Ὀνούφριος), ἐφ. Ἐστία, 20 Δεκ. 1898.

Μεσαιωνική Παναγία (πεζὸ ποίημα μέ τὸ ψευδώνυμο Ξηροτάγαρος), ἐφ. Ἐστία, 26 Δεκ. 1898.

Jules Tellier: Νυκτωδία (μετάφραση μέ τὸ ψευδώνυμο Ἀπολλώνιος), ἐφ. Ἐστία, 28 Δεκ. 1898.

Jules Tellier: Στή θάλασσα ἀνατολή σελήνης (μετάφραση μέ τὸ ψευδώνυμο Ἀπολλώνιος). Ἐστία, (Πανηγυρικό τευχίδιο), Χριστούγεννα, 1898-1899, σ. 48.

Ποῖος εἶναι ὁ πρῶτος τῶν ζώντων ποιητῶν (ἀ-

πόκριση σ' ἔρευνα μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Τὸ Ἄστυ, 31 Δεκ. 1898.

Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικήν τῶν Ἀθηνῶν (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 21 Μαρτ. 1898.

Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν ἐσωτερικήν διακόσμησιν τῶν οἰκιῶν (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 23 Μαρτ. 1898.

Ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικήν ἔκθεσιν: Διδάγματα (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), περ. Κυριακάτικη, ἀριθ. 21, 4 Ἀπρ. 1899.

Ἀπὸ τοὺς ναοὺς (Διὰ τοὺς Ἐπιτρόπους) (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 16 Ἀπρ. 1899.

Τὰ στρατιωτικά ἄσματα καί οἱ ποιηταί (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 25 Μαΐου 1899.

Οἱ παλαιοί (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Τὸ Ἄστυ, 26 Μαΐου 1899.

Κηδεία μικροῦ παιδιοῦ (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), περ. Κυριακάτικη, ἀριθ. 31, 13 Ἰουν. 1899.

Εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ δούλου μου: Ἡ γρηοῦλα (τοῦ Baudelaire) (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), περ. Κυριακάτικη, ἀριθ. 33, 27 Ἰουν. 1899.

Εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ δούλου μου: Ἡ Παναγία μου - Ἡλίων χαρίσματα - Ἀεροναύτης (πεζὰ ποιήματα μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), περ. Κυριακάτικη, ἐριθ. 34, 4 Ἰουλ. 1899.

Ἐθνικοὶ εὐεργέται (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 18 Ἰουλ. 1899.

Ἀναμνήσεις ἐκ Βοιωτίας: Κακοσάλεσι - Σχολεῖον χωρίου (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), περ. Κυριακάτικη, ἀριθ. 38, 1 Αὐγ. 1899.

Ὁ Βασιλεύς (Ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος) μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 8 Αὐγ. 1899.

Φιλολογία καί Πατριωτισμός (μέ τὸ ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἐστία, 13, 15, 16 Αὐγούστου 1899.

Ποιηταί καί Πατρίδες (Πρὸς τὸν κ. Παλαμᾶν καί

* Δημοσιεύθηκε στήν μηνιαία ἐπιθεώρηση *Τά Νέα Γράμματα* τοῦ Ἀ. Καραντώνη, τεύχος 1-3, χρόνος Δ΄ 1938.

- τήν Σχολήν του) (μέ τό ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 15 Αὐγ. 1899.
- Ὁ Παπακοιλᾶς (μέ τό ψευδώνυμο Νεοέλλη), περ. Κυριακάτικη, ἀριθ. 41, 22 Αὐγ. 1899.
- Λυκαβήττος ἢ Λουλουδάκης (μέ τό ψευδώνυμο Νεοέλλη), περ. Κυριακάτικη, ἀριθ. 54, 21 Νοεμ. 1899.
- Τιγράν Ἰεργάτ (μέ τό ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Τό Ἄστυ, 24 Νοεμ. 1899.
- Ὁ Διάδοχος (μέ τό ψευδ. Νεοέλλη), ἐφ. Ἀκρόπολις, 4 Δεκ. 1899.
- Ἑλληνικά Παράδοξα: Ἡ Ἄγνωστος Χώρα (μέ τό ψευδώνυμο Νεοέλλη), ἐφ. Τό Ἄστυ, 10 Δεκ. 1899.
- Ὁ Γύζης ἀπέθανε (ἀνεξακρίβωτο), 1901.
- Μάϊος (πεζό ποίημα μέ τό ψευδώνυμο Λῖνος), περ. Παναθήναια, τόμ. Β', 30 Ἀπρ. 1901, σ. 41.
- Αἱ νύμφαι τοῦ Αἰγαίου (πεζό ποίημα μέ τό ψευδώνυμο Μαϊάνδρος), περ. Παναθήναια, τόμ. Β', 30 Ἀπρ. 1901, σ. 58-59.
- Ὁσκάρ Γουαίλδ: Τό τριαντάφυλλον καί τό ἀηδόνι (μετάφραση μέ τό ψευδώνυμο Μαϊάνδρος), περ. Παναθήναια, τόμ. Β', 1901, σ. 140-44.
- Νύκτωμα (πεζό ποίημα μέ τό ψευδώνυμο Λῖνος), περ. Παναθήναια, τόμ. Β', 15 Ἰουν. 1901, σ. 181.
- Ἡ σύγχρονος ζωγραφική, ἐφ. Ἀκρόπολις 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31 Δεκ. 1902 καί 5 Ἰαν. 1903.
- Πρωτοχρονιάτικη εὐχή γιά τό 1903, ἐφ. Ἀκρόπολις, 1 Ἰαν. 1903.
- Ὅχι Ἀττικός ἀήρ, ἀλλά ἀττικόν χῶμα (ἀπόκριση στόν ἀριθ. 113), ἐφ. Ἀκρόπολις, 16 Ἰαν. 1903.
- Πρός τοὺς καλλιτέχναις μας: Ζωγράφοι, γλύπται, ἀρχιτέκτονας καί μουσικούς, περ. Ἀνατολή, ἔτος Α', ἀρ. 12, Φεβρ. 1903, σ. 392-96.
- Τά δύο ἰδανικά: Δύο μηδενικά, ἐφ. Ἀκρόπολις 9, 10, 11, 12, 13, 18, 19 Φεβρ. 1903.
- Πρός τήν ἑλληνικήν ἀναγέννησιν: Τό πρῶτον βήμα, ἐφ. Ἀκρόπολις, 11, 13 Μαρτ. 1903.
- Τί νά κάμωμεν; περ. Πρωτεύουσα, ἔτος Α', ἀριθ. 19, 19 Μαρτίου 1903.
- Πρός τήν ἐθνικήν ζωήν: Α'. Ὁ δυνατός πόθος, ἐφ. Τό Ἄστυ, 18 Ἀπρ. 1903.
- Πρός τήν ἐθνικήν ζωήν: Β'. Ἡ ἀοριστία τοῦ πόθου, ἐφ. Τό Ἄστυ, 19 Ἀπρ. 1903.
- Πρός τήν ἐθνικήν ζωήν: Γ'. Ἡ συνδρομή τοῦ τύπου, ἐφ. Τό Ἄστυ, 22 Ἀπρ. 1903.
- Tigrane Vergate (μέ τό ψευδώνυμο Jean Méandre), περ. La Revue, ancienne Revue des Revues, Παρίσι 15 Ἰουν. 1908, σ. 704-706.
- Τό καθήκον μας, περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 5, 16 Ἰαν. 1903.
- Ἡ ξενομανία, περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 5, 16 Ἰαν. 1903.
- Ὅχι ξένα (ἀπόκριση στό ἄρθρο τοῦ Παλαμᾶ «Φιλολογικά ἀναθέματα» στό Νουμᾶ ἀριθ. 6, 19 Ἰαν. 1903), περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 9, 30 Ἰαν. 1903.
- Διά τόν κ. Τσαρούχη (ἀπόκριση στόν ἀριθ. 115), περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 18, 2 Μαρτ. 1903.
- Χαιρετισμός (ἄρθρο γιά τόν Παλαμᾶ), περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 19, 6 Μαρτ. 1903.
- Τά πανταλόνια τῆς φιλολογίας, περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 24, 23 Μαρτ. 1903.
- Ὁ χαλασμένος καθρέφτης, περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 27, 3 Ἀπρ. 1903.
- (Γράμμα-ἀπόκριση στόν ἀριθ. 116, περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 31, 20 Ἀπρ. 1903.
- Βυζαντινή μέν, ρινοκλασία δέ, περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 32, 24 Ἀπρ. 1903.
- Τά ἀρχαῖα δράματα, περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 33, 27 Ἀπρ. 1903.
- Ὁ τραγουδιστής (πεζό ποίημα μέ τό ψευδώνυμο Ι. Ἀνεμος), περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 34, 1 Μαΐου 1903.
- Διά τοὺς ξενομανεῖς σοφολογίους (ἄρθρο ἐναντίον τοῦ Ν. Ἐπισκοποπούλου), περ. Ὁ Νουμᾶς, ἀριθ. 35, 4 Μαΐου 1903.
- Ἡ ἑλληνική ὠραιότης, ἐφ. Ἐστία, 26 Μαρτ. 1903.
- Ἡ ἑλληνική γραμμή, περ. Ἀνατολή, ἔτος Β', ἀρ. 1, 23 Μαΐου 1903, σ. 416-422.
- Μία περίεργος κριτική! (Χωρίς σύνορα καί χωρίς συνέχεια), περ. Κριτική, 1903, σ. 25-27, 53-57, 84-85, 121-25, 157-59.
- Διά τό Βασιλικόν Θέατρον καί διά τήν δραματικήν σχολήν τοῦ Ὁδείου, περ. Κριτική, 1903, σ. 170-174.
- Ἡ νέα μας Ἑλληνοπούλα (γράμμα γιά τήν «Τρισεύγενη» τοῦ Παλαμᾶ), ἐφ. Ἀκρόπολις, 21 Σεπτ. 1903.
- Ἐνα ἑλληνοειδές θέατρον, ἐφ. Ἐστία, 3 Ἰουλ. 1904.
- Τό γυναικεῖον καπέλλο, ἐφ. Ἐστία, 7 Ἰουλ. 1904.
- Δωρεά εἰκόνων, ἐφ. Ἐστία, 7 Ἰουλ. 1904.
- Ὁ διάδοχος τοῦ Λύτρα, ἐφ. Ἐστία, 10 Ἰουλ. 1904.

- Τό γυμνόν: Ὁ διωγμός τῶν λουομένων, ἐφ. Ἀκρόπολις, 16 Ἰουλ. 1904.
- Ἐξετάσεις Πολυτεχνείου, ἐφ. Ἐστία, 18 Ἰουλ. 1904.
- Καί περί ἑλληνικῆς μουσικῆς τίποτει:, ἐφ. Τό Ἄστυ, 18 Ἰουλ. 1904.
- Ἑλληνικὴν μουσικὴν ἐμπρός!, ἐφ. Τό Ἄστυ, 25, 27, 28 Ἰουλ. 1904. (Βλ. γράμμα διορθωτικὸ στήν ἐφ. Τό Ἄστυ, 29 Ἰουλ. 1904).
- Τό θεατρικόν ζήτημα: Ἡ παλαιὰ σκηνή, ἐφ. Τό Ἄστυ, 30, 31 Ἰουλ., 1 Αὐγ. 1904.
- Τό θεατρικόν ζήτημα: Ἡ βασιλική σκηνή, ἐφ. Τό Ἄστυ, 3, 4, 5, 6 Αὐγ. 1904.
- Τό θεατρικόν ζήτημα: Ἡ νέα σκηνή, ἐφ. Τό Ἄστυ, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15 Αὐγ. 1904.
- Τό θεατρικόν ζήτημα: Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκηνή, ἐφ. Τό Ἄστυ, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25 (τὸ ἄρθρο αὐτὸ μέ τὸ ψευδ. Θ. Θάνατος), 26 Αὐγ. 1904.
- Τό θεατρικόν ζήτημα: Τό ἑλληνικόν θέατρον, ἐφ. Τό Ἄστυ, 28, 29, 30, 31 Αὐγ. 1904.
- Τό θεατρικόν ζήτημα: Τό νέον θέατρον, ἐφ. Τό Ἄστυ, 1 Σεπτ. 1904.
- Τό ἑλληνικόν χρῶμα, ἐφ. Τό Ἄστυ, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 Σεπτ. 1904.
- Οἱ ἀποτρόπαιοι θεοί (μέ τὸ ψευδώνυμο Θ. Θάνατος), ἐφ. Τό Ἄστυ, 13 Σεπτ. 1904.
- Προσέξατε, ἐφ. Τό Ἄστυ, 16 Σεπτ. 1904.
- Paul Mathio né poulo, ἐφ. Τό Ἄστυ, 19, 20, 21, 23, 24, 26 Σεπτ. 1904. (Τό τελευταῖο ἄρθρο μέ τὸ ψευδώνυμο Θ. Θάνατος).
- Ἀπὸ τὰ νέα ἐρεΐπια πρὸς τὴν ἀναγέννησιν: Σαλπίσματα (μέ τὸ ψευδώνυμο Θ. Θάνατος), ἐφ. Τό Ἄστυ, 29, 30 Σεπτ., 1, 4, 5, 9, 11, 13, 15 Ὀκτ. 1904.
- Λόγια τοῦ ἀέρος... τοῦ Ἀττικοῦ ἀέρος λόγια... (πεζὸ ποίημα μέ τὸ ψευδώνυμο Θ. Θάνατος), περ. Παναθήναια, τόμ. 8, 15 Σεπτ. 1904, σ. 295-97.
- Ἀπόκριση σ' ἐρευνα γιά τὸ ζήτημα τοῦ βιβλίου στήν Ἑλλάδα, περ. Παναθήναια, τόμ. 12, 15-31 Ἰουλ. 1906, σ. 181.
- Ἀπὸ τὸ «Νέον Πνεῦμα» τοῦ κ. Π. Γιαννοπούλου (ξανατυπώματα), ἐφ. Ἀκρόπολις, 1 Σεπτ. 1906.
- Ὁ ἄρθρος τῆς ἀναγεννήσεως. Ἀπὸ τὸ «Νέον Πνεῦμα» τοῦ κ. Γιαννοπούλου, ἐφ. Ἀκρόπολις, 4 Σεπτ. 1906.
- Ἀπὸ τὸ «Νέον Πνεῦμα» τοῦ κ. Π. Γιαννοπούλου. Οἱ δύο μεγάλοι φόνοι: Καποδίστριας - Δηλιγιάννης, ἐφ. Ἀκρόπολις, 6 Σεπτ. 1906.
- «Νέον Πνεῦμα». Ἀποφθέγματα ἀπὸ τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ κ. Περικλῆ Γιαννοπούλου, ἐφ. Τό Ἄστυ, 7 Σεπτ. 1906.
- Τό «Νέον Πνεῦμα» (ξανατ. ὀλόκληρο κεφάλαιο), ἐφ. Τό Ἄστυ, 8 Σεπτ. 1906.
- Ἀπὸ τὸ «Νέον Πνεῦμα» τοῦ κ. Π. Γιαννοπούλου, ἐφ. Ἀκρόπολις, 10, 11, 13 Σεπτ. 1906.
- Ἀπὸ τὸ παράδοξον, ἀπὸ τὸ πρωτότυπον, ἀπὸ τὸ πρωτοφανές, ἀπὸ τὸ πρωτάκουστο νέο φυλλάδιο τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου (ξανατυπώματα ἀπὸ τὴν «Ἐκκλησίαν πρὸς τὸ πανελληνιον κοινόν»), ἐφ. Ἀκρόπολις, 28 Νοεμ. 1907.
- Ἑλληνες μέ ὑπερηφάνειαν, ἔλληνες μέ ἐνθουσιασμόν, ἀναγνώσατε τὰς νέας σελίδας ἀπὸ τὸ παράδοξο, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἀπὸ τὸ πρωτοφανές, ἀπὸ τὸ πρωτάκουστο φυλλάδιο τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου, ἐφ. Ἀκρόπολις, 29 Νοεμ. 1907.
- Καί ἡ Μακεδονία ἀνθίζει στήν ὥρα τῆς. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἀρχιτέκτων τοῦ κόσμου - Ἀπὸ τὸ παράδοξο, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἀπὸ τὸ πρωτοφανές, ἀπὸ τὸ πρωτάκουστο φυλλάδιο τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου, ἐφ. Ἀκρόπολις, 1 Δεκ. 1907.
- Τό νέο Ἑλληνικὸ Εὐαγγέλιο. Ἀπὸ τὸ παράδοξο, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἀπὸ τὸ πρωτοφανές, ἀπὸ τὸ πρωτάκουστο φυλλάδιο τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου, ἐφ. Ἀκρόπολις, 2 Δεκ. 1907.
- Ἀπὸ τὸ νέο βιβλίον τοῦ Π. Γιαννοπούλου. Νέα Ἐθνικὴ Συνειδήσις, ἐφ. Ἀκρόπολις, 17 Δεκ. 1907.
- Ὁ Καλλιτέχνης (ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀνέκδοτη μελέτη μέ τὸ ψευδώνυμο Θ. Θάνατος), περ. Παναθήναια, τόμ. 20, 30 Ἀπρ. 1910, σ. 35-37.
- Γράμμα στὸν Δ. Καμπούρογλου σταλμένο τὴν παραμονὴ τῆς αὐτοκτονίας του, ἐφ. Ἐμπρός, 13 Ἀπρ. 1910.
- Γράμματα στή «Νέα Ζωή», περ. Νέα Ζωή Ἀλεξανδρείας, ἔτος VI, 1909-10, σ. 342-44.
- Τηλεφωνήματα (ἄρθρο τοῦ 1903 μέ τὸ ψευδώνυμο Ι. Ἄνεμος), περ. Ὁ Νουμᾶς, 1 Ὀκτ. 1916, σ. 269-70.
- Γράμματα στὸν Δ. Ταγκόπουλο, περ. Ἑλληνικά Γράμματα, τόμ. Δ', 1 Φεβρ. 1929, σ. 180-81.
- Στὴ ζωγραφία τοῦ Παύλου Τούμαν (πεζὸ ποίημα μέ τὸ ψευδώνυμο Ἀπολλώνιος), ἀνεξακρίβωτο.

Η χάρες του φεγγαριού (ποίημα εις πεζόν του Βοδελαίρ) (μέ τό ψευδ. Λωτός), ανεξακριβώτο.

Πόνος (πεζό ποίημα μέ τό ψευδώνυμο Λωτός), έφ. *Τό Άστν*, ανεξακριβώτο.

Δεύτερη ζωή (πεζό ποίημα), ανεξακριβώτο.

Τό άλλο αηδόνη (πεζό ποίημα), ανεξακριβώτο.

Πρωτομαγιά, ανεξακριβώτο.

Β'. ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

α'. Όταν ήτανε ζωντανός

[Γαβριηλίδης, Β]: (είσαγωγικό σημείωμα στόν άριθ. 7), έφ. *Άκρόπολις*, 8 Μαΐου 1894.

Έπ[ισκοπόπουλος], Ν: λίγα λόγια για τόν Γιαννόπουλο από τήν άφορμή του άριθ. 13, έφ. *Τό Άστν*, 31 Δεκ. 1898.

Έπ[ισκοπόπουλος], Ν: Οί ιππόται τής έλληνικής ψυχής (άπόκριση στους άριθ. 26 και 27), έφ. *Τό Άστν*, 22 Αύγ. 1899.

[Γαβριηλίδης, Α]: Η σύγχρονος ζωγραφική (είσαγωγικό σημείωμα στόν άριθ. 38), έφ. *Άκρόπολις*, 7 Δεκ. 1902.

[Φιλαδελφεύς, Α]: Ο Άττικός όρίζων και ή σύγχρονος Έλληνική τέχνη (Σχολιάζεται ό άριθ. 38 - Βλ. άπόκριση Γιαννόπουλου στόν άριθ. 40), έφ. *Τό Άστν*, 29 Δεκ. 1902.

[Ταγκόπουλος, Δ.Π.]: Μίαν Έρευναν (σημείωμα για τά άρθρα του Γιαννόπουλου πού δημοσίευε ό *Νουμάς*), περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 4, 12 Ίαν. 1903.

Tsarouchis, Mr: Διά τόν κ. Γιαννόπουλον (Γράμμα - Βλ. άπόκριση Γιαννοπούλου στόν άριθ. 52), περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 13, 13 Φεβρ. 1903.

Άντίλαλος: [Γράμμα - προτείνει ν' αφιερωθει ένας τόμος τής «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» για τήν έκδοση του έργου του Γιαννόπουλου], περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 30, 17 Άπρ. 1903, (Βλ. άριθ. 56).

Σταμνόπουλος, Ι.Γ.: Για τή θρησκεία μας (άπόκριση στόν άριθ. 57), περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 33, 27 Άπρ. 1903.

[Γαβριηλίδης, Βλ.]: Η Γραμμή και ή Τρισεύγεννη (για τόν άριθ. 62, και τήν Τρισεύγεννη του Παλαμά), έφ. *Άκρόπολις*, 18 Αύγ. 1903.

Η μελέτη του κ. Π. Γιαννοπούλου (σημείωμα για τόν άριθ. 80), έφ. *Έστία*, 5 Σεπτ. 1904.

Ξενόπουλος, Γρ., Φιλολογική Ζωή. Η έργασία του κ. Περ. Γιαννοπούλου, περ. *Παναθήναια*, τόμ. 8, 15 Σεπτ. 1904, σ. 309-10.

Δημοσιεύματα (σχόλια για τόν άριθ. 80), περ. *Παναθήναια*, τόμ. 8, 15 Σεπτ. 1904, σ. 319.

[Γαβριηλίδης, Βλ.]: Μαστιγωτής και προφήτης (για τό *Νέον Πνεύμα*), έφ. *Άκρόπολις*, 1 Σεπτ. 1906.

«Νέον Πνεύμα» (σημείωμα), έφ. *Έστία*, 4 Σεπτ. 1906.

«Τό Νέον Πνεύμα» (σημείωμα), έφ. *Τό Νέον Άστν*, 5 Σεπτ. 1906.

[Κουδολάκης, Ι.] Διαβάτης: Λίβελλος (για τό *Νέον Πνεύμα*), έφ. *Έμπρός*, 12 Σεπτ. 1906.

Έξ αιτίας του *Νέου Πνεύματος*, έφ. *Τό Νέον Άστν*, 18 Σεπτ. 1906.

Άλλος, ό: Τρία βιβλία (για τό *Νέον Πνεύμα*), έφ. *Χρόνος*, 3 Όκτ. 1906.

Καμπάνης, Α.: Περικλέους Γιαννοπούλου *Νέον Πνεύμα*, περ. *Παναθήναια*, τόμ. 12, 15 Σεπτ. 1906, σ. 306-07.

Παλαμάς, Κ.: Λίγα λόγια για τόν κ. Περικλή Γιαννόπουλο, περ. *Ο Νουμάς*, άρ. 213, 17 Σεπτ. 1905.

[Ταγκόπουλος, Δ.Π.]: Φαινόμενα και πράγματα. Για νά τό νιώσουν (τό παραπάνω άρθρο του Παλαμά), περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 213, 17 Σεπτ. 1906.

Ξενόπουλος, Γρ.: Ένα σύστημα (άπόκριση στό άρθρο του Παλαμά και άνάλυση του έργου του Γιαννόπουλου), περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 214, 24 Σεπτ. 1906.

Α.Χ.: «Νέον Πνεύμα» (γράμμα), περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 214, 24 Σεπτ. 1906.

Κατακεφαλιās: Στόν Π. Γιαννόπουλο (σατυρικό επίγραμμα), περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 214, 24 Σεπτ. 1906.

[Ταγκόπουλος Δ. Π.]: Φαινόμενα και πράγματα. Τή γνώμη μας [για τό *Νέον Πνεύμα*], περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 214, 24 Σεπτ. 1906.

Ξενόπουλος Γρ.: *Τό βιβλίον τής ήμέρας* (για τό *Νέον Πνεύμα*), περ. *Νέα Ζωή Άλεξανδρείας*, Σεπτ. 1906, σ. 448-51.

Δραγούμης, Ίων: *Γιά τό βιβλίον του Γιαννόπουλου*, περ. *Ο Νουμάς*, άριθ. 217, 15 Όκτ. 1906.

Πάλλης, Άλέξ: Γράμμα [στό Γιαννοπούλο, περ. *Ο Νουμάς*, άρ. 217, 15 Όκτ. 1906.

Σουρής Γ., του Περικλή Γιαννοπούλου *Νέον Πνεύμα*, δηλονότι... (στίχοι), περ. *Ο Ρωμής*, 11 Νοεμ. 1906.

Σιγούρος, Μ.: *Νέον Πνεύμα*, περ. *Πινακοθήκη*, έτος ΣΤ', 1906-07, σ. 158-60.

- Τσοκόπουλος, Γ.Β.: Ἀθηναϊκά Γράμματα, περ. *Νέα Ζωή Ἀλεξανδρείας*, Δεκ. 1907, σ. 707-08.
- [Γαβριηλίδης, Β.]: *Τό ἔργον τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου (γιά τήν Ἐκκλησίαν πρός τό πανελλήνιον κοινόν)*, ἐφ. Ἀκρόπολις, 28 Νοεμ. 1907.
- Ξενόπουλος, Γρ.: Περικλέους Γιαννοπούλου «Ἐκκλησίαις πρός τό πανελλήνιον κοινόν», περ. *Παναθήναια*, τόμ. 15, 31 Δεκ. 1907, σ. 188-89.
- Χατζιδάκης, Ν.: Ἀπόκριση στό παραπάνω ἄρθρο τοῦ Ξενόπουλου], περ. *Παναθήναια*, τόμ. 15, 15 Ἰαν. 1908, σ. 221-22.
- Νιρβάνας, Π.: Ἀπολογία τῆς Ἑλληνικῆς φύσεως (ἀπόκριση στό Ν. Χατζιδάκη), περ. *Παναθήναια*, τόμ. 15, 31 Ἰαν. 1908, σ. 248.
- Χατζιδάκης, Ν.: [Ἀπόκριση στό Π. Νιρβάνα], περ. *Παναθήναια*, τόμ. 15, 15 Φεβρ. 1908, σ. 286-87.
- Νιρβάνας, Π.: [Ἀπόκριση στό Ν. Χατζιδάκη], περ. *Παναθήναια*, τόμ. 15, 29 Φεβρ. 1908, σ. 318.
- Iota: Periclès Yannopoulos: Appel au public panhellénique, ἐφ. *Le Monde Hellénique*, 4 Ἰαν. 1908.
- Κασιμάτης, Γ.: Περ. Γιαννοπούλου «Ἐκκλησίαις πρός τό πανελλήνιον κοινόν», περ. *Νέα Ζωή Ἀλεξανδρείας*, Μάρτιος 1908, σ. 797.
- Κωνσταντινίδης, Κ.Ν.: Ἐνα κομμάτι Ἑλλάδος στήν Αἴγυπτο (γιά τό πέρασμα τοῦ Γιαννοπούλου ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια), περ. *Νέα Ζωή Ἀλεξανδρείας*, Ἰούλ. 1909, σ. 323.
- 6'. Στόν θάνατό του**
- Πρωτοφανῶς τραγική αὐτοκτονία - Ἐστεφανωμένος μέ ἄνθη - Καί μέ πιστόλι μέσα εἰς τήν θάλασσαν - Τραγικάί ὄσο καί μυστηριώδεις λεπτομέρειαι. Εἶναι ἀλήθεια; Εἶναι ψεῦδος; ἐφ. *Νέον Ἄστυ*, 11 Ἀπρ. 1910.
- Ἡ αὐτοκτονία τοῦ Π. Γιαννοπούλου - Ἐστεφανωμένος μέ ἄνθη - Τραγικάί ὄσον καί μυστηριώδεις λεπτομέρειαι - Καί μέ πιστόλι μέσα εἰς τήν θάλασσαν, ἐφ. Ἀστραπή, 11 Ἀπρ. 1910.
- Αὐτοκτονία ποιητοῦ καί λογίου - Ὁ κ. Περικλῆς Γιαννοπούλος ἐξηφανίσθη, ἐφ. *Πατρίς*, 11 Ἀπρ. 1910.
- Περικλῆς Γιαννοπούλος, σημεῖωμα, ἐφ. *Πατρίς*, 11 Ἀπρ. 1910.
- Αὐτοκτονία τοῦ γνωστοῦ λογίου Περ. Γιαννοπούλου - Ἐρρίφθη στήν θάλασσαν κ.λπ., ἐφ. Ἀκρόπολις, 11 Ἀπρ. 1910.
- Ὁ Περικλῆς Γιαννοπούλος ἠὺτοκτόνησε, ἐφ. *Τό Σέλας Πατρῶν*, 11 Ἀπρ. 1910.
- Καμπάνης, Ἄ.: Περικλῆς Γιαννοπούλος, ἐφ. *Τό Σέλας Πατρῶν*, 11 Ἀπρ. 1910.
- [Γαβριηλίδης, Β.]: Ἐκεῖνος (κύριον ἄρθρον), ἐφ. Ἀκρόπολις, 12 Ἀπρ. 1910 (ξανατ. στήν ἐφ. Ἀθήναι, 14 Ἀπρ. 1910).
- Dargos, Jean: Periclès Yannopulo, ἐφ. *Le Monde Hellénique*, 12 Ἀπρ. 1910.
- Μελᾶς, Σ.: «...Στό παλάτι της Περσεφόνης», ἐφ. Ἐστία, 12 Ἀπρ. 1910.
- Ἐπροχώρησε καθάλλα πρός τόν θάνατον - Αἱ λεπτομέρειαι τῆς αὐτοκτονίας - Ἐφονεύθη εἰς τήν θάλασσαν - Ὁ σάκκος μέ τά μολύβια, ἐφ. Ἐστία, 12 Ἀπρ. 1910.
- Ὁ θάνατος τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου - Αἱ ὑπόνοιαι τῶν φίλων του - Τί τοὺς ἔλεγεν ἰδιαίτερος περί θανάτου - Μιά συνομιλία μέ τόν κ. Καμπούρογλου, ἐφ. Ἐμπρός, 13 Ἀπρ. 1910.
- Ἡ αὐτοκτονία τοῦ Π. Γιαννοπούλου - Πῶς ἐπνίγη τήν Πέμπτην - Διά ν' ἀποφύγη τόν θόρυβον κινδυνεύει νά γίνῃ ἀνάγνωσμα - Ἡ ἀφήγησις τοῦ Καρόλου - Τό ἄλογο, τό πιστόλι καί ἡ θάλασσα, ἐφ. Ἀθήναι, 13 Ἀπρ. 1910.
- Περικλῆς Γιαννοπούλος, [ἀνέκδοτα τῆς ζωῆς του κ.λπ.], ἐφ. *Νέον Ἄστυ*, 13 Ἀπρ. 1910.
- [Κονδυλάκης, Ι.] Διαβάτης: Ὁ ἐξαφανισθεῖς, ἐφ. Ἐμπρός, 13 Ἀπρ. 1910.
- Σταμ[ατίου], Σταμ.: Τό ἐρημητήρι του - Ὁ Γιαννοπούλος μέ γκέκιχα - Ἡ λασπόκτιστη καλύβα - Ἀγκάθια καί ἀγριοχόρταρα - Κι' ἓνα ἀγγελούδι τοῦ Ραφαήλ - Ἡ γγλίτσα ἢ τσοπάνικη, ἐφ. Ἀκρόπολις, 13 Ἀπρ. 1910.
- Ἀπό τό σπίτι τοῦ Γιαννοπούλου - Τί λέγουν οἱ γείτονες - Ἡ κυρά Καλλιόπη - Ὁ ἀμαξᾶς πού τόν πῆγε, ἐφ. Ἀκρόπολις, 13 Ἀπρ. 1910.
- Ὁ ωραιότερος θάνατος τοῦ κόσμου - Πῶς ἠὺτοκτόνησε ὁ Περικλῆς Γιαννοπούλος, ἐφ. *Τό Σέλας Πατρῶν*, 13 Ἀπρ. 1910.
- Καμπάνης, Ἄ.: Ὁ ωραῖος νεκρός, ἐφ. *Τό Σέλας Πατρῶν*, 13 Ἀπρ. 1910.
- Οἱ κριτικοί [εἰρωνικό σημεῖωμα γιά ὅσα γράφονται γύρω στό Γιαννοπούλο], ἐφ. *Χρόνος*, 14 Ἀπρ. 1910.
- Τσοκόπουλος, Γ.Β.: Δι' ἓνα θάνατον, ἐφ. Ἀθήναι, 14 Ἀπρ. 1910.

- Σικελιανός, Ά.: Ἀπολλώνιος Θρήνος - Γιά τόν Περικλῆ Γιαννόπουλον - Ἀπόσπασμα [ποίημα], ἐφ. Ἀκρόπολις, 15 Ἀπρ. 1910.
- Ξενόπουλος, Γρ.: Τό ἔργον τοῦ Γιαννοπούλου, ἐφ. Ἀθήναι, 15 Ἀπρ. 1910.
- Νιρβάνας, Π.: ...Οὔτε μέ τόν θάνατόν του, ἐφ. Ἀθήναι, 15 Ἀπρ. 1910.
- Καμπάνης, Ά.: Περικλῆς Γιαννόπουλος, ἐφ. Νεολόγος Πατρῶν, 15 Ἀπρ. 1910.
- Καμπάνης, Ά.: Ὡς μή ὄντα, ἐφ. Τό Σέλας Πατρῶν, 16 Ἀπρ. 1910.
- Βουτετάκης, Δ.: Ὑπέροχος ὁ αὐτόχειρ; (ἀπόκριση στό ἄρθρο τοῦ Γαβριηλίδη, ἀριθ. 157), ἐφ. Σκρίπ, 16 Ἀπρ. 1910.
- Δεῖνα, ὀ: Εἴμεθα καλά; [διαμαρτύρεται γιά τό θόρυβο καί τά ἐγκώμια γύρω στό Γιαννόπουλο], ἐφ. Χρόνος, 16 Ἀπρ. 1910.
- Σουρῆς Γ.: Ἀμμέ γιά τό Γιαννόπουλο τό Περικλῆ τί λές; [στίχοι], περ. Ὁ Ρωμηός, 17 Ἀπρ. 1910.
- Σημειώσεις [γιά τό θόρυβο γύρω στό θάνατο τοῦ Γιαννοπούλου], ἐφ. Ἀθήναι, 17 Ἀπρ. 1910.
- Παλαμάς, Κ.: Σέ δύο πεθαμένους [ποίημα], περ. Ὁ Νουμάς, ἀριθ. 388, 18 Ἀπρ. 1910.
- [Ταχτόπουλος, Δ.Π.] Ἰξίωνα: Ὁ ἦρωας, περ. Ὁ Νουμάς, ἀριθ. 388, 18 Ἀπρ. 1910.
- Ξενόπουλος, Γρ.: Ὡς ἄνθρωπος, ἐφ. Καιροί, 19 Ἀπρ. 1910.
- Ἀναστασόπουλος, Δ.: Αὐτός! [καταγγέλει τό Γιαννόπουλο ὅτι ἔκλεψε τίς δικές του ιδέες], ἐφ. Χρόνος, 19 Ἀπρ. 1910.
- Ἀναστασόπουλος, Δ.: Ντροπή σου κύριε Γαβριηλίδη [γιά ὅσα ἔγραψε στόν ἀριθ. 157], ἐφ. Χρόνος, 19 Ἀπρ. 1910.
- ᾠ Ἐλλάς μου! Ἐλλάς μου! [εἰρωνικό σημεῖωμα γιά τό παραπάνω ἄρθρο τοῦ Δ. Ἀναστασοπούλου], ἐφ. Ἐστία, 21 Ἀπρ. 1910.
- Τό πτώμα τοῦ Π. Γιαννοπούλου, ἐφ. Ἐστία, 21 Ἀπρ. 1910.
- Ἡ σφραγίς τῆς αὐτοκτονίας τοῦ Π. Γιαννοπούλου - Ἡ ἀνεύρεσις τοῦ πτώματός του - Πῶς ἐτάφη ὁ ποιητής - Ἐνα κομμάτι ἀπό ἕνα ἔργον του, ἐφ. Πατρίς, 22 Ἀπρ. 1910.
- Τό πτώμα τοῦ Π. Γιαννόπουλου - Τί ἔγινε χθές - Αἱ δύο ἄγνωστοι - Ὁ ἐνταφιασμός του, ἐφ. Ἐμπρός, 22 Ἀπρ. 1910.
- Γ[ρανίτσας], Σ.: Πάλιν οἱ φίλοι [γιά τό θόρυβο γύρω στό θάνατο καί τήν ταφή τοῦ Γιαννόπουλου], ἐφ. Χρόνος, 23 Ἀπρ. 1910.
- ΕΨΙΛΟΝ: Τό δικαίωμα τῆς Γῆς, ἐφ. Σκρίπ, 23 Ἀπρ. 1910.
- Μικρά ἀποκάλυψις [ἀνέκδοτο τοῦ Γιαννόπουλου γιά τόν Ἀναστασόπουλο], ἐφ. Ἐστία, 23 Ἀπρ. 1910.
- ᾠ,τι θέλετε [σχολιάζονται τά ἄρθρα τοῦ Ξενόπουλου καί Ἀναστασόπουλου γιά τόν Γιαννόπουλο], περ. Ὁ Νουμάς, 25 Ἀπρ. 1910.
- Νιρβάνας, Π.: Λόγοι καί ἀντίλογοι - Θάνατος ἀνεμώνης [γιά τό θόρυβο γύρω στό θάνατο τοῦ Γιαννόπουλου], περ. Παναθήναια, τόμ. 20, 30 Ἀπρ. 1910, σ. 57-58.
- Καμπούρογλους, Δ. Γρ.: [ἀπόκριση στό παραπάνω τοῦ Νιρβάνα], περ. Παναθήναια, τόμ. 20, 15 Μαΐου 1910, σ. 94.
- Νιρβάνας, Π.: [ἀπόκριση στό παραπάνω τοῦ Καμπούρογλου], περ. Παναθήναια, τόμ. 20, 15 Μαΐου 1910, σ. 94.
- Μαλακάσης Μ.: Μνημόσυνο στόν Περικλῆ Γιαννόπουλο [τετράστιχο], περ. Παναθήναια, τόμ. 20, 30 Ἀπρ. 1910, σ. 64 [Τό ἴδιο στή συλλογή «Ἀσφόδελοι», ἐκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, 1918].
- Βῶκος, Γ.: Περικλῆς Γιαννόπουλος, περ. Ὁ Καλλιτέχνης, Μάϊος 1910, σ. 31-34.
- Μελάς, Σ.: Τό ἔργον τοῦ Γιαννοπούλου (σύnton σημεῖωμα), περ. Ὁ Καλλιτέχνης, Μάϊος 1910, σ. 34-35.
- Ὁ θάνατος τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου [περιγραφή, καθέκαστα καί αὐτόγραφο], περ. Ὁ Καλλιτέχνης, Μάϊος 1910, σ. 56-57.
- Καμπάνης, Ά.: Περικλῆς Γιαννόπουλος [χαρακτηρισμοί, ἀναμνήσεις, συνομιλίες κ.λπ.], ἐφ. Ἀκρόπολις 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 Μαΐου 1910.
- [Καλογερόπουλος, Δ.Ι.] ΔΙΚ: Περικλῆς Γιαννόπουλος, περ. Πινακοθήκη, Μάϊος 1910, σ. 62-63.
- Ἦσκιος: Περικλῆς Γιαννόπουλος [ἀνατύπωση ἀπό τόν Ταχυδρόμο Ἀλεξ.], περ. Νέα Ζωή Ἀλεξανδρείας, ἔτος VI, 1909-10, σ. 340-42.
- Ὁ Γιαννόπουλος [εἰρωνικό σημεῖωμα γιά τά δημοσιεύματα τῆς Νέας Βιενναίας Τάγκενλατ καί τῆς Στάμπα τοῦ Τουρίνου γιά τό θάνατο τοῦ Γιαννόπουλου], ἐφ. Ἐσπερινή, 10 Μαΐου 1910.
- La fin d'un poète, ἐφ. Journal des Débats τοῦ Παρισιοῦ, 12 Μαΐου 1910.
- Ἀναστασόπουλος, Δ.: Φιλολογικαί ἀνανδρῖαι [καταφέρεται ἐναντίον τῶν ἐγκωμιαστών τοῦ Γιαννοπούλου], ἐφ. Χρόνος 10, 11, 13, 15, 17 Μαΐου 1910.
- Μαγκάκης, Μανώλης Κ.: Ὑπερβολήν καί ἀκρισίαν [ἀπόκριση στά παραπάνω ἄρθρα τοῦ Δ. Ἀναστασόπουλου], ἐφ. Ἐσπερινή, 23 Μαΐου 1910.

γ'. Τά κατοπινά χρόνια

- Γαλήνιος, Μάρκος: Φιλολογικά Μνημόσυνα - Περικλῆς Γιαννόπουλος, περ. *Παναθήναια*, τόμ. 23, 31 Μαρτ. 1912, σ. 337.
- Πετρίδης, Π.Α.: Ἀπό τὴν «Ἐκκλησιν» τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου - Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα, περ. *Νέα Ζωή*, τόμ. VIII, Φλεβ.-Ἰαπρ. 1913, σ. 90-95.
- Καμπάνης, Ἄ.: Περικλῆς Γιαννόπουλος, ἐφ. *Νέα Ἑλλάς*, 8 Δεκ. 1913.
- Παλαμᾶς, Κ.: Τὸ Ἀεροπλάνο [ὀκτώ στίχοι γιὰ τὸ Γιαννόπουλο πού ἀρχίζουν μὲ τὸ «Πάει κι ὁ Ἀντίνοος ἔφηρος...»], στὸ βιβλίο *Βωμοί*, Ἀθήνα 1915, στή σ. 71.
- Ξενόπουλος, Γρ.: Ἄλκης ὁ Νέος, δρᾶμα σέ τέσσερις πράξεις ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου. Παραστάθηκε στὸ θέατρο Συντάγματος τὴν 18 Μαΐου 1915, (βλ. σχετικὰ τὸ «Ἀναμνηστικὸν τεῦχος γιὰ τὴν θεατρικὴν τριακονταετηρίδα τοῦ Γρηγορίου Ξενοπούλου 1895-1925» Τυπογρ. Καταστήματα Ἀκροπόλεως 1925, στή σ. 40).
- Ξενόπουλος, Γρ.: «Ἄλκης ὁ Νέος», [ἄρθρο ἐπεξηγηματικὸ τοῦ ἔργου] ἐφ. *Ἔθνος*, 16 Μαΐου 1915.
- Χόρν, Π.: «Ἄλκης ὁ νέος», ἐφ. *Ἔθνος*, 19 Μαΐου 1915.
- Θεατῆς: Ἡ πρώτη τοῦ «Ἄλκη», ἐφ. *Ἐστία*, 19 Μαΐου 1915.
- Ξενόπουλος, Γρ.: Οἱ συγγενεῖς τοῦ Ἄλκη [ἀπόκριση στὸ παραπάνω σημεῖωμα τῆς *Ἐστίας*], ἐφ. *Ἔθνος*, 20 Μαΐου 1915.
- Πολίτης, Φ.: Θεατρικὴ Ἐπιθεώρησις - Θέατρον Συντάγματος: «Ἄλκης ὁ Νέος», δρᾶμα εἰς πράξεις τέσσερας ὑπὸ Γρηγορίου Ξενοπούλου, ἐφ. *Νέα Ἑλλάς*, 24 Μαΐου 1915.
- [Σικελιανός, Ἄ.]: Περικλῆς Γιαννόπουλος [μελέτη], σχ. 4ο, σ. 13 [Ἀθήνα 1919].
- Παράσχος, Κλέων: Ἀγγελου Σικελιανοῦ «Περικλῆς Γιαννόπουλος», περ. *Οἱ Νέοι*, Μάιος 1919, σ. 85-87.
- Μυρτιώτισσα: Στὸ φίλο πού μᾶς ἔφυγε [ποίημα στή συλλογὴ] *Τραγοῦδια*, ἐκδ. Ἑταιρείας «Τύπος» [1920], σ. 26 [Τὸ ἴδιο στή συλλογὴ *Κίτρινες Φλόγες*, Β' ἐκδ., Ι.Δ. Κολλάρου καὶ Σία, σ. 40].
- Ξενόπουλος, Γρ.: Τριάντα χρόνια φιλολογικῆς ζωῆς, ἐφ. *Καθημερινή* 21, 22, 23, 24 Φεβρ. 1920.
- [Παλαμᾶς, Κ.] W.: Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Βενιζέλου [γιὰ τὸν Π. Γιαννόπουλο, πού πρῶτος

- τοῦ μίλησε γιὰ τὸν Βενιζέλο], ἐφ. *Ἐμπρός*, 8 Μαρτ. 1920.
- Ταγκόπουλος, Δ.Π.: Περικλῆς Γιαννόπουλος, περ. *Ὁ Νουμᾶς*, Γενάρης 1923, σ. 34-35.
- Καρζῆς, Λῖνος: Περικλῆς Γιαννόπουλος καὶ ἡ σύγχρονος ἀναγεννητικὴ κίνησις [μελέτη], περ. *Ἡ Νέα Πολιτικὴ* 1, 15 Ἰουν., 15 Ἰουλ., 15 Αὐγ. 1923, σ. 229-34, 259-61, 312-15, 360-62.
- Γληνός, Δ.: Ἡ κρίση τοῦ δημοτικισμοῦ, *Δελτίο Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τόμ. 11, 1923-24, σ. 10.
- Γληνός, Δ.: Ἀνασκόπηση, περ. *Ἀναγέννηση*, Χρονιὰ Β', Σεπτ. 1927, σ. 3.
- Κ[αμπούρογλους], Δ. Γρ.: Γιαννόπουλος Περικλῆς [ἄρθρο στὸ] *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκης*, τόμ. Γ', 1928, σ. 906.
- Χόρν, Π.: Γιαννόπουλος Περικλῆς [ἄρθρο στὸ] *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τόμ. 8, 1929, σ. 351.
- Ταγκόπουλος, Π.Δ.: Τά ἱστορικὰ τοῦ «Νουμᾶ» - Τοῦ Γιαννόπουλου τὸ «Νέον Πνεῦμα», περ. *Ἑλληνικά Γράμματα*, τόμ. Δ', 1 Φεβρ. 1929, σ. 177-81.
- Ἀθηναῖα, Εἰρήνη ἡ: Ὁ περιεργότερος Ἕλληνας λόγιος - Περικλῆς Γιαννόπουλος, ἐφ. *Ἐστία*, 3, 4 Νοεμ. 1930.
- Καμπάνης, Ἄ.: Περικλῆς Γιαννόπουλος, ἐφ. *Νέος Κόσμος*, 1 Ἰουνίου 1933.
- Καμπάνης, Ἄ.: Γιαννόπουλος [στὸ βιβλίο] *Ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (ἕως τὸ 1932), ἐκδ. 3η, Παράρτημα τῆς «Νέας Ἐστίας» 1933, σ. 336-38.
- Νιρβάνας, Π.: Ἐνας οὐτοπιστής ἑλληνολάτρης, [στὸ βιβλίο], *Φιλολογικά Ἀπομνημονεύματα*, ἐκδ. Ι. Δ. Κολλάρου, σ. 66-73.
- Παράσχος, Κ.: Περικλῆς Γιαννόπουλος [μελέτη], περ. *Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος*, Φεβρ. 1935, σ. 127-43.
- Σκεπτικιστής: Ὁ Γιαννόπουλος, ἐφ. *Πρωΐα*, 23 Νοεμ. 1936.
- Κανελλόπουλος, Π.: Οἱ ἀλήθειες ἐνὸς ἀπροσίτου, *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*, ἔτος Η', Ὀκτ. 1937, σ. 467-69.

δ'. Εἰκόνες

- Φωτογραφία, ἐφ. *Ἐμπρός*, 13 Ἰαπρ. 1910 - Περ. *Ἑλληνικά Γράμματα*, τόμ. Δ', 1 Φεβρ. 1929, σ. 177.
- Ροῦμπος, Πέτρος: Περικλῆς Γιαννόπουλος [σχίτσο], περ. *Ὁ Καλλιτέχνης*, Μάιος 1910, σ. 33.

Ἀπόσπασμα μιᾶς εὐρύτερης μορφῆς
τῆς «Γέννησης τῆς Τραγωδίας»¹
γραμμένο τὴν πρώτη ἐβδομάδα τοῦ ἔτους 1871

Friedrich Nietzsche

Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης

10 [1] Ἄν ἔγινε λοιπὸν κατανοητὴ, χάρις στὸν μέχρι στιγμῆς δοθέντα χαρακτηρισμὸ, ἡ ἔννοια τῶν δύο ἀντιφερόμενων καὶ παρ' ὄλ' αὐτὰ συνταιριαστῶν κόσμων τοῦ Ἀπολλώνειου καὶ τοῦ Διονυσιακοῦ, θά κάνουμε τώρα ἓνα βῆμα παραπέρα καί, ἐκκινῶντας ἀπὸ τὴν ἐποψη τούτης τῆς γνώσης, θά ἐννοήσουμε τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ζωὴ στίς σπουδαιότερες ἐκφάνσεις της ὡς προετοιμασία γιὰ τὴν ἀνώτερη ἐκδήλωση αὐτῶν τῶν ἐνορμήσεων, γιὰ τὴ γέννηση τῆς μεγαλοφυΐας. Ἐνῶ δηλαδὴ πρέπει νά ἐκλάβουμε ἐκεῖνες τίς ἐνορμήσεις ὡς φυσικὲς δυνάμεις πού οὐδεμία σχέση ἔχουν μὲ κοινωνικὲς, πολιτειακὲς, θρησκευτικὲς ρυθμίσεις καὶ ἔθιμα, ὑπάρχει ὡστόσο μία ἀκόμη πιὸ πιεστικὴ, σταθμισμένη, προνοημένη, καὶ οὕτως εἰπεῖν ἔμμεση ἀποκάλυψη αὐτῶν τῶν ἐνορμήσεων, πού πραγματοποιεῖται μέσῳ τῆς μεμονωμένης μεγαλοφυΐας. Στὴν φύση καὶ στὴν ὑψιστὴ σημασία τῆς μεγαλοφυΐας, λοιπὸν, θά ἀναφερθῶ ἐπὶ τοῦ παρόντος, χρησιμοποιῶντας μία κατὰ τὸ ἥμισυ ἀλληγορικὴ γλώσσα.

Ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα καθόσον εἶναι πέρα γιὰ πέρα καλλιτέχνημα, χωρὶς νά τὸ συναισθάνεται, μιὰ καὶ ἡ πλήρωση πού νιώθει κανεὶς ἀπὸ αὐτόν — ὅπως ἀπὸ ἓνα καλλιτέχνημα — προσιδιάζει σέ μιάν ἄλλη σφαῖρα γνώσης καὶ θεώρησης ἐξ ὀλοκλήρου: ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει στὴ φύση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι παρά ἓνα ὀπτικὸ εἶδωλο (Spiegelung) τοῦ Πρωταρχικοῦ Ἐνός. Ἀντίθετα, ἡ μεγαλοφυΐα — πέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη

ιδιότητά της — διαθέτει συγχρόνως καὶ τὴ δύναμη — πού χαρακτηρίζει μιάν ἄλλη σφαῖρα — νά ἐλέγχει ἀκόμη καὶ τὴν ἔκσταση τοῦ δράματος. Ὅταν ἡ πλήρωση πού νιώθει ὁ ἄνθρωπος στ' ὄνειρο εἶναι καὶ γιὰ τὸν ἴδιο μόνον ἀμυδρὴ, ἡ μεγαλοφυΐα εἶναι ἰκανὴ καὶ σέ τούτη τὴν κατάσταση νά βρεῖ ὑψιστὴ πλήρωση· ἄλλωστε ἔχει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της τὴν κατάσταση αὐτὴ καὶ μπορεῖ νά τὴν παράγει ἀπὸ μόνη της. Ἀφοῦ ἐπισημάναμε τὴν κύρια σημασία πού ἔχει τ' ὄνειρο γιὰ τὸ Πρωταρχικό Ἐν, μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅλο τὸν ξύπνο τοῦ κάθε ἀνθρώπου μία προετοιμασία γιὰ τ' ὄνειρό του: ἄς προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι ὅλη ἡ ἐνύπνια ζωὴ πολλῶν ἀνθρώπων², μὲ τὴ σειρά της, εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς μεγαλοφυΐας. Σ' αὐτόν τὸν κόσμο τοῦ μὴ εἶναι, τῆς φαινομενικότητος, ὅλα πρέπει νά γίνονται: ἡ μεγαλοφυΐα γίγνεται λοιπὸν, ἐνῶ ἓνα σύμπλεγμα ἀνθρώπων, ἓνα ξεχωριστό ἄτομο νιώθει ἐκεῖνο τὸ ἀμυδρὸ αἴσθημα ἀπόλαυσης τοῦ ὄνειρου ὀλοένα νά ἐπιτείνεται, μέχρι νά φτάσει στὴν ἀπόλαυση πού προσιδιάζει στὴ μεγαλοφυΐα: φαινόμενο πού μοιάζει μὲ τὴν βαθμιαία ἐμφάνιση τῶν πρώτων ἡλιαχτίδων πού προαναγγέλουν τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου³. Ἡ ἀνθρωπότητα, μαζί μὲ ὀλάκερη τὴ φύση ὡς τὴν προϋποτιθέμενη μητρικὴ της ἀγκάλη, μπορεῖ ὑπὸ αὐτὴν τὴν εὐρύτερη ἔννοια νά ὀρισθεῖ ὡς μιὰ ἀδιάλειπτη γέννηση [κρυφορρία] τῆς μεγαλοφυΐας⁴: ἀπὸ τὴν προοπτικὴ ἐκείνης τῆς τεράστιας σκοπιᾶς τοῦ πρωταρχικοῦ Ἐνός, ἡ μεγαλοφυΐα πραγματώνεται κάθε στιγμὴ, κι ὀλοκληρώνεται ὅλη ἡ πυραμίδα τοῦ φαί-

νεσθαι. "Όσο για μᾶς, μέ τή στενότητα τοῦ βλέμματός μας, καθώς ὑπαγόμαστε στόν μηχανισμό τῶν παραστάσεων τοῦ χρόνου, τοῦ χώρου καί τῆς αἰτιότητας, πρέπει νά μᾶς εἶναι ἀρκετό τό ν' ἀναγνωρίζουμε ἀνάμεσα σέ πολλούς — καί μετά ἀπό πολλούς — ἀνθρώπους τή μία μεγαλοφυΐα: ἀλήθεια, πρέπει νά ἴμαστε εὐτυχεῖς ἀκριβῶς γιά τό ὅτι τήν ἀναγνωρίσαμε, μιά κι αὐτό μόνο τυχαῖα μπορεῖ κατά βάση νά συμβεῖ, ἐνῶ βεβαίως ὡς ἐπι τό πλεῖστον οὐδέποτε συμβαίνει.

Ἡ μεγαλοφυΐα νοούμενη ὡς ὁ ἀνθρώπος «πού βρίσκεται σ' ὄνειρο μόνο»⁵ κι ὄχι στόν ξύπνο», ἡ ὁποία, καθώς εἶπα, κυφορεῖται καί γεννιέται ἀπό τόν ἀνθρώπο πού βρίσκεται συγχρόνως σ' ὄνειρο καί στόν ξύπνο, εἶναι πέρα γιά πέρα ἀπολλώνεια φύση: τούτη ἡ ἀλήθεια φωτίζεται αὐτόματα ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ Ἀπολλώνειου στά ὁποῖα ἀναφερθήκαμε προηγουμένως. Ἔτσι, μεταβαίνουμε εὐθύς στόν ὀρισμό τῆς διονυσιακῆς μεγαλοφυΐας, ἥτοι τοῦ ἀνθρώπου πού σέ ἀπόλυτη αὐτολησμοσύνη ἔχει ἐνωθεῖ μέ τήν πρώτη αἰτία τοῦ κόσμου, τοῦ ἀνθρώπου πού ἀπό αὐτόν τόν καταβολικό πόνο ἀναδημιουργεῖ τό ἀντιφέγγισμά του (Wiederschein), γιά νά λυτρωθεῖ⁶. κ' ἐνῶ ἐμεῖς τιμοῦμε αὐτή τή διαδικασία στό πρόσωπο ἑνός ἁγίου ἢ ἑνός μουσικοῦ, ἀμφότεροι δέν εἶναι παρά ἐπαναλήψεις τοῦ κόσμου καί δευτέρου βαθμοῦ ἐκτυπώματά του.

Ὅταν τοῦτο τό καλλιτεχνικό ἀντιφέγγισμα τοῦ καταβολικοῦ πόνου γεννήσει ἕνα δεύτερο εἶδωλο (Spiegelung), σάν παρήλιο, ἔχουμε τότε τό διονυσιακό καί μαζί ἀπολλώνειο καλλιτέχνημα, τό μυστήριο τοῦ ὁποίου προσπαθοῦμε νά προσεγγίσουμε μέ τούτη τήν συμβολική γλώσσα.

Γιά τό κοσμικό μάτι, πού μπροστά του ὁ ἐμπειρικός-ἀληθινός κόσμος ἐκχέεται μαζί μέ τό ἀντιφέγγισμά του⁷ σ' ὄνειρο, ἐκεῖνη ἡ συνένωση τοῦ διονυσιακοῦ μέ τό ἀπολλώνειο εἶναι ἐπομένως ἡ ἀέναη, ἀμετάβλητη καί μάλιστα μοναδική μορφή τῆς ἀπόλαυσης: δέν ὑπάρχει διονυσιακό φέγγος δίχως ἕνα ἀπολλώνειο ἀντιφέγγισμα. Ὅσο γιά τό δικό μας τό κοντόθωρο, σχεδόν τυφλωμένο μάτι τό φαινόμενο⁸ αὐτό ἀναλύεται σέ ξέχωρες — ἐν μέρει ἀπολλώνειες, ἐν μέρει διονυσιακές — ἀπολαύσεις, καί μόνο στήν Τραγωδία μᾶς μιᾶ ἢ ὑψιστή ἐκεῖνη διττή τέχνη, ἡ ὁποία συνενώνοντας τό Ἀπολλώνειο καί τό Διονυσιακό εἶναι τό ἀπέικασμα (Abbild) τῆς πρωταρχικῆς ἐκεῖνης ἀπόλαυσης τοῦ κοσμικοῦ ματιοῦ. Καθώς, τώρα, γιά τό κοσμικό μάτι ἡ μεγαλοφυΐα εἶν' ἡ κορυφή τῆς πυραμίδας τῆς φαι-

νομενικότητας, ἔτσι πρέπει νά θεωρήσουμε καί μεῖς μέ τή σειρά μας ὅτι τό τραγικό καλλιτεχνήμα εἶναι ἡ κορυφή τῆς θεατῆς ἀπ' τό δικό μας μάτι πυραμίδας-τέχνης.

Ἐμεῖς, πού εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά νοούμε τά πάντα ὑπό τή μορφή τοῦ γίγνεσθαι, ἥτοι τῆς βούλησης, θά παρακολουθήσουμε τώρα πῶς γεννιοῦνται οἱ τρεῖς διαφορετικές μεγαλοφυΐες στόν μόνον γνωστό μας κόσμο, τόν κόσμο τῶν φαινομένων: θά ἐξετάσουμε ποιά προετοιμασία ἀκολουθεῖ ἡ λεγόμενη βούληση προκειμένου νά καταλήξει σ' αὐτές. Ἔτσι θά ἔχουμε κάθε λόγο νά προσκομίσουμε αὐτή τήν ἀπόδειξη στόν ἀρχαιοελληνικό κόσμο, ὁ ὁποῖος θά μᾶς μιλήσει ἀπλά καί ἐκφραστικά — αὐτός ἄλλωστε εἶν' ὁ τρόπος του — σχετικά μέ τήν διαδικασία αὐτή.

Ἄν ἡ μεγαλοφυΐα εἶν' ὁ στόχος κι ὁ ὕστατος σκοπός τῆς φύσης, πρέπει λοιπόν τώρα ν' ἀποδείξουμε ἐπιπλέον ὅτι καί στίς ἄλλες δηλωτικές μορφές τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου ἀναγνωρίζουμε ἀκριβῶς ἀναγκαίους μηχανισμούς πού συνεπικουροῦν στήν προετοιμασία τοῦ ὕστατου τούτου σκοποῦ. Αὐτή ἡ ἀποψη μᾶς ἀναγκάζει νά διερευνήσουμε τίς ρίζες πολυσυζητημένων ἔξεων τῆς Ἀρχαιότητος, γιά τίς ὁποῖες ἡ νεότερη ἐποχή δέν ἔχει ἀκόμη μιλήσει εὐμενῶς: ἔτσι θ' ἀποδείξουμε ὅτι μόνο ἀπό αὐτές ἀκριβῶς τίς ρίζες μποροῦσε νά ἐκβλαστήσει τό θαυμαστό δέντρο τῆς ἀρχαιοελληνικῆς τέχνης. Ἴσως τούτη ἡ γνώση νά μᾶς προκαλέσει τρόμο, ὅμως ὁ τρόμος αὐτός ἀνήκει στίς ἀναγκαῖες συνέπειες κάθε βαθειᾶς γνώσης. Ἄλλωστε καί ἡ φύση, ὅποτε πασχίζει νά πλάσει τό Κάλλιστο, εἶναι κάτι ἀποτρόπαιο. Καί σύμφωνα μέ τό ποιόν της αὐτό, ἔπεται ὅτι ἡ θριαμβική πορεία ἑνός πολιτισμοῦ⁹ ὠφελεῖ μονάχα μία ἀπίστευτα ἐλάχιστη μειονότητα προνομοιοῦχων θνητῶν: ὅτι, ἀπεναντίας, ἡ δουλική ἐργασία τῆς μεγάλης μάζας εἶναι μιά ἀναγκαῖότητα, ἄν πρόκειται πράγματι ν' ἀπολαύσουμε τέχνη. Ἐμεῖς οἱ νεότεροι ὑπερτεροῦμε τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων σέ δύο ὑπερβολικά φανταχτερές καί δῆθεν σπουδαῖες ἐννοίες, οἱ ὁποῖες ἐπινοήθηκαν γιά νά παρηγοροῦν τρόπον τινά ἕναν κόσμο πού, ἄν καί συμπεριφέρεται ἐντελῶς δουλικά, τρέμει μολαταῦτα τή λέξη «δοῦλος»: μιᾶμε γιά «ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου» καί γιά «ἀξιοπρέπεια τῆς ἐργασίας». Ὅλοι παλεύουν μέ ἄθλια μέσα νά διαγωνίσουν μιά ἄθλια ζωή: αὐτή ἡ τρομερή ἀνάγκη τοῦς ὠθεῖ στήν ἐξουθενωτική ἐργασία, ἡ ὁποία φαντάζει ἐνίοτε σάν κάτι ἀξιοσέβαστο στόν κατασαγηνευ-

μένο από τή «βούληση» ἄνθρωπο. Γιά νά γίνει ὅμως ἡ ἐργασία ἀξία τιμῆς καί ἐνδοξοῦ ὀνόματος — ἡ ἐργασία, πού δεν εἶναι παρά ἓνα κοπιῶδες μέσο γιά ὑπαρξή — θά ἔπρεπε κάποτε καί ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξή νά διεκδικοῦσε περισσότερη ἀξιοπρέπεια, ἀπ' ὅση συνηθίζουν νά τῆς ἀποδίδουν οἱ διάφορες φιλοσοφίες καί θρησκείες πού ἀσχολήθηκαν σοβαρά μέ τό ἐν λόγῳ ζήτημα. Τί ἄλλο τάχα μποροῦμε νά διακρίνουμε σ' αὐτόν τόν ἐργασιακό μόχθο ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων πέρα ἀπό τό ἐνστικτο πού τοὺς σπρώχνει νά συνεχίσουν πάσῃ θυσίᾳ νά φυτυζοῦν: κι ἄλλωστε ποιός δέν θά μποροῦσε νά δεῖ σέ ἀτροφικά φυτά, πού ἀπλώνουν τίς ρίζες τους σέ γυμνά βράχια, τό ἴδιο παντοδύναμο ἐνστικτο!

Μέσα ἀπό αὐτόν τόν τρομακτικό ἀγώνα γιά ἐπιβίωση, ἀναδύονται μονάχα οἱ ξεχωριστοὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι θά ἀσχοληθοῦν μέ τίς πολύτιμες ὀπτασίες τῆς τέχνης, καί θά προφυλαχθοῦν ἔτσι ἀπό τόν πεσσιμιστικό τρόπο δράσης, κατάστασι πού ἡ φύση ἀπεχθάνεται ὅσο τίποτα. Στόν νεότερο κόσμο — ὁ ὁποῖος, ἀπέναντι στόν ἀρχαιοελληνικό, δημιουργεῖ ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον τερατουργήματα καί κενταύρους· ὅπου ὁ κάθε ἄνθρωπος (σάν ἐκεῖνο τό φανταστικό πλάσμα πού περιγράφει ὁ Ὅρατιος στήν ἀρχή τῆς *Ars Poetica*) μοιάζει μέ ἓνα παρδαλό κατασκευάσμα πού ἀποτελεῖται ἀπό πολλά καί διαφορετικά κομμάτια — βλέπουμε ὅτι στόν ἴδιο ἄνθρωπο ἐκδηλώνονται ταυτόχρονα ἡ ἀκόρεστη δίψα γιά ἐπιβίωση καί ἡ καλλιτεχνική ἀνάγκη: ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ ἀφύσικου συνδυασμοῦ βρέθηκε στή στενάχωρη θέση νά πρέπει νά ὑπερασπιστεῖ (κι ἄρα νά καθαγιάσει, τρόπον τινά) τή δίψα του γιά ἐπιβίωση ἐνώπιον τῆς καλλιτεχνικῆς του ἀνάγκης — αὐτό συνέβη μέ τίς περίφημες ἰδέες τῆς «ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου» καί τῆς «ἀξιοπρέπειας τῆς ἐργασίας». Οἱ Ἕλληνες δέν χρειάζονται τέτοια ἀξιοθρήνητα ὑποκατάστατα· λένε ξεκάθαρα ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἓνα ὄνειδος — ὄχι γιατί τάχα ἡ ὑπαρξή εἶναι ἓνα ὄνειδος, ἀλλά γιατί νιώθουν ὅτι δέν μπορεῖ νά εἶναι καλλιτέχνης ἓνας ἄνθρωπος πού τίποτε ἄλλο δέν κάνει παρά νά ἀγωνίζεται γιά τήν ἐπιβίωσή του. Στήν Ἀρχαιότητα ὁ δεμένος μέ τήν τέχνη ἄνθρωπος κυβερνοῦσε μέ τίς ἐννοιες καί τά νοήματά του, ἐνῶ στή νεότερη ἐποχή ὁ δοῦλος καθορίζει τίς ἰδέες¹⁰: ἡ ἴδια του ἡ φύση τόν ὠθεῖ νά περιγράψει τίς σχέσεις του μέ πλανερὰ ἐντυπωσιακά ὀνόματα, γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ. Τέτοια ἄθλια φαντάσματα, σάν τήν ἀξιοπρέπεια τῆς ἐργασίας ἢ τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου, γεννάει ἡ δουλεία,

FRIEDRICH NIETZSCHE

στήν προσπάθειά της νά κρυφτεῖ ἀπό τόν ἴδιο της τόν ἑαυτό. Ἄθλια ἐποχή, νά παροτρύνουν τόν δοῦλο νά σκεφτεῖ τάχα ὑπέρ τοῦ ἑαυτοῦ του κι αὐτά πού εἶναι ὑπεράνω τοῦ ἑαυτοῦ του! Ἄθλιοι κόλακες, πού τοῦ πρόσφεραν τόν καρπό τοῦ Δένδρου τῆς Γνώσης καί κατάστρεψαν τήν ἀθωότητά του! Τώρα ἐτοῦτος γιά νά ζήσει, εἶναι ἀναγκασμένος μέρα τῆ μέρα νά βαυκαλιζέται μέ παρόμοια ψέμματα, ὅπως εἶναι ἡ δῆθεν «ἰσονομία γιά ὅλους», τὰ λεγόμενα «θεμελιώδη δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου», τοῦ ἀνθρώπου ὡς εἶδους, καί ἡ «ἀξιοπρέπεια τῆς ἐργασίας» — ψέμματα πενιχρά, πού κάθε ὀξυδερκές βλέμμα ἀμέσως θ' ἀναγνώριζε¹¹. Ἐκεῖνο πού δέν μποροῦν πρό παντός νά καταλάβουν εἶναι, ἀπό ποιό σημεῖο καί μετά, σέ ποιό ἐπίπεδο πρέπει πρῶτα νά ἔχει φτάσει κανεῖς, γιά νά μπορεῖ ἔπειτα νά μιλά δικαιοματικά γιά «ἀξιοπρέπεια» — καί οἱ Ἕλληνες δέν τό ἐπιτρέπουν κἄν, ἀκόμη καί σέ τέτοιες περιπτώσεις — : ὅταν δηλαδή τό ἄτομο ἔχει πιά ὑπερβεῖ ἀπόλυτα τόν ἑαυτό του, καί δέν βρίσκεται πλέον στήν δούλεψη τῆς ἀτομικῆς του ἐπιβίωσης καί παραγωγῆς. Ἀλλά κι ἀπό αὐτό τό ὕψος θεώ-

ρησης τῆς «ἐργασίας», ὁ Ἕλληνας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀδολγὴ ἀθωότητα. Ἀκόμη καὶ κείνος ὁ ὠχρὸς ἐπίγονός τους ὁ Πλούταρχος ἔχει μέσα του τόσο ἀρχαιοελληνικὸ ἔνστικτο, ὥστε μᾶς βεβαιώνει ὅτι κανένας εὐγενεὺς καταγωγῆς νεανίας δὲν θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ γίνῃ Φειδίας ἂν ἔβλεπε τὸν Δία τῆς Πίσας ἢ Πολύκλειτος ἂν ἔβλεπε τὴν Ἥρα τοῦ Ἄργους — ὅπως καὶ δὲν θὰ ἔτρεφε καμμιὰ ἐλπίδα νὰ γίνῃ Ἀνακρέων, Φιλῆτας ἢ Ἀρχιλόχος, ὅσο κι ἂν ἀπολάμβανε τὰ ποιήματά τους. Γιὰ τὸν Ἕλληνα, ἀκόμη καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ὑπάγεται ἐξίσου στὴν ἀναξιοπρεπῆ ἔννοια τῆς ἐργασίας, σάν ἓνα ὁποιοδήποτε βάνουσο χειρωνακτικὸ ἔργο¹². Ὅταν ὁμως ξυπνοῦσε μέσα του τὸ ἐπιτακτικὸ κάλεσμα τῆς καλλιτεχνικῆς ὁρμῆς, τότε κατ' ἀνάγκη δημιουργοῦσε καὶ ὑποτασσόταν στὸν μόχθο τῆς ἐργασίας. Κι ὅπως ὁ πατέρας θαυμάζει τὴν ὁμορφιά καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ παιδιοῦ του, ἐκτρέποντας συγχρόνως τὴν μνήμη του ἀπὸ τὴν πράξη τῆς γέννησης μὲ αἰδήμονα ἀποστροφή, ἔτσι λειτουργοῦσε κι ὁ Ἕλληνας. Ἡ γεμάτη εὐαρέστηση κατὰ πληξὴ πού ἐνιωθε μπροστά στοῦ κάλλους δὲν τὸν θάμπωνε, ὥστε νὰ ξεχάσει ποιά ἦταν ἡ διαδικασία γέννησής του¹³, τὴν ὁποία θεωροῦσε, ὅπως ἄλλωστε κάθε δημιουργία¹⁴ μὲς στὴ φύση, μιὰ βίαιη, παντοδύναμη ἀνάγκη, μιὰ ἰσχυρὴ ἐπιθυμία γιὰ ὑπαρξή. Τὸ ἴδιο συναίσθημα ντροπῆς πού περιβάλλει τὴν διαδικασία τῆς τεκνοποίησης καὶ πού μᾶς ὠθεῖ νὰ τὴν κρατᾶμε κρυφὴ σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ κάτι ἐπαίσχυντο, μολονότι μὲ αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος ὑπηρετεῖ ἓναν σκοπὸ ὑψηλότερο ἀπὸ τὴν αὐτοσυντήρησή του, περιβάλλει, ἐπίσης, τὴν γέννηση τῶν μεγάλων ἔργων τέχνης, παρόλο πού χάρις σ' αὐτὴν ἐγκαινιάζεται μιὰ ὑψηλότερη μορφή ὑπαρξῆς, ὅπως καὶ μὲ τὴν τεκνοποίηση μιὰ νέα γενιά ἀνθρώπων. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ντροπὴ ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος λειτουργεῖ ὡς ἀπλό ὄργανο ἀπείρως μεγαλύτερων ἐκδηλώσεων τῆς βούλησης, πού ξεπερνοῦν τὴν μεμονωμένη του μορφή ὡς ἄτομο.

Αὐτὴ εἶναι λοιπόν ἡ γενικὴ κατηγορία, στὴν ὁποία θὰ κατατάξουμε τὰ συναισθήματα πού ἔτρεφαν οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπέναντι στὴν ἐργασία καὶ τὴ δουλεία. Καὶ τὰ δύο τὰ ἐκλάμβαναν ὡς ἓνα ἀναγκαῖο ὄνειδος πού προκαλοῦσε ντροπὴ: στοῦ συναίσθημα αὐτὸ λανθάνει ἡ ἀσύνειδη γνώση, ὅτι γιὰ τὸν τελικὸ σκοπὸ χρειάζονται πραγματικὰ αὐτές οἱ προϋποθέσεις, ὅτι ἐδῶ ἐγκτεται ἴσα-ἴσα τὸ ἀποτρόπαιο καὶ θηριώδες ὑπόστροφμα τῆς αἰνιγματικῆς Σφίγγας-Φύσης, πού τόσο ὁμορφα προτάσσει τὸ παρθενικὸ τῆς

κορμί, ἐξυμνῶντας ἠθελημένα τὴ ζωὴ τῆς καλλιέργειας πού ἡ Τέχνη προσφέρει ἐλεύθερα. Ἡ μόρφωση¹⁵, τὴν ὁποία ἐγὼ νοῶ κυρίως ὡς ἀληθινὴ ἀνάγκη γιὰ τέχνη, ἔχει ἓνα τρομακτικὸ ὑπόστροφμα: αὐτὸ φανερώνει ἡ ντροπὴ πού ὑποφώσκει μέσα μας. Γιὰ νὰ ὑπάρξει τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῆς τέχνης, ἡ τεράστια πλειοψηφία ὑποβάλλεται ἀναγκαστικά στοῦ ζυγὸ τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν, πέρα ἀπὸ τὰ μέτρα τῶν ἀτομικῶν τῆς ἀναγκῶν, στὴν ὑπηρεσία μιᾶς μειοψηφίας. Μὲ τίς δαπάνες αὐτῆς τῆς πλειοψηφίας καὶ μὲ τὴν πρόσθετη ἐργασία τῆς, ἡ πλειοψηφία αὐτὴ θ' ἀπαλλάξει τὴν προνομιοῦχα τάξη τῶν ὀλίγων ἀπὸ τὴ βιοπάλη καὶ θὰ τῆς δώσει ἔτσι τὴν δυνατότητα νὰ γεννήσει καὶ νὰ ἱκανοποιήσει ἓναν καινούργιο κόσμο [ὑψηλότερων] ἀναγκῶν. Συνεπῶς, πρέπει νὰ συμφωνήσουμε ὡς πρὸς τοῦτο καὶ νὰ ὀρίσουμε ὡς βασικὸ — καὶ ἀπάνθρωπο — ὄρο αὐτῆς τῆς μόρφωσης ὅτι ἡ δουλεία ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος ἑνὸς πολιτισμοῦ.¹⁶ πρόκειται γιὰ μιὰ γνώση πού ἀπὸ μόνη τῆς μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει ν' ἀνατριχιάσουμε μπρὸς στὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή. Αὐτὴ εἶναι ὁ γύπας πού κατατρώει τὸ σικῶτι τοῦ προμηθεϊκοῦ σκαπανέα τοῦ πολιτισμοῦ¹⁷. Ἡ ἀθλιότητα τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν μοχθῶντας πρέπει ἀναγκαστικά νὰ ἐνταθεῖ ἀκόμη περισσότερο, γιὰ νὰ μπορέσει ἓνας ἀριθμὸς ὀλύμπιων ὑπάρξεων νὰ δημιουργήσει ἓναν κόσμον τέχνης. Ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἡ πηγὴ τῆς ὀργῆς πού ἀδέξια κρύβουν μέσα τους οἱ κομμουνιστές κ' οἱ σοσιαλιστές, καθὼς κ' οἱ ὠχρότεροι ἀπόγονοί τους, ἡ λευκὴ ράτσα τῶν «φιλελευθέρων» κάθε ἐποχῆς ἐναντίον τῶν τεχνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος. Ἄν ὁ πολιτισμὸς ἀφηνόταν πράγματι στίς ἐπιθυμίες ἑνὸς λαοῦ¹⁸, ἂν δὲν κυριαρχοῦσαν στοῦς κόλπους τοῦ ἀκατανίκητες δυνάμεις πού νὰ λειτουργοῦν ὡς νόμοι καὶ φραγμοὶ γιὰ τὰ ἐπιμέρους ἄτομα, τότε ἡ περιφρόνηση πού θὰ ἐγειρόταν ἐναντίον του, ὁ ἐγκωμιασμὸς τῆς πτωχείας τοῦ πνεύματος κι ἡ εἰκονοκλαστικὴ καταστροφή τῶν καλλιτεχνικῶν ἀξιώσεων του θὰ ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἐξέγερση τῶν καταπιεσμένων μαζῶν κατὰ κάποιων ἀργόσχολων κηφήνων: ἡ κραυγὴ τῆς συμπίνοιας θὰ γκρέμιζε τὰ τείχη του, ἡ ὁρμὴ γιὰ δικαιοσύνη, γιὰ ἴσο μερίδιο στὸν [ἀνθρώπινο] πόνον θὰ ἐπισκίαζε κάθε ἄλλη ἰδέα. Πράγματι, ἡ ὑπερβολικὴ συμπίνοια ἔχει ἐνίοτε ἰσοπεδώσει, γιὰ σύντομες χρονικὲς περιόδους, ὅλα τὰ προχώματα τοῦ πολιτισμοῦ: ὅταν πρωτοεμφανίστηκε ὁ Χριστιανισμὸς, ἔλαμψε τὸ οὐράνιο τόξο τῆς συμπονετικῆς ἀγά-

πης και τῆς εἰρήνης, και κάτω ἀπό αὐτό γεννήθηκε ὁ ωραιότερος καρπός του, τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο. Ὑπάρχουν ὅμως και παραδείγματα πού μᾶς διδάσκουν ὅτι για μεγάλες χρονικές περιόδους, ἰσχυρές θρησκείες διατήρησαν ὡς ἓνα ὀρισμένο ὕψος τῆν πνευματική καλλιέργεια: ἄς σκεφτεῖ κανεῖς τόν μουμιοποιημένο (mumienhafte) χιλιετή αἰγυπτιακό πολιτισμό. Ὡστόσο ἓνα δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε: ἡ ἴδια σκληρότητα τῆν ὁποία βρίσκουμε στόν πυρῆνα κάθε πολιτισμοῦ, ἐνυπάρχει και στόν πυρῆνα κάθε ἰσχυρῆς θρησκείας: καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ἐξίσου καλά τί ἀκριβῶς συμβαίνει ὅταν ἓνας πολιτισμός συντρίβει μέ τῆν κραυγή για ἐλευθερία ἢ τουλάχιστον για δικαιοσύνη τίς πανύψηλες ἐπάλλξεις τῶν ὁποίων θρησκευτικῶν προκλήσεων¹⁹. Ὅ,τι θέλει νά ζήσει — ἦτοι πρέπει νά ζήσει — σ' αὐτές τίς φρικτές συνθήκες, εἶναι στό βάθος τῆς φύσης του ὁμοίωμα τοῦ πρωταρχικοῦ πόνου και τῆς πρωταρχικῆς ἀντίθεσης, και ἔτσι παρουσιάζεται κατ' ἀνάγκη στά «ὄργανα μέτρησης τοῦ κόσμου και τῆς γῆς»²⁰ — στά μάτια μας — ὡς βούληση, ὡς ἀπληστη δίψα για ὑπαρξη. Ἐπομένως θά μπορούσαμε κάλλιστα νά παρομοιάσουμε ἓναν ἐξαισιο πολιτισμό μέ ἓναν αἰμοσταγή τροπαιοφόρο νικητή, πού στήν θριαμβική πορεία του φέρνει, προσδεμένους στό ἄρμα του ὡς δούλους, τούς ἠττημένους, οἱ ὁποῖοι — καταθαμπωμένοι ἀπό κάποιαν ἀγαθοεργό δύναμη — κ' ἐνῶ ἔχουν σχεδόν κατασυντριβῆ ἀπ' τούς τροχούς τοῦ ἄρματος, παρ' ὅλ' αὐτά ἀναφωνοῦν: Ἀξιοπρέπεια στήν ἐργασία! Ἀξιοπρέπεια στόν ἄνθρωπο!

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος εἶναι σίγουρα συνηθισμένος σέ μία τελείως διαφορετική, πιό ἐκθηλυμένη θεώρηση πραγμάτων. Δέν τολμάει ποτέ νά ἐμπιστευτεῖ πλήρως τόν τρομερό, παγωμένο χεῖμαρο τῆς ὑπαρξης, παρά γυροφέρει ἐντρομος τῆν ὄχθη τρέχοντας πάνω κάτω. Ἡ σύγχρονη ἐποχή μέ τά «χάσματά» τῆς πρέπει νά νοηθεῖ ὡς ἐποχή πού ἀποφεύγει συστηματικά ὅλες τίς συνέπειες: δέν θέλει τίποτα τό ὀλόκληρο, μαζί μέ ὅλη τῆ φυσική σκληρότητα τῶν πραγμάτων. Τό πανηγύρι τῆς σκέψης και τῆς πράξης τῆς εἶν' ἀλήθεια γελοῖο: ὀρμάει γεμάτη λαχτάρα πάντοτε νά ἐναγκαλιστεῖ νέες μορφές, κ' ἔπειτα, ξαφνικά, τίς ἐγκαταλείπει τρομαγμένη, ὅπως ὁ Μεφιστοφελῆς τῆν πλάνα Λάμιεν²¹. Ἀπό τῆν ἐκθῆλυνση τοῦ νεότερου ἀνθρώπου²² ἐκπηγάζουν οἱ τεράστιες κοινωνικές ἀναταραχές τῆς ἐποχῆς μας, ὡς ἀντίδοτο τῶν ὁποίων — ἀντίδοτο πού ἐνυπάρχει στήν ἴδια τῆν φύση — ἐγώ τολμῶ νά συστήσω τῆ δουλεία, ἔστω και μέ

ἠπιότερες ὀνομασίες: τῆ δουλεία, πού οὔτε ὁ πρωταρχικός Χριστιανισμός οὔτε τό ἀρχαῖο Γερμανικό κράτος θεωροῦσαν κατ' ἑαυτήν ἀρεπῆ, και ἀκόμη λιγότερο ἀπορριπτέα. Και για νά τελειώνουμε μέ τόν δούλο τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας: τί ψυχική ἀνάταση νιώθουμε ὅταν σκεφτόμαστε ἐκείνη τῆ μεστή ἐσωτερικῆς δύναμης και διακριτικότητας νομική και ἠθική σχέση πού εἶχε ὁ δουλοπάροικος τοῦ Μεσαίωνα πρὸς τόν κύριό του, και τῆν βαθιά μελετημένη και ποιητική περιφραξη τῆς στενῆς του ὑπαρξης! Τί ψυχική ἀνάταση — και τί ἀποδοκιμασία!

Ὅποιος, τώρα, δέν μπορεῖ νά ἀναλογιστεῖ τό σχηματισμό μιᾶς κοινωνίας χωρίς νά βαρυθυμήσει, ὅποιος καταλαβαίνει ὅτι αὐτός ὁ σχηματισμός σημαίνει τῆν ἀδιάλειπτη κ' ἐπώδυνη γέννηση τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων τοῦ πολιτισμοῦ, στήν ὑπηρεσία τῶν ὁποίων πρέπει ὅλοι οἱ ἄλλοι νά ἀναλωθοῦν, αὐτός δέν πρόκειται νά γελασθεῖ ἀπό τά ἀκτινοβόλα ψευδολογήματα πού οἱ νεότεροι ἔχουν εὐρέως διαδώσει σχετικά μέ τῆν καταγωγή και τῆ σημασία τοῦ Κράτους. Τί ἄλλο, δηλαδή, μπορεῖ νά σημαίνει για μᾶς Κράτος παρά τό μέσο πού θέτει σέ κίνηση τῆν κοινωνική διαδικασία τῆν ὁποῖαν ἤδη περιγράψαμε, τί ἄλλο παρά τό μέσο πού διασφαλίζει τῆν ἀπόσκοπη συνέχισή τῆς; Ὅσο ἰσχυρή κι ἂν εἶναι ἡ ροπή πρὸς τῆν κοινωνικότητα πού διέπει τίς μεμονωμένες ἀνθρώπινες μονάδες, μόνο ὁ σιδερένιος συνοχέας του μπορεῖ νά ἐξαναγκάσει τίς μεγάλες μᾶζες νά συγχωνευτοῦν, ἔτσι ὥστε νά λάβει χώρα ἀναγκαστικά ὁ χημικός διαχωρισμός τῆς κοινωνίας μέ τῆν καινούργια πυραμιδοειδῆ τῆς διάταξη. Ἀπό πού ὅμως πηγάζει τούτη ἡ αἰφνίδια δύναμη τοῦ Κράτους, τοῦ ὁποῖου ὁ τελικός σκοπός ξεπερνάει κατά πολύ τῆ φρόνηση, ἀκόμη και τόν ἐγωισμό τῶν μεμονωμένων ἀνθρώπων; Πῶς προκύπτει ὁ δούλος, ὁ τυφλοπόντικας τοῦ πολιτισμοῦ; Τῆν ἀπάντηση μᾶς τῆ δίνει τό ἐνστικτο τῶν Ἑλλήνων, τό ὁποῖο, σχετικά μέ τό διεθνές δίκαιο, ἀκόμη και στό ἀπόγειο τῆς χρηστοθήειας και τῆς ἀνθρωπιᾶς του δέν ἔπαψε νά διακηρύσσει μέ σιδερένια φωνή λόγια σάν κι αὐτά: «Στόν νικητή ἀνήκει ὁ νικημένος, μαζί μέ τῆ γυναῖκα του, τό παιδί του και τά ὑπάρχοντά του. Ἡ δύναμη δίνει τό πρῶτο δικαίωμα, και δέν ὑπάρχει δικαίωμα πού νά μῆν ἔχει στή βάση του τῆ δύναμη²³!».

Βλέπουμε ἐδῶ ξανά, μέ τί ἀνελέγητη ἰσχυρογνωμοσύνη ἡ φύση, για νά μεταβεῖ σέ κοινωνία, σφυρηλάτησε τό σκληρό ἐργαλεῖο πού ὀνομάζεται Κράτος, δηλαδή τόν κατακτητή μέ τό σιδερένιο

χέρι, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι παρά ἡ ἀντικειμενοποίη-
ση τοῦ ἐνστικτοῦ πού μόλις περιγράψαμε. Ἐν
ᾧφει τοῦ ἀναστήματος καί τῆς ἰσχύος τέτοιων
κατακτητῶν, θά ἀντιληφθεῖ ὁ παρατηρητής ὅτι
αὐτοί δέν ἀποτελοῦν παρά μονάχα τό μέσο γιά
τήν ἐπίτευξη ἑνός ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ τόν
ὁποῖο οἱ ἴδιοι φέρνουν μέν στό φῶς, καί ὁ ὁποῖος
μολαταῦτα κρύβεται ἀπό τά μάτια τους. Σάν νά
ἐκπορευόταν ἀπό μέσα τους μιά μαγική βούλη-
ση, ἔλκουν τίς ἀσθενέστερες δυνάμεις μέ αἰνιγ-
ματική ταχύτητα, καί μέ τό ξέσπασμα ἐκείνης
τῆς ὀρμητικῆς χιονοστιβάδας, κάτω ἀπό τή γοη-
τεία ἐκείνου τοῦ δημιουργικοῦ πυρήνα, συνιστοῦν
μῖαν ἄγνωστη ἴσαμε τότε συγγένεια.

Μά ἂν, ἀπό τή μιά μεριά, γίνεται ἀντιληπτό
πόσο λίγο νοιάζονται οἱ ὑποταγμένοι γιά τήν τρο-
μακτική καταγωγή τοῦ Κράτους — καί, κατά
συνέπεια, πόσο ἐλλιπῶς μᾶς ἔχει διδάξει ἡ Ἱστο-
ρία σχετικά μέ τήν ἐδραίωση τέτοιων αἰφνίδιων,
βιαιότατων, αἱματηρῶν καί σχεδόν πάντα ἀνεξή-
γητων σφετερισμῶν —, ἂν ἐπιπλέον οἱ ψυχές
ἀκούσια δυσφοροῦν μπρός στή μαγεία τοῦ Κρά-
τους, διαβλέποντας ἕναν βαθύτερο σκοπό νά ὑπο-
λανθάνει μέσα του, ἐκεῖ πού ἡ ψυχρά λογιστική
διάνοια δέν εἶναι σέ θέση νά «πιᾶσει» παρά ἕνα
ἄθροισμα δυνάμεων· ἂν ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό
Κράτος χαρακτηρίζεται τώρα-τώρα, μέ θέρμη,
ὡς ὕψιστος σκοπός καί κορωνίδα τῶν αὐτοθυ-
σιῶν καί τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ καθενός ἀνθρώ-
που ξεχωριστά, ὅλα αὐτά, ἂν μή τί ἄλλο, μαρ-
τυροῦν ἀκριβῶς τήν τεράστια ἀναγκαιότητά του:
χωρίς αὐτό, ἡ φύση δέν θά ᾽φτανε μέσω τοῦ σχη-
ματισμοῦ κοινωνίας ὡς τή λύτρωσή της, τήν
λαμπερή ὄψη²⁴ καί τόν ἀπαστράπτοντα καθρέ-
φτη τῆς μεγαλοφυΐας. Ὅμως τί γνώσεις δέν
ὑπερπηδᾷ ὅλος αὐτός ὁ ἐνστικτώδης ἐνθουσια-
σμός περί Κράτους! Θά ᾽λεγε κανεῖς ὅτι ἕνας ἄν-
θρωπος πού ἔχει διεισδύσει στήν οὐσία τῆς γέν-
νησῆς του²⁵, θά ἀναζητήσει ἐφ' ἑξῆς, ἀηδιασμέ-
νος, τή σωτηρία μακριά ἀπ' αὐτό:²⁶ καί πού δέν
μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ μνημεῖα τῆς γέννησῆς του,
ἐρημωμένες χώρες, κατεστραμμένες πόλεις,
ἀποκτηνωμένοι ἄνθρωποι, ἐθνικά μίση διαβρωτι-
κώτατα! Ἴδού τό Κράτος μέ τήν ἐπαίσχυντη
γέννησή του: μιά ἀστεῖρευτη πηγὴ βασάνων γιά
τούς περισσότερους· ἕνας πυρσός πού σέ συχνά
ἐπανερχόμενες περιόδους κατακαίει τό ἀνθρώπι-
νο γένος — μολαταῦτα, εἶναι μιά φωνή πού στό
ἄκουσμά της ξεγνᾶμε τούς ἑαυτούς μας· μιά πο-
λεμική ἰαχὴ πού ἔχει ἐμπνεύσει κ' ἐμπνέει ἀνα-
ρίθμητες ἥρωικές πράξεις· ἴσως τό ὕψιστο καί
πλέον ἀξιοσέβαστο ἀντικείμενο γιά τήν τυφλή καί

ἐγωιστική μάζα, ἡ ὁποία ἰδίως κατά τίς φοβερό-
τερες στιγμές του φέρει τήν παράξενη ἔκφραση
τοῦ μεγαλείου στό πρόσωπό της!²⁷

Οἱ Ἕλληνες συνιστοῦν γιά μᾶς a priori, ἂν
ἀναλογιστοῦμε τό ὕψος στό ὁποῖο ἐκτίναξαν τήν
τέχνη τους, τούς «καθ' ἑαυτό πολιτικούς ἄν-
δρες»· καί πράγματι, ἡ Ἱστορία δέν διαθέτει ἕνα
παρόμοιο δείγμα μιᾶς τόσο τρομερῆς ἀποδέσμευ-
σης τῆς πολιτικῆς ὀρμῆς, μιᾶς τόσο ἀπόλυτης
θυσίας κάθε ἄλλου συμφέροντος στήν ὑπηρεσία
αὐτοῦ τοῦ ἐνστικτοῦ· τό πολύ-πολύ, ἐν εἴδει συγ-
κρίσεως καί βάσει τῶν ἴδιων λόγων, ὁ Ἴταλός
τῆς Ἀναγέννησης θά μπορούσε νά χαρακτηρισθεῖ
μέ ἕναν ἀνάλογο τίτλο. Τόσο ὑπερφορτωμένο
ἦταν τό πολιτικό ὀρμέμφυτο τῶν Ἑλλήνων,
ὥστε δέν ἔπαυε νά μαίνεται μερικές φορές ἀκό-
μη καί κατά τοῦ ἴδιου του τοῦ ἑαυτοῦ, μπήγον-
τας τά δόντια στήν ἴδια του τή σάρκα. Αὐτές οἱ
αἱματηρές ἀντιζηλίες μεταξύ τῶν πόλεων καί
τῶν παρατάξεων, αὐτή ἡ φονική ἀπληστία κάθε
ἐλάσσονος πολέμου, ὁ ἄγριος χορός τοῦ θριάμβου
πάνω ἀπό τό πτώμα τοῦ καταβεβλημένου ἀντι-
πάλου, ἐν ὀλίγοις ἡ διαρκῆς ἀνανέωση τῶν φρι-
κτῶν σκηνῶν τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου, στή θέαση
τῶν ὁποίων ὁ Ὅμηρος, ὁ τυπικός Ἕλληνας, βυ-
θίζεται ἠδονικότατα — τί σημαίνει ἄραγε αὐτή
ἡ ἀφελῆς βαρβαρότητα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πο-
λιτειακοῦ μηχανισμοῦ, τί θά ἀπολογηθεῖ μπρο-
στά στό δικαστήριό τῆς αἰώνιας δικαιοσύνης;
Περὴφانو καί ἤρεμο τό Ἀρχαιοελληνικό Κράτος
πλησιάζει, κρατῶντας ὀδηγητικά ἀπ' τό χέρι του
τήν ἐξαισία μέσ στό ἄνθος τῆς ἡλικίας της κο-
πέλα, τήν ἀρχαιοελληνική Κοινωνία. Γιά τού-
τη τήν Ἑλένη καί τά παιδιὰ της πολέμησε: ποῖος
μεμφίμοιρος δικαστής νά τό καταδικάσει;

Ἰπὸ τό φῶς τούτης τῆς μυστικῆς σχέσης
μεταξύ Κράτους καί Τέχνης, πολιτικῆς ἀπλη-
στίας καί καλλιτεχνικοῦ γεννοβολήματος, πεδίου
μάχης κ' ἔργου τέχνης, νοοῦμε — ὅπως εἴπα-
με — τό Κράτος ὡς τόν σιδερένιο συνοχέα πού
θέτει βίαια σέ κίνηση τήν διαδικασία σχηματι-
σμοῦ κοινωνίας: ἐνῶ χωρίς Κράτος, στό [ἀνελέη-
το] bellum contra omnium contra omnes²⁸ τῆς
φύσης, ἡ κοινωνία δέ θά ᾽ταν σέ θέση νά ἀπλώ-
σει τίς ρίζες της πέρα ἀπό τά ὄρια τῆς οἰκογε-
νειακῆς κοινότητος. Τώρα, μετά τή διαμόρφωση
καθολικῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν, πυκνώνει τό
ὀρμέμφυτο τοῦ bellum contra omnium contra
omnes, ξεσποῦν τρομακτικές θύελλες πολέμου
ἀνάμεσα στους λαούς, κι ἀποφορτίζεται, τρόπον
τινά, μέ ἀραιότερα ἀλλ' ὀλοένα δυνατότερα
πλήγματα (Schägen). Ὡστόσο, στά μεσοδιαστή-

ματα, όταν ή όρμή του bellum στρέφεται προς τά μέσα, ή κοινωνία βρίσκει χρόνο νά άνθίσει και νά πρασινίσει όλοϋθε, για νά αναβλαστήσουν, έτσι, υπό τόν ήλιο θερμότερων ήμερών, τά λαμπρά άνθη τής μεγαλοφυΐας²⁹.

Έν όψει του πολιτικού σύμπαντος των Άρχαίων Έλλήνων, δέν θά κρύψω τί φρονώ για όρισμένα σύγχρονα φαινόμενα, στά όποια έχω επισημάνει επικίνδυνα και κρίσιμα σημάδια φθοράς στον πολιτικό τομέα, για τήν τέχνη και τήν κοινωνία εξίσου. Υπάρχουν προφανώς άνθρωποι, οί όποιοί από φυσικού τους έχουν τεθεί έξω από τή σφαίρα του λαϊκού ή πολιτικού ένστίκτου κι άναγνωρίζουν τήν κρατική άυθεντία μονάχα στον βαθμό πού έξυπηρετεί τά άτομικά τους συμφέροντα: τέτοιοί άνθρωποι φαντάζονται κατ' άνάγκη ότι ό ύστατος σκοπός του Κράτους είναι ή όσο τό δυνατόν άνενόχλητη συνύπαρξη μεγάλων πολιτικών κοινοτήτων, στους κόλπους των όποίων θά έχει κανείς — αϋτοί πάνω άπ' όλα — τό δικαίωμα νά κυνηγάει χωρίς περιορισμούς τίς επιδιώξεις του. Έχοντας μία τέτοια ιδέα στό κεφάλι τους, θά προωθήσουν τήν πολιτική πού θά έγχυθηεί τήν όσο τό δυνατόν μεγαλύτερη επιτυχία των σχεδίων τους, ένώ τους είν' άδιανόητο ότι θά μπορούσαν αϋτοί, κόντρα στά ιδιοτελή σχέδιά τους, νά θυσιαστούν στό βωμό των κρατικών επιδιώξεων, όδηγημένοι από μία ασύνειδη ένόρμηση — άδιανόητο, γιατί ακριβώς τους λείπει μία τέτοια ένόρμηση. Όλοι οί άλλοι πολίτες διόλου δέν ύποψιάζονται σέ τί έξυπηρετεί τή φύση ή πολιτική τους όρμή κι άκολουθούν τυφλά: μονάχα εκείνοι πού στέκουν πέρα από αϋτή τήν όρμή ξέρουν τί οί ίδιοι θέλουν από τό Κράτος και τί δήθεν όφείλει αϋτό νά τους παρέχει. Νά, λοιπόν, γιατί τέτοιοί άνθρωποι καταφέρνουν νά ασκούν τόσο μεγάλη έπιρική πάνω του: τό θεωρούν μέσο, ένώ όλοι οί άλλοι, τελώντας υπό τήν ισχύ αϋτών των άνεπίγνωστων σχεδίων του, δέν είναι παρά μέσα στους σκοπούς του. Προκειμένου νά προωθήσουν, λοιπόν, μέσω αϋτου, όσο μπορούν περισσότερο τίς ιδιοτελείς επιδιώξεις τους, είναι πάνω άπ' όλα άναγκαίο νά τό άπαλλάξουν πλήρως από τους τρομερούς κι άπρόβλεπτους πολεμικούς σπασμούς, για νά μπορέσουν νά τό χρησιμοποιήσουν ορθολογικά: κι άγωνίζονται, λοιπόν, όσο πιο συνειδητά μπορούν, για νά δημιουργήσουν μία ύποτιθέμενη κατάσταση στην όποία ό πόλεμος θά 'ναι κάτι άδύνατο. Προς τουτο, πρέπει κατ' αρχήν νά περικοπούν και νά μετριάστούν όσο τό δυνατόν περισσότερο οί ιδιαίζουσες πολιτικές όρμές και μέ τή σύσταση μεγάλων

άντισταθμιστικών πολιτικών σωμάτων, καθώς και μέ άμοιβαίες έγγυήσεις ασφάλειας πού αϋτά θά παρέχουν, νά έλαχιστοποιηθεί τό ένδεχόμενο ενός νικηφόρου επιθετικού πολέμου και, δι' αϋτου, ό ίδιος ό πόλεμος συλλήβδην: από τήν άλλη μεριά, καθώς προσπαθούν ν' άποσπάσουν τήν άπόφαση περί πολέμου ή ειρήνης από τους επιμέρους κατόχους τής έξουσίας για νά μπορούν όλοένα και περισσότερο νά άπευθύνονται στον έγωισμό τής μάζας ή των αντιπροσώπων της, είναι εκ νέου ύποχρεωμένοι νά καταπνίγουν σιγά-σιγά τά μοναρχικά ένστικτα των λαών. Αϋτόν τόν σκοπό ύπηρετεί ή καθολική διάδοση τής φιλελεύθερης κι αισιόδοξης κοσμοθεώρησης, ή όποία έχει τίς ρίζες της στά διδάγματα του Γαλλικού Διαφωτισμού και τής Γαλλικής Έπανάστασης, παναπει από μία κάθε άλλο παρά γερμανική, αλλά γνήσια ρωμανική και ρηχή φιλοσοφία. Στην κυρίαρχη σήμερα κίνηση των ένθινοτήτων και στην ταυτόχρονη διάδοση του δικαιώματος καθολικής ψήφου, δέν μπορώ παρά νά δώ, προπαντός, τί συνέπειες επιφέρει ό φόβος του πολέμου: μάλιστα βλέπω ότι, κατά βάθος, αϋτοί πού φοβούνται δέν είν' άλλοι από κείνους τους κοσμοπολίτες άπάτριδες και μονήρεις του χρήματος, πού, μή διαθέτοντας από φυσικού τους καμμία πολιτική όρμή, έχουν μάθει νά εκμεταλλεύονται άφ' ενός τήν πολιτική ως άπλό όργανο του χρηματιστηρίου, κι άφ' έτέρου κράτος και κοινωνία ως μηχανισμούς πλουτισμού τους. Ός προς αϋτή τήν έπιφώδη έν προκειμένω άπόκλιση τής τάσης του κράτους σέ τάση προς τό χρήμα, τό μοναδικό αντίμετρο είν' ό πόλεμος και ξανά ό πόλεμος. Κι αϋτό, διότι τουλάχιστον ή άναστάτωση³⁰ πού προκαλεί, καθιστά φανερό ότι τό Κράτος δέν θεμελιώθηκε πάνω στό φόβο άπέναντι στον πολεμικό δαίμονα, ως προστατευτικός θεσμός έγγωιστικών άτομικοτήτων, άλλ' ότι μέσα από τή φιλοπατρία και τόν σεβασμό προς τους άρχοντες παράγεται πάντως μία ήθική δόνηση πού αναπέμπει σ' έναν πολύ ύψηλότερο προορισμό. Έπειδή λοιπόν θεωρώ ότι τό νά χρησιμοποιείται σήμερα ή ιδέα τής επανάστασης στην ύπηρεσία μιας ιδιοτελους (κι άνευ πολιτικής συναίσθησης) άριστοκρατίας του χρήματος άποτελεί ένα επικίνδυνο χαρακτηριστικό τής έποχής μας, επειδή έννοώ τήν τεράστια διάδοση του φιλελεύθερου όπτιμισμου ως άποτέλεσμα τής σύγχρονης οικονομικής πολιτικής πού έχει καταλήξει σέ άήθη χέρια και παρατηρώ, σύν τοις άλλοις, ότι όλα τά κοινωνικά δεινά, συμπεριλαμβανομένου του αναπόφευκτου ως εκ τούτου εκφυ-

λισμού τῶν τεχνῶν, εἴτε ἐκβλαστάνουν ἀπό τίς ρίζες αὐτῆς τῆς διάδοσης εἴτε ἀναπτύσσονται ἐκ τοῦ παραλλήλου, θά μέ συγχωρήσετε, θαρρῶ, ἄν τραγουδήσω ἐπ' εὐκαιρίᾳ τόν παιάνα τοῦ πολέμου. Τρομακτικός εἶν' ὁ ἦχος τοῦ ἀσημένιου τόξου του κ' ἔρχεται σκοτεινός σάν τή μαύρη νύχτα — εἶν' ὁ Ἄπόλλων, ὁ κατεξοχὴν καθαγιαστής καί ἐξίλειωτής θεός τοῦ Κράτους. Πρῶτα — ἔτσι ἀρχίζει ἡ Ἰλιάδα — ρίχνει τά βέλη του στά μολάρια καί στά σκυλιά. Ἔπειτα παίρνει στό κυνήγι καί τούς ἀνθρώπους, καί πέρα ὡς πέρα καίνε φωτιές τῶν νεκρῶν πυκνές³¹. Ἄς τό διατυπώσουμε λοιπόν ξεκάθαρα: ὁ πόλεμος εἶναι ἐξίσου μία ἀναγκαιότητα γιά τό Κράτος, ὅπως ὁ δοῦλος γιά τήν κοινωνία. Ποιός θά μπορούσε νά ἀποφύγει αὐτές τίς διαπιστώσεις, ἄν ἤθελε τίμια νά βρεῖ τούς βασικούς λόγους τῆς ἀφθαστῆς τελείωσης πού γνώρισε ἡ ἀρχαιοελληνική τέχνη;

Ὅποιος ἐξετάσει τόν πόλεμο καί τήν ἐνστολή δυνατότητά του — τό γένος τῶν πολεμάρχων — σέ σχέση μέ τό Κράτος, ὅπως τό σκιαγραφήσαμε προηγουμένως, θά ἀχθεῖ στό συμπέρασμα ὅτι, μέσω τοῦ πολέμου καί μέ τήν κάστα τῶν στρατιωτῶν, ἀποτύπωσε μπροστά μας μία εἰκόνα³², ἡ ἴσως-ἴσως, τήν ἀρχετυπική εἰκόνα³³ τοῦ Κράτους. Κ' ἐδῶ παρατηροῦμε, ὡς καθολικότατο ἀποτέλεσμα τῆς πολεμικῆς τάσης, ὅτι ἡ χαοτική μάζα αὐτόματα διαφοροποιεῖται καί διαχωρίζεται σέ στρατιωτικές τάξεις, μέσ' ἀπ' τίς ὁποῖες ὑψώνεται πυραμιδοειδῶς τό οἰκοδόμημα τῆς «κοινωνίας τοῦ πολέμου» μέ ἓνα εὐρύτατο δουλικό ὑπόστρωμα. Ὁ τελικός σκοπός τῆς ὅλης κίνησης, πού μένει ἀνεπίγνωστος, ὑποχρεώνει καταρχάς κάθε ἄτομο νά τεθεῖ ὑπό τόν ζυγό του, καί κατόπιν προκαλεῖ ἀκόμη καί σέ ἑτερογενεῖς φύσεις μία χημική τρόπον τινά μετατροπή τῶν ιδιοτήτων τους, μέχρι ὅτου νά ἐναρμονιστοῦν κι αὐτές μαζί του. Στούς κόλπους τῶν ὑψηλότερων καστῶν, διαισθάνεται κανεῖς, ἐπιπλέον, ὅτι μέ αὐτές τίς ἐσωτερικές διεργασίες δέν συντελεῖται κατά βάθος παρά ἡ γέννηση τῆς στρατιωτικῆς μεγαλοφυΐας — πού εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ὁ πρωταρχικός θεμελιωτής τοῦ Κράτους. Μπορεῖ κανεῖς νά ἀνατρέξει σέ πολλά παραδείγματα, λ.χ. στό πολίτευμα τοῦ Λυκούργου στήν Ἀρχαία Σπάρτη, γιά νά δεῖ καθαρά τό ἀποτύπωμα τῆς θεμελιώδους ἰδέας τοῦ Κράτους, τή γέννηση τῆς στρατιωτικῆς μεγαλοφυΐας. Ἄν σκεφτοῦμε τώρα τό πρωταρχικό Κράτος³⁴ σέ ὅλη του τή ζωηρή δραστηριότητα, στήν καθ' ἑαυτή του «ἐργασία» καί φέρουμε στόν νοῦ μας ὅλη τήν τεχνική τοῦ πολέμου, δέν μπορούμε νά μή διορθώσουμε

τίς πανταχοῦ διαδεδομένες ἐννοιές μας περί «ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου» καί περί «ἀξιοπρέπειας τῆς ἐργασίας» θέτοντας τά ἀκόλουθα ἐρωτήματα: ἄραγε μπορεῖ νά ἰσχύει ἡ ἐννοια «ἀξιοπρέπειας» γιά μιά ἐργασία πού ἀποσκοπεῖ στόν ἀφανισμό ἀξιοπρεπῶν ἀνθρώπων;³⁵ γιά ἓναν ἄνθρωπο πού εἶναι ἐπιφορτισμένος μέ μιά τέτοια, ἄκρως «ἀξιοπρεπῆ» ἐργασία; ἢ μήπως αἴρεται ἀμοιβαῖα ὡς ἄκρως ἀντιφατική αὐτή ἡ ἐννοια, ἐν ὄψει τῆς ἐν λόγῳ πολεμικῆς ἀποστολῆς τοῦ Κράτους; Θά ἴεγα: ὁ ἄνθρωπος τῆς πολεμικῆς κοινωνίας (καί ἡ ἐργασία του ὡσαύτως) εἶναι ἀπλῶς ἓνα ὄργανο στούς χειρισμούς τῆς στρατιωτικῆς μεγαλοφυΐας καί δέν τίθεται ζήτημα περί τῆς δῆθεν ἀξιοπρέπειάς του ὡς «ἀπόλυτου ἀνθρώπου» ἢ ὡς μή μεγαλοφυΐας, ἀλλ' ὡς μέσου τῆς μεγαλοφυΐας — ἡ ὁποία μπορεῖ κάποτε νά θελήσει ἀκόμη καί τόν ἀφανισμό του: ἡ ἀξιοπρέπειά του, δηλαδή, συνίσταται στό νά ἀναχθεῖ σ' ἓναν ἄξιο ὑπηρέτη τῆς μεγαλοφυΐας. Ὅμως αὐτό πού δείξαμε μέ ἓνα μεμονωμένο παράδειγμα, ἰσχύει παντοῦ: κάθε ἄνθρωπος, μέ ὅλη του τή δράση, ἔχει ἀξιοπρέπεια στό βαθμό πού, ἐνεπίγνωστα ἢ ὄχι, λειτουργεῖ ὡς ὄργανο τῆς μεγαλοφυΐας: ἰδοῦ λοιπόν καί τό ἠθικό συμπέρασμα: ὁ «ἄνθρωπος ὁ καθ' ἑαυτός», ὁ «ἀπόλυτος ἄνθρωπος», δέν ἔχει οὔτε ἀξιοπρέπεια οὔτε δικαιώματα οὔτε ὑποχρεώσεις: ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά δικαιολογήσει τήν ὑπαρξή του μονάχα ὡς ὄν ἀποφασισμένο νά ὑπηρετήσῃ σκοπούς ἀνεπίγνωστους.

Ἡ τέλεια πολιτεία τοῦ Πλάτωνα, ὑπό τό πρῖσμα αὐτῶν τῶν θεωρήσεων, ἀποτελεῖ κάτι σαφῶς ὑψηλότερο ἀπ' ὅσο φαντάζονται οἱ σοβαροὶ ἀνάμεσα στούς ὀπαδούς του, γιά νά μήν μιλήσω γιά τά περιφρονητικά ὑπομειδιάματα τῶν «ἱστορικά» μορφωμένων μας, μέ τά ὁποῖα ἀπορρίπτουν ἓναν τέτοιον καρπό τῆς Ἀρχαιότητος. Ὁ πραγματικός σκοπός τῆς Πολιτείας, ἡ ὀλύμπια ὑπαρξή καί ἡ διηνεκῶς ἀνανεωνόμενη γέννηση τῆς μεγαλοφυΐας, ἐναντι τῆς ὁποίας ὅλα τ' ἄλλα δέν εἶναι παρά προπαρασκευαστικά μέσα, ὅλ' αὐτά συλλήφθηκαν ἐδῶ μέ μιά ποιητική ἐνόραση: ὁ Πλάτων διαπέρασε μέ τό βλέμμα του τίς φριχτά κατεστραμμένες ἐρμαιϊκές στῆλες τοῦ τότε πολιτειακοῦ βίου καί διέκρινε παρόλ' αὐτά μέσα τους κάτι τό θεϊκό. Πίστευε, πράγματι, ὅτι αὐτό τό θεϊκό στοιχεῖο μπορούσε νά ἀνασυρθεῖ στήν ἐπιφάνεια κι ὅτι ἡ ἄγρια καί βάνουσα παραμορφωμένη ἐξωτερική του ὄψη δέν ἀνήκει στήν οὐσία τῆς Πολιτείας: μέ ὅλη του τή θέρμη καί τό μεγαλεῖο τοῦ πάθους του γιά τά πολιτικά³⁶

προσπάθησε νά φτάσει τούτη τήν επιθυμία. — Τό ὅτι στήν τέλεια Πολιτεία του δέν θέτει ἐπί κεφαλῆς τήν μεγαλοφυΐα στήν γενικότερη ἔννοια τῆς, ἀλλά παραδέχεται μονάχα τήν μεγαλοφυΐα τῆς σοφίας καί τῆς γνώσης στήν ψηλότερη ἱεραρχία ἀποκλείοντας ἐντούτοις ἀπό τήν Πολιτεία του τόν μεγαλοφυῆ καλλιτέχνη, αὐτό ἀποτελεῖ μία σκληροπαγῆ συνέπεια τῆς σωκρατικῆς κρίσης γιά τήν τέχνη³⁷, κρίση τήν ὁποίαν ὁ Πλάτων ἐντέλει ἐνστερνίστηκε, παλεύοντας κατά τοῦ ἴδιου του τοῦ ἑαυτοῦ. Αὐτή ἡ ἐπιφανειακή καί σχεδόν συμπτωματική ἀτέλεια δέν πρέπει νά συγκαταλεγεῖ στά κύρια χαρακτηριστικά τῆς Πλατωνικῆς Πολιτείας.

Ὅπως ὁ Πλάτων πῆρε ὅλες τίς καλυμμένες (Verhüllungen) καί τίς θολές ὄψεις (Trübungen) τῆς Πολιτείας κι ἀπό αὐτές ἔφερε στό φῶς τόν πιό μύχιο σκοπό τῆς, ἔτσι συνέλαβε ἐπίσης καί τό βαθύτερο ἐπιχειρήμα γιά τή θέση τῆς ἀρχαιοελληνίδας γυναίκας ἀπέναντι στήν Πολιτεία: εἶδε στό Ἵπάρχον πού τόν περιστοίχιζε τό ἀπείκασμα (Abbild) τῶν Ἰδεῶν, μπροστά

στῆς ὁποῖες τό Πραγματικό δέν ἦταν, φυσικά, παρά θολή εἰκόνα καί παιχνίδι σκιῶν. Ὅποιος θεωρεῖ — ὅπως συνηθίζεται γενικότερα — τή θέση τῆς γυναίκας στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα ὡς ἀναξιοπρεπῆ κι ἀντιτιθέμενη στήν ἀνθρωπιά, πρέπει νά στρέψει τούτη τή μομφή καί ἐναντίον τῆς σχετικῆς πλατωνικῆς σύλληψης: γιατί ὀρίζει ἐπακριβῶς τό Ἵπάρχον θεωρῶντας το μόνο ἀπό τή λογική σκοπιά. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται λοιπόν τό ἐρώτημά μας: ἀραγε ἡ φύση καί ἡ θέση τῆς ἀρχαιοελληνίδας γυναίκας δέν πρέπει νά ἔχει μίαν ἀναγκαῖα σχέση μέ τοὺς στόχους τῆς ἀρχαιοελληνικῆς βούλησης;

Τό βαθύτερο πού μπόρεσε νά πεῖ ὁ Πλάτων ὡς Ἀρχαῖος Ἕλληνας γιά τή θέση τῆς γυναίκας στήν Πολιτεία ἦταν τό σκανδολῶδες αἴτημα ὅτι σέ μιά τέλεια πολιτεία ἡ οἰκογένεια πρέπει νά παύει. Ἄν παραβλέψουμε τώρα τό ὅτι ὁ Πλάτων, προκειμένου νά διεκπεραιώσῃ στήν ἐντέλεια τοῦτο τό αἴτημα, κατέργησε ὡς καί τό γάμο, ἀντικαθιστῶντας τον, δυνάμει τῆς Πολιτείας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται γιά τήν ἀρχική μορφή τοῦ τρίτου πρόλογου τῶν πέντε ἀγραφῶν βιβλίων («Ἡ ἀρχαιοελληνική πολιτεία»), μέ ἀξιοσημειώτες παραλλαγές. Κατά τήν ἐκδόσή της, ὡστόσο, μετά ἀπό προτροπή τοῦ Βάγκνερ, ὁ Νίτσε ἀφαίρεσε ὅσες σκέψεις ἀφοροῦσαν τό Κράτος/Πολιτεία. Μεταφράσαμε τόν ὄρο Staat Κράτος (μέ κεφαλαῖο κάππα), γιατί ὁ Νίτσε ἐννοεῖ τήν ἀρχετυπική ἰδέα τῆς Ἐξουσίας, τῆς Δύναμης, τῆς Διοίκησης (τήν ὀμηρικῆ σημασία τῆς λέξης κράτος), κι ὄχι ἕνα ὁποιοδήποτε «κράτος» δέν ἀσχολεῖται μέ τόν συνεκτικό χαρακτήρα τῆς Πολιτείας/Πόλεως ὡς φυσικῆς κοινότητας πολιτῶν, ἀλλά τονίζει τόν καταναγκαστικό χαρακτήρα ὁποιασδήποτε ἔστω «ὀργανικῆς κοινότητας ἀτόμων», δείχνοντας τήν τρομερή πραγματικότητα πού κρύβεται πίσω ἀπ' ὅλα τα μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ πνεύματος. Ἐπίσης, ἄς ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ ἀναγνώστης ὅτι, δεδομένων τῶν τότε ἱστορικῶν γεγονότων — τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου, τῆς Κομμουνίας τοῦ Παρισιῦ κ.λπ. —, ὁ Νίτσε προβληματίζεται σχετικά μέ τήν ἐπέκταση τοῦ Πρωσικοῦ Κράτους καί τόν ὄλο ἐνθουσιασμό πού κρατοῦσε τήν ἐποχὴ ἐκείνη γιά τή λεγόμενη «γερμανική ἀποστολή» (ἐνθουσιασμό πού συμμερίστηκε, γιά λίγο ἔστω, κι ὁ ἴδιος) τῆ δῆθεν νίκης τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος ἔναντι τοῦ γαλλικοῦ κ.λπ.

2. Πρβλ. Ἡρακλείτου DK 21, 26, 75, 89.

3. Βλ. καί τόν πρόλογο τοῦ *Τάδε ἔφη Ζαρατούστρας*, ὅπου ὁ Ζ. σηκώνεται χαράματα, προχωράει κατά τόν ἥλιο (σύμβολο τῆς μεγαλοφυΐας) καί τοῦ λέει: ὦ μέγα ἄστρο! Πόση θά 'ταν ἡ εὐτυχία σου ἂν δέν εἶχες ἐκείνους πού φωτίζεις!..

4. Συγκεντρωτικό οὐσιαστικό. Θέλει νά πεῖ διαλεχτῶν πνευμάτων.

5. Μέ Ἡρακλείτειους ὄρους: ὁ γερμένος στόν δικό [προσωπικό] του κόσμο (ἀπ. 89), πού βλέπει ὄνειρα, δηλ. φευ-

γαλέες, ἀπατηλές εἰκόνας, ὁ πού δέν ἔχει ἐπαφή πιά μέ τόν κοινό Λόγο. Ἐδῶ ἐπισημαίνεται ξανά τό βάρος πού δίνει ὁ Νίτσε ὄχι στό κοινό, τό καθολικό, μά στό προσωπικό — καί συγκεκριμένα: στόν δημιουργό ὡς πλάστη σέ περίκλειστο προσωπικό κόσμο.

6. Ὁ ὁποῖος ἀνθρώπος, ἔχοντας τώρα ὡς πρώτη ὕλη του τόν καταβολικό αὐτόν πόνο, τόν ἐπανεμφανίζει (ὑπό καλλιτεχνική μορφή, ἔχοντάς τον πλάσει καλλιτεχνικά).

7. Ἐνν. τό ἀντιφέγγισμα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ κόσμου (κι ὄχι βέβαια τοῦ κοσμικοῦ ματιοῦ).

8. Phänomen.

9. Kultur.

10. Vorstellungen (= ἀντιλήψεις, παραστάσεις)

11. [Βλ. *Gaya Scienza*, 377 «Ἐμεῖς οἱ ἀπάτριδες»:]

Δέν «συντηροῦμε» τίποτα, δέν γυρῶμε σέ κανένα παρελθόν, δέν εἴμαστε οὔτε κατά διάνοια «φιλελεύθεροι», δέν ἐργαζόμαστε γιά τήν «πρόοδο», δέν χρειάζεται νά κλείσουμε τ' αὐτιά μας ἀπέναντι στῆς μελλοντο-σειρήνες τῆς ἀγορᾶς — αὐτά πού τραγουδοῦν: τα «ἴσα δικαιώματα», ἡ «ἐλεύθερη κοινωνία», «οὔτε ἀφέντες πιά οὔτε δούλοι», δέν μάς δελεάζουν καθόλου! — καί διόλου ἐπιθυμητῆ δέν θεωροῦμε τήν ἰδρυση τοῦ βασιλείου τῆς Δικαιοσύνης καί τῆς Ὁμόνοιας ἐπὶ γῆς (διότι σίγουρα θά ἐπρόκειτο γιά τό βασίλειο τῆς βαθύτερης μετριοτήτας καί τοῦ βαθύτερου κινεζισμοῦ), χαίρομαστε μέ ὅλους ἐκείνους πού — σάν κ' ἐμᾶς — ἀγαποῦν τόν κίνδυνο, τόν πόλεμο, τήν περιπέτεια, πού ἀρνούνται νά συμβίβαστοῦν, νά αἰχμαλωτιστοῦν, νά γίνουν διαλλακτικώτεροι καί νά εὐνοχιστοῦν...

12. [Βλ. 3/55 1875:] «Εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου νά ζεῖ βάσει τοῦ ἑαυτοῦ του κι ὄχι κατ' ἀναφορά πρὸς ἄλλους. Γι' αὐτό θεωροῦσαν οἱ Ἕλληνες τή χειρωνακτικὴ ἐργασία ἀπρεπῆ».

13. Ἡ ἀραίωση εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

14. Schaffen. Ὅχι μόνο ὑπό τήν ἔννοια τοῦ ἔργου πρὸς τὸ δῆμο (δημιουργία) βέβαια, ἀλλὰ γενικώτερα τῆς πλάσης, τῆς γέννησης, ἐφ' ᾧ καὶ τὰ πλάγια.

15. Bildung.

16. Ἐπιτομή πού πρωτοδιατύπωσε ὁ γερμανὸς φιλόλογος Friedrich August Wolff (1750-1824).

17. Ἡ ἀραίωση εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

18. [Στὸ μυαλό του ἔχει τὴν ὑποτιθέμενη πυρπόληση τοῦ Λούβρου (Μάιος 1871). Βλ. γράμμα του πρὸς τὸν φίλο του Κάρλ φον Γκέρσντροφ (21 Ἰουνίου 1871):] Πέρα ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῶν ἐθνῶν, μᾶς τρομοκράτησε τὸ ξαφνικό καὶ φοβερό ζῦπνημα τῆς διεθνούς ὕδρας [], προάγγελος ὁλόκληρα διαφορετικῶν μελλοντικῶν μαχῶν. [] Ὅλοι ἐμεῖς, μ' ὄλο τὸ παρελθόν μας, φταίμε γιὰ τίς σημερινές φρικαλεότητες: ἄς μὴν ἀρχίσουμε λοιπὸν νὰ κατηγοροῦμε, μὲ ὑπεροπτική ἀλαζονεία, μόνο ἐκείνους τοὺς δύστυχους πού ἔβαλαν φωτιά στὸ Λούβρο, ὅτι τάχα εἶν' ἔνοχοι γιὰ τὸ ἔγκλημα πού συνιστᾷ ἡ μάχη κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ (Kultur). Ξέρω τί σημαίνει μάχη κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅταν ἔμαθα γιὰ τὴν πυρκαγιά στὸ Παρίσι, γιὰ κάμποσες μέρες ἤμουν ἐντελῶς συντετριμμένος καὶ χαμένος μέσα σέ δάκρυα καὶ ἀμφιβολίες. Ὁλόκληρο τὸ ἐπιστημονικό καὶ φιλοσοφικό-καλλιτεχνικό οἰκοδόμημα μου φάνηκε ἕνας παραλογισμός, ἐφ' ὅσον μία καὶ μόνο μέρα ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐξολοθρέψει τὰ λαμπρὰ ἔργα τέχνης, γιὰ νὰ μὴν πῶ ὁλόκληρες καλλιτεχνικές περιόδους: εἶχα ἀγκιστρωθεῖ στὴν μεταφυσική ἀξία τῆς τέχνης, σκεφτόμουν ὅτι ἡ τέχνη δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει γιὰ τοὺς πτωχοὺς τῶ πνεύματι, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐκπληρώνει ὑψηλότερες ἀποστολές. Ὅμως, ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ μεγάλη ὀδύνη, δέν ἤμουν σέ θέση νὰ ρίξω τὴν πέτρα τοῦ ἀναθέματος σ' αὐτοὺς τοὺς ἱερόσυλους, πού, γιὰ μένα, δέν εἶναι παρά οἱ φορεῖς ἐνός γενικώτερου πταίσματος, γιὰ τ' ὁποῖο χρειάζεται πολλὴ σκέψη!

19. Τὰ πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

20. Γκαῖτε, *Φάουστ II*, 11906.

21. Γκαῖτε, *Φάουστ II*, 7769-7784.

22. [Βλ. Γενεαλογία τῆς Ἡθικῆς I, 12:] Ἐτσι ἔχουν τὰ πράγματα: ἡ μείωση καὶ ἡ ἰσοπέδωση τοῦ Εὐρωπαϊοῦ ἀποτελεῖ τὸν μεγαλύτερο κίνδυνό μας. Γιατί αὐτὸ τὸ θέαμα κουράζει... Σήμερα δέν βλέπουμε τίποτα πού νὰ θέλει νὰ τρανέψει, ἔχουμε τὴν ὑποψία ὅτι τὰ πράγματα θὰ συνελθῶν ὁλοένα νὰ πέφτουν, νὰ πέφτουν, νὰ γίνονται ἰσχνότερα, πιὸ ἄκακα, φρονιμώτερα, ἀνετώτερα, μετριοπαθέστερα, ἀδιαφορώτερα, κινεζικώτερα, χριστιανικώτερα — ὁ ἄνθρωπος, ἀναμφίβολα, θὰ γίνετ' ὁλοένα καὶ «καλύτερος»...

23. Gewalt (βία) καὶ στίς δύο περιπτώσεις,

24. Im Scheine: στὸ «φαίνεσθαι».

25. Τοῦ Κράτους.

26. Σκέψη πού ἀποκρυσταλλώνεται στὴ θεμελιώδη θέση τοῦ Ζαρατούστρα: «Ἐκεῖ πού τελειώνει τὸ κράτος ἀρχίζει ὁ ἄνθρωπος». Πέρα ἀπὸ αὐτό, στίς 15 Δεκεμβρίου τοῦ 1870, ὁ Νίτσε ἔγραφε στὸν Ρόντε: «Γρήγορα θὰ μᾶς χρειαστοῦν μοναστήρια... Ἐὰς προσπαθήσουμε νὰ βροῦμε κάποιον μικρὸ νησί, ὅπου δὲ θὰ ἔναι ἀνάγκη νὰ βουλώνουμε τ' αὐτιά μας μὲ κερί. [] Τὰ βιβλία μας δὲ θὰ ἔναι παρά ἀγίαστρια γιὰ νὰ πιάνουμε φίλους. [] Θὰ ζοῦμε, θὰ ἐργαζόμεστε, θὰ χαιρόμαστε ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο μας — μονάχα μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἴσως, θὰ μπορέσουμε νὰ ἐργαστοῦμε γιὰ τὸ σύνολο».

27. [Ἐναλλακτικὴ γραφή:] «Παντοῦ βλέπει κανεὶς τὰ μνημεῖα τῆς γέννησής του: ρημαγμένα στρατεύματα, κατεστραμμένες χώρες, ποδοπατημένες πόλεις, τὸν σπόρο διαβρωτικώτατος μίσους μεταξύ τῶν λαῶν καὶ προπαντὸς — τῆ δουλεία! Εἴτε θέλει κανεὶς νὰ τὴν ἐκλάβει ὡς προγραμμαμένη κοινωνικὴ τάξη εἴτε ὡς περιοδικὴ ἢ δημοσιούπαλληλικὴ δουλεία. Ποιὰ ὁρμὴ σπρώχνει τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸ Κράτος; Τί θέλει τοῦτο τὸ ἔνστικτο, τὸ ὁποῖο, στὴν περίπτωση τῶν Ἑλλήνων, ὅλα τὰ καταβρόχθιζε καὶ τὰ θυσίαζε στὸ βωμὸ του; Μήπως, στὴν πραγματικότητά, εἶναι ἀπλῶς ἕνα αἰσθημα εὐγνωμοσύνης πού νιώθει ὁ κάθε ἄνθρωπος ξεχωριστά, ἐπειδὴ τάχα δέν θὰ χρειάζεται γὰρ σ' αὐτὸ νὰ παλεύει πιά μόνος ἐναντίον ὄλων; Εἶναι μὴπως τὸ εὐχάριστο συναίσθημα τῆς ἀσφάλειας, τοῦ νὰ ζεῖς κάτω ἀπὸ μίαν ἀσπίδα προστασίας, ἐκτός κινδύνου; Δικαιολογοῦνται τάχα αὐτές οἱ ὑποθέσεις; Ἄραγε δέν μπορεῖ κανεὶς κάλλιστα νὰ λιμοκτονήσει ὅμοια ἐντὸς τοῦ Κράτους ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό; Καὶ δέν ἀρχίζει ἐκ νέου τότε, ἐντὸς τοῦ Κράτους, ἡ μάχη τοῦ ἐνός ἐναντίον ὄλων; Καὶ πῶς θὰ μπορούσε ἡ εὐγνωμοσύνη — ἕνα ἀπὸ τὰ εὐγενέστερα, γι' αὐτὸ καὶ σπανιότατα χαρακτηριστικά τῆς ἀνθρωπότητος — νὰ μεταμορφωθεῖ σέ μιά τόσο ἀναλωτικὴ ὁρμὴ, ὅπως εἶναι ἡ πολιτικὴ ὁρμὴ, σέ ἄτομα πού δέν ἔχουν καμμιά ἠθικὴ συναίσθηση;»

28. Λατινικά στὸ κείμενο.

29. Ὁ Νίτσε ἔχει στὸ νοῦ του τοὺς Περσικούς Πολέμους καὶ τὸν Αἰσχύλο.

30. Πρβλ. Θεουκιδίδου A, 1, 3: «Κίνησις γὰρ αὐτῆ μεγίστη...»

31. *Πιάδα I*, 47-52.

32. Abbild (ἀντίγραφο, ὁμοίωμα).

33. Urbild (ἀρχέτυπο).

34. Urstaat.

35. Ἡ ἀραίωση εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

36. Πλατ. Ἐπιστολὴ Ζ', 324c. Τὰ πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

37. «Ἡ τέχνη εἶναι ἕνα ἀντίγραφο ἐνός ἀπατηλοῦ φαινομένου».

βιβλιο- φορίες

Δημήτρης ΣΤΑΜΕΛΟΣ, Άνδρέας Μιαούλης. Έπος και Τραγωδία, Βιβλιοπωλείον της Έστίας, Άθήνα 2003, 473 σσ.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει άδρά και διεξοδικά στο βιβλίο αυτό τό έργο του κορυφαίου ναύαρχου του Άγώνα Άνδρέα Μιαούλη (1769-1835) και προβάλλει τήν δραστηριότητά του. Έκδηλη στις σελίδες του βιβλίου είναι ή πρόθεση νά έξαρθει, και μέ συγκεκριμένες γιά καθένα εκτιμήσεις, ή προσπάθεια του Ύδραίου ναύαρχου γιά τόν κοινό Άγώνα.

Ο συγγραφέας, βιογράφος δύο άλλων προσωπικοτήτων του Άγώνα, του Νικηταρά και του Μακρυγιάννη, αλλά και δεινός έρευνητής των «σκοτεινών» πτυχών του Άγώνα, όπως ο θάνατος του Καραϊσκάκη¹, κατόρθωσε νά πραγματοποιή μέ πολλή επιτυχία τό δυσχείριστο, περίπλοκο θέμα του, όχι άμοιρο και πολιτικών προβλημάτων.

Τό πρώτο κεφάλαιο «Έποπτική θεώρηση τής προσωπικότητας και τής φυσιογνωμίας του. Χαρακτηριστικά και χαρακτηρισμοί» (σσ. 9-27, 387-389) σταχυολογεί από συγχρόνους και μεταγενεστέρους του Μιαούλη άποψεις γιά τόν ναύαρχο.

Τήν έτυμολογία του έπωνύμου και τόν τόπο καταγωγής του Μιαούλη, τήν άλλαγή του έπωνύμου από «Βώκος» sé «Μιαούλης», έρευνά τό δεύτερο κεφάλαιο: «Οί προγονικές του ρίζες και ο τόπος τής γέννησής του. Η μετονομασία του από Βώκος sé Μιαούλης» (σσ. 28-32, 389-391).

Τήν ένασχόλησή του μέ τό θαλάσσιο έμπόριο, τήν πειρατεία και τήν δραστηριότητά του πριν από τήν έκρηξη τής Έπαναστάσεως μελετά τό τρίτο κεφάλαιο: «Η προεπαναστατική του δράση. Έμπόριο, καταδρομές και περιπέτειες στό Αιγαίο και σ' όλόκληρη τή Μεσόγειο» (σσ. 33-46, 391-393).

Τίς άμφιβολίες και διαταγμούς του Μιαούλη γιά τήν συμμετοχή του στόν Άγώνα, αλλά και τούς λόγους πού τόν οδήγησαν νά μετάσχει, μελετά τό τέταρτο κεφάλαιο: «Η έναρξη του Άγώνα και οί άρχικές έπιφυλάξεις του Μιαούλη. Η ολοκληρωτική του άφοσίωση στην Έπανάσταση

και οί πρώτες νικηφόρες ναυμαχίες τόν άνυψώνουν στους πρωταγωνιστές της» (σσ. 47-56, 393-397).

Τά έπόμενα έξι κεφάλαια, από τό πέμπτο έως και τό δέκατο (σσ. 57-234, 397-421), περιγράφουν τήν όλη επαναστατική δραστηριότητα του ναύαρχου. Έπισημαίνει εύστοχώτατα ο συγγραφέας τά ιστορικά προβλήματα τά συνδεδεμένα μέ τίς συγκεκριμένες κρίσεις γιά πρόσωπα και γεγονότα, όπως ο έμφύλιος πόλεμος των Έλλήνων (1823-24), ή άτολμία γιά τήν παρεμπόδιση του Ίμπραήμ, αλλά και ή προσπάθεια του Μιαούλη γιά τήν καταστροφή του στόλου του, ο παραγκωνισμός του από τήν έλευση των Άγγλων κατά τό τέλος του Άγώνα. Μέ διεξοδική και λεπτομερή αναφορά στους συμπολεμιστές και συγχρόνους του Μιαούλη, αλλά και sé ιστορικούς τής Έπαναστάσεως, κατορθώνει ο αναγνώστης νά άποκομίσει τήν πλέον κατάλληλη άποψη γιά τόν ναύαρχο.

Ο Μιαούλης αποκαθίσταται sé ναύαρχο από τόν Καποδίστρια, εύθύς μέ τήν έλευσή του. Ο ίδιος ο Κυβερνήτης του αναθέτει τήν πάταξη τής πειρατείας και τήν διοίκηση του στόλου γιά τήν ναυτική έκστρατεία στην Χίο. Τήν έμπιστοσύνη και τήν ευεργεσία πού δείχνει ο Καποδίστριας προς τόν Μιαούλη αναδεικνύει τό ένδέκατο κεφάλαιο: «Ο Καποδίστριας αποκαθιστά ως ναύαρχο τόν Μιαούλη μετά τή φυγή του Κόχραν και του αναθέτει τή διοχή τής πειρατείας. Η συμμετοχή του Μιαούλη στην έκστρατεία τής Χίου και στις έπιχειρήσεις στη Δυτική Ελλάδα» (σσ. 235-268, 421-427).

Τά έπόμενα δύο κεφάλαια, τό δωδέκατο και τό δέκατο τρίτο, αναφέρονται στα τραγικά γεγονότα τής άνταρσίας τής Ύδρας και τής πυρπόλησης του στόλου στόν Πόρο: «Ο Μιαούλης, από τούς πρωταγωνιστές τής άνταρσίας τής Ύδρας έναντίον του Καποδίστρια, πυρπολεί μέρος του έθνικού στόλου στόν Πόρο» (σσ. 269-298, 427-431) είναι τό θέμα του δωδεκάτου κεφαλαίου, στο όποιο αναδεικνύεται ο ρόλος του Μαυροκορδάτου και έξηγείται γιατί ο ευεργετηθείς Μιαούλης προέβη sé τέτοιου είδους ανήθικη και άποτρόπαιη πράξη. Τήν άγανάκτηση του λαού, αλλά και κορυφαίων αξιωματούχων τής εποχής, έπισημαίνει τό

δέκατο τρίτο κεφάλαιο: «Πανεθνική αγανάκτηση και γενική αποδοκιμασία έναντι των στασιαστών της Ύδρας και του Μιαούλη για την πυρπόληση του εθνικού στόλου» (σσ. 299-317, 431-432), όπου υπογραμμίζεται η μεταμέλεια του ναυάρχου.

Με τις δικές του δυνάμεις, μέσα από τις αφηγήσεις συγχρόνων και αυτοπτών μαρτύρων, κατορθώνει ο συγγραφέας να αναίρεσει ή να ελέγξει ως άβάσιμα αρκετά στοιχεία που παρουσιάζουν οι ξένοι ιστορικοί για τα επεισόδια του Πόρου στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο: «Ξένοι ιστορικοί για την ανταρσία και τό κάψιμο του στόλου. Οι πρωταίτιοι της ανταρσίας σέ δίκη και ή δολοφονία του Καποδίστρια» (σσ. 318-341, 432-435), όπου και ή πράξη συμφιλίωσης και συνδιαλλαγής προς τούς στασιαστές.

Ο Μιαούλης δέν θά αποδεχθεί τόν τίτλο του στολάρχου, που του αποδίδει ή Διοικητική Επιτροπή μετά την δολοφονία του Καποδίστρια (27 Σεπτεμβίου 1831), θά αποδεχθεί όμως να γίνει μέλος της Τριμελούς Επιτροπής, που θά μεταβεί στο Μόναχο τό 1832, για να συγχαρεί τόν Όθωνα για την επιλογή του ως βασιλέα της Ελλάδος. Κατά την διακυβέρνηση του Όθωνος μετά την ενηλικίωσή του (Μάιος 1833) έως τόν θάνατο του Μιαούλη (1835), οι δραστηριότητες και μετακινήσεις του ναυάρχου ήσαν περιορισμένες, όπως αναλυτικά αναφέρονται στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο: «Η φιλομοναρχική στάση του Μιαούλη και ή αποστολή του στο Μόναχο. Η ευνοια από την Αντιβασιλεία και τόν Όθωνα. Ο Θάνατός του. Λαός και Κυβέρνηση τιμούν τόν ναύαρχο. Η ταφή σέ ακτή του Πειραιά, δίπλα στον υποτιθέμενο τάφο του Θεμιστοκλή» (σσ. 342-361, 435-440).

Στό δέκατο έκτο κεφάλαιο αναφέρεται πώς τό δημοτικό τραγούδι και ή νεοελληνική λογοτεχνία παρουσίασε τόν Μιαούλη (σσ. 362-379, 440-442) και τό δέκατο έβδομο παρακολουθεί τόν Μιαούλη στην εικονογραφία του 1821 (σσ. 380-383, 442-443).

Ακολουθεί αναλυτικό «Γλωσσάρι» (σσ. 445-454) και διεξοδική Βιβλιογραφία (σσ. 456-473).

Ο συγγραφέας δέν εφείσθη κόπου και μόχθου και κατόρθωσε του σκοπού του: να αποκαλύψει λεπτομερειακά την φυσιογνωμία και την δράση μιας από τις πλέον συγχλονιστικές μορφές του νεοελληνικού βίου, άρα εϋστοχος και ό υπότιτλος του έργου: *Έπος και Τραγωδία*.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Δ. Σταμέλου, *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη: Συμπωματικό γεγονός ή οργανωμένη δολοφονία;* Αθήνα 2003¹. Το ίδιο, *Νικηταράς. Πρότυπο παλικαριάζ και άρετής*, Αθήνα 2000, Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας 2001.

Γιώργος ΣΤΑΘΑΚΗΣ, Τό Δόγμα Τρούμαν και τό Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα, έκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, 457 σσ.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει άδρά στο βιβλίο αυτό και διεξοδικά την ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα μετά την λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως αυτή εκφράστηκε με τό Δόγμα Τρούμαν και τό Σχέδιο Μάρσαλ και προβάλλει τις προτεραιότητες του ξένου παράγοντα και τις διαφοροποιήσεις του από τόν εγχώριο για την ανάπτυξη της μεταπολεμικής οικονομίας. Έκδηλη στις σελίδες του βιβλίου είναι ή πρόθεση να εξαρθεί, και με συγκεκριμένες για καθέναν εκτιμήσεις, να υπογραμμισθεί τό ενδιαφέρον του ξένου παράγοντα για την ανάπτυξη της χώρας.

Ός οικονομολόγος και ιστορικός της οικονομίας, ό συγγραφέας του βιβλίου κατόρθωσε να πραγματοποιηθεί με πολλή επιτυχία τό δυσχείριστο, περίπλοκο θέμα του, όχι άμοιρο και πολιτικών προβλημάτων, μάλιστα ως θέμα όχι μόνο της ιστορίας της οικονομίας αλλά και των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων στην ταραγμένη μεταπολεμική περίοδο. Με παρρησία ό συγγραφέας αναγνωρίζει ότι χρειάζεται κατάρτιση για την όρθή έρμηνεία των γεγονότων και επισημαίνει, εϋστοχώτατα, και τόν κίνδυνο, σύμφυτο με την όχι σφαιρική αντιμετώπιση του θέματος.

Τόν αναλυτικό Πίνακα των Περιεχομένων (σσ. 9-14), ακολουθεί αναλυτικός Κατάλογος Πινάκων (σσ. 15-18) και ή διεξοδική «Εισαγωγή» (σσ. 19-30), που περιγράφει την δομή και τις κατευθυντήριες γραμμές του έργου.

Τό έργο διακρίνεται σέ τέσσερα μέρη. Τό Πρώτο Μέρος (σσ. 32-132) σύγκειται από όκτώ ανισομεγέθη κεφάλαια. Φέρει τόν τίτλο: «Αναδρομή στην περίοδο '44-'47». Ο συγγραφέας, όπως σημειώνει (σ. 20), κρίνει απαραίτητη την αναδρομή αυτή, γιατί τά θέματα που απασχόλησαν τούς πολιτικούς και οικονομικούς φορείς βρέθηκαν στο επίκεντρο της αμερικανικής βοήθειας.

Μετά από μία σύντομη αναφορά στην οικονομία της Κατοχής (Κεφάλαιο 1: «Τά κληροδοτήματα της οικονομίας της Κατοχής», σσ. 33-50), ακολουθούν τά κεφάλαια που πραγματεύονται τις προσπάθειες για την σταθεροποίηση της οικονομίας κατά την περίοδο 1944-1947, όπου στο επίκεντρο βρίσκονται οι προτάσεις του Ακαδημαϊκού Κ. Βαρβαρέσου (1884-1957)¹ και του Καθηγητού Ξενοφώντος Ζολώτα (1899-2004). Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας ήταν χαώδης. Σημειωτέον ότι, σύμφωνα με όρισμένες εκτιμή-

σεις, τό 1945 τό ἐθνικό εισόδημα αποτελούσε μόλις τό 31% εκείνου του 1938. Τό ἐργατικό δυναμικό εἶχε μειωθεί σοβαρά, λόγω τῶν μεγάλων ἀπωλειῶν τόσο στίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις τῆς περιόδου 1940-41 ὅσο καί στήν ἐθνική ἀντίσταση, καθώς καί λόγω ἀξέχσεως τῆς θνησιμότητος ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως τῶν στοιχειωδῶν εἰδῶν διατροφῆς. Τό κεφάλαιο τῆς οἰκονομίας πού ἀφοροῦσε στήν βασική ὑποδομή εἶχε ὑποστῆ μεγάλες καταστροφές. Ἀνασταλτικῶς παράγων γιά τήν λειτουργία του οἰκονομικοῦ συστήματος ἀποτελοῦσε ἡ πλήρης σχεδόν ἀπονέκρωση τῶν τραπεζικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐξ αἰτίας τῆς προϊούσας ἐξαφανίσεως τῆς δραχμῆς ἀπό τίς συναλλαγές καί τῆς διεξαγωγῆς του μεγαλύτερου μέρους τους μέ χρυσές λίρες².

Οἱ προσπάθειες τῶν παραγόντων τῆς χώρας ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωση (Ὀκτώβριος 1944) ἐκινήθησαν σέ τρεῖς ἄξονες: τήν σταθεροποίηση, τήν ἀνασυγκρότηση καί τήν ἀνάπτυξη. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στήν ἐξισορρόπηση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν καί τήν σταθερότητα του νομίσματος. Ἡ ἀνασυγκρότηση ἀναφέρεται στήν ἀποκατάσταση τῶν ὑποδομῶν καί τῆς παραγωγῆς στά προπολεμικά τους ἐπίπεδα καί, τέλος, ἡ ἀνάπτυξη ἀναφέρεται στό βιομηχανικό ζήτημα.

Ὁ συγγραφέας μελετᾶ τά προβλήματα αὐτά στά ἐπόμενα κεφάλαια του Πρώτου Μέρους. Κεφάλαιο 2: «Ἀπόψεις γιά τή σταθεροποίηση: Βαρβαρέσος καί Ζολώτας» (σσ. 51-65), Κεφάλαιο 3: «Οἱ πρώτες ἀπόπειρες σταθεροποίησης, Ὀκτώβριος '44 - Μάιος '45» (σσ. 67-74), Κεφάλαιο 4: «Τό “πείραμα” Βαρβαρέσου, καλοκαίρι του '45» (σσ. 75-84), Κεφάλαιο 5: «Ἡ Ἑλληνο-Βρετανική Συμφωνία του 1946» (σσ. 85-97), Κεφάλαιο 6: «Ἡ ἀνασυγκρότηση, '44-'47» (σσ. 99-111), Κεφάλαιο 7: «Ἡ ἀπραξία τῶν Τραπεζῶν» (σσ. 113-120), Κεφάλαιο 8: «Ὁ περιορισμένος ρόλος τῆς βρετανικῆς ἀποστολῆς» (σσ. 121-132).

Τά ἄμεσα προβλήματα πού ἐτίθεντο ὡς πρός τό νομισματικό ζήτημα ἦταν ἡ ἐκλογίκευση τῆς δραχμικῆς κυκλοφορίας καί ἡ ἀντιμετώπιση μιᾶς de facto καταστάσεως, τῆς κυριαρχίας δηλαδή τῆς χρυσῆς λίρας ὡς μέσου συναλλαγῆς ἀλλά καί ἀποταμιεύσεως. Παράλληλα, ἔπρεπε νά ρυθμισθεῖ ἡ κυκλοφορία τῆς στρατιωτικῆς στερλίνας, πού εἶχαν ἐκδώσει οἱ βρετανικές στρατιωτικές ὑπηρεσίες πρός χρήση τῶν στρατευμάτων πού στάθμευαν στό ἐξωτερικό. Ἡ ἐπίσημη ἰσοτιμία τῆς στρατιωτικῆς λίρας ἦταν ἴση μέ μία χάρτινη, ἀλλά τό χαρτονόμισμα αὐτό δέν κυκλοφοροῦσε στό Ἡνωμένο Βασίλειο. Στήν Ἑλλάδα εἶχε ἰσχὺ ἕως στίς 15.6.1945 καί ἡ ἰσοτιμία του πρός τήν δραχμῆ διατηρήθηκε σταθερή στίς 600 δραχμές³. Τά παρᾶνω σημεία καλύφθησαν μέ τόν Ν. 18 τῆς

10ης Νοεμβρίου 1944, μέ τόν ὁποῖο, ἐκτός ἀπό τήν ἰσοτιμία τῆς νέας δραχμῆς πρός τήν παλαιά (1 νέα = 50 δις κατοχικές δρχ.), καθιερώθηκε μία ἔμμεση ἰσοτιμία τῆς δραχμῆς πρός τήν χρυσή καί χάρτινη λίρα, μέσω τῆς στρατιωτικῆς λίρας, ἡ ὁποία ἦταν ἀνταλλάξιμη μέ τήν δραχμῆ ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος⁴. Ἡ κάλυψη τῶν δημοσιονομικῶν ἀναγκῶν, πού περιελάμβαναν κυρίως μισθοδοσίες καί συντάξεις, ἐγινε μέ προσφυγή στό ἐκδοτικό προνόμιο. Μέ τόν Ν. 18/44 ἐκμηδενίζονταν τά πάσης φύσεως χρέη — πού μπορούσαν πλέον νά ἐξοφληθοῦν εἴτε σέ πληθωριστικῶ χαρτονόμισμα εἴτε μέ τήν ἰσοτιμία τῆς νέας πρός τήν παλαιά δραχμῆ — συμπεριλαμβανομένων τῶν προπολεμικῶν τραπεζικῶν καταθέσεων καί του ἐσωτερικοῦ δημοσίου χρέους. Ὁ ἐκμηδενισμός τῶν προπολεμικῶν ἀποταμιευμάτων τῶν μεσοστρωμάτων δημιούργησε κοινωνικό πρόβλημα.

Οἱ οἰκονομικές ἐξελίξεις, στίς ὁποῖες πρέπει νά ἐπισημανθεῖ τό πρόβλημα τῆς διανομῆς εἰδῶν διατροφῆς καί ἐνδύσεως, ἦσαν ἀνεπιθύμητες γιά τόν συμμαχικό παράγοντα, ὁ ὁποῖος διέβλεπε κίνδυνο ἐνδεχόμενης κρίσεως. Οἱ συνθήκες τῆς οἰκονομίας δέν ἐπέτρεπαν στήν χώρα νά αὐτοσυντηρηθεῖ, ὁ συμμαχικός παράγων ἦταν διατεθειμένος νά προβεῖ σέ γενναίες δωρεές, ἐφ' ὅσον ὅμως ὑπῆρχαν ἐγγυήσεις ὅτι αὐτές θά ἔχουν κάποια ἀποτελέσματα⁵.

Ὡς ἐγγύηση γιά τόν συμμαχικό παράγοντα ἀναδεικνύεται ὁ Κ. Βαρβαρέσος, ὁ ὁποῖος στίς 2 Ἰουνίου 1946 ὀρκίζεται Ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως του Ναυάρχου Π. Βούλγαρη καί Ὑπουργός Ἐφοδιασμοῦ μέ εὐρύτατες ἀρμοδιότητες ἐποπτείας ἐπί τῶν οἰκονομικῶν ὑπουργείων. Τό ἐγχείρημά του, τό ὁποῖο τελικῶς ἀπέτυχε μέ τήν παραίτησή του στίς 3 Σεπτεμβρίου 1945 καί τήν ἀναχώρησή του στίς Η.Π.Α.⁶, ὑπῆρξε ἕνα πλήρες πρόγραμμα οἰκονομικῆς πολιτικῆς στίς συνθήκες μιᾶς πλήρως ἀποδιαιρωμένης οἰκονομίας, γιατί ἦταν καθολικό, ἀφοῦ κάλυπτε ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας, διαρθρωτικό, γιατί ἐπιχειροῦσε νά μεταβάλλει τίς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς τομεῖς παραγωγῆς καί ριζοσπαστικό, γιατί ἀποτολμοῦσε μία νέα ἀνακατανομή τῶν πόρων του εισοδήματος⁷.

Οἱ ἐκλογές τῆς 31ης Μαρτίου 1946 ἔφεραν τό Λαϊκό Κόμμα στήν ἐξουσία καί τό δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου 1946 ἔβαλε τέλος στό πολιτειακό πρόβλημα μέ τήν ἐπιστροφή στήν Ἑλλάδα του Γεωργίου Β'. Τήν ἴδια ἐποχὴ ἀρχίζει νά κάνει αἰσθητὴ τήν παρουσία του ὁ ἀμερικανικός παράγων.

Τήν μετάβαση στόν ἀμερικανικό παράγοντα πού κορυφώνεται μέ τό Δόγμα Τρούμαν διερευνᾶ τό Δεύτερο Μέρος μέ τίτλο: «Τό Δόγμα Τρούμαν '47-'48» (σσ. 133-223), τό ὁποῖο σύγκειται ἀπό

τά Κεφάλαια 9-15: Κεφάλαιο 9: «Ἡ ἐξαγγελία τοῦ Δόγματος Τροῦμαν» (σσ. 135-145), Κεφάλαιο 10: «Ἡ ἔκθεση Porteo» (σσ. 147-161), Κεφάλαιο 11: «Ἡ ἀφιξὴ τῆς AMAG» (σσ. 163-175), Κεφάλαιο 12: «Τὸ πρόγραμμα οἰκονομικῆς βοήθειας '47-'48» (σσ. 177-186), Κεφάλαιο 13: «Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς AMAG» (σσ. 187-204), Κεφάλαιο 14: «Τὸ πρόγραμμα ἀνασυγκρότησης: Οἱ Corps of Engineers» (σσ. 205-213), Κεφάλαιο 15: «Ἡ διαμάχη τῆς πρεσβείας μετὰ τὴν AMAG» (σσ. 215-221).

Ἡ ἀποστολὴ Porter ἀφικνεῖται στὴν χώρα ταυτόχρονα μετὰ τὴν ἐξαγγελία τοῦ Δόγματος Τροῦμαν καὶ μελετᾷ ἐπιτόπου τὴν κατάσταση. Ἀναγνωρίζει τὴν διαφθορὰ τῆς ἐξουσίας, εἰσηγεῖται συμμετοχὴ τῶν Φιλελευθέρων καὶ πλήρη ἔλεγχο τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανούς. Ἡ οἰκονομικὴ ἀποστολὴ πού ἐστάλη στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸν τίτλο «American Mission for Aid to Greece» ἀναλαμβάνει ἀρμοδιότητα σὲ ὅλα τὰ θέματα τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς καὶ σὲ μία ταραγμένη περίοδο, λόγῳ τῆς κορυφώσεως τοῦ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀδελφοκτόνου πολέμου. Ὁ συγγραφέας ἔχει μελετήσει μετὰ συνέπεια τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀποστολῶν καὶ διάχυτη εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ἀμερικανικὸς παράγων ἤλεγχε τὴν πολιτικὴν κατάσταση. Ἀξίζει, ἔστω καὶ καθ' ὑπέρβαση, νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ ἀμερικανικὸς παράγων δὲν κάνει γιὰ πρώτη φορά τὴν ἐμφάνισή του στὴν χώρα μας μετὰ τὸν Πόλεμο, ὅπως πιστεύεται γενικῶς, ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὸν Μεσοπόλεμο γίνονται προσπάθειες οἰκονομικῆς διεισδύσεως στὴν Ἑλλάδα. Ἡ περίπτωση τῆς Ἐταιρείας ΟΥΛΕΝ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ φράγματος στὸν Μαραθῶνα εἶναι ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ περίπτωση⁸.

Τὸ Σχέδιο Marshall, στὴν ἀρχικὴ του μορφή καὶ στὸ πρῶτο στάδιο, εἶναι θέμα τοῦ Τρίτου Μέρους: «Τὸ Σχέδιο Μάρσαλ, ἡ πρώτη περίοδος, '48-'49» (σσ. 225-314) τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ Κεφάλαια 16-20. Κεφάλαιο 16: «Ἡ διάψευση τῶν προσδοκιῶν: ἡ οἰκονομικὴ βοήθεια τοῦ '48-'49» (σσ. 227-236), Κεφάλαιο 17: «Ἡ καταρράκωση τῶν μισθῶν: ἡ δημοσιονομικὴ καὶ εἰσοδηματικὴ πολιτικὴ» (σσ. 237-251), Κεφάλαιο 18: «Ὁ ἐλεγχόμενος πληθωρισμὸς καὶ ἡ ἀνάκαμψη τῆς παραγωγῆς» (σσ. 253-264), Κεφάλαιο 19: «Ἀσκήσεις ἐπὶ χάρτου: τὸ Τετραετές Πρόγραμμα '48-'52» (σσ. 265-293), Κεφάλαιο 20: «Τὰ βιομηχανικὰ δάνεια» (σσ. 295-314).

Διάχυτη εἶναι ἡ ἀντίληψη, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, ὅτι ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας ἀποτελεῖ ἐκ τῶν οὐκ ἄνευ γιὰ τὴν βιωσιμότητά της. Τοῦτο προβάλλεται ἀπὸ τὸ κορυφαῖο τῆς περιόδου ἔργο τοῦ Δ. Μπάτση, *Ἡ βαριά βιομηχανία στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1947 (ἀνατ. Κέδρος

1977), ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύει τὴν βιωσιμότητα καὶ αὐτάρκεια τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας. Ὁφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε κάτι πού ἰδιαίτερα παραγνωρίζεται, ὅτι ὁ Μπάτσης στήριξε τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ στίς ἀπόψεις τοῦ κορυφαίου οἰκονομολόγου, τραπεζίτη καὶ νομικοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους (1874-1950), ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '30 εἶχε διακηρύξει μέσῳ τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου τὴν ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας. Παράλληλα, καὶ αὐτό εἶναι ἄξιο μνείας, γιατί ἐντάσσεται στὴν περίοδο πού πραγματεύεται ὁ συγγραφέας, ὁ Διομήδης μετὰ τὴν σχετικὴ ἀρθρογραφία του προέβαλε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Συνεδρίου τῆς Εἰρήνης τῶν Παρισίων τὴν θέση ὅτι ὁ Ἄξωνας ὄφειλε νὰ ἐπιστρέψει τὰ δάνεια τῆς Κατοχῆς στὴν Ἑλλάδα, ἀκόμα καὶ σὲ περίπτωση νίκης του⁹.

Τὸ τέλος τοῦ ἀδελφοκτόνου πολέμου (29 Αὐγούστου 1949) σηματοδοτεῖ καὶ τὸ τέλος τοῦ Σχεδίου Marshall. Ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὰ τέλη τοῦ 1949, μετὰ τὴν βοήθεια τοῦ ἀμερικανικοῦ παράγοντα, εἶναι γεγονός. Τὸ διεθνὲς σκηνικὸ ἔχει μεταβληθεῖ ἄρδην. Ὁ Ψυχρὸς Πόλεμος καὶ ὁ Πόλεμος τῆς Κορέας ἀναγκάζουν σὲ ἀλλαγὴ πολιτικῆς στὴν Ἀμερικὴ σὲ σχέση μετὰ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια. Ἡ χώρα μας γνωρίζει μία παρατεταμένη οἰκονομικὴ ὕφεση κατὰ τὴν περίοδο 1950-53, ἡ ὁποία συνδυάζεται μετὰ τὴν πολιτικὴ ἀστάθεια καὶ τὴν ἐξόντωση καὶ διωγμὸ πολλῶν Ἀριστερῶν.

Τὰ θέματα αὐτὰ μελετᾷ τὸ Τέταρτο Μέρος: «Ἡ σταθεροποίηση τῆς οἰκονομίας, '49-'53» (σσ. 315-428), τὸ ὁποῖο διακρίνεται στὰ κεφάλαια 21-27: Κεφάλαιο 21: «Τὸ τέλος τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ, φθινόπωρο τοῦ '49» (σσ. 317-338), Κεφάλαιο 22: «Οἱ πρῶτοι σχεδιασμοὶ γιὰ τὴν σταθεροποίηση, ἀρχές τοῦ '50» (σσ. 339-347), Κεφάλαιο 23: «Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τὸ '49-'50» (σσ. 349-358), Κεφάλαιο 24: «Ἡ ἀλλαγὴ πλεύσης τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ, φθινόπωρο τοῦ '50» (σσ. 359-367), Κεφάλαιο 25: «Τὸ σταθεροποιητικὸ πρόγραμμα - Πρῶτη φάση, 1951» (σσ. 369-380), Κεφάλαιο 26: «Τὸ σταθεροποιητικὸ πρόγραμμα - Δεύτερη φάση, 1952» (σσ. 381-401), Κεφάλαιο 27: «Σὲ ἀναζήτηση ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς» (σσ. 403-428).

Ὁ συγγραφέας ἀναδεικνύει τοὺς λόγους πού ὀδήγησαν στὴν ὕφεση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας. Οἱ Κυβερνήσεις τοῦ Κέντρου, ἀκολουθώντας τίς ἀμερικανικὲς ὑποδείξεις, ἐφάρμοσαν σὲ δύο φάσεις, τὸ 1951 καὶ 1952, τὸ σταθεροποιητικὸ πρόγραμμα. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Στρατηγῶ Πλαστήρα ἀναζητεῖ διέξοδο ἀπὸ τὴν κρίση καὶ προσφεύγει στὸν Ἀκαδημαϊκὸ Κ. Βαρβαρέσο, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται ἀπὸ τὸ 1945 στίς ΗΠΑ. Ὁ Βαρβαρέσος συντάσσει τὸ ἔργο του μετὰ τίτλο *Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ Οἰκο-*

νομικού Προβλήματος της Ελλάδος, πού δημοσιεύεται ελληνιστί και αγγλιστί τό 1952¹⁰. Ἡ Ἐκθεσις θά πυροδοτήσει ἀντιδράσεις στόν ἀκαδημαϊκό και πολιτικό κόσμο τῆς χώρας¹¹ και δέν θά ἔχει ὁποιαδήποτε τύχη. Ἡ ἀνοδος στήν ἐξουσία τοῦ νεοσυστάτου Κόμματος Ἐθνικός Συναγερμένος τοῦ Στρατάρχη Ἀλεξάνδρου Παπάγου θά σηματοδοτήσει τό τέλος μιᾶς παρατεταμένης ἀνασφαλείας και κρίσεως στήν χώρα και θά σημάνει μία νέα ἐποχή οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως.

Ἀκολουθεῖ ἀναλυτικό χρονολόγιο πολιτικῶν και οἰκονομικῶν γεγονότων 1940-1953 (σ. 429-441), Βιβλιογραφία (σ. 442-452) διακρινομένη σέ α) Ἐκθέσεις (σ. 443-444), β) Περιοδικές ἐκθέσεις τῆς ἀμερικανικῆς πρεσβείας και τῶν οἰκονομικῶν ἀποστολῶν (σ. 444), γ) διδακτορικές διατριβές (σ. 444), δ) Ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία (σ. 445-449) και ε) Ξένη (σ. 449-452) και Ἀναλυτικό Εὔρετήριο Ὄρων και Ὄνομάτων (σ. 453-457).

Ὁ συγγραφέας, ἐνωτισμένος μέ τήν προτροπή τοῦ Παρμενίδου «κρῖναι δέ λόγω Πολυδῆριν ἔλεγχον ἐξ ἐμέθεν ῥηθέντα», ἐπιδόθηκε στήν γόνιμη αὐτή μελέτη ὄχι μόνο μέ βαθύδλυστο ἐνδιαφέρον, ἀλλά και μέ σύνδρομη κριτικότητα και κατόρθωσε μέ τίς δικές του δυνάμεις νά ἀναδείξει μία θλιβερή ἀλλά ἐνδιαφέρουσα και ἀκρως ἀποκαλυπτική σελίδα τοῦ οἰκονομικοῦ, ἀλλά και τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς χώρας πού ἔχει σχέση μέ τήν ξενική ἐξάρτηση. Δικαιώνεται ἄρα και ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου.

Τό ἔργο ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα συμβολή στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη στήν χώρα μας και ἀξίζουν συγχαρητήρια στόν ἐκδοτικό Οἶκο γιά τήν ἀρτία και καλαισθητή ἐκδόσή του.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά μία πρόσφατη ἀποτίμηση τοῦ ἔργου και τοῦ ρόλου τοῦ Κ. Βαρβαρέσου ὡς οἰκονομολόγου, πανεπιστημιακοῦ και οἰκονομικοῦ παράγοντα βλ. τήν ἐμπεριστατωμένη και ἐκτενή Εἰσαγωγή τοῦ Κ. Κωστή στήν ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Βαρβαρέσου Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ Οἰκονομικοῦ Προβλήματος τῆς Ελλάδος (1952), Πρόλογος Ἰω. Πεσμαζόγλου - Ἐπιστ. Ἐπιμέλεια Ἀθ. Λυκογιάννη, Ἀθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 17-78.

2. Κ. Δρακάτου, «Κρίσιμοι ἀναπτυξιακοὶ προβληματισμοὶ στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1950», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 77ος, τχ. Β', σ. 1-22 (ἀνατύπου), ἐδῶ σ. 6.

3. Αἰκατερίνης Καριζώνη, «Τό οἰκονομικό πρόγραμμα Βαρβαρέσου. Μία πρώτη ἀπόπειρα διαρθρωτικῆς πολιτικῆς στήν μετακατοχική Ἑλλάδα», Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἐταιρείας (27-29 Μαΐου 1994). Θεσσαλονίκη 1995, σ. 493-513, ἐδῶ σ. 496-497.

4. Δ. Δεληβάνη, Παραδόσεις Θεωρητικῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 410-412.

5. Λῶρενς Γουίτνερ, Ἡ ἀμερικανική ἐπέμβαση στήν Ἑλλάδα: 1943-1949, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 223.

6. Παρέμεινε στήν θέση τοῦ Διοικητοῦ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἀπό τήν ὁποία παραιτήθηκε τόν Ὀκτώβριο 1945. Θά ἐγκατασταθεῖ στήν Washington D.C., ὅπου ἀνέλαβε καθήκοντα οἰκονομικοῦ συμβούλου στήν Διεθνή Τράπεζα, δεῖγμα τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν Ἀμερικανῶν πρὸς τό πρόσωπό του. Κ. Κωστής «Κυριάκος Χ. Βαρβαρέσος (1884-1957)», ἐνθ' ἀν., σ. 53-54.

7. Γιά μία ἀποτίμηση βλ. Αἰκ. Καριζώνη, ἐνθ' ἀν.

8. Τάσου Λιγνάδη, Ἡ ξενική ἐξάρτησις στήν διαδρομή τοῦ Νεοελληνικοῦ κράτους, Ἀθήνα 1975, ὁ ὁποῖος πρῶτος, ἐξ' ὅσων γνωρίζω, ὑπογραμμίζει τήν συμβολή αὐτή.

9. Τήν συμβολή αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τοῦ Διομήδους ἔχει ἀναδείξει ὁ Ἄ. Ἀγγελόπουλος, «Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ὡς Οἰκονομολόγος», Νέα Οἰκονομία, Δεκέμβριος 1950, ἀναδημ. στοῦ ἴδιου, Οἰκονομικές Ἀπόψεις 1946-1958. Ἀθήνα: Δίφρος, 1959, σ. 49-56 και στοῦ ἴδιου, Ἀπό τήν Κατοχή στόν Ἐμφύλιο, Ἀθήνα, Παρουσία, 1994, σ. 207-213. Πρβλ. Χρήστου Π. Μπαλόγλου «Ἀλέξανδρος Διομήδης (1874-1950)», Νέα Κοινωνιολογία, τχ. 33ο, σ. 60-76.

10. Κ. Βαρβαρέσος, Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ Οἰκονομικοῦ Προβλήματος τῆς Ελλάδος. Πρόλογος Ἰω. Πεσμαζόγλου, Εἰσαγωγή Κ. Κωστής. Ἀθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 81-406. Ἡ ἀνατύπωση-ἐπανεκδόση τῆς Ἐκθέσεως ἔλαβε χώρα μέ ἀφορμή τήν συμπλήρωση τῶν 50 ἐτῶν ἀπό τήν ὑπόβολή τῆς. Πρβλ. και τήν μνημονευθεῖσα ἀνακοίνωση στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Δρακάτου (Συνεδρία 22ας Ὀκτωβρίου 2002).

11. Πρβλ. Κ. Βαρβαρέσος, ἐνθ. ἀν., σ. 417-503, ὅπου εἶναι ἀναδημοσιευμένες οἱ ἐπικρίσεις ἐπὶ τῶν ἀπόψεων Βαρβαρέσου και οἱ ἀπαντήσεις του.

Γεώργιος ΜΕΡΓΟΣ, Ἀθανάσιος ΠΑΠΑΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ κ.ἄ., Οἰκονομικά χαρακτηριστικά και στρατηγική ἀνάπτυξης τῆς Νησιωτικῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2004, 400 σ. [Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν. Μελέτες: Ἀριθμός 1].

Ὁ ἰδρυτικός νόμος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐπιτάσσει ὅπως τό Ἀνώτατο Πνευματικό Ἴδρυμα τῆς Χώρας ἀσχολεῖται μέ τήν μελέτη, καταγραφή και ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων τῆς πατρίδος μας και προτείνει τούς και μέσα γιά τήν καλύτερη ἀξιοποίησή τους. Πιστό στήν ἐπιταγή αὐτή, τό νεοἰδρυθέν Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν, τό ὁποῖο διευθύνεται ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ και Ὁμότ. Καθηγητοῦ Στατιστικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Δρακάτου, πρέσβη στήν διερεύνηση τῶν οἰκονομικῶν και κοινωνικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος. Καρπός τῆς διετοῦς αὐτῆς ἐρεύνης, τήν ὁποία ἀποτελοῦσαν οἱ Καθηγητές Γ. Μέργος και Α. Παπαδασκαλόπουλος, ὁ Διδάκτωρ τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου Ἐμμ. Χριστομάκης

καί οἱ πτυχιούχοι Εἰρήνη Ἀρσενιάδου, ἤδη μεταπτυχιακή φοιτήτρια τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου καί Ἀγγελική Καλλιῆρ, εἶναι τό ἀναφερόμενο βιβλίο.

Τό ἔργο ἔχει ἕκταση ἑννέα κεφαλαίων. Προτάσσεται ἀναλυτικός Πίνακας Περιεχομένων (σσ. 10-14), Κατάλογος Πινάκων - Διαγραμμάτων - Χαρτῶν (σσ. 15-18) καί ἡ «Εἰσαγωγή» (Κεφάλαιο 1, σσ. 19-29), ὅπου δίδεται ὁ σκοπός τῆς ἐργασίας καί ἡ διάρθρωση τοῦ ἔργου. Ἴδου ὁ τίτλος τῶν Κεφαλαίων. Κεφάλαιο 2: «Ἡ Νησιωτική Οἰκονομία» (σσ. 31-57), Κεφάλαιο 3: «Ἡ φυσιογνωμία τῆς Νησιωτικῆς Ἑλλάδος» (σσ. 59-137), Κεφάλαιο 4: «Διαστάσεις τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προβλήματος τῆς Νησιωτικῆς Ἑλλάδος» (σσ. 139-196), Κεφάλαιο 5: «Ἀναπτυξιακές πολιτικές γιά τή Νησιωτική Ἑλλάδα» (σσ. 197-264), Κεφάλαιο 6: «Ἀναπτυξιακές προοπτικές καί πρότυπο ἀναπτύξεως τοῦ νησιωτικοῦ χώρου» (σσ. 265-309), Κεφάλαιο 7: «Πρός μία ὀλοκληρωμένη, βιώσιμη καί ἰσόρροπη ἀνάπτυξη τῶν νησιῶν» (σσ. 311-354), Κεφάλαιο 8: «Ἀναπτυξιακή Στρατηγική γιά τή Νησιωτική Ἑλλάδα» (σσ. 355-379), Κεφάλαιο 9: «Γενικά Συμπεράσματα» (σσ. 381-384). Ἔπεται Βιβλιογραφία (σσ. 385-397), ἑλληνική καί ξενόγλωσση.

Κάθε κεφάλαιο διακρίνεται σέ ἐνόητες καί περιλαμβάνει συμπεράσματα, ὥστε νά διευκολύνεται ὁ ἀναγνώστης, ἀλλά καί ἐκεῖνος πού ἀσκεῖ οἰκονομική καί κοινωνική πολιτική.

Οἱ συγγραφεῖς ἀναλύουν τά οἰκονομικο-κοινωνικά χαρακτηριστικά τοῦ νησιωτικοῦ χώρου, τίς παραγωγικές δυνάμεις καί τό θεσμικό πλαίσιο, μέσα στό ὁποῖο προτείνονται τά μέσα οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως.

Συγχαρητήρια ὀφείλονται στούς ἐρευνητές-συγγραφεῖς καί στό νεοϊδρυθέν Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν, καθῶς καί στόν τυπογράφο Στ. Τσαπέπα γιά τήν ἀρτία ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Oswald SPENGLER, Ἡ παρακμή τῆς Δύσης - Περιγράμματα μιᾶς μορφολογίας τῆς παγκόσμιας Ἱστορίας - Κοσμοϊστορικές προοπτικές, μετάφραση-σημειώσεις Λευτέρης Ἀναγνώστου, ἐκδ. Τυπωθῆτω - Γιώργος Δαρδανός, 598+66 σσ.

Τό ἔργο τοῦ Σπένγκλερ ἐμφανίστηκε σάν τόν κομητή τοῦ Χάλει: σκοτεινός προάγγελος τοῦ τέλους τοῦ Κόσμου!

Σέ μία κρίσιμη ὅσο καί τραγική ἐποχή γιά τήν ἠττημένη στόν πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο Γερμανία, ἕνας Πρῶστος πατριώτης προέβλεπε τό ὀριστικό σῆσμο ὀλοκλήρου τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅχι, ἐξ ἀποκαλύψεως, ἀλλά μέ τεκμηριωμένη ἱστορική ἀνάλυση. Ὅχι ἀπό καθέδρας, ἀφοῦ εἶχε ἀρνηθεῖ τήν προσφερθεῖσα ἔδρα Φιλοσοφίας στήν Γοττίγγη, ὅπως ἐπρόκειτο λίγα χρόνια ἀργότερα ν' ἀπορρίψει καί τήν ἔδρα Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ στήν Λειψία. Στοχαστής μέ πνεῦμα ὀξυτάτα ἀντισυμβατικό, πού ποτέ δέν μποροῦν νά χωνέθουν οἱ κρατοῦντες, γι' αὐτό καί παρά ἕναν πρῶτο ἐναγκαλισμό ἐκ μέρους τῶν ἀνερχομένων ἐθνικοσοσιαλιστῶν, αὐτός μέν ἔμεινε ἠθελημένα ἀπ' ἔξω, κ' ἐκεῖνοι, καταλαβαίνοντας γρήγορα πῶς δέν θά κατάφερναν νά τόν κάνουν δικό τους, τόν περιόρισαν στήν σιωπή.

Τό ἔργο του ἔγινε γρήγορα ἡ «Βίβλος» τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας καί διαβάστηκε τόσο ἀπό ἐνθουσιώδεις λάτρεις τῆς σκέψης του ὅσο καί ἀπό πεισματικά μαινόμενους ἀρνητές της. Ὁ χειμαρρῶδης, ἄκρως ποιητικός καί συνάμα ἔντονα ἐγωτικός του λόγος, οἱ γενναῖες συλλήψεις κι ἡ καθαρότητα τῆς ματιᾶς τοῦ ἐξασφαλίζουν ἀκόμη καί σήμερα μιᾶ ἐξέχουσα θέση στήν εὐρωπαϊκὴ Γραμματεία.

Ἀπό τήν Εἰσαγωγή του κιόλας, ρίχεται μέ πάθος κατά τοῦ κατεστημένου τρόπου ἀντιμετώπισης τῆς Ἱστορίας ἀπό φιλοσόφους κ' ἱστορικούς. Στηλιτεύει τόν ἐγκλωβισμό τους στά ὄρια τῶν Δυτικῶν καί μόνο πολιτισμῶν, χτυπάει τίς στεῖρες περιοδολογήσεις σέ: «Ἀρχαιότητα», «Μεσαίωνα» καί «Νεώτερους χρόνους», περιγεῶν τήν τελλογική θεώρηση τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν, πού συχνά χαρακτηρίζονται σέ φημισμένα κιόλας συγγράμματα ὡς «καταδικασμένες» τάχα νά περάσουν σέ ἐπόμενες - «αὐτοκαθαίρμενες» ὑπό τύπον θρησκευτικῆς λύτρωσης. Ἀρνεῖται ρητά οἰαδήποτε ἔννοια «σκοποῦ» ἢ «προόδου» μέσ στήν ἱστορία καί καθαιρεῖ τόν Θεό ἀπό «ἀρχιτέκτονα τοῦ ἐκάστοτε σχεδίου τοῦ Κόσμου». Ἀποτέμνει μέ ἀλύπητο νυστέρι τήν ὑπολανθάνουσα αἰσιοδοξία, πού ἴσως βολεύει τούς πολλούς, ἀλλοιώνει ὅμως τήν κρίση μας. Τέλος, ὑπενθυμίζει τήν σχετικότητα τῶν πορισμάτων τῆς σκέψης, σέ συνάρτηση πρός τόν χρόνο πάντα καί τόν χρόνο, ἀρνούμενος τίς «αἰώνιες» ἢ «οἰκουμενικές» ἀλήθειες.

Καταθλιπτικός, πεσσιμιστής, θά πεῖτε; Ἐκεῖνος ἔγραφε στόν Πρόλόγό του: «Τό οὐσιώδες εἶναι ἡ σκληρότητα τῆς ζωῆς. Ὅχι ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς, ὅπως τήν διδάσκει ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῆς στρουθοκαμήλου. Ὅποιος δέν ξεγελιέται ἀπό τίς ἔννοιες δέν αἰσθάνεται τήν θέση μου ὡς ἀπαισιοδοξία. Οἱ ὑπόλοιποι δέν παίζουν κανένα ρόλο!».

Ἐνας τέτοιος λόγος ὅμως κάπου ἀναπέμ-

πει... Καί δέν εἶναι τυχαῖο πού ἀντί καθηγητῶν, φίλων καί συναδέλφων, εἰς θέσιν δασκάλων στούς ὁποίους «ὀφείλει σχεδόν τά πάντα» μνημονεύει δύο μόνον ὀνόματα: Γκαίτε καί Νίτσε! «Ἀπό τόν Γκαίτε ἔχω τήν μέθοδο, ἀπό τόν Νίτσε τόν προβληματισμό!».

Σέ τί συνίσταται ὁμως ἡ νέα αὐτή «Ἀποκάλυψη» τῆς Ἱστορίας;

Γιά τόν Σπένγκλερ, «οἱ πολιτισμοί εἶναι ὄργανισμοί. Ἡ παγκόσμια Ἱστορία εἶναι ἡ συνολική βιογραφία τους». Καθένας τους ἔχει τήν δική του ψυχή, ἡ ὁποία ἀποτυπώνεται ἀκριβέστατα στήν Τέχνη, τήν οικονομική καί ἐπιστημονική Σκέψη καθώς καί τήν θρησκεία του. «Διατρέχουν τίς ἡλικιακές βαθμίδες τοῦ ἀνθρώπου, κι ὅλοι τους ἔχουν παιδική ἡλικία, νιάτα, ὠριμότητα καί γηρατειά».

«Ἐνας πολιτισμός γεννιέται ὅταν μιά μεγάλη ψυχή ξυπνάει μέσ ἀπό τήν πρωτογενή κατάσταση τοῦ αἰωνίως παιδικοῦ ἀνθρώπου καί ἀποχωρίζεται — μιά μορφή πού ἀναδύεται ἀπό τό ἄμορφο. Ἄνθίξει σέ συγκεκριμένη περιοχή, μέ τήν ὁποία καί παραμένει συνδεδεμένη σάν φυτό.»

Στήν νεανική ἡλικία, μιά ἰσχυρή κινητήριος θρησκευτική ροπή, κατά βάσιν πάντα, φέρει σταδιακά πρὸς τήν πνευματική καί ὕλική ἀνάπτυξη. Στήν Τέχνη «φυσάει ἕνας ἀνοιξιάντικος ἀέρας» καί «μιά μυθική συνείδηση τοῦ κόσμου παλεύει μέ ὅλα τά σκοτάδια καί τοὺς δαίμονες μέσα της καί στήν φύση γιά νά ὠρμάσει, ἀναζητώντας τήν πιό καθαρή καί φωτεινὴ ἐκφραση τῆς οὐσίας τῆς ὑπαρξῆς της. Κυριαρχεῖ ἀκόμα ἡ παιδική λαχτάρα κι ὁ φόβος».

«Ὅσο πλησιάζει πρὸς τό μεσουράνημα, τόσο πιό ἀνδρική, πιό στυφή, αὐτοκυρίαρχη καί κορεσμένη γίνεται ἡ μορφολογική του γλῶσσα, τόσο πιό βέβαιη αἰσθάνεται τήν δύναμή του ἕνας πολιτισμός, τόσο σαφέστερα γίνονται τά χαρακτηριστικά του. Ἀργότερα, ἐμφανίζονται τά τρυφερά, σχεδόν εὐθραυστα ἔργα μιᾶς πονεμένης γλυκύτητας — ὅπως οἱ Καρυάτιδες, τά ἀραβουργήματα τῶν πεταλοειδῶν τόξων τῶν Σαρακηνῶν, ὁ Βαττώ καί ὁ Μότσαρ.»

Στήν γερωντική του φάση, ὁ πνευματικός πολιτισμός ὑποκαθίσταται ἀπό θεελλώδη ἀνάπτυξη τοῦ τεχνικοῦ. «Οἱ τεχνικοί πολιτισμοί συνιστοῦν πάντοτε τήν κατακλιθεῖα. Ἀκολουθοῦν τό γίνεσθαι ὡς ἀποπερατωμένα γεγονότα, τήν ζωὴ ὡς θάνατος, τήν ἐξέλιξη ὡς ἀκαμψία, τήν ὑπαιθρο καί τήν ψυχική παιδική ἡλικία ὡς πνευματικά γηρατειά καί πέτρινη ἀπολιθωτική “κοσμὸπολη”». Τοῦτη ἀκριβῶς ἡ «κοσμὸπολη», καθώς τήν λέει, ἀποτελεῖ τό εἰδοποιό σύμπτωμα ἑνός θνήσκοντος πολιτισμοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν τερατωδῶν αὐτῶν τέλεια πολεοδομικά ὀργανωμένων συμπλεγμάτων ξεκίνησε μέ τήν Ἀλεξάνδρεια καί τήν Ρώμη κ’

ἐμφανίστηκε πανομοιότυπα, μέ τήν ἐντυπωσιακή τους γεωμετρία, σ’ ὅλους τοὺς πολιτισμούς. Στά νεώτερα χρόνια πῆραν τήν σκυτάλη τό Παρίσι, τό Βερολίνο, τό Λονδίνο κ’ ἡ Νέα Ὑόρκη, πού καταπίνουν ἀχώρταγα τόν περιγυρὸ τους, μὴν ἀφήνοντας τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ μιά σχεδόν ἀκατόκτη ἔρημο, κι ἀπομυζώντας ὅλες τίς ὑγιεῖς δυνάμεις τῆς ὑπαιθρου. Ὁ ἄνθρωπος τῆς μεγαλόπολης, «καθαρός ρεαλιστής, συλλήβδην, ἐμφανίζεται σέ μιά ἄμορφη κυμαινόμενη μᾶζα, ἄθρησκος, εὐφύης, ἄγονος». Χαρακτηριστικό του μάλιστα: ἡ «φυσική στειρότητα», πού δέν ἔχει τήν αἰτία της στήν οικονομική τάχα κρίση, ἀλλ’ ἀποτελεῖ «“μεταφυσική” καθ’ αὐτό στροφή πρὸς τόν θάνατο!».

Στό λυκόφως πιά, «κὴ φωτιά τῆς ψυχῆς σβήνει». Στόν χῶρο τῆς Τέχνης, «ἡ μειωμένη δύναμη ἀποτολμᾷ μίαν ἀκόμα φορά μέ μισήν ἐπιτυχία — μέ τόν κλασικισμό, πού δέν λείπει ἀπὸ κανέναν φθίνοντα πολιτισμό — νά φέρει σέ πέρας μιά μεγάλη δημιουργία. Ἡ ψυχή ξαναθυμᾶται μέ πόνο, ὅπως στόν Ρομαντισμό, τήν παιδική της ἡλικία». Στήν σφαῖρα τῆς πολιτικῆς πράξης «ἐμφανίζεται ὁ Ἰμπεριαλισμός, πού πρέπει νά νοεῖται ὡς σύμβολο τῆς Ἐξόδου, τοῦ Τέλους. Κανένας λαός δέν μπορεῖ νά κομπάζει ἐπὶ αἰῶνες στό προσκήνιο τῆς Ἱστορίας. Κι ὅπως ὁ πνευματικῶς καλλιεργημένος ἄνθρωπος στρέφει τήν ἐνέργειά του πρὸς τά μέσα, ἔτσι ὁ τεχνικά πολιτισμένος τήν στρέφει πρὸς τά ἔξω! Ἡ ἐπεκτατικὴ τάση εἶναι κάτι μοιραῖο καί δαιμονιώδες, πού ἀρπάζει τόν ὄψιμο ἄνθρωπο τοῦ παγκόσμιου σταδίου, τόν ἀναγκάζει νά τήν ὑπηρετήσει καί τόν ἀναλώνει, εἴτε θέλει εἴτε ὄχι, εἴτε τό ξέρει εἴτε ὄχι!» (Προέβλεπε, μάλιστα, πὼς κι ὁ ἐλάχιστος ἀνεπτυγμένος στίς μέρες του Σοσιαλισμός, ὅσο κι ἂν τότε ἀκόμη ἐναντιωνόταν στήν ἐπέκτασή, «μιά μέρα θά γίνει ὁ κυριώτερος φορέας της!»).

Στήν ὕστατη αὐτὴ φάση, «ἡ κουρασμένη, στεναχωρημένη ψυχή ποθεῖ ἀπ’ τό χιλιόχρονο φῶς ν’ ἀποσυρθεῖ ξανά στό σκοτάδι τοῦ μυστικισμοῦ, στήν μήτρα, δηλαδή στόν τάφο. Ἐπιστρέφει στή μαγεία τῆς «δεύτερης θρησκευτικότητας», ὅπως οἱ ἄνθρωποι τῆς ὄψιμης Ἀρχαιότητος στήν λατρεία τοῦ Μίθρα, τῆς Ἰσιδας καί τοῦ Ἡλίου».

Φυσικά, ὕστερα ἀπ’ τήν λεπτομερῆ αὐτὴ «Παθολογία», περιττεύει ν’ ἀναρωτηθῆ κανεῖς πού βρίσκεται ὁ Δυτικὸς πολιτισμός... Ὁ Σπένγκλερ δέν ἀφήνει περιθώρια γι’ αὐταπάτες, διεξόδους καί ὑπεκφυγές: «Δέν ἔχουμε τήν ἐλευθερία νά ἐπιτύχουμε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Εἴμαστε ὁμως ἐλεύθεροι νά κάνουμε τό ἀναγκαῖο ἢ νά μὴν κάνουμε τίποτε. Κ’ ἕνα πρόβλημα πού ἔθεσε ἡ ἀναγκαῖότητα τῆς Ἱστορίας θά λυθεῖ μέ ἢ παρά τήν θέληση τοῦ ἀτόμου».

Ὅλα τοῦτα θά συνιστοῦσαν ἕναν σαγηνευτικὸ ποιητικὸ δογματισμό, ἂν δέν συνοδεύονταν ἀπὸ

εξαίρετες αναλύσεις τῶν ἐπιμέρους ἐκφάνσεων κάθε πολιτισμοῦ καί πολύ πετυχημένους παραλληλισμούς φάσεων καί φαινομένων διαφορώτατων πολιτισμῶν, μέ μεγάλες ἀποστάσεις χώρου καί χρόνου νά τοὺς χωρίζουν, πού ὅμως ἡ πέννα τοῦ Σπένγκλερ καταφέρνει νά δείξει πειστικώτατα τίς βαθύτερες συγγενείες τους, ρίχνοντάς τους ἓνα νέο φῶς. Βέβαια, τό νά παρακολουθήσει κανείς τήν σκέψη του δέν εἶναι πάντα εὐκόλο, καθ' ὅσον, παρ' ὅλη τήν ἀπλή κατά βάσιν γραφή του, οἱ γνωστικοί του ὀρίζοντες εἶναι τόσο εὐρεῖς, ὥστε ὁ ἀμύητος δυσκολεύεται νά συλλάβει τήν ἀνάπτυξή του λ.χ., περί μή ὑπάρξεως μίας Μαθηματικῆς ἐπιστήμης ἀλλά ἰδιαίτερων Μαθηματικῶν γιά κάθε πολιτισμό, ἐνῶ ἐφιστᾷ περαιτέρω τήν προσοχή στις ὑπολανθάνουσες κι ὡστόσο ὑποχρεωτικές σχέσεις μεταξύ Μαθηματικῶν καί μουσικῆς Σύνθεσης ἢ Ζωγραφικῆς κάθε ἐποχῆς.

Φυσικά, οἱ τέτοιες ἀντιλήψεις ἀνοίγουν καί νέους ὀρίζοντες στόν μελετητή τῆς Ἱστορίας. Ἄν ὅλες οἱ ἐκφάνσεις ἑνός πολιτισμοῦ συναρτῶνται κι ἂν δέν ἀποτελοῦν παρά ἀναγκαῖες ἐκδηλώσεις ἑνός ὀργανικοῦ ὄντος σέ μιά φάση τοῦ βίου του, τότε, ὅσον ἀφορᾷ μέν στό παρελθόν, τό πεδίο δράσης τῶν ἐρευνητῶν διευρύνεται ἀπερίοριστα, ἀφοῦ μέ δεδομένη τήν Διακοσμητική ἢ τήν Ἀρχιτεκτονική, γιά παράδειγμα, ἑνός πολιτισμοῦ, μπορούμε νά ἀχθοῦμε στίς φιλοσοφικές ἢ ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις τῶν φορέων του ἐνῶ, ἀπ' τήν ἄλλη, τό μέλλον δέν εἶναι πλέον ἀρμοδιότητα τοῦ μάντη ἢ τῆς χαρτορίχτρας, ἀλλά τοῦ ἐπιστήμονα, πού στηριγμένος σέ τεκμηριωμένες ἀναλογίες μπορεῖ νά προβλέψει τά ἐπερχόμενα στάδια καί φάσεις τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι.

Ὅποιος πιάσει στά χέρια του τό γενναῖο αὐτό ἔργο, εἶναι βέβαιο πῶς δέν θά γυρίσει σελίδα του χωρίς κάτι νά ὑπογραμμίσει, συχνά καί παραγράφους ὀλόκληρες, μέ νοήματα σπάνια, ἀπό κείνα πού συνιστοῦν «οἰακίσμα βίου».

Στάντης Ρ. Ἀποστολίδης

Καρλχάϊντς ΝΤΕΣΝΕΡ, Σεξουαλικότητα καί Χριστιανισμός, μτφρ. Λευτέρης Ἀναγνώστου, (Karlheinz DESCHNER, *Sexualität und Christentum, Opus Diaboli. Fünfzehn unver-sönliche Essays über die Arbeit im Weinberg des Herrn*), ἐκδ. Μαύρη Λίστα, Ἀθήνα 1999, 66 σσ.

Μικρό σέ ἔκταση, μεγάλο ὅμως σέ δυναμισμό, τό βιβλίον τοῦ Ντέσνερ, ἀποτελεῖ μιά «γροθιά στό

στομάχι» γιά τήν ὑποκρισία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί τά ἀποτελέσματα τῆς μακραιωνῆς σεξουαλικῆς καταπίεσης πού ἐπέβαλε ὁ Χριστιανισμός στούς Εὐρωπαίους.

Ἀπό τό 1958 ὁ Ντέσνερ δημοσιεύει ἱστορικά ἔργα, μέ τά ὁποῖα ἀσκεῖ κριτική στήν θρησκεία καί τήν Ἐκκλησία. Τό ὕφος του εἶναι συχνά ἐριστικό καί «αἵρετικό». Προδίδει ἕναν ἄνθρωπο πού ἔχει κάνει μιά βαθειά ψυχολογική ἀνάλυση τοῦ Χριστιανισμοῦ, προσεγγίζοντας παράλληλα μέ ἱστορική μέθοδο τίς μετεξελίξεις τοῦ δόγματος καί τίς ἐπεκτάσεις του στήν καθημερινή ζωή κάθε ἐποχῆς.

Γιά τόν Ντέσνερ, τό πέρασμα ἀπό τό δουλοκτητικό σύστημα τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος στήν φεουδαρχία βασίστηκε στόν Χριστιανισμό, κι αὐτός μέ τήν σειρά του στήν ἔννοια τῆς ἁμαρτίας. Οἱ ἐνοχές πού ἔπρεπε νά ἔχει ὁ πιστός γιά νά ὑπακούει στόν λόγο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ-κοσμικοῦ ἄρχοντα, χρειάζονταν ἓνα θεολογικό ἔρεισμα, κάτι τό ὁποῖο ἐπετεύχθη ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Παύλου μέ τήν δαιμονοποίηση τῆς ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας.

Ἀπό τόν πρόιμο Μεσαίωνα, λοιπόν, ἡ ἀγαμία καί ὁ ἀσφυκτικός ἔλεγχος τῆς σεξουαλικότητος ἔγινε ἡ βάση γιά νά διατηρηθεῖ τό φεουδαρχικό οἰκονομικό σύστημα. Ἔτσι, βλέπουμε νά πλουτίζουν οἱ μονές καί οἱ ἐπισκοπές, ἐνῶ οἱ παράλογες ἐνοχές τῶν λαϊκῶν γιά τήν σεξουαλικότητά τους τοὺς

καθιστούν πειθήνια ὄργανα τοῦ κλήρου, τῆς μόνης ἀρμόδιας κοινωνικῆς τάξης πού μπορούσε νά προσφέρει «ἄφεση ἁμαρτιῶν».

Ὁ Ντέσνερ ἀποκαλύπτει ὅλον τόν φαρισαϊσμό τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας πάνω στό θέμα, ἀφοῦ οἱ θρησκευτικοί ἡγέτες ζοῦσαν ἕναν ἐκλυτο βίο, βουτηγμένοι στήν πορνεία καί τίς διαστροφές. Ἀπό ἐκεῖνα τά χρόνια μέχρι καί σήμερα, ἡ Ἐκκλησία θά στηλιτεύσει τήν ἐλεύθερη ἔκφραση τῆς σεξουαλικότητας, τήν ἀντισύλληψη, τίς ἐκτρώσεις, κάθε σωματική ἠδονή, ἐνῶ θά εὐλογῆσει — καί μάλιστα ἐλαφρᾶ τῇ καρδίᾳ — τίς σταυροφορίες, τίς σφαγές, τήν ὀπισθοδρόμηση...

Παρά ὅμως τόν ἀρκετά πρωτότυπο τρόπο πού πραγματεύεται τό θέμα, ὁ Ντέσνερ δέν ξεφεύγει ἀπό τό προσωπικό του μένος ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄν καί ἀποδίδει τήν σεξουαλική καταπίεση ὡς ἕνα μέσον ἀρχικά γιά τήν ἐδραίωση καί διατήρηση τῆς φεουδαρχίας καί ἐν συνεχείᾳ γιά τήν διασφάλιση τῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας στό πλαίσιο τοῦ καπιταλισμοῦ, τήν ἀναλύει κυρίως μέ φροῦδικούς ὅρους, ἀντιμετωπίζοντας τόν Χριστιανισμό σάν μιά μαζική ψύχωση.

Ἡ ἀνάγκη τῆς Ἐκκλησίας νά διατηρήσει τήν περιουσία της ὁδήγησε στήν θέσπιση τῆς ἀγαμίας, λόγῳ τοῦ φόβου πού θά ὑπῆρχε ἂν οἱ κληρικοί ἀποκοτούσαν νόμιμα τέκνα-κληρονόμους. Αὐτό ὅμως γιά τόν Ντέσνερ περνᾶ σέ δεύτερη μοίρα, μιᾶς καί ἡ ἀγαμία ἀποδίδεται στήν ὑστερία τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ συγγραφέας μοιάζει νά ἐθελουφλεῖ, ἀφοῦ δέν ἐξετάζει τό γεγονός ὅτι οἱ οικονομικές συνθήκες στό Βυζάντιο ὁδήγησαν τήν Ἀνατολική Ἐκκλησία νά θεσπίσει τήν ἀγαμία μόνο γιά τούς ἐπίσκοπους καί τούς μοναχούς, ἐνῶ στό Ἰσλάμ κίρθηκε ὡς ἀσύμβατη μέ τήν κοινωνική διάρθρωση τοῦ Χαλιφάτου.

Ἡ ἐμμονή του ἀπέναντι στόν Καθολικισμό τοῦ ἀφαίρει ἐπίσης τήν ἱκανότητα νά ἐρευνήσει τά βαθύτερα ψυχολογικά, κοινωνικά, οικονομικά καί ἰδεολογικά αἷτια τῆς σεξουαλικῆς καταπίεσης, ὅπως αὐτή ἐπιβάλλεται ἀπό τίς περισσότερες μονοθεϊστικές θρησκείες καί ὄχι μόνον ἀπό τόν Χριστιανισμό. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ Ντέσνερ κάνει μιά προσπάθεια νά ἀνταπαντήσῃ μέ ἀκραία ἢ παρωχημένα σχήματα — ἐπιστροφή στήν ἐνστικτώδη σεξουαλικότητα τῶν πρώτων πολιτισμῶν, χαρακτηρισμός τῆς διαφύλαξης τοῦ ἀπόρρητου τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς ὡς στείρο καθωσπρετισμός, ἀπομάκρυνση τοῦ συναισθήματος ἀπό τήν ἐρωτική πράξη κ.ἄ. — χωρίς ὥστόσο νά ἐξετάζει ἂν αὐτά ἀνταποκρίνονται σέ ἔμφυτες τάσεις τοῦ ἀνθρώπου, πού ξερίζωσε ὁ Χριστιανισμός, ἢ ἂν ἀπλά ἀπορρίφθηκαν ἀπό τήν σύγχρονη κοινωνία ὡς μή λειτουργικά.

Παρά τίς ὅποιες ἐλλείψεις ἢ ἀκρότητες, τό βι-

βλίο ἔχει ἐξαιρετική ἀξία, ἀρκεῖ νά ἀναγνωστῆ χωρίς προκατάληψη ἢ μεροληψία ὑπέρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης πλευρᾶς.

Παναγιώτης Τσολιᾶς

Εὐάγγελος ΜΑΧΑΙΡΑΣ, Διότι δέν συνεμορφώθην πρός τας Ὑποδείξεις, ἐκδ. Προσκήνιο - Ἄγγελος Σιδερά- τος, χχ., 290 σσ.

Ἡ γνώση καί ἡ παρακολούθηση τῆς πορείας ἑνός διακεκριμένου ἐπιστήμονα, συνδικαλιστῆ, πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἀντιστασιακοῦ πολεμιστῆ καί εὐρύτερα ἀγωνιστῆ, πού ἤθελε καί μπορούσε νά μὴν μπαίνει σέ στενά κομματικά καλούπια, ἐνῶ παράλληλα βρισκόταν στόν χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς, ἔχοντας ζήσει δύσκολες καί ὀδυνηρές πολιτικές καί κοινωνικές καταστάσεις τῆς χώρας του, ἔχει πάντα μιά ιδιαίτερη ἀξία.

Ἡ ἀξία ἐγκείται στό ὅτι μιά τέτοια πορεία καταδεικνύει πῶς ἕνας πνευματικός ἀνθρώπος καί συνδικαλιστής μπορεί νά συνδυάζει τήν ἀγωνιστική στάση ζωῆς, ἐνάντια στό κατεστημένο καί σέ σκληρές ἐξουσιαστικές δομές, χωρίς ἀναγκαστικά ν' ἀποτελεῖ μέρος ἑνός τυπικοῦ κομματικοῦ μηχανισμοῦ, πού καλύπτει τόν πολιτικό χῶρο στόν ὁποῖο ἀνήκει, ἀλλά ἴσα-ἴσα ἔχοντας τήν παρρησία νά στέκεται ἀνεξάρτητος καί κριτικός ἀπέναντι στίς ἀποφάσεις τοῦ τελευταίου. Καί μιλάμε φυσικά γιά ἕναν χῶρο (τόν κομμουνιστικό) διωκόμενο σέ καιρούς χαλεπούς (δεκαετία '40 καί '50) καί γιά ἕνα κόμμα κατ' ἐξοχήν αὐστηρό καί σκληρό στίς ἐσωτερικές του διαδικασίες ἀναφορικά μέ ἐκείνους πού «ξέφευγαν ἀπό τήν γραμμή».

Αὐτή εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Εὐαγγέλου Μαχαίρα. Ἐνας συνεπῆς κομμουνιστής, πού ὄχι μόνο δέν δέχθηκε ποτέ νά «προσκυνήσει» τήν πολιτική καί κοινωνική ἐξουσία τῆς χώρας του, ἀλλά παράλληλα ἀρνήθηκε νά ἐμπλακεῖ σέ κομματικές διαδικασίες πού θά τοῦ στεροῦσαν τήν δυνατότητα νά ἐκφράζει ἐλεύθερα τίς κριτικές του θέσεις ἀπέναντι στό κοινωνικά καί πολιτικά γεγονότα πού ζοῦσε. Ἔτσι ἀρνήθηκε νά ἐκποιήσει τήν προσωπική ἀνεξαρτησία τῆς γνώμης καί γενικώτερα τοῦ πνεύματος του ἐναντι μιᾶς κομματικῆς καριέρας καί γενικώτερα ἐναντι τῆς ἀπόκτησης κάποιας ἐξουσίας, μέσα στήν πολιτική παράταξη πού τόν ἐξέφραζε.

Σ' αὐτό τό βιβλίο του, λοιπόν, πού ἔχει τήν μορφή μιᾶς πολιτικῆς-ἀγωνιστικῆς αὐτοβιογραφίας, παρέχονται οἱ μαρτυρίες του πῶς «κάνει κανεῖς πολιτική», πῶς συμμετέχει ἀποτελεσματικά στά κοινωνικά κινήματα (Ἐαμικό, Εἰρημιστικό κ.ἄ.), πῶς εἶναι ἐνεργός κι ἀκαταπόνητος συνδι-

καλιστής, χωρίς να παρασύρεται σ' ένα παιχνίδι εξουσίας μέσα σ' έναν κομματισμό μηχανισμό. Η στάση του αγωνιζόμενου κι αδέσμευτου πολίτη γιά τόν συγγραφέα υπερτερεί αξιολογικά τής εξουσίας και τών σκοπιμοτήτων της. Γιατί, φυσικά, εξουσιαστικός μηχανισμός, και μάλιστα πολύ σκληρός, ήταν εγκαθιδρυμένος και μέσα στην ίδια τήν κομμουνιστική παράταξη.

Μ' αυτήν τήν προοπτική πάντα πορεύθηκε στην ζωή του ο «καπετάνιος» τής Αντίστασης και αργότερα ο μαχητικός πρόεδρος του Δ.Σ.Α. Κι έτσι δέν δίσταζε νά κριτικάρει τίς γραμμές του κόμματος σέ κρίσιμα καθοριστικά ζητήματα τής πορείας κι ανάπτυξης του (Λίβανος, Δεκεμβριανά, δεύτερο αντάρτικο κ.ά.). Η παρηγοσία γνώμης κρατήθηκε μέχρι τέλους, ακόμη και στίς σχετικά πρόσφατες διαδικασίες πού σχετίζονταν μέ τήν λειτουργία του ένιαιου ΣΥΝ. Η κριτική πού ασκείται αφήνει τά περιθώρια νά καταλάβει κανείς πού βρίσκεται τό έλλειμμα τής δημοκρατικότητας και τής ουσιαστικής ήθικότητας (τά πάντα θυσιασμένα πολλές φορές στό όνομα τής κομματικής σκοπιμότητας), ακόμη και στό κόμμα εκείνο πού επαγγέλλεται τήν ανατροπή του καπιταλιστικού καθεστώτος.

Επίσης, τό βιβλίο έχει και μορφή ντοκουμέντου, πολύτιμου γιά τόν μελετητή τής πολιτικής ιστορίας τής Ελλάδος. Υπάρχουν αναφορές, μέ στοιχεία πού προσκομίζει ο ίδιος ο συγγραφέας, μέσα από τίς δικές του εμπειρίες στην αντιστασιακή έποποιία, στόν Άρη Βελουχιώτη, στόν Έμφύλιο Πόλεμο, στίς διώξεις τών αγωνιστών τής Έθνικής Αντίστασης, στά βάσανα και τίς εξορίες (Μακρονήσι, Ίκαρία κ.λπ.) τών ήττηθέντων κομμουνιστών, σ' όλη αυτή τήν όδυμηρή περιπέτεια τής πολιτικής εκείνης παράταξης πού άρνήθηκε τήν άστική εξουσία τής Ελλάδας, ήττήθηκε σ' ένοπλες άναμετρήσεις και πλήρωσε ακριβά γιά τήν άρνηση και τήν ήττα της. Η κατάθεση στοιχείων κι εμπειριών κάθε αγωνιστή γιά τό λαϊκό κίνημα και τά έπιμέρους κοινωνικά κινήματα διευρύνουν τόν πλούτο τών ιστορικών στοιχείων πού αναφέρονται σ' αυτό κι έτσι συλλαμβάνεται ακριβέστερα τό σύνολο τών πτυχών και παραμέτρων τους.

Τό μήνυμα του βιβλίου, σέ κατακλειδα, θά μπορούσε νά συνοψισθεί στίς έξής προτάσεις, πού συμπυκνώνουν μιá όλόκληρη ζωή και τήν στάση πού τήν καθόρισε: «Δέν συμμορφώνομαι πρós τίς έπιταγές όποιασδήποτε άδικης εξουσίας, κρατάω πάντα άνοιχτά τά μάτια τής κριτικής και ξέρω όχι μόνο νά επιβιώνω αλλά και νά κατακτώ κοινωνικές θέσεις μέσα από τίς όποιες μπορώ νά επηρεάζω θετικά τίς κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις. Δέν προσκυνάω τήν όποιαδήποτε εξουσία, αλλά και δέν παραιτούμαι».

Φίλιππος Νικολόπουλος

Γιώργος ΣΚΟΥΛΑΣ, Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος: Μορφές Κράτους και Πρακτικές Κοινωνικών Τάξεων στην Νεώτερη Εύρώπη, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1996, 348 σσ. Έπανέκδοση.

Ο Γιώργος Σκουλάς, μέ τό βιβλίο του Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος, διερευνά ιστορικά, πολιτικά και κοινωνιολογικά τίς μορφές του κράτους, έτσι όπως αυτό εξελίσσεται στην νεώτερη Εύρώπη, έστιάζοντας στίς ταξικές διαιρέσεις πού συντελούνται στους κόλπους του. Έστιάζει ακόμη στίς πρακτικές πού υίοθετούνται και ακολουθούνται τόσο από τίς κυρίαρχες όσο και από τίς κυριαρχούμενες τάξεις στην διαδικασία τής επιβολής ή τής αποτίναξης αντίστοιχα τής κυριαρχίας. Τό βιβλίο ασχολείται παράλληλα μέ τήν ιστορία τής εμφάνισης και ανάπτυξης τών ιδεών πού σχετίζονται μέ τήν έννοια τής εξουσίας, αλλά και μέ τίς κοινωνικές κατηγορίες τών εργαζομένων, ιδιαίτερα δέ μέ εκείνη τήν κοινωνική κατηγορία πού προσρίζεται νά ήγηθεί στην προσπάθεια όλικής αλλαγής τών κοινωνικών δομών, δηλαδή τό προλεταριάτο.

Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τόν μαρξισμό ως αναλυτική κατηγορία και προχωρά σέ ταξική έρμηνεία του ιστορικού, κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι του 19ου αιώνα στην Εύρώπη. Τό βιβλίο του άποτελεί, όπως αναφέρει, «μιá κοινωνιολογική και παράλληλα ιστορική μελέτη τών βασικών και διαφορετικών σχηματισμών πολιτικής εξουσίας και άστικής κοινωνίας, όπως αυτοί εξελίχθηκαν στην νεώτερη Εύρώπη, παρακολουθώντας τόσο τήν παράλληλη σταδιακή ανάπτυξη τών ιδεών και πρακτικών του εργατικού κινήματος όσο και τήν ενεργή ή άδρανή ανταπόκρισή του σέ αυτές τίς αλλαγές».

Ο Γιώργος Σκουλάς αναλύει τήν ούτοπική σοσιαλιστική σκέψη και δράση και τίς διάφορες εκφάνσεις της, ένα πεδίο πού μάλλον έχει διαφύγει τής προσοχής τής ελληνικής βιβλιογραφίας. Γενικά, χρησιμοποιεί τήν διάκριση μεταξύ ούτοπικού και επιστημονικού σοσιαλισμού, γιά νά προσεγγίσει τά κινήματα εκείνα πού σηματοδοτούν μέ τήν παρουσία, τόν λόγο και τήν δράση τους τόν δέκατο ένατο αιώνα και πού διαθέτουν ένα κοινό σημείο εκκίνησης: τήν σύλληψη τών κοινωνικών πραγματικοτήτων, εκείνων του σήμερα και εκείνων του αύριο, πού κυριαρχούνταν από τό αίσθημα τής άδικίας και τήν λαχτάρα τής δικαιοσύνης.

Η εκμετάλλευση είναι άδικη, συμφωνούσαν. Άδικη είναι ή ανισότητα και άδικος ό πλούτος. Αίρετικοί και δραματιστές, άνθρωποι μέ ένόραση και προφήτες: ή πνευματική κληρονομιά τους άνα-

γνωρίζεται καθαρά στις κοινωνικές εξελίξεις της σύγχρονης εποχής. Κοινός τόπος των κινήματων αυτών — ούτοπικών και επιστημονικών — υπήρξε ακόμη τό γεγονός πώς ή οικοδόμηση τής καινούργιας κοινωνικής πραγματικότητας, πού προσδοκούσαν, προϋπέθετε αναπόφευκτα πώς ἀμφισβητείτο ή ἔννοια τής ιστορικής συνέχειας: γιατί οί ἄξιες πού τό προηγούμενο καθεστώς δέν μπόρεσε ή ἀρνήθηκε νά πραγματοποιήσει θά γίνουν πράξη στις κοινωνίες πού τά κινήματα αὐτά ἐπρόκειτο νά οικοδομήσουν.

Ἐστόσο, στό ἰδεολογικό πρότυπο πού συνηθίσαμε νά ὀρίζουμε ὡς «ουτοπικό σοσιαλισμό», ή ἀντίληψη πού κυριαρχούσε ἦταν πώς οί κάτοχοι τῶν μέσων παραγωγῆς θά ἐγκατέλειπαν χωρίς μάχη τά δικαιώματά τους. Γιά τήν συμμετοχή τους στήν ἀλλαγὴ τής κοινωνικῆς τάξης καί τήν θεμελίωση τής ἰδανικῆς κοινωνίας, ὅπου δέν θά ὑπῆρχε οὔτε ἀνισότητα, οὔτε ἐκμετάλλευση, θά ἀρκοῦσε ή ἀνθρώπινη φύση τους — κατὰ βάση ὀρθολογική — καί τά ὑψηλά ἀνθρωπιστικά ἰδανικά. Ὁ Σαίν Σιμόν, λ.χ., γιά τήν ἰδανική «βιομηχανική κοινωνία» πού προσδοκούσε, ή ὁποία μπορούσε νά ἐγκαθιδρυθεῖ χωρίς βία, βεβαίωνε ὅτι ἀρκοῦσε νά πεισθοῦν «τά εὐπορα καί φωτισμένα στρώματα». Παράλληλα, ὁ Φουριέ καί ὁ Ὁουεν ξεκινούσαν τίς συλλήψεις τους ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι οί ταξικές συγκρούσεις μπόρουν νά ξεπεραστοῦν μέ τήν βοήθεια τής προόδου τής ἴδιας τής κοινωνικῆς συνείδησης καί ὅτι ή προπαγανδιστική προσπάθεια ἀποτελεῖ ἐπαρκή ὄρο γιά τήν ἀλλαγὴ τής κοινωνικῆς τάξης.

Ὁ Γιώργος Σκουλάς ἀσκεῖ κριτική ἀπό τήν μαρξιστική σκοπιά στήν ουτοπική σκέψη τόσο τοῦ Σαίν Σιμόν ὅσο καί τοῦ Φουριέ καί τοῦ Ὁουεν. Ὅσον ἀφορᾷ τόν τελευταῖο, ἀν καί τοῦ καταλογίζει πώς «δέν σκέφθηκε ποτέ μέ ὄρους ταξικῆς πάλης» καί ὅτι «πίστευε ὅτι μπόρουσε νά κερδίσει τούς καπιταλιστές ἐπιχειρηματίες μέ τά συνεταιριστικά του σχέδια καί ή νίκη αὐτή, ὅπως σημειώνεται ἀλλοῦ, μπόρουσε νά ἀποκτηθεῖ μέσῳ εἰρηνικῶν τρόπων», τοῦ ἀναγνωρίζει ἐντούτοις πώς ἀνοίγει δρόμους στήν ἀνάπτυξη μιᾶς ριζοσπαστικῆς ἐναλλακτικῆς ἀπάντησης κατὰ τής καπιταλιστικῆς ἀναρχίας μέ τό σχέδιό του γιά τόν οικονομικό σχεδιασμό καί προγραμματισμό μέσα στήν κοινωνία, τό ὅποιο στηρίζεται στήν ἀποψη ὅτι «ή διεύθυνση καί ὁ ἔλεγχος τής βιομηχανικῆς πολιτικῆς δέν θά ἔπρεπε νά εἶναι στά χέρια τοῦ ἰδιωτικῶν κεφαλαίου ή τής ἐποπτείας του, ἀλλά στά χέρια τής ἴδιας τής κοινότητος».

Ὅμως, στήν ἱστορική σκηνή, ἔχει κάνει ἤδη τήν ἐμφάνισή τής μιᾶς νέας κοινωνικῆς τάξης, προϊόν τῶν κοσμογονικῶν ἀλλαγῶν τής βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, πού ἔχει ἀρχίσει νά συμμετέχει

ἐνεργητικά στις κοινωνικές διεκδικήσεις, γεγονός πού εἶτε δέν ἀντελήφθησαν οί οὔτοπιστές εἶτε τό ὑποτίμησαν καί ή ὁποία τάξη μετατρέπεται κατὰ τόν συγγραφέα σέ μοχλό, ψυχὴ καί ἀποτέλεσμα «μιᾶς ἐπιτακτικῆς ἀναγκαίας κοινωνικῆς ἀλλαγῆς γιά τήν ἀπελευθέρωση καί σταδιακὴ χειραφέτηση τής κοινωνίας». Τό πρόβλημα εἶναι, ὅπως ἐπισημαίνουν οί κλασσικοί τοῦ μαρξισμού, πώς «τό προλεταριάτο, παρά τήν ἐνεργὴ του συμμετοχὴ στις ἐξουσίες, ἐπειδὴ δέν εἶχε ἔως τότε ὀργανωθεῖ ὡς κοινωνικὴ τάξη μέ πολιτικὴ ἀντιπροσώπηση». Καί εἶναι ἀκριβῶς τό γεγονός αὐτῶν τῶν ἀποτυχιῶν καί συνεπειῶν τους πού γέννησε τήν ἀναγκαϊότητα δημιουργίας ἐπαναστατικῶν πολιτικῶν φορέα, ἱκανοῦ νά ὀδηγήσει τό προλεταριάτο στήν ἐπιτυχία τῶν ἐπιδιώξεών του. Κατὰ συνέπεια, τό ζήτημα τής δράσης τῶν ἐργατικῶν μαζῶν καί τής κατεύθυνσης αὐτῆς τής δράσης ἀπέτελεσε τήν ἀπαρχὴ τής διαφοροποίησης τοῦ οὔτοπικοῦ ἀπό τόν ἐπιστημονικό σοσιαλισμό ή καλύτερα τήν μετάβαση ἀπό τήν μιᾶ σκέψη στήν ἄλλη.

Ὁ ἐπιστημονικός σοσιαλισμός εἶναι, τελικὰ, πού συνδύασε τήν ἀνάλυση καί τήν κριτικὴ τής κοινωνικῆς δομῆς τής ἐποχῆς μέ τήν ἔννοια τῶν ἐπαναστατικῶν μεταβολῶν καί ἀνέδειξε τόν σοσιαλισμό σέ ἰδεολογία τοῦ ἐργατικῶν κινήματος. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς κατέδειξαν ὅχι μόνο τήν βασικὴ σημασία τῶν σχέσεων ἰδιοκτησίας καί ἐκμετάλλευσης, τήν ἀδιάσπαστη σχέση ἀνάμεσα στήν ἐλευθερία καί τήν ἰσότητα, ἀλλὰ καί τό ἀναπόφευκτο τής ἐπανάστασης ὡς ρήξη στήν ἱστορικὴ συνέχεια καί ὡς ἀποτέλεσμα τής ταξικῆς πάλης. Ἡ σκέψη τους ἀναπτυσσόταν σέ γενικὴ θεωρία τής κοινωνίας, πού θά ἔπρεπε νά ἀνακύψει ἀπὸ τά ἐρείπια τοῦ καπιταλιστικῶν συστήματος καί ὡς πρόγραμμα τής ἐπαναστατικῆς δράσης τοῦ προλεταριάτου γιά τήν κατάληψη τής ἐξουσίας.

Σημεῖο ἀναφορᾶς, μιᾶς πρώτης προσπάθειας κριτικῆς ἔκφρασης, πολὺ κοντὰ στήν σκέψη καί τίς ἐπιλογές τῶν θεωρητικῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, υπῆρξε ή σύντομη διάρκεια τής Κομμουνίας τοῦ Παρισιῶν, πού, κατὰ τόν Γιώργο Σκουλά, ἀντιπροσωπεύει τόν πρῶτο τύπο κυβερνητικῆς ἐργατῶν καί τήν πρώτη μορφή ἄμεσης δημοκρατίας πού μπόρεῖ νά λειτουργεῖ μονάχα κάτω ἀπὸ πραγματικὰ δημοκρατικούς ὄρους καί ή ὁποία ἀπέτελεσε μιᾶ ἐξαιρετικὴ ἐλπίδα, ὅχι μόνο μέ τό οικονομικό καί κοινωνικό της περιεχόμενο, ἀλλὰ καί μέ τό πρόγραμμά της γιά μιᾶ ὀλοκληρωτικὴ ἀναμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν καί εἶναι βέβαιον πώς οί μαρξιστικὲς ἰδέες εἶχαν μικρὴ ἐπιρροή στοὺς ἐξεγερμένους Παριζιάνους, ὁ Γιώργος Σκουλάς θεωρεῖ πώς ὑπῆρχε στήν Κομμούνια ἀφ' ἐνός ἓνα ἐλάχιστο πρόγραμμα ἐπιστημονικοῦ σο-

σιαλισμού, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀνάπτυξη τῆς προλεταριακῆς δημοκρατίας πού ὀραματίσθηκε ὁ Μάρξ.

Ὁ συγγραφέας ὀλοκληρώνει τὸ βιβλίον του μὲ ἀναφορά στὸν ἰμπεριαλισμὸ καὶ τὸ κράτος, στὴν ὁποία ἀσκεῖ κριτικὴ στοὺς ἐπιγόνους τοῦ Μάρξ καὶ πρὶν ἀπ' ὅλους στὸν Λένιν, τὸν ὁποῖο ἐγκαλεῖ γιὰ μονομέρεια στὴν ἀνάλυση τοῦ ἰμπεριαλιστικοῦ καπιταλισμοῦ, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικὰ οἰκονομικὰ κριτήρια, παραβλέποντας ἄλλους πολιτικούς καὶ στρατηγικούς παράγοντες, ἀλλὰ καὶ στοὺς Μπερστάνιν καὶ Κάουτσκι, ὁ σοσιαλισμὸς τῶν ὁποίων διατηρεῖ ἄθικτες τὶς κοινωνικὲς δομὲς πού ἀναπαράγουν διαιωνίζοντας τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις, υἱοθετώντας μὲ τὴν ἀποψή του αὐτὴ τὶς σχετικὲς ἐκτιμήσεις τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, τοῦ μεγαλύτερου μυαλοῦ μετὰ τὸν Μάρξ, ὅπως τὴν χαρακτήρισαν.

Τὸ βιβλίον τοῦ Γιώργου Σκουλᾶ ἀποτελεῖ πολὺτιμο βοήθημα γιὰ ὅσους καὶ ὅσες ἀποφασίζουν στίς μέρες μας νὰ σκύψουν πάνω ἀπὸ τὴν σοσιαλιστικὴ σκέψη, οὐτοπικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ, γιὰ νὰ διερευνήσουν τοὺς λόγους πού τὴν παρήγαγαν, τὰ γεγονότα πού τὴν διέφευσαν ἢ τὴν δικαίωσαν, σὲ συνδυασμὸ πάντοτε τόσο μὲ τὴν μορφή λειτουργίας καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ κράτους, ὅσο καὶ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὶς ἐκφάνσεις τῆς στὴν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα.

Μαρία Γκασούκα

Διαμάντης ΛΕΒΕΝΤΑΚΟΣ, Ἰαλαχία, ἸΑθήνα 2002.

Ἄν θὰ μπορούσαμε νὰ συμπυκνώσουμε σὲ μερικές φράσεις τὸ σύνολο τῶν σκέψεων καὶ ἀποριῶν, πού διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν καθολικὴ προβληματικὴ πού ἀναδύεται ἀπὸ τὴν νομβέλα τοῦ συγγραφέα Ἰαλαχία, θὰ λέγαμε: *Τὸ μεγάλο αἶνιγμα*, ἢ *μεγάλη σύγχυση* ἀλλὰ καὶ ἢ *μεγάλη σύγκρουση* γύρω ἀπὸ τὴν διαδικασία τῆς νοηματοδότησης.

Ἡ παραπάνω συνοπτικὴ πρόταση, ἂν ἀναλυθεῖ προσεκτικὰ, παραπέμπει σὲ δύο ἐπίπεδα ἐντάσεων γύρω ἀπὸ τὴν διαδικασία τῆς νοηματοδότησης. Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει δυσκολίες καὶ ἐντάσεις πού προκαλοῦνται γύρω ἀπὸ τὴν νοηματοδότηση ὄρων, ἐννοιῶν, γεγονότων καὶ φαινομένων, χωρὶς καμμία ἰδιαίτερη παραπλανητικὴ τακτικὴ ἀπὸ κάποιο ἐμπλεκόμενον μέρος. Μπορεῖ νὰ ἐντοπισθοῦν δυσλειτουργίες στὸ ἐπικοινωνιακὸ κύκλωμα ἢ ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες γύρω ἀπὸ τὶς λεγόμενες *συμπαραδηλώσεις* ἢ *τίς μυθικὲς διαστάσεις* (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Barthes) τῶν σημειῶν ἢ τὸν πλούσιο συμβολισμό τους, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ πανουργία ἢ ἐσκεμμένη καὶ συστηματικὴ κακοπιστία ἐκ μέρους ἐκείνων πού παίζουν τὸν ρόλο τῶν ἐρμηνευτῶν. Ὑπάρχει κατὰ κάποιον

τρόπο μιὰ «ἀντικειμενικὴ», ἂν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸ ἐπίθετο «ἀντικειμενικὴ», δυσκολία στὴν διείσδυση τοῦ νοήματος, γιὰ τὴν ὁποία δὲν εὐθύνεται κανεὶς ἀκριβῶς, ἢ δὲν εὐθύνεται ἀποκλειστικὰ ὁ α' ἢ ὁ β' ἐρμηνευτῆς.

Τὸ δεύτερο περιλαμβάνει ὅλες ἐκεῖνες τὶς δυσκολίες καὶ ἐντάσεις πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὶς κινήσεις ἀνταγωνιστικοῦ περιεχομένου μεταξὺ τῶν ἐμπλεκόμενων φορέων. Σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἡ πανουργία, ἢ ἐσκεμμένη κακοπιστία, ἢ παραπλάνηση, ἢ νοηματικὴ προσπάθεια χειραγωγῆσης, ἢ ἀνειλικρίνεια, ἢ ἐντεχνη συσκότιση νοηματικῶν περιεχομένων βρίσκεται στὴν ἡμερησία διάταξη. Ἄν κάπου ὑπάρχει ἓνα ἐρμηνευτικὸ κενό, ὁ ὑποτιθέμενος καλόπιστος ἐρμηνευτῆς — πού στὴν πραγματικότητά ἐῖναι ἓνας κακόπιστος ἐπαγγελματίας τῆς χειραγωγῆσης — προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐκμεταλλευθεῖ μὲ τὸν τρόπο πού τὰ συμφέροντά του τὸ ἐπιτάσσουν ἢ μὲ τὸν τρόπο ἐκεῖνο πού διαιωνίζουν τὰ συμφέροντά του καὶ ἰσχυροποιοῦν τὴν ἐξουσία του. Αὐτὸ συμβαίνει κυρίως μὲ γεγονότα ἢ φαινόμενα πού ἐκπέμπουν ἓνα μήνυμα χαμηλῆς προβλεπτικότητας (συνεπῶς ἐνέχουν ἐντροπία καὶ ἀπαιτοῦν ὑψηλὴ πληροφόρηση). Τὸ κυρίαρχο σύνθημα «Ἰαλαχία» εἶναι ἓνα τέτοιο παράδειγμα μὴ-νύματος χαμηλῆς προβλεπτικότητας.

Μὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο σχετίζονται τὰ πολιτικὰ πρόσωπα, οἱ πολιτικοὶ φορεῖς καὶ οἱ φορεῖς οἰκονομικῶν καὶ ἐξουσιαστικῶν συμφερόντων. Πραγματικὰ σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἐκπλήσσεται κανεὶς γιὰ τὴν διαστρεβλωτικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ τὴν ἀσυγκράτητη ἀνθρώπινη ροπή νὰ συνδέει μὲ συγκρούσεις ἐξουσιαστικοῦ περιεχομένου ποικίλες κοινωνικὲς, πνευματικὲς καὶ νοηματικὲς καταστάσεις (ἀκόμα καὶ δυσεπίλυτους πνευματικούς γρίφους, ἀκόμη καὶ ἐκεῖνες τὶς μετα-ὀρθολογικὲς ὑποτιθέμενες πηγὲς γνώσης, πού σχετίζονται μὲ τὰ λεγόμενα βαθύτερα «μυστικὰ ζωῆς καὶ θανάτου» καὶ ἀντιστοιχοῦν στίς ψυχολογικὲς προϋποθέσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος). Πρὸς ἀπόδειξη τῶν παραπάνω παραπέμπω στίς σελίδες ἐκεῖνες τοῦ βιβλίου πού ἔχουν ἕμμεσες τουλάχιστον πολιτικὲς ἀναφορὲς ἢ ἀναφορὲς σὲ ζητήματα «προσλήψεων» ὑπαλλήλων καὶ ἀξιοκρατίας ἢ στίς σελίδες ὅπου ἐκφράζονται ὑποψίες γιὰ «περίεργη» παρέμβαση τοῦ «ἰσλαμικοῦ παράγοντα» ἢ στίς σελίδες ὅπου ἐκτίθεται τὸ «μπέρδεμα» τῶν πολιτικῶν φορέων στὸν τρόπο συμμετοχῆς τους στὸν ἐορτασμὸ τῆς Πρωτομαγιάς.

Ἡ νομβέλα, πού εἶναι γραμμμένη λιτὰ καὶ στὰ περισσότερα σημεία τῆς διακρίνεται γιὰ ἓνα εἰδησογραφικὸ «στύλ» (πρᾶγμα πού εἶναι ἐσκεμμένο ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ἀφοῦ ἔχει καὶ αὐτὸ τὸν συμβολισμό του), κινεῖται καὶ στὰ δύο παραπάνω ἐπίπεδα. Ἡ νομβέλα, πού ὑποκρύπτει πάντα ἕμμεση

ἀλλά διαρκῆ τάση σάτιρας καί εἰρωνείας γιά τά δρώμενα τῆς σύγχρονης ζωῆς συλλήβδην, «δουλεύει πολὺ» μέ «συμβολικές μεταφορές» καί ἀλληγορικά σχήματα. Ἐμπερικλείει στοιχεῖα καφκαϊκῆς ἀτμόσφαιρας, ὅπου τά δύο παραπάνω ἐπίπεδα διατέμνονται καί συστοιχοῦν ὄχι πάντα μέ ὀριοθετημένες καί εὐκόλα προσδιορίσιμες συντεταγμένες.

Πέρα ἀπό τά δύο ἐπίπεδα πού παραπάνω ἀναφέραμε θά μπορούσε νά συλλάβει κανεῖς καί ἕνα τρίτο ἐπίπεδο ἀναφορᾶς, ὅπου ἡ ἐρμηνευτική προσπάθεια κατατείνει στό νά συλλάβει τά σημεῖα τομῆς τῶν ἀρχικά δύο προμνημονευθέντων ἐπιπέδων, νά κάνει τούς ἀντιστοιχοῦς διαχωρισμούς καί νά διευκολύνει τίς καταγραφές εὐθυνῶν. Τελικά σέ αὐτό τό τρίτο ἐπίπεδο ἡ σύγχυση διευρύνεται, γιατί οἱ διατομές συσκοτίζονται ἀπό ἄλλες «μεταγλώσσες», πού ἀναφέρονται στό ἀρχικά δύο ἐπίπεδα, ἀλλά καί στίς ἀντιστοιχίες τους στό πλέγμα τῶν δυσκολιῶν καί περιπλοκῶν τοῦ τρίτου. Ἡ ἀλυσίδα τῶν «μεταγλωσσῶν» μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀτέρμων καί γι' αὐτό δύσκολα ἐκφράσιμη. Ἐδῶ ἡ ἀλληγορία, τό ἔμμεσο σατυρικό στοιχεῖο, ἡ «ἀφελής» μεταφορά «μας μιᾶνε» μέ πιό πειστικό τρόπο, δηλαδή μποροῦν νά ἐκφράσουν τό «ἀλαλούμ» μέ πιό χειροπιαστό τρόπο. Ἡ νουβέλα αὐτό τό κάνει μέ πολύ ἐπιτυχημένο τρόπο.

Ἡ Ἀλαχία εἶναι, ὅπως εἶπαμε, τό κεντρικό σημεῖο τοῦ ἔργου. Ἡ Ἀλαχία εἶναι μήνυμα χαμηλῆς προβλεπτικότητας. Ἀκριβῶς ἀπό ἐδῶ καί ὕστερα ἀρχίζει ἡ ἀγωνία, ὁ φόβος, ἡ ἀδυναμία, ἡ σύγχυση, τά «τρελλά δρώμενα», οἱ παράλογες συγκρούσεις κ.ο.κ. μέχρι πλήρους καταστροφῆς. Ἀκριβῶς «μιά ἀπεργία ὄλων ἐναντίον ὄλων» ἀποτελεῖ τό «λογικό παράλογο» ἀποτέλεσμα μιᾶς σειρᾶς κλιμακούμενων ἀντιπαραθέσεων, χωρίς τίς ἰσορροπιστικές σταθμεύσεις μιᾶς «ἀρνητικῆς ἀναστροφῆς σύνδεσης». Κι αὐτή ἡ ἀπεργία δέν ἀποτελεῖ λύση τῆς τραγωδίας, ἀλλά συνέχειά της. Οὐσιαστικά ἡ λήξη τῶν συγκρουσιακῶν καί ἐκρηκτικῶν παρεξηγήσεων ἔχει ὑπονομευθεῖ ἀπό τήν ἴδια τήν λογική καί τό «ξεμάγεμα», πού αὐτή ἐπιφέρει. Πόλεμος ὄλων ἐναντίον ὄλων, μέ φόντο μιά ἀλυσίδα παρερμηνειῶν καί παραλογισμῶν καί ὀπωσδήποτε μέ ὀρατή τήν ἐρημία τῆς ψυχῆς.

Ἡ Ἀλαχία εἶναι σύμβολο, ἡ Ἀλαχία δέν εἶναι μία, εἶναι πολλές ἢ εἶναι μία μέ πολλές ἐκδοχές. Ἀποτελεῖ συμβολικό σημεῖο τῶν σύγχρονων σιβυλλικῶν μηνυμάτων. Εἶναι τό ὑποφῶσκον πάντα σιβυλλικό μήνυμα μέσα στούς αἰῶνες, εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου νά ἐρμηνεύσει τό μήνυμα πού τοῦ δίνει ὁ σύγχρονος πολύπλοκος πολιτισμός πού δημιούργησε ὁ ἴδιος, εἶναι τό ἀπρόβλεπτο ἀνακάτεμα ἄκρατου ὀρθολογισμοῦ καί ἄκρατου παραλογισμοῦ (μεταμοντέρνες πνευματικές καί πολιτισμικές περιπλοκές).

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἐκφράζει δύσκολες τοποθετήσεις, ιδέες, ἐρωτήματα καί σκέψεις ἐπί τῆς ἐπικοινωνιακῆς προβληματικῆς μέ ἀλληγορικό καί μεταφορικό τρόπο, ὥστε νά γίνουν κατανοητές, ἀλλά καί γιατί ἔμμεσα περιέχει ἕναν καυστικό σατυρικό λόγο ἢ ἀκόμα, θά ἔλεγα, κι ἕναν λόγο ἀνατρεπτικό (τορπιλίζει τήν νομιμοποίηση τοῦ καθιερωμένου συστήματος ἀξιών μέσω τῆς τεχνικῆς τῆς γελιοποίησης), γιά ὅσα «ἀστεία» καί εὐτελῆ συμβαίνουν στίς μέρες μας (στοιχεῖα «γκροτέσκο», γιά νά χρησιμοποιοῦμε τήν θεατρική γλῶσσα, συναντοῦμε πραγματικά ἀρκετά). Παράλληλα ἀφήνει νά διαφανεῖ ὅτι πράγματι ὑπάρχει ἀντικειμενικό πρόβλημα ἐπικοινωνίας καί προβλεπτικότητας τῶν μηνυμάτων, τό ὁποῖο ὅμως οἱ ἄνθρωποι δέν συνειδητοποιοῦν ἀρκοῦντως (σέ αὐτό τό σημεῖο δέν εἶναι ἄστοχο νά θυμηθοῦμε τήν βασανιστική πορεία πού ἀκολουθεῖ ἡ κριτική σκέψη τοῦ Σωκράτη, καθῶς ἐλέγχει συστηματικά τό νοηματικό περιεχόμενο, πού εὐκόλα προσδίδει ὁ μέσος ἄνθρωπος σέ λέξεις καί ὅρους).

Τέλος θά ἦταν παράλειψη στήν κριτική παρουσίαση νά μήν ἀναφερθοῦμε σέ ἕνα πεδίο θλίψης, ἀναδύμενο ἀργά μέσα ἀπό τήν συνολική ἀτμόσφαιρα τοῦ ἔργου, καί μιᾶμε γιά θλίψη πού δέν δηλώνεται ρητά, ἀλλά πού κατακλύζει τό παρούσαζόμενο συμβολικό ἀνθρώπινο τοπίο καί τά «δρώμενα» πού περικλείει, ὡς λεπτή ομίχλη, πού κατακάθεται ἀθόρυβα πάνω σέ πράγματα καί ἀνθρώπους, καί πού τήν νοιώθει χωρίς νά μιᾶς γι' αὐτήν (καφκαϊκές ἀντιστοιχίες καί πάλι μποροῦν νά ἀνιχνευθοῦν). Θλίψη γιά ὅτι συμβαίνει γύρω μας, θλίψη γιά τήν ἀνικανότητα ἀπεμπλοκῆς, θλίψη γιά τό μάταιο τραγικῶν καί μαζί παραλόγων συγκρούσεων, θλίψη γιά τό βαθμιαῖο «ἄδειασμα» τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἀπό οὐσιαστικό ἀξιολογικό καί πνευματικό περιεχόμενο.

Φίλιππος Νικολόπουλος

Παναγιώτης Γ. ΦΟΥΓΙΑΣ, Ἡ πτώση τοῦ αὐτοκράτορα Haile Selassie A', ἐκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2004, 287 σσ.

Ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου, θεολόγος καί φιλόσοφος, Καθηγητής τῆς Ἱστορίας καί Φιλοσοφίας τῶν Θρησκειῶν στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἀδίδης Ἀμπέμπα κατά τά ἔτη 1970-75, ἔζησε καί ἐβίωσε τό τραγικό τέλος τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα τῆς Αἰθιοπίας καί τά ἔργα καί τίς ἡμέρες τῆς Ἐπαναστάσεως κατά τόν πρῶτο καιρό ἐπιτυχίας τῆς. Ὁ συγγραφέας ἐπιδόθηκε στήν γόνιμη μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς πτώσεως τοῦ Haile Selassie

ὄχι μόνον μέ βαθύβλυστο ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καί μέ σύνδρομη κριτικότητά. Γνώστης ὁ ἴδιος τῆς ἱστορίας διαδόσεως τοῦ Ἰσλάμ στήν Αἰθιοπία¹ ἀλλά καί τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰθιοπίας, καταθέτει τίς προσωπικές του μαρτυρίες ἀπό τήν προσωπική του ἐπαφή καί συναναστροφή μέ τόν αὐτοκράτορα καί ἄλλους ἀξιωματούχους τῆς Κυβερνήσεως. Κατορθώνει μέ πνεῦμα ἀντικειμενικό καί μέ τρόπο ἐπιστημονικό — γνωστός ἄλλωστε καί ἀπό ἄλλες πρόσφατες συνθετικές ἐργασίες του² — νά διασκεδάσει τίς τυχόν ἀρνητικές ἔως σήμερα κρίσεις γιά τόν σῶφρονα ρόλο τοῦ αὐτοκράτορα στήν κατοχύρωση τῆς ἀξιοπιστίας τῆς Αἰθιοπίας στήν διεθνή σκηνή. Ἡ μόνη ἄλλωστε χώρα τῆς Μαύρης Ἠπείρου πού δέν ὑπῆρξε εὐρωπαϊκή ἀποικία, κατόρθωσε νά ἀναδείξει μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τόν ρόλο τῆς ὡς Παναφρικανικῆς Ἡγέτιδος Δυνάμεως. Τοῦτο ὑπῆρξε ἀνεπιφύλακτα ἔργο τοῦ Haile Selassie, ὁ ὁποῖος ἀπέδειξε τήν «ρώμην» του κατά τῶν Ἰταλῶν κατακτητῶν καί εἰσβολέων τό 1936, ὑπέστη τά πάνδεινα καί κατόρθωσε μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ἐν μέσῳ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἀραβικῶν κρατῶν — ἡ Αἴγυπτος καί τό Ἰράκ ἐνίσχυαν τά αὐτονομιστικά κινήματα τῆς Ἐρυθραίας, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας εἶχε συμβούλους Ἰσραηλινούς — νά ἐνισχύσει τόν ρόλο του ὡς παναφρικανικοῦ ἡγεμόνα. Εὐστοχα ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας τόν ρόλο καί τήν σημασία τῆς Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας στήν ἱστορία τοῦ αἰθιοπικοῦ λαοῦ (σσ. 105-113). Ἐξάγει τόν φιλελληνισμό τῶν Αἰθίοπων αὐτοκρατόρων, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἡ ἀναγκαία καί ἱκανή συνθήκη γιά τήν ἀκμή τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τῆς Ἀδδῆς Ἀμπέμπα, Ἀσμάρας καί Ντίρι Ντάουε (σσ. 193-216). Δέν λησμονεῖ ὅμως ὁ συγγραφέας νά ἀναφερθεῖ καί στά λάθη ἢ καί στίς παραλείψεις τοῦ αὐτοκράτορα, οἱ ὁποῖες συνέβαλαν καί συνέτειναν στήν πτώση του. Καταγράφει μέ πᾶσα λεπτομέρεια καί ἀκρίβεια τό χρονικό τῶν γεγονότων τῆς Ἐπαναστάσεως (σσ. 44-46, 63-81) καί ἐκμυστηρεῖται τήν προσωπική του περιπέτεια καί ἐμπλοκή (σσ. 24-44).

Δέν λησμονεῖ ὁ συγγραφέας, ἔστω καί σύντομα, νά ἀναφερθεῖ στίς σχέσεις Ἑλλήνων καί Αἰθίοπων, πού ἀνάγονται στήν Ἀρχαιότητα (σσ. 81-87). Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Διόδωρος Σικελιώτης³, «πολλοί συγγεγράφασι περὶ τε τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Αἰθιοπίας», οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς ὅμως ὑπερβάλλουν ἢ δίνουν ἐσφαλμένες εἰδήσεις. Διακρίνει ὅμως ὁ Διόδωρος τόν Ἀγαθαρχίδην τόν Κνίδιον, «ὁ ἐκ τῶν Περιπάτων, ἀνὴρ συγγραφεύς»⁴, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀξιοπιστία καί τό ἔργο ἐπαινεῖται ὑπό τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ὁ ὁποῖος τόν χαρακτηρίζει «Ἱστορικόν»⁵ καί, σύμφωνα μέ τόν Διόδωρο Σικελιώτη, «οὐκ ὀλίγοις δέ καί πρεσβευταῖς ἀπό τῆς Αἰθιοπίας παροῦσιν εἰς

λόγους ἀφικόμεθα»⁶. Σέ αὐτόν τόν κορυφαῖο γεωγράφο ὀφείλονται οἱ πληρέστερες καί πλέον ἀξιόπιστες πληροφορίες γιά τήν Αἰθιοπία. Στό ἔργο του «Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης»⁷ καταθέτει τούς διαφόρους μύθους γιά τήν ὀνομασία τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης. Ἀπό τόν Ἀργολικό μῦθο μαθαίνουμε ὅτι ὁ Περσέας ἤλθε ἀπό τό Ἄργος στήν Αἰθιοπία, ἡ ὁποία «ἐκαλεῖτο δέ τότε Κηφηνία»⁸. Οἱ Αἰθίοπες «καταπλήξονται τούς Ἑλληνας» μέ τίν τρόπο; «τῆ μελανία καί τῆ παραλλαγῆ τῆς μορφῆς»⁹. Κατά τήν περιγραφή τῆς οἰκονομίας τῆς Αἰγύπτου, δέν παραλείπει ὁ Ἀγαθαρχίδης νά ἀναφερθεῖ καί στά χρωματιστά τῆς Αἰγύπτου, τά ὁποῖα προσεῖλκυσαν τό ἐνδιαφέρον τῶν Αἰθίοπων, οἱ ὁποῖοι «πολλά τάς πόλεις ἔτη» ἐφρούρησαν, μέχρι τήν ἐμφάνιση τῶν Μήδων καί Περσῶν¹⁰. Καί ἀξίζουν εὐσημα στόν σπουδαῖο αὐτό γεωγράφο οἱ περιγραφές τῶν ἡθῶν καί ἐθίμων τῶν Αἰθίοπων¹¹, ὅπως καί ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους. Τούς καταρράκτες τοῦ Νείλου περιγράφει ὁ Ἀγαθαρχίδης, ἀπό τούς ὁποῖους «μέγιστος δ' ὁ πρὸς τοῖς μεθορίοις τῆς Αἰθιοπίας τε καί τῆς Αἰγύπτου»¹². Τήν νῆσο Μερὴ διακρίνει ὁ Ἀγαθαρχίδης, «μίαν εὐμεγέθη»¹³, στήν ὁποία ἔκτισε ὁ Καμβύσης πόλη, τήν ὁποία ὀνόμασε Μερὴ πρὸς τιμὴν τῆς μητέρας του¹⁴. Ὁ πατήρ τῆς ἱστορίας Ἡρόδοτος, μέ ἔντονα τά στοιχεία τῆς οἰκονομίας στό ἔργο του, ἐκθειάζει τήν οἰκονομική πολιτική τοῦ Δαρείου Γ' καί περιγράφει τήν συνεισφορά κάθε μιᾶς ἀπὸ τίς εἴκοσι σατραπείες πού διήρесе τό κράτος του¹⁵. Οἱ Αἰθίοπες καί οἱ Παρικάνιοι ἀποτελοῦσαν τήν 17η σατραπεία καί πλήρωναν τετρακόσια τάλαντα¹⁶. Ὅμως, ἡ ἀξία αὐτῆ εἶναι ἀποτιμημένη σέ εἶδος, ἀφοῦ οἱ Αἰθίοπες ἀνῆκουν σέ ἐκεῖνα τά ἔθνη πού «δέν πλήρωναν ὀρισμένο φόρο, ἀλλὰ ἔπρεπε νά προσφέρουν δῶρα»¹⁷. Οἱ μακρόβιοι Αἰθίοπες, πού κάνουν ἐορτές γιά τόν Διόνυσο, προσέφεραν κάθε τρία χρόνια «καί στήν ἐποχὴ μου ἀκόμα», σημειώνει ὁ Ἡρόδοτος, «δύο φοίνικες ἀκατέργαστο χρυσάφι, διακόσιους κορμούς ἀπὸ ξύλο ἐβένου, πέντε ἀγῶρια καί εἴκοσι μεγάλους ἐλεφαντόδοντες»¹⁸. Ἡ ἱστορία τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης συνδέεται ἄρρηκτα μέ τήν ἱστορία τῆς Αἰθιοπίας¹⁹.

Τά διάφορα καί ποικίλα προβλήματα πού ὑπῆρχαν στό Κέρασ τῆς Ἀφρικῆς — Σομαλία, Τζιμπουτί, Ἐρυθραία, Αἰθιοπία — ἀπασχολοῦν τόν συγγραφέα (σσ. 142-187). Ἡ Ἐπαναστάση δέν κατόρθωσε νά ἀποφύγει τόν ἀπευχόμενον κίνδυνο, τήν ἀνεξαρτοποίηση καί ἀπόσχιση τῆς Ἐρυθραίας (27 Ἀπριλίου 1993), ἔτσι ὥστε σήμερα νά ἀποκοπεῖ ἡ Αἰθιοπία ἀπὸ τήν θάλασσα. Δέν λησμονεῖ ὁ συγγραφέας νά ἀναφερθεῖ στόν ρόλο τοῦ Ἰσλάμ καί στίς προσπάθειές του νά ἐπικρατήσῃ στήν μόνη χριστιανική χώρα τῆς Ἀφρικῆς (σσ. 87-93) καί ἐπαινοῦνται μέ τά κατάλληλα ἐπιχειρήματα οἱ προσπάθειες τῶν Αἰθίοπων αὐτοκρατόρων γιά τήν κατίσχυση τοῦ Χριστιανισμοῦ (σσ. 216-224).

Ὁ Παναγιώτης Φούγιας καταθέτει ἕνα σημαντικό ἔργο γιὰ τὴν αἰθιοπική ἱστορία, στήν ὁποία ἄλλωστε ἐνεπλάκη καί συμμετείχε· καταθέτει πάνω ἀπ' ὅλα τὸν πόνου του καί τὴν λύπη του γιὰ τὴν βίαιη ἐξόντωση καί ἀφαιμάξη τοῦ πατριωτικῶς Ἑλληνισμοῦ.

Ἀκολουθεῖ ἄφθονο φωτογραφικό ὕλικό μέ σημειώσεις τοῦ συγγραφέα (σσ. 243-277) καί χρηστικά εὑρετήρια ὀνομάτων καί θεμάτων (σσ. 278-287).

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π.Γ. Φούγια, *Ἡ Εἰσόδος τοῦ Ἰσλάμ εἰς τὴν Αἰθιοπία καί ἡ διάδοσις αὐτοῦ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ*, Ἀθήναι 1970.
2. Π.Φ. Φούγια, *Κικέρων. Ὁ Ἑλληνολάτρης Φιλόσοφος Ρήτορας*, Ἀθήναι: Λιβάνης, 2001. Τοῦ ἴδιου, *Ἰσλάμ. Πηγές, Πορεία, Προκλήσεις, Διάλογοι*, Θεσσαλονίκη: Μάλλιμαρης-Παϊδεία, 2002.
3. Διοδ. Σικ. Γ 11.
4. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν Ἰδ'* Π 15 = FGtH Π A 86 T1.
5. FGtH Π A 86 T 2-3.
6. Διοδ. Σικ. Γ 11, 3.
7. Ἀγαθαρχίδου, *Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης*, Εἰσαγωγή-μετάφρασις Δ. Κουτρούμπας, Ἀθήναι: Νέα Θέσις, 1999.
8. Ἀγαθαρχίδου, ἐνθ' ἄν., σσ. 20-21.
9. Ἀγαθαρχίδου, ἐνθ' ἄν., σσ. 44-45.
10. Ἀγαθαρχίδου, ἐνθ' ἄν., σσ. 72-73.
11. Ἀγαθαρχίδου, ἐνθ' ἄν., σσ. 108-105.
12. Διοδ. Σικ. Α' 32, 11.
13. Διοδ. Σικ. Α' 33, 1.
14. Διοδ. Σικ. Α' 33, 1-2.
15. Ἡροδότου, *Ἱστορίαι* Γ 88.
16. Ἡροδότου, *Ἱστορίαι* Γ 94.
- 17, 18. Διοδ. Σικ. Γ 97.
19. S.E. Sidebotham, *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa, 30 B.C. - A.D. 217*. Leyden: Brill, 1986. P. Schmeider «Ἡ μεγάλη θάλασσα: Un autre nom de l'Érythrée?», *Revue des Études Grecques* 114 (Juillet-Décembre 2001) 626-636.

Μάρκος ΡΕΝΙΕΡΗΣ, Ἱστορικαί Μελέται. Ὁ Ἑλλην Πάπας Ἀλέξανδρος Ε'. Τό Βυζάντιον καί ἡ ἐν Βασιλείᾳ Σύνοδος. Γενική Ἐπιμέλεια Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου - Χρήστος Π. Μπαλόγλου, ἐκδ. Ἐλευθέρη Σκέψις, Ἀθήνα 2004, πδ' +208 σσ.

Ἀποτελεῖ παλαιό αἶτημα ἢ συστηματική παρακολούθηση τοῦ βίου καί τοῦ ἔργου τῶν κορυφαίων Ἑλλήνων διανοουμένων τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ βιογραφία ἀποτελεῖ τὴν ἀσφαλέστερη μέθοδο γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ βιογραφουμένου. Δυσκολία ἐνυπάρχει στήν ἀνεύρεση τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀνεπι-

φύλακτα, τό κενό αὐτό μπορεῖ νά καλυφθεῖ μέ τὴν μέθοδο τῆς φωτομηχανικῆς ἀνατυπώσεως τοῦ ἔργου, πλαισιωμένου μέ πρόλογο καί ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ συγγραφέα.

Τὴν μέθοδο αὐτὴ ἀκολούθησε ὁ ἐκδοτικός Οἶκος Ἐλευθέρη Σκέψις, ὁ ὁποῖος προσφέρει στό ἀναγνωστικό κοινό, ἐπιστημονικό καί μὴ, τό ἔργο τοῦ Μάρκου Ρενιέρη.

Προτάσσεται ὁ Πρόλογος τοῦ Χρήστου Μπαλόγλου μέ τίτλο «Μάρκος Ρενιέρης. Σκιαγραφία τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου του» (σσ. ια-ξ), ὁ ὁποῖος εὐστοχα ἀναδεικνύει σέ ὅλες τίς πτυχές τῆς τὴν πολυκύμαντη προσωπικότητα τοῦ Μάρκου Ρενιέρη: δικηγόρος, Καθηγητῆς Πανεπιστημίου, διπλωμάτης, ἐκδότης περιοδικοῦ, Διοικητῆς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς καί κατ' ἐπέκταση κορυφαῖος οἰκονομικός παράγων τῆς χώρας σέ χρόνους χαλεπούς, καί τέλος Βυζαντινολόγος καί ἱστορικός τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς.

Ἀκολουθεῖ τό κείμενο τῆς Κυρίας Ρωξάνης Ἀργυροπούλου, μέ τίτλο «Μάρκος Ρενιέρης: Ἡ ρομαντική ἱστοριογραφία στή φιλοσοφική τῆς διάθεση» (σσ. ξα-πγ). Ἡ συγγραφεύς, ἐγκριτῆ ἱστορικός τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῆς φιλοσοφίας τοῦ 19ου αἰῶνα, μέ ξεχωριστό τρόπο ἀναδεικνύει τὸν ρόλο τῆς Ἱστορίας στήν φιλοσοφία τοῦ Ρενιέρη καί τὸν ἐντάσσει στό παρόν ἔργο. Εἶναι χαρακτηριστικό τῆς ἐκδόσεως ὅτι οἱ συγγραφεῖς ἐπιτυγχάνουν νά βιογραφῆσουν τὸν Ρενιέρη, ἀλλὰ καί νά ἀφήσουν νά βιογραφηθεῖ ὁ Πάπας Ἀλέξανδρος Ε', ὁ τελευταῖος Ἑλληνας πού κατέλαβε τό ἀξίωμα τοῦ προκαθημένου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τό ἔργο τοῦ Ρενιέρη, συγκείμενο ἀπὸ δύο μέρη, ὅπως εὐστοχα ἀναλύει ὁ κ. Μπαλόγλου καί ἀναδεικνύει ἡ κ. Ἀργυροπούλου τὴν ἀξία του γιὰ τὰ δρώμενα στὸν διάλογο τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἀνατυπώνεται φωτομηχανικά.

Ἀκολουθοῦν τὰ Εὑρετήρια Συγγραφέων καί Τοπωνυμίων (σσ. 197-206).

Συγχαρητήρια ἀξίζουν τόσο στοὺς ἐπιμελητές τῆς ἐκδόσεως, ὅσο καί στὸν ἐκδ. οἶκο γιὰ τὴν ἄψογη ἐκδοση.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Ἀλέξιος Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γεώργιος Μανιάκης. Κατακτήσεις καί ὑπονόμηση στό Βυζάντιο τοῦ 11ου αἰῶνα (1030-1043 μ.Χ.), ἐκδ. Περίπλους, Ἀθήνα 2004, 94 σσ.

Ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου, ἐγκριτος ἱστορικός τοῦ Βυζαντίου, Ἀναπλ. Καθηγητῆς Βυζαν-

τινης και Μεσαιωνικής Ιστορίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Ρόδος), με επιτυχημένη διδασκαλία στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Αιγαίου, έχει επιδοθεί με συνέπεια και ζήλο σε ζητήματα και προβλήματα της Βυζαντινής Ιστορίας ή συγκεκριμένων προσωπικοτήτων της πολυκύμαντης διαδρομής της Βυζαντινής ιστορίας.

Σε πέντε κεφάλαια — Μέρη όπως τά χαρακτηρίζει — ανατέμνει τήν προσωπικότητα, τό έργο και τήν έποχή του Γεωργίου Μανιάκη, του ένδοξου στρατηλάτη του πρώτου ήμίσεος του ένδεκάτου αιώνα.

Στό Μέρος Α' — «Η θέση του Μανιάκη στην ιστορία» (σσ. 19-26) — τοποθετείται τό πρόβλημα πού υφίσταται μέ τήν προσωπικότητά του και έπιστημαίνεται ή έλλειψη σχετικών μελετών.

Στό Μέρος Β' — «Τό πρόβλημα τής καταγωγής και ή αρχική σταδιοδρομία στην Ανατολή (1029/30-1037/38)» (σσ. 28-39) — έρευνάται κατά τρόπο έξονυχιστικό και συστηματικό μέ χρήση των πηγών τό πρόβλημα τής καταγωγής του και οι διάφορες απόψεις πού έχουν εκφρασθεί.

Η πρώτη συμμετοχή του Μανιάκη σε εκστρατεία αναλύεται στό Μέρος Γ' — «Ο Μανιάκης στό δυτικό μέτωπο τής Σικελίας και Ιταλίας και ή πρώτη ανάκλησή του» (σσ. 43-51) — όπου αναδεικνύονται οι επιτυχίες του στην Σικελία και τό άδοξο τέλος από τήν υπονόμευσή του από τήν Βυζαντινή αΐλη.

Ο κίνδυνος πού συνέχισε νά υφίσταται στην Κάτω Ιταλία για τό Βυζάντιο από τήν επέκταση των Νορμανδών οδήγησε τό Στέμμα νά αναθέσει και νέα εκστρατεία στον Μανιάκη για τήν απόκρουση του έχθρου και στό τέλος νά τον υπονομεύσει εκ νέου, όπως αναφέρεται στό Μέρος Δ' «Η νέα αποστολή του Μανιάκη στην Δύση και ή νέα υπονόμευση (1042)» (σσ. 51-63). Καταλυτική σημασία απέτελεσε ή βραχύβια θητεία του Μιχαήλ Ε' Καλαφάτη (1041-1042) στον θρόνο, ό οποίος ανεγνώρισε τήν προσφορά και συμβολή του. Η βίαιη ανατροπή του συνετέλεσε στην εμφάνιση των υπονομευτικών δραστηριοτήτων τής Αΐλης στην συνέχεια.

Τό κίνημα του Μανιάκη κατά τής κεντρικής εξουσίας (1042-1043) και ή κατάπιξή του είναι τό θέμα του Μέρους Ε': «Τό κίνημα και τό τέλος (1042-1043)», (σσ. 65-85), στό όποιο ό συγγραφέας παραθέτει σε νεοελληνική απόδοση τά χωρία των Βυζαντινών συγγραφέων και χρονογράφων, πού κάνουν λόγο για τό κίνημα.

Ακολουθεί κατάλογος πηγών και Βιβλιογραφία (σσ. 87-94). Απουσιάζει εύρετήριο ονομάτων και τοπωνυμίων, πού θά έκανε τήν έκδοση περισ-

σότερο χρηστική. Τό ευχόμεθα σε μία νέα έκδοση του ένδιαφέροντος αυτού βιβλίου.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Χρήστος Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Οι Άρχαίοι Έλληνες για τούς οικονομικούς κινδύνους και τήν κάλυψή τους, Άθήνα 2004, 214 σσ. [Γραφείο Οικονομικών Μελετών Ακαδημίας Αθηνών, Νο 2].*

Ο συγγραφέας του βιβλίου, διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης, έχει μελετήσει μέ ζήλο και συνέπεια ζητήματα και προβλήματα τής αρχαίας ελληνικής οικονομίας. Τό μελέτημά του είναι τό αποτέλεσμα έρευνας πού διεξήχθη μέ τήν χρηματοδότηση τής «Άσπής Πρόνοια ΑΕΓΑ» υπό τήν έποπτεία του Ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Στό έργο αυτό, συγκείμενο από έξι άνισομεγέθη κεφάλαια, αναδεικνύεται ή ύπαρξη τής ασφαλιστικής ιδέας στους αρχαίους Έλληνες και υπογραμμίζονται οι τρόποι κάλυψως των επιχειρηματικών κινδύνων πού είναι άπότοκοι από τήν λήψη αποφάσεων. Ίδού οι τίτλοι των κεφαλαίων τής μελέτης. Τό πρώτο κεφάλαιο μέ τόν τίτλο: «Η Άρχαία Έλληνική Οικονομία: Οικονομία του Οίκου ή σύγχρονη οικονομία;» (σσ. 17-35), τό δεύτερο κεφάλαιο: «Η έννοια του οικονομικού κινδύνου και ή άπουσία του από τήν οικιακή οικονομία» (σσ. 37-71), τό τρίτο κεφάλαιο: «Ο οικονομικός κίνδυνος στό έμπόριο και τό ναυτικό δάνειο» (σσ. 73-114), τό τέταρτο κεφάλαιο φέρει τόν τίτλο «Ο κίνδυνος στό δημοσιονομικό πρόγραμμα του Ξενοφώντος» (σσ. 115-139), τό πέμπτο κεφάλαιο «Τό “ασφαλιστήριο συμβόλαιο” του Μεγάλου Αλεξάνδρου» (σσ. 141-161) και τό έκτο κεφάλαιο: «Η ασφαλιστική επιχείρηση κατά τούς Έλληνιστικούς Χρόνους» (σσ. 163-174).

Ο συγγραφέας γράφει μέ έλεγχο των πηγών και των αρχαίων κειμένων, τά όποια αναλύει συγκρίνοντας διαφορετικά χωρία, για νά προβεί σε συμπεράσματα.

Ακολουθεί Πίνακας Βραχυγραφιών (σσ. 175-180), εκτενής βιβλιογραφία, τόσο ελληνική (σσ. 181-187) όσο και ξενόγλωσση (σσ. 187-204) και τέλος αναλυτικά εύρετήρια ονομάτων, αρχαίων συγγραφέων (σσ. 205-207), Έλλήνων (σσ. 208-209) και ξένων συγγραφέων (σσ. 210-213), τά όποια καθιστούν τήν έκδοση περισσότερο εύχρηστη.

Τό έργο τιμά άνεπιφύλακτα τήν ελληνική οικονομική φιλολογία και αξίζουν επαίνων τόσο ή

«Ἀσπίς Πρόνοια ΑΕΓΑ» πού χρηματοδότησε τήν ἔρευνα ὅσο καί ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πού τήν ἀποδέχθηκε. Συγχαρητήρια ὀφείλονται καί στόν τυπογράφο Στ. Τσαπέπα γιά τήν ἀρτία ἐκδόση τοῦ ἔργου.

Παναγιώτης Γ. Φούγιας

Κωνσταντῖνος ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, ἐκδ. Ἱστορική καί Λαογραφική Ἑταιρεία Χαλκιδικῆς, Θεσσαλονίκη 2000, 463 σσ. (φωτομηχανική ἀνατύπωση, μέ πρόσθετο ὕλικό, ἀπό τήν ἀρχική ἐκδόση τοῦ 1962).

Τέσσερις δεκαετίες μετά τήν πρώτη της δημοσίευση, ἡ μελέτη τοῦ Κ. Γεωργούλη πάνω στήν ζωή καί τήν σκέψη τοῦ Σταγίριτη, ὄχι ἀπλῶς παραμένει διαχρονική, ἀλλά ἀποτελεῖ ἴσως καί τήν κορωνίδα τῆς ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας πάνω στό θέμα.

Στίς 463 σελίδες τοῦ βιβλίου ξεδιπλώνονται λεπτομερῶς ὅλες οἱ πτυχές τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἀριστοτέλη, τό πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο στό ὁποῖο ἐζῆσε καί δημιούργησε καθώς καί οἱ βασικές ἀρχές καί μέθοδοι ὄλων τῶν τομέων τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης, μέ τούς ὁποίους ἀσχολήθηκε.

Ἡ ἐπιτυχία καί ἡ διαχρονικότητα τοῦ βιβλίου διασφαλίζονται μέσα ἀπό δύο βασικές ἀρετές τοῦ συγγραφέα. Ἡ πρώτη εἶναι οἱ εὐρεῖες καί πολύχρονες σπουδές του, ἀφοῦ σπούδασε στήν Ἑλλάδα καί τήν Γερμανία Φιλολογία, Φιλοσοφία καί Παιδαγωγική. Ὑπῆρξε μάλιστα μαθητής τοῦ Γαίγκερ, τοῦ Χούσερλ, τοῦ Χάιντεγκερ, τοῦ Σπράγγερ κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι βρισκόνταν τότε στήν πρωτοπορία τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης. Ἐξάλλου, αὐτό τό βιβλίό δέν ἀποτελεῖ καί τήν πρώτη του διατριβή στόν Ἀριστοτέλη, ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἀπό τό 1935 μεταφράσει καί σχολιάσει τά *Μετά τά Φυσικά*, ἐνῶ τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του μετέφρασε τά *Φυσικά*, πού ἐκδόθηκαν μετά τόν θάνατό του.

Τό ἄλλο προτέρημα τοῦ Γεωργούλη εἶναι ὅτι στήν παρούσα μελέτη προσεγγίζει τήν ἔννοια τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονταν ὁ Ἀριστοτέλης καί ὄχι σύμφωνα μέ τά σύγχρονα δεδομένα. Ὅπως ἐπισημαίνει καί ὁ ἴδιος (σ. 108): «...στοχασταί, οἷοι ὁ Πλάτων καί ὁ Ἀριστοτέλης, δέν διακατέχονται ἀπό τήν ἐπιθυμίαν νά ἐμφανίσουν σύστημα φιλοσοφίας, ὅπως τό ἐννοεῖ ἡ συνήθης φιλοσοφική φιλολογία, ἀλλά προχωροῦν

εἰς τήν ἀποκάλυψιν τῶν φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν κατά τās ἐπιταγās τῆς μεγαλοφυΐας των».

Τό σύγγραμμα χωρίζεται σέ δύο μέρη. Στό πρῶτο ὁ Γεωργούλης παραθέτει πληθώρα στοιχείων γιά τήν ζωή καί τό χαρακτήρα τοῦ Ἀριστοτέλη, τήν ἐποχή του, τούς καταλόγους τῶν ἔργων του, καθώς καί γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐπηρεάσε τούς μεταγενέστερους φιλοσόφους, ἀπό τήν ἐποχή τῶν πρώτων σχολιαστῶν μέχρι καί τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μέ γλώσσα καλοδουλεμένη καί ζωντανή, ὁ συγγραφέας ἀφήνει νά φανεῖ ὅτι τά πορίσματα τῆς ἔρευνας του προέρχονται ἀπό τήν διασταύρωση πολλῶν καί ἀξιόπιστων πηγῶν.

Τό δεύτερο μέρος ἀποτελεῖ τήν σύνοψη τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος. Ξεκινᾷ μέ μιά συστηματική ἐπισκόπηση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας στό σύνολό της καί τῶν προβλημάτων πού θέτει (ἔννοια καί ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας, ἱεραρχία, ἐνότητα καί ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν κ.ἄ.). Στήν συνέχεια γίνεται ἐνδελεχῆς ἀναφορά στους συγκεκριμένους τομείς τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας (Γνωσιοθεωρία, Μεταφυσική, Φυσική, Μαθηματικά, Βιολογία, Ψυχολογία, Ἠθική, Πολιτική, Ρητορική, Ποιητική). Ὁ Γεωργούλης, βαθύς γνώστης τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus, ἀναλύει τήν ἀριστοτελική σκέψη ταξινομῶντας τίς θεωρίες τοῦ φιλοσόφου ὄχι μέ βάση τά ἐπί μέρους συγγράμματά του ἀλλά σύμφωνα μέ τούς τομείς τῆς φιλοσοφίας, ἀλιεύοντας ἀπό διάφορα ἔργα του ἀπόψεις πού ἀναφέρονται σέ ἓνα κοινό ἀντικείμενο ἔρευνας. Στό τέλος κάθε κεφαλαίου παραθέτει μάλιστα καί τήν σχετική βιβλιογραφία.

Τήν ἐκδόση τοῦ 2000 προλογίζει ὁ καθηγητής Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Καλογεράκος παραθέτει πολυσέλιδη συμπληρωματική βιβλιογραφία.

Παναγιώτης Τσολιάς

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος καί ἡ Βαλκανική Ὁμοσπονδία

Στό «Ἡμερολόγιο Κατοχῆς: 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ἰανουαρίου 1945»¹ ὁ Π. Κανελλόπουλος ἀναφέρεται στήν προσωπική του ἐμπλοκή ἀπό κυβερνητικές θέσεις στόν ἀγῶνα τῆς ἐξόριστης ἐλληνικῆς κυβέρνησης στήν Μέση Ἀνατολή, στίς ἐμφύλιες συγκρούσεις, στίς σχέσεις μέ τόν ξένο παράγοντα (ἰδιαίτερα τούς Ἕγγλους), ἀλλά καί στούς πρώτους τραγικούς μῆνες τῆς Ἀπελευθέρωσης. Διεξοδικά ἀναφέρεται στήν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατοῦσε στούς Ἕλληνες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὅπου τά γόνιμα πνευματικά ἐνδιαφέροντα καί οἱ ἐκδηλώσεις ἡρωισμοῦ καί αὐτοθυσίας ἐμπλέκονταν μέ τήν μικροπολιτική. Ἀναφέρεται δέ μέ εἰλικρίνεια στήν προσπάθειά του ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου νά μήν συνδυαστεῖ μέ ἐμφύλιες συγκρούσεις.

Πέραν τούτων ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀπόψεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου γιά τήν θέση τῆς Ἑλλάδας στόν μεταπολεμικό κόσμο. Ὅπως θά δοῦμε ἀναλυτικώτερα, ἀπέδιδε πρωταρχική σημασία στήν στενή συνεργασία τῆς χώρας μέ τούς Βαλκάνιους γείτονες (πού ἀποτελοῦν τήν φυσική καί οἰκονομική μας ἐνδοχώρα) ἀλλά καί τίς ἄλλες μεσογειακές χώρες. Οἱ θέσεις του προβάλλουν αἰρετικές σέ σχέση μέ τήν μεταπολεμική ἐλληνική ἐξωτερική πολιτική, ὅπου ἡ διανομή τοῦ κόσμου σέ σφαῖρες ἐπιρροῆς ἀνάμεσα στούς νικητές τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου δέν ἔδινε πολλά περιθώρια γιά περισσότερο οὐδέτερες στρατηγικές.

Στήν σημείωση τῆς 11ης Ἰανουαρίου 1943 ὁ Π. Κανελλόπουλος περιγράφει τήν συζήτηση πού εἶχε μέ τόν ἐκπρόσωπο τοῦ Ἀγγλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν σέρ Ὁρμ Σάρτζεντ. Ἀφοῦ ὑπερασπίζεται τίς δικαίες ἐλληνικές διεκδικήσεις στήν Βόρειο Ἥπειρο καί στά Δωδεκάνησα — ὅπου κατοικοῦν συμπαγεῖς ἐλληνικοί πληθυσμοί — ὑποστηρίζει ἐμφατικά ὅτι «ἡ Ἑλλάς πρέπει νά εἶναι μέλος δύο ὁμοσπονδιῶν, μιᾶς μεσογειακῆς καί μιᾶς βαλκανικῆς»². Ὁ Ἕγγλος συνομιλητής δέν τόν ἀποτρέπει ἀπό αὐτές τίς σκέψεις ἀλλά ἀντίθετα τίς ὑπερθεματίζει λέγοντας: «Θά ᾔχετε ἀντίρρηση ν' ἀρχίσουμε ἀπό τώρα, μέ τό ραδιόφωνο, τήν προετοιμασία τῶν Ἑλλήνων στήν ἰδέα τῶν ὁμοσπονδιῶν». «Νομίζω», τοῦ ἀπάντησε ὁ Κανελλό-

λόπουλος, «ὅτι αὐτό θά ἦταν σήμερα ἄσκοπο. Ἄλλωστε, ὁ ἐλληνικός λαός, ὅπως τό δειξε στά δεκαπέντε τελευταῖα χρόνια, τείνει γνήσια καί μάλιστα συναισθηματικά πρὸς τήν ἰδέα τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ δεσμοῦ μέ τούς γείτονές του. Ἄν τοῦ τό πεῖτε σήμερα, αὐτό θά προκαλέσει μέσα του τήν ὑπόνοια ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτή εἶναι ἓνα εἶδος ἀντιπερισπασμοῦ καί ἀποβλέπει νά τόν ἀποσπάσει ἀπό ἄλλες δικαίες διεκδικήσεις του. Ἐκεῖνο πού θά ἔταν χρήσιμο εἶναι τοῦτο· νά εἰπωθεῖ κάτι θετικό γιά τήν Εὐρώπη ὁλόκληρη καί ὄχι μόνο γιά τά Βαλκάνια, γιά τήν νέα πολιτική καί κοινωνική συγκρότηση τῆς Εὐρώπης. Αὐτό μάλιστα. Ὅσο γιά τήν Ἑλλάδα, αὐτή θά ἔναι ἔτοιμη ὅποτεδήποτε — βεβαιωθείτε γι' αὐτό ἀπολύτως — νά συμβάλει στή δημιουργία ἐνός ὁργανωμένου κόσμου»³.

Οἱ θέσεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου, πού μέ παρρησία διατυπώνει, γιά τήν δημιουργία βαλκανικῆς καί μεσογειακῆς ὁμοσπονδίας ἀλλά καί μιᾶς εὐρύτερης εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἐνότητας, τόν φέρνει σέ ἀντίθεση μέ τίς ἐπιδιώξεις τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς. Ἡ Ἀγγλία οὔτε συμμαριζόταν τά ὁράματα γιά τήν βαλκανική ὁμοσπονδία ἀλλά καί ποτέ δέν ἀγκάλιασε μέ ἰδιαίτερη θέρμη τίς προσδοκίες γιά μία Ἐνωμένη Εὐρώπη ἀπό τόν Ἀτλαντικό ὠς τά Οὐράλια.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἕγγλου διπλωμάτη περισσότερο ἤθελαν νά ἀλιεύσουν τίς προθέσεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου ἀλλά καί πιθανές ἄλλες φυγόκεντρες πρὸς τήν ἀγγλική πολιτική τάσεις, πού διαγράφονταν στήν τότε ἐλληνική πολιτική ζωή, παρά νά καλλιεργήσουν ἐπικίνδυνα βαλκανικά ὁράματα. Ὅπως ἀποδείχθηκε στήν συνέχεια, ὁ Π. Κανελλόπουλος δέν ἀπολάμβανε τῆς ἀγγλικῆς ἐμπιστοσύνης καί γι' αὐτό γρήγορα θά ἀντικατασταθεῖ ἀπό βολικώτερους συνεργάτες.

Ἡ βαλκανική ὁμοσπονδία ὑπῆρξε καιρία ἐπιλογή καί ὁραματισμός γιά πολιτικούς μέ διαφορετική κοσμοθεωρία καί καταγωγή: τούς κοινοτιστές Ἴωνα Δραγούμη καί Κ. Καραβίδα, τόν σοσιαλδημοκράτη Ἄ. Παπαναστασίου, τούς κομμουνιστές Ν. Ζαχαριάδη καί Γ. Κορδάτο. Διότι ἀπαντοῦσε στήν γεωοικονομική πραγματικότητα τοῦ νεοελληνισμοῦ, στά ἐθνικά δίκαια, στήν φυσιολογική κοινωνική του ἐξέλιξη,

στά εύλογα συμφέροντά του και στίς βαθύτερες παραδόσεις του.

Παρ' ότι ή πραγματικότητα του ψυχρού πολέμου συνέτριψε, τουλάχιστον μέχρι τήν δεκαετία του '70, κάθε προσδοκία βαλκανικής συνεργασίας και οι αίματηρές εθνοτικές συγκρούσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία φαίνεται να τήν απώθησαν ακόμη περισσότερο, ή προσπάθεια για ευρωπαϊκή πολιτική ένότητα — μέσα βέβαια στην ατμόσφαιρα τής παγκοσμιοποιημένης ανομίας — πιθανότατα να δημιουργήσει τήν δυνατότητα τής ύπαρξης νέων συσσωματώσεων-περιφερειών, μία εκ των οποίων να είναι ή βαλκανική συνεργασία.

Ο Π. Κανελλόπουλος, στην σημείωση 10 Αυγούστου 1944, αναφέρεται στην συζήτησή του με τον σύμβουλο τής σοβιετικής πρεσβείας Σαλόντ στην Άλεξάνδρεια: «Στήν Ελλάδα», είπε, «είναι βέβαια φυσικό να παρουσιάζεται ο βρετανικός παράγων άμεσώτερα άπτός. Και ή γεωγραφική θέση τής Ελλάδος τό εξηγεί αυτό, αλλά και ειδικώτεροι λόγοι επιβάλλουν τώρα, άφου οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στον τομέα τής Ελλάδος διευθύνονται από τούς Άγγλους, να λαμβάνεται ιδιαίτερα ύπ' όψιν ο παράγων τής Άγγλίας. Έμεις όμως θά επιθυμούσαμε να έχουμε και τής σοβιετικής Ρωσίας τή βοήθεια και συμπαράσταση σέ όλα. Η Εύρώπη θά σωθει μόνο αν άποφύγουμε έμεις οι μικροί λαοί να ώθοουμε τούς μεγάλους σέ μονοπωλιακή έπιρροή πάνω στην κάθε μία από τίς χώρες μας»¹. Οι σκέψεις αυτές έναρμονίζονται με μία θεώρηση ουδέτερότητας, ρεαλιστική και αναγκαία για τον νεοελληνισμό, που θά είχε πολλές πιθανότητες να υιοθετηθεί ως επίσημη στρατηγική τής ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αν δεν είχε μεσολαβήσει ο καταστροφικός έμφύλιος πόλεμος με τά πάθη που εξέθρεψε και τά νέα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που συσώρευσε.

Στήν σημείωση 25 Άπριλίου 1944 διαβάσουμε: «Ο Έξηντάρης μäs έδειξε και τον χθεσινό Ταχυδρόμο τής Άλεξάνδρειας, όπου μνημονεύονται φράσεις του Παπανδρέου που κανέναν ως τώρα πολιτικός, έστω κι αν τίς συμεριζόταν, δεν είχε τήν ιδέα να τίς εξαγγείλει δημόσια. Ούτε λίγο ούτε πολύ, ο Παπανδρέου λέει ότι καταδικάζει κάθε βαλκανική συνεννόηση και ένωση και ότι ή Ελλάς δεν έχει καμμιά σχέση με τον σλαβικό κόσμο που είναι από πάνω της. Ο Έξηντάρης είχε τόσο αναστατωθεί που σχεδόν τραβούσε τά μαλλιά του, ή μάλλον τά φρύδια του, που

είναι μακρύτερα από τά υπολειπόμενα μαλλιά του. Τώρα που γράφω τίς γραμμές αυτές αρχίζει και βραδιάζει»². Η βαλκανική συνεργασία τήν εποχή εκείνη δεν ήταν μία ανορθόδοξη και αίρετική αντίληψη για τήν ελληνική εξωτερική πολιτική, αντίθετα παράδοξα και άνεδαφικά ήχούσαν οι αντισλαβικές απόψεις.

Ο Π. Κανελλόπουλος, ένας γοητευτικός και δραστήριος πνευματικός άνθρωπος, μäs άποδεικνύει ότι τά όράματα τής Βαλκανικής συνεργασίας έχουν βάθος και παράδοση και εκτιμούμε ότι περισσότερο θετικά θά μäs άπασχολήσουν στο άμεσο μέλλον. Κατέχεται δέ από τάσεις ουδέτερότητας ανάμεσα στίς μεγάλες αντιμαχόμενες δυνάμεις τής Άγγλίας και τής Σοβιετικής Ένωσης, που, σέ συνδυασμό με τον μείλιγμο χαρακτήρα του, που του επέτρεψε να συνεργαστεί γόνιμα με τον Άρη Βελουχιώτη, μäs κάνει να υποθέτουμε ότι αν Πρωθυπουργός τής Άπελευθέρωσης ήταν αυτός, και όχι ο ξεκάθαρα Άγγλόφιλος Γ. Παπανδρέου, ο έμφύλιος σπαραγμός να είχε άποτραπεί και ή πορεία του νεοελληνισμού να ήταν έντελώς διαφορετική.

Σπύρος Κουτρούλης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής*, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945, Έκδόσεις τής Έστίας, Β' Έκδοση: Ιούνιος 2003, Είσαγωγή Θ. Βερέμη.

2. Όπ.π., σ. 307.

3. Όπ.π., σ. 307-308.

4. Όπ.π., σ. 604.

5. Όπ.π., σ. 560.